

प्रमुख आर्थिक सूचकको प्रयोग विधि

आर्थिक पत्रकार एवम् अन्य प्रयोगकर्ताको लागि हाते पुस्तिका

नेपाल सरकार
राष्ट्रिय योजना आयोग
सिंहदरवार, काठमाण्डौं

प्रमुख आर्थिक सूचकको प्रयोग विधि

(आर्थिक पत्रकार एवम् अन्य प्रयोगकर्ताको लागि हाते पुस्तिका)

प्रकाशकः

नेपाल सरकार

राष्ट्रिय योजना आयोग

सिंहदरबार, काठमाडौं

फोन: ०१-४२१११३२, ४२१११३३

फ्याक्स: ०१-४२११७००

इमेल: npcs@npc.gov.np

वेबसाइट: www.npc.gov.np

लेखन संयोजन

नेपाल इन डाटा, विकास उद्यमीको पहल

तथा सम्पादनः

बालुवाटार, काठमाडौं

फोन: ०१-४५४२०१४

इमेल: nepalindata@bikasudhyami.com

वेबसाइट: www.nepalindata.com

प्रकाशन वर्षः

२०७९ पौष

संस्करणः

प्रथम

आभार

‘प्रमुख आर्थिक सूचकको प्रयोग विधि’ नामक हाते पुस्तक प्रकाशन गर्न पाउँदा खुशी लागेको छ। तथ्याङ्क, नीति तथा योजना निर्माणका आधार हुन्। तर तथ्याङ्क शुद्ध र सामयिक हुनु पर्दछ। साथै यसको व्याख्या र विश्लेषण पनि सहि हुनु पर्दछ। तथ्याङ्कहरूको विश्लेषणबाट तथ्याङ्कीय सूचकहरू निर्माण हुन्छ, जुन आर्थिक तथा सामाजिक विकासको नीति तथा योजनाको आधार बन्छ। त्यसैले तथ्याङ्कको परिभाषादेखि यसको सङ्कलन, प्रशोधन, व्याख्या र विश्लेषणका विधिसम्म समेटिएको यो एउटा महत्त्वपूर्ण पुस्तक हो भन्ने मलाई लागेको छ।

लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा सरकार नागरिकप्रति उत्तरदायी हुन्छ। सरकारले बनाएका नीति योजनाहरूमा पनि नागरिकले सवाल उठाउन पाउछन्। तसर्थ, नीति योजनाहरूलाई विश्वासिलो बनाउन तथ्यहरूबाट पुष्टी गर्नु पर्ने हुन्छ। नीति तथा योजनाहरूको बारेमा आम नागरिकलाई सुसूचित गर्ने काम सञ्चार माध्यमबाट हुन्छ। तसर्थ, तथ्याङ्क, त्यसबाट निर्मित आर्थिक तथा सामाजिक सूचकहरू र त्यसको प्रयोग विधिका बारेमा समेत पत्रकारहरूमा पनि ज्ञान हुनु पर्दछ। आर्थिक पत्रकारहरूलाई उपयोगी हुने गरी तयार गरिएको यो पुस्तक विद्यार्थी, अर्थतन्त्रका हरेक पक्षहरूको अध्ययन गर्ने अध्येता एवम् यस विषयमा रुची राख्ने पाठकहरूलाई पनि आवश्यक सन्दर्भ हुने विश्वास गरेको छु।

यस पुस्तकको लेखन तथा सम्पादनमा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागका (हाल राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय) सह-सचिवद्वय नेबिन लाल श्रेष्ठ, डा.हेम राज रेग्मी र निर्देशक ऋषिराम सिग्देलको सहयोग महत्त्वपूर्ण रहेको छ। साथै, यस्तो

पुस्तिकाको आवश्यकता अनुभूत गरी यो रूपमा तयार गरी प्रकाशन समेत गर्न काठमाडौँ स्थित बेलायती दुतावास, दी एशिया फाउण्डेशन र नेपाल इन डाटाको सहयोगप्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

२०७९ पुस
काठमाडौँ

केवल प्रसाद भण्डारी
सदस्य सचिव
राष्ट्रिय योजना आयोग
सिंहदरबार

प्राक्कथन

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले विभिन्न गणना तथा सर्वेक्षणहरूमार्फत गुणस्तरीय सामाजिक, आर्थिक, जनसाङ्ख्यिक, लैङ्गिक तथा वातावरणीय तथ्याङ्क उपलब्ध गराउँदै आएको छ। यसले नियमित रूपमा राष्ट्रिय लेखाका अनुमानहरू पनि प्रकाशन गर्दै आएको छ। तथ्याङ्कको क्षेत्रमा कार्य गरिरहँदा तथ्याङ्कको प्रयोग गरेर तयार हुने सूचकका बारेमा पनि पाठ्य सामाग्री तयार गर्नुपर्ने आवश्यकताको महशुस बर्षौं अघिदेखि हुँदै आएको थियो। पहिलो चरणमा आर्थिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित प्रमुख सूचकहरू समावेश गरी तथ्याङ्कको सही प्रयोग र गलत व्याख्या हुन नदिन तथा यसलाई थप प्रयोगकर्तामैत्री बनाउने उद्देश्यले यो पुस्तिका तयार गरिएको छ। यस पुस्तिकाको अध्ययनले आर्थिक क्षेत्रका विभिन्न सूचकहरू सरल र सहज रूपमा बुझ्न, त्यसको आधारभूत ज्ञान हासिल गर्न र सही रूपले प्रयोग गर्न मद्दत पुग्ने विश्वास लिएको छु। मूलतः आर्थिक पत्रकारहरूलाई उपयोगी हुने गरी तयार गरिएको यो पुस्तक यस विषयमा रुची राख्ने विद्यार्थी तथा अन्य सबै पाठकहरूलाई पनि सान्दर्भिक हुने विश्वास लिएको छु।

राष्ट्रिय योजना आयोगको अग्रसरतामा यो पुस्तक प्रकाशित भएकोमा मलाई धेरै खुसी लागेको छ। यो हाते पुस्तिकाको लेखन तथा सम्पादनमा हामीलाई निरन्तर मार्गनिर्देशन गर्नुहुने राष्ट्रिय योजना आयोगका सचिव श्री केवल प्रसाद भण्डारी प्रति कृतज्ञ छु। साथै पुस्तक तयार गर्न प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा अनवरत सहयोग पुऱ्याउनु हुने मेरा सहकर्मी सहसचिवहरू, निर्देशक तथा अधिकृतहरू र अन्य सबै कर्मचारीहरू लगायत पुस्तक प्रकाशन गर्न

योगदान दिनु हुने दि एशिया फाउण्डेसन, विकासको लागि तथ्याङ्क कार्यक्रम
र नेपाल इन डाटा सबैमा कृतज्ञतासहित हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु।

नेबिन लाल श्रेष्ठ

सहसचिव

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय

२०७९ पुस

काठमाडौं

कृतज्ञता

राष्ट्रिय योजना आयोगको मार्गनिर्देशन तथा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (हाल राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय) को नेतृत्वमा दी एशिया फाउण्डेसन र नेपाल इन डाटाको सहकार्यमा यस हाते पुस्तिका प्रमुख आर्थिक सूचकको प्रयोग विधि तयार भएको छ । दि एशिया फाउण्डेसनद्वारा सञ्चालित विकासको लागि तथ्याङ्क कार्यक्रम (Data for Development Programme) मार्फत बेलायत सरकार (UK Aid) को आर्थिक सहयोग प्राप्त भएको हो ।

प्रमुख संयोजक

सन्तोष गड्तौला

सम्पादक

पुष्प राज राजकर्णिकार

विषय संयोजक

ऋषि राम सिग्देल

ग्राफिक्स तथा डिजाइन

इन्द्र शाक्य

अनुज तामाङ

साक्षी थापा

टाईप तथा ढाँचा सम्पादन
सजनी लामा जिम्बा
रेणु के.सी

टाईप तथा ढाँचा सम्पादन सहायक
सञ्जना प्रजापति
गीता भुजेल
सुस्मा बानिया

व्यवस्थापन
ज्ञानेन्द्र न्यौपाने

विषय सूची

प्रजातन्त्र वा लोकतन्त्र र तथ्यांक	१
नेपालमा तथ्यांकको अर्थ राजनीति	९
भाग १ तथ्याङ्क संवादात्मक बनाउने विधि	
१ संख्या संवादका आधारभूत सिद्धान्त	२१
२ तथ्याङ्कीय तुलनाका आधारभूत विधि	६१
३ आर्थिक तथ्याङ्क विश्लेषण तथा व्याख्याका आधारभूत विधि	९१
४ तथ्याङ्क प्रस्तुतिकरण: तालिका, चित्र, रेखाचित्र तथा नक्सा	१३९
भाग २ सङ्ख्यालाई लेखमा रूपान्तरण	
५ सङ्ख्या सहित लेख लेखन	१७१
६ आर्थिक तथ्याङ्कको व्याख्या	१९५
७ सर्वेक्षण प्रतिवेदन अध्ययन	२०५
भाग ३ प्रमुख आर्थिक सूचकहरूको परिचय	
८ आर्थिक क्रियाकलाप र यसको मापन	२१९
९ जनसङ्ख्या	२९३
१० श्रम शक्ति तथ्याङ्क	३३७
११ राष्ट्रिय लेखा, बचत, लगानी, र स्रोत अन्तर	३५७
१२ मुद्रा तथा वित्त बजार	४२७

१३ मूल्य र ज्याला	४६१
१४ सार्वजनिक वित्त	४९३
१५ व्यापार र विनिमय दर	५१५
१६ भुक्तानी सन्तुलन	५४७
१७ उद्योग र वाणिज्य	५६१
१८ विकास र सुशासन	५९३
१९ अनौपचारिक अर्थतन्त्र	६३१

भाग ४ सार्वजनिक नीति सम्बन्धी सवाल

२० सार्वजनिक नीतिका सवालहरूमा तथ्याङ्कको प्रयोग सन्दर्भ सामाग्री	६५५
---	-----

प्रजातन्त्र वा लोकतन्त्र र तथ्याङ्क

पृष्ठभूमि

तथ्याङ्क शास्त्र शब्द ल्याटिन भाषाको "Status", इटालिन भाषाको "Statista", जर्मन भाषाको "Statistik" बाट विकसित भएको हो । यसको उत्पत्ति विभिन्न भाषाका शब्दसंग जोडिएको भएतापनि विद्वानहरूले यसलाई आ-आफ्नो तरिकाले व्याख्या गरेका छन् । विभिन्न विद्वानहरूले यसलाई विभिन्न रूपमा परिभाषित गरेता पनि यसलाई व्यापक र प्रष्ट रूपमा परिभाषित र व्याख्या गर्ने श्रेय होरेस सेक्रिस्ट (Horace Secrist) लाई जान्छ । उनका अनुसार "तथ्यांक तथ्यहरूको त्यो समुह हो, जुन अनेक कारणहरू बाट प्रभावित हुन्छ, अङ्कमा अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ, एउटा स्तरीय किसिमले गणना गरिएको हुन्छ र एक अर्कासित सम्बन्धित पुर्वनिश्चित उद्देश्य प्राप्त गर्न क्रमबद्ध तरिकाबाट संकलन गरिएको हुन्छ ।" तथ्याङ्कशास्त्र एक किसिमको विज्ञान हो । यसले विभिन्न आर्थिक तथा सामाजिक क्रियाकलापलाई परिमाणात्मक रूपमा व्याख्या तथा विश्लेषण गर्न सघाउ पुर्याउदछ । वर्तमान स्थितिमा यसको प्रयोग झन व्यापक बन्दै गएको छ ।

प्रजातन्त्र वा लोकतन्त्र भनेको के हो भन्ने विषयमा विभिन्न मतहरू छन् । शताब्दीयौं देखि एरिस्टोटल हुँदै आजसम्म यसविषयलाई सम्बोधन गरिएका लेख तथा प्रवचनहरूमा लोकतन्त्रको अवधारणाको विभिन्न परिभाषा र बुझाइहरू पाइन्छ । अब्राहम लिंकनले प्रजातन्त्रलाई जनताबाट जनताको निम्त जनताले गर्ने शासन व्यवस्था भनेका छन् । बास्तवमा प्रजातन्त्र अर्थात् अंग्रेजीमा डेमोक्रेसी भन्ने शब्द ग्रीक भाषाको 'डेमो' र 'क्रेटोस' बाट आएको

हो । जसको अर्थ क्रमशः 'जनता' र 'शक्ति' हुन् । तसर्थ प्रजातन्त्रको सम्बन्ध जनताको शक्तिसंग छ र यसलाई जन उत्तरदायी शासन व्यवस्था भन्न सकिन्छ ।

प्रजातन्त्र वा लोकतन्त्रलाई विभिन्न रूपमा बर्गिकरण गरको पाईन्छ जस्तै संवैधानिक लोकतन्त्र, हरित लोकतन्त्र, उदार लोकतन्त्र, चुनावी लोकतन्त्र, प्रतिनिधि लोकतन्त्र आदि आदि । यी वर्गीकरणहरू एक अर्कामा खपटिएका (ओभरल्याप भएका) पनि छन् ।

उदाहरणका लागि, संयुक्त राज्य अमेरिका एक प्रतिनिधि लोकतन्त्र हो किनभने निर्णयहरू जनताको तर्फबाट काम गर्ने प्रतिनिधिहरू द्वारा गरिन्छ । यो एक चुनावी लोकतन्त्र पनि हो किनभने ती प्रतिनिधिहरू चुनावबाट चयन हुन्छन् । यो राष्ट्रपतिय लोकतन्त्र पनि हो किनभने सरकारको प्रमुख जनताबाट प्रत्यक्ष चुनिन्छ र यो एक संवैधानिक लोकतन्त्र हो किनभने यसको आधारभूत सिद्धान्त र कानूनहरू संविधानद्वारा निर्देशित छन् ।

प्रजातन्त्र वा लोकतन्त्रको सिद्धान्तमा विभिन्न अवधारणाहरू छन् त्यसमध्ये द ईकोनोमिष्ट ईण्टेलिजिन्स युनिटको परिभाषालाई लिदा निम्न अनुसार पाईएको छ । "पूर्ण लोकतन्त्र भएका देशहरूमा आधारभूत राजनीतिक र नागरिक स्वतन्त्रता मात्र नभएर लोकतन्त्र फस्टाउनका लागि उपयुक्त राजनीतिक संस्कृतिले रेखांकित गर्ने प्रवृत्ति पनि हुन्छ । सरकारको कामकारबाही सन्तोषजनक हुनुपर्छ । आम संचार स्वतन्त्र हुन्छन् । त्यहाँ चेक र ब्यालेन्सको प्रभावकारी प्रणाली बनेको हुन्छ । न्यायपालिका स्वतन्त्र हुन्छ र न्यायिक निर्णय हुन्छ र लागू गरिन्छ । लोकतन्त्रको कार्यशैलीमा

पनि केहि समस्याहरू छन् जस्तै आम संचार स्वतन्त्रताको दुरुपयोग, राज्यशक्तिको दुरुपयोग आदि । यसका अतिरिक्त लोकतन्त्रका अन्य पक्षहरूमा शासन प्रणालीका समस्याहरू छन् जस्तै अविकसित राजनीतिक संस्कृति र राजनीतिक सहभागिताको न्यून स्तर भएको हुन्छ " ।

प्रजातन्त्र भनिएका सबै मुलुकहरूमा प्रजातन्त्रको प्रयोग समान छैनन् कमजोर प्रजातन्त्र भएका मुलुकमा चुनावमा पर्याप्त अनियमितताहरू हुन्छन् अर्थात निर्वाचन स्वतन्त्र र निष्पक्ष हुँदैन । विपक्षी दल र उम्मेदवार माथि सरकारको दबाब सामान्य हुन सक्छ । त्रुटिपूर्ण लोकतन्त्रमा राजनीतिक संस्कृति सरकारको कार्यशैली र राजनीतिक सहभागितामा गम्भीर कमजोरीहरू हुन्छन् । भ्रष्टाचार व्यापक हुने र विधिको शासन कमजोर हुन्छ । नागरिक समाज कमजोर हुन्छ । सामान्यतया त्यहाँ आम संचारमा दबाबका साथै न्यायपालिका पूर्ण स्वतन्त्र हुँदैन ।

अधिनायकवादी राज्यहरूमा बहुलवादको अभाव हुन्छ र शासन व्यवस्था तानाशाही हुन्छन । चुनाव भए पनि स्वतन्त्र र निष्पक्ष हुँदैन । त्यहा नागरिकको अधिकार र उनीहरूको स्वतन्त्रताको उल्लङ्घन गरिएको हुन्छ । आम संचार सामान्यतया राज्यको स्वामित्व वा शासक वर्गसँग जोडिएका समूहहरू द्वारा नियन्त्रित हुन्छन् । न्यायपालिका स्वतन्त्र हुँदैन ।

प्रजातन्त्र वा लोकतन्त्रमा तथ्याङ्कको भूमिका

साशन प्रणालीको स्वरूप अनुसार तथ्यांकको भूमिका पनि अलग अलग किसिमको हुने गर्दछ । पूर्ण लोकतन्त्र भएका देशहरूमा आधारभूत राजनीतिक र नागरिक स्वतन्त्रता मात्र नभएर नागरिकले सुचना पाउने अधिकार पनि सुनिश्चित रहेको हुन्छ । तथ्यांक निर्माण गर्ने प्रणाली केन्द्रिकृत हुनुको सट्टा विकेन्द्रित रहेको हुन्छ । ति मुलुकहरूमा विभिन्न निकायहरूबाट तथ्यांक सङ्कलन गरिन्छ र बिना रोकटोक ति निकायहरूले तथ्यांक सार्वजनिक गर्ने गर्दछन । तथ्यांक सार्वजनिक गर्ने कार्य ति देशहरूमा सामान्य अधिकारका रूपमा लिने गरिन्छ । यदि मुलुक खराब स्थितितर्फ जान लागेको देखिएमा जनताहरूले समयमै सरकारलाई खबरदारी गर्छन र मुलुकलाई खराब दिशातर्फ जानबाट रोक लगाउन कोशिस गर्छन । सरकारले पनि त्यो समयमा आफ्ना कमि कमजोरी सच्यायर अघि बढ्न कोशिस गर्ने मौका पाउने गर्दछन । पूर्ण लोकतन्त्र भएका देशहरूमा आधारभूत राजनीतिक र नागरिक स्वतन्त्रता मात्र नभएर लोकतन्त्र फस्टाउनका लागि आवश्यक पर्ने उपयुक्त राजनीतिक संस्कृतिको पनि विकास भएको हुन्छ । त्यसैले ति मुलुकहरूमा तथ्यांकले देखाएका कमि कमजोरी ढाकछोप गर्नुको सट्टा राजनीतिक संस्कार अनुसार मुलुकहरूमा शासकहरूले त्यसलाई सहज रूपमा स्वीकार गर्दछन र सुधारको बाटोतर्फ अग्रसर हुन्छन । ति सरकारी तथ्यांक पनि सजिलैसँग प्राप्त गर्न सकिन्छ । त्यसका आधारमा नागरिकले तथ्यांकको विश्लेषण गरेर मुलुक कता जादै छ भनेर सजिलैसँग अनुमान गर्न सक्छन । यसका अतिरिक्ति देशका

नागरिकहरूले जुनसुकै बेला पनि आफ्नो देशको आर्थिक र अन्य गतिबिधिबारे अनुमान गर्न सक्छन् र आफ्नो पारिवारिक योजना बनाएर निर्धक साथ रहने गर्दछन् । त्यसैले प्रजातान्त्रिक वा लोकतान्त्रिक मुलुकमा तथ्याङ्कको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको पाईन्छ ।

अझ महत्वपूर्ण कुरा के हो भने लोकतन्त्रमा सरकारले बनाएका नीतिहरूमा जनताले प्रश्न उठाउन सक्छन् र सरकार जनउत्तरदायी हुने भएकाले यस्ता प्रश्नहरूको सम्बोधन गर्नु सरकारको दायित्व हुन्छ । त्यसक्रममा जनतालाई विश्वस्त बनाउन तथ्याङ्कको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । सरकारले आफ्नो कुराहरू भनेर मात्र पुग्दैन तथ्याङ्कबाट सावित गराउन सक्त्यो भने मात्र जनता विश्वस्त हुन्छन् । अझ त्यो तथ्याङ्क पनि विश्वसनीय हुनु पर्दछ । प्रजातन्त्रमा अधिनायकवादी व्यवस्थामा जस्तो हचुवामा शासकहरूले आफुखुसी जथाभावी नीति बनाउन मिल्दैन । तथ्याङ्कमा आधारित हुनुपर्दछ तर सहि तथ्याङ्क उत्पादन गर्ने जिम्मेवारी सरकारको मात्र हुदैन जनताको पनि हो । जनता तथ्याङ्कको उवभोक्ता मात्र होइन स्रोत पनि हो । जनताले दिएको सुचनाको आधारमा तथ्याङ्क निर्माण हुन्छ । सहि सुचना उपलब्ध गराउने जनताको कर्तव्य हो । यसको निमित्त कानुनी ब्यवस्था पनि गरिएको हुन्छ ।

अधिनायकवादी शासन व्यवस्थामा तथ्याङ्कको भूमिका

अधिनायकवादी व्यवस्थामा बहुलवादको अभाव हुन्छ र तानाशाही प्रवृत्ति हाबी रहेको हुन्छ । सुचनाहरू पारदर्शी र सार्वजनिकीकरण

हुदैनन् । जनतालाई सुचनाको हक हुदैन । आम संचार सामान्यतया राज्यको स्वामित्व वा शासक/शासनसँग जोडिएका समूहहरू द्वारा नियन्त्रित हुन्छन् । आम नागरिकहरू धेरै किसिमका सूचनाबाट बन्चित रहेका हुन्छन् । सुचनाहरू पाइहाले पनि तीनीहरूको विश्वसनीयता एकिन हुदैन । सरकार जनउत्तरदायी हुनु नपर्ने भएकोले नीतिहरू सार्वजनिक गर्दा तथ्याङ्कबाट समर्थित पनि कमै मात्र हुन्छन् । तथ्याङ्कको प्रयोग भएता पनि तथ्याङ्कको विश्वसनीयता हुदैन किनकि तथ्यांक संकलन गर्ने निकायहरू सरकारद्वारा नियन्त्रित रहेका हुन्छन् । कुनै निकायले तथ्यांक संकलन र प्रसोधन गरे पनि सरकार द्वारा नियन्त्रित अधिकारिक निकायको स्वीकृतिबिना तथ्याङ्क वा सूचना प्रकासित गर्न पाइदैन । तथ्याङ्कहरू पूर्ण रूपमा सरकार नियन्त्रित निकाय हरुको नियन्त्रणमा रहेको हुन्छ । त्यसैले नागरिक हरुले मुलुकको यथार्थ विवरणहरू समयमा प्राप्त गर्न नसकी अन्य बिदेशी संस्थाहरूका तथ्यांकको भर पर्नुपर्ने हुन्छ । नागरिकले समयमा मुलुकको आर्थिक र अन्य यथार्थ सूचना प्राप्त गर्न नसक्ने हुनाले सहज रूपमा आफ्नो पारिवारिक योजना पनि तथ्यांकको भरमा भन्दा पनि अनुमानको भरमा तर्जुमा गर्नुपर्ने हुन्छ । जनताले पनि सरकारलाई समयमा खबरदारी गर्न पाउदैनन् र सरकारले पनि आफुलाई सुधार गर्ने मौकाबाट बन्चित हुनुपर्ने अवस्था रहेको हुन्छ । कहिलेकाही सरकारको नराम्रा कामको यथार्थ विवरण सार्वजनिक भयो भने सरकारमा रहेकाहरूले आफुलाई सुधार गर्नुको सट्टा ढाकछोप गर्नेतर्फ तल्लिन रहन्छन् र तथ्यांकलाई बंग्याएर सरकारको पक्षमा वकालत गर्दछन् । अधिनायकवादी व्यवस्थामा

प्रजातन्त्र वा लोकतन्त्र र तथ्याङ्क

तथ्याकलाई गौण र आफ्नो सत्ता टिकाउने कार्यलाई मुख्य ठान्दछन ।

सार

समग्रतामा पूर्ण लोकतान्त्रिक व्यवस्था भएका देशहरूमा शासन संचालनको क्रममा तथ्याकको भूमिका बढी महत्त्वपूर्ण हुन्छ भने अधिनायकवादी शासन व्यवस्था भएका मुलुकहरूमा शासन संचालनको क्रममा तथ्याकको भूमिका गौण हुन्छ ।

नेपालमा तथ्याङ्कको अर्थराजनीति

पृष्ठभूमि

देशको योजना तर्जुमा, कार्यन्वयन अनुगमन तथा मुल्याङ्कनका लागि तथ्याङ्कहरू नितान्त आवश्यक हुन्छ । समाजका हरेक क्षेत्रमा तथ्याङ्कको महत्व दिनानुदिन बढ्दै गएको छ । प्राप्त प्रमाणका आधारमा सन् १९११ को जनगणना बाट नेपालमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको औपचारिक कार्य प्रारम्भ भएको देखिन्छ । सन् १९११ बाट सुरु भएको नेपालको आधिकारिक तथ्याङ्कीय क्रियाकलाप विस्तार र व्यवस्थित हुँदै सन् १९४० को उत्तरार्धमा यसले संगठनात्मक स्वरूप लिए । सबैभन्दा पहिले सन् १९३८ मा जनसंख्या गोश्वारा र औद्योगिक व्यापारिक समाचार अड्डा स्थापना भएका थिए । पछि यी दुवैलाई मिलाएर सन् १९५० मा सङ्ख्या विभाग गठन भएकोमा त्यसपछि सन् १९५९ मा आएर सङ्ख्या विभागको सट्टा केन्द्रिय तथ्याङ्क विभागको स्थापना भएको देखिन्छ । यसको स्थापना पश्चात विभागले विभिन्न क्षेत्रमा आफ्ना क्रियाकलापहरू विस्तार गरेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि सन् १९६१ मा छैटौँ जनगणना, १९६२ मा पहिलो कृषि गणना सम्पन्न गर्नुका साथै सन् १९६१/६२ मा देशको राष्ट्रिय आय अनुमान गर्ने कार्यको थालनी गरेको थियो । तेस्रो योजना कालको अन्त्य (सन् १९७१) मा आइपुग्दा विभागले तथ्याङ्क क्षेत्रमा केन्द्रीय निकायका रूपमा तथ्याङ्कका धेरै कार्यहरू सञ्चालन र सम्पन्न गरेको थियो । तर त्यसपछि चौथो योजना भन्दा पहिले केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले गर्दै आएका विविध कार्यहरू सम्वन्धित सरोकारवाला निकायहरूले गर्न थाले । उदाहरणका लागि शिक्षा मन्त्रालयले शैक्षिक तथ्याङ्क,

स्वास्थ्य मन्त्रालयले स्वास्थ्य सम्बन्धी तथ्याङ्कको काम आफै गर्न थाले । यसरी सुरुमा बढी केन्द्रीकृत भएको नेपालको तथ्याङ्कको श्रोत विस्तारै फैलिदै गयो । फलस्वरूप हाल राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली विकेन्द्रित प्रणालीका रूपमा सञ्चालन भैरहेको छ । देशमा २०७२ सालमा नयाँ संविधान लागु भएपछि संघीय शासन व्यवस्था अनुसार राज्यको पुनः संरचना भएको छ । तदनुकूल तथ्याङ्क प्रणाली पनि अझ विकेन्द्रीत हुने क्रममा छ ।

चौथो योजना पछिका योजनाहरूले पनि तथ्याङ्कलाई व्यवस्थित गर्ने प्रयासहरू गर्दै आएकोमा १५ औं योजनाले विश्वसनीय, गुणस्तरिय तथा अन्तराष्ट्रिय स्तरमा तुलना योग्य तथ्याङ्क उत्पादन र आपुर्तिको व्यवस्था गर्ने कुरा योजनाको तथ्याङ्क सम्बन्धी परिच्छेदको उद्देश्यमा समावेश गरेको छ ।

औपचारिक रूपमा सुरु भएको तथ्याङ्क प्रणालीले एक शताब्दी पार गरि सकेको छ । हाल सम्म यसले १२ वटा जनगणना, ७ वटा कृषि गणना र १० वटा औद्योगिक गणनाहरू सम्पन्न गरेको छ । त्यसै गरि वि.स. २०७५ मा पहिलो पटक राष्ट्रिय आर्थिक गणना समेत सम्पन्न गरेको छ । यसका साथै राष्ट्रिय लेखाका अनुमान र सुचकांक निर्माण गर्नुका साथै तथ्याङ्क सम्बन्धी अन्य विभिन्न कार्यहरू नियमित रूपमा गर्दै आएको छ ।

शुरुमा नेपालको तथ्याङ्क प्रणाली केन्द्रीकृत संरचनामा आधारित थियो । अधिकांश गणना एवं सर्वेक्षणहरू सञ्चालन गरी तथ्याङ्क संकलन, प्रशोधन र विश्लेषण र प्रकाशन गर्ने कार्य केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागमै केन्द्रीत रहेको थियो । पछि यसमा क्रमिक रूपमा विकेन्द्रीकरणको

प्रक्रिया बढ्दै गएको छ । अहिले सुचना प्रविधिको विकास भैरहेको स्थितिमा तथ्याङ्क प्रणालीमा पनि विकेन्द्रीकरणको मात्रा व्यापक रूपमा विस्तार हुदै गएको छ । त्यसमा पनि नेपालको संविधान २०७२ जारी भए पश्चात जारी गरिएको स्थानीय सरकार संचालन ऐन २०७४ ले स्थानिय निकायबाट आवश्यक तथ्याङ्क संकलन, प्रसोधन र प्रकाशनको अधिकार प्रदान गरे संगै नेपालको तथ्याङ्क प्रणाली थप विकेन्द्रीकृत हुदै गएको छ । हाल सालै जारी भएको तथ्याङ्क ऐन २०७९ ले त्यसलाई थप व्यवस्थित गरेबाट आगामी दिनमा तथ्याङ्क प्रणालीमा रहेको केन्द्रीकृत मोडल झनै विकेन्द्रीत हुन सक्ने देखिन्छ ।

तथ्याङ्क सम्बन्धि कानुनी व्यवस्था

राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीलाई व्यवस्थितरूपमा विकास गर्न ऐन कानुनको महत्वपूर्ण भुमिका रहन्छ । सरकारलाई तथ्याङ्क गतिविधि सञ्चालन गर्न कानुनी प्रावधानको आवश्यकता पर्दछ । नेपालमा सुरुका चारवटा जनगणना गर्दासम्म जनगणना गर्ने कानुनी अधिकार र आधारका लागि पटके इस्तिहार निकाल्ने गरेको पाइन्छ । सम्बत् १९७६ र १९७८ को इस्तिहार र सङ्ख्या विभागको नाममा सम्बत् २००७ को सनद वमोजिम जारी भएको इस्तिहार यसका उदाहरणहरू हुन् । यस्ता इस्तिहारहरूमा जनगणनाको परिचयका साथै जनगणना गर्न खटिएका कर्मचारीहरूलाई सहयोग, जनगणना फारमको सुरक्षा र जनगणनासम्बन्धी कसूरमा हुने सजाय जस्ता विषय समेटिएका छन् । सन् १९५२-५४ को पाँचौँ जनगणना भने

जनगणना ऐन २००९ जारी भएपछि गरिएको हो । पटकेरुपमा गणनाका लागि सनद इस्तिहार वा ऐन निकाल्नु सट्टा तथ्याङ्कसम्बन्धी एउटा छुट्टै ऐन निर्माण गरी तथ्याङ्कसम्बन्धी काम गर्न एक स्वतन्त्र निकाय समेत स्थापना गर्ने उद्देश्यले सन् १९५८ मा तथ्याङ्क ऐन, २०१५ जारी भएको पाइन्छ । हालसम्म दुई पटक संशोधन भएको यस ऐनका केही विशेषताहरू यसप्रकारका छन्:

- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको गठन यसै ऐनको व्यवस्थाअन्तर्गत भएको हो ।
- ऐनले सरकारलाई सुचित आदेश प्रकाशित गरी जुनसुकै प्रकारको तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने अधिकार दिएको छ ।
- ऐनले सरकारलाई देशका जुनसुकै वर्ग वा समुदायका व्यक्तिसँग तथ्याङ्क माग गर्नसक्ने अधिकार दिएको छ ।
- उत्तरदातासँग लिइएका विवरण वा तथ्याङ्कहरूको गोपनीयता कायम राख्नुपर्ने व्यवस्था ऐनले गरेको छ ।
- अन्य निकायले तथ्याङ्क सङ्कलन र प्रकाशन गर्न केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको स्वीकृत लिनुपर्ने व्यवस्था ऐनमा छ ।

हाल नेपालको तथ्याङ्क प्रणालीमा देखिएका समस्याहरूलाई ध्यानमा राखेर केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले अन्तरराष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली विकासका नवीन प्रयासहरू तथा सूचना प्रविधि समेतलाई समायोजन गरि एक नयाँ तथ्याङ्क ऐन २०७९ जारी गरेको छ । यसले तथ्याङ्क ऐन २०१५ मा व्यवस्था गरिएका माथि उल्लेखित प्रावधानहरूको अतिरिक्त प्रदेश सरकार र स्थानिय तहले आफुलाई आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क संकलन, प्रसोधन, विश्लेषण, प्रकाशन, वितरण वा भण्डारण

गर्न सक्ने व्यवस्था समेत गरेको छ । तथ्याङ्क प्रशासनको केन्द्रीय निकायका रूपमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालयमा रहने गरि एक राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको स्थापनाको व्यवस्था गर्नुका साथै प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीका रूपमा निजामती सेवाको राज पत्रङ्कित विशिष्ट श्रेणीको एक प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी रहने व्यवस्था गरेको छ । यसका अतिरिक्त यस ऐनले राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको समुचित विकास, व्यवस्थापन र अनुसन्धान सम्बन्धी कार्यको रेखदेख, नियन्त्रण र निमयन गर्ने प्रयोजनका लागि राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्ष, अध्यक्ष रहने गरि २० सदस्यीय राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषदको व्यवस्था गरेको छ । यस अघि केन्द्रिय तथ्याङ्क विभागलाई राष्ट्रिय योजना आयोगको अन्तरगत राखिएको थियो । अब प्रधानमन्त्रीको कार्यालय मातहत राखिदा केन्द्रिय तथ्याङ्क निकाय शक्तिशालि र प्रभावकारी हुने देखिन्छ । तर बौद्धिक निकाय अन्तरगत भन्दा राजनैतिक निकाय अन्तरगत रहदाँ राजनैतिक हस्तछेप बढी हुने सम्भावना हुन्छ । र तथ्याङ्क उत्पादनमा विश्वसनियता कम हुन जान्छ ।

तथ्याङ्क ऐन २०७९ को अतिरिक्त अन्य ऐन नियमहरू पनि नेपालको राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीसँग सम्बन्धित छन् । यस्ता केही ऐन नियमहरू यस प्रकारका छन् — नेपालको संविधान, २०७२; राष्ट्र बैंक ऐन २०५८; जन्म, मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन २०३३; जन्म, मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) नियमावली ऐन २०३४; राष्ट्रिय सुचना प्रविधि विकास समिति

(गठन) आदेश २०५८ र मतदाता नामावलीसम्बन्धी ऐन तथा नियमावली २०५२ । यी ऐन कानूनहरूमा समावेश भएका कतिपय प्रावधानहरू दोहोरो परेका छन् र एक अर्कासँग सामञ्जस्य नहुँदा यिनीहरूले केही विषयमा अन्योल समेत बढाएका छन् । २०७२ को संविधान जारी भए पश्चात तीन तहको सरकार संचालनका लागि २०७४ साल असोज २९ गते सरकारले स्थानिय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ जारी गरेको थियो । उक्त ऐनको परिच्छेद ३ को (च) मा स्थानिय तथ्याङ्क र अभिलेख व्यवस्थापन गर्ने कार्य सम्बन्धीत स्थानिय निकायले गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ ।

नेपालमा तथ्याङ्कको अर्थराजनीति

तथ्याङ्क सरकारको नीति निर्माण र निर्णय गर्ने प्रक्रियाको महत्वपूर्ण आधार हो । सरकार, निजी क्षेत्र र समुदायले पनि उपलब्ध तथ्याङ्कको आधारमा आ-आफ्नो योजना र कार्यक्रम कार्यान्वयन हुने गरी निर्णयहरू गर्ने गर्दछन् । सरकारले तर्जुमा गर्ने योजना, कार्यक्रम र बजेट पनि तथ्याङ्कको स्थितिका आधारमा नै तय हुने गर्दछन् । योजनाको मुल उद्देश्य मुलुकको आर्थिक सामाजिक विकास भएता पनि यसमा राजनीतिक उद्देश्य पनि अन्तरनिहित भएको हुन्छ । राजनैतिक दलहरूले निर्वाचनको समयमा जनता सामु गरेका प्रतिवद्धता कार्यान्वयन गर्ने माध्यम पनि तर्जुमा गरिएका योजना र बार्षिक बजेट मार्फत ल्याउने नीति र कार्यक्रम नै हुन् । तथ्याङ्कशास्त्र राज्य, समुदाय र व्यक्तिको दैनिक व्यवहारसँग सम्बन्धित छ । यो एक व्यवहारिक विज्ञान हो । यसको प्रयोगमा आएको व्यापकतासंगै क्षेत्र पनि विस्तार हुदै गएको छ । राज्य र

समाजका प्रत्येक तहको घटनाहरूको प्रस्तुतिमा तथ्याङ्कशास्त्रले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने गर्दछ । अध्यापनका अतिरिक्त अनुसन्धान र प्रक्षेपनका लागि पनि तथ्याङ्कशास्त्र एक महत्वपूर्ण आधार हो । विगतको वर्षहरूमा नीति निर्माणमा कम मात्रामा तथ्याङ्क प्रयोग हुने गरेको अवस्थामा परिवर्तन आई वर्तमानमा सबैले तथ्यमा आधारित भएर नीति निर्माण गर्न थालेका छन् ।

मुलुकको अर्थतन्त्रका सन्दर्भमा सुक्ष्म र वृहत दुबै प्रकारको विश्लेषणमा तथ्याङ्कको व्यापक प्रयोग हुने गर्दछ । अर्थशास्त्रको मुख्य विषयहरू उत्पादन, उपभोग, विनिमय, वितरण र राजस्वको साथै मुलुकको आर्थिक वृद्धि, प्रतिव्यक्ति आम्दानी, गरीबीको सुचकको मापन, मुद्रास्फिती, करका दर, विदेशी मुद्रा सचिती रोजगारीको अवस्था आदिको विश्लेषणको आधार पनि तथ्याङ्क नै हो । माथि उल्लेखित सबै क्षेत्रहरू राजनीतिक दलहरूले राजनीतिक उपलब्धि देखाउन खोज्ने सुचकहरू हुन् । यसमा आउने सकारात्मक वा नकारात्मक स्थितिले मुलुकको राजनीतिक परिवर्तनमा पनि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । यीनै आर्थिक र सामाजिक क्षेत्रका तथ्याङ्कहरू र जनता र समाजसंग यसको सम्बन्धले तथ्याङ्कको अर्थ राजनीतिलाई दर्शाउदछ । यस क्रममा सहि र सामयिक तथ्याङ्क आवश्यक पर्दछ । तर व्यवहारमा यथार्थलाई ढाकछोप गर्न पनि तथ्याङ्कको दुरुपयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । यस्तो भयो भने विस्फोटको स्थिति पनि आउन सक्छ । यसको सन्दर्भमा भर्खरै श्रीलंकामा भएको राजनीतिक उथलपुथलको स्थितिलाई लिन

सकिन्छ । के श्रीलंकाको आर्थिक स्थिति एक्कासी खस्केको होला ? राजनीतिक स्वार्थको लागि यर्थाथ अबस्थालाई गलत तथ्याङ्कबाट ढाकछोप गर्दै गर्दा यस्तो अबस्था आएको नहोला भन्न सकिन्न । तथ्याङ्कहरूको उत्पादन निश्चित विधि र प्रक्रिया मार्फत गर्ने गरिन्छ । तथ्याङ्कको स्वरूप अनुसार उत्पादनका विधिहरू पनि फरक-फरक रहेका छन् । अन्तराष्ट्रिय स्तरमा तुलना गर्ने प्रकृतिका केही तथ्याङ्कको उत्पादनमा अन्तराष्ट्रिय संस्थाहरूले निर्धारण गरेको मापदण्ड र आधारलाई मुलभुत रूपमा सबै मुलुकहरूले अंगीकार गरेका हुन्छन् । यसमा सम्बन्धीत मुलुकले आफ्नो आवश्यकता अनुसार साहायक कुराहरू थपि तथ्याङ्क संकलन, प्रशोधन र विश्लेषण गरी प्रकाशन गर्नु पर्दछ । त्यसो भएमा मात्रै तथ्याङ्कहरू विश्वसनिय र यर्थाथपरक हुन्छन् । तर त्यही तथ्याङ्कलाई प्राथमिक र साहायक प्रश्नहरू मध्ये एउटालाई छुटाएर विश्लेषण गरियो भने कहिलेकाहि तथ्याङ्कहरू नकारात्मक रूपमा उत्पादन हुन सक्छन् । त्यस्ता तथ्याङ्कहरूले जनमानस वा स्रोतालाई वहकाउन, तर्कलाई कम्जोर बनाउन वा विश्वसनियता माथि प्रश्न उठाएर भ्रम सृजना गर्न सक्छन् । यस्ता कुराहरू मुलुकमा खासै जिम्मेवारी लिन नपर्ने राजनीतिक दल वा व्यक्तिहरूका लागि जनता वहकाउने आधार पनि हुन सक्छन् । त्यसैले तथ्याङ्क उत्पादन गर्ने निकाय सधैँ चनाखो र अनुशासीत बन्नु पर्दछ । त्यस बाहेकका तथ्याङ्कहरू भने केन्द्रीकृत र विकेन्द्रीत अवधारणा अनुसार मुलुकमा जिम्मेवार निकायहरूले विभिन्न विधि र मापदण्ड प्रयोग गरी उत्पादन गरी राखेका हुन्छन् । यस क्रममा पनि प्रयोग गरिएको विधिको कारण भ्रमहरू सृजना हुने गरेको

पाइन्छ । त्यस्ता विषयलाई पनि विभिन्न व्यक्तिहरूले आ-आफ्नो किसिमले व्याख्या गरेर जनतालाई दिगभ्रमित पार्न कोशिस गर्न सक्छ ।

नेपाल जस्तो विकास उन्मुख र अल्पविकसीत देशहरूमा कहिलेकाहि शासन संचालन गर्ने राजनैतिक दलहरूले कुल गार्हस्थ उत्पादन लगायतका तथ्याङ्कहरू उत्पादन गर्ने क्रममा आधार बर्ष समायोजन गर्ने नाममा तथ्याङ्क समायोजन गरि आफ्नो पक्षमा सकारात्मक सुचना प्रवाह गर्न कोशिस गर्छन् र यसबाट हामीले राम्रो काम गर्यौं भनेर जनताको आँखामा छारो हाल्न खोज्ने गर्दछन् । विभिन्न तथ्याङ्कहरू एक अर्को सित सम्बन्धित रहेका हुन्छन् । तर कहिले काही व्यक्ति वा राजनीतिक पार्टीहरूले ति मध्ये नराम्रो कुरालाई ढाकछोप गर्न एकाध राम्रो पक्षलाई मात्र उजागर गरेर जनतामा भ्रम फैलाउन प्रयत्न गरेका हुन्छन् । तसर्थ अन्य विकास उन्मुख र अल्पविकसीत मुलुक जस्तै नेपालमा पनि कहिले काहि भ्रामक प्रचार भएर जनतामा निराशा उत्पन्न हुने गरेको छ । संक्षेपमा भन्नुपर्दा नेपालमा पनि तथ्याङ्कको अर्थ राजनीति विभिन्नरूपमा क्रियाशील नै रहेको पाइन्छ ।

भाग १

संख्यालाई संवादात्मक बनाउने
विधि

सङ्ख्या संवादका आधारभूत सात सिद्धान्त

परिमाणमा व्यक्त गर्न सकिने वस्तु तथा विषयका बारेमा लिखित वा श्रव्यदृश्य सामाग्री मार्फत संवाद गर्दा प्रयोग गरिने सङ्ख्याले पाठक, श्रोता वा दर्शकलाई सम्बन्धित सन्दर्भ सहित अपेक्षाकृत सूचना पूर्ण रूपमा उपलब्ध गराउन सक्नुपर्दछ । सङ्ख्याको प्रयोग गरी लेख, रचना, समाचार वा अन्य सामाग्री तयार गर्दा मुलतः प्रयोग गरिनेसङ्ख्याको अर्थ, तिनीहरूको मापन तथा गणना विधिका बारेमा लेखक पूर्ण रूपले जानकार हुन आवश्यक हुन्छ । अध्येता, अनुसन्धानकर्ता, सञ्चारजगत लगायतजुनसुकै क्षेत्रका लेखकहरूका लागि सङ्ख्याको प्रयोग गरी लेख लेख्नु एउटा अत्यावश्यक कला हो । किनभने परिमाणात्मक विश्लेषणमा प्रयोग गरिएका सङ्ख्याले सार्थक संवाद संप्रेषण गर्न सकेको हुनुपर्छ । सङ्ख्या तथ्यसँग सम्बन्धित हुन्छ, जसलाई तथ्याङ्क भनिन्छ । लेख, रचना वा समाचारमा तथ्याङ्कलाई निम्नानुसार तीन किसिमले प्रस्तुत गर्न सकिन्छः

- १) तथ्याङ्कलाई वाक्य वा अनुच्छेदमा प्रयोग गरेर
- २) तथ्याङ्कको तालिका बनाएर
- ३) तथ्याङ्क झल्कीने चित्र जस्तै रेखा चित्र, स्तम्भ चित्र, बृत्त चित्र अदि कोरेर

कस्ता तथ्याङ्कलाई कुन विधिबाट प्रस्तुत गर्ने वा कस्तो सन्दर्भमा कुन विधि उपयुक्त हुन्छ भन्ने बारेमा लेखक सदैव चनाखो हुनुपर्दछ । मात्रात्मक वा परिमाणात्मक सोचाईलाई बुझ्न, प्रयोग गर्न वा

प्रबद्धन गर्न चाहने जो कोहिलाई यि विषयहरू निकै महत्वपूर्ण हुन्छन् । यस पाठले महत्वपूर्ण सूचना बोकेका तथ्याङ्कलाई प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गर्ने तरिकाहरू चित्रण गर्दछ । यस पाठमा तथ्याङ्कका बारेमा लेख रचना वा समाचार लेखदा ध्यान दिनुपर्ने प्रमुख विषय समेटियोस् भन्ने उद्देश्यका साथ प्राध्यापक जेन इ. मिलरद्वारा लिखित *The Chicago Guide to Writing About Numbers* (सांख्याकीय लेखनको लागि शिकागो निर्देशिका) पुस्तकमा उल्लेखित सङ्ख्या संवादका आधारभूत सात सिद्धान्तका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।^१

सिद्धान्त १: तथ्यको लागि सन्दर्भ स्थापित गर्ने

वैज्ञानिक प्रकृयाद्वारा लेख तथा रचना तयार गर्नका लागि सम्बन्धित सन्दर्भ (Context) तय गर्नु निकै महत्वपूर्ण हुन्छ । समसामयिक घटना परिवेशमा "को, के, कहिले, कहाँ" जस्ता प्रश्नहरूले विशिष्टिकृत सान्दर्भिक विषय छनोटका लागि योगदान गर्दछन् । यस्ता प्रश्नबिना पाठकहरूमा सम्बन्धित विषय सामान्यीकरण गर्ने मान्यता स्थापित हुन्छ र प्रयोग गरिएका तथ्याङ्कको मुख्य उद्देश्य प्राप्ति हुदैन ।

उदाहरण:

कमजोर वाक्य: कुल जनसङ्ख्यामा १,४२,९९,३९९ जना पुरुष र १,४९,०९९६९ जना महिलाको जनसङ्ख्या रहेको छ ।

यो वाक्यमा "कहिले र कहाँ" जस्ता प्रश्नहरू अनुत्तरित छन् जसका कारण पाठक दुविधामा त पर्छन् नै, कतिपय अवस्थामा यस्ता

---

^१सन्दर्भ सामाग्री: Miller, J. E. (2015). *The Chicago guide to writing about numbers*. University of Chicago Press.

तथ्याङ्कको गलत व्याख्या हुने सम्भावना पनि रहन्छ । जस्तै कि माथिको वाक्यमा यदि कसैले हाल नेपालको कुल जनसङ्ख्यामा १,४२,९१,३११ जना पुरुष र १,४९,०१,१६९ जना महिलाको जनसङ्ख्या रहेको छ भनिदिए भने यसले गलत अर्थ राख्दछ । तसर्थ, कहिले र कहाँसँग सम्बन्धित सन्दर्भ सहित उक्त वाक्यलाई देहायबमोजिम पुनर्लेखन गर्न सकिन्छ ।

सुधारिएको वाक्य: राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजा बमोजिम २०७८ साल असार ८ गते नेपालको कुल जनसङ्ख्यामा १,४२,९१,३११ जना पुरुष र १,४९,०१,१६९ जना महिलाको जनसङ्ख्या रहेको छ ।

यो वाक्यमा "कहिले र कहाँ" जस्ता प्रश्नहरूको सन्दर्भ समेटिएको छ । यद्यपि अधिकांश पाठकहरूले यसप्रकारको तथ्याङ्क पढ्दै गर्दा थप अभ्यास बिना नै नेपालको कुल जनसङ्ख्या तथा महिला पुरुषको हिस्सा प्रतिशतमा जान्ने इच्छा राख्दछन् । त्यसका लागि निम्नानुसारको वाक्य उपयुक्त हुन्छ ।

उपयुक्त वाक्य: राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजा बमोजिम २०७८ साल असार ८ गते नेपालको कुल जनसङ्ख्या २,९१,९२,४८० मा १,४२,९१,३११ (४८.९६%) जना पुरुष र १,४९,०१,१६९ (५१.०४%) जना महिला रहेको छ ।

यो वाक्यमा प्रस्तुत गर्न खोजिएको तथ्याङ्कको मुलभूत सन्दर्भ समावेश भएको छ । यसमा प्रस्तुत भएका सूचनाको गलत व्याख्या हुने र पाठकले नबुझ्ने भन्ने शंका छैन । "को, के, कहिले, कहाँ" जस्ता

प्रश्नहरू एउटै वाक्यमा समेटिनु पर्दछ भन्ने हुँदैन । एक भन्दा बढी वाक्यहरू प्रयोग गरेर पनि पूर्ण सूचना प्रवाह गर्न सकिन्छ । सूचना वा तथ्याङ्कले सामान्यतया कुनैपनि तथ्य, वस्तु, घटना वा अवस्थालाई मापन गरेर प्राप्त परिमाणलाई सङ्ख्याको माध्यमबाट संप्रेषण गर्ने काम गर्दछ । यस क्रममा प्रस्तुत गरिने तथ्याङ्कको मापन ईकाइ निकै महत्वपूर्ण हुन्छ । मापनका विभिन्न प्रणालीहरू हुन्छन् । मापनको परिमाण वा मात्रा (स्केल) पनि फरक फरक हुन सक्दछ । उदाहरणका लागि तौललाई किलोग्राम वा पाउण्ड ईकाइमा, तापक्रमलाई डिग्री सेल्सियस वा डिग्री फारेनहाइट वा डिग्री केल्विन ईकाइमा, दुरीलाई किलोमिटर वा माइल एकाइमा मापन गरिएको हुन्छ । त्यसैगरी विभिन्न प्रणालीमा आधारित पात्रो (क्यालेण्डर) बमोजिमको समयावधि मापन, देश अनुसार मौद्रिक मापन जस्ता विविधताले यससँग सम्बन्धित तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्दा स्पष्ट रूपमा मापन ईकाईको माग गर्दछ । कोरा सङ्ख्यामा व्यक्त गरिने तथ्य जस्तै: समुदायस्तर, स्थानीयस्तर, राष्ट्रियस्तर, अन्तर्राष्ट्रियस्तर बमोजिम जनसङ्ख्यालाई पनि क्रमशः सय, हजार, लाख, करोड आदिमा व्यक्त गर्न सकिन्छ । यस किसिमका मापनका विविधतालाई मध्यनजर गरेर तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्दा सम्बन्धित मापन ईकाई पनि अनिवार्य रूपमा उल्लेख गर्नुपर्दछ । मापन इकाईको प्रयोगले मुलतः तथ्याङ्कीय लेखहरूमा "के" प्रश्नको उत्तर दिन्छ । समग्रमा भन्नुपर्दा प्रस्तुत गरिएको तथ्याङ्कले कुन तथ्यको मापन गरेको हो, कुन इकाइमा मापन गरिएको हो भन्ने कुराको जानकारी

भएर पुग्दैन, कुन समयका लागि मापन गरिएको हो र कुन स्थानको मापन हो भन्ने कुरालाई पनि प्रतिविम्बित गरेको हुनुपर्दछ ।

सिद्धान्त २: सरल र रोचक उदाहरण तथा दृष्टान्तहरूको प्रयोग गर्ने तथ्याङ्कको प्रयोग मुलभूत रूपमा निर्णय प्रक्रियाका लागि र मनोरञ्जन वा आत्मबोधका लागि प्रयोग गर्ने गरिन्छ । खासगरी संस्थाहरू यसको प्रयोग निर्णय प्रक्रियाका लागि गर्दछन् भने व्यक्तिगत रूपमा मनोरञ्जन वा आत्मबोधका लागि गरिन्छ । उदाहरणका लागि बजारमा यदि झाडापखालाका बिरामीको तथ्याङ्कको बढ्दो ग्राफ देखियो भने जीवनजल उत्पादक कम्पनिहरूले आफ्नो उत्पादन बढाउने निर्णय गर्न सक्दछन् । अर्कोतर्फ आत्मबोधका लागि एउटा सर्वसाधारण व्यक्ति निर्वाचनको नतिजा दर्शाउने तथ्याङ्कको व्यग्र प्रतिक्षा गरिरहेको हुन्छ । यदाकदा यि दुवै अवस्थामा कतिपय व्यक्तिहरूका लागि तथ्याङ्क निरस विषय पनि हुन सक्दछ । यसका प्रमुख कारणहरूमा तथ्याङ्क बुझ्न नसक्नु, तथ्याङ्क प्रतिको अविश्वास, तथ्याङ्क प्रतिको विकर्षण, यथार्थताबाट पन्छिन खोज्नु आदि पर्दछन् । यि मध्ये तथ्याङ्कको बुझाईलाई सरल र रूचिकर बनाउने उत्तम उपाय भनेको यससँग सम्बन्धित रहेर प्रभावकारी, सरल, परिचित तथा रोचक उदाहरणहरूको प्रयोग गर्नु हो । उदाहरणका लागि नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०७९/८० को बजेट मार्फत आयकरको दायरामा विस्तार गरेको थियो । जसअनुसार अविवाहित व्यक्तिले बार्षिक ५ लाख रूपैयासम्म र विवाहित व्यक्तिले बार्षिक ६ लाख रूपैयासम्मको आम्दानीमा आयकर बुझाउन नपर्ने भएको थियो । यसभन्दा अघिल्लो वर्षमा उक्त दायरा क्रमशः ४ लाख

रूपैया र ४ लाख पचास हजार रूपैया थियो । यो विषय रूचिकर तरिकाले स्पष्ट पार्न देहाय बमोजिमको उदाहरण दिन सकिन्छ ।

उदाहरण: मानौं, यदि तपाईं अविवाहित हुनुहुन्छ र तपाईंले एक बर्षमा ६ लाख रूपैया आम्दानी गर्नुभयो भने ५ लाख रूपैया आम्दानीको आयकर तिर्नु पर्दैन । बाँकि एक लाख रूपैयामा १० प्रतिशतका दरले जम्मा १०,००० हजार रूपैया आयकर तिर्नुपर्ने हुन्छ । यहि आम्दानीका लागि अघिल्लो बर्ष भने २०,००० हजार रूपैया आयकर तिर्नुपर्थ्यो । सरल भाषामा यि सबै कुराहरूलाई यसरी व्यक्त गर्न सकिन्छ: "सरकारको नयाँ नीतिले बार्षिक ६ लाख रूपैया कमाउने अविवाहित व्यक्तिले अघिल्लो बर्षभन्दा कम आयकर तिर्नुपरेका कारणले मात्र बार्षिक १०,००० रूपैया बचत गर्दछन् ।"

कतिपय सूचकहरू बुझाउनका लागि चिरपरिचित स्तरीय वस्तुहरूको आकार, तौल वा क्षमतासँग तुलना गरेर पनि उदाहरण दिन सकिन्छ । जस्तै: राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नजिता बमोजिम नेपालको जनघनत्व १९८ जना प्रति वर्गकिलोमिटर रहेको छ । यो तथ्यलाई सरल तरिकाले बुझाउन यसरी पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

"नेपालको सम्पूर्ण भूभाग २०७८ सालको जनगणना अनुसारको देशको सम्पूर्ण जनसङ्ख्यालाई बराबर भाग लगाउने हो भने एकजना व्यक्तिको भागमा लगभग एउटा फुटबल ग्राउण्ड (७१४० बर्ग मिटर) जति भूभाग पर्न आउँछ ।"

यस किसिमका उदाहरण र तुलना सबै अवस्थामा पाउन कठिन पनि हुनसक्दछ । यद्यपी पाठक वा श्रोता वा दर्शकको स्तर अनुसारका सामाग्री समावेश गर्न सकियो भने तथ्याङ्कले भन्न खोजेको विषय सरल तरिकाले स्पष्ट पार्न सकिन्छ । उदाहरणले मूलतः सम्बन्धित विषयवस्तुको महत्व दर्शाउन, अघिल्लो समयको सोहि प्रकृतिको सूचकसँगको तुलना गर्न, तथा नतिजाको आशय स्पष्ट गर्न मदत गर्दछ । उदाहरण चयन गर्दा सदैव सरल र सबैले मनपराउने खालको उदाहरण चयन गर्नुपर्दछ । यसका अतिरिक्त विषयवस्तुसँग सान्दर्भिक, तुलनायोग्य, तथा पाठक लक्षित उदाहरण प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

सिद्धान्त ३: तथ्याङ्क प्रस्तुतिका लागि सही विधि चयन गर्ने

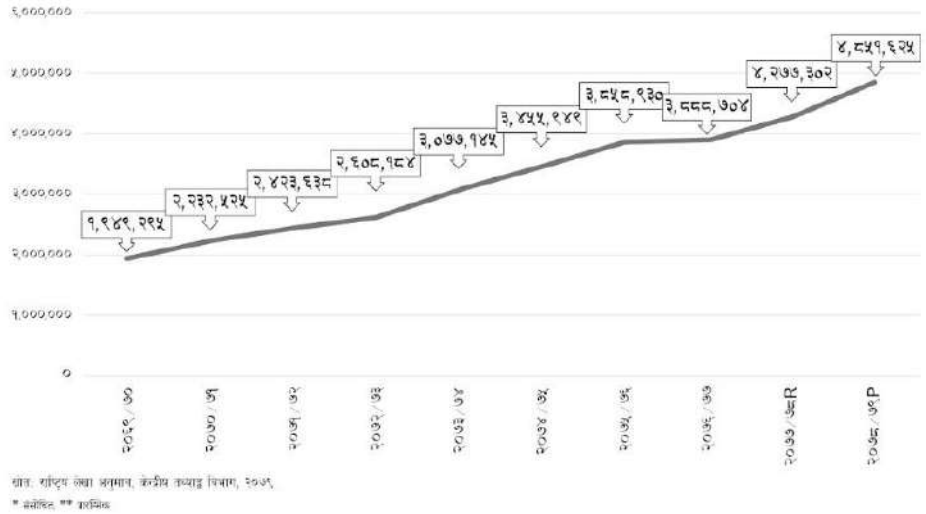
तथ्याङ्कको प्रस्तुतिका लागि प्रयोग गरिने प्रमुख तीन विधिहरू: अनुच्छेद, तालिका वा चित्रका सन्दर्भमा यस अगाडि नै चर्चा गरिसकिएको छ। यि विधिका आ-आफ्नै फाइदा तथा बेफाइदाहरू छन् । कतिपय फाइदा तथा बेफाइदा साझा खालका पनि हुन सक्दछन् । तसर्थ, तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्दा कुन विधि वा माध्यम प्रयोग गर्ने भन्ने सन्दर्भमा तथ्याङ्क प्रस्तुतकर्ता विशेष चनाखो हुनुपर्दछ । तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्ने विधि वा माध्यम छनोट गर्नमा विभिन्न कुराहरूले भूमिका निर्वाह गरिरहेका हुन्छन् । उदाहरणका लागि कति तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्ने, तथ्याङ्क अध्ययनका लागि पाठकले कति समय खर्च गर्न सक्ने, यथार्थ तथ्याङ्क र अनुमानित तथ्याङ्कको महत्व जस्ता कुराहरूले तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्न कस्तो प्रकारको विधि अपनाउने भन्ने विषय निक्यौल गर्दछ । थोरै तथ्याङ्कलाई वाक्य वा अनुच्छेद उपयुक्त हुन

सक्दछ भने धेरै तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्नका लागि तालिका उपयुक्त हुन्छ । मध्यम सङ्ख्याका तथ्याङ्कहरूलाई चित्रमार्फत प्रस्तुत गर्दा पाठकले सजिलै बुझ्ने र मनन गर्ने सक्ने हुन्छ । उदाहरणका लागि नेपालको अर्थतन्त्रको आकारमात्र व्यक्त गर्नुपर्दा एउटा सामान्य वाक्यमा तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । जस्तै:

"आर्थिक बर्ष २०७८/७९ मा नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादन उपभोक्ताको चालु मूल्यमा करिब ४८ खर्ब ५२ अर्ब रूपैया हुने प्रारम्भिक अनुमान गरिएको छ । "यद्यपी यस वाक्यमा दिइएको वर्षको अर्थतन्त्रको आकार अघिल्लो वर्षको अर्थतन्त्रको आकारभन्दा सानो, ठुलो वा बराबर भन्ने विषयमा मौन रहेका कारण यसलाई कमजोर वाक्यकै रूपमा लिन सकिन्छ । यसलाई सुधार गरेर निम्नानुसार व्यक्त गर्न सकिन्छ:

"आर्थिक बर्ष २०७८/७९ मा नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादन उपभोक्ताको चालु मूल्यमा करिब ४८ खर्ब ५२ अर्ब रूपैया हुने प्रारम्भिक अनुमान गरिएको छ जुन अघिल्लो वर्षको संसोधित अनुमानको तुलनामा करिब ५७ अर्ब रूपैयाले बढी हो ।" यदि विगत १० बर्षको अर्थतन्त्रको आकार प्रस्तुत गर्नु पर्यो भने वाक्य वा अनुच्छेद भन्दा रेखाचित्र उपयुक्त हुन सक्दछ । जस्तै चित्र नं.

चित्र नं. १.१: उपभोक्ताको मूल्यमा नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (चालु मूल्यमा) (रु दश लाखमा)

स्रोत: राष्ट्रिय लेखा अनुमान, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७९

त्यसैगरी अर्थतन्त्रको आकारलाई बृहद औद्योगिक क्षेत्रअनुसार विगत ५ वर्षको नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन प्रस्तुत गर्नका लागि तालिका उपयुक्त हुन्छ । जस्तै तालिका १.१ ।

तालिका १.१: बृहद औद्योगिक क्षेत्रअनुसार नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (चालु मूल्यमा) (रु दशलखात्ममा)

वृहद औद्योगिक क्षेत्र	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८ R*	२०७८/७९ P**
कृषि क्षेत्र	७७९८७५	८३२८८७	८६२५९८	९९९९९६	९८३२३३
उद्योग क्षेत्र	४५६२०७	५०२०७३	४६८४८५	५०९४०७	५८६६०४
सेवा क्षेत्र	९७८२९४०	२००७५२०	२०९७५२२	२२४९९७४	२५३५७०५
अनुदान घटाएको कर	४४४९,२७	५९६४५०	४६०९७९	६९४८०४	७४६०८३
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (उपभोक्ताको मूल्यमा)	३,४५५,९४९	३,८५८,९३०	३,८८८,७०४	४,२७७,३०२	४,८५९,६२५

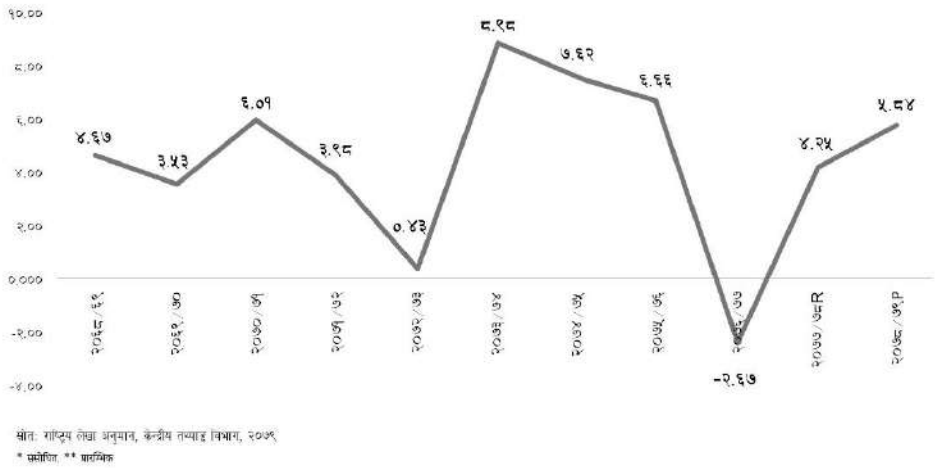
स्रोत: राष्ट्रिय लेखा अनुमान, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७९

* संसोधित, ** प्रारम्भिक

तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्दा पाठकको समय र रूचीलाई पनि ध्यान दिनुपर्दछ । प्रस्तुतिका लागि तयार गरिने सामाग्रीहरूमा सामान्यतया सरल रेखाचित्र, सरल तालिका वा बुँदागत रूपमा तथ्याङ्क सहितका वाक्य राख्न सकिन्छ, भने लेख रचनाहरूमा विस्तृत व्याख्या विवेचना राख्न सकिन्छ । लेख रचनाका कार्यकारी सारांशमा भने मुख्य मुख्य तथ्याङ्क समेटेर सार संक्षेप विषयवस्तु प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । कुनै सूचकको बारेमा विस्तृत रूपमा व्याख्या गर्ने उद्देश्यको लेख रचना हो भने यथासम्भव सो सूचक सम्बन्धी सान्दर्भिक विवरणहरू प्रस्तुत गर्नुपर्ने हुन्छ । उदाहरणका लागि नेपालको आर्थिक बृद्धिदरका बारेमा चर्चा गर्न खोजिएको हो भने यस सम्बन्धी समय श्रृङ्खला, औद्योगिक क्षेत्रअनुसारका बृद्धिदर सहितको तथ्याङ्क तालिकामा (जस्तै: तालिका १.२) उल्लेख गर्नु उपयुक्त मानिन्छ भने सामान्य बृद्धिदरको प्रवृत्तिका बारेमा मात्र चर्चा गर्न खोजिएको हो भने समय श्रृङ्खलाको रेखाचित्र (जस्तै: चित्र नं. १.२) उपयुक्त मानिन्छ । पुनश्च: अधिकांश लक्षित पाठक वा दर्शकका लागि तालिका वा अनुच्छेद भन्दा रेखाचित्र निकै आकर्षक, रूचिकर र स्मरणयोग्य मानिन्छ ।

चित्र नं. १.२: उपभोक्ताको मूल्यमा नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादन बृद्धिदरको प्रवृत्ति

स्रोत: राष्ट्रिय लेखा अनुमान, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७९

* संशोधित, ** प्रारम्भिक

तालिका १.२: औद्योगिक क्षेत्रअनुसार नेपालको कुल मुल्य अभिवृद्धि बृद्धिदर

क्र. सं.	औद्योगिक वर्गीकरण	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८ *	२०७८/७९ **
१	कृषि वन तथा मत्स्य	२.६१	५.१६	२.४३	२.८५	२.३
२	खानी तथा उल्खनन्	९.४	१७.६२	-२.२३	७.५	८.१५
३	उद्योग	९.२१	६.५२	-९.०३	४.१४	६.१४
४	विद्युत, ग्याँस, वाष्प तथा वातानुकूलित आपूर्ति	१०.३८	९.६१	१९.५१	२.५७	३६.६७
५	पानी आपूर्ति, फोहर					
५	व्यवस्थापन तथा पुनः उत्पादनका क्रियाकलाप	४.५७	१.२२	२.१५	१.४९	०.७२
६	निर्माण	१२.१	७.४८	-४.३९	५.१९	९.५१

	थोक तथा खुद्रा व्यापार, गाडी					
७	तथा मोटरसाइकल मर्मत सेवा	१७.२३	८.११	-११.३९	५.७४	९.१२
८	यातायात तथा भण्डारण	११.६८	८.७७	-११.७९	४.४३	४.५४
९	आवास तथा भोजन सेवा	१२.२१	९.९२	-३६.७८	१०.७३	११.४२
१०	सूचना तथा सञ्चार	२.१४	७.०५	२.०२	१.७७	३.५८
११	वित्तिय तथा विमासम्बन्धी क्रियाकलाप	९.४३	६.३५	-०.३५	४.०५	६.०६
१२	घरजग्गा कारोबारसम्बन्धी सेवा	१.५६	३.७५	२.०८	२.२५	३.८२
१३	पेशागत, वैज्ञानिकतथा प्राविधिक क्रियाकलाप	४.९५	५.६१	१.५२	२.३७	३.७८
१४	प्रशासनिक तथा सहयोगी सेवाका क्रियाकलाप	१८.६२	६.४४	२.१९	२.३	४.४
१५	सार्वजनिक प्रशासन तथा रक्षा	४.७१	५.१२	६.१६	३.३८	४.०५
१६	शिक्षा	५.८३	५.९८	३.२	३.९२	४.०८
१७	स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	५.८७	६.६९	५.२	६.६	६.९१
१८	अन्य सेवाका क्रियाकलाप	४.६३	५.९२	१.७७	३.३८	३.७९
	कृषि क्षेत्र	२.६१	५.१६	२.४३	२.८५	२.३
	गैरकृषि क्षेत्र	९.५	६.९	-४.४२	४.२६	६.८८
	कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदर (आधारभूत मुल्यमा)	७.३७	६.३९	-२.४२	३.८३	५.४९
	अनुदान घटाइएको कर	१०.०२	९.२	-१.८८	८.०३	८.८८

कुल गार्हस्थ

उत्पादनको बृद्धिदर

७.६२

६.६६

-२.३७

४.२५

५.८४

(उपभोक्ताको मुल्यमा)

स्रोत: राष्ट्रिय लेखा अनुमान, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७९

* संसोधित, ** प्रारम्भिक

चित्र नं. १.२ र तालिका १.२ मा प्रस्तुत गरिएका तथ्याङ्कहरूमा केही समानता पनि छ । यद्यपी उद्देश्य बमोजिम यि दुई प्रस्तुतिले फरक फरक सन्दर्भ चित्रण गर्दछन् । चित्र नं.१.२ ले समग्र बृद्धिदरको प्रवृत्ति बताउछ तर खण्डित रूपमा कुन औद्योगिक क्षेत्रको कति बृद्धिदर छ भन्ने बारेमा केही बताउदैन । अर्कोतर्फ तालिका १.२ ले बृद्धिदरको प्रवृत्तिका साथसाथै औद्योगिक क्षेत्रहरूको समेत बृद्धिदर प्रस्तुत गरेको छ । यद्यपी यो तालिकाका तथ्याङ्क बुझ्न, सम्झ्न र मनन गर्न धैर्यता तथा विज्ञताको आवश्यकता पर्दछ । कतिपय अवस्थामा एउटा सिङ्गो विधिले मात्र प्रस्तुत गर्न खोजिएको सूचना वा तथ्याङ्क अपुर्ण हुनसक्दछ र यस्तो अवस्थामा + रेखाचित्र, तालिका तथा तथ्याङ्कीय वाक्यहरूको संयोजन आवश्यकता पर्दछ । उदाहरणका लागि मानौं हामी देशको आर्थिक बृद्धिका बारेमा अनुसन्धानमुलक लेख लेख्दैछौं । यसका लागि परिचय खण्डमा कुल गार्हस्थ बृद्धिदरका केही तथ्यहरू समेटेर संक्षेपमा एकदुई अनुच्छेद लेख्न सकिन्छ । त्यसपछि लेखको मुख्य भागमा विभिन्न दृष्टिकोणबाट आर्थिक बृद्धि विश्लेषण तथा व्याख्या गर्नका लागि औद्योगिक क्षेत्रअनुसार, प्रादेशिक विभाजनअनुसार, समय श्रृङ्खला अनुसार तथा विभिन्न क्षेत्रको योगदान देखिने गरी तालिका प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । यसका साथै बृद्धिदरको लामो अवधिको प्रवृत्ति हेर्न तथा बृहद औद्योगिक क्षेत्रको योगदान हेर्न

क्रमशः समय श्रृङ्खलाको रेखाचित्र र वृत्तचित्रको प्रयोग गर्न सकिन्छ । यिनै कुराहरूलाई कुनै बैठक, सेमिनार वा गोष्ठीमा प्रस्तुत गर्नुपर्ने भने बुँदागत रूपमा, रेखाचित्रको प्रयोग वा सामान्य तालिकाको प्रयोग गर्न सकिन्छ । तर यसरी मिश्रित विधिहरूको प्रयोग गर्दा सकेसम्म कुनैपनि तथ्याङ्क वा सूचना नदोहोरिने गरी प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । अत्यन्त ठुला आकारका तालिकाहरूलाई लेखको मुख्य भागमा समावेश नगरी अनुसूचीमा राख्न पनि सकिन्छ । यसरी अनुसूचीमा प्रस्तुत गरिएका तथ्याङ्कको सार संक्षेप भने लेखको मुख्य भागमा उल्लेख गर्नुपर्दछ ।

सिद्धान्त ४: पाठक लक्षित शब्दावली तथा भाषा चयन गर्ने

सूचना वा तथ्याङ्क प्रयोग गरेर वा सो सम्बन्धी लेखिने लेख रचनाहरू स्वभावैले अलि बढी प्राविधिक हुने गर्दछन् । खासगरी सूचना संकलन देखि प्रशोधन, विश्लेषणसम्मका चरणमा विविध किसिमका पदावली, अवधारणा तथा परिभाषा प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । कतिपय लक्षित पाठकका लागि उक्त पदावली, अवधारणा तथा परिभाषा चिरपरिचित नहुन पनि सक्दछन् । यस्तो अवस्थामा दुई किसिमका खतरा उत्पन्न हुने सम्भावना हुन्छ: पहिलो पाठकले सम्बन्धित लेखरचनामा खासै रूची नदिन सक्दछन्, दोस्रो प्रयोग गरिएका प्राविधिक पक्षको गलत बुझाई हुनसक्दछ । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नजिजा सार्वजनिक भएपछि कतिपय मानिसहरूले जनगणना अनुसारको जनसङ्ख्या र मतदाता नामावली बमोजिमको जनसङ्ख्यामा मेल नखाएको भनी टिप्पणी गरेका थिए । जनगणनाको जनसङ्ख्या र मतदाता नामावलीको

जनसङ्ख्या संकलन गर्ने अवधारणाना नै फरक भएको अवस्थामा यस किसिमको तुलना र सो बमोजिमको धारणा बनाउनु सर्वथा गलत हुन्छ । किनभने जनगणनामा अक्सर बसोबास गर्ने नेपाली, विदेशी सबै नागरिकको गणना हुन्छ र अनुपस्थित जनसङ्ख्याको गणना हुँदैन तर मतदाता नामावलीमा सामान्यतया व्यक्तिको स्थायी ठेगाना वा बसोबास गरेको स्थानमा नामावली हुन्छ र अनुपस्थित व्यक्तिको पनि नाम समावेश हुन्छ । यि दुई स्रोतबाट उत्पादन हुने तथ्याङ्क फरक फरक अवधारणा बमोजिम उपलब्ध हुने भएकोले तुलना र व्याख्या गर्दा विशेष ध्यान पुर्याउनु पर्दछ । तसर्थ, कुनैपनि लेखरचना मार्फत सूचनामूलक सन्देशप्रवाह गर्दा यससँग सम्बन्धित प्राविधिक पदावली वा अवधारणाहरूको स्पष्ट रूपमा परिभाषा दिएर मात्र तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्नुपर्दछ अन्यथा प्रवाह गर्न खोजिएको सन्देशको उद्देश्य प्राप्ति हुँदैन । यसका अतिरिक्त लेखरचनामा यदि शब्दावलीका छोटो रूप तथा संकेत प्रयोग गरिएको भएमा सोको विस्तृत रूप वा अर्थ उपलब्ध गराइएको हुनुपर्दछ । अन्यथा पाठकले नबुझ्न सक्छ । उदाहरणका लागि अंग्रेजीमा MMR ले मातृमृत्यु दर (Maternal Mortality Rate) र मातृमृत्यु अनुपात (Maternal Mortality Ratio) दुवैलाई जनाउँदछ । तसर्थ, छोटो रूप प्रयोग गर्दा तिनिहरूको विस्तारित रूप उपलब्ध गराएको हुनुपर्दछ । सामान्यतया लेखरचनासँग सम्बन्धित पाठक प्रति लक्षित भएर सकेसम्म सरल र स्पष्ट भाषाको छनोट गर्नुपर्दछ ।

कतिपय सङ्ख्या एवम् मापन इकाईका नामहरू स्थान विशेष फरक फरक हुन सक्दछन् । उदाहरणका लागि काठमाडौँमा एक पाउ

तौल भनेको २०० ग्राम हो भने पोखरामा एक पाउ तौल भनेको २५० ग्राम हो । वस्तुहरूको गणना गर्दा १२ वटालाई एक दर्जन, समयको गणना गर्दा सय वर्षलाई एक शताब्दी जस्ता शब्दहरू प्रयोग गर्दा ति शब्दहरूलाई विश्वव्यापी रूपमा समान रूपले नबुझ्ने सम्भावना पनि हुन सक्दछ । अतः सङ्ख्याका नाम तथा मापन इकाई प्रयोग गर्दा विशेष ख्याल गर्नुपर्दछ ।

यसैगरी पाठकवर्गलाई दुविधा पार्न सक्ने अर्को पक्ष भनेको अनेकार्थी शब्द, जटिल प्राविधिक शब्द वा संकेतको प्रयोग पनि हो । उदाहरणका लागि ग्रीक अक्षर α को प्रयोग परिकल्पना परिक्षणमा पहिलो प्रकारको त्रुटिको सम्भावना (Probability of Type I Error) जनाउन प्रयोग गरिन्छ भने प्रतिगमन विश्लेषणमा इन्टरसेप्ट (Intercept) जनाउन पनि α को प्रयोग गर्ने गरिन्छ । खासगरी गणितीय सूत्रहरूको प्रयोग गर्दा प्रयोग भएका सांकेतिक अक्षरहरूको अर्थ खुलाउनु पर्दछ । वैज्ञानिक लेखरचनामा सकेसम्म जटिल प्रकारका शब्द वा पदावलीको प्रयोग गर्नु हुँदैन । समान्यतया पुरै लेखमा कतैपनि नदोहोरिने कुनै प्राविधिक शब्द प्रयोग गर्नुको सट्टा त्यसलाई अन्य तरिकाले व्यख्या गर्नु उपयुक्त मानिन्छ ।

उदाहरण:

कमजोर वाक्य: कम्पनी “क” ले उत्पादन गरेको जस्तापाताको तुलनात्मक नटिक्ने खतरा ३५ प्रतिशत छ । यो वाक्यमा प्रयोग भएको “तुलनात्मक नटिक्ने खतरा” को अर्थ सबै पाठकले सजिलै नबुझ्न पनि सक्दछन् । साथै, कुन कम्पनीको उत्पादनसँग तुलना

गरिएको हो र राम्रो जस्तापाताको टिकाउपन कस्तो छ भन्ने बारेमा पनि यो वाक्यले बताउन सकेको छैन ।

सुधारिएको वाक्य: कम्पनी “ख” ले उत्पादन गरेको जस्तापाता उपलब्ध जस्तापातामध्ये सबैभन्दा राम्रो छ र यो दोस्रो राम्रो जस्तापाता उत्पादन गर्ने कम्पनी “क” को उत्पादन भन्दा औसतमा १० वर्ष बढी टिकाउ छ । यो वाक्यमा जटिल प्रकृतिका प्राविधिक पदावलीको प्रयोग त भएको छैन तर ति जस्तापाताहरू औसतमा कति वर्ष टिकाउ छन् भन्ने कुरा बताउन सकेको छैन, जुन सामान्यतया सम्बन्धित व्यक्तिहरूका लागि चासोको विषय हुनसक्दछ ।

राम्रो वाक्यहरू: कम्पनी “ख” ले उत्पादन गरेको जस्तापाता उपलब्ध जस्तापातामध्ये सबैभन्दा राम्रो छ र यो सामान्य अवस्थामा ४० वर्ष खप्दछ । यसपछि कम्पनी “क” ले उत्पादन गरेको जस्तापाता दोस्रो राम्रो जस्तापाता हो र यो सामान्य अवस्थामा ३० वर्ष खप्दछ । यि वाक्यहरूमा जटिल प्रकृतिका प्राविधिक शब्दावलीको प्रयोग गरिएको छैन र यि वाक्यले सबैभन्दा राम्रो जस्तापाता, त्यसको टिकाउ अवधि र तुलनाका लागि दोस्रो राम्रो जस्तापाता र त्यसको टिकाउ अवधि समेतको जानकारी दिएको छ ।

सिद्धान्त ५: प्रतिवेदन र व्याख्या

लेखरचनामा कोरा तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्नु भनेको सम्बन्धित पाठकलाई थप अनुसन्धान वा सोधकार्यका लागि कच्चापदार्थ उपलब्ध गराउनु सरह हो । तथ्याङ्कका बारेमा लेख लेख्दा सम्बन्धित आँकडा प्रस्तुत गर्ने कार्यलाई महत्वपूर्ण पक्षको रूपमा हेरिन्छ । सापेक्ष वा

प्रतिशतले मात्र कतिपय परिमाणहरूलाई स्पष्ट व्याख्या गर्न सक्दैन । तसर्थ, सङ्ख्याका साथसाथमा सापेक्ष परिवर्तन तथा प्रतिशत जस्ता तुलनात्मक औजारको प्रयोग गर्दा प्रवाह गरिएको सन्देशले अपेक्षित उद्देश्य हासिल गर्दछ । तर सङ्ख्या प्रस्तुत गरिसकेपछि ति सङ्ख्याले प्रतिबिम्बित गरेका विषयवस्तुलाई स्पष्टसँग व्याख्या गर्नुपर्दछ । कुन उद्देश्यका लागि सङ्ख्या प्रस्तुत गरिएको हो सो बारेमा व्याख्या गर्दै सम्बन्धित विषयवस्तुका बारेमा चर्चा गर्नुपर्दछ । कुनै सङ्ख्या प्रस्तुत गरेर त्यसका बारेमा व्याख्या गर्दा अन्य थप सान्दर्भिक तथ्याङ्क उपलब्ध गराउँदै तुलनात्मक विवेचना गर्न सकिन्छ ।

उदाहरण:

कमजोर वाक्य: आर्थिक वर्ष सन २०१७/१८ मा नेपालको कुल स्वास्थ्य खर्च १,६८,८०,००,००० रूपैया रहेको थियो (स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय, २०७८) । यो वाक्यमा प्रस्तुत भएको रकमले कुल स्वास्थ्य खर्च कम, बढी, सामान्य, घटबढ के हो भन्ने विषयमा केही उल्लेख गर्दैन । साथै, प्रस्तुत गरिएको संख्या निकै ठुलो भएका कारण पाठकले सजिलै आन्तरिकीकरण गर्न पनि कठिन हुन्छ ।

सुधारिएको वाक्य: आर्थिक वर्ष सन २०१७/१८ मा नेपालको कुल स्वास्थ्य खर्च करिब १.६९ अर्ब रूपैया अर्थात् एकजना बराबर ५,९५२ रूपैया स्वास्थ्य खर्च रहेको थियो । यो वाक्यमा प्रस्तुत भएको रकमले कुल स्वास्थ्य खर्च रकमलाई केही सरलीकरण गरिएको र पाठकलाई यसबारेमा सामान्य अवधारणा बनाउनका

लागि प्रतिव्यक्ति स्वास्थ्य खर्च समेत उल्लेख गरिएका कारण पहिले प्रस्तुत गरिएको वाक्य भन्दा केही सुधारिएको देखिन्छ । यद्यपी यसले पनि तुलनात्मक अध्ययनलाई भने टेवा पुर्याएको छैन ।

राम्रो वाक्यहरू: आर्थिक बर्ष सन २००९/१० देखि २०१७/१८ सम्ममा नेपालको कुल स्वास्थ्य खर्च करिब १७० प्रतिशतले बढेर करिब ६३ अर्ब रूपैयाबाट करिब १६९ अर्ब रूपैया पुगेको छ । यस हिसाबले आर्थिक बर्ष २००९/१० मा एकजना बराबर २,३८५ रूपैया स्वास्थ्य खर्च रहेकोमा सो खर्च बढेर आर्थिक बर्ष २०१७/१८ मा ५,९५२ रूपैया पुगेको हो । सोही अवधिमा कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कुल स्वास्थ्य खर्चको अंश ५.२ प्रतिशतबाट बढेर ५.५ प्रतिशत पुगेको छ (स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय, २०७८) । यि वाक्यहरूले प्रस्तुत गरिएका सङ्ख्याहरूलाई सरलीकरण गर्नुका साथै तुलनात्मक अध्ययन पनि गरेका छन् । यसका अतिरिक्त तुलनाका अन्य आयामहरू जस्तै: प्रदेश अनुसार कुल स्वास्थ्य खर्च, सार्क राष्ट्रहरूको कुल स्वास्थ्य खर्च आदि समावेश गरेर पनि तथ्यहरू प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

सिद्धान्त ६: चरहरूबीचको सम्बन्धको दिशा र परिमाण उल्लेख गर्ने सङ्ख्याहरूका बारेमा लेखे क्रममा कतिपय अवस्थामा दुई वा दुईभन्दा बढी चरहरूको (Variables) सम्बन्धका बारेमा चर्चा गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो अवस्थामा दुई वा दुईभन्दा बढी चरहरू एकआपसमा सहसम्बन्ध कायम गर्दछन् मात्र भन्नुको सट्टा त्यस्तो सहसम्बन्धको दिशा र परिमाण के कस्तो छ सो समेत उल्लेख गर्नुपर्दछ । उदाहरणका लागि नेपालका प्रदेशहरूको जनसङ्ख्या बृद्धि र आर्थिक

बृद्धि सम्बन्धी तुलनात्मक प्रस्तुति गर्दा जनसङ्ख्या बृद्धि र आर्थिक बृद्धि एकआपसमा सम्बन्धित छन् भन्नुका साथसाथै जनसङ्ख्या र कुल गार्हस्थ उत्पादन बीच कस्तो सम्बन्ध छ र सो सम्बन्धको स्तर कति छ भनेर निर्दिष्ट गर्न सकिन्छ ।

चरहरूबीचको सहसम्बन्ध मुलतः दुई प्रकारका हुन्छन् । यदि एउटा चरमा बृद्धि हुँदा अर्को चर पनि बढ्ने वा एउटा चर घट्दा अर्को पनि घट्ने प्रकृतिको सम्बन्ध भएमा त्यसलाई सकारात्मक सहसम्बन्ध (Positive Correlation) भनिन्छ । उदाहरणका लागि मानिसको उचाईमा बृद्धि हुँदा तौलमा पनि बृद्धि हुन्छ भने त्यो सरकारात्मक सहसम्बन्ध हो । त्यस्तै सरकारी खर्च बढ्दा देशको कुल गार्हस्थ उत्पादन पनि बढ्दछ र सरकारी खर्च घट्दा कुल ग्राहस्थ उत्पादन पनि घट्दछ भने ति दुई चरहरू पनि सकारात्मक रूपले सम्बन्धित छन् भन्न सकिन्छ । अर्कोतर्फ यदि एउटा चरमा बृद्धि हुँदा अर्को चर घट्ने वा एउटा चर घट्दा अर्को बढ्ने प्रकृतिको सम्बन्ध भएमा त्यसलाई नकारात्मक सहसम्बन्ध (Negative Correlation) भनिन्छ । जस्तै: सामान्यतया कुनै वस्तुको मूल्य बढ्यो भने बिक्रि परिमाण घट्दछ । यसले मूल्य र माग बीच नकारात्मक सहसम्बन्ध रहेको बुझाउदछ । कतिपय चरहरू एकआपसमा असम्बन्धित पनि हुन्छन् । उदाहरणका लागि विद्यार्थीको जुत्ताको आकार र उनीहरूले परीक्षामा प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्क असम्बन्धित चरहरू हुन् । तर गणितीय क्रियाकलापबाट हिसाब गर्दा यस किसिमका चरहरूबीच पनि सहसम्बन्धको कुनै निश्चित मान प्राप्त हुन सक्दछ जसलाई अर्थहीन सहसम्बन्ध (Spurious

Correlation) भनिन्छ । यस किसिमको अर्थहिन सहसम्बन्धको गणितीय मान प्राप्त हुनुमा अन्य मध्यस्थकर्ता चरहरूको भूमिका पनि रहन सक्दछ । जस्तै: आइसक्रिमको बिक्रि परिमाण र पशुआहर बिक्रि परिमाणबीच कुनै सहसम्बन्ध देखिदैन । तर पशुआहर खरिद गर्न बजार गएको बेला आइसक्रिम पनि सेवन गर्ने सम्भावना भएका कारण यि दुई चरबीच सकारात्मक सहसम्बन्ध प्राप्त हुन सक्दछ । खासगरी सहसम्बन्ध परिमाणात्मक चरहरूबीचको परस्पर सम्बन्धको मापन गर्ने औजार हो । वर्गिय मापनका चरहरू वा नाममात्रका चरसँग अन्य परिमाणात्मक चरहरूको सहसम्बन्ध स्थापित गर्न सकिंदैन । उदाहरणका लागि लिङ्ग र धुम्रपानबीच सकारात्मक वा नकारात्मक सहसम्बन्ध छ भनेर व्याख्या गर्न सकिंदैन । यसको सट्टा महिलाहरू तुलनात्मक रूपले पुरुषभन्दा कम वा बढी धुम्रपान गर्दछन् भन्न सकिन्छ ।

दुई चरबीचको सहसम्बन्धको स्तर निकै बलियो, सामान्य वा कमजोर किसिमको हुन सक्दछ । अर्थात्, कुनै एउटा चरमा परिवर्तन अर्को चरमा ठुलै परिवर्तन आउने वा सामान्य परिवर्तन आउने वा निकै कम परिवर्तन आउने हुनसक्दछ । सहसम्बन्धको गुणाङ्क (Correlation Coefficient - r) को प्रयोगबाट चरहरूबीचको सम्बन्धको परिमाणका बारेमा बोध गर्न सकिन्छ । सह-सम्बन्धको गुणाङ्क -१ देखि +१ सम्म हुन्छ र चरहरूबीचको सहसम्बन्ध ± 1 को नजिक भएमा बलियो, ०.५ वरपर भएमा सामान्य र शून्य को वरपर भएमा कमजोर मानिन्छ ।

उदाहरण:

कमजोर वाक्य: आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा नेपालको मासिक मुद्राप्रदाय (Money Supply) र मासिक उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क (Consumer Price Index – CPI) बीच सहसम्बन्ध रहेको छ। यस वाक्यले दुई चरबीचको सहसम्बन्धको दिशा र परिमाण उल्लेख गर्न सकेको छैन ।

सुधारिएको वाक्य: आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा नेपालको मासिक मुद्राप्रदाय र उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्कबीच नकारात्मक सहसम्बन्ध रहेको छ । यस वाक्यले दुई चरबीचको सहसम्बन्धको दिशा उल्लेख गरेको भएता पनि परिमाण उल्लेख गर्न सकेको छैन ।

राम्रो वाक्य १: आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा नेपालको मासिक मुद्राप्रदाय र उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्कबीच सामान्य ($r = -0.५६$) नकारात्मक सहसम्बन्ध रहेको छ । यस वाक्यले दुई चरबीचको सहसम्बन्धको दिशा तथा परिमाणको स्तर दुवै उल्लेख गरेको छ ।

राम्रो वाक्य २: आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा नेपालको मासिक मुद्राप्रदाय दश खर्बले बढ्दा मासिक उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क १.५ प्रतिशत विन्दुले बढेको छ । यो वाक्यमा दुई चरबीचको सम्बन्धलाई परिमाण र दिशा दुवै प्रतिबिम्बित हुनेगरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

सिद्धान्त ७: ढाँचाहरू संक्षेपीकरण गर्ने

लेखरचना मार्फत प्रवाह गर्न खोजिएको विषय, सन्देश वा सन्दर्भलाई पुष्ट्याई गर्न सङ्ख्या, तथ्याङ्क वा सूचना प्रयोग गरिन्छ ।

परिकल्पनाजन्य कथनहरूलाई प्रमाणित गर्न पनि तथ्याङ्कको प्रयोग गरिन्छ । वाक्य, तालिका वा रेखाचित्र जुनसुकै माध्यमबाट सङ्ख्याहरू प्रस्तुत गरिएता पनि ति सबैको समग्र उद्देश्य भनेको प्रमाणमा आधारित संवाद स्थापित गर्नु नै हो । सामान्यतया तालिका वा चित्रमा धेरै सङ्ख्याहरू प्रस्तुत गरिएको हुन्छ तिनीहरूले सम्बन्धित वस्तुस्थितिको कथा बोकेका हुन्छन् । तर लेखरचनामा ति सबै सङ्ख्याका बारेमा एकएक गरेर वर्णन गर्नुपर्दैन । समग्रमा तथ्याङ्कले के विषयलाई निर्दिष्ट गरेको छ वा सम्बन्धित घटना विशेषको समग्र ढाँचा कस्तो छ भन्ने विषयलाई लेखमा उजागर गरे पुग्दछ । चरहरूबीचको प्रमुख सम्बन्ध कस्तो रहेको छ, सर्वमान्य वा सर्वविदित स्तरको तुलनामा प्रस्तुत गरिएका चरहरूको अवस्था कस्तो छ भन्ने जस्ता विषय समेटेर सार संक्षेप कुराहरू मात्र उल्लेख गर्नुपर्दछ । यसका साथै तालिका वा चित्रका तथ्याङ्कले बताईरहेको सार संक्षेप प्रस्तुत गर्ने समयमा केही उदाहरणमूलक सङ्ख्याहरू उल्लेख गरी विस्तृत तथ्याङ्कमा रूची राख्ने पाठकलाई तालिकामा प्रेषण गर्न सकिन्छ ।

उदाहरण:

कमजोर वाक्य: नेपालको विगत १० वर्षको आर्थिक बृद्धिदर हेर्दा आर्थिक वर्ष २०६९/७० मा ३.५३%, २०७०/७१ मा ६.०१%, २०७१/७२ मा ३.९८%, २०७२/७३ मा ०.४३%, २०७३/७४ मा ८.९८%, २०७४/७५ मा ७.६२%, २०७५/७६ मा ६.६६%, २०७६/७७ मा -२.३७%, २०७७/७८ मा ४.२५%, र २०७८/७९ मा ५.८४% रहेको पाइन्छ (केन्द्रीय तथ्याङ्क

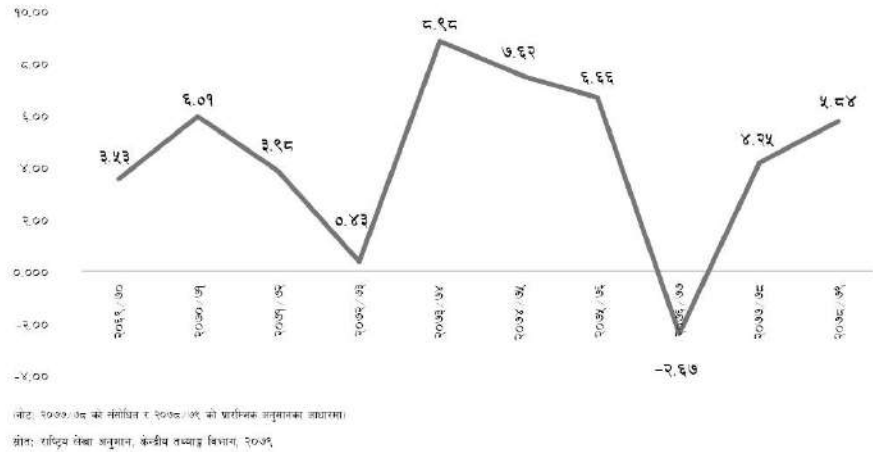
विभाग, २०७८/७९) । यो वाक्यमा भएको सङ्ख्याहरूको भिड कतिपय पाठकलाई रुचिकर नहुन सक्दछ । यहाँ सङ्ख्या प्रस्तुत भएता पनि आर्थिक बृद्धिमा भएको परिवर्तनको प्रवृत्तिको बारेमा बताइएको छैन र तुलनात्मक रूपले उच्च तथा न्यून बृद्धि भएका वर्षहरूका बारेमा पनि केही बताइएको छैन ।

सुधारिएको वाक्य: नेपालको विगत १० वर्षको आर्थिक बृद्धिदर हेर्दा सबैभन्दा बढी आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा ८.९८% र सबैभन्दा कम आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा -२.३७% रहेको पाइन्छ (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७८/७९) । यो वाक्यमा तुलनात्मक हिसाबले सबैभन्दा बढी र कम बृद्धिदर भएका वर्षहरूको उल्लेख भएता पनि हाल कस्तो प्रवृत्तिमा बृद्धिदर रहेको छ भन्ने विषयमा केही उल्लेख छैन ।

राम्रा वाक्यहरू: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, (२०७८/७९) का अनुसार नेपालको विगत १० वर्षको आर्थिक बृद्धिदर हेर्दा औसतमा वार्षिक ४.५% बृद्धिदर रहेको पाइन्छ । यस अवधिमा सबैभन्दा बढी आर्थिक बृद्धिदर आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा ८.९८% र सबैभन्दा कम बृद्धिदर आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा -२.३७% रहेको छ । वि.सं. २०७२ सालको भूकम्पको प्रभाव पछि पुनर्निर्माणले गति लिएका कारण आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा उच्च बृद्धिदर हासिल भएको थियो भने कोभिड-१९ को कारण भएको लकडाउनले आर्थिक गतिविधिमा आएको गतिरोधले गर्दा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा बृद्धिदर नकारात्मक भएको छ । आर्थिक बृद्धिदरको उतारचढावकाबीच विगत १० वर्षे अवधिमा समग्रमा देशको आर्थिक

बृद्धिदर सकारात्मक रहेको र पछिल्लो आर्थिक बर्ष २०७८/७९ मा ५.८४% को बृद्धिदर रहेको छ जुन विगत १० बर्षको औसत बृद्धिदर भन्दा धेरै हो (चित्र १.२(क))।

चित्र नं. १.२: (क) उपभोक्ताको मूल्यमा नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादन बृद्धिदरको प्रवृत्ति

सङ्ख्या संवादका थप पाँच सिद्धान्त

सङ्ख्याका बारेमा लेख लेखनका लागि माथि उल्लेख गरिएका सात सिद्धान्तका साथै अन्य पाँच सिद्धान्तहरूको अनुशरण गर्नुपर्दछ । मूलतः सङ्ख्याले प्रतिनिधित्व गरेका चरको प्रकृति, मापनका इकाई, चरको वितरण तथा तुलनाका लागि स्तरीय मानहरूको पहिचान जस्ता कार्यहरू सङ्ख्याको प्रयोग गरी लेखिने लेखहरूका लागि अपरिहार्य हुन्छन् । यसबाट कस्तो प्रकारको गणना, तालिका, चित्र वा नक्सा प्रयोग गर्दा प्रवाह गर्न खोजिएको सन्देश थप प्रभावकारी हुन्छ भन्ने कुराको यकिन गर्न सकिन्छ । यिनै विषयहरू समेटेर यहाँ सङ्ख्या संवादका थप पाँच सिद्धान्तहरू उल्लेख गरिएको छ

अतिरिक्त सिद्धान्त १: चरका प्रकारहरूका बारेमा बुझ्ने

चरका प्रकृति बमोजिम त्यससँग सम्बन्धित गणितीय एवम् तथ्याङ्कीय क्रियाकलाप गर्न सकिन्छ । सङ्ख्याका बारेमा लेखुपूर्व सम्बन्धित चर बर्गिकृत वा अविच्छिन्न कस्तो प्रकृतिको हो यकिन गर्नुपर्दछ । बर्गिकृत भएमा पुनः नाममात्रको हो वा क्रमिक तहको हो र अविच्छिन्न भएमा अनुपात तहका हुन् वा अन्तराल तहका हुन् भनी छुट्याउनु पर्दछ । अविच्छिन्न चरहरूको औसत वा स्तरीय भिन्नता निकाल्न सकिन्छ भने बर्गिकृत चरको गणितीय क्रिया गर्न सकिँदैन । उदाहरणका लागि महिला र पुरुषको औसतले कुनै अर्थ दिँदैन तर कुनै फर्ममा काम गर्ने कर्मचारीको तलबको औसतले अर्थ राख्दछ । नाम मात्रको तहका चरहरूलाई बर्गिकरण मात्र गर्न सकिन्छ र यिनिहरूलाई कुनैपनि गणितीय क्रियाबाट संक्षेपीकरण गर्न सकिँदैन । फुटबल खेलाडिको जर्सी नम्बर, स्थानीय तह भित्रका वडा नम्बर यसका उदाहरण हुन् । त्यसैगरी क्रमिक तहका चरहरू क्रमबद्ध हुने हुनाले एक अर्कामा तुलना सम्म गर्न सकिन्छ तर जोड, घटाउ, गुणा, भाग केही गर्न सकिँदैन । कुनै परीक्षाका परिक्षार्थीहरूको योग्यताक्रम, मानव विकास सूचकाङ्क बमोजिम देशहरूको क्रम यसका उदाहरण हुन् ।

अविच्छिन्न चरहरू पनि अन्तराल र अनुपात तह गरी दुईप्रकारका हुन्छन् । अन्तराल तहमा वास्तविक शून्य हुँदैन भने अनुपात तहमा वास्तविक शून्य हुन्छ । उदाहरणका लागि तापक्रम अन्तराल तहको चर हो जसको वास्तविक शून्य हुँदैन । अर्थात्, शून्य डिग्री सेल्सियस भनेको तापक्रम बिहिनता होइन । तापक्रमलाई सेल्सियस,

फारेनहाइट, वा केल्विन इकाईमा मापन गरिन्छ । कुनै एक ठाउँको तीन डिग्री सेल्सियस र अर्को ठाउँको ६ डिग्री सेल्सियस तापक्रमलाई एउटा भन्दा अर्को दोब्बर तातो भन्न मिल्दैन तर पहिलो भन्दा दोस्रो ३ डिग्री सेल्सियसले बढी तातो भन्न सकिन्छ । अनुपात तहका चरहरूको भने सबै प्रकारका गणितीय क्रिया गरेर संक्षेपीकरण गर्न सकिन्छ । तर अविच्छिन्न चरको वितरणको प्रकारले पनि गणितीय तथा तथ्याङ्कीय क्रियाका लागि महत्व राख्दछ । समुहिकृत वा वर्गिकरणमा वितरित परिमाणात्मक चरको कतिपय सूचकहरू निकाल्न सकिदैन । जस्तै: कर्मचारीको तलब २०,००० भन्दा कम र २०,००० भन्दा बढी भनेर वर्गिकरण गरिएको छ भने औसत तलब निकाल्न सकिदैन । अविच्छिन्न चरहरूको निश्चित इकाई हुन्छन् जस्तै: उचाइको से.मि, तौलको के.जि., खर्चको रूपैया, आदि । यिनीहरूको सङ्ख्यात्मक प्रतिनिधित्वमा दशमलवको प्रयोग गर्न सकिन्छ । अविच्छिन्न चरहरूलाई वर्गिकृत बनाउन पनि सकिन्छ । जस्तै: उमेर अनुसारको जनसङ्ख्यालाई आर्थिक रूपले निर्भर र आर्थिक रूपले सक्षम समुहमा समुहिकृत गर्न सकिन्छ । पन्ध्र बर्ष मुनिका जनसङ्ख्यालाई बच्चा, १५ देखि ६५ बर्ष उमेरसम्मका जनसङ्ख्यालाई काम गर्ने उमेर समुह र ६५ बर्ष भन्दा माथिका जनसङ्ख्यालाई जेष्ठ नागरिकको समुहमा व्यक्त गरिएको जनसाङ्ख्यिक तथ्याङ्कलाई वर्गिकृत भन्न सकिन्छ । तर वर्गिकृत चरलाई भने अविच्छिन्न चर बनाउन सकिदैन ।

गणना वा नमुना सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्कको प्रयोग गरी लेखे क्रममा सम्बन्धित सङ्ख्याहरू कस्ता किसिमका प्रश्नहरूबाट लिइएको हो

सो बारेमा पनि पूर्ण जानकारी राख्नु पर्दछ । कतिपय प्रश्नका वैकल्पिक उत्तरहरू एकआपसमा नखण्टिने (Mutual Exclusive) र पूर्ण (Exhaustive) प्रकृतिका हुन्छन् भने कतिपय खण्टिने प्रकृतिका हुन्छन् । उदाहरणका लागि व्यक्तिको लिङ्ग के हो भनी सोधेर प्राप्त हुने उत्तर महिला वा पुरुष वा अन्य मध्ये एउटा हुन्छ । ^२पूर्णता भएका नखण्टिने प्रकृतिका चरका सबै विकल्पको सङ्ख्या जोडेर कुल जनसङ्ख्या निकाल्न सकिन्छ । तर खण्टिने प्रकृतिका चर जस्तै: व्यक्तिले पढ्ने दैनिक पत्रिकाको नाम सोधिएको प्रश्नको विकल्पमा पत्रिकाहरूको नाम दिइएको हुन्छ र कसैले दुई वा दुईभन्दा बढी पत्रिकाको नाम बताउन पनि सक्दछन् । यस अवस्थामा उक्त विकल्पहरूको सङ्ख्या जोडेर कुल संख्या निकाल्न सकिदैन । यसका अतिरिक्त कतिपय बहुउत्तर वैकल्पिक प्रश्नमा "अन्य" भन्ने विकल्प राखिएको हुन्छ । कतिपय प्रश्नहरूको उत्तरदाताले जवाफ नदिएका हुन सक्दछन् र कतिपय प्रश्न कुनै वर्ग विशेषलाई सान्दर्भिक नहुन सक्दछ । यि सबै कुराहरू निक्कैल गरेर मात्र तथ्याङ्कको प्रयोग गर्नुपर्दछ । तसर्थ, लेखनमा संख्याहरू समावेश गर्नु अघि, गणना, सुद्धता परीक्षण र सूचना प्रस्तुतिका तरिकाहरू बारे बुझनुका साथै तथ्याङ्क कसरी सङ्कलन गरिएको थियो भन्नेबारे पूर्ण रूपमा जानकारी लिनुपर्दछ ।

---

^२अन्य लिङ्गी भन्नाले आफूलाई महिला वा पुरुष भन्न नचाहनेसमलिङ्गीमहिला, समलिङ्गीपुरुष, द्विलिङ्गी, ट्रान्सजेन्डर महिला, ट्रान्सजेन्डर पुरुष, तेस्रोलिङ्गी, क्वयेर आदि बुझनुपर्दछ ।

अतिरिक्त सिद्धान्त २: चर मापनका इकाइ उल्लेख गर्ने

तथ्याङ्कको तुलना र व्याख्या गर्ने समयमा सम्बन्धित तथ्याङ्कको खण्डिकृत इकाइ, मापन एकाई र मापनको प्रणाली समेत स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नुपर्दछ । इकाई बिनाका सङ्ख्याहरूले पाठकलाई दुविधा मात्र सिर्जना गरिदिन्छ । उदाहरणको लागि "नेपालको पहिलो जनगणना १९६८ मा सञ्चालन भएको थियो" भन्ने वाक्यमा उल्लेख गरिएको मिति वि.सं. हो वा ई.सं. हो साधारण पाठकका लागि दुविधाको विषय हुन्छ । त्यसैगरी दुई वा दुईभन्दा बढी स्रोतबाट संकलित तथ्याङ्क तुलना गर्नुपर्दा तिनीहरूको मापन इकाईका बारेमा समेत सचेत हुनुपर्दछ भने कतिपय चरहरूलाई स्थान विशेष एकाइमा मापन गरिएको भएमा सो को बारेमा थप सूचनाका टिप्पणी उपलब्ध गराउनु पर्दछ । जस्तै: नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादनको आकार उल्लेख गर्दा नेपाली रूपैयाँमा व्यक्त गरिएको छ भने नेपाली रूपैयाँ र डलरबीचको विनिमय दर उल्लेख गरिदिनुपर्दछ । इकाईको आयामलाई खासगरी विश्लेषणको इकाई र मापनको इकाई गरी दुई प्रकारले बुझ्न सकिन्छ । विश्लेषणको इकाई भन्नाले तथ्याङ्क उपलब्ध गराइएको तह भन्ने बुझनुपर्दछ । व्यक्ति, परिवार, उद्योग प्रतिष्ठान, स्थानीय तह, जिल्ला, प्रदेश आदि तथ्याङ्क विश्लेषणका इकाईका उदाहरण हुन् । त्यसैगरी मापनको इकाईलाई मात्र वा तह र मापन प्रणाली गरी दुईवटा पक्षबाट हेर्न सकिन्छ । स्केल भन्नाले व्यक्त गर्न लागिएको सङ्ख्या १० को कतिऔं गुणाङ्क हो भन्ने जनाउँदछ । उदाहरणका लागि आर्थिक वर्ष २०७७/७८ का लागि नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादन उपभोक्ताको

चालु मुल्यमा ४८,५१,६२.५ करोड रूपैया बराबर प्रारम्भिक अनुमान गरिएको छ (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७८/७९) । यस वाक्यमा यदि स्केलको प्रयोग नगर्ने हो भने ४८,५१,६२,५०,००,००० रूपैया भन्नु पर्दथ्यो । मापन प्रणाली भन्नाले भौतिक परिमाणको मापन गर्नका लागि विकास गरिएको विभिन्न इकाइहरूको समुह भन्ने बुझिन्छ । एस. आइ. अथवा एम. के. एस. प्रणाली, सि.जि.एस. प्रणाली र एफ.पि.एस. प्रणाली प्रचलित मापन प्रणाली हुन् । दुरिलाई मिटर, पिण्डलाई के.जि., र समयलाई सेकेण्डमा मापन गर्ने प्रणाली एस.आइ. प्रणाली हो । त्यसैगरी दुरिलाई से.मि., पिण्डलाई ग्राम र समयलाई सेकेण्डमा मापन गर्ने प्रणाली सि.जि.एस. प्रणाली हो र दुरिलाई फिट, पिण्डलाई पाउण्ड र समयलाई सेकेण्डमा मापन गर्ने प्रणाली एफ.पि.एस. प्रणाली हो । विश्वभर प्रचलित इकाई बाहेक अन्य इकाई प्रयोग गरी सङ्ख्याका बारेमा लेखदा सम्बन्धित इकाईलाई प्रचलित इकाईसँग तुलना गरेर व्याख्या गरिदिनुपर्दछ । उदाहरणका लागि माथि उल्लेखित नेपालको जनगणना सम्बन्धी वाक्यमा वि.सं. १९६८ देखि नेपालमा जनगणना गर्न थालिएको हो भनेर लेखियो भने वि.सं. लाई संक्षिप्त व्याख्या गर्नुपर्दछ । जस्तै: विक्रम संम्वत (वि.सं.) भनेको हिन्दु पञ्चाङ्गमा आधारित मिति जनाउने पात्रो प्रणाली हो । यो ग्रेगोरी (अंग्रेजी पात्रो वा ई.सं.) भन्दा ५६ वर्ष ८ महिना १५ दिन अगाडि छ ।

सूचकलाई दर, अनुपात, समानुपात आदिमा व्यक्त गर्दा यदि प्रतिशतको प्रयोग गरिन्छ भने के को प्रतिशत हो भन्ने कुरा खुलाउनु पर्दछ । जस्तै:

कमजोर वाक्य: आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा १९.८१ प्रतिशत विप्रेषण भित्रिने प्रारम्भिक अनुमान रहेको छ (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७८/७९) । यस वाक्यमा प्रस्तुत भएको १९.८१ प्रतिशत के को हो भन्ने खुलेको छैन ।

सुधारिएको वाक्य: आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा कुल गार्हस्थ उत्पादनको १९.८१ प्रतिशत विप्रेषण भित्रिने प्रारम्भिक अनुमान रहेको छ (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७८/७९) । यस वाक्यमा प्रस्तुत भएको १९.८१ प्रतिशत कुल गार्हस्थ उत्पादनको हो भन्ने कुरा खुलाइएको त छ तर अघिल्ला वर्षहरूको तुलनामा कम बढी के हो भन्ने विषय खुलाइएको छैन ।

राम्रा वाक्यहरू: आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा कुल गार्हस्थ उत्पादनको १९.८१ प्रतिशत विप्रेषण भित्रिने प्रारम्भिक अनुमान रहेको छ । गत आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा कुल गार्हस्थ उत्पादनको २२.४७ प्रतिशत विप्रेषण भित्रिएकोमा यस वर्ष २.६६ प्रतिशत विन्दुले विप्रेषण आयमा गिरावट आउने अनुमान गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा भित्रिने विप्रेषण गत १० वर्ष यताकै कुल गार्हस्थ उत्पादनको न्यून प्रतिशत हो (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७८/७९) । यि वाक्यहरूमा प्रस्तुत भएको १९.८१ प्रतिशत कुल गार्हस्थ उत्पादनको हो भन्ने कुरा खुलाइएको छ र तुलनाका लागि अन्य सूचनाहरू पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

कतिपय समाचारहरूमा सङ्ख्या प्रयोग गर्दा सहि इकाइ प्रयोग नभएको पनि पाइन्छ । यसले पाठकलाई दुविधामा पार्दछ । एउटा पत्रिकामा प्रकाशन भएको एउटा वाक्य तलको बक्स १.१ मा हेरौः बक्स १.१:

हाल नेपालमा कुल प्रजनन दर २.२४ प्रतिशत रहेकोमा त्यो अब घट्दै जाने र सन् २१०० सम्म पुग्दा १.२० प्रतिशत पुग्ने प्रक्षेपणमा उल्लेख छ ।

माथि बक्स १.१ मा उल्लेख भएको वाक्यमा प्रयोग गरिएको कुल प्रजनन दर (Total Fertility Rate) को मापन इकाई प्रतिशत हुँदैन । कुल प्रजनन दर भन्नाले एक जना महिलाले आफ्नो प्रजनन उमेर (१५ देखि ४९ वर्ष) मा औसतमा कति जना जीवित बच्चा जन्माइन् भन्ने बुझिन्छ । अतः यसको मापन इकाई प्रतिशत भन्ने हुँदैन ।

अतिरिक्त सिद्धान्त ३: चरको वितरण परीक्षण गर्ने

सङ्ख्याका बारेमा लेख्दै गर्दा कतिपय समयमा उदाहरण तथा विरोधाभासहरू उल्लेख गर्नुपर्दछ । उदाहरण वा विरोधाभास उल्लेख गर्ने समयमा तथ्याङ्कको सार संक्षेप जस्तै: औसत, अनुमानित परिवर्तन हुने मान, उत्कर्ष विन्दुहरू आदि गणना गर्दा सम्बन्धित आँकडाहरूको वितरणका बारेमा समेत विशेष ध्यान दिनुपर्दछ । आँकडाहरूको वितरण सम्बन्धी जानकारीका लागि उच्च मान, न्यून मान, विचरण (विस्तार, स्तरीय भिन्नता, भेरियन्स आदि), औसत जस्ता औजारहरूको गणना गर्नुपर्दछ । यसबाट प्रस्तुत गरिएका उदाहरण र सङ्ख्याहरू सामान्य, असामान्य वा विरोधाभास के हुन् पहिचान गर्न सहज हुन्छ ।

उदाहरण

आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को वार्षिक आर्थिक वृद्धिदर ५.८४ प्रतिशत हुने प्रारम्भिक अनुमान रहेको छ । यस वर्षको वृद्धिदर गत १० वर्षको औसत वार्षिक वृद्धिदर (४.५%) भन्दा उच्च रहेको छ ।^३ गत १० वर्षमा उच्चतम आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा ८.९८ प्रतिशत र न्यूनतम वृद्धिदर आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा -२.३७ प्रतिशत रहेको थियो ।

अतिरिक्त सिद्धान्त ४: स्तरीय ढाँचा र सिमाङ्क परिभाषित गर्ने

सामान्यतया सङ्ख्याहरूका बारेमा लेख्दा प्रचलित स्तरीय मान वा सिमाङ्क (Cut offs) को प्रयोग गरेर तुलना गरियो भने उल्लेख गरिएको तथ्य सामान्य हो, असामान्य हो वा विरोधाभाष के हो भन्ने बारेमा पाठकहरूले स्पष्ट धारणा बनाउन सक्दछन् । यहाँ स्तरीय मान भन्नाले उच्च मान, न्यून मान, औसत मान वा अन्य यस्तै प्रचलित मान वा ढाँचालाई बुझ्नु पर्दछ । उदाहरणका लागि मिति २०७९ जेठ २८ गते बेलुका ५.४५ बजे विरेन्द्रनगरको वायुको अधिकतम तापक्रम ३७.४ डिग्री सेल्सियस रेकर्ड भएको थियो । यो तापक्रम सामान्य मानिसको शरिरको तापक्रम (३७ डिग्री सेल्सियस) भन्दा पनि बढी हो । सोहि समयमा देशभरका २० स्थानमा रेकर्ड भएका वायुको तापक्रममध्ये अधिकतम तापक्रम

---

^३सामान्यतया वृद्धिदरको औसत निकाल्दा गुणोत्तर मध्यक (Geometric mean) को प्रयोग गरिन्छ । नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादनको वृद्धिदर आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा नकारात्मक भएका कारणले उदाहरणका लागि गत १० वर्षको वृद्धिदरको औसत निकाल्नका लागि अंकगणितीय मध्यक प्रयोग गरिएको छ ।

सबैभन्दा बढी नेपालगञ्जमा ४०.२ डिग्री सेल्सियस र न्यूनतम तापक्रम सबैभन्दा कम जोमसोममा १२.७ डिग्री सेल्सियस रेकर्ड भएको थियो (मौसम पूर्वानुमान महाशाखा, २०७९) । आर्थिक तथ्याङ्कका सन्दर्भमा कतिपय सूचकहरू जस्तै: कुल गार्हस्थ उत्पादन, मुल्य सूचकाङ्क आदिलाई कुनै स्तरीय आधार बर्ष (Base Year) को आधारमा गणना तथा तुलना गर्ने गरिन्छ । त्यस्ता आधार बर्षहरू समय समयमा परिवर्तन पनि गरिन्छ । जस्तै: नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादन स्थिर मुल्यमा अनुमान गर्नका लागि आर्थिक बर्ष (ई.सं. मा) १९६१/६२ देखि शुरू भई १९६४/६५, १९७४/७५, १९८४/८५, १९९४/९५, २०००/२००१, र २०१०/२०११ मा आधार बर्षहरू परिवर्तन गरिदै आइएको छ । पछिल्लो पटकको आधार बर्ष २०१०/२०११ को आधारमा २०२१/२२ को कुल गार्हस्थ उत्पादन उपभोक्ताको स्थिर मुल्यमा २५,२०,३२,१९ लाख रूपैया अनुमान गरिएको छ । चालु मुल्यमा हेर्ने हो भने नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादन २०२१/२२ को लागि उपभोक्ताको चालु मुल्यमा ४८,५१,६२,४६ लाख रूपैया अनुमान गरिएको छ । यहाँ स्थिर मुल्य भन्नाले दिइएको आधार बर्षको मुल्य बुझिन्छ भने चालु मुल्य भन्नाले सम्बन्धित बर्षको प्रचलित बजार मुल्य बुझनुपर्दछ । आर्थिक बृद्धिदर निकाल्नका लागि स्थिर मुल्यको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा आएको बृद्धि वा संकुचनलाई प्रयोग गरिएको हुन्छ भने कुल गार्हस्थ उत्पादनको आकार अनुमानका लागि चालु मुल्यको मान प्रयोग गरिन्छ ।

स्तरीय मान, सामान्य मान वा सन्दर्भ विन्दुसँग सम्बन्धित चरहरूको तुलना हामी दैनिक जीवनमा धेरै नै गरिरहेका हुन्छौं । बच्चाको उमेर अनुसारको तौल, बिरामीको रक्तचाप, मधुमेहको स्तर, वायुको तापक्रम, वर्षाको मात्रा, मुल्य वृद्धि, कृषि उत्पादन, विद्यार्थीको प्राप्ति आदि हामीले तुलनात्मक हिसाबले हेर्ने केही चरका उदाहरण हुन् । तुलनात्मक प्रस्तुतिका क्रममा सम्बन्धित पाठकलाई पनि ध्यानमा राख्नुपर्दछ । सामान्य पाठकका लागि तुलनात्मक अध्ययनका प्रक्रियाका बारेमा वर्णन गरिराख्नु पर्दैन, स्तरीय मानको मात्र उल्लेख गरे पुग्छ । प्राज्ञिक पाठकका लागि भने विस्तृत प्रक्रिया तथा सूचनाको स्रोत समेत उल्लेख गरिदिनुपर्दछ । कतिपय अवस्थामा विस्तृत विवरण अनुसूचीमा समेत समावेश गरेर प्रस्तुत गर्नुपर्ने हुन्छ ।

अतिरिक्त सिद्धान्त ५: अंक र दशमलव स्थानहरूको उपयुक्त संख्या छनोट गर्ने

सङ्ख्याको प्रयोग गरी लेखदा यदि प्रयोग गरिने सङ्ख्या पूर्ण सङ्ख्या हो र साह्रै ठूलो सङ्ख्या छ भने कसरी प्रस्तुत गर्ने तथा भिन्न सङ्ख्याको प्रयोग गर्दा दशमलवको प्रयोग कसरी गर्ने भन्ने विषयमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । उदाहरणका लागि आर्थिक वर्ष २०७८/७९ का लागि नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादनको प्रारम्भिक अनुमान रू. ४८,५९,६२,४६,५८,९२२.९३ रहेको छ । धेरै लामो भएकोले यो सङ्ख्या पढ्न, सम्झन र मनन गर्न पाठकलाई निकै असजिलो महशुस हुन सक्दछ । यो सङ्ख्या निकै ठूलो भएका कारण दशमलव पछाडिका अङ्कहरूले सारभूत रूपमा ठूलो महत्व

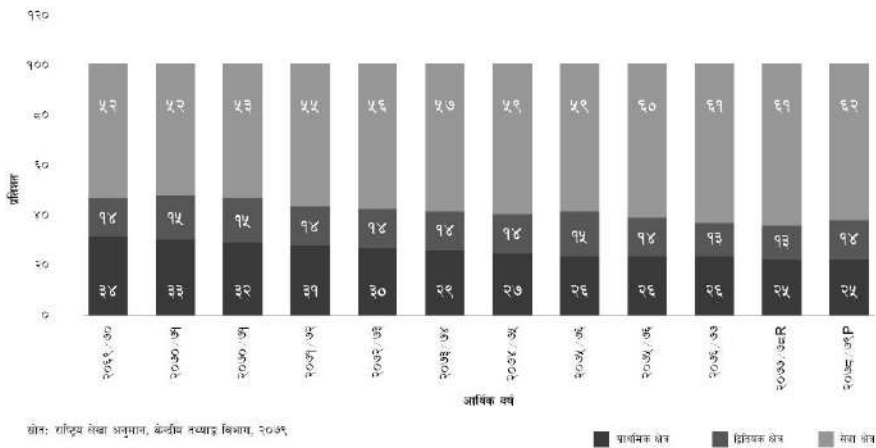
बोकेको पनि छैन । तसर्थ, यसलाई ४८ खर्ब ५१ अर्ब ६२ करोड ४६ लाख ५८ हजार १२२ रूपैया भनेर व्यक्त गर्न सकिन्छ । यसलाई अझै संक्षिप्त रूपमा करिब ४८ खर्ब ५२ अर्ब रूपैया भन्न पनि सकिन्छ । कुल गार्हस्थ उत्पादनकै बृद्धिदरको सन्दर्भमा भने दशमलव पछाडिका अङ्कहरूको पनि विशेष महत्व हुन्छ । तर यसमा पनि दशमलव पछि कति वटा अंक सम्म राख्नु अपयुक्त हुन्छ भन्ने कुरामा ध्यान दिनु पर्दछ । सामान्यतया दशमलव पछि दुई अंकसम्म लेख्ने गरिन्छ । उदाहरणका लागि आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को प्रारम्भिक अनुमान बमोजिम कुल गार्हस्थ उत्पादनको वार्षिक बृद्धिदर ५.८३७५१५५ प्रतिशत रहेको छ । यो सूचकमा दशमलव पछाडि ७ अङ्कको प्रयोग गरिएको छ र वास्तविक सङ्ख्यामा यो भन्दा बढी अङ्कहरू छन् । तर यो सूचकका लागि यि सबै अङ्कहरूको खासै महत्व हुँदैन बरु यसले पाठकलाई अनावश्यक झन्झट उत्पन्न गराउँदछ । अतः कुल ग्राहस्थ उत्पादनको वार्षिक बृद्धिदरलाई दशमलव पछाडि एक वा दुई अङ्कमा व्यक्त गर्दा पुग्दछ । जस्तै: ५.८४ प्रतिशत । दशमलव स्थानको निकस्थीकरण (Approximation) गर्दा पनि निकै ध्यान पुर्याउनु पर्दछ । कतिपय सङ्ख्याका मानहरू एक भन्दा साना हुने गर्दछन्, जस्तै: पि मान (P-Value), गिनीको सूचकाङ्क, सहसम्बन्धको गुणाङ्क आदि । यस्तो अवस्थामा दशमलव पछाडि २, ३ वा ४ अङ्कसम्म लिनु पर्दछ, पूर्ण सङ्ख्यामा निकस्थीकरण गर्नुहुँदैन । कतिपय चरहरूको सन्दर्भमा भने सङ्ख्याको आकार बमोजिम निकस्थीकरण गर्ने आधार फरक फरक हुन्छ । उदाहरणका लागि नेपालको कुल ग्राहस्थ

उत्पादनका आकार प्रस्तुत गर्दा अर्बको सङ्ख्यामा प्रस्तुत गर्दा पुग्छ भने मोबाइल फोनमा कुरा गर्दा लाग्ने महशुल रकमका लागि दशमलव पछाडि एक वा दुई अंकसम्म वा पूर्ण सङ्ख्यामा उल्लेख गरे पनि हुन्छ । जस्तै: आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को प्रारम्भिक अनुमान बमोजिम नेपालको कुल ग्राहस्थ उत्पादन ४८ खर्ब ५२ अर्ब रूपैया रहेको छ । एक मिनेट टेलिफोनमा कुरा गर्दा १.५ रूपैया महशुल लाग्दछ आदि । सामान्यतया लेखका वाक्यहरूमा बढीमा ४ अङ्कका सङ्ख्या र तालिकामा बढीमा ६ अङ्कका सङ्ख्या प्रस्तुत गर्दा पाठकलाई सहज हुन्छ । तसर्थ, कतिपय अवस्थामा अनुपात, समानुपातलाई प्रतिशतमा बदलेर पनि सङ्ख्याको बचत गर्न सकिन्छ । जस्तै: राष्ट्रिय जनगणना २०७८ बमोजिम नेपालको लिङ्ग अनुपात ९५९:१००० लेख्नुको सट्टा ९५.९ प्रतिशत लेख्दा सहज हुन्छ । त्यसैगरी नेपालको कुल जनसङ्ख्यामा मनाङ जिल्लाको जनसङ्ख्याको हिस्सा ०.०००१९४ लेख्नुको सट्टा ०.०२ प्रतिशत लेख्दा बुझ्न सजिलो हुन्छ । कतिपय धेरै ठूला वा धेरै साना सङ्ख्यालाई ईकाई परिवर्तन गरेर वा वैज्ञानिक संकेतको प्रयोग गरेर पनि सङ्ख्या उल्लेख गर्न सकिन्छ । जस्तै: पृथ्वीको पिण्डलाई ५.९७२x१०^{२४} किलोग्राम भनेर लेख्न सकिन्छ । कतिपय अवस्थामा किलोग्रामलाई क्विन्टल, टनमा व्यक्त गरेर पनि अङ्कलाई सानो बनाउन सकिन्छ ।

निकस्थि करणाका सन्दर्भमा अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भनेको यस कार्यमा अपनाउने नियमको एकरूपता हो । निकस्थि करणाका नियममा एकरूपता कायम नभएमा पाठकवर्गमा दुविधा उत्पन्न हुन्छ । जस्तै:

चित्र नं. १.२ मा नेपालको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा प्रमुख तीन औद्योगिक क्षेत्रहरूको योगदान प्रतिशतमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस चित्र बमोजिम आर्थिक वर्ष २०२०/२१ र २०२१/२२ मा तीनवटा क्षेत्रको कुल जम्मा प्रतिशत क्रमशः ९९ र १०१ देखिन्छ । अन्य वर्षहरूमा भने यो सङ्ख्या १०० प्रतिशत नै छ । कुल जम्माको हिस्सा १०० प्रतिशत नदेखिनु भनेको सङ्ख्या निकस्तीकरणमा अपनाइएको अवधारणामा भएको त्रुटीका कारण हो ।

चित्र नं. १.२: कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा प्रमुख औद्योगिक क्षेत्रहरूको योगदान

थप उदाहरण

एउटै संस्थागत पत्रिकाको नेपाली र अंग्रेजी संस्करणमा रिपोर्टिङ भए बमोजिमका समाचार बक्स १.२ र १.३ मा देखाइएको छ । समाचारमा स्थानीय निर्वाचन २०७९ को काठमाडौं महानगरपालिकाको निर्वाचन परिणाम प्रस्तुत गरिएको छ । जस अनुसार अंग्रेजी संस्करणको समाचारमा विजयी हुने र निकटतम प्रतिद्वन्दीको मत परिणाम र कुल मतदाता संख्या उल्लेख भएको

छ भने नेपाली संस्करणमा मतान्तर सङ्ख्या समेत उल्लेख भएको छ । यहाँ अंग्रेजी संस्करणको सन्दर्भमा पाठकले मतान्तर पत्ता लगाउन आफै मेहनत गर्नुपर्दछ र त्यस्तै कुल मतदाताको कति प्रतिशत मत विजयी मेयरले प्राप्त गरेका हुन् भनेर थाह पाउन थप गणितीय क्रिया गर्नुपर्ने हुन्छ । अर्कोतर्फ नेपाली संस्करणमा कुल मतदाता सङ्ख्या वा कुल खसेको मतको बारेमा केही खुलाइएको छैन । दुवै संस्करणका समाचार तुलनात्मक रूपले हेर्दा अंग्रेजी संस्करण भन्दा नेपाली संस्करणको समाचार राम्रो देखिन्छ ।

बक्स १.२:

निर्वाचन आयोगका अनुसार स्थानीय तह निर्वाचन २०७९ अन्तर्गत काठमाडौं महानगरपालिका प्रमुखमा स्वतन्त्र उम्मेदवार बालेन्द्र साह ६१,७६७ मत ल्याई विजयी भएका छन् । उनले निकटतम प्रतिद्वन्द्वी नेपाली कांग्रेस उम्मेदवार सिर्जना श्रेष्ठलाई २३,४२६ मतान्तरले पराजित गरेका हुन् । पराजित सिर्जना श्रेष्ठले ३८,३४१ मत ल्याएकी छन् ।

बक्स १.३:

Balendra Shah (Independent) won with 61,767 votes in the Kathmandu Metropolitan City defeating Shirjana Shrestha (Nepali Congress) who secured 38,341 votes in Nepal local elections 2022 (Sthaniya Chunab 2079). According to the Election Commission, Nepal, Kathmandu Metropolitan City has 3002,242 eligible voters.

यस किसिमको सामाचारलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरियो भने पाठकलाई थप झन्झट पनि नहुने र पाठकले खोजेका प्रमुख सूचनाहरू पनि उपलब्ध हुने हुन्छ ।

निर्वाचन आयोगका अनुसार स्थानीय तह निर्वाचन २०७९ अन्तर्गत काठमाडौं महानगरपालिकाको प्रमुखमा स्वतन्त्र उम्मेदवार बालेन्द्र साहले निकटतम प्रतिद्वन्दी सिर्जना श्रेष्ठलाई २३ हजार भन्दा बढी मतान्तरले पराजित गर्दै विजयी भएका छन् । विजयी उम्मेदवार बालेन्द्रले ६१,७६७ मत प्राप्त गरेका थिए जुन काठमाडौं महानगरपालिकाको कुल मतदाता सङ्ख्याको २०.५७ प्रतिशत हो । तीन लाख हाराहारी मतदाता सङ्ख्या भएको यस महानगरपालिकामा कुल मतदाता सङ्ख्याको ६३.६ प्रतिशत मत मात्र खसेको थियो । साथै, खसेको जम्मा मतको १६.२६ प्रतिशत अर्थात् ३१ हजार ४१ मत भने बदर भएको थियो । यस हिसाबबाट विजयी बालेन्द्रले प्राप्त गरेको मत खसेको जम्मा मतको ३२.३५ प्रतिशत र खसेको सदर मतको ३८.६ प्रतिशत हो ।

माथि उल्लेख भएको समाचारमा बदर मतको सट्टा सदर मतको सङ्ख्या वा प्रतिशत पनि उल्लेख गर्न सकिन्थ्यो तर आम पाठकको ध्यान बदर मत प्रतिशतमा हुने भएकोले सोही बमोजिमको सूचना उल्लेख गरिएको हो । साथै, यस समाचारमा यदि तेस्रो वा चौथो हुने उम्मेदवारको मत विजयी वा निकटतम प्रतिद्वन्दी उम्मेदवारको हाराहारीमा भएमा थप अनुच्छेद मार्फत निजहरूको मत परिणाम पनि समेट्न सकिन्छ ।

तथ्याङ्कीय तुलनाका आधारभूत विधि

पृष्ठभूमी

सङ्ख्या प्रयोगका आधारभूत सिद्धान्तको जानकारी प्राप्त गरिसकेपछि यस्ता सङ्ख्याहरू कसरी प्राप्त गर्ने र संख्याहरू तुलना गर्नका लागि के के गर्नुपर्दछ भन्ने सन्दर्भमा उठ्ने जिज्ञासा सामाधानका लागि यस पाठमा खास गरी सङ्ख्याको हिसाब र तुलना गर्ने विधिका बारेमा चर्चा गरिएको छ । यसबाट अघिल्लो पाठमा छलफल गरिए बमोजिमका सिद्धान्तहरूको अनुशरण गर्दै परिमाणात्मक सूचनाहरूको समुचित प्रस्तुतीका लागि थप क्षमता विकास हुने अपेक्षा गरिएको छ । खास गरी लेखाई दुई आयामबाट निर्देशित हुन्छ: प्राज्ञिक र सञ्चार । शैक्षिक कार्यक्रम अन्तर्गतका थेसिस वा सोधपत्र जस्ता प्राज्ञिक लेखमा सङ्ख्याको प्रयोग गर्दा उक्त सङ्ख्याहरू निकालिएको विधिका बारेमा समेत लेख्नुपर्ने हुन्छ । तर सञ्चारका लागि लेखिने लेखहरूमा विधि तथा प्रक्रिया गौण रहन्छ, नतिजाको मात्र अपेक्षा गरिएको हुन्छ । अतः कुन विधामा लेखिंदैछ भनेर लेखक सदैव सजग हुनुपर्दछ ।

परिमाणात्मक तुलना पृष्ठभूमी

सङ्ख्याका बारेमा पढ्दै गर्दा आम पाठकहरूलाई तुलनात्मक सूचनाको प्यास सिर्जना हुन्छ । तसर्थ, सङ्ख्या प्रयोग गरी लेखिने लेखमा दुई वा दुईभन्दा बढी मानहरूको भिन्नताको दिशा र आकार उल्लेख गर्नुलाई लेख लेखनको आधारभूत सिप अन्तर्गत नै लिने गरिन्छ । उदाहरणका लागि "आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को

फागुनसम्म नेपालको उपभोक्ता मुद्रास्फीति दर (Inflation Rate) ५.४ प्रतिशत रहेको छ" ।^१ यस वाक्य पढ्नासाथ पाठकलाई गत आर्थिक बर्षको मुद्रास्फीति भन्दा यो बर्षको कम, बढी वा हाराहारी के हो भन्ने कौतुहल सिर्जना भइहाल्दछ । तसर्थ, उक्त वाक्यका साथसाथै तुलनात्मक अध्ययनका सूचनाहरू पनि उल्लेख गर्नुपर्ने हुन्छ । जस्तै: "गत आर्थिक बर्ष २०७७/७८ को सोहि अवधिको उपभोक्ता मुद्रास्फीतिभन्दा यस बर्षको मुद्रास्फीति १.९ प्रतिशत विन्दुले बढी हो" । यस वाक्यले दुई मानहरूबीचको फरकको दिशा (बढी) र आकार (१.९ प्रतिशत विन्दु) दुवै समेटेको छ । तुलनाका लागि श्रेणी वा स्थान, निरपेक्ष भिन्नता, सापेक्ष भिन्नता, प्रतिशत भिन्नता, जेड स्कोर आदि मानहरू प्रयोग गर्न सकिन्छ ।^२ तुलनाका लागि प्रयोग गरिने यस्ता मानहरूमध्ये जेड स्कोर निकाल्न साङ्ख्यिकीय ज्ञानको जरूरत पर्दछ । कस्तो किसिमको विषयका लागि कुन प्रकारको तुलना गर्ने मान प्रयोग गर्ने भन्ने सन्दर्भमा लेखक सचेत हुनुपर्दछ । उदाहरण: सन् २०१९ मा मानव विकास सूचकाङ्कको आधारमा विश्वका १८९ देशहरू मध्ये नेपाल १४३ औं स्थानमा रहेको छ, भारत १३० औं स्थानमा रहेको छ भने नर्वे पहिलो स्थानमा र नाइजर अन्तिम स्थानमा रहेको छ । यस उदाहरणामा श्रेणी भिन्नता, स्थान विन्नता, निरपेक्ष र

^१अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण, २०७८/७९ । <https://www.mof.gov.np/site/publication-category/21> (retrieved on 7/3/2022)

^२<https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>

सापेक्ष रूपमा पनि पाइन्छन । प्रतिशत भिन्नताको एउटा उदाहरण तल प्रस्तुत गरिएको छ । उदाहरण: कुनै परीक्षामा अमृतले भन्दा अमृताले ३४ अङ्क बढी प्राप्त गरिन् भन्ने वाक्यले सारभूत रूपमा तस्विर प्रस्तुत गर्न सक्दैन । यसको सट्टा कुनै परीक्षामा अमृतले भन्दा अमृताले ४ प्रतिशत बढी अङ्क प्राप्त गरिन् भन्दा केहि अर्थपूर्ण हुन्छ ।

नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०१०/११ मा छनोट भएका परिवारका सदस्यहरूको उमेरको वितरण हेर्दा सबैभन्दा कम उमेर ० वर्षदेखि सबैभन्दा बढी उमेर ९९ वर्षसम्म पाइएको थियो । उमेरगत साङ्ख्यिकीको स्तरीय भिन्नता (Standard Deviation) १९.९ र मध्यक (Mean) २६.५४ वर्ष रहेको थियो । यसबाट के बुझिन्छ भने उमेरको औसत मानबाट समग्र आँकडाहरू औसतमा १९.९ को फरकमा फैलिएका छन् । यहाँ प्रयोग भएको स्तरीय भिन्नता निरपेक्ष भिन्नताको रूपमा प्रयोग भएको छ भने यदि स्तरीय भिन्नताको गुणाङ्क निकालियो भने सापेक्ष भिन्नताको रूपमा पनि हेर्न सकिन्छ । जस्तै: यस साङ्ख्यिकीमा विचलनको गुणाङ्क (Coefficient of Variation = CV) ७५ प्रतिशत देखिएको थियो । यसको अर्थ सर्वेक्षणमा छानिएका व्यक्तिहरूको उमेरको फैलावट औसत मानको ७५ प्रतिशत रहेको छ भन्ने बुझिन्छ । यस्ता सापेक्ष भिन्नताको प्रयोगबाट दुई वा सो भन्दा बढी साङ्ख्यिकी समुहको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सहज हुन्छ । जस्तै: वि.सं. २०६८ सालको राष्ट्रिय जनगणना बमोजिम पुरुषहरूको मध्यिका (मेडियन) उमेर २० वर्ष र महिलाहरूको मध्यिका उमेर २२ वर्ष पाइएको थियो ।

मध्यिकाका आधारमा निकालिएको विचलन अर्थात् मध्यिकाबाट लिइएको मध्य विचलन (Mean Deviation) महिलाको लागि १५.३५ वर्ष पुरुषको लागि १५.८८ वर्ष पाइएको थियो । विचलनको निरपेक्ष मानका आधारमा गरिएको तुलनाले महिला र पुरुषको उमेर वितरणको विचलन स्पष्ट रूपमा परिभाषित हुन सकेको हुदैन । तसर्थ, सापेक्ष मानका रूपमा मध्य विचलनको गुणाङ्क हेर्दा महिलाको ०.६७ र पुरुषको ०.७९ रहेको पाइन्छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने महिलाको मध्यिका उमेरको ६७ प्रतिशत मध्य विचलन छ भने पुरुषको मध्यिकाउमेरको ७९ प्रतिशत मध्य विचलन देखिन्छ । अर्थात् महिलाको उमेरको वितरण भन्दा पुरुषको उमेरको वितरण बढी छरिएको छ भन्न सकिन्छ ।

तुलनात्मक अध्ययनका लागि सन्दर्भ मानको छनौट

सङ्ख्याको प्रयोग गरी लेख्दा सकभर तुलनात्मक सूचनाको प्रयोग गर्नुपर्दछ भन्ने बारेमा माथिको व्याख्याबाट स्पष्ट भईसकेको छ । सङ्ख्याको तुलना गर्दा सबैभन्दा पहिलो कार्य भनेको प्रयोग गरिने सङ्ख्यालाई कुन मानसँग तुलना गर्ने भन्ने विषयको निक्कै गर्नु नै हो । यसका लागि लेखकसँग दुईवटा विकल्प हुन्छन् । पहिलो विकल्पमा लेखक स्वयंले प्रयोग गरिरहेको वा संकलन गरेको अध्ययनसँग सम्बन्धित साङ्ख्यिकी समुहको सूचना वा मान हो भने दोस्रो विकल्प भनेको विषय वस्तुसँग सम्बन्धित द्वितीय स्रोतको प्रयोग हो । उदाहरणका लागि माथि चर्चा गरिएको महिला पुरुषको उमेरको उदाहरणमा एउटै स्रोतका मानहरूको तुलना गरिएको छ । यस्तो किसिमको तुलना अन्य देशको सांख्यिकीको प्रयोग गरेर

पनि गर्न सकिन्छ । हाम्रा कतिपय दैनिक जीवनका घटनाहरूमा प्रयोग हुने सङ्ख्याहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानकसँग तुलना गरेर पनि अध्ययन गरिएको हुन्छ । उदाहरणको लागि नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण, २०१९ (ई.सं.) ले नेपालको कुल प्रजनन् दर प्रति महिला दुई जना बच्चा भन्ने देखाएको छ । यो सूचनालाई तुलनात्मक रूपमा हेर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्वीकार गरिएको प्रतिस्थापन तहको प्रजनन् दरको प्रयोग गर्न सकिन्छ । जस्तै: नेपालको कुल प्रजनन् दर प्रतिस्थापन दर (२.१) भन्दा पनि कम रहेको छ । प्रायजसो हामी हाम्रा स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित प्रयोगशालाका मानहरूलाई औसत मान वा सामान्य मानसँग तुलना गरेर हेर्दछौं । कतिपय अवस्थामा मानकहरूको निर्धारण गरेर अन्य मानहरूलाई तुलना गर्ने गरिन्छ । उदाहरणको लागि नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०६६/६७ मा सालाखाला प्रति व्यक्ति प्रतिवर्ष रू १९,२६१ को उपभोगलाई गरिबीको रेखा निर्धारण गरी समग्र नेपालीहरूको जीवनस्तर मापन गरिएको थियो । अर्थात् वर्षभरी एक जनाले १९,२६१ रूपैयाभन्दा कम उपभोग खर्च गरेमा निजलाई गरिब मानिएको थियो । अर्को उदाहरणका लागि मूल्य सूचकाङ्क तथा कुल गार्हस्थ उत्पादनका स्थिर मूल्यका मानहरूलाई लिन सकिन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले आर्थिक बर्ष २०२०/२१ (ई.सं.) मा प्रकाशन गरेको राष्ट्रिय उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्कको लागि आर्थिक बर्ष २०१४/१५ (ई.सं.) लाई आधार मानिएको छ । जस अनुसार आर्थिक बर्ष २०१४/१५ का लागि सबै वस्तु तथा सेवाको मूल्य १०० मानिएको हुन्छ भने अन्य वर्षका लागि आधार बर्षको तुलनामा

कति मूल्य हुन्छ, सो प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । जस्तै: आर्थिक बर्ष २०२०/२१ का लागि राष्ट्रिय उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क १३७.६२ रहेको छ ।^३ यसको अर्थ, समग्र उपभोग्य वस्तु वा सेवाको मूल्य यदि २०१४/१५ मा १०० हो भने २०२०/२१ मा सो मूल्य बढेर १३७.६२ पुगेको भन्ने बुझिन्छ । त्यसैगरी राष्ट्रिय लेखाका अनुमानहरू स्थिर मूल्यमा प्रस्तुत गर्नका लागि कुनै बर्षको मूल्यलाई आधार मूल्य मानी अन्य वर्षका उत्पादनहरू सोहि मूल्यमा मापन गरेर प्रस्तुत गरिन्छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले आर्थिक बर्ष २०२१/२२ (ई.सं.) का लागि प्रकाशन गरेको राष्ट्रिय लेखाका अनुमानहरूमा देशको कुल गार्हस्थ उत्पादन चालु मूल्यमा करिब ४८ खर्ब ५२ अर्ब रूपैया र स्थिर मूल्यमा (आर्थिक बर्ष २०१०/११ (ई.सं.) लाई आधार मानेर) २५ खर्ब बीस अर्ब बराबर उत्पादन हुने प्रारम्भिक अनुमान गरेको छ ।^४ चालु मूल्यको कुल गार्हस्थ उत्पादन भन्नाले सम्बन्धित बर्ष (आर्थिक बर्ष २०२१/२२) को प्रचलित बजार मूल्यमा सोहि बर्षको समग्र वस्तु तथा उत्पादनलाई मूल्याङ्कन गरी आएको समष्टी हो भने स्थीर मूल्यको कुल गार्हस्थ उत्पादन भनेको आधार बर्ष (आर्थिक बर्ष २०१०/११) को मूल्य प्रयोग गरी आर्थिक बर्ष २०२१/२२ को वस्तु तथा उत्पादनको मूल्याङ्कन गरी आएको समष्टी हो । स्थीर मूल्यको कुल गार्हस्थ उत्पादन नै वास्तविक वस्तु तथा सेवाको

³<https://www.nrb.org.np/category/current-macroeconomic-situation/?department=red&fy=2077-78&subcategory=annual> (Retrieved on 7/4/2022)

⁴⁴<https://cbs.gov.np/national-accounts-statistics-of-nepal-2021-22-annual-estimates/> (Retrieved on 7/5/2022)

उत्पादन हो र यसैको प्रयोगबाट कुल ग्राहस्थ उत्पादन बृद्धिदर निकाल्ने गरिन्छ ।

आंकडा विवरण (Data Set) भित्रको समुह उपसमूह बीचको तुलना कतिपय अवस्थामा तुलना गर्नका लागि बाह्य सन्दर्भ मान सहजै उपलब्ध नहुन पनि सक्दछ । बाह्य मान उपलब्ध भएपनि नभएपनि सम्बन्धित आंकडा विवरण भित्रै समुह उपसमूह र समग्र मानबीच तुलना गरेर पनि व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

उदाहरण: राष्ट्रिय जनगणना २०७८ बमोजिम सात प्रदेशमध्ये सबैभन्दा बढी औसत परिवार सदस्य सङ्ख्या भएको प्रदेश मधेश हो । वि.सं. २०७८ मा मधेश प्रदेशमा औसत परिवार सदस्य सङ्ख्या ५.१५ रहेको छ जुन राष्ट्रिय औसत परिवार सदस्य सङ्ख्या ४.३२ भन्दा ०.८३ सदस्यले बढी हो । वि.सं. २०६८ को औसत परिवार सदस्य सङ्ख्या ५.८ को तुलनामा भने यस प्रदेशमा वि.सं. २०७८ मा नगण्य रूपमै भएपनि कमी आएको देखिन्छ ।

कतिपय अवस्थामा तुलना गर्नका लागि चर्चित ढाँचा (Modal) वा नेतृत्वदायी मानहरू पनि लिन सकिन्छ । जस्तै: नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा प्रमुख योगदान गर्ने कृषि क्षेत्रसँग अन्य औद्योगिक क्षेत्रहरूको योगदानको तुलना गर्न सकिन्छ । उदाहरण: आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा कुल गार्हस्थ उत्पादनमा शिक्षा क्षेत्रको योगदान ८.१ प्रतिशत रहने प्रारम्भिक अनुमान रहेको छ । उत्पादन परिणामका हिसाबले चौथो ठुलो औद्योगिक क्षेत्रको रूपमा रहेको शिक्षा क्षेत्रले कुल गार्हस्थ उत्पादनमा गरेको योगदान उत्पादनका हिसाबले पहिलो स्थानमा रहेको कृषिको भन्दा १५.८५ प्रतिशत

विन्दुले कम हो । त्यसैगरी एउटा औद्योगिक क्षेत्रका सूचकहरू अन्य औद्योगिक क्षेत्रका सूचकहरूसँग तुलना गरेर पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

उदाहरणः आर्थिक गणना २०७५ अनुसार विभिन्न औद्योगिक क्षेत्रहरूमा संलग्न कुल जनशक्तिमध्ये शिक्षा क्षेत्रमा १५.९ प्रतिशत संलग्न छन् भने स्वास्थ्य क्षेत्रमा शिक्षा क्षेत्रको भन्दा लगभग तीन गुणा कम अर्थात् ५.१ प्रतिशतमात्र जनशक्ति संलग्न रहेका छन् ।^५

समय श्रृङ्खलाका सांख्यिकीहरूको तुलनाका लागि कुनै निश्चित समय सन्दर्भको मान लिन उपयुक्त हुन्छ । यद्यपी निश्चित समय सन्दर्भको मान उपलब्ध नभएमा सबैभन्दा नजिकको समयको मानसँग तुलना गर्न पनि सकिन्छ । उदाहरणका लागि वि.सं. २०७८ का जनगणनाका सूचकहरूलाई वि.सं. २०६८ का सूचकहरूसँग तुलना गरेर प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

केही सूचकहरूको परिभाषा विश्वव्यापी रूपमा एउटै नहुन पनि सक्दछ । उदाहरणका लागि लिङ्ग अनुपातलाई लिन सकिन्छ । नेपालमा लिङ्ग अनुपातलाई प्रति सय महिलाको जनसङ्ख्यामा पुरुषको जनसङ्ख्या भनी परिभाषित गरिएको छ भने भारतमा प्रति हजार पुरुषको जनसङ्ख्यामा महिलाको जनसङ्ख्या भनी परिभाषित गरिएको छ । तसर्थ, यस किसिमका सूचकहरूको प्रयोग गर्दा पाठकलाई द्विविधा नपर्ने गरी व्याख्या गर्नुपर्दछ । उदाहरणः राष्ट्रिय

⁵<https://cbs.gov.np/wp-content/upLoads/2022/06/National-Economic-Census-2018-Summary-Figures.pdf> (Retrieved on 7/5/2022)

जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजा बमोजिम नेपालको जनसङ्ख्या वितरणमा लिङ्ग अनुपात प्रति एक सय महिला जनसङ्ख्यामा ९५.९ जना पुरुष जनसङ्ख्या रहेको देखिन्छ भने अघिल्लो जनगणना २०६८ मा यो अनुपात ९४.२ मात्र थियो ।

परिमाणात्मक तुलनाका प्रकार

सङ्ख्याहरूबीचको भिन्नताको दिशा र परिमाण अध्ययन गर्नका लागि विभिन्न सांख्यिकीय भिन्नता (Numerical Contrast) को प्रयोग गरिन्छ । यस्ता सांख्यिकीयहरूको मानलाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गर्नुको अतिरिक्त श्रेणी वा स्थान, निरपेक्ष भिन्नता, सापेक्ष भिन्नता, प्रतिशत भिन्नता तथा जेड स्कोर जस्ता औजारहरूको प्रयोग गरी त्यस्ता मानहरूको अर्थ स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

मान (Value)

सांख्यिकीय परिमाणमा मापन गर्न सकिने वस्तु, सेवा तथा घटना विशेषका विशेषताहरू जनाउन मानको प्रयोग गरिन्छ । वि.सं. २०७८ को नेपालको कुल जनसङ्ख्या, आर्थिक वर्ष २०७८/७९ का लागि नेपालको अनुमानित कुल गार्हस्थ उत्पादन, धितोपत्र बजारमा मिति २०७८ साउन २४ गतेको कम्पनी ए को बजार मूल्य, मिति २०७९ असार ३० गते प्रतिलिटर पेट्रोलको बजार मूल्य आदि मानका उदाहरण हुन् । यसरी मान प्रस्तुत गर्दा यससँग सम्बन्धित मापन इकाई तथा सन्दर्भ समेत उल्लेख गर्नुपर्दछ । यद्यपी मानको प्रयोगले मात्र पाठकको सामान्य कौतुहल नमेटाउन सक्दछ जसका लागि देहाय बमोजिमका सांख्यिकीय तुलना समावेश गर्नुपर्दछ ।

श्रेणी वा स्थान (Rank)

साङ्ख्यिकीय परिमाणका समूहमा कुनै परिमाणको स्थान मापन गर्न श्रेणीको प्रयोग गर्न सकिन्छ । नेपालका सात प्रदेशहरूको समूहमा आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को लागि अनुमान गरिए बमोजिम सबैभन्दा बढी प्रचलित मुल्यको कुल ग्राहस्थ उत्पादन (Nominal GDP) बागमती प्रदेशको रहेको छ । ^६दोस्रो स्थानमा प्रदेश १ छ भने तेस्रो स्थानमा लुम्बिनी प्रदेश छ । सबैभन्दा अन्तिममा कर्णाली प्रदेश छ ।

अध्ययनको दायरा भित्र पर्ने समूहगत परिमाणहरूलाई तुलना गर्नका लागि प्रतिशतक (Percentiles), दशमक (Deciles), पञ्चमक (Quintiles), चतुर्थांश (Quartiles) हरूको प्रयोग गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण तेस्रो, २०६६/६७ का अनुसार दशमक समूह अनुसार चालु मूल्यमा प्रतिव्यक्ति आम्दानी तलको तालिका नं. २.१ मा प्रस्तुत गरिएको छ । तालिकामा प्रस्तुत सांख्यिकी अनुसार देशका सबै जनसङ्ख्यालाई प्रतिव्यक्ति आम्दानीका आधारमा सबैभन्दा कम आम्दानी हुनेदेखि सबैभन्दा बढी आम्दानी हुनेगरी क्रमानुसार बराबर दश समूहमा समूहिकृत गरिएको छ । प्रत्येक समूहमा बराबर जनसङ्ख्या हुने गरी वितरण गरिएको यस तालिकाले सबैभन्दा धनी १० प्रतिशत जनसङ्ख्याले ३९.५ प्रतिशत आम्दानीको हिस्सा ओगटेको देखाउँछ भने बाँकि ९०

---

^६नोमिनल जिडिपि भनेको चालु बजार मूल्यमा मापन गरिएको वस्तु तथा सेवाहरूको समष्टिगत उत्पादन हो ।

प्रतिशत जनसङ्ख्यासँग करिब ६०.५ प्रतिशत मात्र आम्दानीको हिस्सा रहेको देखाएको छ । यो भन्दा पनि सानासाना समूहको प्रतिव्यक्ति आम्दानी तुलना गर्न प्रतिशतक प्रयोग गर्न सकिन्छ भने अलि ठूलो समूहको लागिपञ्चमक वा चतुर्थांश वा तृतीयांशको प्रयोग गर्न सकिन्छ । यो उदाहरणमा प्रस्तुत गरिएको वाक्यलाई अझै परिस्कृत र सूचनामूलक बनाउन सम्बन्धित प्रतिव्यक्ति आम्दानीको मान सहित उल्लेख गर्नुपर्दछ । उदाहरणः सबैभन्दा गरिब १० प्रतिशत जनसङ्ख्याले कुल आम्दानीको जम्मा १.५ प्रतिशत हिस्सा मात्र ओगटेका छन् र यस समूहका मानिसहरूको प्रतिव्यक्ति औसत आम्दानी ६,२२२ रूपैया रहेको छ । तर सबैभन्दा धनी १० प्रतिशत जनसङ्ख्याले भने कुल आम्दानीको ३९.५ प्रतिशत हिस्सा ओगटेका छन् र यस समूहका मानिसहरूको प्रतिव्यक्ति औसत आम्दानी सबैभन्दा गरिब समूहको भन्दा १,५८,१७९ रूपैयाले बढी रहेको छ ।

श्रेणीको प्रयोगबाट कुनै तुलना गरिएको परिमाणको स्थान थाह हुन्छ तर एउटा परिमाणको तुलनामा अर्को परिमाण कतिले धेरै, थोरै भन्ने सूचना प्राप्त हुँदैन श्रेणीसँगसँगै सम्बन्धित मान समेतको प्रयोग गरियो भने तुलनात्मक अध्ययन थप प्रभावकारी हुन्छ ।

तालिका २.१: दशमक समूह अनुसार चालु मूल्यमा प्रतिव्यक्ति आम्दानी

दशमक समूह	औसत आम्दानी रु.	आम्दानीमा हिस्सा	संग्रहित/एकिकृत हिस्सा
सबैभन्दा गरिब (प्रथम)	६२२२	१.५	१.५
दोस्रो	१०७७९	२.६	४.१
तेस्रो	१४३५०	३.४	७.५
चौथो	१८२३८	४.४	११.९
पाँचौं	२२६५५	५.४	१७.३
छैटौं	२८००७	६.७	२४.१
सातौं	३५४४९	८.५	३२.६
आठौं	४६८३०	११.२	४३.८
नवौं	६९७६९	१६.७	६०.५
सबैभन्दा धनी (दशौं)	१६४४०१	३९.५	१००

स्रोत: नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०६६/६७, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

निरपेक्ष भिन्नता

अध्ययन गर्न लागिएको परिमाणात्मक मान र सम्बन्धित सन्दर्भ मानबीचको फरकलाई निरपेक्ष भिन्नता भनिन्छ । निरपेक्ष भिन्नताको प्रयोगले ति दुई मानहरूबीचको फरकको दिशा तथा भिन्नता परिमाण दुवै प्रस्तुत गर्दछ ।

उदाहरण:

कमजोर वाक्य: आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा नेपालले १५,३९,८३,७०,६७,८९२.३८ रूपैया बराबरको वस्तु आयात गरेको देखिन्छ ।

यस वाक्यमा वस्तु आयातको मौद्रिक मान मात्र प्रस्तुत भएको छ । यसमा तुलनाका लागि अन्य कुनै सूचना उपलब्ध छैनन् । प्रयोग गरिएको सङ्ख्या पनि निकै लामो ढाँचामा राखिएको छ ।

सुधारिएको वाक्य: आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा नेपालले १५, ३९, ८३, ७०, ६७, ८९२ रूपैया बराबरको वस्तु आयात गरेको देखिन्छ जुन अघिल्लो वर्षको तुलनामा ३, ४३, ०३, ८०, १५, ०३४ रूपैयाले फरक छ ।

यस वाक्यमा वस्तु आयातको मौद्रिक मान तथा तुलनाका लागि थप सूचना उपलब्ध गराइएको छ तर भिन्नताको आकार बताइए पनि दिशा भने उल्लेख गरिएको छैन । साथै, यस वाक्यमा आम पाठकले सहजै बुझ्न र सम्झ्न सक्नेगरी सङ्ख्या तथा सूचकहरू प्रयोग गरिएको छैन ।

राम्रो वाक्य: आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा नेपालले करिब १५ खर्ब ४० अर्ब रूपैया बराबरको वस्तु आयात गरेको देखिन्छ जुन अघिल्लो वर्षको तुलनामा करिब ३ खर्ब ४३ अर्ब रूपैया अर्थात् २८.६६ प्रतिशतले बढी हो ।

यस वाक्यमा वस्तु आयातको आकार, तुलनात्मक अध्ययन र सम्झ्न सक्नेगरी सङ्ख्याको प्रयोग भएको छ ।

निरपेक्ष भिन्नता सामान्यतया यसमै रूची रहने विषयहरूमा बढी प्रभावकारी हुन्छ । जस्तै: नेपाल सरकारले जेष्ठ नागरिक भत्ता उपलब्ध गराउने उमेर साबिकको ७० वर्षबाट आर्थिक वर्ष २०७९/८० देखि लागु हुनेगरी ६८ वर्ष कायम गरेको छ । यस्तो नीतिले नेपाल सरकारलाई कति रकम बराबरको अतिरिक्त व्ययभार

पर्दछ भनी अनुमान गर्न भत्ता पाउने नागरिकको पहिला र अहिलेको सङ्ख्याको निरपेक्ष भिन्नता महत्वपूर्ण हुन्छ । अर्थात्, परिवर्तन गरिएको नीतिका कारण कति जना थप नागरिक भत्ता पाउन योग्य हुनेछन् र सो सङ्ख्याका लागि कति रकम अतिरिक्त विनियोजन गर्नुपर्ने हुन्छ भन्ने बारेमा जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

निरपेक्ष भिन्नताले मात्र सबै जिज्ञासाहरूको समाधान गर्न भने सकिँदैन । जस्तै: वि.सं. २०६८ सालको तुलनामा वि.सं. २०७८ सालमा नेपालको जनसङ्ख्या २६,९७,९७६ ले बढी देखिएको छ । यस किसिमको निरपेक्ष भिन्नताको प्रयोगले मात्र नेपालमा १० वर्षे अवधिमा भएको जनसङ्ख्या बृद्धि निकै धेरै, थोरै, वा सामान्य के हो भन्ने बारेमा केही बताउन सकिँदैन । तसर्थ, निरपेक्ष भिन्नताका अतिरिक्त सापेक्ष भिन्नता मापन सूचकहरूको समेत प्रयोग गरियो भने प्रस्तुत गरिएको वाक्य थप अर्थपूर्ण हुन्छ ।

सापेक्ष भिन्नता

अध्ययन गर्न लागिएको मानलाई सन्दर्भ मानले भाग गरी आउने अनुपात नै सापेक्ष भिन्नता हो । यदि अंश (Numerator) मा भएको सङ्ख्या भन्दा हर (Denominator) मा भएको सङ्ख्या सानो भएमा प्राप्त हुने अनुपात एकभन्दा ठूलो हुन्छ र अंश भन्दा हर ठूलो भएमा प्राप्त हुने अनुपात एकभन्दा सानो हुन्छ । अंश र हर बराबर भएमा अनुपात एक हुन्छ र यस्तो अवस्था भनेको दुई मानहरूबीच भिन्नता नभएको वा परिवर्तन नभएको अवस्था हो । सापेक्ष भिन्नतामा एउटा मानलाई अर्को मानले भाग गरिने हुनाले निरपेक्ष भिन्नताले समेट्न नसक्ने तुलनात्मक मात्राको व्याख्या गर्न मद्दत पुग्दछ ।

उदाहरणका लागि तालिका २.२ मा प्रस्तुत गरिएको सांख्यकी बमोजिम वि.सं. १९८७ देखि वि.सं. १९८८ सम्मनिरपेक्ष रूपमा करिब ७ लाख ५१ हजार जनसङ्ख्या बढेको छ भने वि.सं. २००९/११ देखि वि.सं. २०१८ सम्म ११ लाख ५६ हजार जनसङ्ख्या बढेको छ । त्यसैगरी वि.सं. २०५८ देखि २०६८ सम्म ३३ लाख ४३ हजार जनसङ्ख्या बढेको छ । अर्थात् यी तीन दशकहरूमा बढेको निरपेक्ष जनसङ्ख्याको मान निकै भिन्न भिन्न छ । सापेक्ष रूपमा हेर्दा वि.सं. १९८८ को नेपालको जनसङ्ख्या वि.सं. १९८७ को जनसङ्ख्याभन्दा करिब १.४ गुणाले बढेको छ । त्यस्तै वि.सं. २०१८ को नेपालको जनसङ्ख्या वि.सं. २००९/११ को जनसङ्ख्या भन्दा १.४ गुणाले बढेको छ । साथै, वि.सं. २०६८ को नेपालको जनसङ्ख्या वि.सं. २०५८ को जनसङ्ख्या भन्दा १.४ गुणाले नै बढेको छ । सापेक्ष रूपमा तुलना गर्दा वि.सं. १९८७ देखि १९८८ सम्मको एक दशक र वि.सं. २००९/११ देखि २०१८ सम्मको अर्को एक दशक तथा वि.सं. २०५८ देखि २०६८ सम्मको अर्को एक दशकका जनसङ्ख्याको अनुपातहरू समान देखिन्छन् । अर्थात्, यी तीनवटै दशकहरूमा शुरूको वर्ष भन्दा दश वर्षपछिको जनसङ्ख्या १.४ गुणाले बढेको छ । यसरी निरपेक्ष भिन्नताले औँल्याउन नसकेको सारभूत भिन्नता वा समानतालाई सापेक्ष भिन्नताले स्पष्ट पार्न सहयोग गर्दछ । सापेक्ष भिन्नताको प्रयोगका केही सीमाहरू पनि छन् । जस्तै: यो विधि अनुपात तहमा मापन गरिएका परिमाणहरूका लागि मात्र योग्य हुन्छ । नाम मात्रको, क्रमिक वा अन्तराल तहका चरहरूलाई

सापेक्ष भिन्नता प्रयोग गर्न सकिंदैन । उदाहरणका लागि बाबुको आम्दानी छोरीको भन्दा दोब्बर बढी छ भन्न मिल्छ तर हिजोको भन्दा आजको तापक्रम दोब्बर छ भन्न मिल्दैन (मापन तहसम्बन्धी थप जानकारीका लागि बक्स २.१ हेर्नुहोस्) । त्यसैगरी तुलना गर्न प्रयोग गरिएका मानहरूमध्ये सन्दर्भको रूपमा लिइएको मान शून्य छ भने पनि सापेक्ष भिन्नताको प्रयोग गर्न सकिंदैन ।

तालिका २.२: विभिन्न जनगणना बमोजिम नेपालको जनसङ्ख्या

जनगणना वर्ष (वि/सं)	जनसङ्ख्या	दशकको निरपेक्ष भिन्नता	दशकको सापेक्ष भिन्नता	वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर (प्रतिशत)
१९६८	५६,३८,७४९			.....
१९७७	५५,७३,७८८	-६४,९६१	०.९९	-०.१२
१९८७	५५,३२,५७४	-४१,२१४	०.९९	-०.०७
१९९८	६२,८३,६४९	७,५१,०७५	१.१४	१.२७
२००९/११	८२,५६,६२५	१९,७२,९७६	१.३१	२.७३
२०१८	९४,१२,९९६	११,५६,३७१	१.१४	१.३१
२०२८	१,१५,५५,९८३	२१,४२,९८७	१.२३	२.०५
२०३८	१,५०,२२,८३९	३४,६६,८५६	१.३	२.६२
२०४८	१,८४,९१,०९७	३४,६८,२५८	१.२३	२.०८
२०५८	२,३१,५१,४२३	४६,६०,३२६	१.२५	२.२५
२०६८	२,६४,९४,५०४	३३,४३,०८१	१.१४	१.३५
२०७८ (प्रारम्भिक)	२,९१,९२,४८०	२६,९७,९७६	१.१	०.९३

स्रोत: विभिन्न राष्ट्रिय जनगणना, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

बक्स २.१ मापन सम्बन्धी सामान्य जानकारी

तथ्याङ्कलाई विभिन्न तहमा मापन गरिन्छ । कुनैपनि वस्तुको विशेषता जनाउन वा चिनाउन वा अरूसँग तुलना गर्न सजिलो हुने हिसाबले विशेषता अनुसार वा अन्य कुनै आधारमा सो वस्तुलाई अङ्क, अक्षर वा चिन्ह उपलब्ध गराउनुलाई मापन भनिन्छ । मापनलाई नाममात्रको, क्रमिक, अन्तराल र अनुपात गरी चार तहमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

क) नाम मात्रको तहका तथ्याङ्क (Nominal-Level Data)

मापनको नाम मात्रको तहमा अभिलेख गरिएको तथ्याङ्कले नामको रूपमा मात्र प्रतिनिधित्व गर्दछ । उदाहरणका लागि शहरी क्षेत्र र ग्रामिण क्षेत्रमा पर्ने घरहरू, महिला, पुरुष र अन्य लिङ्गी मानिसको समूह, जातजातिको समूह आदि । यस किसिमको वर्गिकरणमा परिमाणको कुनै स्थान हुँदैन । यिनीहरूलाई सानो-ठूलो, राम्रो-नराम्रो भनेर भन्न सकिन्छ । तसर्थ, तिनीहरूको कुनै क्रमबद्धता हुँदैन । तिनीहरूलाई केवल वर्गीकरण र गणना मात्र गर्न सकिन्छ । यस्ता चरहरूलाई थप गणितीय क्रियाहरू गर्न पनि सकिँदैन ।

ख) क्रमिक तहका तथ्याङ्क (Ordinal-Level Data)

मापनको क्रमिक तहमा अभिलेख गरिएको तथ्याङ्क परिभाषित विशेषता वा गुणात्मक चरमा आधारित वस्तुहरूको सापेक्ष श्रेणी वा मूल्याङ्कनमा आधारित हुन्छ । मापनको यस स्तरमा आधारित चरहरू क्रमबद्ध हुन्छन् र गणना गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि उत्कृष्ट १० विद्यार्थीहरूको सूची, सापेक्ष गरिबीको तह अनुसार वडाहरूको क्रमबद्धता आदि । तसर्थ, क्रमिक तहमा मापन गरिएका चरहरूले सानो-ठूलो, तल-माथि जस्ता कुराहरू देखाउने गर्दछन् । यसबाट पनि कुनै परिमाण जन्म विशेषता हेर्न नसकिँदा पनि तह छुट्टयाउन भने सकिन्छ । यस्ता चरहरूलाई पनि थप गणितीय क्रियाहरू गर्न सकिँदैन ।

ग) अन्तराल तहका तथ्याङ्क (Interval-Level Data)

परिमाणमा मापन गर्न सकिने तर वास्तविक शून्य नभएका विशेषता मापन गर्न अन्तराल स्केलको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: तापक्रम । तापक्रमको वास्तविक शून्य हुँदैन । शून्य डिग्री सेल्सियस भनेको तापक्रम नै नभएको भन्ने होइन । यदि फरेनहाइट इकाइमा मापन गरियो भने शून्य डिग्री सेल्सियस बराबर ३२ डिग्री फरेनहाइट हुन्छ । दुइथर इकाइमा मापन गर्दा शून्यशून्य फरक फरक देखिएकोले वास्तविक शून्य नभएको हो । अन्तराल तहमा मापन गरिएको दुईवटा परिमाणलाई दौंज्दा अन्तराल (Interval/Difference) मात्रै दौंज्न सकिन्छ । जस्तै: एक ठाउँको तापक्रम २० डिग्री सेल्सियस छ, त्यस्तै अर्को ठाउँको तापक्रम ४० डिग्री सेल्सियस छ भने, यि दुई ठाउँको तापक्रम दौंज्दा पहिलो ठाउँको तुलनामा दोस्रो ठाउँको तापक्रम २० डिग्री सेल्सियसले बढी छ भनेर दाजिन्छ तर पहिलो ठाउँको तुलनामा दोस्रो ठाउँको तापक्रम दुई गुणा छ भन्न मिल्दैन । यसबाट मापन गरिएका परिमाणहरूलाई जोड/घटाउन गर्न मिल्छ तर गुणन/भाग गर्न सकिन्छ ।

घ) अनुपात तहका तथ्याङ्क (Ratio-Level Data)

परिमाणमा मापन गर्न सकिने र वास्तविक शून्य भएका विशेषता मापन गर्न अनुपात तहको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: बिरामी संख्या, लम्बाई, उचाई, क्षेत्रफल, तौल, आम्दानी, खर्च, आदि । यस स्केलमा अध्ययन गर्न लागिएका चरहरूलाई गुणन, भागा, जोड वा घटाऊ जेसुकै क्रिया गर्न पनि सकिन्छ । दुईवटा परिमाणहरूलाई दौंज्नु पर्दा अन्तराल वा अनुपात दुवैबाट दौंज्न सकिन्छ । जस्तै: कुनै एक व्यक्तिको मासिक आम्दानी रु.१०,०००/- छ, त्यस्तै अर्को एक व्यक्तिको मासिक आम्दानी रु.२०,०००/- छ भने, यी दुई व्यक्तिको आम्दानी दौंज्नुपर्दा पहिलो व्यक्तिको तुलनामा दोस्रो व्यक्तिको मासिक आम्दानी रु १०,०००/- ले बढी छ वा दुई गुणा छ भन्न सकिन्छ ।

संदर्भ: तथ्याङ्क र तथ्याङ्कीय साक्षरता, राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७८)

सापेक्ष भिन्नता प्रयोग गरी परिमाणहरूको तुलना गर्दा तुलना गरिएको विषय, सन्दर्भ मानको तुलनामा अध्ययन गरिएको मान कति गुणाले कम, बढी वा बराबर हो भन्ने भाव समेटेर वाक्य संयोजन गर्नुपर्दछ । दुई परिमाणबीचको अनुपात यति हो भनेर मात्र पुग्दैन ।

उदाहरण:

कमजोर वाक्य: वि.सं. २०६८ र वि.सं. २०५८ को जनसङ्ख्याको अनुपात १.४ रहेको छ । यस वाक्यले कुन बर्षको जनसङ्ख्या बढी हो भन्ने बारेमा साधारण पाठकलाई प्रष्ट पार्न सक्दैन । अर्थात्, यस वाक्यमा कुन अध्ययन गर्न लागिएको मान हो र कुन चाँहि सन्दर्भ मान हो भन्ने बारेमा स्पष्ट परिभाषित गरिएको छैन । साथै, यो वाक्य कहाँको जनसङ्ख्याको कुरा गरेको हो भन्ने बारेमा पनि मौन रहेको छ ।

राम्रो वाक्य: वि.सं. २०६८ को नेपालको जनसङ्ख्या वि.सं. २०५८ को जनसङ्ख्याभन्दा १.४ गुणाले बढेको छ । यस वाक्यमा तुलना गरिएको विषय, सन्दर्भ मानको तुलनामा अध्ययन गरिएको मान कति गुणाले कम, बढी वा बराबर हो भन्ने कुरा खुलाएको छ ।

प्रतिशत भिन्नता र प्रतिशत परिवर्तन

प्रतिशत भिन्नता (Percentage Difference) एक अनुपात हो जसले सन्दर्भ मानको आधारमा अध्ययन गरिएको मान र सन्दर्भ मानको निरपेक्ष भिन्नतालाई व्यक्त गर्दछ । प्रतिशत परिवर्तन (Percentage Change) पनि एक अनुपात नै हो जसले समय श्रृङ्खलामा शुरूको मानको आधारमा अन्य मानहरूको परिवर्तनको मात्रालाई व्यक्त गर्दछ । अर्थात्, प्रतिशत परिवर्तनले समय श्रृङ्खलाको दुई

विन्दुबीचको मानहरूको तुलना गर्दछ । गणितीय विधि अनुसार यि दुई औजारलाई निम्नानुसार परिभाषित गरिन्छ ।

$$\text{प्रतिशत भिन्नता} = \frac{\text{अध्ययन गरिएको मान} - \text{सन्दर्भमान}}{\text{सन्दर्भमान}} \times 100, \quad (१)$$

$$\text{प्रतिशत परिवर्तन} = \frac{\text{पछिल्लो समयको मान} - \text{अघिल्लो समयको मान}}{\text{अघिल्लो समयको मान}} \times 100, \quad (२)$$

माथि समिकरण (१) मा जेसुकै लेखिएको भएतापनि प्रतिशत भिन्नता निकाल्दा सामान्यतया अध्ययन गरिएको मान र सन्दर्भ मानमध्ये जुन ठुलो छ त्यसैबाट सानो मान घटाएर आएको फरकलाई सन्दर्भ मानले भाग गरी निकाल्ने गरिन्छ । यस अर्थमा प्रतिशत भिन्नता धनात्मक (Positive) हुने गर्दछ । तर एउटै सन्दर्भ मानका आधारमा धेरै मानका लागि प्रतिशत भिन्नता निकाल्दा भने यो सूचक ऋणात्मक (Negative) पनि हुन सक्छ । उदाहरणका लागि आर्थिक बर्ष २०७७/७८ मा नेपालले सार्क राष्ट्रहरूमा गरेको वस्तु निर्यातको अवस्था हेर्दा भारतमा गरिएको वस्तु निर्यात बङ्गलादेशमा गरिएको वस्तु निर्यात भन्दा १५,६८० प्रतिशत बढी छ भने श्रीलङ्कामा गरिएको वस्तु निर्यात बङ्गलादेशमा गरिएको वस्तु निर्यात भन्दा ८६ प्रतिशत कम छ । उक्त बर्ष सार्कका अन्य देशहरूमा गरिएको वस्तु आयात, निर्यात तथा तिनीहरूको बङ्गलादेशको तुलनामा प्रतिशत भिन्नता तालिका २.३ मा दिइएको छ ।

तालिका २.३: सार्क राष्ट्रहरूसँग नेपालको व्यापार अवस्था, २०७७/७८

क्र.सं.	सार्क राष्ट्र	वस्तु आयात	रकम रू हजारमा		
			आयातको प्रतिशत भिन्नता (सन्दर्भ देश बङ्गलादेश)	वस्तु निर्यात	निर्यातको प्रतिशत भिन्नता (सन्दर्भ देश बङ्गलादेश)
१	भारत	९७१६०३९४५	९००२	१०६३७२०५५	१५६८०
२	बङ्गलादेश	१०६७४४१४		६७४०८०	
३	श्रीलङ्का	५६६३०५	-९५	९३७९३	-८६
४	माल्दिभ्स	२०१	-१००	१००१	-१००
५	पाकिस्तान	५०९१४६	-९५	१५५२६६	-७७
६	भुटान	१२०३३७१	-८९	६३६३३२	-६
७	अफगानिस्तान	६८८९	-१००	१२	-१००

स्रोत: वैदेशिक व्यापारको तथ्याङ्क, भन्सार विभाग, २०७७/७८

प्रतिशत भिन्नता र अनुपात एकआपसमा सम्बन्धित छन् । यि दुई मध्ये एउटाको मान थाहा भएमा देहाय बमोजिमको सुत्र प्रयोग गरी अर्को मान निकाल्न सकिन्छ ।

१. यदि अनुपात १ भन्दा बढी भएमा: प्रतिशत भिन्नता = (अनुपात - १) × १०० हुन्छ । अथवा, अनुपात = प्रतिशत भिन्नता / १०० + १

२. यदि अनुपात १ भन्दा कम भएमा: प्रतिशत भिन्नता = (अनुपात) × १०० हुन्छ । अथवा, अनुपात = प्रतिशत भिन्नता / १००

तर यसरी निकालिएका प्रतिशत भिन्नताको सहायताले व्याख्या गर्दा भने विशेष ध्यान दिनुपर्दछ । तल तालिका २.४ को साख्यकीका आधारमा अनुपातको प्रयोग गरी प्रतिशत भिन्नता निकाल्ने र व्याख्या गर्ने उदाहरण हेरौं ।

उदाहरण:

आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा नेपालले सार्क राष्ट्रहरूबाट गरेको वस्तु आयातको अवस्था हेर्दा भारतबाट गरिएको वस्तु आयात बङ्गलादेशबाट गरिएको वस्तु आयातभन्दा ९,००२ प्रतिशत बढी छ भने श्रीलङ्काबाट गरिएको वस्तु आयात बङ्गलादेशबाट गरिएको वस्तु आयातभन्दा ९५ प्रतिशत कम छ । यस उदाहरणमा भारतको हकमा दुवै विधिबाट निकालिएको प्रतिशत भिन्नता एउटै छ । यसको कारण भारत र बङ्गलादेश दुई देशहरूबाट गरिएको वस्तु आयात अनुपात १ भन्दा बढी छ । तर श्रीलङ्का र बङ्गलादेशबाट गरिएको वस्तु आयातको अनुपात १ भन्दा कम छ र यिनीहरूको अनुपातको प्रयोग गरी निकालिएको प्रतिशत भिन्नता ५ प्रतिशत छ । यसको व्याख्या यसरी गर्न सकिन्छ: आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा नेपालले श्रीलङ्काबाट गरेको वस्तु आयातको मूल्य बङ्गलादेशबाट गरेको वस्तु आयात मूल्यको ५ प्रतिशत मात्र छ । श्रीलङ्काबाट गरेको वस्तु आयात सम्बन्धी दुवैथरीका व्याख्याले उही अर्थ राख्दछ तर सङ्ख्या फरक फरक प्रयोग भएको छ ।

तालिका २.४: सार्क राष्ट्रहरूसँग नेपालको आयात व्यापार अवस्था, २०७७/७८

सार्क राष्ट्र	आयात	प्रतिशत भिन्नता (सन्दर्भ देश बङ्गलादेश)	अनुपात (सन्दर्भ देश बङ्गलादेश)	अनुपात प्रयोग गरी निकालिएको प्रतिशत भिन्नता
भारत	९७१६०३९४५	९००२	९१.०२२	९००२
बङ्गलादेश	१०६७४४१४	०		०
श्रीलङ्का	५६६३०५	-९५	०.०५३	५
माल्दिभ्स	२०१	-१००	०.०००	०
पाकिस्तान	५०९१४६	-९५	०.०४८	५
भुटान	१२०३३७१	-८९	०.११३	११
अफगानिस्तान	६८८९	-१००	०.००१	०

स्रोत: वैदेशिक व्यापारको तथ्याङ्क, भन्सार विभाग, २०७७/७८

माथि समिकरण (२) मा उल्लेख गरिए बमोजिम यदि अध्ययन गरिएको मान समयसँगै बढ्दै गएको छ भने प्रतिशत परिवर्तन धनात्मक हुन्छ र समयसँगै घट्दै गएको छ भने ऋणात्मक हुन्छ । जनसङ्ख्या बृद्धिदर, आर्थिक बृद्धिदर, मूल्य बृद्धिदर आदि प्रतिशत परिवर्तनका उदाहरण हुन् । लेखकले प्रतिशत परिवर्तन निकाल्दा लिइएको समयावधिका बारेमा पनि विशेष ध्यान दिनुपर्दछ । प्रतिशत परिवर्तन बार्षिक अवधिको हो वा अन्य समयावधिको हो सो विषय सम्बन्धित वाक्यमा खुलेको हुनुपर्दछ । उदाहरणका लागि वि.सं. २०६८ सालको नेपालको जनसङ्ख्याको तुलनामा वि.सं. २०७८ सालको जनसङ्ख्याको प्रतिशत परिवर्तन यस प्रकार निकालिन्छ ।

$$\text{प्रतिशत परिवर्तन} = \frac{२,९१,९२,४८० - २,६४,९४,५०४}{२,६४,९४,५०४} \times १००$$

$$= १०.१८ \%$$

यस सुत्रमा समयावधि १० बर्षको छ र यसलाई यसरी व्याख्या गर्नुपर्दछ:

वि.सं. २०६८ देखि वि.सं. २०७८ सालसम्मको दश बर्षको अवधिमा नेपालको जनसङ्ख्या १०.१८ प्रतिशतले बृद्धि भएको छ । प्रतिशत परिवर्तनलाई एक बर्षको समयावधिका लागि गणना गरिएको रहेछ भने सोही बमोजिम व्याख्या गर्नुपर्दछ । जस्तै: वि.सं. २०६८ देखि वि.सं. २०७८ सम्मको अवधिमा जनसङ्ख्याको बार्षिक बृद्धिदर ०.९३ प्रतिशत रहेको छ (तालिका २.२) । यहाँ प्रयोग भएको जनसङ्ख्याको बार्षिक बृद्धिदर सामान्य प्रतिशत परिवर्तनको सुत्रबाट निकालिएको नभई द्रुत (एक्सपोनेन्सियल) बृद्धिदर बमोजिम निकालिएको सूचक हो । जनसङ्ख्या निश्चित अवधिमा मात्र परिवर्तन नभई पलपल परिवर्तन भइरहेको हुन्छ । तसर्थ, जनसङ्ख्याको बृद्धिदर निकाल्न द्रुत (एक्सपोनेन्सियल) बृद्धिदरको सुत्र प्रयोग गरिन्छ । त्यसैगरी चक्रिय ब्याज प्रणालीमा कुनै मुलधनको साँवाब्याजको हिसाब गर्दा आउने मिश्रधन पनि सामान्य प्रतिशत परिवर्तन भन्दा फरक तरिकाले गुणोत्तर बृद्धिदर (Geometric Growth) वा चक्रबृद्धि ब्याजदर (Compound Interest Rate) प्रयोग गरी निकाल्ने गरिन्छ ।^७

---

^७एक्सपोनेन्सियलतथा गुणोत्तर बृद्धिदरका बारेमा थप जानकारीका लागि तथ्याङ्क र तथ्याङ्कीय साक्षरता पुस्तक हेर्नुहोस् । <https://nepalindata.com/resource/>

टिप्पणी:

- प्रतिशत भिन्नता, प्रतिशत विन्दुको भिन्नता, प्रतिशत परिवर्तन, प्रतिशतक, प्रतिशत जस्ता सूचकहरूमा " प्रतिशत" भन्ने शब्द साझा रूपमा प्रयोग भएको भएता पनि तिनीहरूको अर्थ फरक फरक हुन्छ ।
- प्रतिशतकले कुनै चरको मानहरूको वितरणमा कुनै निश्चित मानको श्रेणी वा स्थान बताउँदछ भने प्रतिशतले मानहरूको समग्रमा कुनै मानको हिस्सा बताउँदछ । तसर्थ, प्रतिशतक र प्रतिशत मानहरू ० भन्दा सानो र १०० भन्दा ठूलो हुन सक्दैन ।
- प्रतिशत भिन्नता र प्रतिशत परिवर्तनले कुनै सन्दर्भ मानका आधारमा सापेक्ष आकार बताउने हुनाले यस्ता मानहरू ० देखि १०० सम्मको सीमा भित्र वा बाहिर जे पनि हुनसक्दछ ।

उदाहरण:

१. प्रतिशत भिन्नता: आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा नेपालले सार्क राष्ट्रहरूमा गरेको वस्तु निर्यातको अवस्था हेर्दा भारतमा गरिएको वस्तु निर्यात बङ्गलादेशमा गरिएको वस्तु निर्यात भन्दा १५,६८० प्रतिशत बढी छ भने श्रीलङ्कामा गरिएको वस्तु निर्यात बङ्गलादेशमा गरिएको वस्तु निर्यात भन्दा ८६ प्रतिशत कम छ ।
२. प्रतिशत विन्दुको भिन्नता: नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण २०७४/७५ बमोजिम आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा

नेपालको बेरोजगार दर ११.४ प्रतिशत रहेको छ । उक्त समयमा महिला र पुरुषको बेरोजगार दर क्रमशः १३.१ प्रतिशत र १०.३ प्रतिशत रहेको छ । यसरी महिलाको बेरोजगार दर पुरुषको बेरोजगार दर भन्दा २.८ प्रतिशत विन्दुले बढी हो ।

३. प्रतिशत परिवर्तनः वि.सं. २०६८ देखि वि.सं. २०७८ सम्मको एक दशकमा नेपालको जनसङ्ख्या १०.१८ प्रतिशतले बढेको देखिन्छ ।
४. प्रतिशतकः सन् २०१९ को मानव विकास सुचकाङ्कमा माल्दिभ्स र ट्यूनिसिया ५० औं प्रतिशतक स्थानमा रहेका छन् । नेपाल ७५ औं प्रतिशतक स्थानमा रहेको छ भने भारत ६९ औं प्रतिशतक स्थानमा रहेका छन् । नर्वे पहिलो प्रतिशतक स्थानमा रहेको छ भने नाइजर अन्तिम प्रतिशतक स्थानमा रहेको छ । यसरी हेर्दा नेपालको मानव विकासको स्थान नाइजर भन्दा राम्रो छ भने भारत, माल्दिभ्स, ट्यूनिसिया, नर्वे भन्दा कमजोर छ ।
५. प्रतिशतः राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजा बमोजिम नेपालको जनसङ्ख्यामा महिला ५१.५ प्रतिशत छन् भने पुरुष ४८.५ प्रतिशत छन् ।

जेड स्कोर अथवा मानकीकृत स्कोर

दिइएका आँकडाहरूको उद्गम बिन्दु तथा स्केल परिवर्तन गरेर आउने मानलाई जेड स्कोर (z-score) भनिन्छ । यसले नमुना वा जनसंख्यामा रहेका मानहरूको समूहमा कुनै निश्चित मान औसतभन्दा कतिको छरिएको छ भन्ने विषयमा परिमाणात्मक सूचना प्रदान गर्दछ । यसको कुनै मापन इकाई हुँदैन । यसलाई स्तरीय भिन्नताको गुणाको रूपमा व्यक्त गरिन्छ । यसलाई मानकीकृत स्कोर (Standard Score) पनि भनिन्छ । सुत्रमा व्यक्त गर्दा,

$$z - score = \frac{x - \bar{X}}{\sigma}, \quad (9)$$

जहाँ, X भनेको चर (Variable) को कुनै मान हो, $\bar{X}$ भनेको मध्यक र σ भनेको स्तरीय भिन्नता हो । धनात्मक मानकीकृत स्कोरले दिइएको मान औसत भन्दा ठूलो छ भन्ने बुझाउँदछ भने ऋणात्मक मानकीकृत स्कोरले उक्त मान औसत भन्दा सानो छ भन्ने बुझाउँदछ । मानकीकृत स्कोर निकाल्दा प्रयोग गरिने औसत तथा स्तरीय भिन्नता अध्ययेता स्वयंको आँकडाबाट निकाल्न सकिन्छ वा प्रचलित मान लिन पनि सकिन्छ । जस्तै: उमेर अनुसारको औसत तौल, औसत उचाइ आदि । सामान्य बच्चा जन्मदाको औसत तौल ३.५१ के.जि. र स्तरीय भिन्नता ०.३८५ के.जि. मानिन्छ ।^८ यसका आधारमा कुनै पनि बच्चा जन्मदाको तौल निकालेर मानकीकृत स्कोर निकाल्न र तुलना गर्न सकिन्छ । यदि मानकीकृत स्कोर शून्यको वरिपरि छ भने बच्चाको तौल औसत तौल कै हाराहारीमा

^८स्रोत: <https://myhealth.alberta.ca/Health/Pages/conditions.aspx?hwid=te6295> (Retrieved on 7/12/2022)

छ भनेर बुझ्नु पर्दछ, धनात्मक छ भने औसत तौलभन्दा बढी र ऋणात्मक छ भने औसत तौलभन्दा कम भनेर बुझ्नु पर्दछ । कम र बढीको मात्रा व्याख्या गर्दा औसतबाट स्तरीय भिन्नताको कति गुणा कम वा बढी भनेर गर्नुपर्दछ । उदाहरणका लागि मानौं कुनै बच्चा जन्मदा २.५ के.जि. रहेछ भने उनको तौलको मानकीकृत स्कोर -२.६ हुन्छ । यसको अर्थ, सो बच्चाको तौल औसत बच्चाहरूको जन्मदाको तौलभन्दा स्तरीय भिन्नताको २.६ गुणाले कम छ । यस उदाहरणमा प्रयोग गरिएको औसत तथा स्तरीय भिन्नता प्रचलित मानमा आधारित छ । अध्येता स्वयंको तथ्याङ्कबाट औसत तथा स्तरीय भिन्नता निकालेर मानकीकृत स्कोर निकाल्ने उदाहरण तल थप उदाहरणमा दिइएको छ । स्मरणीय कुरा के छ भने जुन प्रकारको औसत वा स्तरीय भिन्नता लिइएको भएतापनि लेखकले आफ्ना लेखमा उल्लेख गरिदिनु पर्दछ । यदि बाह्य स्रोतबाट औसत र स्तरीय भिन्नता लिइएको हो भने सो को स्रोत र त्यस्तो मान लिनु पर्नाको कारण समेत खुलाउनु पर्दछ ।

थप उदाहरण

सन् २०१९ मा नेपाल आएका पर्यटनको मासिक विवरण तालिका २.५ मा दिइएको छ । यस साख्यकीमा मे महिनाको मानकीकृत स्कोर -१ रहेको छ । अर्थात्, मे महिनामा नेपाल आएका पर्यटक सङ्ख्या सन् २०१९ को बर्षभरी नेपाल आएका मासिक पर्यटक सङ्ख्याको औसतभन्दा लगभग एक स्तरीय भिन्नता कम छ । त्यसैगरी नोभेम्बर महिनाको पर्यटक सङ्ख्या औसतभन्दा स्तरीय भिन्नताको लगभग १.५ गुणा बढी छ ।

तालिका २.५: मासिक पर्यटन आगमन सङ्ख्या, २०१९

क्र.सं.	महिना	पर्यटक सङ्ख्या	मानकीकृत स्कोर
१	जनवरी	८१२७३	-०.९
२	फेब्रुअरी	१०२४२३	०.१
३	मार्च	१२७३५१	१.३
४	एप्रल	१०९३९९	०.५
५	मे	७८३२९	-१.०
६	जुन	७४८८३	-१.२
७	जुलाई	७०९१६	-१.४
८	अगस्ट	९४७४९	-०.२
९	सेप्टेम्बर	९२६०४	-०.३
१०	अक्टुबर	१३४०९६	१.६
११	नोभेम्बर	१३०३०२	१.५
१२	डिसेम्बर	१००८६६	०.१
	जम्मा	११९७१९१	
	मध्यक	९९७६६	
	स्तरीय भिन्नता	२१०२१	

स्रोत: नेपाल पर्यटन बोर्ड, नेपाल राष्ट्र बैंकको वेबसाइटबाट लिइएको^९

मानकीकृत स्कोरको प्रयोग तथ्याङ्क क्षेत्रमा निकै महत्त्वपूर्ण छ । सामान्य वितरण वा यस्तै प्रकारका तथ्याङ्कका लागि मानकीकृत

^९<https://www.nrb.org.np/category/current-macroeconomic-situation/?department=red&fy=2077-78> (Retrieved on 7/12/2022)

स्कोरको प्रयोग उत्तम मानिन्छ । सामान्यतया दुई भिन्न तथ्याङ्कको सापेक्ष तुलना अध्ययन गर्दा यसको प्रयोग हुन्छ । नमूना छनौटको आकार पत्ता लगाउन पनि यसको प्रयोग हुन्छ । सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण त यसको प्रयोग सामान्य वितरणको सम्भाव्यता बक्ररेखा अन्तर्गतको क्षेत्रफल निकाल्नमा प्रयोग हुन्छ र यस्तो क्षेत्रफल परिकल्पना परिक्षण अध्ययन गर्दा आवश्यक हुन्छ ।

परिमाणात्मक तुलनाको छनौटका प्रकार

अध्ययनमा समावेश गरिएका चरहरूको प्रकृति अनुसार तिनीहरूको तुलनाका लागि विभिन्न प्रकारका परिमाणात्मक तुलना गर्नुपर्दछ । जस्तै:

- अनुपात तहका चर: श्रेणी वा स्थान, निरपेक्ष भिन्नता, सापेक्ष भिन्नता
- अन्तराल तहका चर: श्रेणी वा स्थान तथा निरपेक्ष भिन्नता
- क्रमिक तहका चर: श्रेणी वा स्थान
- नाममात्रका तहका चर: भिन्नताहरूलाई परिमाणात्मक बनाउन सकिदैन । साथै श्रेणी वा स्थान यकिन गरेर राख्न पनि सकिदैन । यद्यपी विभिन्न बर्गको मान समान वा असमान के छ भनेर उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

यसका अतिरिक्त सामान्यतया तुलनाका लागि देहायबमोजिमका अवस्थामा देहाय बमोजिम परिमाणात्मक तुलनाको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

- चुनाव सम्बन्धी, खेलकुद प्रतियोगिता सम्बन्धी, बजारीकरण अध्ययन सम्बन्धी सांख्यिकीका लागि निरपेक्ष भिन्नता, श्रेणी वा स्थानको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- समय श्रृङ्खलाका लागि प्रतिशत परिवर्तन, निरपेक्ष भिन्नता तथा कतिपय ठूला भिन्नताका लागि दोब्बर, तेब्बर, आधा जस्ता अनुपात पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- जोखिम तथा सम्भाव्यताका सन्दर्भमा अनुपात प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

आर्थिक तथ्याङ्क विश्लेषण तथा व्याख्याका आधारभूत विधि

पृष्ठभूमी

प्राविधिक भाषामा तथ्याङ्क विश्लेषण भनेको कच्चा मालको रूपमा रहेका आँकडालाई तथ्याङ्कीय वा गणितीय विधिबाट सूचनामा परिणत गर्ने कार्य भन्ने बुझिन्छ । सामान्यतया सूचकले सूचना प्रवाह गर्दछ । तर सूचक निर्माण कार्य विधिपूर्वक गरिएन भने यसले अर्थको अनर्थ पनि हुन सक्छ । अझै संवेदनशील विषय भनेको त सूचकको व्याख्या गर्ने कार्य हो । सूचक निर्माता देखि व्याख्याता सम्मले सूचकको निर्माण विधि र त्यसको व्याख्या विधिका बारेमा पूर्ण जानकारी हुनु आवश्यक हुन्छ । उदाहरणका लागि केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले कुल गार्हस्थ उत्पादन सम्बन्धि आर्थिक तथ्याङ्क प्रकाशन गर्दा नेपालमा विदेशबाट प्राप्त विप्रेषण (Remittance) लाई कुल ग्राहस्थ उत्पादनको कति प्रतिशत छ भन्ने तथ्याङ्क पनि प्रकाशन गरेको हुन्छ । यसलाई कतिपय मानिसहरूले कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा विप्रेषणको योगदान भनेर प्रस्तुत गरिरहेका हुन्छन् जुन सत्य होइन । विप्रेषणको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा प्रत्यक्ष योगदान हुदैन । राष्ट्रिय आयमा मात्र विप्रेषणको रकम जोडिन्छ । जब हामी सूचक वा सांख्यिकी देख्दछौं, तब हाम्रो मनमा अनेक किसिमका प्रश्नहरू पैदा हुन्छन् ।

- यि सूचकहरू के होलान् ?
- यिनीहरूले के के समेट्दछन् होला ?

- यिनीहरूको महत्व के होला ?
- यि सूचकहरू कहिले र कहाँ कहाँ प्रयोग हुन्छन् होला ?
- यिनीहरू कतिको विश्वसनीय छन् होला ?
- यिनीहरूलाई परिमार्जन गरिन्छ वा गरिदैन होला ?, र
- यिनीहरूलाई कसरी व्याख्या गर्ने वा यिनीहरूले के बताईरहेका छन् ? ।

यस्ता प्रश्नहरूको समाधान सेमेटेर पाठकको जिज्ञासा मेटाउन केही हदसम्म आर्थिक तथ्याङ्क विश्लेषण तथा व्याख्याका विधिले मदत पुर्याउँदछ । संक्षेपमा भन्नुपर्दा तथ्याङ्क विश्लेषणले कच्चा मालका रूपमा रहेको कोरा आँकडालाई अर्थपूर्ण सूचना बोकेका सूचकहरूमा परिणत गर्दछ भने व्याख्याले त्यस्तो सूचनाले इङ्कित गरेका विषय स्पष्ट पार्दछ । तथ्याङ्क विश्लेषणले सम्बन्धित क्षेत्रको "के" प्रश्नको जवाफ दिन्छ भने व्याख्याले "किन" प्रश्नको जवाफ दिन्छ । सामान्यतया तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा तथ्याङ्कीय वा गणितीय विधिको प्रयोग गरिन्छ भने व्याख्या गर्दा मानव विवेकको समेत प्रयोग गरिएको हुन्छ । स्मरणीय कुरा के छ भने सूचनाको यान्त्रिक व्याख्याले कहिले काँहि दुर्घटना पनि निम्त्याउन सक्दछ र तथ्याङ्क प्रति नै अविश्वास सिर्जना गर्न सक्दछ । तसर्थ, तथ्याङ्कको व्याख्या गर्नका लागि उचित सूचनाको प्रयोग गर्नुका साथै यससँग सम्बन्धित अन्य विषयवस्तुका बारेमा समेत विशेष ध्यान दिनुपर्दछ । यस पाठमा हामीले आर्थिक तथ्याङ्क विश्लेषण र व्याख्या विधिका बारेमा चर्चा गर्नेछौं भने पाठ ६ मा आर्थिक तथ्याङ्क व्याख्याका बारेमा थप चर्चा गर्नेछौं ।

आर्थिक तथ्याङ्क विश्लेषणका विधि

कुनै खास उद्देश्यका लागि संकलन गरिएका वा संकलन भएका आँकडाहरूलाई सूचनामूलक बनाउन पहिला त्यसलाई प्रशोधन गरिन्छ । प्रशोधन प्रक्रियामा मुलतः आँकडाहरूको शुद्धतामा विशेष ध्यान दिइन्छ । उदाहरणका लागि मानौं, कुनै एक परिवारले गरेको मासिक खाना खर्चको आँकडामा खाने नुनमा गरेको खर्च अस्वाभाविक रूपमा ठुलो रकम (जस्तै: मासिक रू २५००) देखियो । यस किसिमका सामान्य सीमा भन्दा बाहिरका आँकडालाई आउटलायर (Outlier) पनि भन्ने गरिन्छ । यस्तो हुनुमा मानवीय त्रुटिदेखि लिएर अवधारणा वा परिभाषामा भएको त्रुटि र अस्पष्टताको भूमिका पनि हुन सक्दछ वा उत्तरदाताले जानाजान गलत उत्तर दिएको पनि हुनसक्दछ । तथ्याङ्क संकलकले नै अवधारणा नबुझ्दा परिवारले खान प्रयोग गरेको नुनको खर्च टिप्नु पर्नेमा पशुपंक्षिको आहारको रूपमा प्रयोग भएको नुन समेत टिपोट गरेको पनि हुन सक्दछ । अथवा २५० लेख्नुपर्नेमा भुलवश २५०० लेखिएको पनि हुन सक्दछ । यसरी अस्वभाविक ठुलोआँकडा देखिसकेपछि यसलाई सम्बन्धित आँकडाको समूहमा राखेर विश्लेषण गर्दा यसले कतिपय सूचकहरूलाई प्रभावित पारेर गलत सूचना उत्पादन गर्ने अवस्था सिर्जना गर्दछ, जसले गर्दा गलत निष्कर्षमा पुग्ने अवस्था सिर्जना हुनसक्छ । अस्वाभाविक आँकडा, त्रुटिपूर्ण आँकडा, अनुत्तरित प्रश्न जस्ता विषयहरूलाई केलायर सहि आँकडाको समूह तयार गर्न गरिने कार्यहरू तथ्याङ्क प्रशोधन अन्तर्गत पर्दछन् । यस अन्तर्गत त्यस किसिमका अस्वाभाविक आँकडाको स्रोतमै गएर यकिन गर्ने, यदि

आँकडा सहि नभएमा त्यसलाई के कसरि सम्बोधन गर्ने भन्ने विषयमा गहन विचार पुर्याउनु पर्दछ । यसका अतिरिक्त तथ्याङ्कको वर्गिकरण, तालिकीकरणसम्मका कार्य पनि तथ्याङ्क प्रशोधन अन्तर्गत नै पर्दछन् । यद्यपी तालिकीकरण कार्यलाई पनि तथ्याङ्क विश्लेषणकै एउटा विधिको रूपमा हेर्ने गरिन्छ । यस पाठमा तथ्याङ्क प्रशोधनका बारेमा यति नै । अब चर्चा गरौं, प्रशोधित तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्ने विधि के के हुन सक्दछन् भन्ने बारेमा ।

तथ्याङ्क विश्लेषण अन्तर्गत मुलतः तालिकीकरण र सूचक निर्माण कार्यहरू पर्दछन् । तालिकीकरणमा तथ्याङ्कको वर्गिकरणका कार्य पनि पर्दछन् । छरिएर रहेका आँकडाहरूलाई एकत्रित गरी विभिन्न समूहमा वर्गिकरण गर्ने र वर्गिकृत तथ्याङ्कलाई तालिकामा प्रस्तुत गर्ने कार्य तथ्याङ्क तालिकीकरण अन्तर्गत पर्दछन् । उदाहरणका लागि नेपालको जनसङ्ख्यालाई महिला र पुरुष समूहमा विभाजन गर्नु भनेको तथ्याङ्कको वर्गिकरण गर्नु हो र यसलाई तालिकामा प्रस्तुत गर्नु भनेको तालिकीकरण हो । सूचक निर्माण कार्य अन्तर्गत संकलित आँकडाहरूलाई तथ्याङ्कीय तथा गणितीय विधिको प्रयोग गरेर तथ्याङ्कको संक्षेपीकरण गर्ने कार्यहरू पर्दछन् । संकलित आँकडाबाट सङ्ख्या (Number), योगफल (Sum), दर (Rate), अनुपात (Ratio), समानुपात (Proportion), प्रतिशत (Percentage) आदि गणितीय सूचक निकाल्ने कार्य सामान्य तथ्याङ्क विश्लेषणका कार्य हुन् । यसैगरी आँकडाहरूको औसत मान (Average Value), विचलन (Dispersion), अनुमान (Estimation), प्रक्षेपण (Projection), पूर्वानुमान (Forecasting), सहसम्बन्ध विश्लेषण

(Correlation Analysis), प्रतिगमन विश्लेषण (Regression Analysis), परिकल्पना परिक्षण (Hypothesis Testing) जस्ता कार्यहरू सामान्य देखि जटिल प्रकृतिका तथ्याङ्क विश्लेषण कार्य हुन् । तथ्याङ्क विश्लेषण पश्चात प्राप्त हुने सूचकले समग्र वस्तु स्थितिको बारेमा “के” प्रश्नको जवाफ प्राप्त हुन्छ । यस्तै किसिमका केही आधारभूत औजारहरूको प्रयोग गरेर सूचक निर्माण गर्ने विधिका बारेमा यस पाठमा संक्षेमा चर्चा गरिएको छ ।

क) अनुपात (Ratio): दुईवटा संख्याको तुलना गर्दा अनुपात प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: लिङ्ग अनुपात, डाक्टर र जनसंख्याको अनुपात आदि । उदाहरणका लागि आ.व. २०७६/७७ बाट २०७७/७८ सम्मको एक वर्ष अवधिमा नेपालको आयात निर्यात अनुपात १२.२५ बाट घटेर १०.९१ पुगेको छ । ^१यसको अर्थ, आ.व. २०७६/७७ मा १ रूपैया बराबरको निर्यात हुँदा १२.२५ रूपैया बराबरको आयात भएको थियो भने आ.व. २०७७/७८ मा १ रूपैया बराबरको निर्यात हुँदा १०.९१ रूपैया बराबरको आयात भएको थियो भन्ने बुझिन्छ । अनुपातलाई a to b , $\frac{a}{b}$, $a:b$ भनेर जनाउने प्रचलन छ । अनुपातलाई प्रतिशत, प्रति हजार, प्रति दशहजार, प्रति लाख आदिमा व्यक्त गर्ने चलन छ ।

ख) समानुपात (Proportion): अंशमा भएका सबै विशेषता वा भाग वा वस्तु हरमा पनि समावेश छ भने त्यस्तो भिन्नलाई समानुपात भनिन्छ । यसलाई सिङ्गो समूहको कुनै भागको तुलना गर्न प्रयोग

---

¹<https://www.customs.gov.np/page/fts-fy-207778> retrieved on 7/24/2022.

गरिन्छ । समानुपातलाई प्रायः प्रतिशतमा उल्लेख गर्ने गरिन्छ । उदाहरणका लागि आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा नेपालको कुल वैदेशिक व्यापारमा निर्यातको अंश ८.४ प्रतिशत पुगेको छ जुन आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा ७.५५ प्रतिशत थियो । यहाँ सिङ्गो समूह कुल व्यापार हो भने यसको कुनै एक भाग निर्यात हो । अनुपात र समानुपातको फरक हेर्नका लागि तलका सूत्रहरू हेरौं ।

$$\text{अनुपात} = \frac{\text{आयात}}{\text{निर्यात}}, \quad (१)$$

$$\text{समानुपात} = \frac{\text{निर्यात}}{(\text{आयात} + \text{निर्यात})}, \quad (२)$$

ग) दर (Rate): निश्चित समयावधिमा कुनै घटना घट्ने प्रवृत्ति दर्शाउने सूचक नै दर हो । दरलाई पनि भिन्नको सहायताले गणना गरिन्छ । अंशमा निश्चित अवधिमा घटेका जम्मा घटनाहरूको संख्या र हरमा सो घटना प्रत्यक्ष प्रभावित हुनसक्ने सम्भावना भएका कुल जनसंख्या राखेर दर निकालिन्छ । दरलाई पनि प्रतिशतमा, प्रति हजारमा, प्रति दश हजारमा, प्रति लाखमा व्यक्त गर्ने प्रचलन छ । कतिमा व्यक्त गर्ने भन्ने सन्दर्भमा सम्बन्धित घटना घट्ने प्रवृत्ति कतिको धेरै छ भन्ने कुराले निर्धारण गर्दछ । जस्तै: जन्मदर वा मृत्युदर प्रतिशतमा हेरियो भने सानो संख्या आउँछ । त्यो भन्दा प्रति हजारमा हेरियो भने व्याख्या गर्न र बुझाउन सजिलो हुने संख्या आउँछ । उदाहरणका लागि नेपालको राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ बमोजिम नेपालको कोरा मृत्युदर प्रति हजार जनसंख्यामा ७.३ रहेको छ । दरले एक किसिमको सम्भाव्यता (Probability) पनि बताउँछ । जस्तै: कोरा मृत्युदर ७.३ भन्दै गर्दा सो अवधिमा १०००

मानिसमा ७.३ जना मर्ने सम्भावना छ भन्न पनि सकिन्छ । समय अन्तरालसँगै विभिन्न कुराहरूको घटबढ हुने क्रम चलिरहेको हुन्छ । यस्तो अवस्थामा कुनै कुरा कुन दरमा बढेको वा घटेको छ भनी सोको मात्रा जनाउनका लागि वृद्धिदर (Growth Rate) निकाल्ने गरिन्छ । वृद्धिदर निकाल्ने सरल सुत्र यसप्रकार छ:

$$\text{वृद्धिदर} = \frac{\text{जम्मा वृद्धि भएको संख्या}}{\text{वृद्धि हुन शुरू भएको बेलाको संख्या} \times \text{समयावधि}} \times 100$$

उदाहरण:

वि.सं. २०७६/०७७ को नेपालको आधार मूल्यको कुल ग्राहस्थ उत्पादन (स्थिर मूल्यमा) = २०,६४५,९९० लाख

वि.सं. २०७७/०७८ को नेपालको आधार मूल्यको कुल ग्राहस्थ उत्पादन (स्थिर मूल्यमा) = २१,४६८,२४० लाख

एक वर्षको अवधिमा वृद्धि भएको कुल ग्राहस्थ उत्पादन = ८२२२४ दश लाख

समयावधि = १ वर्ष

$$\text{आर्थिक वृद्धि दर} = \frac{८२,२२,४०}{२०,६४,५९,९० \times १} \times १०० = ३.९८\%$$

यो सूचकलाई प्रस्तुत गर्दा, नेपालको आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा आर्थिक वृद्धिदर ३.९८% रहेको छ भन्नु पर्दछ । अर्थात्, आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को तुलनामा आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा ३.९८ % ले वृद्धि भएको छ ।

घ) प्रतिशत (Percentage): विभिन्न भिन्नहरूलाई तुलना गर्न सहज गराउने उद्देश्यले १०० समान भागमा परिवर्तन गरीने अंकलाई प्रतिशत भनिन्छ । कुनै पनि भिन्नलाई प्रतिशतमा बदल्नका लागि १०० ले गुणा गरी % चिन्ह दिनुपर्दछ । खासगरि दर, अनुपात तथा समानुपातहरूलाई प्रतिशतमा व्यक्त गरिन्छ । जस्तै: वैदेशिक रोजगार विभागको प्रारम्भिक अनुमान अनुसार आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा कुल वैदेशिक नयाँ रोजगारीमा गएका मध्ये ३२.४ प्रतिशत साउदी अरबमा गएका देखिन्छन् भने ३०.७ प्रतिशत कतारमा गएका देखिन्छन् ।^२ यसरी हेर्दा कुल वैदेशिक रोजगारीको ६३ प्रतिशत श्रमिक साउदी अरब र कतारमा जाने गरेको पाइन्छ ।

ङ) प्रतिशत बिन्दु (Percentage Point): कुनै दुइवटा प्रतिशत मानहरूको भिन्नतालाई दर्शाउन प्रतिशत बिन्दुको प्रयोग गरिन्छ । माथिको उदाहरणमा कतारमा गएका श्रमिकभन्दासाउदी अरबमा गएका श्रमिक १.७ प्रतिशत बिन्दुले कम छन् । यसलाईकतारमा गएका श्रमिक सङ्ख्याभन्दा साउदी अरबमा गएका श्रमिक सङ्ख्या १.७ प्रतिशतले कम छन् भनेर बुझ्नु हुँदैन किनकि यो १.७ प्रतिशत भनेको कतारमा गएका श्रमिकहरूको कुल संख्याको प्रतिशत होइन, विदेशमा गएका कूल श्रमिक संख्याको प्रतिशत हो ।

च) मध्यक (Mean): सङ्ख्याका बारेमा लेख्दा प्रत्येक आकडाको बारेमा अलगअलग लेख्नु मनासिब र सम्भव हुँदैन । यस्तो अवस्थामा

^२<https://dofe.gov.np/yearly.aspx> retrieved on 7/25/2022

ति सङ्ख्याहरूको केन्द्रीय मान (औसत) निकालेर समष्टिगत विशेषताका बारेमा अर्थ निकाल्नु पर्ने वा धारणा बनाउनु पर्ने हुन्छ । कुनै आँकडामा छरिएर रहेका अङ्कहरूको केन्द्रीय प्रवृत्ति वा चरित्र वा मान के हो भनेर बुझाउने तथ्याङ्क शास्त्रीय साधनलाई मध्यक भनिन्छ । यो अवस्था र विषय प्रकृति हेरी अङ्कगणितीय वा ज्यामितीय (गुणोत्तर) वा हार्मोनिक औसतका रूपमा निकाल्ने र प्रयोग गर्ने गरिन्छ ।

१) अङ्कगणितीय मध्यक

यो औसतहरू मध्येको सबैभन्दा सरल र बढी प्रयोग हुने प्रकारको मध्यक हो । आँकडामा भएका सबै अङ्कहरूलाई जोडेर तिनीहरूको जम्मा संख्याले भाग गरेपछि यो मध्यक निस्कन्छ । जस्तै: सन् २०१९ मा औसतमा मासिक ९९.७६६ पर्यटक नेपाल भित्रिएका थिए यो सुचना प्राप्त गर्नका लागि मासिक पर्यटक सङ्ख्याको योगफललाई जम्मा महिना सङ्ख्याले भाग गरिएको हो । सुत्रमा यसलाई यसरी व्यक्त गर्ने प्रचलन छ:

$$\bar{X} = \frac{\sum X}{N}, \quad (३)$$

जहाँ, $\sum X$ ले सबै अङ्कहरूको कुल जम्मालाई जनाउँछ र N ले जम्मा कतिवटा अङ्क समावेश गरिएको छ भन्ने जनाउँछ ।

२) ज्यामितीय (गुणोत्तर) मध्यक

ज्यामितीय औसत पनि अङ्कगणितीय औसत जस्तै कुनै आँकडालाई प्रतिनिधित्व गर्ने गरी केन्द्रीय प्रवृत्ति हेर्ने एउटा तथ्याङ्कीय विधि हो । ज्यामितीय मध्यक निकाल्नको लागि दिइएका आँकडाहरूको गुणनफल निकालेर जति वटा अङ्कहरूको गुणनफल निकालिएको हो

त्यति नै अङ्कको मूलाङ्क (Root) निकालनुपर्दछ । यो मध्यक खासगरी दर, बृद्धिदर, अनुपात, प्रतिशतको औसत निकालनमा प्रयोग हुन्छ । सूत्रमा यसलाई यसरी व्यक्त गर्ने प्रचलन छः

$$\bar{X}_{geom} = \sqrt[N]{\prod_{i=1}^N x_i} = \sqrt[N]{X_1 \cdot X_2 \dots \dots \dots X_N}, \quad (४)$$

जहाँ $\bar{X}_{geom}$ भनेको ज्यामितीय मध्यक हो, $\sqrt[N]{\quad}$ ले $\bullet$ औँ मूलाङ्क जनाउँछ भने $\prod_{i=1}^N$ ले $\bullet$ औँ पदहरूको गुणनफल लिने भन्ने बुझाउँछ ।

उदाहरणः विगत पाँच वर्ष (आर्थिक वर्ष २०७४/७५, २०७५/७६, २०७६/७७, २०७७/७८, २०७८/७९) मा कृषि क्षेत्रको मूल्यअभिवृद्धि दर (Value Added Growth Rate) क्रमशः २.६१%, ५.१६%, २.४३%, २.८५% र २.३% रहको थियो । यी सूचकहरूबाट विगत पाँच वर्ष अवधिमा कृषि क्षेत्रको औसत मूल्यअभिवृद्धि दर निकालनका लागि पहिला उल्लिखित दरहरूको गुणन फल निकाल्नु पर्दछ । अर्थात्, $२.६१ \times ५.१६ \times २.४३ \times २.८५ \times २.३ = २१३.९१$ हुन्छ । अब यो सङ्ख्याको पाँचौँ मूलाङ्क निकालदा, $\sqrt[५]{२१३.९१} = २.९२\%$ हुन आउँछ । तसर्थ, विगत पाँच वर्षको अवधिमा कृषि क्षेत्रको मूल्य अभिवृद्धि औसतमा २.९२% ले बृद्धि भएको छ भनेर व्याख्या गर्न सकिन्छ । यहाँ ध्यान दिनुपर्ने कुरा के छ भने यसरी अलग अलग औद्योगिक क्षेत्रको बृद्धिदरको बारेमा चर्चा गर्दा कृषि क्षेत्रको कुल ग्राहस्थ उत्पादनको बृद्धिदर भन्नु हुदैन । कुल ग्राहस्थ उत्पादन भनेको सबै औद्योगिक क्षेत्रको मूल्य अभिवृद्धिको योगफल भएको हुनाले सोहि अनुसार

शब्दको चयन गर्नुपर्दछ । कुनै बर्ष ऋणात्मक वृद्धिदर भएको अवस्थामा भने माथि उल्लेख गरे बमोजिम ज्यामितीय मध्यकको सुत्र प्रयोग गर्न मिल्दैन । जस्तै: विगत पाँच बर्ष (आर्थिक बर्ष २०७४/७५, २०७५/७६, २०७६/७७, २०७७/७८, २०७८/७९) मा नेपालको कुल गार्हस्थ वृद्धिदर (*GDP Growth Rate*) क्रमशः ७.६२%, ६.६६%, -२.३७%, ४.२५% र ५.८४% रहेको छ । यहाँ, आर्थिक बर्ष २०७६/७७ मा वृद्धिदर ऋणात्मक भएका कारण माथि उल्लेख गरिए बमोजिम ज्यामितीय वृद्धिदरको सुत्र प्रयोग गर्न सकिँदैन । अतः यस्तो अवस्थामा औसत वृद्धिदर निकाल्नु परेमा देहाय बमोजिम गर्नु पर्दछ ।

पहिला दिइएका वृद्धिदरहरूमा १०० जोड्ने,

यसरी जेडदा वृद्धिदर क्रमशः १०७.६२, १०६.६६, ९७.६३, १०४.२५ र १०५.८४ हुन्छ ।

अब माथि भनिए बमोजिम यी सङ्ख्याहरूको गुणनफल लिने र पाँचौं मूलाङ्क निकाल्ने ।

$$१०७.६२ \times १०६.६६ \times ९७.६३ \times १०४.२५ \times १०५.८४ =$$

$$१२३६४६००६९३$$

$$\sqrt[५]{१२३६४६००६९३} = १०४.३४ \text{ हुन्छ ।}$$

यसलाई, $१०४.३४ - १०० = ४.३४\%$ भनी उल्लेख गर्न सकिन्छ । तसर्थ, विगत पाँच बर्ष अवधिमा नेपालको कुल ग्राहस्थ उत्पादन वृद्धिदर औसतमा ४.३४% रहेको छ भनेर भन्न सकिन्छ ।

टिप्पणी: आँकडाको कुनै मान शून्य हुँदा ज्यामितीय मध्यक प्रयोग गर्न सकिँदैन ।

३) लयबद्ध मध्यक (Harmonic Mean)

हार्मोनिक मध्यक पनि अङ्कगणितीय र ज्यामितिय औसत जस्तै कुनै तथ्याङ्कलाई प्रतिनिधित्व गर्ने गरी केन्द्रीय प्रवृत्ति हेर्ने एउटा तथ्याङ्कीय विधि हो । अधिल्ला दुई औसतभन्दा यो विरलै प्रयोगमा ल्याइन्छ । खासमा यो अङ्कगणितीय औसतको विलोम औसत भने पनि हुन्छ । यो मध्यक निकालनका लागि पहिला सबै आँकडाहरूको रेसिप्रोकल निकालेर तिनिहरूको अंकगणीतिय मध्यक निकाल्नु पर्छ र पुनः त्यसको रेसिप्रोकल निकाल्नु पर्दछ । यो मध्यक गति (Velocity) जस्ता समयसँग सम्बन्धित सूचकहरूको औसत निकालन प्रयोग गरिन्छ । सुत्रमा यसलाई यसरी व्यक्त गर्ने प्रचलन छः

$$HM = \frac{1}{\frac{1}{N} \left[\frac{1}{X_1} + \frac{1}{X_2} + \dots + \frac{1}{X_N} \right]} = \frac{N}{\sum_{i=1}^N \frac{1}{X_i}}, \quad (५)$$

नेपालका आधिकारिक तथ्याङ्कहरूमा हार्मोनिक मध्यक प्रयोग गरेको पाइदैन । यो सूचक खासगरी समयसँग सम्बन्धित दरहरू जस्तैः वेग (Speed), गति (Velocity) को औसत निकालन प्रयोग गरिन्छ । उदाहरणका लागि कलंकीबाट रत्नपार्क गएको नगरबसको वेग निम्नानुसार रहेको छ ।

कलंकीदेखि रविभवनसम्म ३५ कि.मि. प्रतिघण्टा

रविभवनदेखि कालिमाटीसम्म २५ कि.मि. प्रतिघण्टा

कालिमाटीदेखि त्रिपुरेश्वरसम्म ३० कि.मि. प्रतिघण्टा

त्रिपुरेश्वरदेखि रत्नपार्कसम्म ४० कि.मि. प्रतिघण्टा

उक्त बसको कलंकीदेखि रत्नपार्कसम्मको औसत वेग निकालनका लागि हार्मोनिक मध्यक प्रयोग गरिन्छ । अर्थात्,

$$\begin{aligned} \text{हार्मोनिक मध्यक} &= \frac{1}{\frac{1}{8} \left[\frac{1}{32} + \frac{1}{24} + \frac{1}{30} + \frac{1}{40} \right]} \\ &= ३१.५२ \text{ कि.मि. प्रतिघण्टा} \end{aligned}$$

तसर्थ, उक्त बस कलंकीदेखि रत्नपार्कसम्म औसतमा ३१.५२ कि.मि. प्रतिघण्टाका दरले कुदेको थियो भन्न सकिन्छ ।

छ) मध्यिका (Median)

मध्यिकाले दिइएका आँकडाहरूलाई बराबर दुई भागमा विभाजन गरिदिन्छ । कुनै अङ्क वा वस्तुहरूलाई सानोदेखि ठूलो वा ठूलोदेखि सानो क्रममा राखदा बिचमा पर्ने अङ्क वा वस्तुलाई मध्यिका भनिन्छ । मध्यिकाभन्दा सानो अङ्क वा वस्तु ५०% र सो भन्दा ठूलो अङ्क वा वस्तु ५०% को संख्यामा हुन्छन् । सामान्यतया औसत उमेर निकाल्दा मध्यिकाको प्रयोग गर्ने गरिन्छ । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय जनगणना २०६८ बमोजिम नेपालीको मध्यिका उमेर २२.२६ वर्ष रहेको थियो । यसले के बताउँदछ भने उक्त समयमा २२.२६ वर्ष भन्दा बढी उमेर हुने जनसङ्ख्या र सो भन्दा कम उमेर हुने जनसङ्ख्या बराबर थियो ।

ज) बहुलक वा रित (Mode)

कुनैपनि तथ्याङ्कमा सबैभन्दा बढी दोहोरिएको सङ्ख्या नै बहुलक हो । सामान्यतया, बहुलकको वरिपरि अन्य आँकडाहरू घनारूपमा वितरित भएका हुन्छन् । व्यवसायमा बहुलक निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । जस्तै: बजारमा सबैभन्दा बढी बिक्रि हुने जुत्ताको साइज, सबैभन्दा बढी रुचाइएको पेय पदार्थ आदि । यस्ता सूचनाहरू बहुलकको प्रयोग गरेर निकालिन्छ ।

झ) विस्तार (Range)

विचलन मापनको सबैभन्दा सजिलो मापनको रूपमा विस्तारलाई लिइन्छ । यसले आँकडाहरूको फैलावटको सामान्य जानकारी दिन्छ । यसले समग्र आँकडाहरूबाट सबैभन्दा सानो र सबैभन्दा ठूलो गरी दुईवटा मानहरू मात्र लिने हुनाले यसलाई विचलनको कच्चा मापन पनि भनिन्छ ।

विस्तार = सबै भन्दा ठुले आँकडा - सबैभन्दा साने आँकडा

(६)

सुत्र (१) मा उल्लेख गरेको विस्तार निरपेक्ष मापन हो भने यसको सापेक्ष मापनका लागि विस्तारको गुणाङ्क देहायको सुत्र प्रयोग गरेर निकालिन्छ ।

$$\frac{\text{सबैभन्दा ठुलो आँकडा} - \text{सबैभन्दा सानो आँकडा}}{\text{सबैभन्दा ठुलो आँकडा} + \text{सबैभन्दा सानो आँकडा}} \quad (७)$$

ज) मध्य विचलन (Mean Deviation)

मध्य विचलनले तथ्याङ्क वितरणमा आँकडाहरू केन्द्रीय प्रवृत्तिबाट कति टाढासम्म छरिएका छन् भन्ने बारेमा सामान्य जानकारी दिन्छ । सुत्रमा यसलाई यसरी व्यक्त गर्न सकिन्छ:

$$\text{मध्य विचलन} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N |X_i - A|, \quad (८)$$

जहाँ, N भनेको आँकडाहरूको जम्मा संख्या हो, $\sum$ ले योगफल लिने भन्ने बुझाउँछ, X_i ले आँकडाहरूको मान प्रतिनिधित्व गरेको छ, A भनेको मध्यक वा मध्यिका वा बहुलकमध्ये कुनै एक औसत भन्ने बुझाउँछ र "।।" ले ऋणात्मक (Negative) संख्यालाई धनात्मक (Positive) बनाउन निर्देशन गर्दछ ।

मध्य विचलनको सापेक्ष मापनका लागि देहाय बमोजिमको सुत्र प्रयोग गरिन्छ ।

$$\text{मध्य विचलनको गुणाङ्क} = \frac{\text{मध्य विचलन}}{\text{प्रयोग गरिएको औसत}}, \quad (९)$$

ट) स्तरीय भिन्नता (Standard Deviation)

मध्य विचलनमा औसत र आँकडाबीचको फरक लिएर ऋणात्मक भएमा धनात्मक बनाउने कार्यलाई कतिपय मानिसहरूले आलोचना गर्ने गर्दछन् । मध्य विचलनको यो सीमालाई समाधान गर्नका लागि स्तरीय भिन्नताको विकास गरिएको हो भन्ने गरिन्छ । स्तरीय भिन्नता मापन गर्नका लागि आँकडाहरू र अंकगणितीय मध्यकको फरकलाई वर्ग गर्ने अनि तिनीहरूको योगफल निकालेर जम्मा आँकडा संख्याले भाग गर्नुपर्दछ । यसरी आएको भागफलको धनात्मक वर्गमूल (Square Root) नै स्तरीय भिन्नता हो । सुत्रमा यसलाई निम्नानुसार व्यक्त गरिन्छ:

$$\text{स्तरीय भिन्नता } (\sigma) = \sqrt{\frac{\sum(X-\bar{X})^2}{N}}, \quad (१०)$$

स्तरीय भिन्नताको प्रयोग तथ्याङ्क क्षेत्रमा निकै व्यापक छ । नमूना सर्वेक्षणबाट जनसंख्या विशेषताहरूको अनुमान गर्दा स्तरीय असुद्धि (Standard Error) मापन कार्यका लागि यो सूचकको प्रयोग गरिन्छ । उदाहरणका लागि नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २०७४/७५ को प्रतिवेदन अनुसार नेपालको बेरोजगार जनसङ्ख्या ९ लाख ८ हजार रहेको छ ।^३ यो सङ्ख्या नमूना सर्वेक्षणमा आधारित अनुमान हो र यसको स्तरीय असुद्धि ५४ हजार रहेको छ । अर्थात्, वास्तविक

^३<https://cbs.gov.np/nepal-labor-force-survey-iii/> retrieved on 8/9/2022

बेरोजगार जनसङ्ख्या ९ लाख ८ हजार भन्दा फरक पर्न पनि सक्दछ र त्यस्तो फरक ५४ हजारसम्म हुन सक्दछ भन्ने हो । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा एकै अवधिमा यस्तै सर्वेक्षण पटक पटक गरिरहने हो भने विभिन्न पटकका सर्वेक्षणले दिने बेरोजगार जनसङ्ख्याको अनुमान ५४ हजारसम्म फरक पर्न सक्दछ भन्ने हो । यसरी स्तरीय असुद्धिबाट कुनै पनि सर्वेक्षणले दिने अनुमानको बारेमा धारणा बनाउन सकिन्छ । यसका अतिरिक्त मानकीकृत स्कोर निकाल्न, परिकल्पना परीक्षणमा टेष्ट तथ्याङ्क निकाल्नमा यसको प्रयोग हुन्छ । स्तरीय भिन्नताको वर्गलाई भेरियन्स (*Variance*) भनिन्छ । तथ्याङ्कीय कार्यमा भेरियन्सको प्रयोग हुन्छ यद्यपी यसको व्याख्या गरिदैन । स्तरीय भिन्नताको सापेक्ष मान गणना गर्नका लागि देहायबमोजिमको सूत्र प्रयोग गरिन्छ ।

$$\text{स्तरीय भिन्नताको गुणाङ्क (Coefficient of Standard Deviation)} = \frac{\sigma}{\bar{X}}, \quad (११)$$

$$\text{विचलनको गुणाङ्क (Coefficient of Variation)=CV} = \frac{\sigma}{\bar{X}} \times १००, \quad (१२)$$

ठ) जेड स्कोर (Z-Score)

दिइएका आँकडाहरूको उद्गम बिन्दु तथा स्केल परिवर्तन गरेर आउने मानलाई जेड स्कोर (Z-Score) भनिन्छ । यसको कुनै मापन इकाई हुँदैन । यसलाई स्तरीय स्कोर (Standard Score) पनि भनिन्छ । सूत्रमा व्यक्त गर्दा,

$$Z - \text{Score} = \frac{X - \bar{X}}{\sigma}, \quad (१३)$$

जहाँ, $\bar{X}$ भनेको मध्यक र σ भनेको स्तरीय भिन्नता हो । जेड स्कोरको प्रयोग तथ्याङ्क क्षेत्रमा निकै महत्त्वपूर्ण छ । दुई भिन्न तथ्याङ्कको आँकडाको सापेक्ष रूपमा तुलनात्मक अध्ययन गर्दा यसको प्रयोग हुन्छ । नमूना छनोटको आकार पत्ता लगाउन पनि यसको प्रयोग हुन्छ । सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण त यसको प्रयोग सामान्य वितरण सम्भाव्यता बक्ररेखा अन्तर्गतको क्षेत्रफल निकाल्नमा प्रयोग हुन्छ । यस्तो क्षेत्रफल परिकल्पना परिक्षण अध्ययन गर्दा आवश्यक हुन्छ ।

ड) सहसम्बन्ध (Correlation)

कुनै एक चरमा आउने परिवर्तनले अर्को चरलाई असर पार्नुलाई सह-सम्बन्ध हुनु भनिन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा सह-सम्बन्धले एउटा चरको मान बढ्दा वा घट्दा अर्को चरको मान बढ्छ वा घट्छ वा अपरिवर्तन छ भनेर देखाउँछ । सहसम्बन्धको अध्ययनले दुई चरहरूबीचको सम्बन्धको दिशा र त्यसको अवस्था (Direction and Degree) बताउँछ । अर्थात् यसको अध्ययनले चरहरू सामान्य रूपमा सम्बन्धित छन् वा प्रगाढ रूपमा सम्बन्धित छन् भनेर भन्दछ । तर यसले कारण र प्रभावका बारेमा भने बताउन सक्दैन । उदाहरणका लागि सरकारी खर्च बढ्दा कुल ग्राहस्थ उत्पादन बढेको/घटेको वा कुल ग्राहस्थ उत्पादन बढ्दा सरकारी खर्च बढेको भन्ने सम्बन्ध सहसम्बन्धको अध्ययनले देखाउन सक्दछ । तर सरकारी खर्च बढेको कारण कुल ग्राहस्थ उत्पादन बढेको वा कुल ग्राहस्थ उत्पादन बढेका कारण सरकारी खर्च बढेको भनेर यसले बताउन सक्दैन । एउटा चरमा बृद्धि हुँदा अर्को चर पनि बढ्दछ

भने ती दुई चरहरूबीच सकारात्मक सहसम्बन्ध (Positive Correlation) छ भन्ने बुझिन्छ भने एउटा बढ्दा अर्को घट्दछ भने ती दुई चरहरूबीच नकारात्मक सहसम्बन्ध (Negative Correlation) छ भन्ने बुझिन्छ । उदाहरणका लागि सामान्यतया बजार मूल्य बढ्दा उपभोग घट्दछ भने यसलाई नकारात्मक सहसम्बन्ध भनिन्छ । त्यसैगरी तलब बृद्धि हुँदा खर्च पनि बढेको छ भने यसलाई सकारात्मक सहसम्बन्ध भनिन्छ । त्यस्तै, एउटा चरको मानमा परिवर्तन आउँदा अर्को चरमा कुनै असर देखिँदैन भने त्यसलाई सहसम्बन्ध नभएको (No/Zero Correlation) भनिन्छ । कहिलेकाँहि सम्बन्ध नै नराख्ने चरहरूबीचको सहसम्बन्ध हिसाब गर्दा गैर शून्य सङ्ख्या आयो भने त्यस्तो अवस्थामा ती दुई चरहरूबीच अर्थहीन सहसम्बन्ध (Spurious Correlation) देखिएको बुझ्नु पर्दछ । जस्तै: अमेरिकाको वर्षाको मात्रा र नेपालमा नेपाली विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको जिपिएबीच कुनै सम्बन्ध छैन तथापी हिसाब गर्दा सहसम्बन्ध देखियो भनेपनि त्यसलाई अर्थहीन मान्नु पर्दछ । कुनै दुई वटा चरहरू X र Y छन् भने उक्त चरहरूको सहसम्बन्ध गुणाङ्क निकाल्ने सूत्र यस प्रकार छ:

$$r = \frac{\sum(X - \bar{X})(Y - \bar{Y})}{\sqrt{\sum(X - \bar{X})^2} \sqrt{\sum(Y - \bar{Y})^2}} , \quad (१४)$$

जहाँ, $\bar{X}$ भनेको X को औसत र $\bar{Y}$ भनेको Y को औसत हो ।

ढ) प्रतिगमन (Regression)

दुई चरबीचको सम्बन्धको दिशा र सम्बन्धको तहका बारेमा सहसम्बन्धले बताएको हुन्छ । तर उक्त सम्बन्धको कारण र असरका बारेमा सहसम्बन्धले बताउन सक्दैन । साथै सहसम्बन्धले

एउटा चरमा आएको इकाई परिवर्तनले अर्को चरमा कति परिवर्तन आउँछ भनेर भन्न पनि सक्दैन । तथ्याङ्क विश्लेषणमा सहसम्बन्धले बताउन नसक्ने कारण र असर तथा एक चरले अर्को चरलाई गर्ने असरको परिमाणात्मक अध्ययनका लागि प्रतिगमन विश्लेषण (Regression Analysis) को अध्ययन गरिन्छ । एउटा चरका मानहरू अर्को चरका मानहरूसँग औसतमा कति सम्बन्धित छन् र कसरी असर गरिरहेका छन् भनेर प्रतिगमन विश्लेषणबाट हेर्ने गरिन्छ । प्रतिगमन विश्लेषण स्वतन्त्र चरको ज्ञात मानहरूबाट एउटा आश्रित वा निर्भर चरको अज्ञात मानहरूको अनुमान वा भविष्यवाणी गर्ने प्रक्रियाहरूसँग सम्बन्धित छ । उदाहरणका लागि देशको कुल ग्राहस्थ उत्पादनलाई सरकारको खर्चसँग आश्रित मान्ने हो भने सरकारले खर्च बढाउँदा वा घटाउँदा कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कस्तो परिवर्तन आउँछ भनेर मात्रात्मक रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ । यसैका आधारमा भविष्यमा यदि सरकारले खर्च निश्चित प्रतिशतमा बढाउँदा वा घटाउँदा कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कति प्रतिशतले घटबढ हुन्छ भनेर प्रतिगमन विश्लेषणबाट प्रक्षेपण गर्न सकिन्छ ।

ण) परिकल्पना परीक्षण (Hypothesis Testing)

सम्भाव्यता सिद्धान्तको प्रयोग गरेर नमूनाबाट प्राप्त सूचनाका आधारमा परिकल्पना उचित कथन हो वा होइन भनेर निर्धारण गर्ने विधिलाई परिकल्पना परीक्षण भनिन्छ । यहाँ, परिकल्पना भन्नाले जनसंख्या मानका बारेमा गरिएको एक अप्रमाणित अनुमान हो । उदाहरणका लागि यदि कसैले नेपालमा गरिबी दर १८.४ प्रतिशत छ भनेर दावि वा अनुमान गरे भने यसलाई परिकल्पना भनिन्छ ।

यहि परिकल्पनालाई तथ्यांकीय आधारमा सहि वा गलत छ भनेर प्रमाणित गर्नका लागि परिकल्पना परीक्षण गरिन्छ । यसका लागि नमूना छनोट, तथ्याङ्क संकलन तथा तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ ।

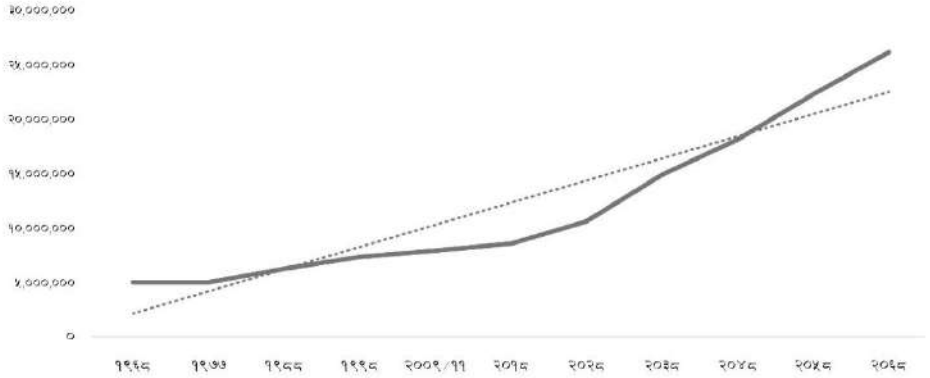
त) समय श्रृङ्खला विश्लेषण (Time Series Analysis)

कति पय आर्थिक तथ्याङ्क समय श्रृङ्खलामा उपलब्ध हुन्छन् । एक वा एकभन्दा बढी चरहरूको मान विभिन्न समय क्रम अनुसार व्यक्त गरिएका तथ्याङ्क समय श्रृङ्खला (Time Series) हुन् । अर्थात्, समय अनुसार क्रमबद्ध गरिएका तथ्याङ्क नै समय श्रृङ्खला हुन् । जस्तै विभिन्न बर्षको कुल ग्राहस्थ उत्पादन, मूल्य सूचकाङ्क, निर्यात, आयात आदि । समयसँगै यस्ता सूचकहरू कसरी परिवर्तन भइरहेका छन् भनेर अध्ययन गर्नका लागि समय श्रृङ्खलासँग सम्बन्धित तथ्याङ्क विश्लेषणका कार्यहरू गर्नुपर्दछ । यस्ता कार्यहरू मध्ये बृद्धिदर तथा अस्वाभाविक तथ्याङ्कका बारेमा माथि चर्चा गरिसकिएको छ । यस खण्डमा प्रवृत्ति (Trend), चलायमान (Movement), अवरोध निवारण (Smoothing) जस्ता विषयहरू संक्षेपमा चर्चा गरिएको छ ।

१. प्रवृत्ति (Secular Trend): समय परिवर्तन हुँदा लगातार घटिरहने वा बढिरहने प्रकृतिलाई चरको प्रवृत्ति भनिन्छ । जस्तै: नेपालको जनसङ्ख्यालाई दश दश वर्षको अन्तरालमा हेर्दा बढ्दो प्रवृत्ति देखिन्छ । चित्र ३.१ मा विगत १०० बर्षको नेपालको जनसङ्ख्यालाई रेखाचित्रमा प्रस्तुत गरिएको छ । चित्रको गाढा बक्र रेखाले वास्तविक जनसंख्याको प्रतिनिधित्व गरेको छ भने सिधा बिन्दु रेखाले जनसङ्ख्याको प्रवृत्ति प्रतिनिधित्व गरेको छ । यसबाट

हामीले नेपालको जनसङ्ख्या बढ्दो प्रवृत्तिमा रहेको स्पष्टसँग देख्न सक्दछौं ।

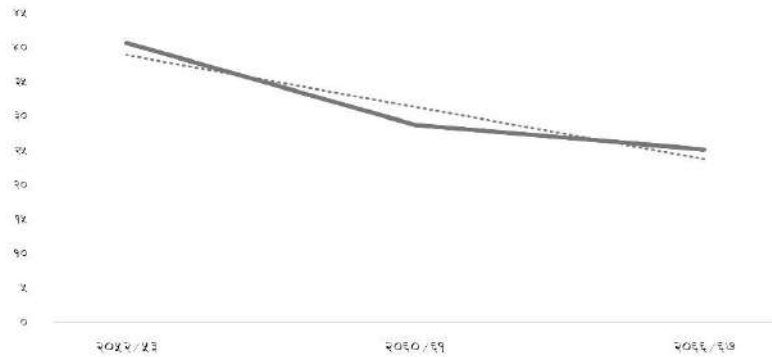
चित्र नं .३.१: समय श्रृङ्खलामा नेपालको जनसङ्ख्या

स्रोत: राष्ट्रिय लेखा अनुमान, राष्ट्रिय जनगणना

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, राष्ट्रिय जनगणना
त्यस्तै, गरिबीको रेखामुनि भएको जनसङ्ख्याको प्रतिशत घट्दो प्रवृत्तिमा देखिन्छ (चित्र नं. ३.२) ।

चित्र नं. ३.२: गरिबीको रेखामुनि भएको जनसङ्ख्याको प्रतिशत

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण

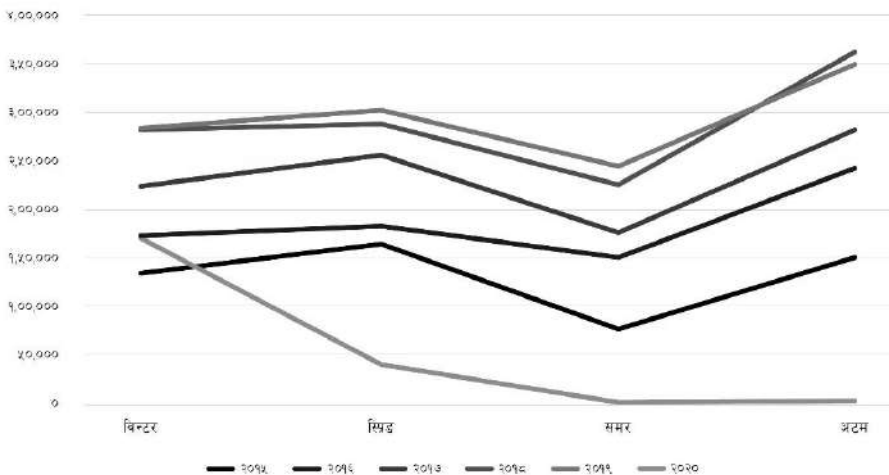
स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग नेपाल ,जीवनस्तर सर्वेक्षण

२. आवधिक चलायमान वा छोटो अवधिको उतारचढाव (Periodic Movements or Short-term Movement): कतिपय चरहरूले समय अन्तरालसँगै छोटो अवधिमा उतारचढाव गर्दै लामो अवधिमा कुनै निश्चित प्रवृत्ति देखाएका हुन्छन् । अर्थात् ,आवधिक रूपमा चरित्र दोहोरिने गरी कतिपय चरहरूले उतारचढाव गरिरहेका हुन्छन्, यस्तो उतारचढाव छोटो अवधिमा देखापर्दछ । यस किसिमको उतारचढावलाई दुई भागमा वर्गिकरण गरी हेर्न सकिन्छ ।

क) मौसमि विचलन (Seasonal Variations)

मौसम अनुसार घटबढ हुने चरको प्रकृतिलाई मौसमि विचलन भनिन्छ । जस्तै: हरेक वर्ष नेपालमा आउने पर्यटकको सङ्ख्या मौसम अनुसार हेर्ने हो भने चित्र न ३.३ मा जस्तो देखिन्छ । यहाँ ,हेर्दा प्रत्येक वर्ष वर्षा र हिउद याममा पर्यटकको आगमन कम देखिएको छ भने मध्यम मौसम हुने समयमा आगमन बढी देखिन्छ । सन् २०२० मा भने कोभिड १९ कारण पर्यटन घटेको हो ।

चित्र नं .३.३: ऋतु अनुसार पर्यटन आगमन

स्रोत: संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय^४

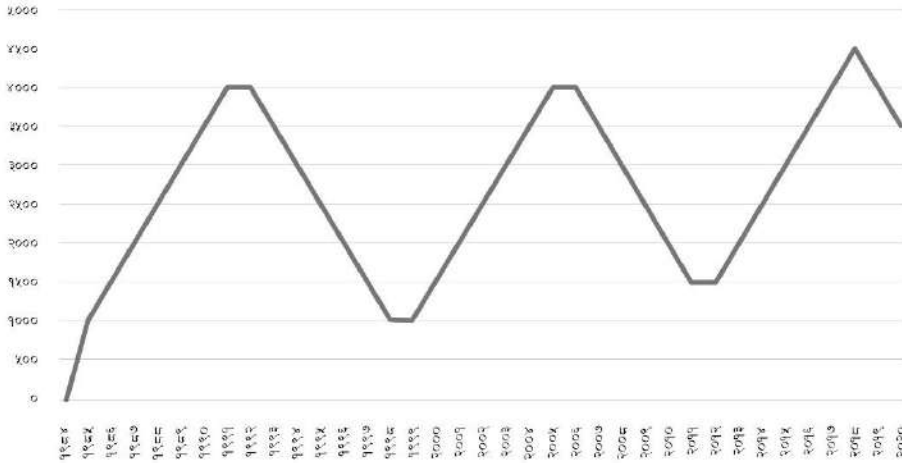
ख) चक्रिय विचलन (Cyclical Variation)

एक वर्ष भन्दा लामो समयसम्म एउटै प्रवृत्तिमा घट्ने वा बढ्ने भएर त्यसपछि प्रवृत्ति परिवर्तन हुने र समय समयमा यस्तो प्रवृत्ति दोहोरिरहने चरको प्रवृत्तिलाई चक्रिय विचलन भनिन्छ । जस्तै: कुनै कम्पनीले एउटा नयाँ सामान बजारमा बेचन सुरु गर्‍यो भने सुरुमा उसको व्यापार शून्यबाट सुरु हुन्छ, बिस्तारै बढ्दै जान्छ । केही समयको अन्तरालमा उसको अरू प्रतिस्पर्धी कम्पनीहरूले त्यस्तै सामान अझै राम्रो र सस्तो दरमा बजारमा बेचन सुरु गरे भने उसको व्यापार घट्न थाल्छ । घट्दै जाने क्रममा उसले आफ्नो सामानलाई नयाँ ढाँचामा परिवर्तन गरेर अरूसँग प्रतिस्पर्धा गरेर व्यापार बढाउन सक्छ । त्यसको केही समयपछि फेरि अरू प्रतिस्पर्धीको सामानको कारणले व्यापार घट्दै जान सक्छ । यसरी नै उक्त कम्पनीको व्यापार घटबढ भइरहन सक्छ । यही प्रवृत्तिको समय श्रृङ्खलालाई नै चक्रिय विचलनभनिन्छ । चक्रिय विचलन भएको चरलाई समयसँगै आकृतिमा हेर्यो भने चित्र नं. ३.४ जस्तो देखिन्छ ।

---

^४Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation. Tourism Statistics. Kathmandu, Nepal; Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation. Retrieved on 8/9/2022

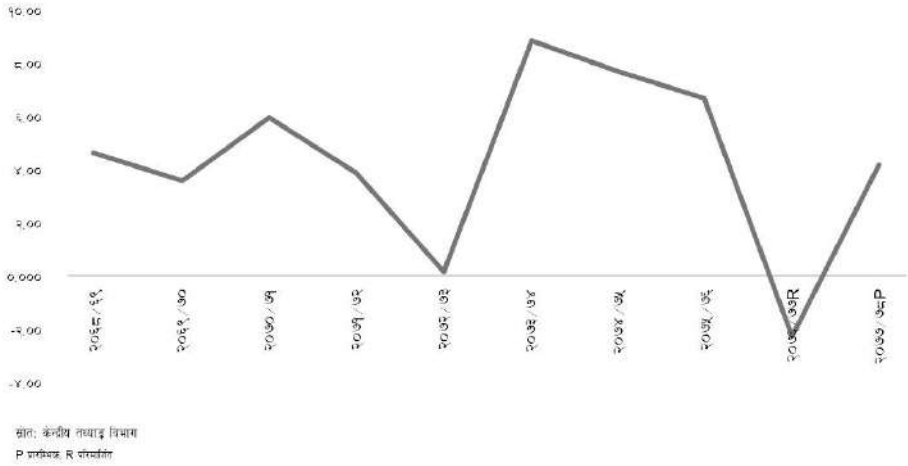
चित्र नं .३.४: चक्रिय विचलन भएको समय श्रृङ्खलाको नमूना चित्र

३. अनियमित उतारचढाव (Random Fluctuations):

माथि उल्लेखित तिनवटा श्रृङ्खला मध्ये कुनै पनि श्रृङ्खलासँग नमिल्ने अर्थात् कुनै पनि समयमा घटबढ भइरहन सक्ने प्रवृत्तिको श्रृङ्खलालाई अनियमित उतारचढाव भनिन्छ । चित्र ३.५ मा नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादन वृद्धिदर (आधार मूल्यमा) को श्रृङ्खला दिइएको छ । यो एउटा अनियमित उतारचढावको उदाहरण हो ।

चित्र नं. ३.५: कुल ग्राहस्थ उत्पादन वृद्धिदर (आधार मूल्यमा)

टिप्पणी: P प्रारम्भिक, R परिमार्जित

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

४. समय श्रृङ्खलाको विश्लेषण तथा महत्त्व

कुनैपनि चरको मान समय अनुसार कसरी परिवर्तन भएको छ भनेर हेर्न समय श्रृङ्खला विश्लेषण गरिन्छ । जस्तै: कुनै गाउँपालिकाले हरेक वर्ष विकास खर्च कति गर्‍यो भनेर हेर्नको लागि यसको प्रयोग गर्न सकिन्छ । नेपालको विकासमा वैदेशिक लगानीले कस्तो प्रभाव पारेको छ भनेर पनि यसको प्रयोग गर्न सकिन्छ । त्यस्तै, प्रविधिको आगमनले नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कसरी परिवर्तन ल्याएको छ भनेर पनि समय श्रृङ्खलाको विश्लेषणबाट अध्ययन गर्न सकिन्छ । यस्ता कैयौं विषयहरूमा समय श्रृङ्खलाको महत्त्व रहेको छ । समय श्रृङ्खला विश्लेषणमा मुख्यतया निम्न कुराहरू पर्दछन् ।

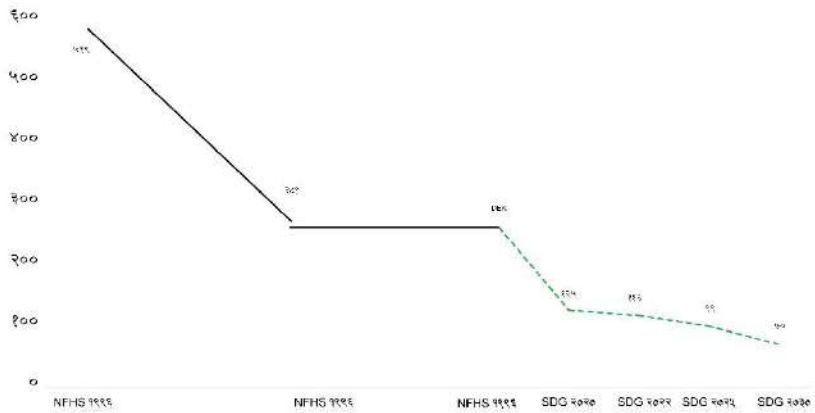
- क) विभिन्न बाह्य प्रभाव तथा कारणहरूले समय श्रृङ्खलामा विचलन ल्याएको हुन्छ, त्यस्ता बाह्य कारणहरू पत्ता लगाउने काम समय श्रृङ्खला विश्लेषणले गर्दछ ।
- ख) बाह्य प्रभाव तथा कारण दुई वा दुई भन्दा बढी हुन सक्दछन् । समय श्रृङ्खला विश्लेषणका माध्यमबाट तिनीहरूको अलग अलग अध्ययन गरी असर पत्ता लगाउन सकिन्छ ।

समय श्रृङ्खला अध्ययनबाट व्यवसाय तथा आर्थिक क्षेत्रका साथसाथै सामाजिक, वातावरणीय, लगायतका विभिन्न क्षेत्रमा भइरहने परिवर्तनका बारेमा थाहा पाउन सकिन्छ । यसका केहि प्रमुख महत्त्वहरू निम्न अनुसार छन् ।

- क) समय श्रृङ्खला विश्लेषणका माध्यमबाट विगतका विविध घटनाहरूका विशेषता जानकारी हुन्छ । त्यस्ता घटनाको प्रकार र प्रवृत्तिका बारेमा जानकारी प्राप्त हुन्छ । जस्तै नेपालको जनसंख्याको समय श्रृङ्खलाको अध्ययनबाट विगतमा नेपालको जनसंख्या कसरी बढिरहेको थियो, संरचना कस्तो थियो जस्ता कुराहरू थाहा पाउन सकिन्छ ।
- ख) समय श्रृङ्खलाको विश्लेषणबाट कुनै क्षेत्रमा विचलन ल्याउने बाह्य तत्त्वहरू पत्ता लगाएर नीति निर्माण, योजना तर्जुमा तथा अनुगमन र मूल्याङ्कनमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- ग) समय श्रृङ्खलाको विश्लेषणबाट कुनै विषय वा क्षेत्रमा विगतको प्रगतिसँग वर्तमानको प्रगति तुलना गरेर लक्ष्य अनुरूप हुन सक्थो वा सकेन भनेर यकिन गर्न सकिन्छ । यदि कुनै किसिमको

विचलन रहेछ भने त्यसको कारण पत्ता लगाएर समाधान गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि नेपालमा सन् १९९६ को मातृ मृत्यु प्रतिलाख जीवित जन्ममा ५३९ बाट घटेर सन् २०१६ मा २३९ पुगेको छ भने दिगो विकास लक्ष्य अनुरूप नेपालले सन् २०३० सम्ममा मातृ मृत्यु दर ७० पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ । यस अनुरूप चित्र नं ३.६ को समय श्रृङ्खलाको विश्लेषणबाट हालको प्रगतिको तुलनात्मक अध्ययन गर्दै तोकिएको समयावधिमा लक्ष्य हासिल गर्न सकिन्छ वा सकिँदैन भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ । साथै, यदि थप रणनीति आवश्यक पर्ने भएमा सो समेत बनाउन सकिन्छ ।

घ) चित्र ३.६: मातृ मृत्यु अनुपात १९९६-२०१६ र २०३० सम्मको लक्ष्य

स्रोत: नेपाल परिवार स्वास्थ्य सर्वेक्षण ,१९९६) NFHS १९९६ ,(नेपाल जनसांख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण २००६ र २०१६ (NDHS २००६, २०१६), दिगो विकास लक्ष्य(SDG)

ड) समय श्रृङ्खलाको विश्लेषणबाट पूर्वानुमान वा प्रक्षेपण गर्न सकिन्छ । यसको एउटा उदाहरणका रूपमा तालिका ३.१ मा नेपालको जनसङ्ख्या प्रक्षेपणको तथ्याङ्क दिइएको छ ।

तालिका ३.१: नेपालको जनसङ्ख्या प्रक्षेपण

साल	जनसङ्ख्या	साल	जनसङ्ख्या	साल	जनसङ्ख्या
२०११	२६४९४५०४	२०१८	२९२१८८६७	२०२५	३१८१४१६१
२०१२	२६८७३०६६	२०१९	२९६०९६२३	२०२६	३२१४४९२१
२०१३	२७२५७३४७	२०२०	२९९९६४७८	२०२७	३२४६२५१८
२०१४	२७६४६०५३	२०२१	३०३७८०५५	२०२८	३२७६६४८३
२०१५	२८०३७९०४	२०२२	३०७५२१४६	२०२९	३३०५६८६१
२०१६	२८४३१४९४	२०२३	३१११६९१३	२०३०	३३३३३६९३
२०१७	२८८२५७०९	२०२४	३१४७१२१३	२०३१	३३५९७०३२

स्रोत:केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग^५

च) विभिन्न घटनाहरूको विभिन्न समय र स्थानमा भएका परिवर्तनहरूको अध्ययन गरेर त्यस्ता परिवर्तनहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

५. समय श्रृङ्खला अवयवहरूको मापन

समय श्रृङ्खलाका अवयव (Component) हरूको कसरी मापन गर्ने भन्ने बारेमा यहाँ संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

क) प्रवृत्ति (Trend = T): प्रवृत्ति मापनका लागि निम्न विधिहरू प्रचलनमा छन् ।

१) रेखाचित्र विधि (Graphical Method)

^५ Central Bureau of Statistics. (2014). *National Population and Housing Census 2011 (Population Projection 2011 – 2031)*. Kathmandu, Nepal; Central Bureau of Statistics. Retrieved on 8/9/2022

२) आधा-औसत विधि (Semi-average Method)

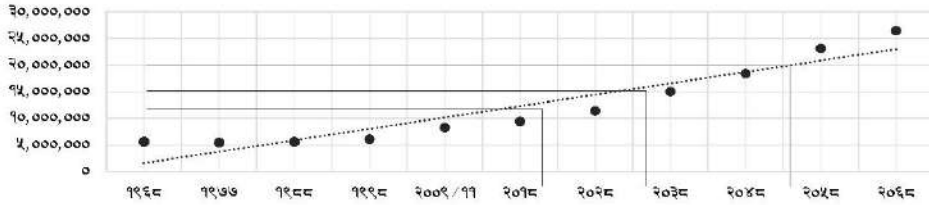
३) लिस्ट स्वायरको सिद्धान्तमा आधारित बक्ररेखा विधि (Least Square Method)

४) चलायमान औसत विधि (Moving Average Method)

यि विधिहरूमध्ये रेखा चित्र विधि र चलायमान औसत विधि (Moving Average Method) को मात्र यहाँ थप व्याख्या गरिएको छ ।

रेखा चित्र विधि: यस विधिमा पहिला दिइएका समय श्रृङ्खलाका मानलाई ग्राफ कागजमा बिन्दुहरूबाट प्रतिनिधित्व गराइन्छ । त्यसपछि समग्र बिन्दुहरूलाई प्रतिनिधित्व हुनेगरी एउटा सिधा रेखा खिचिन्छ । आजकल कम्प्युटरको सहयोगबाट प्रवृत्ति रेखा सजिलै खिचन सकिन्छ । जस्तै: तलको चित्र नं. (३.७) मा विभिन्न वर्षको नेपालको जनसङ्ख्या गाढा थोप्लाले जनाएर हिस्टोरिग्राम (Historigram) बनाइएको छ । तिनै थोप्लाहरूलाई प्रतिनिधित्व हुने गरी एउटा सिधा थोप्ला रेखा खिचिएको छ । जसलाई प्रवृत्ति रेखा भनिन्छ । प्रवृत्ति रेखाहरू विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । यहाँ प्रयोग गरिएको प्रवृत्ति रेखा सिधा रेखिय प्रवृत्ति रेखा हो ।

चित्र नं .३.७: नेपालको जनसंख्या समय श्रृङ्खला

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, राष्ट्रिय जनगणना

माथिको चित्र नं ३.७ को प्रवृत्ति रेखाका आधार हामिले कुनै पनि वर्षको प्रवृत्ति पत्ता लगाउन सक्दछौ । कुनै समयका लागि ग्राफबाट प्रवृत्ति पत्ता लगाउन सो समय विन्दु (X अक्षमा) बाट ठाडो रेखा प्रवृत्ति रेखा सम्म खिच्ने र जहाँ यो ठाडो रेखाले प्रवृत्ति विन्दुलाई छुन्छ त्यहाँबाट तेर्सो रेखा Y अक्षसम्म खिच्ने । यसरी तेर्सो रेखाले Y अक्षलाई जहाँ छुन्छ , त्यही विन्दुको मान प्रवृत्ति हुन । उदाहरणका लागि २०५३ सालको लागि प्रवृत्ति २०,०००,००० हुन्छ । यहि तरिकाले अन्य वर्षहरूका लागि प्रवृत्ति पत्ता लगाउन सकिन्छ । जस्तै: २०१८ सालको लागि १२,५००,००० हुन्छ । २०३३ सालको लागि लगभग १५,५००,००० हुन्छ ।

चलायमान औसत विधि: यस विधिमा दिइएका समय श्रृङ्खलालाई निश्चित वर्षको समूह अनुसार औसत निकालेर सो औसत बीचको वर्षमा राख्दै जानुपर्दछ । उदाहरणका लागि तालिका ३.२ को समय श्रृङ्खलाको ३ वर्षे चलायमान औसत निकाल्ने हो भने आर्थिक

बर्ष २०३१/३२, २०३२/३३ र २०३३/३४ का मानहरूका औसत निकाल्ने । त्यसपछि सो औसतलाई २०३२/३३ मा लगेर राख्ने । फेरी आर्थिक बर्ष २०३२/३३, २०३३/३४ र २०३४/३५ का औसत निकाल्ने । त्यसपछि सो औसतलाई २०३३/३४ मा लगेर राख्ने । यहि प्रकृया अन्तिम ३ वटा बर्षसम्म देहोर्याइरहने ।

तालिका ३.२: नेपालको निर्यात मूल्य समय श्रृङ्खला तथ्याङ्क

आर्थिक बर्ष	निर्यात (रूदशलाख)	आर्थिक बर्ष	निर्यात (दशलाखरू)	आर्थिक बर्ष	निर्यात (रूदशलाख)
२०३१/३२	८८९.६	२०४७/४८	७,३८७.५	२०६३/६४	५९,३८३.१
२०३२/३३	१,१८५.८	२०४८/४९	१३,७०६.५	२०६४/६५	५९,२६६.५
२०३३/३४	१,१६४.७	२०४९/५०	१७,२६६.५	२०६५/६६	६७,६९७.५
२०३४/३५	१,०४६.२	२०५०/५१	१९,२९३.४	२०६६/६७	६०,८२४.०
२०३५/३६	१,२९६.८	२०५१/५२	१७,६३९.२	२०६७/६८	६४,३३८.५
२०३६/३७	१,१५०.५	२०५२/५३	१९,८८१.१	२०६८/६९	७४,२६१.०
२०३७/३८	१,६०८.७	२०५३/५४	२२,६३६.५	२०६९/७०	७६,९१७.१
२०३८/३९	१,४९१.५	२०५४/५५	२७,५१३.५	२०७०/७१	९१,९९१.४
२०३९/४०	१,१३२.०	२०५५/५६	३५,६७६.३	२०७१/७२	८५,३१९.१
२०४०/४१	१,७०३.९	२०५६/५७	४९,८२२.७	२०७२/७३	७०,११७.१
२०४१/४२	२,७४०.६	२०५७/५८	५५,६५४.१	२०७३/७४	७३,०४९.१
२०४२/४३	३,०७८.०	२०५८/५९	४६,९४४.८	२०७४/७५	८१,३५९.८
२०४३/४४	२,९९१.४	२०५९/६०	४९,९३०.६	२०७५/७६	९७,१०९.५
२०४४/४५	४,११४.५	२०६०/६१	५३,९१०.७	२०७६/७७	९७,७०९.१
२०४५/४६	४,१९५.३	२०६१/६२	५८,७०५.७	२०७७/७८	१४१,१२४.१
२०४६/४७	५,१५६.२	२०६२/६३	६०,२३४.१		

स्रोत: भन्सार विभाग

अर्थात्,

$$\frac{८८९.६+११८५.८+११६४.७}{३} = १०८० \text{ लाई } २०३२/३३ \text{ मा,}$$

$$\frac{११८५.८+११६४.७+१०४६.२}{३} = ११३२.२ \text{ लाई } २०३३/३४ \text{ मा,}$$

$$\frac{९७१०९.५+९७७०९.१+१४११२४.१}{३} = १११९८०.९ \text{ लाई } २०७६/७७$$

मा राख्ने । यसरी नकालिएके समय श्रृङ्खला तालिका ३.३ मा दिइएको छ ।

तालिका ३.३: तीन बर्षे चलायमान औसत विधिबाट निकालिएको निर्यात तथ्याङ्क

आर्थिक बर्ष	निर्यात (रुदशलाख)	३ बर्षे चलायमानऔसत	आर्थिक बर्ष	निर्यात (रुदशलाख)	३ बर्षे चलायमानऔसत
२०३१/३२	८८९.६		२०५५/५६	३५,६७६.३	३७६७०.८
२०३२/३३	१,१८५.८	१०८०.०	२०५६/५७	४९,८२२.७	४७०५१.०
२०३३/३४	१,१६४.७	११३२.२	२०५७/५८	५५,६५४.१	५०८०७.२
२०३४/३५	१,०४६.२	११६९.२	२०५८/५९	४६,९४४.८	५०८४३.२
२०३५/३६	१,२९६.८	११६४.५	२०५९/६०	४९,९३०.६	५०२६२.०
२०३६/३७	१,१५०.५	१३५२.०	२०६०/६१	५३,९१०.७	५४१८२.३
२०३७/३८	१,६०८.७	१४१६.९	२०६१/६२	५८,७०५.७	५७६१६.८
२०३८/३९	१,४९१.५	१४१०.७	२०६२/६३	६०,२३४.१	५९४४१.०
२०३९/४०	१,१३२.०	१४४२.५	२०६३/६४	५९,३८३.१	५९६२७.९
२०४०/४१	१,७०३.९	१८५८.८	२०६४/६५	५९,२६६.५	६२११५.७
२०४१/४२	२,७४०.६	२५०७.५	२०६५/६६	६७,६९७.५	६२५९६.०
२०४२/४३	३,०७८.०	२९३६.७	२०६६/६७	६०,८२४.०	६४२८६.७
२०४३/४४	२,९९१.४	३३९४.६	२०६७/६८	६४,३३८.५	६६४७४.५

२०४४/४५	४,११४.५	३७६७.१	२०६८/६९	७४,२६१.०	७१८३८.९
२०४५/४६	४,१९५.३	४४८८.७	२०६९/७०	७६,९१७.१	८१०५६.५
२०४६/४७	५,१५६.२	५५७९.७	२०७०/७१	९१,९९१.४	८४७४२.५
२०४७/४८	७,३८७.५	८७५०.१	२०७१/७२	८५,३१९.१	८२४७५.९
२०४८/४९	१३,७०६.५	१२७८६.८	२०७२/७३	७०,११७.१	७६१६१.८
२०४९/५०	१७,२६६.५	१६७५५.५	२०७३/७४	७३,०४९.१	७४८४२.०
२०५०/५१	१९,२९३.४	१८०६६.४	२०७४/७५	८१,३५९.८	८३८३९.५
२०५१/५२	१७,६३९.२	१८९३७.९	२०७५/७६	९७,१०९.५	९२०५९.५
२०५२/५३	१९,८८१.१	२००५२.३	२०७६/७७	९७,७०९.१	१११९८०.९
२०५३/५४	२२,६३६.५	२३३४३.७	२०७७/७८	१४१,१२४.१	
२०५४/५५	२७,५१३.५	२८६०८.७			

यसरी चलायमान औसत विधिबाट निकालिएको निर्यात तथ्याङ्क शुरूको तथ्याङ्क भन्दा Smooth हुन्छ । तथ्याङ्क विश्लेषणमा यसरी Smooth गरिएको तथ्याङ्क प्रयोग गर्दा अझ बढी भरपर्दो निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

टिप्पणी: माथिको उदाहरणमा ३ वर्षे चलायमान औसत विधिबाट प्रवृत्तिको मापन गरिएको छ । यदि जोर सङ्ख्याका चलायमान औसत विधि प्रयोग गर्ने हो भने प्राप्त भएको औसतलाई मध्य समयमा राख्नुपर्दछ । अर्थात्, आर्थिक वर्ष २०३१/३२ र २०३२/३३ का मानहरूको औसत निकाल्ने । त्यसपछि सो औसतलाई २०३१/३२ र २०३२/३३ के बीच समयमा लगेर राख्ने । यहि प्रक्रिया दोहोर्याउँदै जाने । स्मरणीय कुरा के छ भने, चलायमान औसत विधि प्रयोग गर्दा शुरूका केही समय र अन्तिमका केही समयका लागि मानहरू उपलब्ध हुदैनन् । जस्तै माथि तालिका ३.३ मा आर्थिक वर्ष २०३१/३२ र २०७७/७८ का लागि चलायमान औसत मानहरू उपलब्ध छैनन् । लामो समयको श्रृङ्खला भएको हनाले दुई तीन वर्षका तथ्याङ्क उपलब्ध नभएता पनि विश्लेषण गरेर निष्कर्ष निकाल्नलाई कुनै बाधा हुदैन । छोटो अवधिका समय श्रृङ्खलामा भने यो विधि उपयुक्त मानिदैन । सामान्यतया छोटो अवधिका समय श्रृङ्खलाका लागि रेखाचित्र प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

ख) मौसमी विचलन (Seasonal Variation = S): मौसमी विचलन मापनका लागि निम्न विधिहरू प्रचलनमा छन् ।

- १) सामान्य औसत विधि (Method of Simple Average)
- २) प्रवृत्ति अनुपात विधि (Ratio to Trend Method)

३) चलायमान औसत अनुपात विधि (Moving Average Method)

४) लिङ्क सापेक्ष विधि (Method of Link Relatives)

यि विधिहरूमध्ये सामान्य औसत विधिका बारेमा यहाँ उल्लेख गरिएको छ । यसका लागि एउटा उदाहरण सहित चर्चा गरौं । नेपालमा आएका पर्यटकहरूको मासिक तथा वार्षिकविवरण तालिका नं. ३.४ मा प्रस्तुत गरिएको छ । यस तालिकाका तथ्याङ्कहरूलाई निम्न चरणहरू बमोजिम गर्दै जाऔं ।

क) तथ्याङ्कलाई वर्ष र महिना बमोजिम मिलाएर राखौं ।

ख) प्रत्येक महिनाको लागि अंकगणितीय मध्यक निकालौं ।

ग) अंकगणितीय मध्यकको पनि मध्यक निकालौं । अर्थात् ,

$$\frac{६२९४९+८२२५४+\dots+\dots+८५२०३+७९९२०}{१२} = ६७,९९९ \text{ हुन्छ}$$

।

घ) अब प्रत्येक महिनाको लागि मौसमी सूचकाङ्क निम्नानुसारको सूत्र प्रयोग गरेर निकालौं ।

$$\text{जनवरीको लागि मौसमी सूचकाङ्क} = \frac{\text{जनवरीको मध्यक}}{\text{मध्यकको पनि मध्यक}} \times १०० \%$$

(१५)

यसरी प्रत्येक महिनाको लागि मौसमी सूचकाङ्क निकाल्न सकिन्छ र माथिको उदाहरणको मौसमी सूचकाङ्क तालिका नं. ३.४ को अन्तिम कोलममा दिइएको छ । यो विधि प्रयोग गर्नु पूर्व तथ्याङ्कमा भएको प्रवृत्ति विचलन हटाउनु पर्दछ । यहाँसामान्य औसत विधिका चरणहरू बुझ्ने प्रयोजनका लागि मात्र प्रवृत्ति विचलन नहटाई चरणहरूमात्र बताइएको हो । पाठकहरूलाई पहिला माथि भने

बमोजिम प्रत्येक महिनाको अलग अलग प्रवृत्ति निकालेर उक्त तथ्याङ्कबाट मौसमी सूचकाङ्क निकाल्न आग्रह गरिन्छ ।

तालिका ३.४: नेपालमा आएका पर्यटनहरूको मासिक तथा वार्षिकविवरण

वर्ष	२०१५	२०१६	२०१७	२०१८	२०१९	२०२०	मासिक मध्यक	मौसमी सूचकाङ्क
जनवरी	३८,६१६	४२,२३५	६२,६३२	७३,१८७	८१,२७३	७९,७०२	६२,९४१	९३.८
फेब्रुअरी	५८,५२३	६०,८२१	८४,०६१	८९,५०७	१०२,४२३	९८,१९०	८२,२५४	१२२.६
मार्च	७९,१८७	७६,४४४	१०६,२९१	१२४,६८६	१२७,३५१	४२,७७६	९२,७८९	१३८.२
अप्रिल	६५,७२९	६०,२१४	८८,५९१	९८,६५०	१०९,३९९	१४	७०,४३३	१०४.९
मे	१७,५६९	४६,६८३	६२,७७३	६८,८२५	७८,३२९	३१	४५,७०२	६८.१
जुन	१८,३६८	३८,८५२	५५,९५६	६५,१५९	७४,८८३	१०२	४२,२२०	६२.९
जुलाई	२२,९६७	४८,११५	४२,२४०	७३,२८१	७०,९१६	१९६	४२,९५३	६४
अगस्ट	३८,६०६	६६,३४१	७३,७७८	८७,६७९	९४,७४९	२६७	६०,२३७	८९.७
सेप्टेम्बर	३९,०५०	७४,६७०	६८,६३४	९१,८७४	९२,६०४	५८४	६१,२३६	९१.२
अक्टोबर	५६,५८४	८९,२८१	११२,४९२	१३०,७४५	१३४,०९६	२,०२५	८७,५३७	१३०.४
नोभेम्बर	५८,३०४	७२,९९०	९९,८०४	१४७,८५९	१३०,३०२	१,९५६	८५,२०३	१२६.९
डिसेम्बर	४५,४६७	७६,३५६	८२,९६६	१२१,६२०	१००,८६६	४,२४२	७१,९२०	१०७.२

स्रोत: पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्रालय

माथिको तालिका ३.४ मा मौसमी सूचकाङ्क निकालेर राखिएको छ । यि सूचकाङ्कहरू दिइएको समय श्रृङ्खलाबाट मौसमी विचलन प्रभाव हटाउनका लागि प्रयोग गरिन्छ । यदि दिइएको समय श्रृङ्खलालाई योगमा आधारित मोडल मान्ने हो भने देहाय बमोजिममौसमी विचलन घटाएर यसको प्रभाव हटाउन सकिन्छ ।

$$Y = T + S + C + I, \quad (१६)$$

यहाँ, Y = समय श्रृङ्खलाको मान,

T = प्रवृत्ति,

S = मौसमी विचलन,

C = चक्रिय विचलन र

I = अनियमित विचलन हुन् ।

माथिको सुत्र (१६) बाट $Y - S = T + C + I$ निकाल्न सकिन्छ । यसरी प्राप्त हुने समय श्रृङ्खलालाई मौसमी विचलन नभएको समय श्रृङ्खला मानिन्छ ।

यदि दिइएको समय श्रृङ्खलालाई गुणामा आधारित मोडल मान्ने हो भने देहायको सुत्र (१७) बाट मौसमी विचलनले भाग गरेर यसको प्रभाव हटाउन सकिन्छ ।

$$Y = T \times S \times C \times I. \quad (१७)$$

अर्थात्, $\frac{Y}{\text{Seasonal Effect}}$, जहाँ, Seasonal Effect भनेको मौसमी प्रभाव हो र यसलाई निम्नानुसार परिभाषित गरिन्छ ।

$$\text{Seasonal Effect} = \frac{\text{मौसमी सूचकाङ्क}}{१००}$$

यसरी प्राप्त हुने समय श्रृङ्खलालाई मौसमी विचलन नभएको समय श्रृङ्खला मानिन्छ ।

उदाहरणका लागि सन् २०२० जनवरीका लागि,

$$\text{Seasonal Effect} = \frac{\text{मौसमी सूचकाङ्क}}{१००} = \frac{९३.८}{१००} = ०.९३८ \text{ हुन्छ ।}$$

$$\text{मौसमी विचलन नभएको मान} = \frac{७९७०२}{\text{Seasonal Effect}} = \frac{७९७०२}{०.९३८} =$$

८४९७० हुन्छ ।

यहि प्रक्रियाबाट अरू मानहरूको पनि मौसमी विचलन नभएको मान निकालेर समय श्रृङ्खला तयार गर्न सकिन्छ ।

टिप्पणी: मासिक समय श्रृङ्खलाको सबै महिनाको मौसमी सूचकाङ्कको योग १२०० हुनुपर्दछ भने त्रैमासिक समय श्रृङ्खलाको सबै त्रैमासिकको मौसमी सूचकाङ्कको योग ४०० हुन्छ ।

ग) चक्रिय तथा अनियमित विचलन (Seasonal and Irregular

Variation = S): चक्रिय तथा अनियमित विचलनमापन गर्ने कच्चा विधिको रूपमा शेष विधि (Method of Residual) प्रयोग गरिन्छ ।

किनभने अनियमित विचलन वास्तवमा अनुमान गर्न पनि सकिन्न र यो भैपरि आउने घटनाहरूले निर्देशित हुन्छ । जस्तै: भुकम्पका

कारण कुल गार्हस्थ उत्पादन घट्नु (आर्थिक वर्ष २०१५/१६ कुल गार्हस्थ उत्पादन बृद्धिदर ०.००३% मात्र थियो । कोभिडका कारण

पर्यटन घट्नु (सन् २०२० को अप्रिल, मे, जुन महिनामा क्रमशः १४, ३१, १०२ जना पर्यटन मात्र नेपाल आएका थिए (तालिका

नं.३.४) आदि । यस्ता किसिमका विचलनहरू अनुमान नै गर्न नसकिने किसिमका हुन्छन् । तसर्थ, शेष विधि प्रयोग गरेर चक्रिय

तथा नियमित विचलनलाई नगन्य मानेर चक्रिय विचलन निकाल्ने पनि गरिन्छ । यस विधिका लागि माथिको समीकरण (१७) बाट हेरौ ।

$$Y = T \times S \times C \times I.$$

यसलाई पुन यसरी लेख्न सकिन्छ ।

$$CI = \frac{Y}{TS} \quad (१८)$$

समीकरण (१८) बाट चक्रिय तथा अनियमित विचलन संयुक्त रूपमा निकाल्न सकिन्छ किनभने प्रवृत्ति (T) र मौसमि विचलन (S) हामीले माथि निकालि सकेका छौं भने Y दिइएको समय श्रृङ्खला नै भयो । यदि अनियमित विचलनको असर नगन्य छ भन्ने मान्ने हो भने समीकरण (१८) ई निम्नानुसार लेख्न सकिन्छ । ला

$$C = \frac{Y}{TS}$$

६. समय श्रृङ्खलाको एकसपोनेन्सियल स्मुथिङ प्रक्षेपण

समय श्रृङ्खलाको प्रक्षेपण गर्न धेरै विधिहरू प्रचलनमा रहेका छन् । प्रारम्भिक सिकाइका चरणमा यस्ता विधिहरूमध्ये सरल विधिको चयन गर्नु उत्तम मानिन्छ । यहाँ चर्चा गर्न खोजिएको प्रक्षेपण विधि साधारण एकपोनेन्सियल स्मुथिङ (Simple Exponential Smoothing) विधि हो । यो विधि प्रयोग गर्नका लागि हामीलाई एउटा स्मुथिङ प्यारामिटरको आवश्यकता पर्दछ । यो प्यारामिटरलाई α (अल्फा) ले जनाईन्छ । प्रक्षेपण विधिमा जानु भन्दा पहिला यस विधिमा प्रयोग हुने अन्य केही संकेत तथा पदावलीका बारेमा जानकारी लिऔं ।

y_t समयको समय श्रृङ्खला = t समयको मान

$\hat{y}_t$ समयको समय श्रृङ्खलामा = t समयको प्रक्षेपित मान

$|y_t - \hat{y}_t| =$ भ्रमांशको धनात्मक मान

साधारण एकपोनेन्सियल स्मुथिङको प्रक्षेपण गर्ने सुत्र यस प्रकार छः

$$\hat{y}_{t+1} = \alpha y_t + (1 - \alpha)\hat{y}_{t-1}, \quad (१९)$$

जहाँ, $0 \leq \alpha \leq 1$ हुन्छ । सुत्र (१९)लाई यसरी पनि व्यक्त गर्न

सकिन्छ । समयश्रृङ्खलामा $t+1$ समयको प्रक्षेपण भनेको नजिकको

समयको वास्तविक मान र सो समयको प्रक्षेपित मानको भारित

औसत हो । यहाँ भारको काम α र $(1-\alpha)$ ले गरेका हुन्छन् ।

सुत्र (१९) मा व्यक्त गरिएको एकपोनेन्सियल स्मुथिङको साधारण

विधि हो । यो भन्दा जटिल सुत्रहरूको प्रयोग गर्ने किसिमका

एकपोनेन्सियल स्मुथिङ यहाँ वर्णन गरिएको छैन ।

अब, सुत्र (१९) लाई प्रयोग गरेर कसरी प्रक्षेपण गरिन्छ भन्ने बारेमा

एउटा उदाहरण सहित चर्चा गरौं ।

उदाहरणः तलको तालिका नं. ३.५ को समय श्रृङ्खलालाई साधारण

एकपोनेन्सियल स्मुथिङ गरेर प्रत्येक वर्षका लागि प्रक्षेपित मान वा

अनुमानित मान निकालेर आर्थिक वर्ष २०७८/७९, का लागि

प्रक्षेपित आयात कति हुन्छ निकाल्नुहोस् ।

तालिका ३.५: नेपालले गरेको आयात (रु अरबमा) समय श्रृङ्खला

बर्ष	आयात (अरबमा)	बर्ष	आयात (अरबमा)	बर्ष	आयात (अरबमा)
२०३१/३२	२	२०४७/४८	२३	२०६३/६४	१९५
२०३२/३३	२	२०४८/४९	३२	२०६४/६५	२२२
२०३३/३४	२	२०४९/५०	३९	२०६५/६६	२८४
२०३४/३५	२	२०५०/५१	५२	२०६६/६७	३७४
२०३५/३६	३	२०५१/५२	६४	२०६७/६८	३९६
२०३६/३७	३	२०५२/५३	७४	२०६८/६९	४६२
२०३७/३८	४	२०५३/५४	९४	२०६९/७०	५५७
२०३८/३९	५	२०५४/५५	८९	२०७०/७१	७१४
२०३९/४०	६	२०५५/५६	८८	२०७१/७२	७७५
२०४०/४१	७	२०५६/५७	१०९	२०७२/७३	७७४
२०४१/४२	८	२०५७/५८	११६	२०७३/७४	९९०
२०४२/४३	९	२०५८/५९	१०७	२०७४/७५	१२४५
२०४३/४४	११	२०५९/६०	१२४	२०७५/७६	१४१९
२०४४/४५	१४	२०६०/६१	१३६	२०७६/७७	११९७
२०४५/४६	१६	२०६१/६२	१४९	२०७७/७८	१५४०
२०४६/४७	१८	२०६२/६३	१७४		

स्रोत: भन्सार विभाग

यसका लागि सबैभन्दा पहिला हामीले α को मान निर्धारण गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी α को मान निर्धारण गर्दा भ्रमांश (Error) तथा Mean Sum of Square of Error (MSE) लाई न्यूनीकरण गर्ने गरी छनोट गर्नुपर्दछ । यसका लागि कम्प्यूटर सफ्टवेयर एक्सेलको प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसका लागि एक्सेलमा गहन ज्ञान आवश्यक पर्ने हुनाले हाललाई α को मान ०.६ मानेर हिसाब गरौं ।

आर्थिक वर्ष २०३१/३२ का लागि प्रक्षेपित आयात निकालन त्यो भन्दा अगाडिको वर्षको आयात मान नभएको हुनाले त्यतिकै छाडिन्छ ।

आर्थिक वर्ष २०३२/३३ का लागि प्रक्षेपित आयात निकालन आर्थिक वर्ष २०३१/३२ को प्रक्षेपित मान नभएको हुनाले आर्थिक वर्ष २०३१/३२ को वास्तविक मानलाई नै प्रक्षेपित मान मानिन्छ ।

अर्थात्, $y_{(२०३२/३३)} = २$ हुन्छ ।

आर्थिक वर्ष २०३३/३४ को प्रक्षेपित मान निकालनका लागि,

$$\begin{aligned} \hat{y}_{२०३३/३४} &= ०.६ \times y_{२०३२/३३} + (१ - ०.६) \times \hat{y}_{२०३२/३३} \\ &= ० \times ६.२ + ० \times ४.२ \\ &= २ \end{aligned}$$

आर्थिक वर्ष २०३४/३५ को प्रक्षेपित मान निकालनका लागि,

$$\begin{aligned} \hat{y}_{२०३४/३५} &= ०.६ \times y_{२०३३/३४} + (१ - ०.६) \times \hat{y}_{२०३३/३४} \\ &= ० \times ६.२ + ० \times ४.२ \\ &= २ \end{aligned}$$

यहि विधिले अन्य वर्षहरूको मान निकालेर तालिका नं. ३.६ मा दिइएको छ ।

तालिका नं. ३.६: नेपालको आयात समय श्रृङ्खलाको प्रक्षेपित मान

वर्ष	आयात .रु अरबमा.	प्रक्षेपित मान .रु अरबमा.
२०३१/३२	२	
२०३२/३३	२	२
२०३३/३४	२	२
२०३४/३५	२	२
२०३५/३६	३	२
२०३६/३७	३	३
२०३७/३८	४	३
२०३८/३९	५	४
२०३९/४०	६	५
२०४०/४१	७	६
२०४१/४२	८	६
२०४२/४३	९	७
२०४३/४४	११	८
२०४४/४५	१४	१०
२०४५/४६	१६	१२
२०४६/४७	१८	१५
२०४७/४८	२३	१७
२०४८/४९	३२	२१
२०४९/५०	३९	२७
२०५०/५१	५२	३४
२०५१/५२	६४	४५
२०५२/५३	७४	५६
२०५३/५४	९४	६७
२०५४/५५	८९	८३
२०५५/५६	८८	८७
२०५६/५७	१०९	८७
२०५७/५८	११६	१००

२०५८/५९	१०७	१०९
२०५९/६०	१२४	१०८
२०६०/६१	१३६	११८
२०६१/६२	१४९	१२९
२०६२/६३	१७४	१४१
२०६३/६४	१९५	१६१
२०६४/६५	२२२	१८१
२०६५/६६	२८४	२०६
२०६६/६७	३७४	२५३
२०६७/६८	३९६	३२६
२०६८/६९	४६२	३६८
२०६९/७०	५५७	४२४
२०७०/७१	७१४	५०४
२०७१/७२	७७५	६३०
२०७२/७३	७७४	७१७
२०७३/७४	९९०	७५१
२०७४/७५	१२४५	८९४
२०७५/७६	१४१९	११०५
२०७६/७७	११९७	१२९३
२०७७/७८	१५४०	१२३५

फेरी, आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को प्रक्षेपित मान निकालनका लागि,

$$\begin{aligned}
 \hat{y}_{२०७८/७९} &= ०.६ \times y_{२०७७/७८} + (१ - ०.६) \times \hat{y}_{२०७७/७८} \\
 &= ० \times ६.१५४० + ० \times ४.१२३५ \\
 &= १४१८
 \end{aligned}$$

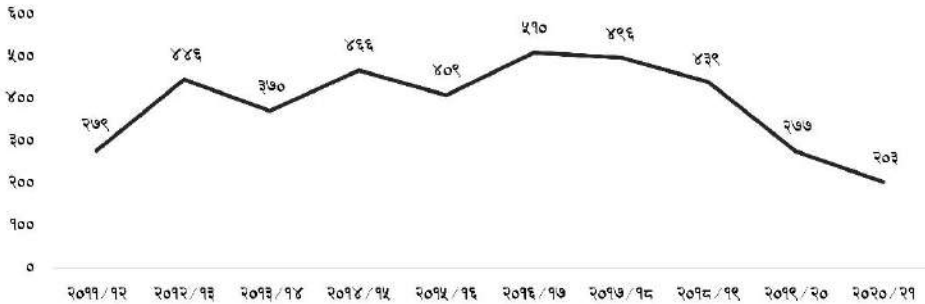
तसर्थ, आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को प्रक्षेपित आयात रू १४१८ अर्ब हुन्छ ।

टिप्पणी : यस पुस्तकमा तथ्याङ्क विश्लेषणका लागि प्रयोग गरिने आधारभूत विधिका बारेमा संक्षेपमा परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । यस्ता विधिहरूको विस्तृत जानकारीका लागि "तथ्याङ्क र तथ्याङ्कीय साक्षरता पुस्तक हेर्न सकिन्छ" ।

तथ्याङ्कीय व्याख्याका विधि

माथि चर्चा गरे बमोजिम तथ्याङ्क विश्लेषणले कुनै पनि विषयमा "के" भन्ने प्रश्नको उत्तर प्राप्त हुन्छ । तर "किन" भन्ने प्रश्नको उत्तर तथ्याङ्क विश्लेषणबाट मात्र प्राप्त हुदैन । नीति निर्माण देखि जनताको सुसूचित हुने अधिकार सम्मका लागि "के" प्रश्नका साथसाथै "किन" प्रश्नका उत्तर पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छन् । उदाहरणका लागि तलको चित्र ३.८ हेरौं । यस चित्रमा सन् २०११/१२ देखि सन् २०२०/२१ सम्मको वार्षिक रूपमा दर्ता भएका उद्योगहरूको सङ्ख्या प्रस्तुत गरिएको छ । यस चित्रबाट के देखिन्छ भने शुरूका वर्षहरूमा उद्योग दर्ता सङ्ख्या सामान्य रूपमा घटबढ हुदै सन् २०१६/१७ सम्म समग्रमा बढेको छ । तर त्यसपछिका वर्षहरूमा नयाँ उद्योग दर्ता सङ्ख्या घट्ने क्रम शुरू भई सन् २०१८/१९ पछि निकै द्रुत गतिमा घटेको पाइन्छ । यि सूचनाहरूले "के" देखिन्छ भन्ने प्रश्नको मात्र उत्तर दिन सकेका छन् तर किन यस्तो भयो भन्ने विषयमा यो चित्रले व्याख्या गर्न सकेको छैन । यसका विविध कारणहरू हुन सक्दछन् । सरकारी नीतिका कारण, महामारीका कारण, कच्चा पदार्थको अभावका कारण, जनशक्ति अभावका कारण वा अन्य कारणले पछिल्ला वर्षहरूमा नयाँ उद्योग थप हुने क्रममा हास आएको हुन सक्दछ । वास्तविक कारण थाहा

पाउन थप अध्ययन वा अनुसन्धानको खाँचो पर्दछ, जसका लागि अन्य सूचना वा तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण गर्नुपर्ने पनि हुन सक्दछ ।
चित्र ३.८: नयाँ दर्ता भएका जम्मा उद्योग सङ्ख्या

स्रोत: उद्योग विभाग, २०२२^६

तथ्याङ्क व्याख्याका लागि सर्वप्रथम त उपलब्ध तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्नुपर्दछ । प्राप्त भएका सूचनाहरूले इङ्कित गरेका कुराहरू पत्ता लगाई सकेपछि सो का कारणहरू खोज्नु पर्दछ । यसका लागि सरकारका नीति विश्लेषण गर्ने, सम्बन्धित अन्य तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्ने र प्राप्त प्रमाणका आधारमा तथ्याङ्कको व्याख्या गर्नुपर्दछ । तथ्याङ्कको व्याख्या गर्ने कार्य यान्त्रिक हुन सक्दैन । यसमा मानव विवेकको उच्चतम प्रयोग गर्नुपर्दछ । उपलब्ध तथ्याङ्कहरूको संयोजन गरेर पूर्व ज्ञान, तथ्य वा सांस्कृतिक ज्ञान समेतको प्रयोगबाट मात्र तथ्याङ्कको व्याख्या पूर्ण हुन्छ ।

^६Retrieved from website of Nepal Rastra Bank on 7/27/2022:
<https://www.nrb.org.np/database-on-nepalese-economy/real-sector/>

तथ्याङ्क प्रस्तुतिकरणः तालिका, चित्र, रेखाचित्र तथा नक्सा

परिचय

हामी दैनिक व्यवहारमा तथ्याङ्क सम्बन्धी कार्य कुनै न कुनै रूपमा गरी रहेका हुन्छौ । सरकार तथा व्यवसायका, सार्वजनिक जीवन तथा बैज्ञानिक अनुसन्धानका महत्वपूर्ण पक्षहरूमा (Spheres) तथ्याङ्कीय विधिहरू तथा सूचनाले महत्वपूर्ण भूमिका मात्र खेल्दैनन् कि यस्ता पक्षमा संगठित र व्यवस्थित विधिहरू पनि अन्तर्निहित हुन्छन् । तथ्याङ्कलाई हामीले व्यवस्थित रूपमा संकलित तथा विश्लेषित सांख्यिकीय तथ्यहरू वा अंकको रूपमा बुझ्दछौ भने पद्धतिको रूपमा तथ्याङ्क भनेको कुनै विषयबस्तुको सांख्यिकीय तथा गुणात्मक विवरण संकलन, प्रशोधन, तालिकीकरण, विश्लेषण, प्रस्तुतीकरण तथा व्याख्याको समष्टिगत प्रक्रिया हो । तथ्याङ्कका जे जस्ता परिभाषाहरू भएपनि तथ्याङ्कको क्रियाकलाप अन्तर्गत कुनै विषयबस्तु वा घटनाको बैज्ञानिक विधिबाट विवरण सङ्कलन गरी ति विषयबस्तुका विविध पक्षहरूको तथ्याङ्कीय नतिजा प्रसार गर्नु सम्मका कार्यहरू पर्दछन् । मानव क्रियाकलापका प्रायः सबै क्षेत्रहरूबाट यस्ता सांख्यिकीय विवरणहरू सिर्जना भएका हुन्छन् तर प्रयोगकर्ताको लागि आवश्यक सिमित तथ्याङ्कहरू मात्र उत्पादन गर्ने गरिन्छ ।

कुनै पनि तथ्याङ्क उत्पादन गर्दा प्रयोगकर्ताको तथ्याङ्कीय आवश्यकता पहिचान, तथ्याङ्क संकलन योजना, तथ्याङ्कीय विधिहरूको प्रयोगबाट तथ्याङ्क संकलन, संकलित विवरणको प्रशोधन तथा विश्लेषण,

प्रस्तुतीकरण र अन्तिम नतिजाको ब्याख्या तथा प्रसारण गरिन्छ । नियमित रूपमा संचालन गरिएका गणना वा सर्वेक्षण वा प्रशासनिक अभिलेखबाट संकलित विवरणहरूको आधारमा प्रशोधन गरी तालिकाहरू सृजना गर्नु नै तथ्याङ्क प्रस्तुतीकरणको पहिलो चरण हो । यी तालिकाहरू नै चित्र तथा नक्साको माध्यमबाट तथ्याङ्क प्रस्तुतिको लागि आधार हुन्छन् । अझ तथ्याङ्कका अन्य विश्लेषणहरू गर्नको लागि तथा तथ्याङ्कको वितरण र प्रवृत्ति बुझ्नको लागि तालिका मार्फत तथ्याङ्क प्रस्तुति नै पहिलो कदम हो । तालिकाबाट उत्तरदाताबाट संकलन गरिएका विवरणलाई जम्मा गरी वा औसत निकाली प्रयोगकर्ताहरूको लागि उपलब्ध गराईन्छ । यस खण्डमा तथ्याङ्क प्रस्तुतीकरणका माध्यमहरू तालिका, चित्र, रेखाचित्र र नक्साको बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

तथ्याङ्क प्रस्तुतिका विधिहरू (Methods of Statistical Presentations)
 तथ्याङ्कको प्रस्तुति अध्ययनको उद्देश्यमा निर्भर हुन्छ । जस्तै: यदि अध्ययनको उद्देश्यले जनसंख्या अभिलेखबाट जनसंख्याका विशेषताहरू वा विभिन्न जनसांख्यिक विशेषता रहेको तथ्याङ्कहरू आवश्यक छन् भने तथ्याङ्कलाई तालिका वा चित्र, रेखा चित्र (ग्राफ) वा नक्साको माध्यमबाट प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । तथ्याङ्कलाई प्रस्तुतिकरण गर्ने विधिहरूका बारेमा यस खण्डमा चर्चा गरिएका छन्:

तथ्याङ्कको तालिकीकरण (Tabulation of Data)

संकलन गरिएको वा अभिलेख राखिएको संख्यात्मक विवरणबाट तथ्याङ्कको व्याख्या गर्न सकिदैन । यस प्रकारको कच्चा आँकडाको झुण्डलाई संक्षेपीकरण गरी तथ्याङ्कीय तालिकाहरूमा प्रस्तुत गर्नु नै तालिकीकरण हो । कोरा आँकडालाई संक्षेपीकरण गरी महल (Column) र लहर (Rows) मा प्रस्तुति गर्ने संरचना नै तालिका हो । तालिका भनेको ठाडो स्तम्भहरू र तेर्सो पङ्क्तिहरूमा व्यवस्थित गरिएका तथ्यहरूको व्यवस्थित वर्गीकरण हो । तालिकामा अध्ययनका विषयबस्तुको अंकहरूलाई वर्गहरूमा समूहबद्ध गरी प्रस्तुत गरिन्छ । प्रत्येक चर (Variable) जस्तै लिंग, जाति, उमेर, आदीलाई वर्गीकरण गरी प्रस्तुत गरिन्छ । उदाहरणका लागि कुनै क्षेत्रको जनसंख्यालाई पुरुष र महिला गरि दुईवटा वर्गमा तथ्याङ्क प्रस्तुत गरिन्छ जबकि उमेर अनुसारको जनसंख्यालाई आवश्यकता तथा तुलनात्मक रूपमा स्तरिकृत (Standard) उमेर समूहका आधारमा वर्गीकृत गरी तालिकामा प्रस्तुत गरिन्छ ।

तालिका तयार गर्दा गणना, सर्वेक्षण, परिक्षण विधि तथा अभिलेख प्रणालीबाट प्राप्त आँकडालाई सरल ढंगले पाठकले बुझ्ने गरी सुव्यवस्थित र संक्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गर्नु पर्दछ । तथ्याङ्कको तालिकीकरण नै तथ्याङ्क विश्लेषणको पहिलो चरण हो । अध्ययनको विषयबस्तुको विशेषताका आधारमा तथ्याङ्कलाई क्रमबद्ध तरिकाले लहर वा पंक्ति र महलमा व्यवस्थित ढंगले प्रस्तुत गर्नुलाई नै तालिकीकरण भनिन्छ । प्रश्नावलीबाट वा प्रशासनिक अभिलेखबाट संकलन गरिएका विभिन्न विषयबस्तुलाई उद्देश्य अनुरूप तालिकामा

प्रस्तुति गर्ने गरिन्छ । प्रयोगकर्ताका लागि तथ्याङ्क उत्पादनकर्ताको पहिलो उत्पादन नै विभिन्न तथ्याङ्कीय तालिकाहरू हुन् । तालिकाको माध्यमबाट तथ्याङ्कलाई बुझ्न, एक आपसमा तुलनात्मक अध्ययन विश्लेषण गर्नको साथै अध्ययनको विषयबस्तुको निष्कर्ष निकाल्नका लागि सजिलो हुन्छ । तालिकाहरूमा तथ्याङ्क प्रस्तुति गर्दा निम्न फाइदाहरू छन्:

- धेरै जानकारी प्रस्तुत गर्न सकिने
- परिशुद्धता कायम राख्न तालिकाबाट सटीक मानहरू पढ्न सकिने
- कम प्रयत्न र कम लागतमा तालिका तयारी गर्न सकिने
- तथ्याङ्कलाई नबिगारीकन तथ्याङ्क प्रस्तुति गर्न लचिलोपन हुने

केहि निश्चित सामान्य नियमहरू पालना गरेर तालिका तथा ग्राफको माध्यमबाट तथ्याङ्कलाई प्रस्तुत गर्दा बढी प्रभावकारी हुने गर्दछ । तालिका निर्माण गर्दा निम्न बिधि अपनाउनु पर्दछ:

- प्रत्येक तालिकाको प्रष्ट र संक्षिप्त शिर्षक दिनु पर्छ र तालिकाको माथिल्लो भागमा राख्नु पर्छ ।
- प्रत्येक तालिकाको तालिका नम्बर अर्थात् तालिकाको क्रम अंक पनि दिनु उपयुक्त हुन्छ ।
- तालिका प्रस्तुत गरिने कागजको आकारको आधारमा तालिकाको आकार निर्धारण गर्नु पर्दछ । सामान्यतः तालिकामा चौडाई भन्दा लम्बाई धेरै हुन्छ ।
- तालिकामा लहरको शिर्षक र महलको शिर्षक पनि हुनुपर्दछ जसले कुन विषयको तथ्याङ्क प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने बुझिन्छ ।

- तालिका भित्र उल्लेख गरिएका विवरण वा सूचना स्पष्ट नभएमा प्रष्ट पार्नको लागि द्रष्टव्य वा पाद टिप्पणी (फुट नोट) पनि उल्लेख गर्नुपर्दछ ।
- तथ्याङ्क अन्य कुनै स्रोतबाट उद्धरण गरिएको भए तालिकाको तल पट्टि उक्त तथ्याङ्कको स्रोत पनि उल्लेख गर्नु पर्दछ ।
- तालिकामा उल्लेख गरिएका तथ्याङ्कहरूको मापन इकाई पनि उल्लेख गर्नु पर्दछ ।

तालिकाको प्रमुख भागहरू (Parts of Table)

तालिकामा निम्न प्रमुख भागहरू हुन्छन :

१ .शिर्षक (Title)

शिर्षकले तालिकामा के छ भनेर सम्भव भएसम्म सरल रूपमा बताउनुपर्छ । तालिकाको शिर्षकले के को बारे तथ्याङ्क प्रस्तुत गरिएको छ, प्रस्तुत गरिएको तथ्याङ्कको कुन एकाई जस्तै संख्या, प्रतिशत, अनुपात आदि, प्रस्तुत गरिएको, कहाँको अर्थात् कुन स्थानको (Where) हो , प्रस्तुत गरिएको तथ्याङ्क कहिलेको हो अर्थात् कुन बर्ष, कुन समयावधिको हो ? भन्ने जस्ता प्रश्नहरूको जवाफ दिनुपर्छ ।

२ .बक्स हेड (Box Head)

बक्स हेड अन्तर्गत महल शीर्षकहरू (Column Headings) समावेश गरिन्छ । प्रत्येक महलको शिर्षकमा महलमा राखिएको तथ्याङ्कबारे बुझाउने वा प्रतिनिधित्व गर्ने केहि शब्दहरू राखिन्छ ।

३ .स्टब (Stub)

तालिकामा हुने प्रत्येक लहर वा पङ्क्तिको शिर्षकलाई स्टब भनिन्छ । तथ्याङ्कको व्याख्यालाई सहज बनाउन स्टबमा भएका विषयवस्तुहरूलाई समूहबद्ध गरिनुपर्छ । उदाहरणको लागि उमेर अनुसारको जनसंख्या प्रस्तुतिको तालिकामा प्रत्येक लहरले एक खास उमेर समूहलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ जस्तै ०-४ वर्ष, ५-९ वर्ष, १०-१४ वर्ष आदि उमेर समूह ।

४. पादटिप्पणी (Footnotes)

तालिकाको शिर्षक, बक्सहेड वा स्टबमा भएका कुनै कुरा पाठकले बुझ्न नसक्ने लागेमा तालिकामा पादटिप्पणी वा द्रष्टव्यद्वारा व्याख्या गरिनुपर्छ । तालिकामा हराएको अंक (Missing Number), प्रारम्भिक वा संशोधित अंकहरू, वा कुनै असामान्य अंक तथा बुँदाहरूको लागि पादटिप्पणीमा स्पष्टीकरणहरू समावेश गरिन्छ । तथ्याङ्कीय सुचक, शिर्षकहरू वा कोष्ठको नाम (Cell Name) को लागि परिभाषा, संक्षिप्त रूपहरू (Abbreviations) र गुण (Qualifications) को स्पष्टीकरण तथा ब्याख्या र अन्य सबै आवश्यक विवरण पादटिप्पणीमा उल्लेख गर्नुपर्दछ । प्रायः गरी तालिका भित्र निश्चित कोष्ठ (Cell) का लागि पाद टिप्पणी लेख्ने गरिन्छ । पादटिप्पणी छ भन्ने जनाउनको लागि कोष्ठमा कुनै संकेत चिन्हहरू जस्तै #, @ को रूपमा उल्लेख गरिन्छ । कहिलेकाँही पादटिप्पणीको अंक र तालिका भित्रको तथ्याङ्कमा द्विविधा पर्ने सम्भावना हुन्छ । यसैले पादटिप्पणीको लागि अंकको सट्टा अक्षर प्रयोग गर्नु उपयोगी हुन्छ ।

५ .स्रोत (Source)

तालिकामा उल्लेख गरिएका तथ्याङ्कहरू विभिन्न अभिलेख प्रतिबेदनहरू, गणना तथा सर्वेक्षणहरूबाट साभार गरिएको वा तयार गरिएको हुन्छ । यसैले ति तथ्याङ्कका स्रोतहरू पनि तालिका मुनि उल्लेख गर्नु पर्दछ । जस्तै आर्थिक गणनाको औद्घोगिक क्रियाकलाप अनुसार प्रतिष्ठानको संख्या तथा संलग्न जनशक्ति सम्बन्धी तथ्याङ्कीय तालिका तयारी गरिएको छ भने तथ्याङ्कको स्रोतको रूपमा “केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५” भनेर उल्लेख गर्नु पर्दछ । तालिकामा भएको तथ्याङ्क सम्बन्धि बढी बिस्तृत कुरा पाठकले जान्न चाहेमा उपयुक्त स्रोतले बिस्तृत अध्ययन गर्न सघाउ पुर्याउँछ । तालिका न. ४.१ मा तालिकाका मुख्य भागहरू देखाइएको छ ।

तालिका ४.१: प्रदेश तथा दर्ता स्थिति अनुसार प्रतिष्ठानको वितरण, २०७५

प्रदेश	दर्ता स्थिति (संख्या) ^१		था.न. ^२
	दर्ता गरिएका ^१	दर्ता नगरिएका	
प्रदेश १	९०,१९२	७८,२७७	४९
मधेश	४१,५९४	७५,९२८	१४८
बागमती	१४१,९४९	१४०,८६३	१०८
गण्डकी	५५,८७२	४४,८१०	२
लुम्बिनी	७७,३८३	७०,३९२	१४
कर्णाली	२०,८८३	२१,९२१	३
सुदूरपश्चिम	३४,७३२	२८,२३१	५

शिर्षक

बक्स
हेडकोलमको
शिर्षक

पादटिप्पणी) Footnotes):

१ (सरकारी निकायमा दर्ता गरिएका प्रतिष्ठानहरू मात्र समावेश गरिएको छ ।

२ (था.न.= दर्ता स्थिति थाहा नभएको

स्रोत :National Economic Census 2018, CBS-Nepal

तालिकाका प्रकारहरू (Types of Table)

तालिकालाई दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

१. सामान्य वा एकतर्फी तालिका (Simple or One Way Table)

सामान्य तालिकालाई एक तर्फी तालिका (One Way Table) पनि भनिन्छ । यदि तथ्याङ्कको एउटा मात्र चर (Variable) अर्थात् गुणलाई आधार मानी तालिका निर्माण गरिन्छ भने त्यस प्रकारको तालिकालाई एक गुणी वा एक तर्फी तालिका भनिन्छ । जस्तै : जनसंख्याको जिल्ला अनुसार वितरण ,लिंग अनुसार महिला तथा

पुरुषको संख्या वा प्रतिशत वितरण । उदाहरणको लागि तालिका नं. ४.२ एकतर्फी तालिका हो ।

तालिका ४.२: लिंग अनुसार नेपालको जनसंख्या २०६८

क्र.स.	विवरण	जनसंख्या
१	जम्मा	२,६४,९४,५०४
२	पुरुष	१,२८,४९,०४१
३	महिला	१,३६,४५,४६३

२. छड्के वा बहुगुणी तालिका (Cross Table)

एक भन्दा बढी विषयहरूको सम्बन्ध प्रस्तुति गर्न बनाइने तालिकालाई नै छड्के वा बहुगुणी तालिका वा क्रस तालिका भनिन्छ । यस्तो तालिकामा लहर र महलमा तथ्याङ्कका दुइ वा दुइभन्दा बढी विशेषताहरू वा चरहरू (Variables) को सम्बन्धलाई प्रस्तुत गरिन्छ । द्विगुणी, त्रिगुणी, चौगुणी तालिकाहरू छड्के तालिकाका स्वरूपहरू हुन् :

क) द्विगुणी तालिका (Two Way Table)

यदि कुनै तथ्याङ्कलाई दुइ अन्तर सम्बन्धित गुण अथवा विशेषताहरूका आधारमा बर्गीकरण गरि तालिकामा प्रस्तुत गरिन्छ भने त्यस प्रकारको तालिकालाई द्विगुणी तालिका भनिन्छ । जस्तै: जिल्ला अनुसार पुरुष र महिलाको जनसंख्या वितरण । उदाहरण:

तालिका ४.३: प्रदेश र दर्ता स्थिति अनुसार प्रतिष्ठानको संख्या २०७५

प्रदेश	के यो प्रतिष्ठान दर्ता गरिएको छ ?			जम्मा
	छ	छैन	थाहा नभएको	
प्रदेश १	९०,१९२	७८,२७७	४९	१६८,५१८
मधेश	४१,५९४	७५,९२८	१४८	११७,६७०
बागमती	१४१,९४९	१४०,८६३	१०८	२८२,९२०
गण्डकी	५५,८७२	४४,८१०	२	१००,६८४
लुम्बिनी	७७,३८३	७०,३९२	१४	१४७,७८९
कर्णाली	२०,८८३	२१,९२१	३	४२,८०७
सुदूरपश्चिम	३४,७३२	२८,२३१	५	६२,९६८

ख) तिनतर्फी वा त्रिगुणी तालिका (Three way Table)

यदि कुनै विशेष तथ्याङ्कलाई एकै साथ तिन अन्तरसम्बन्धित गुण अथवा विशेषताहरूका आधारमा वर्गीकरण गरि तालिकामा प्रस्तुत गरिन्छ भने त्यस प्रकारको तालिकालाई त्रिगुणी तालिका भनिन्छ । तथ्याङ्कको तीन वा बढी वर्गीकरण अनुसार तालिका आवश्यक भएमा यस अनुसार तालिका निर्माण गर्न कठिन हुन्छ । तालिकामा विषय बस्तुको बहुआयामिक सम्बन्धलाई दुइ आयामिक ढंगबाट देखाउनु पर्दछ । एक वा दुबै वर्गीकरणको प्रत्येक वर्गलाई उपविभाजन गरेर बहुआयामिक सम्बन्धलाई तालिकामा देखाउन सकिन्छ । तालिका नं. ४.४ ले तीनतर्फी वर्गीकरणलाई चित्रण गर्दछ । जस्तै : जिल्ला अनुसार लिङ्ग र उमेर समूहको आधारमा जनसंख्याको वितरण । उदाहरण:

तालिका ४.४: प्रदेश, दर्ता स्थिति र व्यवस्थापकको लिंग अनुसार प्रतिष्ठानको संख्या, २०७५

दर्ता स्थिति र प्रदेश	व्यवस्थापकको लिंग		
	पुरुष	महिला	स्थिति थाहा नभएको
दर्ता भएको			
प्रदेश १	६९,१७०	२०,९७२	५०
मधेश	३८,६८७	२,८३९	६८
बागमती	१०९,८७०	३१,७६०	३१९
गण्डकी	३९,२४६	१६,६०६	२०
लुम्बिनी	६१,७२६	१५,६४०	१७
कर्णाली	१६,१७०	४,७०७	६
सुदूरपश्चिम	२९,२७२	५,४५५	५
दर्ता नभएको			
प्रदेश १	४१,५९२	३६,६६६	१९
मधेश	६३,६१०	१२,२६९	४९
बागमती	७६,५१५	६३,८८३	४६५
गण्डकी	२२,०४६	२२,७५६	८
लुम्बिनी	४६,६६९	२३,७२१	२
कर्णाली	१३,२९३	८,६२७	१
सुदूरपश्चिम	२०,७२७	७,५०३	१
स्थिति थाहा नभएको			
प्रदेश १	७	८	३४
मधेश	१२१	५	२२
बागमती	३७	१३	५८

गण्डकी	१	१	
लुम्बिनी	८	३	३
कर्णाली	२	१	
सुदूरपश्चिम	४	१	

तथ्याङ्कलाई कुनै विषयबस्तुको धेरै बर्गिकरण अनुसार प्रस्तुति गर्न आवश्यक भएमा तालिकाहरूको संख्या बढाउनु राम्रो हुन्छ । यसरी प्रस्तुत गर्दा तालिकाको विवरणहरू सजिलोसँग बुझ्न सकिन्छ । विषयबस्तुको उद्देश्य अनुरूप विशेषतागत रूपमा (Attribute Table) र बर्गान्तर रूपमा (Class Interval Table) पनि तालिकालाई प्रस्तुत गरिन्छ । संख्यात्मक रूप दिन नसकिने विषयबस्तुको गुणात्मक चरित्रको आधारमा तथ्याङ्कको बर्गिकरण गरी तालिकामा प्रस्तुत गरिन्छ भने त्यस प्रकारको तालिकालाई विशेषतागत तालिका भन्ने गरिन्छ । जस्तै उदाहरणका लागि लिंग, जात, धर्म, भाषा, आर्थिक क्रियाकलाप, पेशा, साक्षरता दर्शाउने तालिका विशेषतागत तालिकाको रूपमा लिन सकिन्छ । यस्तै तथ्याङ्कलाई विभिन्न वर्ग वा बर्गान्तरमा विभाजन गरी तालिका तयार गरिन्छ भने यस प्रकारको तालिकालाई बर्गान्तर तालिका भनिन्छ । जस्तै उमेर समूह अनुसार जनसंख्याको वितरण, आम्दानीको विभिन्न वर्ग अनुसार जनसंख्या वितरण आदि । तालिका न.४.५ मा विशेषतागत र बर्गान्तर दुवैलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.५: बृहत उमेर समुह र लिंग अनुसार जनसंख्या, २०६८

उमेर समुह (वर्ष)	लिंग	२०६८
०-१४	पुरुष	७३५,३३६
	महिला	७५५,६९६
१५-५९	पुरुष	१,४३६,५५८
	महिला	१,२१४,३२२
६०+	पुरुष	१९६,५१३
	महिला	१९६,५१८

तथ्याङ्कीय चित्र, रेखाचित्र र नक्सामा तथ्याङ्कको प्रस्तुति (Diagrammatic Presentation)

तथ्याङ्कीय आँकडालाई दृश्यात्मक ढंगले चित्र, रेखाचित्र (ग्राफ) र नक्सामामा पनि प्रस्तुत गरिन्छ । तथ्याङ्कलाई तालिका वा चित्र कुन माध्यममा प्रस्तुत गर्ने भन्ने कुरा यसको उद्देश्यमा निर्भर गर्दछ । तथ्याङ्कलाई दृश्यात्मक चित्रहरूको माध्यमबाट प्रस्तुत गर्दा आकर्षक र प्रयोगकर्ताले छोटो समयमा तथ्याङ्कको भाव बुझ्न सक्छन् । यस्तो दृश्यात्मक प्रस्तुतीकरणले धेरै सजिलोसंग पाठकको ध्यान आकर्षित गर्न सकिन्छ । चित्र, रेखाचित्र र नक्साको माध्यमबाट तथ्याङ्क प्रस्तुति गर्दा धेरै प्रभावकारी र उपयोगी भएको पाइन्छ । चित्र, रेखाचित्र र नक्साको सहायताले तथ्याङ्कलाई प्रस्तुत गर्दा सरल र बुझ्न सकिनेहुन्छ । तालिकामा मात्र तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्दा निरस हुन सक्छ भने चित्र वा रेखा चित्रको माध्यमबाट तथ्याङ्क प्रस्तुति आकर्षक पनि देखिन्छ र प्रयोगकर्ताको मन मस्तिष्कमा छिटो र

लामो समयसम्म छाप रहन्छ । तथ्याङ्कहरूको तुलना गर्न र अन्तरसम्बन्ध हेर्नको लागि पनि चित्र वा रेखाचित्रको माध्यमबाट तथ्याङ्क प्रस्तुतिले सजिलो हुन्छ साथै जटिल तथ्याङ्कहरूलाई पनि सरल ढंगबाट प्रस्तुति गर्न सघाउ पुर्याउँछ ।

कुनै विषयबस्तुको तथ्याङ्कको भौगोलिक वितरण प्रस्तुति गर्नको लागी नक्सा एक प्रभावकारी माध्यम हो । तथ्याङ्कीय समय प्रवाह (Trend) वा तुलनात्मक स्थिति (Comparative Status) लाई चित्र वा नक्साको माध्यमबाट अझ स्पष्ट रूपमा देखाउन सकिन्छ । यस्तै बिगत, वर्तमान र भविष्यको स्थिति देखाउने एक सरल र प्रभावकारी विधि भएकोले चित्र वा ग्राफको माध्यमबाट तथ्याङ्कीय परिणामहरू प्रस्तुत गर्दा प्रयोगकर्ताले सजिलै सम्झन सकिने हुन्छ । छोटकरीमा, हजार शब्दहरूमा व्याख्या गरिने विषयबस्तुलाई एउटा चित्रले सजिलो ढंगले प्रस्तुत गर्न सक्दछ । यद्यपि, केही अध्ययनहरूमा विस्तृत तालिका र सरल सारांशका ग्राफ दुवै दिनु प्रयोगकर्ताहरूलाई फाइदाजनक हुन सक्छ । ग्राफमा तथ्याङ्कको प्रस्तुतिले लुकेका तथ्यहरू र सम्बन्धहरू बाहिर ल्याउन सक्छ जसले प्रयोगकर्ताहरूको विश्लेषणात्मक सोचलाई अभिप्रेरित गर्छ भने तालिकाहरूले सहयोगी विवरणहरू प्रदान गर्दछ । तालिका र ग्राफ दुवै माध्यमबाट तथ्याङ्कको प्रस्तुतिले विषयबस्तुको अध्ययनलाई बढी प्रभावकारी बनाउँछ ।

तथ्याङ्क चित्र (Diagram)

तथ्याङ्क चित्र भन्नाले स्तम्भ चित्र (Bar Diagram) तथा वृत्त चित्र (Pie Chart) लाई बुझाउँछ । यि चित्रका बारेमा तल ब्याख्या गरिएको छ ।

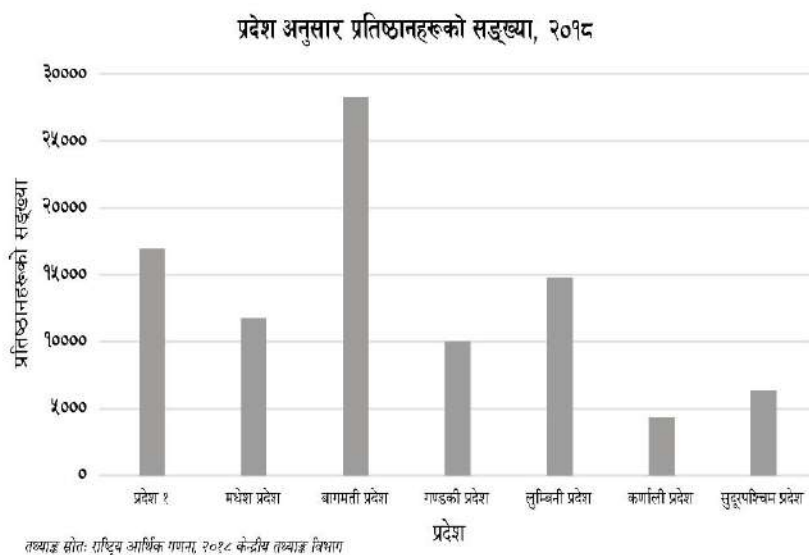
१. स्तम्भ चित्र (Bar-Diagram)

स्तम्भ चित्र भन्नाले कुनै बिषयको तथ्याङ्कलाई ठाडो आयताकारको रूपमा प्रस्तुत गरिएको चित्र हो । तथ्याङ्कको मानलाई स्तम्भको उचाईद्वारा प्रस्तुत गरिन्छ । स्तम्भ चित्र पनि विभिन्न प्रकारका हुन्छन् जुन तल बर्णन गरिएको छ :

क) सरल स्तम्भ चित्र (Simple Bar Diagram)

कुनै एउटा चर (Variable) का दुई वा दुई भन्दा बढी मानहरूलाई तुलनात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्नको लागि सरल स्तम्भ चित्रको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै विभिन्न समयको जनसंख्या, विभिन्न स्थानको जनसंख्या देखाउन सरल स्तम्भ चित्र प्रयोग गर्न सकिन्छ । तलको चित्र ४.१ मा सरल स्तम्भ चित्रको उदाहरण देखाइएको छ ।

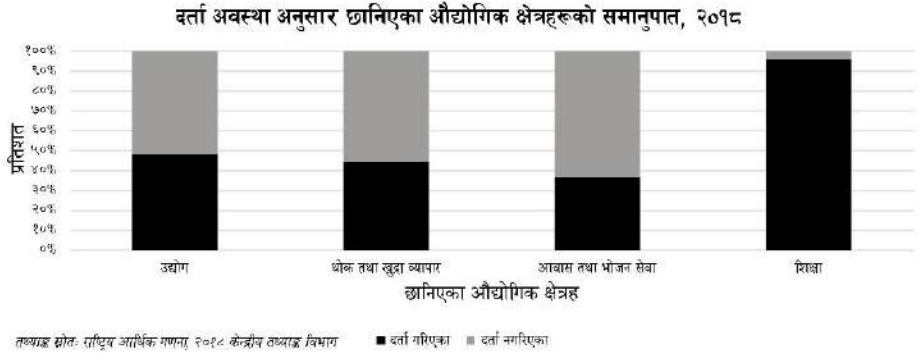
चित्र ४.१: सरल स्तम्भ चित्र

ख) खण्ड स्तम्भ चित्र (Stacked Bar Diagram)

अध्ययनको लागि छानिएका चरको विभिन्न मानहरूलाई विभिन्न खण्डमा विभाजन गरि देखाउनु परेमा खण्ड स्तम्भ चित्रबाट प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । कुनै एउटा चरको विभिन्न मानहरू बीच तुलना गर्न, उस्तै खण्डहरू बीच तुलना गर्न साथै एक प्रकारको खण्डलाई अर्को प्रकारको खण्डसंग एकैसाथ तुलना गर्नको लागि खण्ड स्तम्भ चित्रको माध्यमबाट प्रस्तुतिले सहज गराउँछ । जस्तै विभिन्न समयको जनसंख्यालाई पुरुष, महिला गरी एकै साथ प्रस्तुति गर्नु पर्यो भने खण्ड स्तम्भ चित्रद्वारा प्रस्तुति गर्न सकिन्छ । चित्र ४.२ को खण्ड स्तम्भ चित्रमा प्रत्येक औद्योगिक क्रियाकलापमा दर्ता भएका र नभएका प्रतिष्ठानहरूको आनुपातिक हिस्सा प्रतिशतमा देखाइएको छ ।

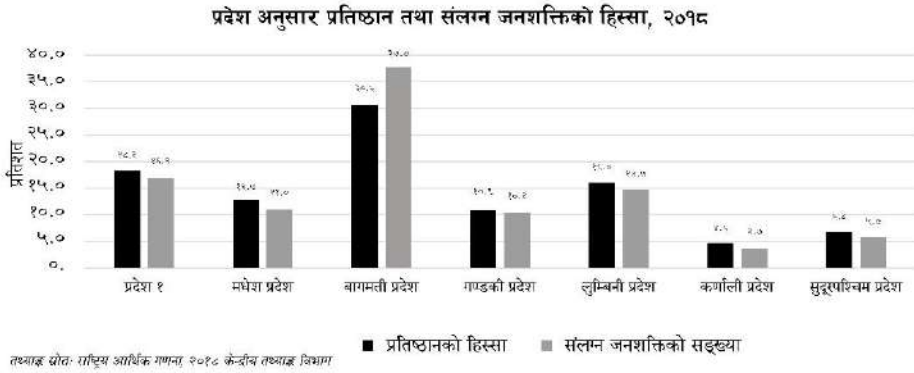
चित्र ४.२: खण्डे स्तम्भ चित्र

ग) बहुगुणी स्तम्भ चित्र (Multiple Bar Diagram)

कुनै विषयबस्तुको दुई वा दुईभन्दा धेरै एक आपसमा सम्बन्धित विशेषता वा समूहहरूलाई प्रस्तुत गर्नको लागी बहुगुणी स्तम्भ चित्रको प्रयोग गरिन्छ । प्रत्येक समुहमा पर्ने हरेक तथ्याङ्कका लागि एउटा सरल स्तम्भ चित्र बनाइन्छ र एकै समुहका स्तम्भलाई परस्पर जोडेर प्रस्तुत गरिन्छ । जस्तै सात वटै प्रदेशमा दर्ता गरी संचालन भएका र दर्ता नगरी संचालन भएका प्रतिष्ठान संख्यालाई बहुगुणी स्तम्भ चित्रको माध्यम बाट प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । यसरी विभिन्न विशेषतायुक्त तथ्याङ्कलाई स्तम्भ चित्रमा प्रस्तुत गर्दा संकेत (Legend or Index) पनि दिने गरिन्छ । तलको चित्र ४.३ बहुगुणी स्तम्भ चित्रको उदाहरण हो ।

चित्र ४.३: बहुगुणी स्तम्भ चित्र

हालका दिनहरूमा कम्प्युटरमा एक्सेल (Excel), स्टाटा (STATA), एसपीएसएस (SPSS) जस्ता तथ्याङ्कीय सफ्टवेयरहरूको सहायताले विभिन्न प्रकारका आकर्षक स्तम्भ चित्रहरू बनाउन सकिन्छ । यस्ता सफ्टवेयरमा यहाँ बर्णन गरिए भन्दा धेरै प्रकारका स्तम्भ चित्रहरू बनाउने सुबिधा रहेको हुन्छ । तथ्याङ्कको कुन कुन विषय बस्तुलाई कसरि प्रयोगकर्ताहरू वा तथ्याङ्कका पाठकहरू समक्ष प्रस्तुत गर्ने भन्नेकुरामा विचार पुर्याउनु पर्दछ ।

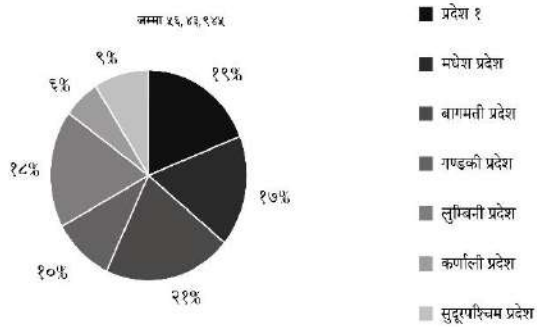
घ) वृत्तखण्ड चित्र (Pie Chart)

तथ्याङ्कीय विषयबस्तुको विशेषता अनुसार वृत्त खण्ड चित्र प्रस्तुत गरिन्छ । यसरी प्रस्तुति गर्दा तथ्याङ्कको कुल मानलाई विभिन्न खण्डमा विभक्त गरिन्छ । वृत्तले कुलमान (Total Value) लाई प्रतिनिधित्व गर्दछ र यसका खण्डहरूले आनुपातिक मान प्रतिशतमा देखाउँछ । जस्तै दर्ता गरिएका र दर्ता नगरिएका प्रतिष्ठान संख्यालाई वृत्त चित्रमा पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । चित्र ४.४ वृत्त चित्रको

उदाहरण हो जसमा जनगणना २०७८ बाट प्राप्त घर संख्यालाई प्रदेश अनुसारको आनुपातिक वितरणलाई दर्शाईएको छ ।

चित्र ४.४: वृत्त चित्र

प्रदेश अनुसार आवास एकाईको हिस्सा, २०२१

तथ्याङ्क स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना, २०२१, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

तथ्याङ्कीय रेखाचित्र वा ग्राफ (Line Graphs)

कुनै बिषय बस्तुको तथ्याङ्कलाई सचित्र प्रस्तुत गर्ने माध्यमको रूपमा रेखा चित्र वा ग्राफ बिधि एक प्रभावकारी माध्यम हो । विभिन्न कारकहरूबीचको सहसम्बन्धको तथ्याङ्कलाई प्रयोगकर्ताले छिटो छरितो बुझ्ने ढंगबाट प्रस्तुत गरिने उत्तम माध्यम भन्नु नै ग्राफ माध्यम हो । विभिन्न ग्राफहरूले प्रभावकारी रूपमा विश्लेषणका मुख्य बुँदाहरूलाई स्पष्ट गर्दछ ।

तथ्याङ्कको प्रकृति हेरेर विभिन्न प्रकारका रेखाचित्रहरू बनाइन्छ । कुनै पनि तथ्याङ्कलाई रेखा चित्रमा उतार्नु पहिले तथ्याङ्कको प्रकृति अर्थात् तथ्याङ्कको प्रकार बारे बुझ्नु जरुरी हुन्छ । यस्ता तथ्याङ्कको चार प्रकारका स्केल हुन्छन् जस्तै नामांकित वा नोमिनल (Nominal) स्केल, क्रमिक (Ordinal) स्केल, अन्तराल (Interval) स्केल, र

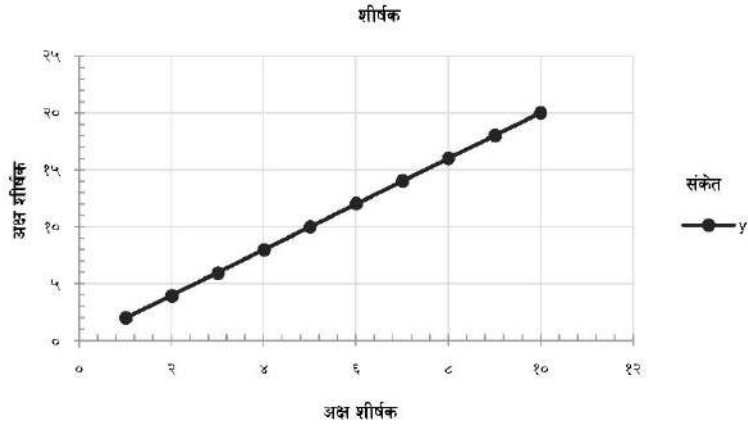

अनुपात (Ratio) स्केल । यी तथ्याङ्कको प्रकारलाई निम्नानुसार संक्षेपमा परिभाषित गरिएको छ ।

- १) नामांकित (Nominal) तथ्याङ्कको लागि लिंग, जातजाति जस्ता क्रमबद्ध नगरिएको आंकडा आवश्यक पर्दछन् । यस्ता प्रकृतिका आंकडाहरूको संख्या वा प्रतिशत वितरणमा प्रस्तुत गरिन्छ ।
- २) क्रमिक (Ordinal) आंकडामा प्रस्तुति गरिने विषयवस्तुलाई निश्चित तरिकामा क्रमबद्ध गरी प्रस्तुत गरिन्छ ।
- ३) अन्तराल (Interval) आंकडा मापनको लागि बराबर इकाइहरू आवश्यकता पर्दछ । उदाहरणको लागि, तापमान, यसमा शून्य बिन्दु मापनको पनि अर्थ हुन्छ ।
- ४) अनुपात (Ratio) आंकडाको लागि संख्यात्मक मान आवश्यक पर्छ । अनुपात स्केलमा समान इकाईहरू मात्र नभई शून्य बिन्दु पनि हुन्छ जुन निरपेक्ष अंक हो र यसको अर्थ विषयवस्तुको मान नहुनु हो ।

क) रेखा चित्रका मुख्य भागहरू (Main Parts of Graph)

ग्राफ चित्रमा निम्न भागहरू हुन्छन् :

ख) रेखाचित्रका प्रकारहरू (Types of Graphs)

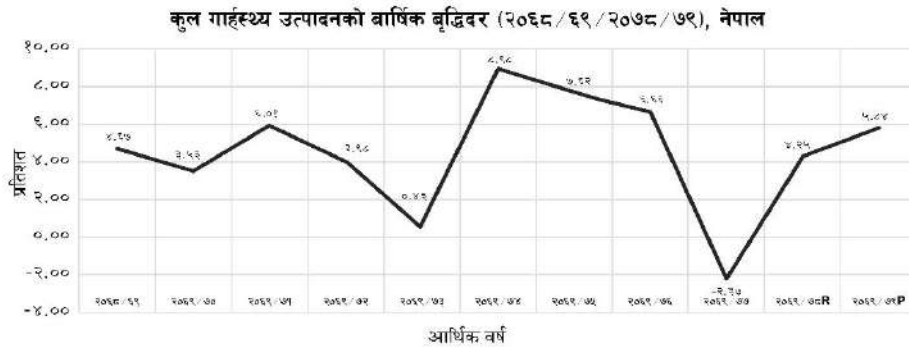
बिषय बस्तुको चरहरू (Variables) बिचको सम्बन्धलाई देखाउन रेखा चित्रहरू प्रस्तुत गरिन्छ । आजकल सबै ग्राफहरू कम्प्युटरमा Excel, Stata जस्ता तथ्याङ्कीय सफ्टवेयरहरूको प्रयोग गरेर बनाइन्छ । विभिन्न कालखण्डको कुनै तथ्याङ्कीय बिषयबस्तुको आवृत्ति वितरण (Frequency Distribution) लाई प्रस्तुत गर्नको लागि रेखा चित्र उत्तम मानिन्छ । जस्तै विभिन्न बर्षको आर्थिक बृद्धिदर वा जनसंख्याको बृद्धिदर लाई रेखाचित्रबाट प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । रेखा चित्र निम्न प्रकारका छन्:

१. समयश्रेणी रेखा चित्र (Time Series Graph)

विभिन्न समयको वा समयावधिको व्यवस्थित गरिएको आँकडाहरूलाई समय श्रेणी तथ्याङ्क भनिन्छ । आर्थिक, व्यवसायिक, तापक्रम, बर्षा, जनसंख्या जस्ता बिषयका तथ्याङ्कहरू समय श्रेणीको रूपमा रहेका हुन्छन् । यस प्रकारका समयश्रेणी तथ्याङ्कलाई रेखा चित्रको रूपमा

दर्शाउन सकिन्छ । यसले समय क्रममा कुनै अध्ययनको विषयको प्रवाहको विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

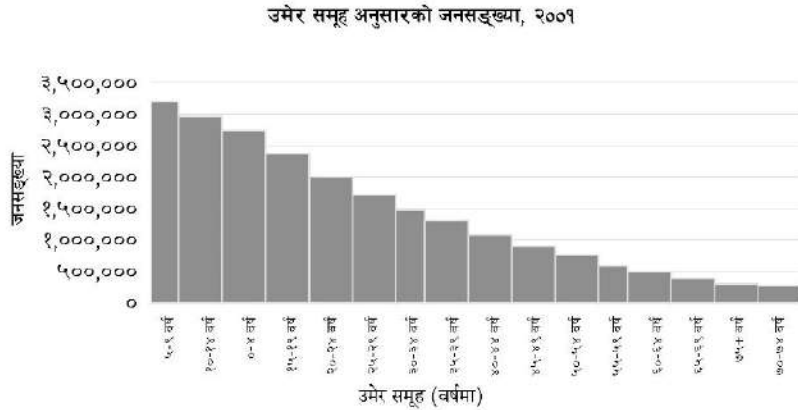
चित्र ४.५: समयश्रेणी रेखा चित्र

बारम्बरता आयत चित्र (Histogram)

बारम्बरता आयत चित्र द्विआयामिक आयत चित्र हो । अविच्छिन्न श्रेणी (Continuous Series) को बारम्बरता वितरण (Frequency Distribution) लाई ग्राफमा प्रस्तुत गर्नको लागि बारम्बरता आयत चित्रको प्रयोग गरिन्छ । यस प्रकारको प्रस्तुतिमा अविच्छिन्न श्रेणीको बर्गान्तरलाई X - अक्षमा र सम्बन्धित बारम्बरतालाई Y - अक्षमा देखाइन्छ । बारम्बरताले आयतको लम्बाई वा उचाईलाई प्रतिनिधित्व गर्छ भने उक्त आयतको चौडाईले बर्गान्तरको आकारलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । तथ्याङ्कलाई प्रस्तुत गरिने एक प्रख्यात ग्राफिक साधन हिस्टोग्राम हो । यसले अन्तराल स्केलमा भएको खण्डित वा अविच्छिन्न तथ्याङ्कलाई संक्षेपीकरण गर्दछ । यसले तथ्याङ्कको वितरणको अवस्थालाई झल्काउँछ । अर्थात् कुन

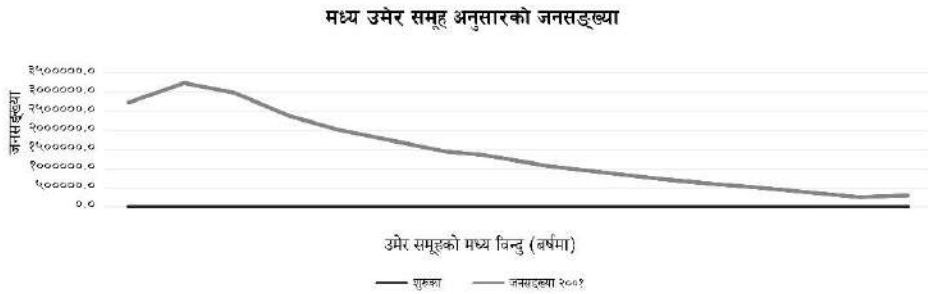
समुहको तथ्याङ्क उच्च छ र कुन समुहको तथ्याङ्क न्यून छ भन्ने स्थिति देखाउँछ । संख्या वा प्रतिशत वितरण दुबैको आधारमा हिष्टोग्राम तयार गरिएको हुन्छ । उदाहरण :
चित्र ४.६: उमेर समूह अनुसारको हिस्टोग्राम

२. बारम्बरता बहुभुज (Frequency Polygon)

बारम्बरता आयतको शिर्ष भागको प्रत्येक मध्ये बिन्दु स्केलले जोडेर जुन स्वरूप बन्दछ उक्त आकृतिलाई बारम्बरता बहुभुज भनिन्छ । यो रेखा चित्रले पनि तथ्याङ्क वितरणको दृश्य प्रतिनिधित्व (Visual Representation) गर्दछ । तथ्याङ्क वितरणको आकृतिलाई बुझ्नको लागि बारम्बरता बहुभुज रेखा चित्रको उपयोग गरिन्छ । यसले कुन वर्गको बारम्बरता उच्च छ र कुनको न्यून छ भन्ने कुरा देखाउँछ साथै यो रेखाचित्रमा प्रयोग भएको प्रत्येक तथ्याङ्कीय बर्गान्तरहरू बीच तुलना गर्न सकिन्छ । बारम्बरता बहुभुजको शिर्ष बिन्दुहरू हुन्छन् । चित्र ४.७ उमेर समुहको मध्ये बिन्दु अनुसार खिचिएको बारम्बरता बहुभुज हो ।

चित्र ४.७: बारम्बरता बहुभुज

३. बारम्बरता बक्र रेखा (Frequency Curve)

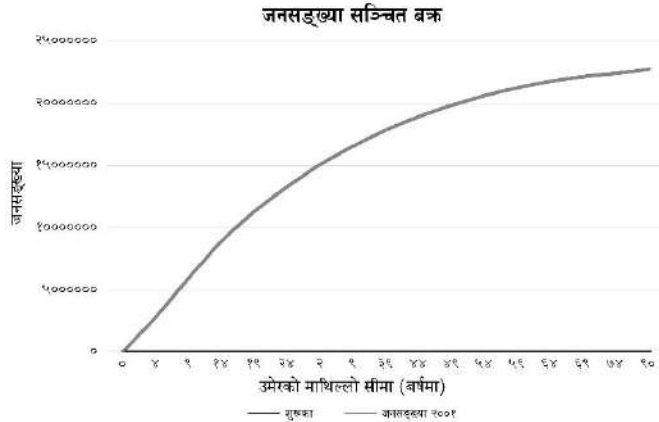
बारम्बरता आयतको आधार प्रत्येक बर्गान्तरको बारम्बरता बिन्दुलाई जोडेर जुन स्वरूप बन्दछ उक्त आकृतिलाई बारम्बरता बक्र रेखा भनिन्छ । यो रेखा चित्रले पनि तथ्याङ्क वितरणको दृश्य प्रतिनिधित्व गर्दछ । तथ्याङ्क वितरणको आकृतिलाई बुझ्नको लागि पनि बारम्बरता बक्र रेखा चित्रको प्रयोग गरिन्छ । बारम्बरता बक्र रेखा पनि चार प्रकारका हुन्छन् जस्तो घण्ट आकारको रेखाचित्र, अंग्रेजी अक्षर U आकारको चित्र, अंग्रेजी अक्षर J आकारको र मिश्रीत आकृतिको रेखा चित्र ।

४. संचयी बारम्बरता बक्र रेखा (ओजिभ) (Cumulative Frequency Curve or Ogive)

यो प्रत्येक बर्गान्तरको संचयी बारम्बरता वितरण (Cumulative Frequency Distribution) को आधारमा रेखा चित्र कोरिन्छ । यसमा Less than Method र More than Method दुइटै विधि बाट

बक्र रेखा कोर्न सकिन्छ । ओजिब चित्रको मद्दतबाट मध्यक (Median) वा पर्सेन्टाइल मान पत्ता लगाउन सकिन्छ । चित्र ४.८ जनसंख्याको उमेर समूह अनुसारको ओजिभ वक्र रेखा हो ।

चित्र ४.८: ओजिभ वक्र रेखा

नक्सामा तथ्याङ्कको प्रस्तुति (Presentation in Map)

नक्सा भन्नाले कुनै स्थान विशेषको भौगोलिक आकृति हो जसले वास्तविक विश्वको सचित्र प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ । यो भौगोलिक सूचना प्रणालीसंग सम्बन्धित हुन्छ । भुगोल संग सम्बन्धित कुनै बिषय बस्तुको तथ्याङ्कलाई नक्सामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । कुनै बिषयबस्तुको भौगोलिक वा प्रशासनिक वितरणको स्थितिलाई नक्साको माध्यमबाट प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । नक्साको माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको तथ्याङ्कले प्रयोगकर्ताहरुमा छिटै र सरल ढंगबाट कुनै बिषयबस्तुको अवस्थाबारे बुझ्न सजिलो हुन्छ । नक्साको माध्यमबाट तथ्याङ्कको प्रस्तुतिले विभिन्न प्रशासनिक तथा भौगोलिक इकाइहरू बीच बिषयबस्तु तुलना गर्न मिल्छ । नक्सामा देखाइएको

तथ्याङ्क पाठकको मस्तिष्कमा लामोसमय सम्म छाप बस्ने हुन्छ । तथ्याङ्कलाई सक्षमता र प्रभावकारी तरिकाबाट प्रस्तुत गरिने एक सशक्त माध्यम भनेको नक्सा हो । नक्सामा धेरै प्रकारका भौगोलिक तथा अन्य विशेषतागत तथ्याङ्क (Attribute Data) लाई प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । गणना, सर्वेक्षण तथा प्रशासनिक अभिलेखबाट प्राप्त सामाजिक, आर्थिक विशेषताका तथ्याङ्कहरूलाई प्रस्तुत गरिएको नक्सालाई विषयगत नक्सा (Thematic Maps) भनिन्छ । विषयबस्तुको विशेषतालाई भौगोलिक वितरणको रूपमा प्रस्तुत गरिने भएकोले यस प्रकारको नक्सालाई वितरण नक्सा पनि भनिन्छ । यस प्रकारको नक्सामा कुनै विषय (Theme) लाई भौगोलिक रूपमा यसका मानहरू (Values) लाई वितरण गरिन्छ । जस्तै जनसंख्याको वितरण, जनघनत्व, आर्थिक प्रतिष्ठान संख्याको वितरण, साक्षरता दर आदिलाई नेपालको नक्सामा पालिका, जिल्ला, प्रदेशस्तर अनुसार वितरण देखाउन सकिन्छ । विषयगत नक्सा दुइ प्रकारका हुन्छन्:

१. परिमाणात्मक नक्सा (Quantitative Maps)

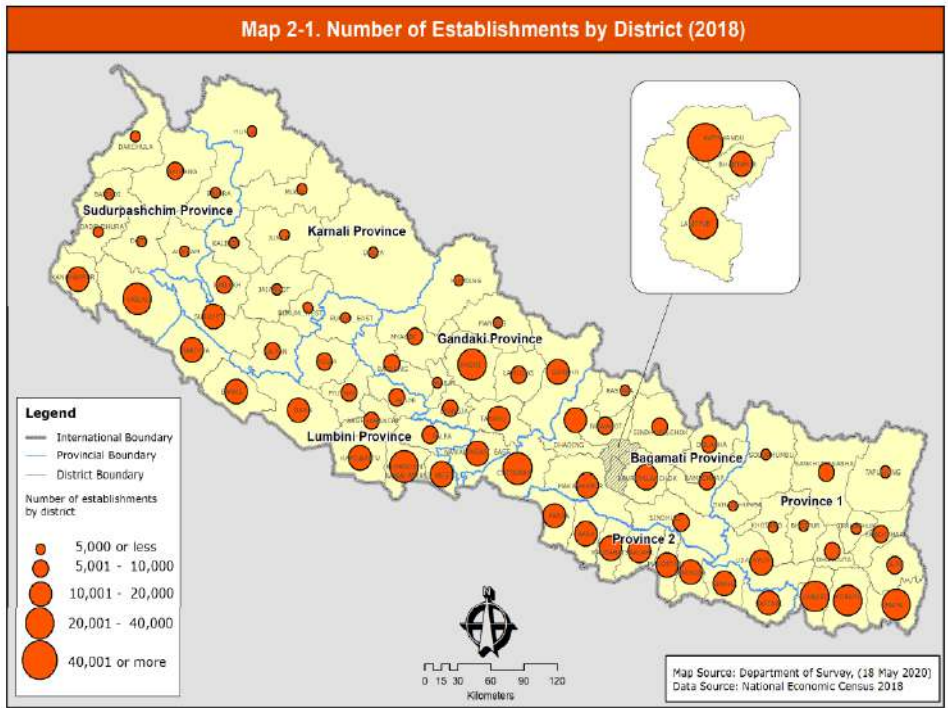
२. गुणात्मक नक्सा (Qualitative Maps)

१ .परिमाणात्मक नक्सा: यस प्रकारको नक्सामा कुनै विषयबस्तु वा सुचकको तथ्याङ्कीय मानहरूलाई भौगोलिक तथा प्रशासनिक इकाई अनुसार वितरण प्रस्तुत गरिन्छ । परिमाणात्मक नक्सा तिन प्रकारका छन् :

क) थोप्ले नक्सा (Dot Maps)

कुनै विषयबस्तुको अस्तित्वलाई भौगोलिक अवस्थिति अनुसारको वितरण थोप्ले नक्साको माध्यमबाट देखाउन सकिन्छ । थोप्ला

देखिएको स्थानमा उक्त विषयबस्तुको विशेषता अस्तित्वमा छ भन्ने बुझिन्छ साथै आकारपनि बताउँछ । जस्तै पालिका अनुसार आर्थिक प्रतिष्ठानको संख्यालाई नेपालको नक्सामा जिल्ला अनुसार थोप्ला (Point or Dot) बाट प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । कुनै सूचकको मान निरपेक्ष संख्या (Absolute Number) मा व्यक्त गरिएको छ भने थोप्ले नक्साबाट ती सूचक नक्सामा प्रस्तुत गरिन्छ ।

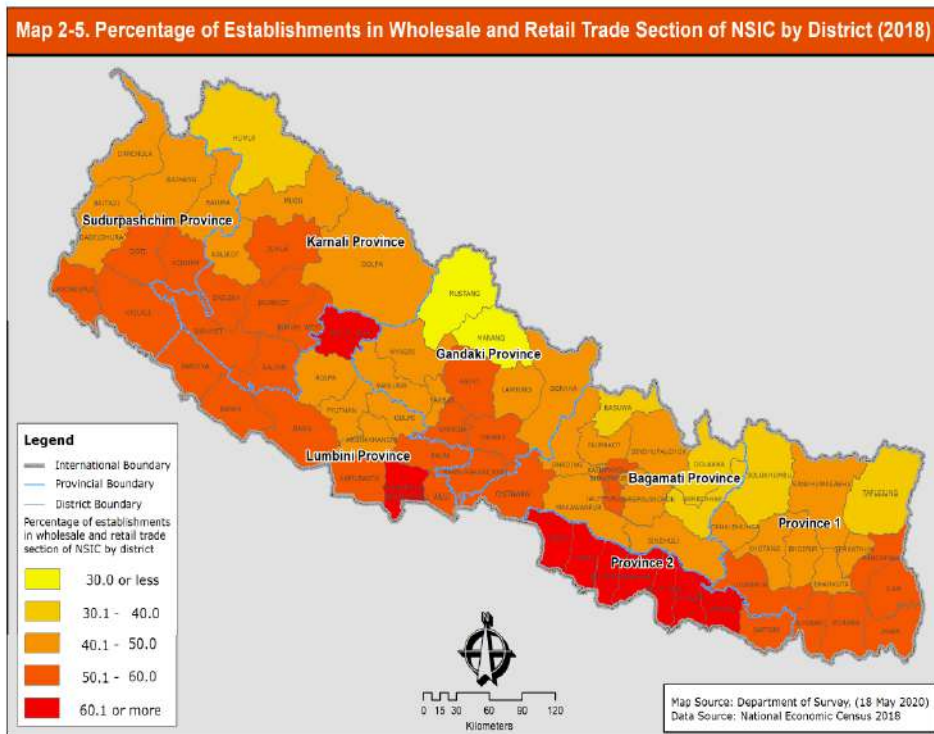

ख) रंग पोतिएको नक्सा (Choropleth Maps)

यस प्रकारको नक्सामा एउटै रङका विभिन्न मात्रात्मक सघनता (बाक्लो, पातलो, मधुरो, उज्यालो रङ) वा विभिन्न रङ (रातो, पहेलो, निलो आदि) अनुसार तथ्याङ्कीय सुचकको भौगोलिक वा प्रशासनिक वितरणलाई नक्सामा आकर्षक ढंगबाट प्रस्तुत गरिन्छ । फरक

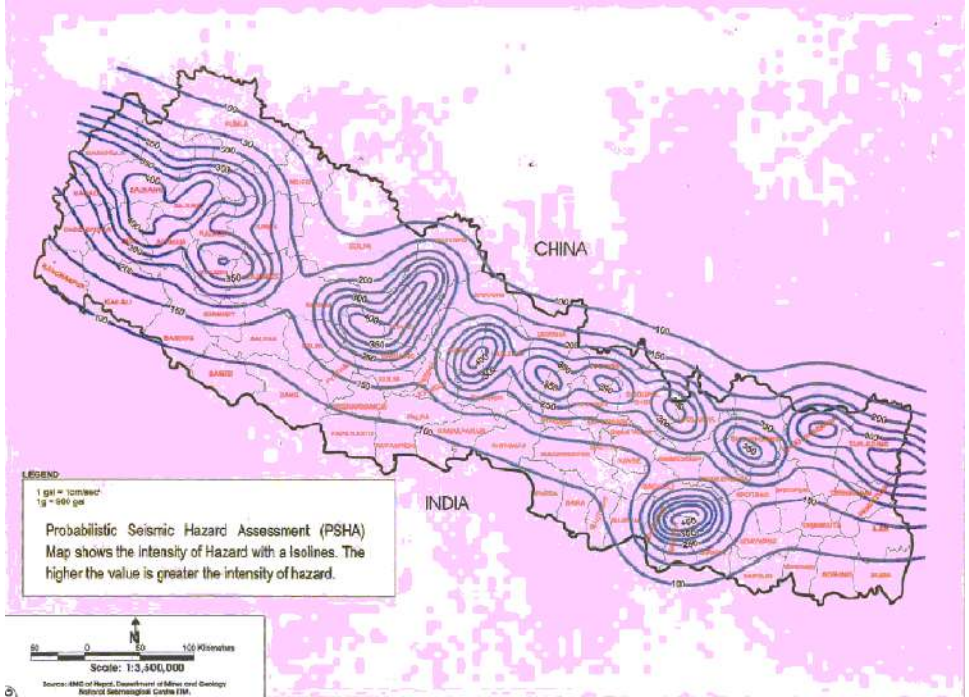

फरक रङको मात्राले सुचकको फरक फरक मानलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । जस्तै जनघनत्व, साक्षरताको दर, औसत जनसंख्या बृद्धिदरलाई क्लोरोप्लेथ नक्सामा देखाइन्छ । यस्ता नक्साहरु भौगोलिक क्षेत्र अनुसार सूचकमा भिन्नता वा समय श्रेणी (Time Series) अनुसार भएको परिवर्तनलाई प्रस्तुत गर्न प्रभावकारी हुन्छ ।

ग) आइसोप्लेथ नक्सा (Isopleth Maps)

भौगोलिक उचाई अनुसार तापक्रम, वर्षाको मापन जस्ता तथ्याङ्कलाई नक्सामा प्रस्तुत गरिन्छ भने यस प्रकारको नक्सालाई आइसोप्लेथ नक्सा भनिन्छ ।

२ .गुणात्मक नक्सा (Qualitative Map): गुणात्मक नक्सामा परिमाणमा ब्यक्त नगरिएको विषयबस्तु जस्तै उच्च जनसंख्या, मध्यम जनसंख्या, न्यून जनसंख्या जस्ता विशेषताहरुको भौगोलिक वितरणलाई देखाइन्छ ।

सारांश (Data Entry)

कुनै विषयबस्तुको अध्ययन गर्नका लागि ती विषयबस्तुको बारेमा बैज्ञानिक र व्यवस्थित ढंगबाट सूचना तथा बिबरणहरु संकलन तथा संग्रह गर्नुपर्दछ । यस्ता अध्ययनको तथ्याङ्क संकलनको बिधि गणना, सर्वेक्षण, प्रशासनिक अभिलेख, अवलोकन हुन सक्छन् । अध्ययनको प्रकृति अनुसार विवरण संकलनको बिधि छनौट गरिन्छ । जुन विधिबाट विवरणहरु संकलन गरिए पनि संकलित विवरणहरुको

सम्पादन, कोडिंग, आँकडा प्रविष्टि (Data Entry) माध्यमबाट आँकडा प्रशोधन गरिन्छ । आँकडा प्रशोधनमा उत्तरदाताबाट वा अभिलेखबाट संकलित वा प्राप्त विवरणलाई तथ्याङ्क बनाउने कार्य गरिन्छ । आँकडा प्रशोधन पछि उत्पादित तथ्याङ्कलाई प्रस्तुत गर्ने विभिन्न माध्यमहरू छन् । यस्ता माध्यमहरू मध्ये उपर्युक्त माध्यमको प्रयोग गरी तथ्याङ्कलाई प्रस्तुत वा प्रसारण गर्न सकिन्छ ।

भाग २

सङ्ख्यालाई लेखमा रूपान्तरण

सङ्ख्या सहित लेख लेखन

परिचय

कुनै पनि लेख, रचना, समाचार, स्तम्भ लेखन, प्रतिवेदन वा अन्य सामग्रीमा निश्चित मात्रामा अभिव्यक्त गर्नुपर्ने सूचना र सन्देशहरूलाई सबै प्रकारका पाठकहरूले सरल र सहज ढंगले बुझ्ने गरी साङ्ख्यिकी मानहरूलाई सही र पाठकलाई अध्ययनमा आकर्षित गर्ने तरिकाले प्रस्तुत गर्ने कलालाई नै सङ्ख्या सहित लेख लेखन हो भनेर बुझ्न सकिन्छ । सङ्ख्याको प्रयोग गरी लेख, रचना, समाचार वा अन्य सामग्री तयार गर्दा मुलतः प्रयोग गरिने सङ्ख्याको अर्थ, तिनीहरूको मापन तथा गणना विधिका बारेमा लेखक पूर्ण रूपले जानकार हुन आवश्यक हुन्छ । मात्रात्मक विश्लेषणमा सङ्ख्याको प्रयोग तथा प्रस्तुति एउटा प्राविधिक विषय हुनुका साथै उल्लेख गरिएका सङ्ख्याले निकै महत्व राखेको हुन्छ । लेख, रचना, समाचार, स्तम्भ, प्रतिवेदन वा अन्य सामग्रीमा सङ्ख्यामा अभिव्यक्त गरिनु पर्ने सूचना वा सन्देशहरूलाई कसरी लेख्दा सत्यतथ्य सहित वास्तविक सूचना प्रवाह हुन्छ र पाठकहरू ठीक ढंगले सूचित हुन्छन् भन्ने सम्बन्धमा अनेकौं खोज अनुसन्धान भएको पाइन्छन् र विभिन्न प्रकारका सिद्धान्तहरू र मूल्य मान्यताहरू समेत स्थापित भएका छन् ।

सङ्ख्याको प्रयोग विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीदेखि विश्व विद्यालयका प्राध्यापकसम्म, दैनिक ज्यालामा काम गर्ने कामदारदेखि कम्पनीका मालिकसम्म, प्रकाशन गृहका संवाददातादेखि प्रधान

सम्पादकसम्म, सरकारी वा गैरसरकारी क्षेत्रमा काम गर्ने सबै प्रकारका पेसा व्यवसायमा आवद्ध हरेक तहका पदाधिकारी लगायत आम जनताहरूले आआफ्नो कार्यक्षेत्र, कार्यप्रकृति र औकात अनुसार गरिरहेका हुन्छन् । घरमा टेलिभिजन खोल्ने बितिकै होस् वा कार्यालयमा कुनै पत्रिका खोलेर हेर्नासाथ हामी त्यहाँ उल्लेखित कुनै न कुनै प्रकारको सङ्ख्याको प्रस्तुतिसँग साक्षात्कार हुन्छौं । मुख्य सवाल पाठकहरूले ती सङ्ख्याई कसरी ग्रहण गर्छन् र धारणा बनाउँछन् भन्ने हो । सङ्ख्याको प्रयोग सही ढंगले भएको छ र पाठकले पनि सोही अनुरूप ग्रहण गरेका छन् भने त्यसले व्यक्ति र समाजमा सकारात्मक प्रभाव पारेको हुन्छ । अन्यथा व्यक्ति र समाज दिग्भ्रमित हुने, त्यसले अनेकौं विवाद र द्वन्द्व पैदा हुने र आम नागरिकहरूको अमन चैन नै स्खलित हुने अवस्था पनि सिर्जना हुन सक्छ । तसर्थ आम पाठकको लागि तयार गरिने पाठ्य सामाग्री, श्रव्य सामाग्री वा दृश्य सामाग्रीहरूमा प्रयोग गरिने सङ्ख्याले पाठक वा श्रोता दर्शकलाई सम्बन्धित सन्दर्भ सहित अपेक्षाकृत सूचना पूर्ण रूपमा उपलब्ध गराउन सक्नुपर्दछ ।

सङ्ख्या लेखन र प्रस्तुतिका सन्दर्भमा बजारमा उपलब्ध साहित्यहरूमा दुई वटा पाटालाई प्रमुखताकासाथ उजागर गरिएको पाइन्छ । पहिलो लेख, रचना, समाचार, स्तम्भ लेखन, प्रतिवेदन वा अन्य सामग्रीमा सङ्ख्या लेखनको ढाँचा र दोस्रो सङ्ख्या तथा तथ्याङ्कहरूको उपयुक्तता, सान्दर्भिकता र प्रस्तुतिको सम्बन्धमा ।

सङ्ख्या लेखनको ढाँचा

विभिन्न प्रकारका साहित्यहरूमा आकर्षक र सबै तहका पाठक एवम् श्रोताहरूले सरल र सहज तरिकाले बुझ्ने गरी सङ्ख्या कसरी लेख्ने भन्ने बारेमा पनि विभिन्न ढाँचाहरू (Formats) विकास गरिएको पाइन्छ । ती मध्ये The American Psychological Association ले अघि सारेका सङ्ख्या लेखनका ७ वटा नियमहरू (7 Rules for Writing Numbers in APA Style) देहाय बमोजिम रहेका छन् ।¹

१. सामान्यतया १० वा सो भन्दा माथिका सङ्ख्याहरूको प्रयोग र प्रस्तुति अंकमा नै लेख्नु उपयुक्त मानिन्छ र एक देखि नौ सम्मका सङ्ख्याहरूको प्रयोग र प्रस्तुति शब्दमा अभिव्यक्त गर्न नै उपयुक्त मानिन्छ । जस्तै: मेरो एक छोरा र एक छोरी गरी जम्मा दुई वटा केटाकेटी छन् । हाम्रो गाउँमा जम्मा ६०० वटा परिवारको बसोबास रहेको छ ।

२. कुनै वाक्य सङ्ख्याको प्रयोगबाट शुरु हुन्छ भने त्यस्ता सङ्ख्या शब्दमा लेख्नु नै उपयुक्त र सान्दर्भिक मानिन्छ । जस्तै: पाँच लाख वार्षिक आम्दानी भएको अविवाहित व्यक्तिले नेपाल सरकारको नयाँ नीति अनुसार आयकर तिर्न पर्दैन ।

३. सामान्यतया साझा प्रकृतिका अंशहरू तथा वाक्यांशहरूलाई पनि शब्दमा नै अभिव्यक्त गर्न राम्रो मानिन्छ । जस्तै: एक सर्वेक्षणका अनुसार दुई तिहाइ कर्मचारीहरू आफ्नो काम प्रति असन्तुष्ट रहेको

---

¹ <https://www.masterclass.com/articles/when-to-spell-out-numbers-explained#7-rules-for-writing-numbers-in-apa-style> retrieved on 6/26/2022

पाइएको छ। सरकार, निजी क्षेत्र र सहकारी नेपालको अर्थतन्त्रका तीन आधार स्तम्भ हुन ।

४. कुनै पनि प्रकारका नापहरुको सङ्ख्यात्मक प्रस्तुति अंकमा नै अभिव्यक्त गर्न उपयुक्त र सान्दर्भिक हुन्छ । जस्तै: ५ किलोग्राम, ७ सेन्टिमिटर, १० घण्टा, २,२२० किलो क्यालीरी, ७५० मेगावाट आदि ।

५. अनुपात, अंश र प्रतिशतहरुलाई पनि अंकमा नै अभिव्यक्त गर्ने प्रचलन रहेको छ । जस्तै: राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजा अनुसार लैङ्गिक अनुपात (प्रति १०० महिलामा पुरुषको सङ्ख्या) ९५.९१ रहेको छ भने सरदर वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धि दर ०.९३% रहेको देखिन्छ । त्यस्तै कुल जनसङ्ख्या २,९१,९२,४८० जनामा पुरुष र महिलाको हिस्सा क्रमशः ४८.९६% र ५१.०४% रहेको छ ।

६. रकमको योग, मिति, समय तथा उमेरको मात्रात्मक प्रस्तुतिमा पनि अंकको प्रयोग नै उपयुक्त र सान्दर्भिक हुन्छ । जस्तै: २०७९ सालको असार मसान्त सम्म पनि नेपाल सरकारको राजपत्राङ्कित तृतीय श्रेणीका अधिकृतको मासिक तलब भत्ता रु.३७,९९० ।- थियो । विक्रम सम्मत २०७९ साल कार्तिक ३० गते हरि ५० वर्षको पुग्यो । आज ४ बजे बैठक बोलाइएको छ ।

७. श्रृङ्खला वा अनुक्रमको रूपमा प्रस्तुत गरिने सङ्ख्याहरुमा पनि अंकको प्रयोग नै राम्रो मानिन्छ । जस्तै: कक्षा १, २, ३, ४, ५, ... । आर्थिक वृद्धि अंकगणितिय हिसाबले १, २, ३, ४, ५,

..... गरी हुन्छ भने जनसङ्ख्या वृद्धि ज्यामितिय हिसाबले १, २, ४, ८, १६,..... गरी हुन्छ ।

Emago Academy का १० वटा नियमहरू^२

नियम १

एक देखि नौ सम्मका सबै प्रकारका सङ्ख्या (Cardinal and Ordinal Both) लाई अंकमा भन्दा शब्दमा नै लेख्ने ।

उदाहरण:

कमजोर वाक्य: गोकर्णले आफ्नो जागिर अवधिमा ५ वर्ष कारागार कार्यालयमा काम गरेको थियो ।

सबल वाक्य: गोकर्णले आफ्नो जागिर अवधिमा पाँच वर्ष कारागार कार्यालयमा काम गरेको थियो ।

कमजोर वाक्य: गर्भवती महिलाले गर्भरहेको ७ औं र ८ औं महिनामा बढी शारिरीक व्यायाम गर्नु प्रसुति अवस्थाको लागि राम्रो मानिन्छ ।

सबल वाक्य: गर्भवती महिलाले गर्भरहेको सातौं र आठौं महिनामा बढी शारिरीक व्यायाम गर्नु प्रसुति अवस्थाको लागि राम्रो मानिन्छ ।

---

²<https://www.enago.com/academy/numbers-in-writing--10simple-rules-part-1>
<https://www.enago.com/academy/numbers-in-writing-10-simple-rules-part-2/retrieved on 6/26/2022>

नियम २

वाक्यको शुरुमा आउने सङ्ख्यालाई शब्दमा नै लेख्न उपयुक्त हुन्छ ।

उदाहरणः

कमजोर वाक्यः १,००० औं मान्छे जम्मा भएर मेला पर्वमा नाचगान गर्दै रमाइलो गर्दछन् ।

सबल वाक्यः हजारौं मान्छे जम्मा भएर मेला पर्वमा नाचगान गर्दै रमाइलो गर्दछन् ।

तर अपवादको रूपमा वर्षलाई भने अंकमा नै लेख्ने प्रचलन रहेको छ । जस्तैः २०७२ सालको महाभूकम्प ।

नियम ३

जोडिएर आउने सङ्ख्याहरू मध्ये कुनै एकलाई शब्दमा र अर्कोलाई अंकमा लेख्न सान्दर्भिक हुन्छ ।

उदाहरणः

कमजोर वाक्यः ५ २० बराबर सय हुन्छ ।

सबल वाक्यः पाँच २० बराबर सय हुन्छ । वा ५ बीस बराबर सय हुन्छ ।

नियम ४

धेरै ठूला सङ्ख्याहरू वा अनगन्ती वा अनिश्चित सङ्ख्याहरूलाई पनि शब्दमा लेख्न उपयुक्त र सान्दर्भिक मानिन्छ ।

उदाहरणः

कमजोर वाक्यः एक सर्वेक्षणका अनुसार नेपालमा ५०,००,००० भन्दा धेरै मानिसहरू निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेका छन् ।

सबल वाक्य: एक सर्वेक्षणका अनुसार नेपालमा पचास लाख भन्दा धेरै मानिसहरू निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेका छन् ।

कमजोर वाक्य: नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०७९/०८० को लागि कुल रु.१७,९३,८३,००,००,०००।- को बजेट ल्याएको छ ।

सबल वाक्य: नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०७९/०८० को लागि कुल रु.१७ खर्ब ९३ अरब ८३ करोड को बजेट ल्याएको छ ।

नियम ५

एक भन्दा साना अंशहरू (Fractions) लाई शब्दमा लेख्न उपयुक्त र सान्दर्भिक मानिन्छ ।

उदाहरण:

कमजोर वाक्य: नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०६६/०६७ का अनुसार नेपालको करिब $\frac{1}{8}$ भाग जनसङ्ख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको छ ।

सबल वाक्य: नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०६६/०६७ का अनुसार नेपालको करिब एक चौथाइ जनसङ्ख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको छ ।

नियम ६

समय अभिव्यक्त गर्ने सङ्ख्याहरू पनि शब्दमा लेख्न उपयुक्त र सान्दर्भिक मानिन्छन् । तर अपरान्ह र पूर्वान्ह प्रयोग गर्ने भए चाहिँ अंकमा नै लेख्न राम्रो हुन्छ ।

उदाहरण:

कमजोर वाक्य: बजारको चौकीदारले अपरान्ह दश बजे देखि विहान पाँच वजेसम्म डिउटी गर्नुपर्छ ।

सबल वाक्य: बजारको चौकीदारले अपरान्ह १० बजे देखि विहान ५ वजेसम्म डिउटी गर्नुपर्छ ।

कमजोर वाक्य: मिति २०७९ साल श्रावण ७ गते चार बजेर तीस मिनेट अपरान्ह बैठक बोलाइएको छ ।

सबल वाक्य: मिति २०७९ साल श्रावण ७ गते अपरान्ह ४:३० बजे बैठक बोलाइएको छ ।

कमजोर वाक्य: अहिले १० बजेको छ ।

सबल वाक्य: अहिले दश बजेको छ ।

नियम ७

मुद्रा सटहीमा दुवै प्रकारका मुद्रालाई शब्दमा लेख्नु उपयुक्त र सान्दर्भिक मानिन्छ । तर चिन्ह सहित निश्चित पूर्ण रकम नै लेख्नु छ भने अंकमा नै लेख्नुपर्छ ।

उदाहरण:

कमजोर वाक्य: दश लाख नेपाली रुपियाँ \$ १०,००० संग साटन सकिँदैन ।

सबल वाक्य: दश लाख नेपाली रुपियाँ दश हजार अमेरिकन डलर संग साटन सकिँदैन ।

कमजोर वाक्य: मैले हरिलाई रु दश हजार छ सय पचास दिनु छ ।

सबल वाक्य: मैले हरिलाई रु १०,६५०।— दिनु छ ।

नियम ८

मिति र समयलाई अंकमा लेख्नु उपयुक्त र सान्दर्भिक मानिन्छ ।

उदाहरण:

कमजोर वाक्य: मिति २०७९ साल श्रावण चार गते अपरान्ह तीन बजे कार्यालय प्रमुखहरुको विशेष बैठक बोलाइएको छ ।

सबल वाक्य: मिति २०७९ साल श्रावण ४ गते अपरान्ह ३:०० बजे कार्यालय प्रमुखहरुको विशेष बैठक बोलाइएको छ ।

नियम ९

प्रतिशतवाला सङ्ख्यालाई अंकमा लेख्नु उपयुक्त र सान्दर्भिक मानिन्छ र प्राविधिक सन्दर्भमा '÷%' चिन्ह सहित लेख्नुपर्छ ।

उदाहरण:

कमजोर वाक्य: एक अध्ययन अनुसार पैँतीस प्रतिशत अमेरिकन आमाबाबुहरुले भिडियो गेम खेल्छन् ।

सबल वाक्य: एक अध्ययन अनुसार ३५% वा ३५ प्रतिशत अमेरिकन आमाबाबुहरुले भिडियो गेम खेल्छन् ।

नियम १०

सङ्ख्याहरुको सूचीमा एकरूपताको लागि नियम भन्दा नि एकरूपता हुने गरी सङ्ख्या लेख्नुपर्छ ।

उदाहरण:

कमजोर वाक्य: एक अध्ययनका अनुसार १०० मा चार जना पनि विश्वविद्यालयको परीक्षामा विशिष्ट श्रेणीमा उत्तीर्ण हुँदैनन् ।

सबल वाक्य: एक अध्ययनका अनुसार सयमा चार जना पनि विश्वविद्यालयको परीक्षामा विशिष्ट श्रेणीमा उत्तीर्ण हुँदैनन् । वा एक अध्ययनका अनुसार १०० मा ४ जना पनि विश्वविद्यालयको परीक्षामा विशिष्ट श्रेणीमा उत्तीर्ण हुँदैनन् ।

अन्य केही मान्यताहरू (<https://www.scribbr.com/academic-writing/numbers/>)

१ सय भन्दा माथिका सङ्ख्यालाई अंकमा लेख्ने जस्तै: १९९, १,२३९, ६०३ आदि । तथापि शून्य लागेर आउने पूरणाङ्कलाई शब्दमा लेख्ने । जस्तै: एक सय, चार सय, एक हजार, छ लाख आदि ।

२ रुपैयाँ पैसालाई संख्यामा लेख्दा दशमलवमा नलेखेर ४ रुपैयाँ ५० पैसा, छ सय ५ रुपैयाँ २० पैसा लेख्दा बढी सन्देशमूलक र बुझिने हुन्छ ।

३ यदि सङ्ख्यालाई एक वा दुई शब्दमा मात्र लेख्न सकिने रहेछ भने शब्दमा नै लेख्ने । जस्तै छ, आठ, एक सय, चार सय, तीन हजार आदि ।

४ कुनै सङ्ख्या प्रतिशतमा छ भने प्रस्तुत गर्ने उपयुक्त तरिका अंकको साथमा प्रतिशतको चिन्ह “%” लेख्नु हो । जस्तै: ४%, १०%, ५०%, ७५% आदि । तथापि गैर प्राविधिक वाक्यहरूमा भने ४ प्रतिशत, १० प्रतिशत, ५० प्रतिशत, ७५ प्रतिशत आदि पनि लेख्न सकिन्छ । तर चार प्रतिशत, दश प्रतिशत, ...लाई भने कमजोर लेखाई मानिन्छ ।

५ कुनै अध्ययन अनुसन्धान सर्वेक्षण वा गणनाबाट प्राप्त आँकडाहरू हुन भने तथ्याङ्क, गणितिय सुत्र, प्रतिशत, अनुपात सबैलाई अंकमा नै प्रस्तुत गर्दा उपयुक्त र पठनीय हुन्छन । यस प्रकारका सङ्ख्यात्मक प्रस्तुतिमा ध्यान दिनुपर्ने तथ्यहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

- अधिकांश आँकडाहरूलाई दशमलव पछि दुई अंकमा मात्र प्रस्तुत गर्ने
- सधै १ भन्दा साना मान हुने आँकडालाई मात्र दशमलव पछि तीन अंकमा प्रस्तुत गर्ने जस्तै: $p < 0.009$ ।
- गणितिय चिन्हहरू =, < र > को अगाडि र पछाडि स्पेस समावेश गर्ने ।

यद्यपि लेख, रचना, समाचार, स्तम्भ लेखन, प्रतिवेदन वा अन्य सामग्रीमा सङ्ख्या यही निश्चित ढाँचामा नै लेख्नुपर्छ भन्ने कडिकडाउ नियम (Hard and Fast Rule) केही छैनन् । तथापि यस प्रकारका पाठ्य वा श्रोता सामाग्रीहरू तयार गर्दा सामाग्रीको शुरु देखि अन्त्यसम्म सङ्ख्या लेखनको ढाँचामा एकरूपता हुन नितान्त आवश्यक हुन्छ । जस्तै:

उदाहरण १

कमजोर लेखन: सात वर्षको उमेरमा त्यो केटीको उचाइ १.५ मि. थियो र आफ्नो कक्षामा पाँचौँ सयांशमा थिइन् । यद्यपि तौलको आधारमा उनी आफ्नो कक्षामा पहिलो ७ % भित्र नै थिइन् । ९ वर्षको उमेरमा उनको उचाइ आफ्नो उमेरको केटाहरूको भन्दा आधा थियो । पाँच वर्ष पछि १५ औँ स्थानमा थिइन् ।

सुधारिएको लेखन: ७ वर्षको उमेरमा त्यो केटीको उचाइ १.५ मि. थियो र आफ्नो कक्षामा ५ औं सयांशमा थिइन् । यद्यपि तौलको आधारमा उनी आफ्नो कक्षामा पहिलो ७% भित्र नै थिइन् । ९ वर्षको उमेरमा उनको उचाइ आफ्नो उमेरको केटाहरुको भन्दा आधा थियो । ५ वर्ष पछि १.५ औं स्थानमा थिइन् ।

सबल लेखन: सात वर्षको उमेरमा त्यो केटीको उचाइ १.५ मि. थियो र आफ्नो कक्षामा पाँचौं सयांशमा थिइन् । यद्यपि तौलको आधारमा उनी आफ्नो कक्षामा पहिलो ७% भित्र नै थिइन् । नौ वर्षको उमेरमा उनको उचाइ आफ्नो उमेरको केटाहरुको भन्दा आधा थियो । पाँच वर्ष पछि पञ्ध्रौं स्थानमा थिइन् ।

उदाहरण २

कमजोर लेखन: शेक्सपियरको एउटा नाटक तेह्र हजार श्रोताले खुल्ला चौरमा बसेर बाह्र दिनसम्म हेरेका थिए, अरु २००० श्रोताले घरको छतमा बसेर हेरेका थिए भने १.२ लाखले टेलिभिजनमा हेरेका थिए । स्थानीय बासीहरु मध्ये कम्तिमा ११ जनामा एक जनाले सो नाटक हेरेका थिए । यो घटनालाई एक विचारणीय घटना मानिएको छ ।

सुधारिएको लेखन: शेक्सपियरको एउटा नाटक १३,००० श्रोताले खुल्ला चौरमा बसेर १२ दिनसम्म हेरेका थिए, अरु २,००० श्रोताले घरको छतमा बसेर हेरेका थिए भने १,२०,००० जनाले टेलिभिजनमा हेरेका थिए । स्थानीय बासीहरु मध्ये कम्तिमा ११ जनामा १ जनाले सो नाटक हेरेका थिए । यो घटनालाई १ विचारणीय घटना मानिएको छ ।

सबल लेखनः शेक्सपियरको एउटा नाटक १३,००० श्रोताले खुल्लाचौरमा बसेर १२ दिनसम्म हेरेका थिए, अरु २,००० श्रोताले घरको छतमा बसेर हेरेका थिए भने १ लाख २० हजारले टेलिभिजनमा हेरेका थिए । स्थानीय बासीहरू मध्ये कम्तिमा ११ जनामा १ जनाले सो नाटक हेरेका थिए । यो घटनालाई एक विचारणीय घटना मानिएको छ ।

सङ्ख्या तथा तथ्याङ्कहरूको उपयुक्तता, सान्दर्भिकता र प्रस्तुति परिमाणात्मक विश्लेषणमा सङ्ख्याहरू र सम्बन्धहरूको प्रस्तुति एउटा महत्वपूर्ण कार्य हो । एक दुई तथ्यहरू नै लेखन कार्यको शिर्षक, सन्दर्भ र महत्वलाई प्रष्ट्याउनु काफी हुन सक्छन् । परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै प्रकारको लेखन कार्यमा साङ्ख्यिक सूचनाहरूले वृहत विषयवस्तु वा कथावस्तु बन्नुमा सहयोग गरिरहेका हुन्छन् र पाठक एवम् श्रोताहरूको चाखमा बढोत्तरी गरिरहेका हुन्छन् । साङ्ख्यिक तथ्यहरूको प्रयोग र प्रस्तुति बढो शुद्ध, प्रष्ट, क्रमबद्ध, र तार्किक हुन चाहिँ जरुरी हुन्छ, जुन कुराले राम्रो लेखनका मान्यताहरूको अनुशरण सहित परिमाणात्मक सन्देश प्रवाह गर्न सक्षम एवम् सफल हुन्छन् । सङ्ख्या लेखनका प्रारूपकारले लेख गइरहेको कथावस्तुको कहाँनेर कुन साङ्ख्यिकी सूचना सान्दर्भिक र आवश्यक छ जान्न जरुरी हुन्छ । प्रत्येक वाक्यको शुरुवात त्यो वाक्यले सम्प्रेषण गर्न खोजेको सूचना वा सन्देशलाई प्रमाण पुग्ने गरी तथ्यहरूको प्रयोग गर्ने अभ्यासले लेख्य सामाग्रीलाई समय सान्दर्भिक, आकर्षक र रसिलो बनाउँछ । लेखक आफूले प्रयोग गर्ने तथ्यहरू आफ्नो लेख्य सामाग्रीमा किन प्रयोग गरिरहेको छु भनेर

तथा ती तथ्यहरूको अर्थ, सन्दर्भ, मूल्य र महत्वका बारेमा पूर्ण जानकारी छ भने लेख्य सामाग्री झन बढ्ता चाखलाग्दो र स्वादिलो ढंगले पस्कन सक्छ । तथ्यहरूको प्रस्तुति समय सन्दर्भ सहित उपलब्ध भएमा मात्र पाठक एवम् श्रोताहरू ती तथ्यहरूलाई विषयवस्तुसँग जोड्न सक्षम हुन्छन् । उपलब्ध तथ्याङ्कले विषयवस्तु कति वृहत वा सामान्य छ ? कति सानो वा विरल छ ? प्रवृत्तिगत आँकडाहरू स्थायित्व वा अस्थिरता प्रष्ट्याउन सक्षम छन् ? यि तथ्यहरूले विशेष प्रकृतिका र असामान्य मानहरूको प्रतिनिधित्व त गरिरहेका छैनन् ? लेखक यि कुराहरूमा असाध्य जानकारी र चनाखो हुनुपर्छ । सङ्ख्या सहितको लेखन कार्य एक प्रकारको पुनरावृत्ति पनि हो । शुरुवातमा प्रयोग गर्न छनौट गरिएका तथ्यहरू (Facts) र तथ्याङ्किय उपकरणहरू (Statistical Tools) पछि गएर कम प्रभावकारी, असान्दर्भिक र म्याद गुज्रिएको पुष्टि हुन सक्छन् । यस प्रकारका तथ्यहरूको वर्णन वा तालिका वा चार्ट निर्माण गर्न भन्दा पहिले सिसाकलमले सादा कागजमा तयार गरेर मात्र कम्प्युटरकृत संस्करण तयार पार्नु राम्रो हुन्छ । साथै तथ्याङ्कका अण्ठ्यारा प्राविधिक शब्दावली (Technical Jargons), ढाँचा, विधि र प्रक्रियाहरूको वृहत व्याख्या भन्दा पहिला मुख्य अंशहरू (Key Findings) थुन्ने क्षमता लेख्य सामाग्रीको मसौदाकारमा हुन वाञ्छनीय हुन्छ । तसर्थ लेखन कार्यमा सङ्ख्या तथा तथ्याङ्कहरूको उपयुक्तता र सान्दर्भिकता पहिचान र प्रस्तुति छनौटमा लेखक स्यवं देहायका विषयहरूमा पूर्ण जानकारी र चनाखो हुन पर्दछ ।

गद्य (Prose): लेख्य सामाग्रीको मुख्य भागमा पूर्ण वाक्य सहित सङ्ख्याहरू सम्बन्धी तथ्यहरू वर्णन गरेर समावेश गर्दा उपयुक्त र सान्दर्भिक हुन्छन् । तथापि स्लाइड वा कार्यकारी समीक्षामा मुख्य अंशहरू (Key Findings) मात्र राख्नु उपयुक्त मानिन्छ ।

उदाहरण

चालु आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को छ देखि नौ महिना सम्मका आर्थिक क्षेत्रहरूसँग सम्बन्धित आँकडा तथा सूचनाहरूका आधारमा तयार गरिएको तथ्याङ्क अनुसार कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) को वृद्धिदर आधारभूत मूल्यमा (Basic Price) ५.४९ प्रतिशत हुने प्रारम्भिक अनुमान रहेको छ । सोही वृद्धिदर गत आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा ३.८३ प्रतिशत हुने संशोधित अनुमान र आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा २.४२ प्रतिशत ऋणात्मक रहेको अन्तिम अनुमान छ । समग्र औद्योगिक क्षेत्रलाई प्राथमिक क्षेत्र (Primary), द्वितीय क्षेत्र (Secondary Sector) र सेवा क्षेत्र (Tertiary Sector) गरी प्रमुख तीन समूहमा विभाजन गरेर तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा प्राथमिक क्षेत्रले २४.५ प्रतिशत योगदान दिने प्रारम्भिक अनुमान गरिएको छ । अघिल्लो आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को तुलनामा चालु आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा यस क्षेत्रको कुल मूल्य अभिवृद्धि (GVA) वृद्धि दर स्थिर मूल्यमा २.४४ प्रतिशत हुने प्रारम्भिक अनुमान रहेको छ । चालु आर्थिक वर्षमा धानवालीको उत्पादनमा भएको हासले गर्दा यस क्षेत्रको उत्पादनमा गत आ. व. को भन्दा कम वृद्धि दर रहेको छ । द्वितीय क्षेत्रले १३.७ प्रतिशत योगदान दिने प्रारम्भिक अनुमान गरिएको छ ।

अघिल्लो आर्थिक वर्षको तुलनामा चालु आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा यस क्षेत्रको कुल मूल्य अभिवृद्धि (GVA) वृद्धिदर स्थिर मूल्यमा १०.२९ प्रतिशतले वृद्धि हुने प्रारम्भिक अनुमान रहेको छ । खासगरी माथिल्लो तामाकोशी जलविद्युत आयोजनाबाट गत आर्थिक वर्षको अन्त्यदेखि विद्युत उत्पादन शुरू, निर्माण कार्यमा वृद्धि तथा औद्योगिक उत्पादनमा वृद्धि आदिका कारणले यस क्षेत्रको कुल मूल्य अभिवृद्धि (GVA) वृद्धिदरमा सकारात्मक प्रभाव पारेको पाइन्छ । सेवा क्षेत्रले ६१.८ प्रतिशत योगदान दिएको प्रारम्भिक अनुमान गरिएको छ । अघिल्लो आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को तुलनामा चालु आर्थिक वर्षमा यस क्षेत्रको कुल मूल्य अभिवृद्धि (GVA) वृद्धिदर स्थिर मूल्यमा ५.९३ प्रतिशत हुने प्रारम्भिक अनुमान रहेको छ । कोभिड १९ को महामारीले ऋणात्मक भएका आवास तथा भोजन सेवा र यातायात क्षेत्रका आर्थिक कृयाकलापमा भएको वृद्धि तथा व्यापार तथा निर्माण कृयाकलापमा भएको वृद्धिको कारण यस क्षेत्रको कुल मूल्य अभिवृद्धि (GVA) को वृद्धिदर बढी भएको हो ।

तालिका (Table): आकारमा साना तर महत्वपूर्ण सूचना सम्प्रेषण गर्न सक्षम केही वजनदार तालिकाहरू मात्र लेख्य सामाग्रीको मुख्य भागमा समावेश गर्ने र बाँकी सम्पूर्ण परिमाणात्मक सूचना सहितका ठूला ठूला तालिकाहरूलाई अनुसूचीमा समावेश गर्न पठनीय हिसाबले राम्रो मानिन्छ ।

उदाहरण

नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०६६/६७ बाट प्राप्त नतिजाअनुसार नेपालमा करिब २५ प्रतिशत मानिसहरू (Head Count) गरिब

देखिन्छन् । शहरी र ग्रामीण क्षेत्रमा गरिबीको दर तुलना गर्दा शहरी क्षेत्रमा करिब १५ प्रतिशत र ग्रामीण क्षेत्रमा करिब २७ प्रतिशत जनसङ्ख्या गरिबीको रेखामुनि रहेको अनुमान गरिएको छ । गरिबीको विषमताको सूचकले गरिब मानिएकाहरू मध्ये पनि कति प्रतिशत गरिबहरू गरिबीको रेखाभन्दा कति टाढा (Depth) छन् भन्ने जनाउँदछ । उक्त सूचक २०६६/६७ मा ५.४३ प्रतिशत रहेको अनुमान छ । साथै अर्को सूचक गरिबीको गहनता (Severity) को सूचकले गरिबहरूबीच के - कति असमानता छ भन्ने जनाउँदछ । उक्त सूचक २०६६/६७ मा १.८१ प्रतिशत रहेको अनुमान छ (तालिका नं. १ (।

तालिका नं. ५.१ : गरिबीका दर, विषमता र गहनता

भौगोलिक क्षेत्र	गरिबीको रेखामुनिको जनसङ्ख्या (Headcount Index)	गरिबीको विषमता (Poverty Gap Index)	गरिबीको गहनता (Squared Poverty Gap Index)
नेपाल	२५.१६	५.४३	१.८१
शहरी क्षेत्र	१५.४६	३.१९	१.०१
ग्रामिण क्षेत्र	२७.४३	५.९६	२.००

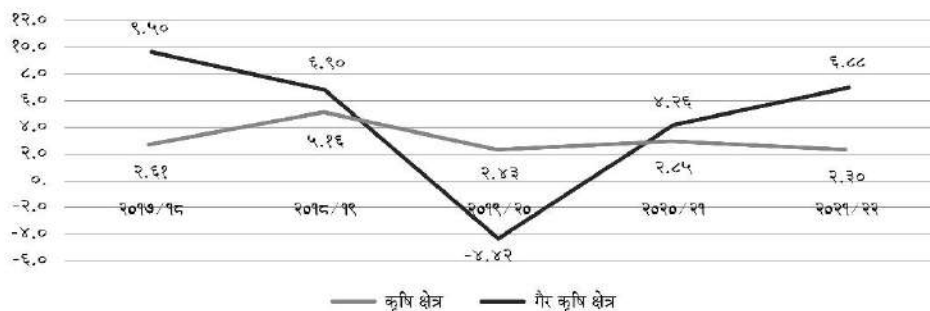
स्रोत: नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०६६/६७

चार्ट (Chart): तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्ने पाई चार्ट, बार चार्ट, लाइन चार्ट लगायत धेरै प्रकारका चार्टहरू छन् । यस्ता चार्टहरूले पूर्वानुमान ढाँचामा परिमाणात्मक सूचनाहरूलाई संगठित गरेका हुन्छन् र लेख्य सामाग्रीलाई आकर्षक र चखिलो बनाउन मदत गर्दछन् । तसर्थ महत्वपूर्ण सूचना प्रवाह गर्ने साना तालिकाहरू एवम् मुख्य अंशहरू (Key Findings) लाई तथ्याङ्कको प्रकृति अनुसार मिल्दो चार्टमा प्रस्तुत गर्न उपयुक्त र सान्दर्भिक नै हुन्छ । चार्टहरूको प्रस्तुति

Axes, Legend, and Labels सहित पूर्ण परिभाषित हुन चाहि वाञ्छनीय हुन्छ । अन्यथा प्रस्तुत आँकडालाई सन्दर्भ सहित ठीक ढंगले बुझन र सोही बमोजिम धारणा निर्माण गर्नमा पाठक वा श्रोताहरू अलमलमा पर्न सक्छन् ।

उदाहरण

चित्र ११.क.१ : मुख्य आर्थिक क्षेत्रका आर्थिक वृद्धि दर

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

चालु आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रले २३.९५ प्रतिशत तथा गैर कृषि क्षेत्रले ७६.०५ प्रतिशत योगदान रहेको प्रारम्भिक अनुमान गरिएको छ । चालु आर्थिक वर्षको कृषि क्षेत्र (कृषि, वन तथा मत्स्य) को कुल मूल्य अभिवृद्धि (GVA) २.३ प्रतिशतले वृद्धि हुने प्रारम्भिक अनुमान रहेको छ । त्यसैगरी गैर कृषि क्षेत्रको ६.८८ प्रतिशतले वृद्धि हुने प्रारम्भिक अनुमान रहेको छ (चित्र नं. १) ।

उद्देश्य (Objective): लेखन कार्य कुन उद्देश्य वा प्रयोजनको लागि हो, सो प्रष्ट हुन आवश्यक हुन्छ । उद्देश्य प्रष्ट भएपछि कस्ता प्रकारका (प्राथमिक वा द्वितीय) ?, कुन समयमा ?, कुन विधिबाट संकलित ?, के कस्ता ? र के कति मात्रामा तथ्याङ्कहरू कुन तरिकाबाट लेखन कार्यमा समावेश गर्ने निर्धारण गर्न सजिलो हुन्छ । जस्तै: नेपालको निरपेक्ष गरिबीको बारेमा आम नागरिकलाई सामान्य जानकारी गराउने बारेमा समाचार तयार गर्नु छ भने नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०६६/०६७ को अनुसार नेपाल, तत्कालिन विकास क्षेत्र, भौगोलिक क्षेत्र (हिमाल, पहाड र तराई), ग्रामिण र शहरी क्षेत्र, तथा विश्लेषणात्मक क्षेत्रहरूको गरिबीको दर (Head Count Rate) हरू गद्य (Prose) मा वर्णन गरे पुग्छ ।

उदाहरण

नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०६६/०६७ को नतिजानुसार नेपालमा करिब २५% मानिसहरू गरिब देखिन्छन् । शहरी र ग्रामिण क्षेत्रमा गरिबीको दर तुलना गर्दा शहरी क्षेत्रमा करिब १५% र ग्रामिण क्षेत्रमा करिब २७% जनसङ्ख्या गरिबीको रेखामुनि रहेको अनुमान गरिएको छ । तत्कालिन विकास क्षेत्रमा गरिबीको दर तुलना गर्दा सबै भन्दा धेरै करिब ४६% सुदूरपश्चिमाञ्चलमा, दोस्रोमा मध्य पश्चिमाञ्चलमा करिब ३२%, सबै भन्दा कम करिब २१% पूर्वाञ्चलमा, अनि मध्यमाञ्चल र पश्चिमाञ्चलमा उस्तै उस्तै करिब २२% जनसङ्ख्या गरिबीको रेखामुनि रहेको अनुमान गरिएको छ । अब भौगोलिक क्षेत्रानुसार हिमाल, पहाड र तराईमा गरिबीको दर तुलना गर्दा सबै भन्दा धेरै करिब ४२% हिमालमा, करिब २४% पहाडमा

र सबै भन्दा कम करिब २३ %जनसङ्ख्या तराईमा गरिबीको रेखामुनि रहेको अनुमान गरिएको छ ।

लेखन कार्यको उद्देश्य नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०६६/०६७ को सर्वेक्षण प्रतिवेदन लेख्न रहेको छ भने सर्वेक्षणको परिचय, नमुना छनौट विधि, सन्दर्भ समय, तथ्याङ्क संकलन गरिएको समयावधि र विधि, आँकडा व्यवस्थापन र विश्लेषण विधि, गरिबीका रेखाहरूको निर्धारण विधि र प्रक्रिया, गरिबीमापन विधि, सिद्धान्त र विश्लेषण, अनि सर्वेक्षणबाट प्राप्त सबै प्रकारका नतिजाहरूको वर्णन, तालिका र चार्टमा प्रस्तुति सहित वृहत परिमाणात्मक प्रतिवेदन नै तयार गर्नुपर्ने हुन्छ । यो सम्बन्धी पूर्ण प्रतिवेदन केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको Website www.cbs.gov.np मा हेर्न सकिन्छ ।

लेखन सामाग्रीका पाठक वा श्रोता वा लक्षित वर्ग: लेखन सामाग्रीमा कस्ता प्रकार परिमाणात्मक तथ्यहरू समावेश गर्ने र कसरी प्रस्तुत गर्ने भन्ने कुरा त्यो लेखन सामाग्री के कस्ता प्रकारको पाठकहरूको लागि हो भन्ने विषय महत्वपूर्ण हुन्छ । पाठक वा श्रोताको चेतना एवम् बौद्धिक स्तर अनुसार नै लेखन सामाग्रीमा साङ्ख्यिकी तथ्यहरू प्रयोग र प्रस्तुति गर्न बढी सान्दर्भिक हुन्छ । पाठक वा श्रोताले ठीक ढंगले बुझ्न नसक्ने र साँचो अर्थमा सूचित हुन नपाउने गरी लेखन सामाग्रीमा समावेश गरिएका साङ्ख्यिकी तथ्यहरूको खासै अर्थ हुँदैन । तसर्थ लेखक पाठक वा श्रोताको रुची, चाहना, बौद्धिक स्तर लगायतका विषयमा पूर्ण जानकारी हुनुपर्छ र सोही अनुसार तथ्यहरू र प्रस्तुतिका विधिहरू छनौट गर्नु उत्तम हुन्छ । जस्तो आम नागरिकहरूलाई मुलुकको समष्टिगत आर्थिक सूचकहरूबारे

जाकारी गराउनु छ भने प्रमुख समष्टिगत आर्थिक सूचकहरुबारेमा वर्णन गरे पुग्छ । तर वित्तीय नीति निर्माताहरुलाई मुलुकको समष्टिगत आर्थिक सूचकहरुबारे जाकारी गराउनु छ भने समष्टिगत आर्थिक सूचकहरुको अनुमान गर्ने तौर तरिका, प्रमुख समष्टिगत आर्थिक सूचकहरुका चार्टहरु मूल पाठमा व्याख्या गरेर समष्टिगत आर्थिक सूचकहरुको सबै तालिकाहरु अनुसूचीमा राखी प्रतिवेदन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

उदाहरण

अर्थतन्त्रका विविध पक्षहरुलाई मापन गरी आर्थिक नीति निर्माण गर्न तथा आर्थिक विकासका गतिविधिहरुको अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्नका लागि केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले नियमित रूपमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (Gross Domestic Product, GDP), उपभोग (Consumption), बचत (Saving), लगानी (Investment) आदि जस्ता महत्वपूर्ण राष्ट्रिय लेखा (National Accounts) सम्बन्धी समष्टिगत आर्थिक सूचकहरु तथा त्यससँग सम्बन्धित तथ्याङ्कहरु तयार गरी सार्वजनिक गरिँदै आएको छ । यस्ता सूचकहरु राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रका विभिन्न सरोकारवालाहरुबाट व्यापक रूपमा प्रयोग समेत हुँदै आएको छ । नेपालमा राष्ट्रिय लेखा अनुमानहरु वि.सं. २०१८/१९ सालदेखि शुरु गरी वि.सं. २०२१/२२ देखि अविच्छिन्न रूपमा तयार गरी प्रकाशन गरिँदै आएको छ । यसै क्रममा चालु आर्थिक वर्षको छ देखि नौ महिना सम्मका आर्थिक क्षेत्रहरुसँग सम्बन्धित आँकडा तथा सूचनाहरु एवम् बाँकी अवधिको अनुमान गर्दा केही हालको अवस्था र विगतका अवस्थाका आधारमा

वस्तु तथा सेवाको उत्पादन अनुमान गरी २०७८/७९ को प्रारम्भिक अनुमान र प्राप्त संशोधित तथ्याङ्कका आधारमा गत आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को संशोधित अनुमान तथा विगत आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को अन्तिम अनुमान प्रकाशित गरिएको छ । हाल प्रकाशित स्थिर मूल्यका अनुमानहरू आर्थिक वर्ष २०६७/६८ को मूल्यमा आधारित छन् । तथ्याङ्कको उपलब्धता संगसँगै केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क परिमार्जन नीति बमोजिम आर्थिक वर्ष २०७७/७८ र आर्थिक वर्ष २०७८/७९ का अनुमानहरूलाई क्रमशः परिमार्जन सहित प्रकाशित गर्दै लगिने छ । हाल सम्म प्राप्त अनुमानहरूको अध्ययन गर्दा चालु आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा उपभोक्ताको मुल्य (Purchase Price) मा ५.८४% ले समष्टिगत आर्थिक वृद्धि (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धि) हुने देखिन्छ । आ.व. २०७८/७९ मा अन्य केही प्रमुख आर्थिक सूचकहरू (Key Macroeconomic Indicators) को अवस्था देहाय बमोजिम रहेको छः

- कुल गार्हस्थ्य उत्पादन वृद्धिदर आधारभूत मूल्य (Basic Price) मा ५.४९% ।
- चालु मूल्य अनुसार कुल उत्पादन (Gross Output) आधारभूत मूल्यमा रु. ७३ खर्ब ५६ अरब ६१ करोड ।
- चालु मूल्य अनुसार कुल मध्यवर्ती उपभोग (Intermediate Consumption) उपभोक्ताको मूल्यमा रु. ३२ खर्ब ५१ अरब ६ करोड ।

- चालु मूल्य अनुसार कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) आधारभूत मूल्यमा रु. ४१ खर्ब ५ अरब ५४ करोड ।
- चालु मूल्य अनुसार कुल गार्हस्थ्य उत्पादन उपभोक्ताको मूल्यमा रु. ४८ खर्ब ५१ अरब ६३ करोड ।
- चालु मूल्यमा कुल स्थिर पुँजी निर्माण (Gross Fixed Capital Formation) रु. १४ खर्ब २५ अरब ८ करोड (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २९.३७%) ।
- चालु मूल्यमा अन्तिम उपभोग खर्च (Final Consumption Expenditure) रु. ४४ खर्ब १ अरब ६७ करोड (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ९०.७३%) ।
- चालु मूल्यमा वस्तु तथा सेवा निर्यात (Export) रु. ३ खर्ब २० अरब ७१ करोड (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ६.६१%) ।
- चालु मूल्यमा वस्तु तथा सेवा आयात (Import) रु. १८ खर्ब २० अरब ८२ करोड (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४१.४९%) ।
- चालु मूल्यमा कुल राष्ट्रिय वचत (Gross National Saving) कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ३१.९५% ।
- विप्रेषण रु. ९ खर्ब ६१ अरब ७ करोड (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १९.८१%) ।
- प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन रु १,६४,५९८ अर्थात १,३७२ यु.एस डलर ।
- प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय उत्पादन रु १,६५,६४९ अर्थात १,३८१ यु.एस डलर ।

यो तथ्याङ्कको बारेमा थप विस्तृत जानकारी केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको Website www.cbs.gov.np बाट प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

आर्थिक तथ्याङ्कको व्याख्या

दैनिक जीवनमा गर्ने हरेक क्रियाकलाप आर्थिक कार्य सँग सम्बन्धित रहने गरेको छ । आर्थिक क्रियाकलाप सँग सम्बन्धित सूचनाहरूलाई एकत्रित गरि समष्टिगतरूपमा (Aggregated) गरिने प्रस्तुतिनै आर्थिक तथ्याङ्क हुन । निश्चित समयावधि भित्रमा देशमा भएका सम्पूर्ण बस्तु तथा सेवाको परिमाणलाई सोझै योग गर्न नसकिने भएकोले तिनको मौद्रिक मानलाई योग गरि कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) निकालिन्छ जुन एक प्रमुख आर्थिक तथ्याङ्क हो । कुनैपनि तथ्याङ्कको व्याख्या गर्दा सही रूपमागरिनु पर्दछ अन्यथा यसले भ्रम तथा द्विविधा श्रृजना गरि गलत सन्देश प्रवाह गर्दछ । अव्यवसायीक रूपमा तयार गरिएका तथ्याङ्क आणविक हतियार भन्दा घातक हुन्छ जसले सामाजिक जीवन, वातावरण तथा अर्थतन्त्रमा निकै ठूलो क्षति पुर्याउन सक्दछ । तथ्याङ्कको गलत प्रयोगले गर्दानै तथ्याङ्क प्रति अविश्वास पैदा भइ “Lie Damn Lie and Statistics”, तथ्याङ्क होइन मिथ्याङ्क आदि जस्ता भनाइ प्रचलित हुन पुग्छन् । तथ्याङ्क समाजको ऐना हो जसरी ऐनामा एउटै वस्तुको आकृति विभिन्न कोणबाट फरक फरक देखिन्छ त्यसरी नै तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्दा सम्पूर्ण पक्षलाई ध्यान नदिइ गरेमा त्यसले एक पक्षीय विचार श्रृजना गर्न सहयोग पुग्दछ त्यसैले तथ्याङ्कको व्याख्या एवम् विश्लेषण गर्दा समग्रतालाई प्रतिबिम्बित हुने गरि गरिनु पर्दछ ।

आर्थिक तथ्याङ्क विशेष प्रकृतिका हुन्छन्, आर्थिक तथ्याङ्कलाई मूलतः समय, क्रियाकलापको परिमाण तथा मूल्यले प्रभाव पार्छन् । आर्थिक

क्रियाकलापबाट उत्पादन हुने बस्तु तथा सेवा विविध प्रकृतिको हुनाले प्रत्यक्ष रूपमा एकीकृत गरि सूचक तयार गर्न सम्भव हुँदैन त्यसैले एक साझा इकाइ मान (Value) मा परिवर्तन गरि गणितिय क्रियाहरू गर्नु पर्दछ । आर्थिक क्रियाकलापका परिमाणलाई मूल्यको प्रयोग गरि मान निकालिन्छ ।

$$\text{मान (Value)} = \text{परिमाण (Volume)} \times \text{मूल्य (Price)}$$

आर्थिक तथ्याङ्क आर्थिक क्रियाकलाप, समय तथा मूल्यको एकीकृत स्वरूप भएकोले यसको व्याख्या गर्दा तीनै पक्षलाई ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ । कुनै पनि बस्तु तथा सेवाको मूल्य त्यसको माग तथा आपूर्तिले निर्धारण गर्ने हुनाले उत्पादन र मूल्य निर्धारण आआफ्नै ढङ्गले स्वतन्त्र रूपमा हुने हुँदा बस्तु तथा सेवाको उत्पादनको विश्लेषण गर्दा मूल्यलाई स्थिर राखि गर्नु पर्दछ । मूल्यलाई स्थिर राख्नको लागि कुनै एक समय (वर्ष) लाइ आधार मानि सोही वर्षको मूल्यलाई प्रयोग गरियो भने सो मूल्यलाई स्थिर मूल्य तथा सो मूल्य प्रयोग गरि निकालिएको मान स्थिर मूल्य मान हो । यसरी स्थिर मूल्यमा मान निकाल्दा मुद्रास्फीतिको प्रभावलाई हटाइ बस्तु तथा सेवाको उत्पादन परिमाणलाई मात्र मापन गर्न सकिन्छ ।

आर्थिक तथ्याङ्कलाई व्याख्या गर्दा तलका पक्षहरूमा ध्यान दिनु उपयुक्त हुन्छ ।

१. तथ्याङ्क तथा सूचकको परिभाषाको बारेमा पूर्ण ज्ञान हुनु पर्दछ । मापन गर्न लागिएका कतिपय धारणा (Concepts) सामान्य सिधा अर्थ दिने लागेतापनि तिनको मापन प्रकृया सरल हुँदैन त्यसैले अर्थ पूर्ण व्याख्याकोलागी समग्र सूचकलाई कसरी परिभाषित गरि निर्माण गरिएको छ भन्ने ज्ञान हुनु अनिवार्य हुन्छ । तथ्याङ्क सङ्कलनका विधि, सर्वेक्षण सँग सम्बन्धित विविध पक्ष नमुना छनौट, भौगोलिक फैलावट, तथ्याङ्क सङ्कलनका सिमा आदीको बारेमा पनि पूर्ण सूचना हुनु पर्दछ ।
२. आर्थिक तथ्याङ्कको व्याख्या गर्दा तथ्याङ्कका सीमितता जस्तै तथ्याङ्क सामूहिक रूपमा मात्र सत्य हुने र व्यक्तिगत प्रतिनिधित्व नगर्ने, तथ्याङ्किय नियमहरू सर्वव्यापी नहुने आदी लाइ पनि मनन गरि सोही अनुरूप व्याख्या गर्नु पर्दछ । उदाहरणको लागि कुनै नदीको अधिकतम गहिराइ ६ फिट र न्यूनतम गहिराइ ४ फिट छ भने त्यस नदीको औसत गहिराइ ५ फिट हुने गर्दछ यस आधारमा ५ फिट ६ इन्च उचाइको मानिसले नदीको औषत गहिराइका आधारमा नदी पार गर्न खोज्दा दुर्घटना हुन सक्ने भएकोले नदी पार गर्नु भन्दा पहिले औसत गहिराइ भन्दा पनि नदीको अधिकतम तथा न्यूनतम गहिराइको आधारमा निर्णय लिनु उपयुक्त हुन्छ ।
३. तथ्याङ्किय नतिजाहरू सम्भाव्यतामा आधारित हुने भएकोले व्याख्या गर्दा पनि सम्भाव्यताका नियमलाई हृदयङ्गम गरि गरिनु पर्दछ ।

४. तथ्याङ्कको तुलना गर्दा तुलना योग्य छन् कि छैनन् यकिन गरि तुलना गरिनु पर्दछ । तथ्याङ्क तुलनाका सर्तहरूको पालना नभएमा तुलना युक्ति संगत हुँदैनन् र तिनले प्रवाह गर्ने सन्देश गलत हुन्छन् ।
५. तथ्याङ्क तथा सूचकले कुन समयको प्रतिनिधित्व गर्दछ जस्तै साप्ताहिक, महिना, त्रैमासिक, चौमासिक वा वार्षिक आदि यकिन गरि प्रयोग गर्नु पर्दछ । जस्तै औसत मासिक तलब रू १००,०००।०० धेरै हुन सक्दछ तर वार्षिक रू १००,०००।०० न्यून हुन्छ । आर्थिक तथ्याङ्क प्राय समय सँग सम्बन्धित हुन्छन । वार्षिक तथ्याङ्क प्रयोग गर्दा आर्थिक वर्ष, क्यालेण्डर वर्ष वा शैक्षिक वर्ष कुन हो यकिन गरि प्रयोग गर्नु पर्दछ ।
६. एक वर्ष भन्दा कम समयावधिमा निकालिने तथ्याङ्कको प्रयोग गर्दा त्यस्ता सूचकहरू मौसमी प्रभाव रहित (Seasonally Adjusted) वा मौसमी प्रभाव सहितका (Seasonally Unadjusted) हुन भन्ने यकिन गरिनु पर्दछ ।
७. तथ्याङ्कले विश्लेषण गर्न खोजेको सूचकले प्रतिनिधित्व गर्ने आर्थिक कार्यकलाप मौज्जात (Stock Variable) हो वा प्रवाह (Flow Variable) भन्ने कुरामा ध्यान दिनु पर्दछ । मौज्जात चरले निश्चित समय विन्दुको परिमाण वा नतिजालाई जनाउँछ भने प्रवाह चरले कुनै समय सिमा भित्रमा भएका क्रियाकलापको कुल परिणाम लाई जनाउँछ । उदाहरणको लागि केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले प्रकाशन गरेको आर्थिक वर्ष २०७८/२०७९ कुल

गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रारम्भिक अनुमान रु. ४८ खर्व ५१ अर्ब ६२ करोड ५ लाख प्रवाह चर हो र यसले वर्षभरिको कुलगार्हस्थ्य उत्पादनलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ भने नेपाल राष्ट्र बैकले प्रकाशन गरेको प्रारम्भिक वार्षिक तथ्याङ्क अनुसार आर्थिक वर्ष २०७८/२०७९ को कुल निक्षेप रु. ५० खर्व ८२ अर्ब ७७ करोड मौज्जात हो जसले २०७९ असार ३१ गतेको बैक तथा वित्तीय संस्थामा रहेको कुल निक्षेपलाई जनाउँछ र आर्थिक वर्ष २०७८/२०७९ मा बैक तथा वित्तीय संस्थाले सङ्कलन गरेको जम्मा निक्षेप रु. ४२० अर्ब प्रवाह चर हो ।

८. तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दाको भौगोलिक क्षेत्र विस्तार वा फैलावट (समेटिएको भूगोल Geographical Coverage) लाइ सुनिश्चित गरि सो अनुसार व्याख्या गर्नु पर्दछ ।
९. प्रस्तुत आँकडा वा तथ्याङ्क मुद्रास्फीति समायोजन गरिएको वा नगरिएको भन्ने कुरामा ध्यान दिनु पर्दछ सो अनुसार तुलना तथा निष्कर्ष निकालिनु पर्दछ । जस्तै नेपाल जीवनस्तरसर्वेक्षण तेस्रो बाट प्राप्त गरिबीको रेखा १९ हजार दुइ सय ६१ रुपैयाँ हो, सो गरिबीको रेखा सन २०१०/११ मा निर्माण गरिएको हुनाले २०१९/२० मा प्रयोग गर्दा उक्त गरिबीको रेखालाई मुद्रास्फीति समायोजन गरि प्रयोग गरिनु पर्दछ ।
१०. समय सम्बद्ध आँकडा (Time series Data) तुलना गर्दा जहिले पनि स्थिर मूल्यमा गरिनु पर्दछ । यस्ता तथ्याङ्कको व्याख्या गर्दा मापन गरिएको मूल्य, साल इकाइ आदीमा बिचार पुर्याउनु पर्दछ । समय सम्बन्ध आँकडाको विश्लेषण गर्दा प्रवृत्ति (Trend) अध्ययन

तथा प्रवृत्तिमा संरचना गत परिवर्तन (Structural Shift) पहिल्याउन ग्राफ चित्रको प्रयोग गरिनु पर्दछ । संरचनात्मक परिवर्तन भन्नाले अर्थतन्त्रको कुनै एक क्षेत्रमा गुणात्मक वा परिमाणात्मक रूपमा हुने परिवर्तन हो । नेपालको अर्थतन्त्रलाई अध्ययन गर्दा कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको हिस्सामा आएको परिवर्तन संरचनात्मक परिवर्तन हो ।

११. आर्थिक तथ्याङ्कको व्याख्या गर्दा सकेसम्म सापेक्षिक मापदण्डमा मापन गरिएका सूचकको आधारमा गर्नु पर्दछ । अनुपातको प्रयोग गर्दा अनुपात तुलना योग्य हुनु पर्दछ, हर तथा अंश दुवै एकै समयावधिका, एकै भूगोलका वा एकै प्रकारले समायोजन गरिएका हुनु पर्दछ । अनुपात अधिक मात्रामा प्रयोग हुने भएता पनि यसको प्रयोग गर्दा उच्च सावधानी अपनाउनु पर्दछ ।

१२. आर्थिक तथ्याङ्कको व्याख्या गर्दा स्थिर मूल्यमा मापन गरिएको हो वा चालु मूल्यमा मापन गरिएको हो ध्यान दिनु पर्दछ, स्थिर मूल्यमा गरिएको मापनमा वृद्धिदर उपयुक्त हुन्छ, भने चालु मूल्यमा गरिएको मापनमा अंश (Share) निकालि निष्कर्ष निकाल्नु पर्दछ । कुल गार्हस्थ उत्पादनको वृद्धिदर स्थिर मूल्यबाट निकालिन्छ, भने कुनै आर्थिक वर्षको कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान निकाल्न उक्त वर्षको चालू मूल्यको कूल कृषि उत्पादन सोही वर्षको चालू मूल्यको कुल गार्हस्थ उत्पादनको कति प्रतिशत हुन्छ, हिसाब गरि निकालिन्छ । नेपालको आ.ब. २०७८/७९ को आर्थिक वृद्धिदर ५.८४ प्रतिशत स्थिर मूल्यको मापनबाट प्राप्त भएको हो भने प्राथमिक क्षेत्रको योगदान २४.५ प्रतिशत चालू मूल्यको

मापनबाट प्राप्त भएको आँकडा हो । उत्पादित तथ्याङ्कको विश्वसनीयता तथा गुणस्तरमा ध्यान दिनु पर्दछ । यसको अर्थ सरकारी निकायबाट उत्पादित तथ्याङ्क भए आखा चिम्लेर विश्वास गर्नु पर्छ भन्ने होइन । सरकारी निकायबाट उत्पादित तथ्याङ्कको पनि Cross Verification को माध्यमबाट विश्वसनीयता परिक्षण गर्न सकिन्छ ।

१३. तथ्याङ्क उत्पादनमा संलग्न निकाय तथा तथ्याङ्कको श्रोत विश्लेषण गर्नु पर्दछ । तथ्याङ्क उत्पादक गैरसरकारी निकाय भएमा उत्पादित तथ्याङ्क सामान्यतया आफूले पैरवी गरेको विषय वा मुद्दालाई प्राथमिकतामा पार्नको लागि बढोत्तरी गरिने सम्भावना हुने हुँदा तथ्याङ्क उत्पादनमा संलग्न हुने निकायको स्वायत्तता जनशक्तिको व्यावसायिकता उत्प्रेरणा, कानुनी प्रबन्ध तथा श्रोत साधनको उपलब्धता आदि जस्ता विषयलाई पनि ध्यान दिनु पर्दछ ।
१४. तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्दा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको विधि तथा श्रोतमा पनि ध्यान दिनु पर्दछ । यस्ता तथ्याङ्क सर्वेक्षणबाट प्राप्त भएका हुन वा अन्य विधिबाट सङ्कलन गरिएको हो, हेर्नु पर्दछ । अन्य विधि अन्तर्गत आधिकारिक तथ्याङ्क द्वितीय श्रोतबाट सङ्कलन गरिन्छ र यस्ता तथ्याङ्क अधिक मात्रामा प्रशासनिक अभिलेखका सहउत्पादन हुन्छ । त्यसमा प्रयोग गरिने परिभाषाहरू कानुनी वा प्रशासनिक हुन्छन् त्यसैले तिनले सामाजिक वा आर्थिक परिभाषालाई उचित प्रतिनिधित्व नगर्ने सम्भावना अधिक रहन्छ ।
१५. आर्थिक तथ्याङ्कको व्याख्या गर्दा परिमार्जन सम्बन्धी नीति के हो ? परिमार्जन गर्न हुने हो वा होइनन् यकिन गरिनु पर्दछ । त्यस्ता

तथ्याङ्क प्रारम्भिक संशोधित के हो र संशोधनको नीति के र कस्तो छ आदी कुरालाई ध्यान दिनु उपयुक्त हुन्छ । समान्यतया राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क परिमार्जन हुन्छन् भने उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क परिमार्जन हुँदैनन् । परिमार्जन हुने तथ्याङ्कको व्याख्या गर्दा प्रारम्भिक हो वा अन्तिम हो ख्याल गर्नु पर्दछ ।

१६. कुनै पनि परिवर्तनलाई मापन गर्दा तथा त्यस्तो परिवर्तनलाई व्याख्या गर्ने क्रममा परिवर्तनका सुरुवाती तथा अन्तिम दुवै बिन्दुलाई ध्यानमा राखिनु पर्दछ । परिमाणात्मक बिन्दु तथा सापेक्षिकता दुवै पक्षलाई ख्याल गरि व्याख्या गरिनु पर्दछ । उदाहरणको लागि आर्थिक मन्दि को सुरुवाती अवस्था र पुनरुत्थान पश्चात्को अवस्थामा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा भएको परिवर्तन भन्दा दुवै समयमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा भएको वार्षिक वृद्धिदरको व्याख्या अर्थपूर्ण हुन्छ ।

१७. कारक र असरको ब्याख्या गर्दा चरहरू बीच सहसम्बन्ध (Correlation) हुँदा कारक (Causation) हुन्छन् भन्ने हुँदैन । त्यसैले कारक हुन वा होइनन् यकिन गरेर मात्र निष्कर्षमा पुगनु उचित हुन्छ ।

१८. अन्तरदेशीय तुलना गर्दा तत्तत् ठाउँमा अवलम्बन गरिएको परिभाषा तथा वर्गीकरण र समय पनि एकै हुनु पर्दछ अन्यथा विधि, परिभाषा, पद्धति, समय, वर्गीकरण आदीलाई समायोजन गरिनु पर्दछ ।

१९. सूचक निर्माण गर्दा सरल (Simple) हो वा Composite (संयुक्त) सूचक हो यकिन गर्नु पर्दछ । संयुक्त हो भने व्याख्या गर्ने क्रममा

अंशहरूको भारलाई ध्यानमा राखि व्याख्या गरिनु पर्दछ । सरल सूचकमा सबै अंश हरूको भार समान हुन्छ । जस्तै मानव विकास सूचकाङ्क निर्माण गर्दा शिक्षा, स्वास्थ्य तथा आय तीन वटै अंशको भार समान हुन्छ । तर उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क निर्माण गर्दा डालोमा भएका बस्तु तथा सेवाको उपभोग अनुसार भार निर्धारण गरिएको हुन्छ । त्यसैले उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्कको व्याख्या गर्दा बस्तु तथा सेवाको भार कति छ भन्ने कुरालाई पनि ध्यान दिनु पर्दछ कम भार भएको बस्तु तथा सेवामा भएको भारि मूल्य बृद्धिले पनि उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्कमा वृद्धि नदेखिन सक्छ भने बढि भार भएको बस्तु तथा सेवामा भएको सामान्य परिवर्तनले पनि उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्कमा उल्लेख्य वृद्धि हुन सक्छ ।

२०. कुनै पनि तथ्याङ्कको व्याख्या गर्दा यदि एउटा मुख्य सूचकको साथमा अतिरिक्त सूचनाहरू पनि राखि व्याख्या गर्दा त्यसले प्रवाह गर्ने सन्देश सशक्त तथा पूर्ण हुन्छ भने त्यस्तो अवस्थामा अतिरिक्त सूचना तथा मापदण्डहरूको प्रयोग गर्नु पर्दछ ।

२१. परिवर्तनको सापेक्षित मापन (Relative Measure of Change) तथा स्तर (level) लाई राम्रो संग एकैसाथ प्रयोग गरि व्याख्या गर्दा व्याख्या पूर्ण हुन पुग्दछ । आ. व. २०६७/६८ मा ३३.४५ प्रतिशत रहेको कृषि बन तथा मत्स्य क्षेत्रको योगदान आ. व. २०७८/७९ मा २३.९५ प्रतिशत रहेको छ भने सोही अवधिमा सो क्षेत्रको कुल मूल्य अभिवृद्धि क्रमशः ४ खर्व ८० अर्ब र ९ खर्व ८३ अर्ब रहेको छ जस अनुसार कुल मूल्य अभिवृद्धिमा वृद्धि भएतापनि योगदानमा हास आएको देखिन्छ जुन कृषि बन तथा

मत्स्य क्षेत्रको उत्पादनमा कमी आएको नभएर अन्य क्षेत्रमा भएको वृद्धिको प्रभाव हो । त्यस्तै राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजा अनुसार २०६८ देखि २०७८ सम्म जनसंख्या वृद्धिदर ०.९३ प्रतिशत रहेको छ र कुल जनसंख्या २,९१,९२,४८० पुगेको छ । नेपालको जनसंख्याको व्याख्या गर्दा दुवै सूचक वृद्धिदर तथा कुल जनसंख्या लाई उल्लेख गरि गरिने व्याख्या पूर्ण हुन्छ ।

सर्वेक्षण प्रतिवेदन अध्ययन

परिचय

आधिकारिक निकायहरूबाट सञ्चालन गरिएका विभिन्न सर्वेक्षणहरूका प्रतिवेदन तथ्याङ्कका भरपर्दा स्रोत हुन् । कतिपय प्रतिवेदनहरूमा तथ्याङ्क विश्लेषण गरेर सूचकहरू समेत उपलब्ध गराईएका हुन्छन् र यस्ता सूचकहरूको व्याख्या एवम् विश्लेषण पनि गरिएको हुन्छ । यस्ता तथ्याङ्क वा सूचना स्थानीय तह, प्रदेश तथा केन्द्रका नीति निर्माता, योजनाकारलाई अत्यावश्यक हुन्छन् । साथै, पत्रकार, विद्यार्थी, नागरिक समाज, विकास साझेदार आदिलाई पनि सर्वेक्षण प्रतिवेदनहरू तथ्याङ्कको स्रोतका रूपमा वा सन्दर्भ सामाग्रीका रूपमा महत्वपूर्ण मानिन्छन् । सञ्चार जगतले समाचार वा लेख तयार गर्दा कतिपय सूचनाहरूको प्रयोग गर्नुपर्ने पनि हुनसक्दछ । यस्तो अवस्थामा पत्रकारहरूले सर्वेक्षण प्रतिवेदन प्राप्त गर्ने, तिनीहरूको अध्ययन गर्ने र प्रयोग भएका सूचनाहरूको सहि ढंगले प्रयोग गर्ने गर्नुपर्दछ । सर्वेक्षण प्रतिवेदनहरूलाई बुझ्न र उपयोग गर्नका लागि त्यस्ता प्रतिवेदनका विषयवस्तुको गहन अध्ययन गर्नुपर्दछ । यस्ता प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएका तथ्याङ्क वा सूचकहरूको अर्थ बुझ्ने गरी अध्ययन गर्ने कार्यलाई प्रतिवेदन अध्ययन भनिन्छ । यस पाठमा सर्वेक्षण प्रतिवेदन अध्ययन गरेर तिनका सारसंक्षेप बताउन सक्ने हुनका लागि परियोजना कार्य समेत राखी पाठकवर्गमा अध्ययन तथा लेखन शैलीको विकास गर्ने लक्ष्य लिइएको छ ।

सर्वेक्षण प्रतिवेदन भनेको के हो ?

कुनैपनि गणना वा नमूना सर्वेक्षण सम्पन्न भईसकेपछि उक्त गणना वा सर्वेक्षण सञ्चालन गर्ने निकायले सर्वेक्षणको परिचय सहित यसबाट प्राप्त तथ्याङ्क वा सूचना र आवश्यकता अनुसार थप व्याख्या विश्लेषण गरेर प्रतिवेदन प्रकाशन गरेका हुन्छन् । यस्ता प्रकाशनहरू हार्ड कपी वा इलेक्ट्रोनिक कपी वा दुवै हुन सक्दछन् । यसरी सर्वेक्षणका नतिजाहरू प्रस्तुत गरिएका प्रकाशनहरूलाई सर्वेक्षण प्रतिवेदन भनिन्छ । यस्ता प्रतिवेदनहरूमा सामान्यतया कार्यकारी सारांश, सर्वेक्षणको परिचय, क्षेत्र तथा दायरा, प्रश्नावली, नमूना सर्वेक्षणको प्रतिवेदन भएमा नमूना छनौट विधि, स्थलगत कार्यको योजना, सन्दर्भ समय, आंकडा प्रशोधन तथा मुख्य नतिजाहरू समावेश हुन्छन । प्रतिवेदनका पाठकहरूले कुनै पनि गणना वा सर्वेक्षणका सूचक प्रयोग गर्नुपूर्व प्रतिवेदनमा उल्लेख भएका उक्त विषयहरूका बारेमा स्पष्ट हुनुपर्दछ । प्रतिवेदन पुरै अध्ययन गर्न समय लाग्ने हुनाले संक्षेमा जानकारी हासिल गर्न कार्यकारी सारांश अध्ययन गर्ने र सो अध्ययन गर्दा थप स्पष्ट हुनु पर्ने भएमा सम्बन्धित खण्डको विस्तृत अध्ययन गर्न सकिन्छ । सूचना प्रयोग गर्नु पूर्व सूचना उत्पादन गर्ने गणना वा सर्वेक्षणको प्रकृति, तथ्याङ्कीय विधि तथा सन्दर्भ समय र स्थानको जानकारी लिनु पर्दछ । एउटै सर्वेक्षणका विभिन्न सूचकहरूका लागि सन्दर्भ समय एउटै वा फरक फरक हुन सक्दछन् । त्यसैगरी नमूना सर्वेक्षणका नतिजाहरूमा नमूना भार (Sampling Weight) प्रयोग गरी समग्र जनसङ्ख्या प्रतिनिधिन्व हुनेगरी सूचक प्रकाशन भएको छ वा छैन भनेर पनि ख्याल गर्नुपर्दछ । सर्वेक्षण

प्रतिवेदनका उदाहरणका लागि केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले सञ्चालन गरेको नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २०१७/१८ को प्रतिवेदन, आर्थिक गणना, २०१८ को प्रतिवेदन, नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण, २०१९ को प्रतिवेदन, स्वास्थ्य मन्त्रालयले सञ्चालन गरेको नेपाल जनसांख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०१६ आदि प्रतिवेदनहरू हेर्न सकिन्छ ।

सर्वेक्षण प्रतिवेदन अध्ययन गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू सर्वेक्षणका प्रतिवेदनहरू अध्ययन गर्दा विशेष गरी निम्न विषयहरूमा ध्यान दिनुपर्दछ ।

- **सर्वेक्षणको उद्देश्य:** प्रतिवेदनमा सर्वेक्षणका उद्देश्यहरू उल्लेख गरिएको हुन्छ । कुनै खास उद्देश्यका लागि सञ्चालन गरिएका सर्वेक्षणहरूले विशेष गरी त्यही उद्देश्य प्राप्तिका लागि तथ्याङ्क संकलन तथा व्यवस्थापन गरेका हुन्छन् । प्रतिवेदनको प्रयोगकर्ताले प्रतिवेदनमा उल्लेख भएका उद्देश्यसँग आफूले गर्न खोजेको अध्ययन सम्बन्धित छ वा छैन भन्ने कुरा ख्याल गर्नु पर्दछ । सामान्यतया प्रतिवेदनको परिचय खण्डमा सर्वेक्षणको उद्देश्य खुलाइएको हुन्छ । तर कतिपय प्रतिवेदनहरूमा प्रत्यक्ष रूपमा उद्देश्य नलेखिएको पनि हुन सक्दछ । यदि उद्देश्य स्पष्ट खुलाइएको छैन भने पनि अन्य कुनै स्रोतको प्रयोग गरेरै भएपनि सर्वेक्षणको उद्देश्य थाहा पाउनु पर्दछ । उदाहरणका लागि नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २०१७/१८ को प्रतिवेदनको परिचय खण्डमा तथा दायरा र क्षेत्र (Scope and Coverage) खण्डमा सर्वेक्षणको उद्देश्य खुलाइएको छ (बक्स १) ।

जस अनुसार सो सर्वेक्षणको उद्देश्य भनेको नेपालको श्रम तथ्याङ्क अध्यावधि गर्नु तथा नेपालको श्रम बजारको मुख्य मुख्य नतिजा र प्रवृत्तिहरूको ढाँचाको विश्लेषण गर्नु हो ।

बक्स १: नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २०१७/१८ को प्रतिवेदनको एक अंश

नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण २०१७/१८ (NLFS III) को प्रमुख उद्देश्य भनेको श्रम तथ्याङ्क अध्यावधिक गर्नु हो । रोजगारीका बाहेक जस्तै: आफ्नै उपभोगका लागि वस्तु तथा सेवा उत्पादन गर्ने, स्वयम् सेवा गर्ने जस्ता कामका अन्य अवस्थाहरूको सूचना संकलन गर्नु पनि यो सर्वेक्षणको उद्देश्य हो । यो सर्वेक्षणले उन्नाइसौं आइसीएलएस (१९th ICLS) का सुझाव बमोजिमका नयाँ अवधारणा र परिभाषा प्रयोग गरी रोजगार, बेरोजगार, अर्ध बेरोजगार सम्बन्धी आधार तथ्याङ्क तय गर्नेछ । यस्ता तथ्याङ्कले रोजगारी सिर्जना गर्नका लागि तर्जुमा गरिएका सरकारका विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमको असर पहिचान गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । त्यसैगरी यो सर्वेक्षणले क्षमता विकास, आप्रवासी कामदारको आवागमन व्यवस्थापन, महिला तथा बालबालिकाको अवस्था सुधार, तथा अनौपचारिक क्षेत्रको महत्व र भूमिका परिक्षण गर्न आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।

स्रोत: नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २०१७/१८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

- **सर्वेक्षणको दायरा र क्षेत्र:** गणनाहरूको दायरा निकै फराकिलो हुन्छ र यिनीहरूले लक्षित जनसङ्ख्या जति सबै समेटेका हुन्छन् । अर्कोतर्फ नमूना सर्वेक्षणहरूको दायरा विशिष्टिकृत हुन्छ र यिनीहरूको कभरेज पनि निश्चित गरिएको हुन्छ । उदाहरणका लागि नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २०१७/१८ को प्रतिवेदनमा उल्लेख भए बमोजिम यस सर्वेक्षणको दायरा भनेको रोजगार, स्वरोजगार तथा स्वयंसेवा सम्बन्धी कामका बारेमा विवरण संकलन गर्नु रहेको थियो । जसका लागि यस सर्वेक्षणले श्रम तथ्याङ्क सम्बन्धी १९ औं अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन (19th ICLS) ले सुझाएका अवधारणा तथा

परिभाषा अबलम्बन गरेर रोजगार, बेरोजगार तथा अर्धबेरोजगार सम्बन्धी तथ्याङ्क समेटेको थियो । यो सर्वेक्षणले पुरै नेपाललाई समेटेको थियो ।

- **लक्षित जनसङ्ख्या र नमूना चयन:** सर्वेक्षणले कुनै निश्चित जनसङ्ख्याको विवरण संकलन गर्ने लक्ष्य लिएको हुन्छ । नमूना सर्वेक्षणको हकमा कुन विधि प्रयोग गरेर नमूना संकलन गरिएको हो सो कुरा पनि प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको हुन्छ । तसर्थ, प्रतिवेदन अध्ययन गर्ने व्यक्तिले सम्बन्धित सर्वेक्षणको लक्षित जनसङ्ख्या र नमूना चयन सम्बन्धी विधिका बारेमा पनि जानकारी हासिल गर्नु पर्दछ । उदाहरणका लागि नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २०१७/१८ को प्रतिवेदनमा उल्लेख भए बमोजिम यस सर्वेक्षणको लक्षित जनसङ्ख्या भनेको काम गर्ने उमेर समुह अर्थात् १५ वर्ष वा सो भन्दा माथिका जनसङ्ख्या हो । यस सर्वेक्षणको नमूना चयन गर्न स्तरिकृत सम्भाव्यता नमूना (Stratified Probability Sampling) प्रयोग गरिएको थियो । यो नमूना चयन बहुचरण नमूना छनोट (Multistage Sampling) मा आधारित थियो । यस सर्वेक्षणको तथ्याङ्क विश्लेषण क्षेत्र (Domain) १४ वटा रहेका थिए र देश भरिबाट १८,००० परिवार छानिएका थिए ।
- **प्रश्नावली तयार गर्न प्रयोग गरिएको दृष्टिकोण:** सर्वेक्षणमा विवरण संकलन गर्नका लागि प्रश्नावलीको प्रयोग गरिएको हुन्छ । कागजी वा आजकल ट्याबलेटमा समेत प्रश्नावली तयार गरिन्छ । खास प्रकृतिका सर्वेक्षणहरूका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सुझावहरूको अबलम्बन गरेर प्रश्नावलीहरू तयार गरिन्छ । प्रश्नावलीहरू प्राय प्रतिवेदनको

अनुसूचीमा उपलब्ध गराइएका हुन्छन् । प्रतिवेदन अध्ययन गर्ने व्यक्तिले प्रश्नावलीको पनि अध्ययन गरेर के कस्ता प्रश्नहरू समावेश भएका छन् भन्ने बारेमा जानकारी हासिल गर्नुपर्दछ । प्रश्नावलीकै आधारमा विभिन्न चरहरूको पहिचान गर्न सकिन्छ । यसबाट आफूलाई चाहिएको चरको मात्र तथ्याङ्क हेर्न पनि सकिन्छ । उदाहरणका लागि नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २०१७/१८ को प्रतिवेदनमा उल्लेख भए बमोजिम यस सर्वेक्षणमा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (ILO) का सुझावहरू समेटेर १४ वटा खण्डमा १६८ वटा प्रश्नहरू समावेश गरिएका थिए ।

- **सर्वेक्षण कार्यान्वयन प्रक्रिया:** सर्वेक्षण प्रतिवेदन अध्ययन गर्ने क्रममा पाठकले उक्त सर्वेक्षणको कार्यान्वयनको पाटोलाई पनि गहिरिएर नियाल्नु पर्दछ । प्रायजसो प्रतिवेदनहरूमा स्थलगत कार्यको संगठन (Organization of Field Work) भनेर यसका बारेमा उल्लेख गरेका हुन्छन् । यसबाट तथ्याङ्कको गुणस्तरको तह थाहा पाउन सकिन्छ । अनुगमन तथा सुपरभिजन र गुणस्तर नियन्त्रणका लागि गरिएका पहलका बारेमा थाहा हुन्छ । यस कुराले प्रतिवेदनमा प्रस्तुत गरिएका सूचना विश्वास गर्ने आधार तयार हुन्छ । उदाहरणका लागि नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २०१७/१८ को प्रतिवेदनमा उल्लेख भए बमोजिम यस सर्वेक्षणमा २४ वटा तथ्याङ्क संकलन गर्ने समूह परिचालन गरिएको थियो । प्रत्येक समूहमा एकजना समूह नेता, एक जना सुपरिवेक्षक र अन्य दुई जना गणकहरू थिए । स्थलगत कार्यमा खटिने कर्मचारीलाई मुख्य प्रशिक्षकहरूबाट १८ दिनको प्रशिक्षण दिइएको थियो । सुपरिवेक्षण कर्ताका लागि अलगगै

तालिम प्रदान गरिएको थियो । तालिम अवधिमा फिल्ड अभ्यास गरेर प्रशिक्षार्थीहरूको बुझाईको तह र आत्मविश्वास अभिवृद्धि गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणमा समूह नेताले दैनिक रूपमा फिल्ड कार्यको गुणस्तर नियन्त्र गर्दथे भने केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, राष्ट्रिय योजना आयोग तथा तथ्याङ्क कार्यालयबाट अनुगमन तथा सुपरभिजन भएको थियो । यस्ता सुपरभिजन स्थलगत तथ्याङ्क संकलन कार्यको शुरूका दिनहरूमा निकै गहन रूपमा गरिएको थियो । यसबाट तथ्याङ्क संकलनमा केही कमिकमजोरी भएमा तत्काल सुधार गर्न र केही समस्या भएमा समाधान गर्न सहज भएको थियो ।

- **सन्दर्भ समय:** सर्वेक्षण प्रतिवेदन अध्ययन गर्दा ध्यान दिनुपर्ने अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भनेको सर्वेक्षणको सन्दर्भ समय हो । कुन समयावधिलाई आधार मानेर तथ्याङ्क संकलन गरिएको हो सो बारेमा पाठकलाई पूर्ण जानकारी हुनु पर्दछ । सन्दर्भ समयले तथ्याङ्कको स्थिरता (Consistency) लगायत अन्य गुणहरू कायम गर्न ठुलो मदत गर्दछ । उदाहरणका लागि नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २०१७/१८ को प्रतिवेदनमा उल्लेख भए बमोजिम यस सर्वेक्षणको सन्दर्भ समय विभिन्न चरका लागि विभिन्न तरिकाले लिइएको थियो । यस सर्वेक्षणमा खासगरी चलायमान हप्ता (Moving Week) को आधारमा रोजगारी सम्बन्धी विवरणका लागि सन्दर्भ समय लिइएको थियो । जसअनुरूप काम गरेको घण्टा र रोजगारीबाट भएको आम्दानीका लागि अन्तर्वार्ता गरिएको दिन देखिको अघिल्लो हप्तालाई सन्दर्भ समय मानिएको थियो । अर्को तर्फ पेशा, शिक्षा, वैवाहिक अवस्था जस्ता चरका लागि अन्तर्वार्ता गरिएको दिनलाई सन्दर्भ

समय मानिएको थियो । आफ्नै उत्पादनका वस्तु तथा सेवा र स्वयंसेवाका लागि पछिल्लो ३० दिनलाई सन्दर्भ समय मानिएको थियो । बेरोजगारी सम्बन्धी विवरण संकलन गर्नका लागि भने फरक फरक सन्दर्भ समय अवधारणा प्रयोग गरिएको थियो । अन्तर्वार्ता भएको दिन देखिको अघिल्लो हप्ता रोजगार वा व्यवसायमा नभएको तर विगत ३० दिनदेखि काम खोजेको र विगत १५ दिन भित्र काम पाएका व्यक्तिबाट बेरोजगार सम्बन्धी विवरण संकलन गरिएको थियो ।

- **अनुत्तरित प्रश्न र यसको व्यवस्थापन:** कतिपय सर्वेक्षणहरूमा उत्तरदाताले पुरा वा आंशिक प्रश्नहरूको उत्तर नदिन सक्दछन् । सामान्यतया गणनाहरूमा पूर्ण रूपले उत्तर नदिने भन्ने हुँदैन । तर नमूना सर्वेक्षणहरूमा भने पूर्ण रूपमा उत्तर नदिने उत्तरदातालाई प्रतिस्थापन गर्नेगरी नमूना छनोट विधिमा उल्लेख गरिएको हुन्छ । आंशिक रूपमा अनुत्तरित प्रश्नको हकमा भने तथ्याङ्क व्यवस्थापन गर्दा छुट भएका मान (Missing Values) हरूलाई तथ्याङ्कीय विधिको प्रयोग गरेर उपचार गरिएको हुन्छ । प्रतिवेदनमा तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्नुपूर्व यस्ता छुट भएका मानहरूलाई कसरी उपचार गरिएको छ भनेर थाहा पाउनु राम्रो मानिन्छ । तर कतिपय प्रतिवेदनहरूमा यस्ता कुराहरू उल्लेख नगरिएको पनि हुन्छ । उदाहरणका लागि नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २०१७/१८ को प्रतिवेदनमा यस्ता छुट भएका मानका बारेमा केही उल्लेख गरिएको छैन । तर नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण, २०१९ को प्रतिवेदनमा भने छुट मानको

व्यवस्थापन गर्दै अनुमान गर्ने पद्धतिका बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

- परिणाम र तिनीहरूको प्रयोग: सर्वेक्षण प्रतिवेदन अध्ययनको सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष भनेको सर्वेक्षणको नतिजा र प्रयोगका बारेमा जानकारी हासिल गर्नु हो । परिणाम वा नतिजाहरू प्राय तालिका, चित्र वा रेखाचित्रका माध्यमबाट प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको हुन्छ । उदाहरणका लागि नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २०१७/१८ को प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको एउटा तालिका हेरौं । तालिका न. ७.१ मा काम गर्ने उमेर समूहका मानिसहरूको श्रम सम्बन्धी विभिन्न सूचकहरू प्रस्तुत गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०१७/१८ मा काम गर्ने उमेर समूह (१५ वर्ष वा सो भन्दा माथि) का जम्मा २०७,४६,००० जनामध्ये पुरुष ९२,०८,००० र महिला १,१५,३७,००० जना देखिन्छन् । तिमध्ये ४४,४६,००० पुरुष र २६,४०,००० महिला रोजगारीमा रहेका छन् । यसैगरी बेरोजगार सङ्ख्या, जम्मा श्रमशक्ति, श्रम शक्तिमा नभएका जनसङ्ख्याका बारेमा पनि यस तालिकामा तथ्याङ्क प्रस्तुत गरिएको छ । यि तथ्याङ्कका आधारमा विभिन्न सूचकहरू निर्माण गर्न सकिन्छ । जस्तै: पुरुष बेरोजगार दर १०% र महिला बेरोजगार दर १३% रहेको देखिन्छ ।^१ यसबाट महिला र पुरुषबीच रोजगारीको अवस्थाको तुलना गर्न सकिन्छ । नीति निर्माताहरूले यहि सूचनाको आधारमा महिला केन्द्रीत रोजगारमूलक कार्यक्रमहरू

---

^१बेरोजगारदर = $\frac{\text{बेरोजगारसंख्या}}{\text{जम्माश्रमशक्ति}} \times १००$

तर्जुमा गर्न सक्दछन् । यसरी सर्वेक्षणको नतिजा अध्ययन गरेर प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

तालिका ७.१: काम गर्ने उमेर समूहका जनसङ्ख्याको सूचक र लिङ्ग अनुसार वितरण

विवरण	पुरुष (०००)	महिला (०००)
रोजगार	४ ४४६	२ ६४०
बेरोजगार	५११	३९७
श्रमशक्ति	४ ९५८	३ ०३६
श्रमशक्ति भन्दा बाहिर रहेका	४ २५०	८ ५००
काम गर्ने उमेर समूहका जनसङ्ख्या	९ २०८	११ ५३७

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २०१७/१८^२

परियोजना कार्य

यस पुस्तकको मुख्य उद्देश्य भनेको पत्रकारहरूको तथ्याङ्कीय क्षमता अभिवृद्धिका लागि आधारभूत ज्ञान प्रदान गर्नु हो । खासगरी आर्थिक क्षेत्रका सूचकहरूको जानकारी गराउने उद्देश्यले यो पुस्तकको प्रारूप तयार गरिएको छ । यसका अतिरिक्त विभिन्न सर्वेक्षणका प्रतिवेदनहरू अध्ययन गरेर उपलब्ध हुने सूचना सहि रूपले प्रवाह गर्न सक्षम बनाउने उद्देश्य समेत यस पुस्तकले राखेको छ । यस अनुरूप हामीले यस पुस्तकमा विभिन्न सूचकका बारेमा चर्चा गरेका छौं र यस पाठमा सर्वेक्षणका प्रतिवेदनहरू अध्ययन गर्दा के कस्ता कुराहरूमा विशेष ध्यान पुर्याउनु पर्दछ भनेर संक्षेपमा छलफल गरिसकेका छौं । यस पछि पाठकहरूले हासिल गरेको ज्ञानको आधारमा केही प्रतिवेदनहरूको अध्ययन गरेर सारांशमा प्रतिवेदनका

²https://cbs.gov.np/wp-content/uploads/2019/05/Nepal-Labour-Force-Survey-2017_18-Report.pdf (Retrieved on 10 December 2021)

मुलभूत कुराहरू समेटिएको एक अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्न सक्षम गराउने उद्देश्यले यस पाठमा परियोजना कार्यको परिकल्पना गरिएको हो । त्यस अनुरूप निम्नानुसारका प्रतिवेदनहरू अध्ययन गरेर संक्षिप्त प्रतिवेदन तयार गर्नका लागि सबै पाठक वर्गमा आग्रह गरिएको छ । परियोजना कार्यका लागि छानिएका प्रतिवेदनहरू:

- १) नेपाल जनसङ्ख्या तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०१६^३
  - २) नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०१०(पहिलो भोलुम)^४
  - ३) नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण, २०१९^५
  - ४) आर्थिक गणना, २०१८ (राष्ट्रिय प्रतिवेदन पहिलो भोलुम)^६
- संक्षिप्त प्रतिवेदन तयार गर्दा देहायका बिषयहरू समावेश गर्नु पर्दछ:
- क) सर्वेक्षणको परिचय
  - ख) सर्वेक्षणको उद्देश्य तथा विधि
  - ग) सर्वेक्षणको दायरा तथा क्षेत्र
  - घ) प्रयोग गरिएको प्रश्नावली वा तथ्याङ्क संकलनका औजार
  - ङ) तथ्याङ्क गुणस्तरका लागि गरिएका प्रयास
  - च) सन्दर्भ समय
  - छ) सर्वेक्षणबाट प्राप्त प्रमुख सूचकहरू र तीनिहरूको व्याख्या
  - ज) अन्य

^३<https://mohp.gov.np/en/publications/2019-09-28-15-00-22/nepal-demographic-health-survey>(Retrieved on 10 December 2021)

^४https://cbs.gov.np/wp-content/uploads/2018/12/Statistical_Report_Vol1.pdf(Retrieved on 10 December 2021)

^५https://cbs.gov.np/wp-content/uploads/2020/12/Nepal_MICS6-2019_Final-Online-Version-15-Dec-2020-v2.pdf (Retrieved on 10 Dec. 21)

^६<https://cbs.gov.np/wp-content/uploads/2020/09/National-Economic-Census-2018-National-Report-3-1.pdf>(Retrieved on 10 December 2021)

भाग ३

प्रमुख आर्थिक सूचकहरूको
परिचय

आर्थिक क्रियाकलाप र यसको मापन

परिचय

आर्थिक गतिविधिको मापनको लागि अर्थशास्त्र तथा अर्थतन्त्रको आधारभूत अवधारणालाई बुझ्नु आवश्यक हुन्छ । अर्थशास्त्रले मानिसको सामान्य जीवनमा हुने गतिविधि र व्यवहारसंग सरोकार राख्दछ । अर्थशास्त्र एक सामाजिक विज्ञान हो जुन वस्तु र सेवाहरूको उत्पादन, वितरण र उपभोगसँग सम्बन्धित छ । उत्पादन, वितरण र उपभोगसँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू नै आर्थिक क्रियाकलापहरू हुन् । अर्को शब्दमा आर्थिक गतिविधि भनेको मानिसहरूले आफ्नो दैनिक जीवनका आवश्यकताहरू पूरा गर्न वस्तु वा सेवाहरू उत्पादन गर्ने, वितरण गर्ने, खरिद गर्ने वा बिक्री गर्ने गतिविधिहरू हुन् । त्यसैले कुनै पनि वस्तु तथा सेवाको (बिक्री योग्य) उत्पादन, वितरण, वा उपभोगसँग सम्बन्धित कुनै पनि गतिविधि आर्थिक गतिविधि हुन् । उद्योग व्यवसाय (Industry) मा व्यक्तिको पेशा (Occupation) र रोजगारी (Employment) बाट आर्थिक गतिविधिहरू संचालन हुन्छन् । उद्योग व्यवसाय भन्नाले आर्थिक क्रियाकलापको क्षेत्र, पेशा भन्नाले व्यक्तिको कामको विशेषज्ञता वा पद नाम हो । यस्तै रोजगारी भनेको व्यक्तिको कुनै आर्थिक क्रियाकलापमा पारिश्रमिक (तलब ज्याला) लिएर वा नाफा नोक्सान आफै व्यहोरेर उद्योग व्यवसायमा संलग्न हुनु हो । यसैले तथ्यांकीय क्रियाकलापमा आर्थिक तथ्यांक मापन गर्दा यी तिनै आयामका तथ्यांक संकलन देखि उत्पादन गर्ने गरिन्छ ।

राष्ट्रिय लेखा प्रणाली अन्तर्गत विभिन्न आर्थिक गतिविधिहरूको मापन गरिन्छ र कुल गार्हस्थ उत्पादनको रूपमा सम्पूर्ण आर्थिक गतिविधिको समष्टिलाई व्यक्त गरिन्छ । यसैको आधारमा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको मुल्यांकन गर्ने प्रचलन छ । यस अध्यायमा राष्ट्रिय लेखा प्रणालीको विस्तृत चर्चा गरिने छैन तर आर्थिक गतिविधिका सम्बन्धित विभिन्न मापनसंग सम्बन्धित शब्दावलीहरू, अवधारणा, परिभाषा र सामान्य विधिको बारे उल्लेख गरिएको छ ।

आर्थिक तथ्यांक (Economic Statistics)

सामान्य अर्थमा मानिसहरूले जिवनयापन गर्ने क्रममा गर्ने विविध आर्थिक क्रियाकलापको आँकडा नै आर्थिक तथ्यांक हो । आर्थिक जगतमा उत्पादन उपभोग पूँजी निर्माण आम्दानी रोजगारी र मूल्यहरू जस्ता आर्थिक चरहरू (Variables) सँग सम्बन्ध भएका परिमाणात्मक विवरणलाई आर्थिक तथ्याङ्कको रूपमा बुझिन्छ । अर्थतन्त्रमा सिमित स्रोत साधनहरूको प्रयोग र बाँडफाँडबाट उपभोगको लागि विभिन्न वस्तुहरूको उत्पादन गर्ने गरिन्छ । आर्थिक तथ्यांकले पनि स्रोत साधनहरूको बाँडफाँड, उत्पादन वितरण उपभोग तथा संचयका गतिविधिहरूसंग सम्बन्ध राख्दछ । आर्थिक तथ्याङ्कहरू तयारी गर्नुको मुख्य लक्ष्य आर्थिक समस्या विश्लेषण गर्नु रहेकोले आर्थिक तथ्यांकको दायराले सबै आर्थिक गतिविधिहरू समेटनु आवश्यक हुन्छ ।

आर्थिक तथ्यांक वस्तुहरूको उत्पादन र उपभोग तिनीहरूको परिमाण र मौद्रिक मूल्य, आर्थिक क्रियाकलापमा लाग्ने जनशक्ति, उद्यम व्यवसाय वा प्रतिष्ठान संख्या आदि बिषयसंग सम्बन्धित हुने गर्दछ

। आर्थिक तथ्यांकलाई मौद्रिक मूल्यमा वा परिमाणमा प्रस्तुत गर्ने गरिन्छ । मौद्रिक मूल्य भन्नाले उत्पादित बस्तु वा सेवाको मुद्रामा व्यक्त मूल्य, परिमाण भन्नाले उत्पादित बस्तुको उत्पादन परिमाणलाई बुझाउदछ र यदि बिक्रीको लागि सेवा उत्पादन (सेवा उपलब्ध गराउने कार्य) गरिएको हो भने यसमा सेवा उत्पादनमा संलग्न जनशक्ति, श्रम लागत आदि पर्दछन् । यस प्रकार मौद्रिक मूल्य वा परिमाणमा व्यक्त आर्थिक गतिविधिका उत्पादन, उपभोग, बाण्डफाण्ड वितरण, संचयका मानलाई राष्ट्रिय लेखा प्रणालीमा आबद्ध गरिन्छ ।

व्यवसायिक संस्थाहरूले आफ्नो व्यवसायिक खाताहरू तयार गरे जस्तै राष्ट्रिय लेखा प्रणालीले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको व्यापक आर्थिक कारोबार चित्रलाई लेखाजोखा (हिसाबकिताब) को रूपमा प्रस्तुत गर्दछ । राष्ट्रिय लेखाको बारेमा यसै पुस्तकको अर्को अध्यायमा विस्तृत चर्चा गरिएकोछ । विभिन्न आर्थिक क्रियाकलापहरूका मौद्रिक मूल्यलाई राष्ट्रिय लेखामा समष्टीगत (Aggregate) गरिन्छ । अर्थतन्त्रको अवस्थालाई समग्रमा मापन गर्ने सूचक भन्नु नै देशको कुल गार्हस्थ उत्पादन हो । यस्तै आर्थिक तथ्यांकको क्षेत्र नै बृहद भएकोले यसले विभिन्न आर्थिक विश्लेषणहरू तथा आर्थिक विकास सम्बन्धी नीतिहरू तर्जुमा गर्नको लागि विविध आर्थिक गतिविधिका विभिन्न तथ्यांक तथा सूचकहरू उत्पादन गर्ने गरिन्छ ।

आर्थिक तथ्यांकको दायरा (Scope of Economic Statistics)

आर्थिक तथ्यांकको एक महत्वपूर्ण कार्य भनेको अवधारणा, परिभाषा, बर्गीकरण तथा विधिको विकास गर्नु हो जसलाई तथ्यांकीय

विवरणहरू उत्पादनका लागि प्रयोग गरिन्छ । यस्ता तथ्यांकीय विवरणहरूले विभिन्न स्थान र समय अनुसारका आर्थिक गतिविधि (Economic Activities) र यसमा भएका परिवर्तन (Changes) लाई बर्णन गर्दछ । त्यसपछि यी सूचनालाई आर्थिक गतिविधि संचालकहरूको (Economic Operators) व्यवहार विश्लेषण गर्नको लागि प्रयोग गरिन्छ । यसका साथै अर्थतन्त्रका गतिविधिहरूको सम्भावित परिवर्तनलाई प्रक्षेपण वा अनुमान गर्ने (Forecast), आर्थिक नीतिहरू तर्जुमा गर्ने तथा व्यवसायिक निर्णयहरू गर्ने जस्ता विषयहरूमा ती तथ्यांकीय विवरणहरूको उपयोग गरिन्छ । आर्थिक प्रणालीमा विभिन्न आर्थिक दृष्टिकोण तथा सिद्धान्तहरू गाँसिएका हुन्छन् जसले विभिन्न प्रकारका आर्थिक तथ्यांकहरूको आवश्यकतालाई माग गरेका हुन्छन् ।

राष्ट्रिय लेखा प्रणालीले निर्दिष्ट गरेका अवधारणा, परिभाषा र विधिका आधारमा नै आर्थिक तथ्यांकहरूको उत्पादन वा आर्थिक गतिविधिका तथ्यांकहरू मापन गर्ने गरिन्छ । उक्त दस्तावेजलाई सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा आर्थिक तथ्यांकका क्षेत्रगत (Sectoral) तथ्यांकहरू उत्पादनमा प्रयोग गरिन्छ । यसैले आर्थिक क्रियाकलापका नतिजाहरूलाई मापन गर्नको लागि राष्ट्रिय लेखा प्रणाली दस्तावेजलाई सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा लिईन्छ । राष्ट्रिय लेखा प्रणालीको केन्द्र बिन्दु भन्नुनै बजार योग्य आर्थिक गतिविधिहरू हुन् । प्रयोगकर्ताहरूको मागलाई सम्बोधन गर्न विभिन्न आयामका आर्थिक तथ्यांकहरू उत्पादन गर्ने गरिन्छ ।

समग्रमा आर्थिक तथ्यांकले कुनै अर्थतन्त्रको आर्थिक प्रणालीको अवस्थालाई झल्काउँछ । आर्थिक नीति निर्माताहरू तथा आर्थिक कार्यक्रम संचालकहरू, तथ्यांक प्रयोगकर्ताहरूको ध्यान मूल आर्थिक तथ्यांकको रूपमा कुल गार्हस्थ उत्पादनमा भएको परिवर्तन (बृद्धि वा घटी) मा रहेको हुन्छ । प्रति व्यक्ति कुल गार्हस्थ उत्पादन सबैको साझा चासोको आर्थिक तथ्यांकका सुचक हुन् जसको आधारमा देशको आर्थिक समृद्धिलाई बुझ्ने गरिन्छ । यस्तै गरि आर्थिक पक्षसंग सम्बन्धित रोजगार/श्रम, गरिबीका तथ्यांकहरू पनि आर्थिक तथ्यांकका महत्वपूर्ण पाटा हुन् जसलाई आय आर्जन, गरिबी निवारण, श्रम नीतिका कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्नका लागि निकै उपयोगी मानिन्छन् । हरेक देशको आर्थिक नीतिको अन्तिम लक्ष उच्च आर्थिक बृद्धि प्राप्ति गर्नु रहेको हुन्छ ।

आर्थिक तथ्यांकको अध्ययनमा प्रयुक्त हुने शब्दावलीहरू

आर्थिक क्रियाकलापको मापनको सम्बन्धमा यसको अध्ययनमा प्रयुक्त हुने केहि प्रमुख शब्दावलीहरूको अवधारणा तथा परिभाषाको बारेमा जान्नु महत्वपूर्ण हुन्छ ।

आर्थिक प्रणाली (Economic System)

आर्थिक प्रणाली शब्दले मानवीय आवश्यकताहरू परिपूर्ति गर्नका लागी बस्तु तथा सेवाहरू उत्पादन, वितरण र प्रयोग जस्ता क्रियाकलाप संचालन हुने व्यवस्थालाई जनाउँदछ । उदाहरणको लागि व्यक्तिले उपभोग गर्ने दैनिक खाना तथा सेवाहरूको उत्पादन, यन्त्र/मेसिनरी सामानहरूको औद्योगिक उत्पादन; पुस्तकको प्रकाशन आदि आर्थिक क्रियाकलापहरू सम्पादन गर्ने प्राणाली आर्थिक प्राणाली

हुन । एउटा निश्चित भौगोलिक सिमाना भित्र रहेका सबै कारोबारकर्ताहरू बीच वा सिमाना बाहिरका अन्य कारोबारकर्ताहरू सित एक आपसमा हुने आर्थिक कारोवारको सम्बन्धलाई आर्थिक प्रणालीको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । आर्थिक प्रणालीमा व्यक्तिगत कारोवार कर्ताहरू बीच आर्थिक सम्बन्धहरू कायम रहेका हुन्छन् । कुनै पनि आर्थिक प्रणालीमा ठुला वा साना कारोबारकर्ताहरूले अधिकांश बस्तु तथा सेवाहरू उत्पादन गर्दछन् र वितरण गर्छन् । आर्थिक प्रणालीको कार्य सम्पादनलाई नियमित तथ्यांक संकलन, संग्रह र विश्लेषणबाट ब्याख्या गर्ने गरिन्छ । एक आर्थिक प्रणाली भित्र औपचारिक या अनौपचारिक अर्थतन्त्रको अस्तित्व संचालनमा रहेका हुन्छन् । यस्तै प्रकारले औपचारिक अर्थतन्त्र सुदृढ नभएका मुलुकहरूमा ठुलो मात्रामा अनौपचारिक साथै भूमिगत वा लुप्त / अदृश्य आर्थिक ईकाईहरू संचालनमा रहन सक्ने भएकाले आर्थिक प्रणाली भित्र सहीरूपमा आर्थिक क्रियाकलापको मापनकार्य चुनौतीपूर्ण नै रहेको हुन्छ ।

आर्थिक क्रियाकलाप (Economic Activities)

सामान्यतया बस्तु तथा सेवाहरूको उत्पादन र वितरण गर्ने क्रियाकलापहरूलाई आर्थिक क्रियाकलाप भनिन्छ । यसले राष्ट्रिय उत्पादनमा मूल्य अभिवृद्धि गर्दछ । बिक्री गर्ने उद्देश्यले वा अन्य उद्देश्यले उत्पादन गरिएका कुनै पनि बस्तु र बिक्री गर्ने उद्देश्यले गरिएका सेवा सम्बन्धी क्रियाकलापहरू दुवै लाई पनि उत्पादन नै मानिन्छ । तसर्थ बिक्री वा आफ्नो उपभोगको लागि गरिने बस्तुको उत्पादन तथा बजारीकरणको लागि गरिने सेवा सम्बन्धी

क्रियाकलापहरूलाई उत्पादनमुलक आर्थिक क्रियाकलाप मानिन्छ । आर्थिक तथ्यांक निकाल्नका लागि राष्ट्रिय लेखा प्रणालीमा निर्धारित उत्पादनको सीमा भित्रका सबै क्रियाकलापहरू उत्पादनमुलक आर्थिक क्रियाकलापहरू हुन् । बस्तु तथा सेवाको उत्पादनको साथै वितरण, उपभोग, बचत, लगानी आदिजस्ता अर्थजगतसंग सम्बन्धित क्रियाकलापलाई पनि आर्थिक क्रियाकलापको रूपमा बुझ्ने गरिन्छ । यस्ता क्रियाकलापको समष्टीगत सांख्यिकिय विवरणलाई नै आर्थिक तथ्यांक भनिन्छ । बिक्री गर्ने उद्देश्य नभएको वा कुनै आर्थिक लाभको उद्देश्य नराखी उपलब्ध गराउने सेवा कार्यहरूलाई भने गैर आर्थिक क्रियाकलापको-आर्थिक क्रियाकलापको-रूपमा परिभाषित गरिन्छ । गैर उदाहरणहरूमा खाली समयमा आनन्द प्राप्त गर्ने लक्ष्य लिएर चित्रकार वा गायकले चित्र लेख्ने वा गीत गाउने, शिक्षकले घरमा आफ्नै बच्चालाई शिक्षा दिने, डाक्टरले आफ्नो परिवारमा बिरामीलाई सल्लाह दिने क्रियाकलापहरूलाई लिन सकिन्छ । त्यस्तै आफ्नै खुशी र मानसिक सन्तुष्टिको लागि गरिने दैनिक भगवानको पूजा वा दर्शन, विपन्न र युद्ध, प्राकृतिक प्रकोपबाट प्रभावित मानिसहरूलाई सहयोग आदी सामाजिक कल्याणकारी गतिविधिहरू पनि गैर आर्थिक क्रियाकलाप हुन । अर्थात विनियम विनाको क्रियाकलाप गैर आर्थिक क्रियाकलाप हुन् । विभिन्न जनसांख्यिकसाम, ाजिक तथा आर्थिक सर्वेक्षणहरूमा आर्थिक तथा गैर आर्थिक क्रियाकलापहरू दुबैको गणना गर्ने गरिन्छ ।

आर्थिक इकाई (Economic Unit)

बस्तु तथा सेवाहरू उत्पादनमा संलग्न रहने आर्थिक कारोबारकर्ता (Economic Transactor) नै आर्थिक इकाई हो ।

प्रतिष्ठान (Establishment)

आर्थिक क्रियाकलापको प्रकृति अनुसार एक स्थानमा मात्र वा एक भन्दा धेरै स्थानमा पनि उद्यम संचालन भएका हुन्छन् । कुनै एक निश्चित स्थानमा रही एउटामात्र प्रमुख आर्थिक क्रियाकलाप संचालन गर्ने आर्थिक इकाईलाई प्रतिष्ठान भनेर परिभाषित गरिएको छ । अर्को शब्दमा, कुनै निश्चित स्थानमा अवस्थित र संचालनमा रही एक प्रकारको मात्र आर्थिक उत्पादन क्रियाकलाप संचालन गर्ने आर्थिक इकाईलाई प्रतिष्ठान भनिन्छ । एक भन्दा बढी आर्थिक गतिविधिमा संलग्न आर्थिक इकाई भए बढी मूल्य अभिवृद्धि गर्ने उत्पादन क्रियाकलाप नै मुख्य आर्थिक क्रियाकलाप (Principal Activity) मानिन्छ । संयुक्त राष्ट्र संघको परिभाषा अनुसार प्रतिष्ठान भन्नाले एउटै स्वामित्व वा नियन्त्रणमा कुनै एक निश्चित स्थानमा रही एकै वा मुख्यरूपले कुनै एउटा आर्थिक क्रियाकलापमा संलग्न रहने एक आर्थिक इकाईलाई बुझाउँछ । आर्थिक तथ्यांकको आधार खडा गर्नको लागि प्रतिष्ठान अनुसारको तथ्यांकीय विवरण संकलन तथा विश्लेषण गर्ने गरिन्छ । उद्यमले गर्ने आर्थिक क्रियाकलापको प्रकृति अनुसार प्रतिष्ठानलाई समुहिकरण पनि गरिएका हुन्छन् ।

आर्थिक रूपले क्रियाशील जनसंख्या (Economic Active Population)

देशमा मानव संसाधनको विकास गर्न तथा रोजगारीको स्थिति लेखाजोखा गर्नको लागि आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसंख्या सम्बन्धी तथ्यांक आवश्यक पर्दछ । निश्चित उमेर र सो भन्दा माथिका उमेरका व्यक्ति जो सन्दर्भ अवधिमा कुनै पनि प्रकारका आर्थिक काममा संलग्न रहेका छन् भने त्यस्ता व्यक्तिलाई आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसंख्या भनेर परिभाषित गरिएको छ । आर्थिक काम भन्नाले तलब, ज्याला वा अन्य कुनै प्रकारको आर्थिक लाभ हुने, नाफा नोक्सान आफैले व्यहोर्ने गरि बस्तु वा सेवा उत्पादनको कार्यलाई बुझाउँछ । आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसंख्याको मापन मुख्यतया दुइ प्रकारका बिधिहरू जस्तै Usual Activity Approach र Current Activity Approach बाट गरिन्छ । नेपाल जस्तो अनौपचारिक अर्थतन्त्रको बाहुल्यता भएको मुलुकमा व्यक्तिले बर्षभरि धेरै समय संलग्न रहेको कामको आधारमा आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसंख्याको तथ्यांक संकलन गरिन्छ । यसलाई Usual Activity Approach भनिन्छ । औपचारिक अर्थतन्त्रको प्रधानता भएका मुलुकहरूमा भने Current Activity Approach बाट आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसंख्याको तथ्याङ्क संकलन गरिन्छ । अर्थात बर्तमानमा संलग्न रहेको क्रियाकलापको आधारमा तथ्याङ्क संकलन गरिन्छ । जनगणनाबाट आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसंख्याको तथ्याङ्क संकलन गर्ने गरिन्छ साथै आर्थिक सुचकको रूपमा आर्थिक रूपले सक्रिय जनसंख्याको दर निकालिन्छ ।

आर्थिक कारोबार कर्ता (Economic Transactor)

आर्थिक कारोबारकर्ता भन्नाले आर्थिक प्राणालीमा क्रियाशील व्यक्ति वा कानुनी संस्था (Legal Entity) लाई बुझाउँछ । त्यस कारण आर्थिक कारोबारकर्ता (Economic Agent) भन्नाले बस्तु वा सेवाहरु खरिद गर्ने उपभोक्ता पनि हुन सक्दछ ; आयआर्जन गर्न उत्पादनका साधनहरु (Factors of Production) लाई संगठित गरी व्यवसाय गर्ने प्रतिष्ठान वा इन्टरप्राइज पनि हुन सक्दछ ; वा उत्पादन प्रक्रिया आदि क्रियाकलापमा श्रमको योगदान गर्ने श्रमिक पनि हुन सक्दछन् ।

आर्थिक भू-भाग (Economic Territory)

सामान्यतया आर्थिक क्षेत्र भनेको आर्थिक इकाइहरू बसोबास गर्ने र आर्थिक कारोबार सञ्चालन गर्ने क्षेत्र हो । कुनै सार्वभौम देशको प्रशासनिक सीमा भित्र आर्थिक गतिविधि संचालन हुने भौगोलिक क्षेत्रलाई आर्थिक भूभागको रूपमा बुझ्ने गरिन्छ । तथ्यांकीय क्रियाकलाप संचालन गर्दा भूभाग (Territory) को अवधारणा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ किनभने यसै अनुरूप आर्थिक तथ्यांक संकलन देखि उत्पादनको कार्यहरु गरिन्छ । भूभागको पहिचानले एक विशेष क्षेत्रमा बसोबास गर्ने कारोबारकर्ता र गैर-आवासीय कारोबारकर्ताहरु बीच फरक छुट्याउन सकिन्छ ।

बासिन्दा (Resident)) र गैर बासिन्दा (Non-Resident)

यदि आर्थिक कारोबारकर्ताको “आर्थिक चासोको केन्द्र (Centre of Economic Interest)” राष्ट्रिय सिमाना भित्र रहेको छ भने उक्त कारोबारकर्तालाई राष्ट्रिय सिमाना अन्तर्गतको “बासिन्दा (Resident)” को रूपमा परिभाषित गरिन्छ । यसको अर्थ राष्ट्रिय सिमाना भित्र

उक्त करोवारकर्ताले लामो अवधिसम्म (कम्तीमा एक वर्ष) को लागि आफ्नो सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण आर्थिक क्रियाकलाप सञ्चालन गरेको हुनुपर्दछ । राष्ट्रिय सिमाना भन्दा बाहिर कारोबार संचालन गर्ने कारोबारीहरूलाई “गैर बासिन्दा (Non-Resident)” को रूपमा परिभाषित गरिएको छ । तर विदेशमा रहेका स्वदेशी कुटनैतिक नियोगहरूलाई राष्ट्रिय सिमा भन्दा बाहिर रहेर आर्थिक क्रियाकलाप गरे पनि आवासीय नै मानिन्छ । जस्तो जापानमा रहेका नेपाली राजदुतावासको क्रियाकलापहरू नेपालको आवासीय क्रियाकलाप नै मानिन्छ ।

उत्पादनको सीमाहरू (Boundaries of Production)

आर्थिक क्रियाकलाप अन्तर्गत उत्पादन गतिविधि आधारभूत कुरा हो । राष्ट्रिय लेखा प्रणाली अनुसार उत्पादन भनेको एक भौतिक प्रक्रिया हो जसमा श्रम र सम्पत्तिहरूको प्रयोगबाट वस्तु र सेवाहरूको लगानी (Input) लाई अन्य वस्तु र सेवाहरूको प्रतिफल (Output) मा रूपान्तरण गरिन्छ । जस्तै मैदा कारखानामा गहुँलाई मैदापिठोमा रूपान्तरण गर्नु वा बिद्यालयमा शिक्षकले तलब पारिश्रमिक लिई विद्यार्थीहरूलाई शिक्षा दिनु आदि उत्पादनका उदाहरणहरू हुन् । कुनै संस्थागत इकाइको उत्तरदायित्व, नियन्त्रण र व्यवस्थापनबाट मात्र उत्पादन गतिविधि संचालन हुन्छ ।

उत्पादनको रूपमा उत्पादित सबै वस्तु र सेवाहरू बजारमा बिक्री गर्न सकिने हुनुपर्छ वा एक इकाईलले अर्को इकाईलाई शुल्क लिएर वा निशुल्क उपलब्ध गराउन सकिने हुनुपर्छ । राष्ट्रिय लेखाले उत्पादन सीमा भित्र बजारमा बिक्री वा विनिमय गरिएका सबै

उत्पादनहरू समावेश गर्दछ । यसमा सरकारी इकाइहरू वा घरपरिवारलाई सेवा पुर्याउने गैर-सरकारी इकाई (NPISHs) द्वारा व्यक्तिगत घरपरिवारहरू वा सामूहिक रूपमा समुदायलाई निःशुल्क उपलब्ध गराइएका सबै वस्तु वा सेवाहरूको उत्पादन पनि समावेश गरिएको हुन्छ ।

यद्यपि उत्पादन क्रियाकलापले असीमित संख्यामा वस्तु र सेवाहरूसंग सरोकार राख्न सक्ने भएता पनि राष्ट्रिय लेखा प्रणालीले उत्पादनको सीमाहरू (Boundaries of Production) स्पष्ट रूपमा परिभाषित गरेको छ । सन् २००८ को राष्ट्रिय लेखा प्रणाली अनुसार, उत्पादनको सीमा भित्र निम्न आर्थिक गतिविधिहरू तथा उत्पादनहरू समेटिएका छन् :

- सबै व्यक्तिगत वा सामूहिक वस्तु वा सेवाहरूको उत्पादनको साथै त्यस्ता वस्तु वा सेवाहरू उत्पादन गर्ने प्रक्रियामा प्रयोग हुने अन्य वस्तु वा सेवाहरूको उत्पादन ।
- आफ्नो अन्तिम उपभोग वा कुल पूँजी निर्माणको लागि संचित गर्न (Retained) उत्पादकहरूले आफैले उत्पादन (Own-Account Production of All Goods); गरेको सबै वस्तुहरू
- घरधनीहरू (Owner-Occupiers) द्वारा घरायसी सेवाहरू (Housing Services) को आफैले गरेको उत्पादन (Own-account Production of Housing Services) र घरेलु कामदारको रोजगारीद्वारा उत्पादित घरेलु तथा व्यक्तिगत सेवाहरू (Domestic and Personal Services)

- उत्पादनले तथाकथित भूमिगत अर्थतन्त्रलाई पनि समेट्नु पर्दछ भनि राष्ट्रिय लेखा प्रणालीले औल्याएको छ । यसको अर्थ प्रशासनिक मापदण्डका आवश्यकताहरूलाई बेवास्ता गर्ने आर्थिक कारोवारकर्ताहरूको उत्पादन क्रियाकलाप पनि उत्पादन अन्तर्गत आउनु पर्दछ भन्ने हो । उदाहरणका लागि दर्ता नगरी वा कर छली वा अनुमति नलिइ वा सामाजिक सुरक्षा इकाईमा दर्ता नगरि वा मापदण्ड नपुगेका श्रमिकहरूको रोजगारीबाट उत्पादनका क्रियाकलापहरू संचालन गर्नु तथा वस्तुहरूको उत्पादन गर्नु भूमिगत आर्थिक क्रियाकलाप हो ।

राष्ट्रिय लेखा प्रणालीले कुनै अबैधानिक रूपमा संचालन गरिएको उत्पादन गतिविधिलाई उत्पादन सिमाबाट बाहिर राख्नु पर्छ भन्ने हुँदैन भनेर उल्लेख गरेको पाइन्छ । यद्यपि यस्ता लुप्त वा अदृश्य (Non-Observed) गतिविधिहरूको तथ्यांक संकलन तथा तथ्यांकीय अनुमान गर्नु निकै कठिनाइ र चुनौती पूर्ण कार्य हो तापनि यस्ता अदृश्य आर्थिक गतिविधिहरूलाई कसरि मापन गर्ने भनेर विधि विकास भने गरिएको छ ।

राष्ट्रिय लेखा प्रणाली अनुसार, उत्पादन अन्तर्गत बस्तु र सेवाहरू उत्पादन गर्ने गैरकानूनी गतिविधिहरू पनि समावेश गर्नुपर्छ । उदाहरणका लागि तस्करी, वेश्यावृत्ति, अवैध लागू औषधको उत्पादन आदि गैर कानूनी गतिविधिहरू हुन् । तर तिनीहरू पनि उत्पादनको सिमा भित्र पर्दछन् । चोरीकार्यलाई भने उत्पादनमा समावेश गरिदैन । गैरकानूनी उत्पादन गतिविधिलाई समेट्नु निकै ठूलो कठिनाइको

कार्य हो । यस प्रकारका गैर कानुनी उत्पादनका गतिविधिहरूको विशेष अध्ययनहरूबाट मात्र मापन गर्ने गरिन्छ । तर नेपालमा भने आधिकारिक तवरले यसको अध्ययन गरिएको पाइदैन । बैधानिक वा अवैधानिक जे भएपनि कुल गार्हस्थ उत्पादनमा उत्पादन क्रियाकलापको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

संस्थागत क्षेत्रहरू (Institutional Sectors)

राष्ट्रिय लेखा प्रणालीमा आर्थिक कारोबारकर्ताहरूको प्रकृति अनुसार उनीहरूलाई विभिन्न संस्थागत इकाईहरूमा बर्गीकरण गरिएको हुन्छ । अर्थात् आर्थिक कारोबारकर्ताहरूलाई संस्थागत क्षेत्रहरू अन्तर्गत समूहिकृत गरिएका हुन्छन् । संस्थागत इकाईहरू (Institutional Units) भन्नाले संगठन संचालनको सन्दर्भमा आधारभूत आर्थिक निर्णय गर्ने केन्द्रहरूको रूपमा बुझ्न सकिन्छ । यस्ता इकाईहरूको आफ्नो मुख्य कार्यसम्पादन (Principle Function) गर्नका लागि निर्णय लिने स्वायत्तता भएको हुनुका साथै कम्तीमा पनि पूर्ण लेखा अभिलेख (Accounting Records) राख्नु पर्छ वा राख्न सम्भावना भएको हुन्छ । संस्थागत इकाईहरूलाई यिनीहरूको मूल कार्य प्रकृति अनुसार मुख्य पाँच "संस्थागत क्षेत्रहरू" मा समूहिकरण गरिएको छः

१. घरपरिवार क्षेत्र (Households Sector)

२. गैर नाफा मुलक संस्थागत क्षेत्र (Non Profit Institutions Serving Households Sector)

३. उद्यम क्षेत्र (Corporate Sector)

a. (Financial Corporate Sector)

b. (Non-Financial Corporate Sector)

४. सामान्य सरकार (General Government)

५. बाँकी विश्व (Rest of World)

१. घरपरिवार (Household) क्षेत्र:

तथ्यांकीय दृष्टिकोणबाट, घरपरिवार भन्नाले साझा बसोबास भएको वा संगै बस्ने अक्सर बसोबास गर्ने व्यक्तिहरूको सानो समूह हो । घरपरिवारमा बसोबास गर्ने व्यक्तिहरूले केही वा सबै आफ्नो आय र सम्पत्ति घर परिवारमा जम्मा गर्नुका साथै तिनको साझेदारी पनि गर्छन् । यस्ता घरपरिवारमा व्यक्तिहरूले निश्चित प्रकारका वस्तुहरू र सेवाहरू, मुख्य रूपमा आवास र खाना सामूहिक रूपमा उपभोग गर्छन् । तथ्यांक उत्पादनको सन्दर्भमा घरपरिवारलाई बसोबास गर्ने सदस्य संख्याको आधारमा मात्र नभई सन्दर्भ व्यक्तिको श्रम बजार स्थिति (आर्थिक रूपमा सक्रिय वा निष्क्रिय), रोजगारीको स्थिति (रोजगार, बेरोजगार, काम/जागिरको खोजी, आदि), उमेर, आमदानी, आवासको स्वामित्व स्थिति (घरधनी , भाडामा बस्ने आदि) र यस्तै विभिन्न विशेषता अनुसार वर्गीकृत गर्न सकिन्छ ।

घरपरिवार क्षेत्र अन्तरगत तीनवटा मूल कार्य सम्पादन हुन्छन् :

- a. अन्य संस्थागत क्षेत्रहरूद्वारा उत्पादित वस्तु तथा सेवाहरू उपभोग (Consume) गर्ने;
- b. बिक्री गर्न सकिने वस्तु र सेवाहरू उत्पादन (Production) गर्ने; र
- c. वास्तविक र वित्तीय सम्पत्ति (Real and Financial Assets) प्राप्त गर्ने ।

घरपरिवारले विभिन्न उद्यम, सरकार र बाँकी विश्वबाट उत्पादित वस्तु र सेवाहरू उपभोग गर्दछन् र यस्तो उपभोगमा खर्च गर्नका लागि घरपरिवारहरू उत्पादनशील गतिविधिहरूमा सहभागी भइ आम्दानी प्राप्त गर्ने गर्दछन् । यसरी घरपरिवारहरू उपभोक्ता मात्र नभई उत्पादनकर्ता पनि हुन सक्दछन् । यसको अर्थ तिनीहरू उत्पादनशील गतिविधिहरूमा पनि संलग्न हुन सक्छन् । जस्तै उदाहरणका लागि घर परिवारबाट संचालित) पसल, रेस्टुरेन्ट, घरेलु उद्द्योग आदि) पारिवारिक व्यवसायहरूलाई लिन सकिन्छ ।

राष्ट्रिय लेखा प्रणालीमा घरपरिवारले गर्ने उपभोग र उत्पादनको खास महत्व रहेको हुन्छ । अन्य तथ्यांकीय स्रोतहरूले घरपरिवारलाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । आर्थिक तथ्यांकीय सर्वेक्षणमा घरपरिवारहरूलाई मुख्य रूपमा उपभोग तथा उत्पादन गर्ने इकाइको रूपमा हेर्ने गरिन्छ । जनसांख्यिकीय वा सामाजिक पक्षहरूको अध्ययनमा केन्द्रित सर्वेक्षणहरूमा व्यक्तिगत तथा सामाजिक सम्बन्धका दृष्टिकोणबाट समेत हेरिन्छ ।

२. गैर नाफामुलक संस्थागत क्षेत्र (Non-Profit Institutions Serving Households):

घरपरिवारलाई सेवा दिने उद्देश्यले क्रियाकलापहरू संचालन गर्ने गैर-नाफामुलक संस्थाहरूलाई यस समुह अन्तर्गत समावेश गरिन्छ । यस क्षेत्रले घरपरिवारको उपभोगको लागि गैर-बजार (Non-Market) अर्थात् बिक्रीको उद्देश्यले अभिप्रेरित नभएको क्रियाकलापहरूको माध्यमबाट सेवा गर्दछ । घरपरिवारलाई सेवा दिने गैर-नाफामुलक संस्थाहरूले (NPISHs) वस्तु र सेवाहरू

सामान्यतया निःशुल्क प्रदान गर्दछ जसले घरपरिवारहरूलाई फाइदा पुऱ्याउँछ । यस्ता संस्थाहरूको उदाहरण अन्तर्गत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सहायता पुऱ्याउने, बालबालिकाका लागि मनोरञ्जन गतिविधिहरू गर्ने, ज्येष्ठ नागरिकलाई सेवा पुऱ्याउने आदि संस्थाहरूलाई लिन सकिन्छ ।

३. उद्यम क्षेत्र (Corporate or Enterprise Sector):

उद्यम अर्थात् इन्टरप्राइज त्यस्तो संस्थागत इकाई हो जसले नाफा कमाउनका लागि बिक्रीको उद्देश्यले वस्तु र सेवाहरूको उत्पादन गर्दछ । उद्यमले पनि घरपरिवारको क्षेत्रले जस्तै वास्तविक र वित्तीय सम्पत्तिहरू प्राप्त गर्दछन् । उद्यम क्षेत्रमा विभिन्न प्रकारका संस्थाहरू समावेश हुन्छन् । उद्यम शब्दले वस्तु उत्पादन गर्ने वा बिक्रीको लागि निर्धारित सेवाहरू प्रदान गर्ने उद्देश्यका लागि व्यावसायिक आधारमा आर्थिक गतिविधि संचालन गर्ने संगठनलाई जनाउँछ । उद्यमसंग उत्पादन, बिक्री र लाभको वितरणको बिषयमा आफै निर्णयहरू गर्न पाउने निश्चित स्वायत्तता रहेको हुन्छ । उद्यम वा इन्टरप्राइज संगठित क्षेत्रको एक जिम्मेवार निकाय (Entity) हो जसमा एक वा धेरै व्यक्तिहरू व्यक्तिगत रूपमा वा साझेदारीरूपमा वा एक वा बढी कानुनी संस्थाहरू (Legal Entities) समावेश हुन सक्छन् । उद्यमहरूले कृषि, उद्योग, सेवा वा अन्य सबै क्षेत्रमा आर्थिक क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न सक्छन् । संगठित उद्यमहरू अन्तर्गत निम्न दुई प्रकारका संगठनहरू रहेका हुन्छन्:

१. गैर-वित्तीय संस्थाहरू (Non-Financial Enterprise) : प्रमुख क्रियाकलापको रूपमा बजारमा बिक्री योग्य वस्तुहरू वा गैर-

वित्तीय सेवाहरू उत्पादन र / वा विक्रि गर्ने इकाइलाई गैर वित्तीय संस्था वा निगम भनिन्छ । जस्तै नेपाल बायु सेवा निगम, नेबिको प्रा.लि.आदि ।

२. वित्तीय निगमहरू (*Financial Corporations*) : मुख्यतया वित्तीय मध्यस्थता (*Financial Intermediation*) वा यसका सहायक वित्तीय गतिविधिहरू (*Auxiliary Financial Activities*) मा संलग्न संस्थागत इकाइहरूलाई वित्तीय प्रतिष्ठान भनिन्छ । जस्तै बैंक, फाइनान्स कम्पनी , बिमा कम्पनी आदि ।

४. सामान्य सरकार (**General Government**) :

सामान्य सरकारले आफ्नो राजनीतिक जिम्मेवारी र आर्थिक नियमनको भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । यसले व्यक्तिगत वा सामूहिक उपभोगका (*Individual or Collective Consumption*) लागि मुख्यतया गैर-बजार सेवाहरू (अत्यावश्यक केही वस्तुहरू समेत) उत्पादन गर्नुका साथै आय र सम्पत्तिको पुनः वितरण (*Redistribution*) गर्छ ।

सरकारी क्षेत्रमा मुख्यरूपमा अन्य क्षेत्रहरूसँग सम्बन्धित आर्थिक इकाइहरूले गर्ने अनिवार्य भुक्तानीहरू कर, शुल्क आदिद्वारा वित्तीय स्रोतहरू जुटाइने गरिन्छ । सबै संस्थागत इकाइहरू जसको मुख्य कार्य मुलुकको आय र सम्पत्तिको पुनःवितरण गर्नु हो ती इकाइहरूलाई पनि सरकारी क्षेत्र अन्तर्गत समावेश गरिन्छ । विशेष गरी, सामान्य सरकारको संस्थागत क्षेत्रलाई केन्द्रीय सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार र सामाजिक सुरक्षा कोष गरि उपक्षेत्रहरूमा विभाजन गरिएको हुन्छ । सरकारी क्रियाकलापको

सम्पादन सरकारी निकायहरुबाट हुन्छन जस्तै अर्थ मन्त्रालय, शिक्षा मन्त्रालय आदिलाई सरकारी निकायका उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ ।

३. बाँकी विश्व (Rest of the World): बाँकी विश्व भन्नाले गैर-आवासीय आर्थिक इकाईहरुलाई बुझाउँछ जसको आर्थिक कारोबारको सीमाना राष्ट्रिय सीमाना भन्दा बाहिर रहेको हुन्छ र घरेलु बासिन्दासंग आयात निर्यात वा रकमान्तरको माध्यमबाट कारोबार संचालन भएको हुन्छ । पर्यटकहरु र स्वदेशमा रहेका विदेशी नियोगहरु आदिलाई पनि बाकी विश्व अन्तर्गत नै राखिन्छ ।
आर्थिक क्रियाकलापको बर्गीकरण औद्योगिक (Industrial Classification of Economic Activities)

अर्थतन्त्रमा विभिन्न आर्थिक गतिविधिहरु संचालन भएका हुन्छन् । समान प्रकारको आर्थिक गतिविधिहरुलाई एकै प्रकारको समुहमा रहने गरी बर्गीकरण गरिएको हुन्छ । आर्थिक क्रियाकलापहरुलाई प्राथमिक, द्वितीयक र तृतीयक क्षेत्रमा पनि वर्गिकरण गरिन्छ ।

१ प्राथमिक क्षेत्र (Primary Sector): प्राथमिक क्षेत्र अन्तरगत कृषि, बन खानी जस्ता कच्चापदार्थको उत्पादन गर्ने क्रियाकलापहरु पर्दछन ।

२ माध्यमिक वा द्वितीयक क्षेत्र (Secondary Sector): द्वितीयक क्षेत्र अन्तरगत बस्तुहरुको प्रशोधन तथा उत्पादन, निर्माण र विधुत , ग्यास, पानि जस्ता सार्वजनिक उपयोगिताका क्रियाकलापहरु पर्दछन ।

३ तृतीयक क्षेत्र (Tertiary Sector): तृतीयक क्षेत्र अन्तरगत यातायात, भण्डारण, विमा, बैकिङ्क जस्ता प्राथमिक र द्वितीयक क्षेत्रका क्रियाकलापहरूलाई सघाउने क्रियाकलापहरू पर्दछन् । साथै आवास तथा भोजन, संचार, मनोरञ्जन, शिक्षा, स्वास्थ्य, प्रशासनीक सेवा आदि सबै सेवा कार्यहरू पनि यस अन्तरगत पर्दछन् । यसलाई सेवा क्षेत्र पनि भनिन्छ ।

अर्थतन्त्रको संरचनामा आएको परिवर्तनलाई अध्ययन गर्न यी क्षेत्रहरू र कुल ग्राहस्थ उत्पादनको अनुपातलाई प्रयोग गरिन्छ । प्राथमिक क्षेत्रको अनुपात (जसले योगदानलाई बुझाउँछ) घट्दै द्वितीयक र सेवा क्षेत्रको अनुपात बढ्दै जानुलाई राम्रो मानिन्छ ।

आर्थिक तथ्यांक उत्पादन गर्ने सम्बन्धमा आर्थिक क्रियाकलापहरूको औद्योगिक व्यवसाय अनुसार पनि बर्गीकरण गरिन्छ । यस्तो बर्गीकरणको विशेष महत्व रहेको हुन्छ । संयुक्त राष्ट्र संघको तथ्यांक महाशाखाले आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई २१ वटा वर्गमा वर्गीकृत गरी सबै आर्थिक क्रियाकलापहरूको अन्तराष्ट्रिय स्तरीकृत औद्योगिक व्यवसाय बर्गीकरण (International Standard Industrial Classification for All Economic Activities) प्रकाशनमा ल्याएको छ । यसको छोटकरी रूपलाई ISIC revision 4 भन्ने गरिएको छ । यसैको आधारमा आर्थिक विवरणहरू संकलन देखि आर्थिक तथ्यांकको प्रकाशनसम्मका कार्यहरू गरिन्छ । यसको प्रमुख ध्येय भनेको कुनै पनि देश या क्षेत्रमा संचालनमा रहेका सबै आर्थिक गतिविधिहरूको तथ्यांक संकलन, अभिलेखिकरण, संग्रह, प्रशोधन, विश्लेषण, प्रकाशन र विभिन्न तथ्यांकीय सूचकहरू तयारी गर्न सघाउ

पुर्याउनु रहेको छ । उत्पादन गरिएका वस्तुहरू र सेवाहरूको विशेषताहरूमा यस प्रकारको वर्गीकरण आधारित हुन्छ । यी आर्थिक गतिविधिको गहनतालाई मध्यनजर गरि उत्पादन क्रियाकलापहरूलाई अझ बढी खण्ड, समूह, तथा बर्गमा विभाजन गरिएको छ । धेरै मुलुकहरूमा राष्ट्रिय तथ्यांक कार्यालयले अन्तरराष्ट्रिय बर्गीकरणको आधारमा राष्ट्रिय बर्गीकरण पनि तयार गरिएको हुन्छन् ।

आर्थिक क्रियाकलापको बर्गीकरण को आधारमा आर्थिक क्रियाकलापको मापनले राष्ट्रिय, अन्तरराष्ट्रिय तहमा तथा समय प्रवाहमा तथ्यांकहरू तुलना गर्न सकिने हुन्छ । यस अन्तरराष्ट्रिय स्तरको आर्थिक क्रियाकलापको बर्गीकरण मापदण्डको आधारमा नेपाल स्तरीय औद्योगिक बर्गीकरण २०७४ प्रकाशनमा भएको छ । निम्न तालिकामा ती २१ वटा खण्डमा वर्गीकृत आर्थिक गतिविधिको संक्षिप्त परिभाषा तथा अवधारणा प्रस्तुत गरिएका छन् ।

आर्थिक क्रियाकलापको औद्योगिक बर्गीकरण (Industrial Classification of Economic Activities)

खण्ड	औद्योगिक व्यवसाय	समेटिएका क्रियाकलाप
क	कृषि, बन तथा मत्स्यपालन	कृषि, बन र मत्स्य पालन क्रियाकलापहरू अन्तर्गत कृषि र बनस्पतीय तथा पशुजन्य प्राकृतिक स्रोतहरूको उत्खनन, अन्वेषण र उपयोगका गतिविधिहरू पर्दछन् । बालीहरूको उत्पादन, पशुपालन तथा तिनको प्रजनन, काठपात तथा अन्य बन पैदावार, जलचर वा माछा पालन सम्बन्धी क्रियाकलापहरू

ख	खानी र उत्खनन्	प्राकृतिक खानीहरूबाट ठोस पदार्थ, तरल पदार्थ तथा ग्याँस पदार्थ उत्खनन् गर्ने र झिक्ने क्रियाकलापहरू जस्तै: बालुवा, ढुंगा उत्खनन
ग	औद्योगिक उत्पादन	औद्योगिक उत्पादन कार्य भन्नाले निर्जीव वा जैविक वस्तु (कच्चा पदार्थ) लाई यान्त्रिक वा रासायनिक वा अन्य कुनै प्रक्रियाद्वारा प्रशोधन वा रूपान्तरण गरी नयाँ वस्तुमा परिणत गर्ने कार्य जस्तै: खाद्य वस्तुको औद्योगिक उत्पादन, पेय पदार्थ उत्पादन, फर्निचर बनाउने क्रियाकलाप आदि ।
घ	बिद्युत, ग्याँस, वाफ तथा वातानुकूलित सेवा	विद्युत्, वाफ, प्राकृतिक ग्याँस, तातोपानी जस्ता सुविधाहरूको आपूर्तिको लागि स्थायी प्राकृतिक नेटवर्क प्रसारण लाइनहरू एवं पाइपलाइनहरू विस्तारगर्ने क्रियाकलापहरू
ङ	पानीको आपूर्ति, ढलनिकास, फोहर व्यवस्थापन र उपचारात्मक क्रियाकलाप	पानीको सङ्कलन, वितरण शुद्धीकरण तथा आपूर्ति, ढलनिकास, र फोहरमैला सङ्कलन, प्रशोधन र विसर्जन गर्ने जस्ता क्रियाकलापहरू
च	निर्माण	सिभिल इन्जिनियरिङसम्बन्धी निर्माणहरू जस्तै सामान्य तथा विशेष निर्माणसम्बन्धी क्रियाकलापहरू
छ	थोक एवं खुद्रा व्यापार, मोटरगाडी तथा मोटरसाइकल मर्मत सम्भारका कार्य	कुनै पनि प्रकारका वस्तुहरू तथा सेवामूलक वस्तुहरूको थोक तथा खुद्रा बिक्री कार्यहरू । यहाँ बिक्री भन्नाले वस्तुको स्वरूप परिवर्तन नगरी ट्रेड मार्जिन प्राप्त हुने गरी गरिने व्यापारलाई बुझाउदछ ।
ज	यातायात तथा भण्डारण	यात्री वा सामान ढुवानी गर्ने यातायातका क्रियाकलापहरू जस्तै रेलमार्ग, पाइपलाइन, स्थलगत मार्ग, जलमार्ग, हवाईमार्गद्वारा प्रदान गरिने विभिन्न सेवाहरू
झ	आवास तथा भोजन सेवा सम्बन्धी क्रियाकलाप	यात्री वा पाहुनाहरूको लागि खान, पीउन तथा छोटो अवधिको लागि आवासको सेवा सुविधा प्रदानगर्ने क्रियाकलाप जस्तै होटल, लज
ञ	सूचना तथा संचार	सूचना उत्पादन, वितरण तथा प्रसारण गर्ने उद्देश्यले बनाइएका साँस्कृतिक उत्पादन, साथसाथै तथ्याङ्क वा

		सूचना उत्पादन, प्रविधिसम्बन्धी क्रियाकलापहरू, र अन्य सूचनामुलक सेवा क्रियाकलापहरू जस्तै चलचित्र, भिडियो र ध्वनि रेकर्डिङ, रेडियो, टेलिभिजन कार्यक्रम उत्पादन आदि
ट	वित्तीय तथा बीमा सम्बन्धी क्रियाकलाप	वित्तीय सेवाका क्रियाकलापहरू, बीमा, पुनर्बीमा र निवृत्तिभरण कोषका क्रियाकलाप र वित्तीय सेवा तथा बीमासम्बन्धी सहायक क्रियाकलापहरू
ठ	घरजग्गा कारोबारका व्यवसायिक क्रियाकलाप	जग्गा जमिनको खरिद बिक्री, जग्गा जमिन भाडामा लगाउने र अन्य घरजग्गा कारोवार सम्बन्धि सेवा दिने कार्यहरू । जस्तै: घरजग्गा कारोवारको लागि मूल्याङ्कन सेवा प्रदान गर्ने वा घरजग्गा कारोवारको खरिद बिक्रीको लागि तेस्रो व्यक्तिको लागि जमानी बस्ने एजेण्ट (Escrow Agents) को क्रियाकलाप आदि
ड	पेशागत, वैज्ञानिक तथा प्राविधिक क्रियाकलाप	सम्पादन गर्नका लागि उच्चस्तरीय तालिम तथा विशेष प्रकारको ज्ञान, दक्षता र सीपको आवश्यकता पर्ने <i>विशिष्टीकृत पेशागत, वैज्ञानिक तथा प्राविधिक क्रियाकलापहरू</i> जस्तै कानून तथा लेखासम्बन्धी क्रियाकलापहरू, भवन निर्माण कला र इन्जिनियरिङ क्रियाकलापहरू तथा प्राविधिक परीक्षण र विश्लेषण, वैज्ञानिक अनुसन्धान तथा विकास आदि ।
ढ	प्रशासनिक तथा सहयोगी सेवाका क्रियाकलाप	सामान्य व्यवसाय सञ्चालनका कार्यहरूको सहयोगी विविध प्रकारका क्रियाकलापहरू जस्तै भाडा तथा लिजमा बन्धकी वा ठेक्कापट्टामा लिनेदिने क्रियाकलापहरू, रोजगारसम्बन्धी क्रियाकलापहरू, ट्राभल सम्बन्धि क्रियाकलापहरू
ण	सार्वजनिक प्रशासन तथा सुरक्षा; अनिवार्य सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी क्रियाकलाप	सामान्यतः सार्वजनिक प्रशासनिक निकायद्वारा सञ्चालन गरिने सरकारी प्रकृतिका क्रियाकलापहरू
त	शिक्षा	कुनै पनि माध्यमद्वारा प्रदान गरिएको शिक्षा सम्बन्धी क्रियाकलापहरू

थ	मानव स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	स्वास्थ्य क्षेत्रका वृहत्तर क्रियाकलापहरू जस्तै: अस्पताल तथा अन्य स्वास्थ्य सुविधा प्रदायक संस्थाहरूमा तालिम प्राप्त चिकित्साकर्मीहरूद्वारा प्रदान गरिने स्वास्थ्य हेरचाहका क्रियाकलापहरू ।
द	कला, मनोरंजन तथा मनोबिनोद	विविध सांस्कृतिक, मनोबिनोद, मनोरञ्जन तथा नागरिकहरूको रुचिका मनोरञ्जन तथा क्रिडालाई पूरा गर्ने क्रियाकलापहरू
ध	अन्य सेवा प्रदान गर्ने क्रियाकलाप	व्यक्तिगत तथा घरपरिवारको सामानहरू र कम्प्युटरहरूको मर्मत तथा यस वर्गीकरणमा कहिँ कतै उल्लेख नगरिएका विविध प्रकारका व्यक्तिगत सेवाका क्रियाकलापहरू
न	रोजगारदाताको रूपमा घरपरिवारका घरायशी (बस्तु तथा सेवा उत्पादन) क्रियाकलाप	रोजगारदाताका रूपमा घरेलु कामदार राखी गरिने घरपरिवारका घरायशी क्रियाकलापहरू, निजी घरपरिवारहरूले आफ्नै प्रयोगका लागि छुट्याउन नसकिने प्रकृतिका वस्तु तथा सेवाहरूको उत्पादनका क्रियाकलापहरू
प	बाह्य संघ संस्था एवं यसका अंगहरूका क्रियाकलाप	बाह्य संघ संस्था एवं यसका अंगहरूका क्रियाकलापहरू जस्तै संयुक्त राष्ट्र संघ प्रणाली अन्तर्गतका संयुक्त राष्ट्र संघ, यसका विशेष एजेन्सीहरूको क्रियाकलाप

यी आर्थिक क्रियाकलाप गर्ने निकायहरूले उत्पादन गर्ने बस्तु तथा सेवाहरू आर्थिक तथ्यांक मापनका बिषयबस्तु हुन् । यी आर्थिक गतिविधिहरू माथि उल्लेखित विभिन्न संस्थागत इकाईहरू जस्तै संगठित व्यवसायिक क्षेत्र (Corporations, Enterprises), सरकार, नाफा नकमाउने गैर सरकारी संस्थाहरू, तथा घरपरिवारबाट संचालन र सम्पादन गरिन्छ । यी संस्थागत इकाईहरू आर्थिक कारोबारकर्ताको रूपमा चिनिन्छ ।

आर्थिक गतिविधिमा संलग्न रहने व्यक्तिको पेशागत बर्गीकरण (Occupation Classification)

आर्थिक क्रियाकलाप गर्ने संस्थागत इकाईहरूमा व्यक्तिहरूको संलग्नता विभिन्न पदीय वा पेशागत (Classification by Occupation) र रोजगारीको हैसियत (Employment Status) मा हुन्छन् । आर्थिक गतिविधिमा संलग्न रहने व्यक्तिहरू लाई पेशाको प्रकृति हेरी १० भागमा बर्गीकरण गरिएको छ, जुन निम्नानुसार छन् ।

१. सैनिक अधिकारीहरू (कोड ०)
२. व्यवस्थापकहरू (कोड १)
३. पेशाविद्हरू (कोड २)
४. प्राविधिक तथा सहायक पेशाविद्हरू (कोड ३)
५. कार्यालय सहायकहरू (कोड ४)
६. सेवा तथा वस्तु बिक्री गर्ने कामदारहरू (कोड ५)
७. कृषि, वन र माछापालन कार्यका दक्ष कामदारहरू (कोड ६)
८. शिल्पकला तथा कालिगढ र यस सम्बन्धी व्यापार गर्ने कामदारहरू (कोड ७)
९. यन्त्र तथा मेसिन अपरेटर र जडान गर्ने कामदारहरू (कोड ८)
१०. सामान्य वा प्राथमिक पेशाका कामदारहरू (कोड ९)

आर्थिक काममा रोजगारको तह अनुसार बर्गीकरण (Classification by Employment Status)

आर्थिक क्रियाकलापमा संलग्न व्यक्तिको काम गर्दाको अर्थात् रोजगारमा रहंदाको हैसियत पनि निम्नानुसार ४ प्रकारमा बर्गीकरण गरिएको छ ।

१. रोजगारदाता वा अरुलाई काम लगाउने
२. अरुको काम गर्ने (कर्मचारी/कामदार)
३. आफ्नै काम गर्ने
४. परिवारमा काम सघाउने

आर्थिक क्रियाकलापको मापन अर्थात् आर्थिक तथ्यांकको उत्पादन गर्ने सम्बन्धमा आर्थिक काममा संलग्न रहने व्यक्तिको पेशा, व्यवसाय, कामगर्दाको हैसियत र निज कार्यरत व्यवसायको संस्थागत क्षेत्र र अन्य विशेषताहरूका तथ्यांक संकलन देखि उत्पादनको कार्यहरू गरिन्छ । यस्तै आर्थिक क्रियाकलापमा संलग्न रहने औपचारिक वा अनौपचारिक उद्यम व्यवसाय (Industry), र उक्त व्यवसायको संस्थागत क्षेत्र सम्बन्धी तथ्यांकहरू र अन्य व्यवसायिक चरित्र सम्बन्धी तथ्यांक संकलन, संग्रह प्रशोधन विश्लेषण र प्रकाशनका कार्यहरू पनि गरिन्छ । आर्थिक क्रियाकलापको मापनमा आर्थिक काम संग सम्बन्धित पेशा, व्यवसाय, काम गर्दाको हैसियत र काम गर्ने निकायको संस्थागत क्षेत्र एक आपसमा सम्बन्धित विषयबस्तुहरू हुन् ।

अन्य बर्गीकरण (Other Classifications)

तथ्यांकीय आवश्यकता अनुसार उद्यम/प्रतिष्ठानहरूलाई आकार, संगठन, कानुनी रूप, उत्पादनहरूको उद्देश्य, प्राविधिक विवरण आदि मापदण्डहरूको आधारमा पनि वर्गीकृत गर्न सकिन्छ, उद्यमको आकार अनुसार वर्गीकरण कर्मचारी तथा कामदारहरू (Employees) को संख्यामा आधारित हुन्छ । उद्यम/ प्रतिष्ठानमा सक्रिय संलग्न व्यक्ति वा कामदार संख्याको आधारमा वा लगानी गरिएको पुँजीको

आधारमा उद्यमलाई लघु, साना, मझौला या ठुला उद्यम भनेर बर्गीकरण गरिएको हुन्छ र यसै अनुसार तथ्यांक संकलन, संग्रह, तालिकिकरण तथा विश्लेषण पनि गरिन्छ । यस्तै उद्यमहरूको कानुनी बैधानिक स्थिति अनुसार पनि प्राइभेट, पब्लिक लिमिटेड वा व्यक्तिगत, निजि, सहकारी जस्ता वर्गमा पनि बर्गीकरण गर्ने गरिन्छ । विशिष्ट क्षेत्रका आर्थिक तथ्यांकहरू यसै अनुरूप पनि निकाल्ने गरिन्छ । उद्यमको उत्पादित वस्तु तथा सेवा, खर्च, उपभोग आदिको प्रकृति अनुसार पनि बर्गीकरण गर्ने गरिन्छ ।

पछिल्लो दशकमा बहुराष्ट्रियहरू इन्टरप्राइजहरूको गतिविधि बढ्दै गएका छन् । यस्तै बाँकी विश्वसँग सम्बन्ध राख्ने उद्यमहरू (निर्यात/आयात गर्ने उद्यमहरू (Exporting/Importing Enterprises) का कारोबारहरू पनि बढ्दै गएको पाइन्छ । आर्थिक तथ्यांक उत्पादनमा यस्ता विविध उद्यमहरूका विविध आर्थिक गतिविधिहरूलाई समावेश गर्नु पर्दछ ।

आर्थिक समष्टिहरू (Economic Aggregates)

आर्थिक प्रणालीमा आर्थिक करोवारकर्ताहरू बीच असीमित संख्यामा आर्थिक लेनदेन वा कारोबारहरू हुन्छन् । विभिन्न करोवारकर्ताहरू बीच वस्तु वा सेवाको खरिद तथा बिक्री, वित्तीय कारोबारहरू, आयको पुनर्वितरण आदि उद्देश्यले विविध कारोबारहरू हुन्छन् । यी कारोबारहरूको समग्र मूल्य नै आर्थिक समष्टि हो । सरलरूपमा भन्नुपर्दा सबै आर्थिक गतिविधिको समग्र मूल्य नै आर्थिक समष्टि (Economic Aggregates) हो । यी समष्टिहरूले आर्थिक प्रणालीका सबै इकाइहरूद्वारा सञ्चालन गरिएका कारोबारहरूको समग्र प्रतिफल

वा नतिजालाई मापन गर्दछ । राष्ट्रिय लेखा प्रणालीमा कुल गार्हस्थ उत्पादनलाई मुख्य आर्थिक समष्टि मानिन्छ । आर्थिक क्रियाकलापको तथ्यांकले आर्थिक इकाइले गर्ने उत्पादनको तथ्यांकलाईमात्र सरोकार नराखी उपभोग र लगानीका तथ्यांकको उत्पादन क्रियाकलापलाई पनि समावेश गरेको हुन्छ । यी आर्थिक समष्टि अन्तर्गत निजी उपभोग (Private Consumption), लगानी (Investment) र उत्पादन (Production) लाई समावेश गरिएको हुन्छ ।

उद्यम/प्रतिष्ठानहरूको संख्या (Number of Establishments/Enterprises)

आर्थिक क्रियाकलाप संचालनमा मुख्य कर्ता भनेको उद्यम/प्रतिष्ठानहरू हुन् । कुनै पनि अर्थतन्त्रमा आर्थिक क्रियाकलापको प्रकृति अनुसार विभिन्न उद्यम/प्रतिष्ठानहरू संचालनमा रहेका हुन्छन् । आर्थिक क्रियाकलापको संरचनात्मक समष्टि भन्नु नै कुल उद्यमहरू वा प्रतिष्ठानहरूको संख्या हो । व्यवसाय दर्ता प्रणाली वा आर्थिक गणनाले देशमा अवस्थित वा संचालित सम्पूर्ण उद्यम/प्रतिष्ठानहरूको संख्या उपलब्ध गराउँछ । यसका साथै आन्तरिक राजस्व कार्यालय, कम्पनि रजिष्टार कार्यालय वा आर्थिक क्रियाकलापहरू संग सम्बन्धित विशेष कार्यालयहरूको अभिलेखबाट पनि उद्यम/प्रतिष्ठानहरूको संख्या प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

उद्यम/प्रतिष्ठानमा रोजगार संख्या (Number of Persons Engaged)
 वस्तु वा सेवा उत्पादनको लागि वा आर्थिक क्रियाकलाप संचालन गर्नका लागि उद्यम/ प्रतिष्ठानहरूमा लगानीकर्ता, व्यवस्थापक, उपयुक्त शिप भएका कर्मचारी वा कामदारहरू, परिवारका सदस्यहरू संलग्न भएका हुन्छन् । उद्यम/प्रतिष्ठानमा संलग्न यस्ता व्यक्तिहरू पारिश्रमिक लिई वा नलिई काम गर्ने रोजगार व्यक्तिहरू हुन् । उद्यम/प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्तिहरूको जम्मा संख्या (Total number of Persons Engaged) पनि मुख्य आर्थिक समष्टि हो । गणना, सर्वेक्षणहरू, व्यवसाय दर्ता प्रणाली तथा प्रशासनिक अभिलेखहरू यस्ता तथ्यांकको स्रोत हुन् ।

उत्पादन, मध्यवर्ती लागत र मूल्य अभिवृद्धि (Production, Intermediate Costs and Value Added)

कुनै पनि आर्थिक क्रियाकलापको लेखा राख्ने सन्दर्भमा उत्पादन, मध्यवर्ती लागत र मूल्य अभिवृद्धिको आर्थिक समष्टि निकाल्ने कामको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । उत्पादन (Production) भन्नाले लागत (Inputs) को रूपमा वस्तु, सेवा सहित श्रम र पुँजी जस्ता उत्पादनका कारकहरू (Factors of Production) को प्रयोग गरेर संस्थागत इकाइको नियन्त्रणमा उत्पादन हुने वस्तु र सेवा (Goods and Services) लाई जनाउँछ । यसलाई प्रतिफल (Output) पनि भनिन्छ ।

वस्तु (Goods) ले कुनै निश्चित आवश्यकता पूरा गर्न प्रयोग गरिने भौतिक सामग्रीलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । यसैले वस्तुहरू भन्नाले त्यस्तो भौतिक तथा उत्पादित वस्तुहरू हुन् जसको माग अर्को

इकाइले गर्दछ । यस्ता वस्तुमा स्वामित्व वा अधिकार स्थापित गर्न सकिन्छ । वस्तुको स्वामित्वलाई बजारिकरणको कारोबारबाट अर्थात् खरिदबिक्री प्रक्रियाबाट एक संस्थागत इकाईबाट अर्कोमा संस्थागत इकाईमा हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ ।

सेवा (Services) भन्नाले त्यस्तो उत्पादन गतिविधिको परिणाम हो जसले उपभोग गर्ने इकाइहरू (Consuming Units) को अवस्था परिवर्तन गर्दछ, वा उत्पादन वा वित्तीय सम्पत्तिहरूको आदानप्रदानलाई सहज बनाउँछ । जस्तै बिद्यालयमा शैक्षिक क्रियाकलापबाट बिद्यार्थीहरूलाई शिक्षा प्रदान गरिन्छ जुन सेवा उत्पादनको क्रियाकलाप हो । यसबाट बिद्यार्थीको ज्ञान तथा शैक्षिक तहमा परिवर्तन हुन्छ ।

उत्पादनको मुल्यांकन (Valuation of Production)

उत्पादनलाई यसमा लागेको मुल्यको आधारमा बिभिन्न तरिका बाट मूल्य कायम गरिन्छ । सर्वप्रथम, उत्पादनलाई बजार मूल्य(वा खरिद मूल्य) मा मापन गर्न सकिन्छ । बजार मूल्य (Market Price) ले कारोबारकर्ताहरू बीच सहमति भएको वास्तविक मूल्यलाई बुझाउँछ । यसमा उत्पादकले तोकेको मुल्य यातायात लागत, व्यापार मार्जिन र अप्रत्यक्ष करहरू (जस्तै मूल्य अभिवृद्धि कर) जोडिन्छ र अनुदान तथा सरकारद्वारा प्रदान गरिएको रकमान्तरलाई (Transfer) घटाइन्छ । बजारमा कारोबार नभएको स्थितिमा समान वस्तु वा सेवाहरूको लागि कायम रहेको बजार मूल्यसंग तुलना गरी वा वस्तु उत्पादनमा लागेको मुल्यको आधारमा मूल्य कायम गरिन्छ ।

आधार मूल्य (Basic Price)

आधार मूल्य (Basic Price) भनेको उत्पादकले प्राप्त गर्ने मुल्य हो । बजार मूल्यबाट तिर्नु पर्ने कुनै पनि कर र उत्पादकले तिर्नुपर्ने ढुवानी लागतहरू कट्टा गरी कुनै पनि प्राप्य अनुदानहरू (Subsidies) थप्यौं भने आधार मुल्य निस्कीन्छ । आधारमूल्य उद्यम क्षेत्रको विश्लेषणको लागि विशेष महत्त्वपूर्ण छ किनभने उद्यमको निर्णय प्रकृत्यामा यसलाई संदर्भ मुल्यको रूपमा लिइन्छ । यो मूल्यको आधारमा नै उद्यमको वास्तविक आय र नाफा (Actual Income and Profit ability) मापन गरिन्छ ।

मध्यवर्ती उपभोग (Intermediate Consumption)

उत्पादन/प्रतिफल (Output) प्राप्त गर्न उत्पादक इकाइले उत्पादनका विभिन्न कारकहरू (Factors of Production) जस्तै श्रम र पूँजी साथै अन्य इकाइहरूद्वारा उत्पादित वस्तु र सेवाहरू प्रयोग गर्नुपर्छ । पुनः अर्को वस्तु वा सेवा उत्पादन गर्न उपयोग गरिएका वस्तुहरू र सेवाहरूको मूल्यलाई मध्यवर्ती उपभोग भनिन्छ । यस मध्यवर्ती उपभोगमा स्थिर पूँजीको उपभोगको (Consumption of Fixed Capital) रूपमा प्रयोग भएका स्थिर सम्पत्तिहरू (Fixed Capital) लाई समावेश गरिदैन । मध्यवर्ती उपभोगमा हासकट्टी (Depreciation) मूल्यलाई समावेश गरिदैन । हासकट्टी भन्नाले मध्यवर्ती उपभोगको क्रममा प्रयोग हुने स्थिर पूँजी (जस्तै औद्योगिक उपकरण) को मूल्यमा भएको हास हो । मध्यवर्ती उपभोगको मुल्य सधैं खरिद मूल्यहरूमा (Purchaser Price) कायम गरिन्छ ।

मूल्य अभिवृद्धि (Value Added at Basic Prices)

आधारभूत मूल्यमा उत्पादन र मध्यवर्ती उपभोग बीचको भिन्नतालाई मूल्य अभिवृद्धि भनिन्छ । यो आधारभूत मूल्यमा अभिव्यक्त हुन्छ । मूल्य अभिवृद्धिले उत्पादन प्रक्रियामा बस्तु वा सेवा उत्पादनको लागि प्रयोग गरिएका वस्तु र सेवाहरूको कायम रहेको पूर्व मूल्यमा थप भएको मूल्यलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । जस्तै पचास रुपैयाको मैदाबाट एकसय रुपैया मूल्यको एउटा पाउरोटी बन्छ भने रु पचास मूल्य अभिवृद्धि हो ।

सबै सजातीय (Homogenous) व्यक्तिगत (Indivisual) उत्पादन इकाइहरूद्वारा आधारभूत मूल्यहरूमा थपिएको मूल्यलाई जम्मा गरेर कुनै खास औद्योगिक क्रियाकलाप (Industry) को मूल्य अभिवृद्धि निकालिन्छ । जस्तै बस्तु उत्पादन गर्ने सबै उद्योगहरूको व्यक्तिगत मूल्य अभिवृद्धिहरूलाई जोडेर बस्तु उत्पादन गर्ने क्रियाकलाप (Manufacturing Industry) को कुल मूल्य अभिवृद्धि (Gross Value Added) निकालिन्छ ।

वित्तीय मध्यस्थता सेवाहरू अप्रत्यक्ष रूपमा मापन (FISIM)

राष्ट्रिय लेखा अनुमान गर्ने सम्बन्धमा बैंकिंग क्षेत्रलाई यसले प्रवाह गर्ने सेवाको आधारमा एक विशेष मामलाको रूपमा हेरिन्छ । बैंकिंग क्षेत्रले यसको सेवाहरू अन्तर्गत उद्यम, घरपरिवार, सामान्य सरकार, आदि इकाईहरूलाई वित्तीय मध्यस्थता (Financial Intermediation) प्रदान गर्दछ । यसरी प्रदान गर्ने सेवाबाट बैंकिंग क्षेत्रले प्राप्त गर्ने विशेष कमिशनको आधारमा यसको मूल्य अभिवृद्धि मापन गरिदैन । राष्ट्रिय लेखा तथ्यांक निकाल्नको लागि यसको मूल्य अभिवृद्धि

बैंकले तिर्नुपर्ने ब्याज र प्राप्त गर्ने ब्याज अन्तरको आधारमा अप्रत्यक्ष रूपमा मापन गरिन्छ जसलाई " अप्रत्यक्ष रूपमा मापन गरिएको वित्तीय मध्यस्थता सेवाहरू" (FISIM) भनिन्छ ।

कुल गार्हस्थ उत्पादन (Gross Domestic Product)

विभिन्न उत्पादन इकाईहरूद्वारा थपिएको मूल्य अभिवृद्धि (Value Added) लाई जम्मा गर्दा निस्केको कुल जोडमा उत्पादनमा प्राप्त अनुदान घटाइ (Less Subsidy) अप्रत्यक्ष करहरू (Indirect Taxes) जोडेपछि बजार मूल्यमा कुल गार्हस्थ उत्पादन (GDP) निस्कन्छ । यो कुल गार्हस्थ उत्पादनले राष्ट्रिय भूभाग (National Territory) भित्रको समग्र उत्पादनलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । कुल गार्हस्थ उत्पादनले निश्चित आर्थिक प्रणालीमा निश्चित अवधि (सामान्यतया एक वर्ष) मा उत्पादित समग्र आयको प्रतिनिधित्व गर्दछ । राष्ट्रिय लेखा प्रणाली र यसका सूचकहरूका बारेमा बिस्तृत रूपमा छुट्टै अध्यायमा चर्चा गरिएको छ ।

कुल गार्हस्थ उत्पादनलाई विभिन्न संस्थागत इकाईहरू (घरपरिवार, कर्पोरेसनहरू, सरकार, NPISH इत्यादि) द्वारा उपभोग, पूँजी निर्माण वा बाँकी विश्वसँग वस्तु तथा सेवाहरूको व्यापारको लागि उपयोग गरिन्छ । राष्ट्रिय लेखा प्रणाली अनुसार कुल गार्हस्थ उत्पादनलाई उत्पादनका दुई कारकहरू श्रम र पूँजीको उपयोग वापत क्रमशः पारिश्रमिक र नाफा (वा लगान) को रूपमा वितरण गरिन्छ ।

श्रमिकको पारिश्रमिक (Compensation of Employees)

उत्पादन इकाइमा श्रम गर्ने कामदारलाई पारिश्रमिक प्रदान गरिन्छ । नगद वा जिन्सीको रूपमा भुक्तानी गरिने ज्याला वा तलब र रोजगारदाताहरूले कामदारको लागि भुक्तानी गर्ने सामाजिक योगदानको कुल जोड नै कर्मचारीहरूलाई प्रदान गरिने पारिश्रमिक हो ।

चालु मूल्य र स्थिर मूल्यहरूमा मानहरू (Values at Current Prices and Constant Prices)

आर्थिक कारोबारको मूल्य एक विशिष्ट साझा मुद्रा (डलर, यूरो, रुपिया आदि) मा व्यक्त गरिन्छ । कारोबारमा संलग्न गरिएको उत्पादनको परिमाणलाई यसको मूल्य (Price) ले गुणन गरेर कारोबारहरूको जम्मा मूल्य निकालिन्छ । उत्पादित बस्तु वा सेवाको एक इकाई विनिमय गर्नको लागि चाहिने रकमलाई मूल्य (Price) को रूपमा परिभाषित गरिन्छ । कुनै विशेष समयमा कारोबारकर्ताहरू आपसमा सहमत भएर निर्धारण गरिएको कुनै बस्तु वा सेवाको मूल्य नै त्यस समयको उक्त बस्तुका सेवाको चालु मूल्य हो ।

समयको क्रमसंगै उत्पादित बस्तु वा सेवाको मूल्यमा परिवर्तन हुन्छ । वर्तमान मूल्यमा व्यक्त गरिएको आर्थिक समष्टिबाट निश्चित ऐतिहासिक समय अवधि (Historic time period) (वर्ष, महिना, इत्यादि) मा देखिएका भिन्नताहरूको कारण स्पष्ट हुदैन । तसर्थ आर्थिक तथ्याङ्कहरू चालु मूल्यमा व्यक्त गरिएका आर्थिक समष्टिहरूमा मात्र सिमित हुदैन । यसले उत्पादनको परिमाण

(Quantity)/ आयतन (Volume) र यसमा आबद्ध मुल्यमा भएको मूल्य भिन्नताहरूलाई पनि समेटदछ । धेरै तथ्यांकीय समष्टीहरू (Statistical Aggregates) चालु मूल्यमा वा कुनै तोकिएको सन्दर्भ अवधिको मूल्यको आधारमा गणना वा मापन गरिन्छ । सन्दर्भ अवधिको मूल्यलाई स्थिर मूल्य (Constant Prices) भनिन्छ । चालु मुल्यमा व्यक्त गरिएको तथ्यांक र स्थिर मुल्यमा व्यक्त गरिएको तथ्यांक तुलना गर्न मिल्दैन । तुलनाको निमित्त हालको कारोबारमा पनि संदर्भ मुल्य प्रयोग गरी स्थिर मुल्यमा व्यक्त तथ्यांक निकालिन्छ ।

आर्थिक तथ्यांकका प्रकार

राष्ट्रिय लेखा तथ्यांक (National Accounts Statistics)

राष्ट्रिय लेखा प्रणाली भन्नाले मुख्यतया कुनै निश्चित समयवधिमा कुनै स्थान क्षेत्रमा भएका आर्थिक कारोबारहरूको बृहद लेखा पालन अभिलेख (Book Keeping) हो । यस प्रणालीमा अन्तराष्ट्रियरूपमा सहमति जनाईएको आर्थिक गतिविधिहरू मापन गर्ने अवधारणा, परिभाषा, विधि नियमहरू समावेश गरिएको हुन्छ जसका आधारमा विभिन्न देशहरूबीच तुलना गर्न सकिने राष्ट्रिय लेखा तथ्यांकहरू तयार पारिन्छ । राष्ट्रिय लेखा प्रणालीले समष्टिगत आर्थिक तथ्यांक वा सूचकहरूको उत्पादन गर्नको लागि एक बिस्तृत रूपरेखा (Framework) उपलब्ध गराउँछ ।

कुनै निश्चित सिमाना भित्र संचालन हुने विविध आर्थिक गतिविधिहरूको समष्टिगत मापन नै राष्ट्रिय लेखा हो जुन अधिकारिक आर्थिक प्रणाली भित्रको महत्वपूर्ण विधा हो । कुल प्रतिफल

(Grossoutput) (GVO), मध्यवर्ती उपभोग (Intermediate Consumption), कुल मूल्य अभिवृद्धि (Gross Value Added), कुलगार्हस्थ उत्पादन (Gross Domestic Product), खुद गार्हस्थ उत्पादन (Net Domestic Product), श्रमिकहरूको पारिश्रमिक (Compensation To Employees), स्थीर सम्पतिको उपभोग (Consumption of Fixed Capital), खुद मूल्य अभिवृद्धि (Net Value Added), प्राथमिक आम्दानीहरू (Primary Incomes), कुल राष्ट्रिय आय (Gross National Income), कुल राष्ट्रिय खर्चयोग्य आय (Gross National Disposable Income (GNDI)), अन्तिम उपभोग्य खर्च (Final Consumption Expenditure), बचत (Saving), कुल बचत (Gross Saving), खुद ऋण (Net Lending/Borrowing) आदि राष्ट्रिय लेखाका प्रमुख सूचकहरू हुन् । नेपालमा केन्द्रीय तथ्यांक विभागले राष्ट्रिय लेखाका तथ्यांकहरू प्रकाशन गर्ने गर्दछ । देशको आर्थिक अवस्थाको मापन तथा विश्लेषण गर्न र सहि आर्थिक नीति तथा बजेट तर्जुमा गर्नको लागि राष्ट्रिय लेखाका बिबिध तथ्यांकहरूको उपयोग गर्ने गरिन्छ ।

औद्योगिक तथ्यांक (Industrial Statistics)

बस्तु उत्पादनसंग सम्बन्धित तथ्यांकलाई औद्योगिक तथ्यांक भनिन्छ । बिबिध बस्तु उत्पादनगर्ने क्रियाकलाप अनुसार प्रतिष्ठानहरूको संख्या, संलग्न जनशक्ति, उत्पादकत्व, उत्पादन (Production), मूल्य अभिवृद्धि, आम्दानी खर्च, औद्योगिक सूचकांक आदि प्रमुख औद्योगिक तथ्यांकहरू हुन् । औद्योगिक बिकासका नीति तथा योजनाहरू तर्जुमा गर्नको लागि औद्योगिक तथ्यांकको उपयोग गरिन्छ । नेपालमा

औद्योगिक तथ्यांक उत्पादनका स्रोतहरू राष्ट्रिय आर्थिक गणना, राष्ट्रिय औद्योगिक गणना तथा सर्वेक्षणहरू र प्रशासनिक अभिलेखहरू हुन् ।

कृषि तथ्यांक (Agriculture Statistics)

कृषि बाली, पशुपालन, मत्स्य पालन क्रियाकलापसंग सम्बन्धित विषयबस्तुहरू कृषि तथ्यांकका विषय बस्तुहरू हुन् । कृषिको तथ्यांक दुई प्रकारका हुन्छन् : संरचनागत तथ्यांक र सालबसाली (चालु) उत्पादनका तथ्यांक हुन् । कृषि जनसंख्या, कृषिमा उपयोग गरिएको जग्गाको कित्ता संख्या, कृषिमा उपयोग गरिएको जग्गाको जम्मा क्षेत्रफल, सिंचित भूमिको क्षेत्रफल, भू-उपभोगको प्रकार अनुसार क्षेत्रफल, भू-उपयोगको प्रकार अनुसार क्षेत्रफल, बालीको प्रकार अनुसार जग्गाको क्षेत्रफल, बालीको सघनता, कृषि सामग्रीको प्रयोगको स्थिति, पाल्तु पशुपन्छीको उमेर र जात अनुसार संख्या, कृषि कार्यको लागि उपयोग गरिएको गैर आवासिय भवनको अवस्था, कृषि-औजार र साधनहरूको अवस्था, माछापालनले ओगटेको क्षेत्रफल, अन्य कृषिकार्य जस्तै च्याउ खेत, मौरीपालन, रेशम खेतीको संरचनात्मक स्थिति, कृषि कार्यको लागि कृषि ऋणको उपयोग आदि जस्ता कृषि क्रियाकलापका तथ्यांक संरचनात्मक तथ्यांक हुन् । यस्तै हरेक वर्षको विभिन्न कृषि बालीहरूको उत्पादन तथा बाली लगाइएको क्षेत्रफल, सालबसाली कृषि तथ्यांकको उदाहरण हो । कृषि क्षेत्र सम्बन्धी नीति, योजना तर्जुमा र अनुगमन मुल्यांकन गर्नको लागि कृषि सम्बन्धी तथ्यांकको उपयोग गर्ने गरिन्छ । नेपालमा कृषि तथ्यांकको प्रमुख स्रोतहरू राष्ट्रिय कृषि गणना, कृषि

सर्वेक्षणहरू, र कृषि मन्त्रालय अन्तर्गतका निकायहरूमा अभिलेखीकरण गरिएका विभिन्न बालीहरूको प्रशासनिक अभिलेखहरू हुन् ।

बन तथ्यांक (Forestry Statistics)

बनले ओगटेको भूभाग, वृक्षारोपणको स्थिति, बनजन्य उत्पादन र बनजंगलबाट भएको मूल्य अभिवृद्धि, बन्यजन्तु, बायोडाइभर्सिटीको अवस्था बन क्षेत्रका प्रमुख तथ्यांकहरू हुन् । भौगोलिक सूचना प्रणाली विधिद्वारा बैज्ञानिक सर्वेक्षण, रिमोट सेंसिंग इमेजको अध्ययन, टोपोग्रफिकल सर्वेक्षण, वा प्रशासनिक अभिलेखहरूबाट यस्ता तथ्यांकहरू सृजना गरिन्छ । नेपालमा बन सम्बन्धी तथ्यांकको मुख्य स्रोत भनेको बन मन्त्रालय हो भने बन सम्बन्धी अन्य विशेषताका तथ्यांकहरू कृषि गणना तथा अन्य सर्वेक्षणहरूबाट पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

उर्जा तथ्यांक (Energy Statistics)

सामान्य घरपरिवार तथा विभिन्न व्यवसायिक प्रतिष्ठानहरूले आवश्यकता अनुसार विभिन्न प्रकारका उर्जाहरूको प्रयोग गरेका हुन्छन् । विविध प्रकारका उर्जाहरूको उत्पादन, वितरण, उपभोगको स्रोत इकाइहरूबाट उर्जाका तथ्यांकहरू संकलन गर्ने गरिन्छ । राष्ट्रिय लेखाको दृष्टिकोणबाट पनि उर्जा क्षेत्रको स्याटेलाइट लेखा (अलग राष्ट्रिय लेखा) तयार गर्ने गरिन्छ । उर्जाको उत्पादन तथा आपूर्तिको अवस्था, उर्जाको खपत तथा प्रयोगका क्षेत्रहरू, बिद्युत, पेट्रोलियम इन्धन, दाउराको प्रयोग, नवीकरणीय उर्जाको उपयोग जस्ता तथ्यांकहरू उर्जा क्षेत्रका प्रमुख तथ्यांकहरू हुन् । उर्जा

सम्बन्धी नीति निर्माण गर्न तथा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्नको लागि उर्जा तथ्यांकको प्रयोग गरिन्छ । घरायसी उपभोगको दृष्टिकोणबाट जनगणना, जीवनस्तर सर्वेक्षणहरूबाट उर्जाको प्रकार र खपत सम्बन्धी तथ्यांक संकलन गरिन्छ भने आपूर्तिको दृष्टिकोणबाट उर्जा आपूर्ति गर्ने स्रोतहरू जस्तै नेपाल बिद्युत प्राधिकरण, नेपाल आयल निगमबाट उर्जा आपूर्तिको तथ्यांकहरू प्राप्त गरिन्छ ।

व्यापार तथ्यांक (Trade Statistics)

उत्पादित बस्तुको उपभोक्ता समक्ष वितरण गर्ने उपाय भनेको व्यापार हो जस अन्तर्गत बस्तुको थोक तथा खुद्रा बिक्री तथा आयात निर्यातका क्रियाकलापहरू हुन्छन् । व्यापार सम्बन्धी ट्रेड मार्जिन, अन्तरराष्ट्रिय व्यापार सम्बन्धी आयात र निर्यात तथ्यांक, बैदेशिक व्यापार तथ्यांकबाट व्यापारको स्थिति बुझाउने सूचकांक (Terms of Trade) प्रमुख व्यापार तथ्यांकहरू हुन् । व्यापार तथ्यांकको उपयोग देशको बाणिज्य नीति योजना तर्जुमा गर्नको लागि गरिन्छ । यस्तै आयात प्रतिस्थापन वा निर्यात प्रवर्द्धन गर्नका लागि आर्थिक नीतिहरू तर्जुमा गर्न अन्तरराष्ट्रिय व्यापार तथ्यांकको उपयोग हुने गर्दछ । नेपालमा केन्द्रीय तथ्यांक विभागबाट संचालन गरिने आर्थिक गणना, वितरणजन्य तथ्यांक सर्वेक्षण तथा भन्सार विभागमा अभिलेखीकरण भएको आयात -निर्यात तथ्यांकहरू व्यापार तथ्यांकका प्रमुख स्रोतहरू हुन् । नेपाल राष्ट्र बैंक र व्यापार तथा निकासी प्रवर्द्धन केन्द्रबाट पनि व्यापार सम्बन्धी तथ्याङ्कहरू प्रकाशित हुन्छन् ।

वित्तीय तथ्यांक (Financial Statistics)

अर्थतन्त्रको सबै क्षेत्रहरूका वित्तीय सम्पत्ति तथा दायित्व र मौज्जात तथा प्रवाहको (Stock and Flow) तथ्याङ्कनै वित्तीय तथ्याङ्क हो । अर्थतन्त्रका विभिन्न क्षेत्रहरू बीच हुने वित्तीय प्रवाह र यसै अनुरूपका वित्तीय सम्पत्ति तथा दायित्वको अवस्थालाई प्रदर्शन गर्ने हिसाबले वित्तीय तथ्यांकहरू तयार गरिन्छ । उदाहरणका लागि मौद्रिक तथ्यांक वित्तीय तथ्यांकको एक उदाहरण हो । मौद्रिक तथ्याङ्कमा अर्थतन्त्रको वित्तीय संस्थाहरूको (Financial Corporations Sector) वित्तीय र गैर-वित्तीय सम्पत्ति र दायित्वहरू सम्बन्धी मौज्जात तथा प्रवाहको विस्तृत तथ्याङ्क समावेश हुन्छ । वित्तीय नीति व्यवस्थापनको लागि वित्तीय तथ्याङ्कको उपयोग गरिन्छ । मुद्राको आपूर्ति (Money Supply) तथा माग, संचिति, निक्षेप, लगानी, ऋण, ब्याज, धितोपत्र, सुरक्षण, जीवन बीमा, निर्जिवन बीमा सम्बन्धी तथ्यांकहरू पनि वित्तीय तथ्यांक नै हुन् । राज्यमा साधन स्रोतहरू परिचालन गर्ने, आम्दानीका स्रोतहरू निर्धारण गर्ने, राजश्व नीति निर्धारण गर्ने, आय-व्यय निर्धारण गर्ने विषयहरू वित्तीय तथ्यांकमा आधारित हुन्छन् । वित्तीय तथ्यांकको प्रमुख स्रोत नेपाल राष्ट्र बैंक तथा अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायहरू, बीमा प्राधिकरणमा राखिएका प्रशासनिक अभिलेखहरू हुन् ।

मूल्य तथ्यांक (Price Statistics)

बिक्रीयोग्य बस्तु तथा सेवाको मौद्रिक मुल्यांकन नै मूल्य हो । कुनै निश्चित समयको मुल्यलाई मुल्यको स्तर (Price level) भनिन्छ । आर्थिक तथ्यांकको महत्वपूर्ण अंगको रूपमा मूल्य तथ्यांक रहेको छ । मुल्यमा आएको परिवर्तनले उत्पादन, वितरण, उपभोग र बचत जस्ता आर्थिक गतिविधिमा प्रभाव पार्दछ । मूल्य परिवर्तनलाई मूल्य सूचकांकबाट मापन गरिन्छ । मूल्य सूचकांकहरू धेरै प्रकारका हुन्छन् । उपभोक्ता मूल्य सूचकांक, खुद्रा मूल्य सूचकांक केहि प्रमुख मूल्य सूचकांकहरू हुन् । मूल्य तथ्यांकको उपयोग मुद्रास्फीति मापनको लागि गरिन्छ । यस्तै मूल्य नीति निर्धारण गर्न, कुल गार्हस्थ उत्पादन, उपभोग, बचतको मुल्यांकन गर्न पनि बस्तु तथा सेवा विशेषका मूल्य तथ्यांकहरूको उपयोग हुने गर्दछ । नेपालमा केन्द्रीय तथ्यांक बिभाग, नेपाल राष्ट्र बैंक, कृषि मन्त्रालय आदि विभिन्न मूल्य तथ्यांकका संस्थागत स्रोतहरू हुन् ।

श्रम तथ्यांक (Labor Statistics)

श्रम तथ्याङ्कले श्रम बजारका विविध पक्षहरूको मापन गर्दछ । श्रम तथ्याङ्कको दायरा विस्तृत छ । रोजगारी, बेरोजगारी, कम बेरोजगारी, औपचारिक रोजगारी र अनौपचारिक रोजगारी आर्थिक रूपमा सक्रिय जनसंख्या; औसत आय र कामको घण्टा (Average Earnings and Hours of Work); ज्याला संरचना र वितरण (Wage Structures and Distributions); श्रम लागत (Labour Costs) आदि श्रम तथ्यांक अन्तर्गत पर्दछन् ।

श्रम तथ्याङ्कहरूले श्रम बजारको माग (रोजगारी, जागिर रिक्तता, श्रम लागत) र श्रम बजार आपूर्ति (बेरोजगारी, श्रम शक्तिको सहभागिता) को मापनद्वारा अर्थतन्त्रमा श्रम बजार नीति तथा योजनाहरूको प्रभाव सम्बन्धी चित्र प्रस्तुत गर्दछ । देशमा श्रम नीति तथा योजनाहरू तर्जुमा गर्नका लागि विविध पक्षका श्रम तथ्यांकहरूको उपयोग गरिन्छ । नेपाल श्रम शक्ति सर्वेक्षण, जनगणना, आर्थिक गणना, कृषि गणना तथा अन्य विषयगत सर्वेक्षणहरू, श्रम मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायहरूमा अभिलेखित रोजगार सम्बन्धी विवरणहरू श्रम तथ्यांकका प्रमुख स्रोतहरू हुन् ।

अन्य आर्थिक तथ्यांक (Other Economic Statistics)

माथि उल्लेखित बाहेक अन्य आर्थिक तथ्यांक अन्तर्गत अन्तरराष्ट्रिय औद्योगिक बर्गीकरण का खण्डहरूका तथ्यांकहरू जस्तै खानी, पानी, यातायात, निर्माण, स्वास्थ्य, शिक्षा, होटल तथा रेस्टुरेन्ट, संचार, पर्यटन, अन्य विषयगत सेवाक्षेत्र जस्तै बैज्ञानिक, पेशागत क्षेत्र, पर्यटन सम्बन्धी तथ्यांकहरू पनि पर्दछन् ।

राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ का प्रमुख सूचकहरू

बि.स. २०७५ मा नेपालमा नेपाल स्तरीय औद्योगिक बर्गीकरणमा उल्लेखित २१ वटा मध्ये खण्ड O (ण) ,खण्ड T (न) र खण्ड U (प) का क्रियाकलापहरू बाहेक १८ वटा खण्डका औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूको प्रथम आर्थिक गणना एकै समयमा संचालन गरेको थियो । यसको प्रमुख उद्देश्य विभिन्न आद्योगिक क्षेत्रका प्रतिष्ठानको संख्या, यसमा संलग्न जनशक्ति, आम्दानी, खर्च, नाफा नोक्सान जस्ता आधारभूत आर्थिक तथ्यांक प्राप्त गर्नु रहेको थियो । आर्थिक

गणनाका तथ्यांकहरू बुझ्नका लागि यसका विषयवस्तुका अवधारणा, परिभाषा तथा सिमितताहरू बुझ्नु आवश्यक छ । निश्चित स्थानमा व्यवसाय नगरी स्थान परिवर्तन गर्दै संचालन गरिएका व्यवसायहरू आर्थिक गणनामा समेटिएका थिएनन् । आर्थिक गणनामा आर्थिक क्रियाकलाप संचालन गर्ने इकाईहरू जस्तै एकल इकाई, मुख्य कार्यालय इकाई तथा शाखा, उपशाखा इकाईहरूलाई प्रतिष्ठानको रूपमा गणना गरिएका थिए भने आम्दानी/बिक्री, खर्च, कर्मचारीको तलब सुविधा, व्यवसायको लेखा संचालन, ऋण सम्बन्धी विवरण एकल र मुख्य कार्यालय इकाईको रूपमा रहेका प्रतिष्ठान (Entity) बाट मात्र संकलन गरिएका थिए । संकलन गरिएको विवरणको प्रकृति अनुसार तथ्यांकहरू उत्पादन गरिएका थिए ।

राष्ट्रिय आर्थिक गणनामा सन्दर्भ दिनमा नेपाल भित्रको कुनै पनि स्थानमा संचालन गरिएको प्रतिष्ठानहरूको आर्थिक क्रियाकलापहरू मापन गरिएको थियो । यसरी प्राप्त गरिएको तथ्यांकहरू आर्थिक बिकासको लागि नीति, योजना तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्न आवश्यक सूचनाको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । यी तथ्यांकहरूले प्रतिष्ठानका विभिन्न विशेषताहरूको बारेमा जानकारी गराउनुको साथै अन्य विविध सूचकहरू निकाल्न आधार प्रदान गर्दछन् । आधारभूत तथ्यांकहरूलाई सङ्ख्यामा मापन गरिएकोछ भने आवश्यक सूचकहरूलाई प्रतिशतमा व्यक्त गरिएका छन् । यस्तै प्रतिष्ठानको बिक्री/आम्दानी, खर्च तथा नाफा/नोक्सानलाई रकममा उल्लेख गरिएको छ । आर्थिक गणनाका तथ्यांक तथा सूचकहरूलाई विशेषता हेरी राष्ट्रिय, प्रादेशिक, जिल्ला र स्थानीयतहमा खण्डीकृत

गरी प्रस्तुत गरिएका छन् । गणनाका तथ्यहरू आवधिक रूपमा प्रकाशन गरिन्छ । जापान सरकारको प्राविधिक सहयोगमा केन्द्रीय तथ्यांक विभागबाट आर्थिक गणनाका तथ्यांकहरू प्रकाशन गरिएका थिए । आर्थिक गणनाका प्रकाशनहरू केन्द्रीय तथ्यांक विभागको वेबसाइट <https://cbs.gov.np/economic-census/> मा अपलोड गरिएकोछ । यस परिच्छेदमा आर्थिक गणनाका नतिजाको आधारमा केहि प्रमुख तथ्यांकहरूको चर्चा गरिने छ ।

सूचक १: प्रतिष्ठान संख्या

बस्तु तथा सेवा उत्पादन गर्ने आर्थिक क्रियाकलापको इकाई नै प्रतिष्ठान हो । कुनै निश्चित स्थानमा एकै प्रकारको आर्थिक क्रियाकलाप संचालन गर्ने आर्थिक इकाईलाई प्रतिष्ठान भनिन्छ । यो सूचक सङ्ख्यामा मापन गरिन्छ र अन्य विशेषताका सूचक मापनको आधार हुन्छ । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ को नतिजा बमोजिम नेपालको कुल प्रतिष्ठान सङ्ख्या ९,२३,३५६ रहेको थियो । उक्त गणनाले विभिन्न विशेषताहरू जस्तै प्रतिष्ठानको दर्ता स्थिति, लैंगिक व्यवस्थापक, लैंगिक व्यवसायधनी, व्यवसायको प्रकार अनुसार पनि प्रतिष्ठान संख्या निकालेको थियो । यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.१: कुल प्रतिष्ठान संख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको आर्थिक इकाईको रूपमा प्रतिष्ठानहरूको गणना गरी मापन गर्ने ।
महत्व:	आर्थिक संरचनाको आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।

मापन इकाइ:	निरपेक्ष सङ्ख्यामा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	प्रतिष्ठानसँग सम्बन्धित शब्दावलीको परिभाषा ।
मापदण्ड:	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, आर्थिक क्रियाकलापका क्षेत्र आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला, स्थानीय, औद्योगिक वर्गीकरणको खण्ड आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक २: दर्ता गरिएका प्रतिष्ठान संख्या

यो सूचकले नेपाल सरकार अन्तर्गतका निकायहरूमा दर्ता भै संचालनमा रहेका प्रतिष्ठानहरूको संख्यालाई बुझाउँछ । अर्थतन्त्रमा औपचारिक आर्थिक क्षेत्रको संख्यात्मक स्थितिलाई यो तथ्यांकले बताउँछ । यो तथ्यांकलाई प्रतिशतमा पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । उदाहरणको लागि राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ अनुसार नेपालमा ४,६२,६०५ प्रतिष्ठानहरू सरकारी निकाय अन्तर्गत दर्ता भइ संचालनमा रहेका थिए ।

दर्ता गरिएका प्रतिष्ठानको अनुपात (%) = (दर्ता गरिएको प्रतिष्ठान संख्या / कुल प्रतिष्ठानसंख्या) x १००

$$= (४,६२,६०५ / ९,२३,३५६) \times १००$$

$$= ५०.९ \%$$

यो तथ्यांकलाई अन्य विशेषताअनुसार पनि खण्डीकृत गरी प्रस्तुत गरिन्छ ।

यो सूचकलाई संक्षिप्तमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.२: दर्ता गरिएका प्रतिष्ठान संख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको आर्थिक इकाईको रूपमा नेपाल सरकारको अधिकारिक निकायमा दर्ता भएका प्रतिष्ठानहरूको गणना गरी मापन गर्ने ।
महत्व:	औपचारिक आर्थिक संरचनाको आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ:	निरपेक्ष सङ्ख्यामा मापन गरिन्छ । प्रतिशतमा पनि उल्लेख गर्न सकिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	प्रतिष्ठानसँग सम्बन्धित शब्दावलीको परिभाषा ।
मापदण्ड:	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, आर्थिक क्रियाकलापका क्षेत्र आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला, स्थानीय, औद्योगिक वर्गीकरणको खण्ड आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक ३: दर्ता नगरिएका प्रतिष्ठान संख्या

यो सूचकले नेपाल सरकार अन्तर्गतका निकायहरूमा दर्ता नगरी संचालनमा रहेका प्रतिष्ठानहरूको संख्यालाई बुझाउँछ । अर्थतन्त्रमा अनौपचारिक आर्थिक क्षेत्रको संख्यात्मक स्थितिलाई यो तथ्यांकले बताउँछ । यो तथ्यांकलाई प्रतिशतमा पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । उदाहरणको लागि राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ अनुसार नेपालमा ४,६०,४२२ प्रतिष्ठानहरू सरकारी निकाय अन्तर्गत दर्ता नभई संचालनमा रहेका थिए ।

दर्ता नगरिएका प्रतिष्ठानको अनुपात (%) = (दर्ता नगरिएको प्रतिष्ठान संख्या / कुल प्रतिष्ठानसंख्या) x १००

$$= (४,६०,४२२ / ९,२३,३५६) \times १००$$

$$= ४९.९ \%$$

यो तथ्यांकलाई अन्य विशेषताअनुसार पनि खण्डीकृत गरी प्रस्तुत गरिन्छ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.३: दर्ता नगरिएका प्रतिष्ठान सङ्ख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको आर्थिक इकाईको रूपमा नेपाल सरकारको अधिकारिक निकायमा दर्ता नभएका प्रतिष्ठानहरूको गणना गरी मापन गर्ने ।
महत्व:	अनौपचारिक आर्थिक संरचनाको आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ:	निरपेक्ष सङ्ख्यामा मापन गरिन्छ । प्रतिशतमा पनि उल्लेख गर्न सकिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	प्रतिष्ठानसँग सम्बन्धित शब्दावलीको परिभाषा ।
मापदण्ड:	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, आर्थिक क्रियाकलापका क्षेत्र आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डीकृत तह: प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला,स्थानीय, औद्योगिक वर्गीकरणको खण्ड आदि । आविधक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेभसाइट:	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक ४: प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति संख्या

प्रतिष्ठानमा संलग्न जनशक्ति संख्या भन्नाले गणनाको सन्दर्भ दिन प्रतिष्ठानमा कार्यरत व्यक्तिहरूको संख्यालाई जनाउँछ । यस प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्तिहरूको संख्या भन्नाले सन्दर्भ दिनमा यस प्रतिष्ठानमा कार्यरत रहेका वा संलग्न रहेका व्यक्तिहरूको संख्यालाई बुझाउँछ । यी व्यक्तिले प्रतिष्ठानमा कार्यरत व्यवसायी तथा साझेदारहरू, बेतलबी पारिवारिक कामदार, कार्यरत निर्देशक वा प्रबन्धकहरू, नियमित कर्मचारीहरू र अस्थायी कामदारहरूलाई समेट्दछ । यो सूचक सङ्ख्यामा मापन गरिन्छ र अन्य विशेषताका सूचक मापनको आधार हुन्छ । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ को नतिजा बमोजिम नेपालमा प्रतिष्ठानमा संलग्न कुल सङ्ख्या ३२,२८,४५७ रहेको थियो । उक्त गणनाबाट विभिन्न विशेषताहरू जस्तै प्रतिष्ठानको दर्ता स्थिति, लैंगिक व्यवस्थापक, लैंगिक व्यवसाय धनी, व्यवसायको प्रकार अनुसार पनि प्रतिष्ठानमा संलग्न जनशक्ति संख्या निकालिन्छ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.४: प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति सङ्ख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको प्रतिष्ठानहरूमा सक्रिय रूपमा कार्यरत व्यक्तिको गणना गरी मापन गर्ने ।
महत्व:	अर्थतन्त्रमा रोजगारीको आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ:	निरपेक्ष सङ्ख्यामा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	प्रतिष्ठानमा संलग्न जनशक्तिसँग सम्बन्धित शब्दावलीको परिभाषा ।
मापदण्ड:	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, आर्थिक क्रियाकलापका क्षेत्र आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला, स्थानीय, औद्योगिक वर्गीकरणको खण्ड आदि ।

प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पांच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेभसाइट:	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक ५: लिंग अनुसार प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति संख्या

प्रतिष्ठानमा संलग्न जनशक्ति संख्यालाई पुरुष महिला अनुसार पनि प्रस्तुत गरिन्छ । यस सूचकले प्रतिष्ठानको रोजगारीमा लैंगिक स्थितिलाई मुल्यांकन गर्न मद्दत गर्दछ । यो सूचक सङ्ख्यामा मापन गरिन्छ र अन्य विशेषताका सूचक मापनको आधार हुन्छ । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ को नतिजा बमोजिम नेपालमा प्रतिष्ठानमा संलग्न कुल सङ्ख्या ३२,२८,४५७ मध्ये २०,१२,२३७ पुरुष र १२,१६,२२० महिला जनशक्ति कार्यरत रहेका थिए । प्रतिशतमा व्यक्त गर्दा यसरी हिसाब निकालिन्छ :

$$\begin{aligned}
 \text{पुरुष जनशक्तिको प्रतिशत} &= (\text{पुरुष जनशक्तिको संख्या} / \\
 &\text{कुल व्यक्तिसंख्या}) \times १०० \\
 &= (२०,१२,२३७ / ३२,२८,४५७) \times १०० \\
 &= ६२.३ \%
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 \text{महिला जनशक्तिको प्रतिशत} &= (\text{महिला जनशक्तिको संख्या} / \\
 &\text{कुल व्यक्तिसंख्या}) \times १०० \\
 &= (१२,१६,२२० / ३२,२८,४५७) \times १०० \\
 &= ३७.७\%
 \end{aligned}$$

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.५: लिङ्ग अनुसार प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति सङ्ख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको प्रतिष्ठानहरूमा सक्रिय रूपमा कार्यरत लिङ्ग अनुसार व्यक्तिको गणना गरी मापन गर्ने ।
महत्व:	अर्थतन्त्रमा रोजगारीको आवश्यक लैङ्गिक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ:	निरपेक्ष सङ्ख्यामा वा सापेक्षिकरूपमा प्रतिशतमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	प्रतिष्ठानमा संलग्न जनशक्तिसँग सम्बन्धित शब्दावलीको परिभाषा ।
मापदण्ड:	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, आर्थिक क्रियाकलापका क्षेत्र आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला, स्थानीय, औद्योगिक वर्गीकरणको खण्ड आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेभसाइट:	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक ६: दर्ता गरिएका प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति संख्या

यो सूचकले नेपाल सरकारअन्तर्गत निकायहरूमा दर्ता भई संचालनमा रहेका प्रतिष्ठानहरूमा सक्रिय रूपमा कार्यरत व्यक्तिको संख्यालाई बुझाउँछ । यी व्यक्तिले प्रतिष्ठानमा कार्यरत व्यवसायी तथा साझेदारहरू, बेतलबी पारिवारिक कामदार, कार्यरत निर्देशक वा प्रबन्धकहरू, नियमित कर्मचारीहरू र अस्थायी कामदारहरूलाई समेट्दछ । अर्थतन्त्रमा औपचारिक आर्थिक क्षेत्रमा संलग्न व्यक्ति वा जनशक्तिको संख्यात्मक स्थितिलाई यो तथ्यांकले बताउँछ । यो तथ्यांकलाई प्रतिशतमा पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । उदाहरणको

लागि राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ अनुसार नेपालमा दर्ता भएका प्रतिष्ठानहरूमा २३,९४,०९७ व्यक्तिहरू संलग्न रहेका थिए ।

दर्ता गरिएका प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति संख्याको अनुपात (%) = (दर्ता गरिएको प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति संख्या / प्रतिष्ठानमा संलग्न कुल व्यक्ति संख्या) x १००

$$= (२३,९४,०९७ / ३२,२८,४५७) \times १००$$

$$= ७४.२ \%$$

यो सूचकलाई अन्य बिशेषता अनुसार पनि खण्डीकृत गरी प्रस्तुत गर्ने गरिन्छ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.६: दर्ता गरिएका प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति सङ्ख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको दर्ता भएका प्रतिष्ठानहरूमा सक्रिय रूपमा कार्यरत व्यक्तिको गणना गरी मापन गर्ने ।
महत्व:	औपचारिक अर्थतन्त्रमा रोजगारीको आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ:	निरपेक्ष सङ्ख्यामा वा सापेक्षिकरूपमा प्रतिशतमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	प्रतिष्ठानमा संलग्न जनशक्तिसँग सम्बन्धित शब्दावलीको परिभाषा ।
मापदण्ड:	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, आर्थिक क्रियाकलापका क्षेत्र आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डिकृत तह:	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला, स्थानीय, औद्योगिक वर्गीकरणको खण्ड आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेभसाइट:	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक ७: दर्ता नगरिएका प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति संख्या

यो सूचकले नेपाल सरकार अन्तर्गतका निकायहरूमा दर्ता नभई संचालनमा रहेका प्रतिष्ठानहरूमा सक्रिय रूपमा कार्यरत व्यक्तिको संख्यालाई बुझाउँछ । यी व्यक्तिले प्रतिष्ठानमा कार्यरत व्यवसायी तथा साझेदारहरू, बेतलबी पारिवारिक कामदार, कार्यरत निर्देशक वा प्रबन्धकहरू, नियमित कर्मचारीहरू र अस्थायी कामदारहरूलाई समेट्दछ । अर्थतन्त्रमा अनौपचारिक आर्थिक क्षेत्रमा संलग्न व्यक्ति वा जनशक्तिको संख्यात्मक स्थितिलाई यो तथ्यांकले इंगित गर्दछ । यो तथ्यांकलाई प्रतिशतमा पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । उदाहरणको लागि राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ अनुसार नेपालमा दर्ता नभएका प्रतिष्ठानहरूमा ८,३२,१८७ व्यक्तिहरू संलग्न रहेका थिए ।

दर्ता नगरिएका प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति संख्याको अनुपात (%) = (दर्ता गरिएको प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति संख्या / प्रतिष्ठानमा संलग्न कुल व्यक्ति संख्या) x १००

$$= (८,३२,१८७ / ३२,२८,४५७) \times १००$$

$$.२५ = ८ \%$$

यो सूचकलाई अन्य विशेषताअनुसार पनि खण्डीकृत गरी प्रस्तुत गरिन्छ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.७: दर्ता नगरिएका प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति सङ्ख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको दर्ता नभएका प्रतिष्ठानहरूमा सक्रिय रूपमा कार्यरत व्यक्तिको गणना गरी मापन गर्ने ।
महत्व:	अनौपचारिक अर्थतन्त्रमा रोजगारीको आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ:	निरपेक्ष सङ्ख्यामा वा सापेक्षिकरूपमा प्रतिशतमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	प्रतिष्ठानमा संलग्न जनशक्तिसँग सम्बन्धित शब्दावलीको परिभाषा ।
मापदण्ड:	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, आर्थिक क्रियाकलापका क्षेत्र आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला, स्थानीय, औद्योगिक वर्गीकरणको खण्ड आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक ८: औद्योगिक बर्गिकरण अनुसार प्रतिष्ठान संख्या

समान प्रकारको आर्थिक क्रियाकलाप संचालन गर्ने प्रतिष्ठानहरूलाई सम्बन्धित औद्योगिक समुहमा बर्गिकरण गरिएको छ । यी सूचक प्रतिष्ठानसंख्याको औद्योगिक बर्गिकरण अनुसारको खण्डित सूचक हुन् । यी सूचकले अर्थतन्त्रमा विभिन्न औद्योगिक क्षेत्र अनुसार प्रतिष्ठानको वितरणको संख्यात्मक अवस्थालाई देखाउँछ । यो तथ्यांकलाई प्रतिशतमा पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । उदाहरणको लागि राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ अनुसार नेपालमा संचालनमा रहेका ९,२३,३५६ प्रतिष्ठानहरूको औद्योगिक क्षेत्र अनुसारको

वितरणलाई संख्या र प्रतिशतमा तल तालिका ८.१मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ८.१: औद्योगिक बर्गिकरण अनुसार प्रतिष्ठान संख्या र जनशक्ति

खण्ड	औद्योगिक व्यवसाय	प्रतिष्ठान संख्या	प्रतिष्ठान संख्या प्रतिशत	प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति संख्या	प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति संख्या प्रतिशत
क	कृषि, बन तथा मत्स्यपालन	२४,२२९	२.६२	१०६,४१०	३.३
ख	खानी र उत्खनन्	६६३	०.०७	७,७२६	०.२४
ग	औद्योगिक उत्पादन	१०४,०५८	११.२७	५१०,५२३	१५.८१
घ	बिद्युत, ग्याँस, वाफ तथा वातानुकूलित सेवा	१,२४२	०.१३	२०,१७०	०.६२
ङ	पानीको आपूर्ति, ढलनिकास, फोहर व्यवस्थापन र उपचारात्मक क्रियाकलाप	२,५२५	०.२७	१५,३१२	०.४७
च	निर्माण	१,६०८	०.१७	१४,७५०	०.४६
छ	थोक एंव खुद्रा व्यापार, मोटरगाडी तथा मोटरसाइकल मर्मत सम्भारका कार्य	४९८,०६९	५३.९४	९८८,३४६	३०.६१
ज	यातायात तथा भण्डारण	३,१८२	०.३४	२०,०२७	०.६२
झ	आवास तथा भोजन सेवा सम्बन्धी क्रियाकलाप	१३०,५४२	१४.१४	३४६,२७३	१०.७३
ञ	सूचना तथा संचार	२,७९६	०.३	३९,७८९	१.२३
ट	वित्तीय तथा बीमा सम्बन्धी क्रियाकलाप	१७,९९६	१.९५	२०६,९७९	६.४१
ठ	घरजग्गा कारोबारका व्यवसायिक क्रियाकलाप	२०७	०.०२	१,९७७	०.०६
ड	पेशागत, बैज्ञानिक तथा प्राविधिक क्रियाकलाप	८,२०४	०.८९	३३,२५४	१.०३

ढ	प्रशासनिक तथा सहयोगी सेवाका क्रियाकलाप	६,८७३	०.७४	४५,९९९	१.४२
ण	शिक्षा	४०,८३९	४.४२	५१३,३३६	१५.९
त	मानव स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	१९,९९०	२.१६	१६४,४९८	५.१
थ	कला, मनोरंजन तथा मनोबिनोद	२,८२१	०.३१	१६,०६२	०.५
द	अन्य सेवा प्रदान गर्ने क्रियाकलाप	५७,५१४	६.२३	१७७,०२६	५.४८
ध	जम्मा	२,२३,३५६	१००.००	३,२२८,४५७	१००.००

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.८: औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार प्रतिष्ठान सङ्ख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको नेपाल स्तरीय औद्योगिक वर्गीकरण (NSIC) अनुसारको प्रतिष्ठानहरूको गणना गरी मापन गर्ने ।
महत्व	अर्थतन्त्रमा NSIC अनुसार प्रतिष्ठानको वितरण तथा सघनता सम्बन्धी आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ, ।
मापन इकाइ	निरपेक्ष सङ्ख्यामा वा कुल सङ्ख्यामा प्रत्येक NSIC खण्डको सापेक्षिकरूपमा प्रतिशतमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	NSIC को परिभाषा ।
मापदण्ड	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समयआदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला, स्थानीय आदि । आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक ९: औद्योगिक बर्गिकरण अनुसार प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति संख्या

समान प्रकारको आर्थिक क्रियाकलाप संचालन गर्ने प्रतिष्ठानहरूलाई सम्बन्धित औद्योगिक समुहमा बर्गिकरण गरिएको छ । यो सूचकले यसरी बर्गिकृत प्रतिष्ठानमा संलग्न कार्यरत ब्यक्तिको संख्यालाई बुझाउदछ । यी सूचकले अर्थतन्त्रमा विभिन्न औद्योगिक क्षेत्र अनुसार प्रतिष्ठानमा संलग्न जनशक्ति वितरणको संख्यात्मक अवस्थालाई देखाउँछ । यो तथ्यांकलाई प्रतिशतमा पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । उदाहरणको लागि राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ अनुसार औद्योगिक क्षेत्र अनुसार ३२,२८,४५७ प्रतिष्ठानमा संलग्न जनशक्तिको वितरणलाई संख्या र प्रतिशतमा माथिको तालिका ८.१ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.१: औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति सङ्ख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको नेपाल स्तरीय औद्योगिक वर्गीकरण (NSIC) अनुसारको प्रतिष्ठानहरूमा संलग्न व्यक्तिको गणना गरी मापन गर्ने ।
महत्व	अर्थतन्त्रमा NSIC अनुसार रोजगारीको वितरण तथा सघनता सम्बन्धी आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ	निरपेक्ष सङ्ख्यामा वा कुल व्यक्ति सङ्ख्यामा प्रत्येक NSIC खण्डको सापेक्षिकरूपमा प्रतिशतमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	NSIC को परिभाषा ।
मापदण्ड	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डिकृत तह	राष्ट्रिय, प्रदेश,जिल्ला, स्थानीय आदि ।

प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक १०: प्रतिष्ठानको व्यवस्थापकको लिंग अनुसार प्रतिष्ठान संख्या आर्थिक क्रियाकलाप संचालनमा लैंगिक हिसाबबाट प्रतिष्ठानको साँख्यिक वा अनुपातिक सहभागिताको अवस्था चित्रण गर्ने यो एक खण्डीकृत सूचक हो । यो सूचकले पुरुष व्यवस्थापक रहेका प्रतिष्ठानको संख्या र महिला व्यवस्थापक रहेका प्रतिष्ठानको संख्या उपलब्ध गराउदछ । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ अनुसार पुरुष व्यवस्थापकले संचालन गरेको प्रतिष्ठान संख्या ६४८,७७३ (७०.२६ %) र महिला व्यवस्थापकले संचालन गरेको प्रतिष्ठान संख्या २७३,४३६ (२९.६९ %) रहेको थियो । यसको अर्थ कुल ९,२३,३५६ प्रतिष्ठान मध्ये करिब ७०.३ प्रतिशत प्रतिष्ठानहरू पुरुष व्यवस्थापकले संचालन गरेका थिए भने २९.६ प्रतिशत प्रतिष्ठानहरू महिला व्यवस्थापकले संचालन गरेका थिए । यो प्रतिशत निकाल्न माथि देखाइएको जस्तै बिधि अपनाउन सकिन्छ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.१०: प्रतिष्ठानको व्यवस्थापकको लिङ्ग अनुसार प्रतिष्ठान सङ्ख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको प्रतिष्ठानहरूमा संलग्न व्यवस्थापकको लिङ्गानुसार विवरण संकलन गरीने।
महत्व	अर्थतन्त्रमा प्रतिष्ठान सञ्चालनको व्यवस्थापनमा लैङ्गिक अवस्थाअनुसार प्रतिष्ठानको वितरण सम्बन्धी आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ।
मापन इकाइ	पुरुष व्यवस्थापक र महिला व्यवस्थापकले व्यवस्थापन गरेका कुल प्रतिष्ठान सङ्ख्यामा निरपेक्ष प्रतिष्ठान सङ्ख्या र सापेक्षिकरूपमा प्रतिशतमा मापन गरिन्छ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	व्यवस्थापक र प्रतिष्ठानको परिभाषा।
मापदण्ड	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, औद्योगिक वर्गीकरणआदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ।
खण्डिकृत तह	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला, स्थानीय आदि।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेभसाइट	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक ११: प्रतिष्ठानको व्यवस्थापकको लिंग अनुसार प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति संख्या

आर्थिक क्रियाकलाप संचालनमा लैंगिक हिसाबबाट प्रतिष्ठानमा संलग्न रहने जनशक्तिको सांख्यिक वा अनुपातिक सहभागिताको अवस्था चित्रण गर्ने यो एक खण्डीकृत सूचक हो। यो सूचकले पुरुष व्यवस्थापक रहेका प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति संख्या र महिला व्यवस्थापक रहेका प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति संख्या उपलब्ध गर्दछ। उदाहरणका लागि राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ अनुसार पुरुष व्यवस्थापकले संचालन गरेको प्रतिष्ठानमा जनशक्ति संख्या

२,३०३,०७५ (८०.६३ %) र महिला व्यवस्थापकले संचालन गरेको प्रतिष्ठानमा जनशक्ति संख्या ६०९, ३३९ (१८.८७ %) रहेको थियो । यसको अर्थ कुल ३२,२८,४५७ प्रतिष्ठानमा संलग्न जनशक्ति मध्ये करिब ८०.६ प्रतिशत व्यक्तिहरु पुरुष व्यवस्थापक रहेको प्रतिष्ठानमा कार्यरत थिए भने १८.९ प्रतिशत व्यक्तिहरु महिला व्यवस्थापकले संचालन गरेका प्रतिष्ठानमा कार्यरत थिए ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.११: प्रतिष्ठानको व्यवस्थापकको लिङ्ग अनुसार प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति सङ्ख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको प्रतिष्ठानको व्यवस्थापकको लिङ्गानुसार संलग्न रहेका जनशक्तिको विवरण संकलन गरीने।
महत्व	अर्थतन्त्रमा प्रतिष्ठानको व्यवस्थापकको लैङ्गिक स्थिति अनुसार रोजगारमा रहेका जनशक्तिको आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ।
मापन इकाइ	पुरुष व्यवस्थापक र महिला व्यवस्थापकले व्यवस्थापन गरेका प्रतिष्ठानमा संलग्न कुल व्यक्ति सङ्ख्यामा निरपेक्ष सङ्ख्या र सापेक्षिकरूपमा प्रतिशतमा मापन गरिन्छ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	व्यवस्थापक र प्रतिष्ठानमा संलग्न जनशक्तिको परिभाषा।
मापदण्ड	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, औद्योगिक वर्गीकरण आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ।
खण्डित तह	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला, स्थानीय आदि।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक १२: प्रतिष्ठान स्थलको प्रकार अनुसार प्रतिष्ठान संख्या

यो पनि प्रतिष्ठान संख्याको खण्डीकृत विशेषता अनुसारको सूचक हो । प्रतिष्ठान स्थल भन्नाले प्रतिष्ठान /व्यवसाय संचालन गरिने स्थान हो । राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ मा प्रतिष्ठान स्थललाई निम्न ७ प्रकारमा विभाजन गरिएको छ ।

१. सडक व्यवसाय: सडक व्यवसाय भन्नाले बाटोको छेउ वा सडक किनारा जस्ता निश्चित स्थानमा सञ्चालित स्टल, बुथ, घुम्ती आदि व्यवसायहरूलाई जनाउँछ ।

२. घरमै सञ्चालित व्यवसाय: घरमा सञ्चालित व्यवसाय भन्नाले व्यवसायी वसोवास गर्ने घरमै निजले सञ्चालन गरेको व्यवसायलाई जनाउँछ अर्थात् व्यवसायी अक्सर बस्ने घर र गणना गर्न लागिएको व्यवसाय एकै स्थानमा रहेको हुन्छ ।

३. कार्यालय भवन वा अपार्टमेन्टमा सञ्चालित व्यवसाय: कार्यालय भवन वा अपार्टमेन्टमा सञ्चालित व्यवसाय भन्नाले व्यावसायिक भवन, कार्यालय भवन, अपार्टमेन्ट आदिका लागि बनाइएको भवनका कुनै खण्ड वा फ्ल्याटमा सञ्चालन गरिएको व्यवसायलाई जनाउँछ । यहाँ व्यवसायस्थल र व्यवसायधनीको बसोबासस्थल फरक स्थानमा रहेको हुन्छ ।

४. परम्परागत बजारमा सञ्चालित व्यवसाय: परम्परागत बजारमा सञ्चालित व्यवसाय भन्नाले चलिआएको बजारको कुनै स्थान वा ब्लकमा सञ्चालनमा रहेको व्यवसायलाई जनाउँछ । यस प्रकारको व्यवसाय एक तले भवन वा यस्तै सामान्य संरचना (छाप्रो, टहरासमेत) मा सञ्चालन भएको हुन्छ ।

५. आधुनिक व्यावसायिक भवनमा सञ्चालित व्यवसाय: आधुनिक व्यावसायिक भवन वा मलमा सञ्चालित व्यवसाय भन्नाले साइनबोर्ड सहितका मजबुत भवन वा सपिड/व्यापारिक मलमा सञ्चालनमा रहेका व्यवसायलाई जनाउँछ । यस्ता सपिड/व्यापारिक मलमा धेरै संख्यामा प्रतिष्ठानहरू सञ्चालनमा रहेका हुन्छन् ।

६. एकै ब्लक, कम्पाउण्ड/आँगन वा भवन ओगटेर सञ्चालित व्यवसाय: यस अन्तर्गत कुनै प्रतिष्ठान एकै ब्लक, कम्पाउण्ड/आँगन वा भवन ओगटेर सञ्चालन भएको साथै कम्तिमा पनि ४०० वर्गफिटको कम्पाउण्ड भएको हुन्छ । प्रायजसो कल कारखाना, बैंक, अस्पताल, विद्यालय आदि जस्ता व्यवसायहरू सञ्चालन भएका हुन्छन् । व्यवसाय सञ्चालनस्थलको सम्पूर्ण ब्लक वा भवनमा पहिचानका लागि साइनबोर्ड टाँगिएको हुनसक्छ । सबै अस्पताल, विद्यालय आदि यसै अन्तर्गत मात्र पर्न जरुरी हुदैन ।

७. अन्य: माथि उल्लेखित विकल्प १ का सडक व्यवसायदेखि विकल्प ६ सम्मको व्यवसायहरू बाहेकका अन्य व्यवसायहरूलाई यस वर्गमा समावेश गरिन्छ ।

व्यवसाय स्थल अनुसारको तथ्यांकले प्रतिष्ठानहरू संचालनको भौतिक विकासको स्थितिलाई आंकलन गर्न सकिन्छ । यो सुचकले सडकबाटो जस्ता स्थल देखि बिकसित भौतिक संरचनामा संचालन भएका प्रतिष्ठान संख्याको वितरणलाई संख्यात्मक र आनुपतिक प्रतिशतमा देखाइन्छ । उदाहरणका लागि प्रतिष्ठान स्थल अनुसारको प्रतिष्ठान संख्याको वितरणलाई हेर्दा बाटो, सडकमा सञ्चालन भएका प्रतिष्ठान संख्या ३४,१०१ (३.६९ %) ,आफु वसोवास गर्ने घरमा

नै सञ्चालन भएका प्रतिष्ठान संख्या ३८६,३२३ (४१.८४ %), आफ्नो वासस्थान भन्दा फरक स्थानमा सञ्चालन भएका प्रतिष्ठान संख्या ३२३,६२१ (३५.०५%) , परम्परागत बजारमा सञ्चालन भएका प्रतिष्ठान संख्या ६७,४४१ (७.३०%) , आधुनिक व्यापार मलमा सञ्चालन भएका प्रतिष्ठान संख्या २०,८०९ (२.२५%) , एउटै ठूलो ब्लक वा कम्पाउण्डमा सञ्चालन भएका प्रतिष्ठान संख्या ५८,३४४ (६.३२ %) र अन्य प्रकारको स्थितिमा सञ्चालन भएका प्रतिष्ठान संख्या ३२,७१७ (३.५४ %) रहेका थिए ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.१२: प्रतिष्ठान स्थलको प्रकार अनुसार प्रतिष्ठान सङ्ख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको प्रतिष्ठान स्थलको विवरण संकलन गरीने ।
महत्व	अर्थतन्त्रमा व्यवसाय प्रतिष्ठानको सञ्चालनको भौतिक स्थलको परिस्थिति र विकास सम्बन्धी आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ	प्रतिष्ठान स्थलको प्रकार जस्तै सडक व्यवसाय, आफ्नै वासस्थान आदिमा सञ्चालन गरेका प्रतिष्ठानको निरपेक्ष सङ्ख्या र कुल सङ्ख्यामा सापेक्षिक रूपमा प्रतिशतमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	प्रतिष्ठान स्थल र प्रकारको परिभाषा ।
मापदण्ड	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, औद्योगिक वर्गीकरण आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला, स्थानीय आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक १३: प्रतिष्ठानको संगठन स्थिति अनुसारका प्रतिष्ठान संख्या
 प्रतिष्ठान/व्यवसायहरू विभिन्न प्रकारले संगठन गरिएको हुन्छ ।
 विभिन्न व्यवसायहरूको संगठनको स्थिति फरक फरक हुन सक्छ
 । व्यवसायहरू एकल/प्रतिष्ठान इन्टरप्राइज, बहुप्रतिष्ठान इन्टरप्राइज
 वा बहुइन्टरप्राइज भएका इन्टरप्राइज समुह वा एकल कार्यालय वा
 बहुकार्यालय/शाखाको रूपमा संचालन भएको पाइन्छ । राष्ट्रिय
 आर्थिक गणनामा प्रतिष्ठान/व्यवसायलाई संगठन स्थितिको आधारमा
 निम्न ४ प्रकारमा बर्गिकरण गरिएको छ ।

१. एकल इकाइ : इकल इकाइ प्रतिष्ठान भन्नाले एउटै व्यवस्थापन
 अन्तर्गत अर्को स्थानमा मुख्य कार्यालय र शाखा कार्यालयहरू नभई
 एउटा निश्चित स्थानमा मात्र सञ्चालित एकल प्रतिष्ठानलाई जनाउँदछ
 ।

२. मुख्य कार्यालय : मुख्य कार्यालय भन्नाले एकै व्यवस्थापनबाट
 अन्य स्थानहरूमा रहेका सबै शाखा कार्यालयहरू वा प्रतिष्ठानहरूलाई
 नियन्त्रण गर्ने मुख्य प्रतिष्ठानलाई जनाउँछ । यस प्रकारको
 प्रतिष्ठानको एक निश्चित स्थानमा प्रमुख कार्यालय रही अन्य
 स्थानहरूमा यसका शाखा तथा उपशाखाहरू वा यस अन्तर्गत अन्य
 प्रतिष्ठानहरू सञ्चालनमा रहेको हुन्छ ।

३. शाखा कार्यालय : शाखा कार्यालय भन्नाले मुख्य कार्यालयको
 व्यवस्थापन, नियन्त्रण र सुपरिवेक्षण अन्तर्गत विभिन्न स्थानमा
 अवस्थित इकाइ कार्यालय वा शाखा कार्यालयलाई जनाउँछ ।

४. उपशाखा कार्यालय : उपशाखा कार्यालय भन्नाले विभिन्न स्थानमा अवस्थित शाखा कार्यालय अन्तर्गत कुनै विशेष कार्यका लागि स्थापना गरिएको इकाइ वा उपशाखा कार्यालयलाई जनाउँछ । प्रतिष्ठानको सांगठनिक स्थिति अनुसारको तथ्यांकले प्रतिष्ठानहरू संचालनको सांगठनिक विकासको स्थितिलाई आंकलन गर्न सकिन्छ । यो सूचकले एकल इकाइ, मुख्य कार्यालय, शाखा कार्यालय र उपशाखाको रूपमा संचालन भएका प्रतिष्ठान संख्याको वितरणलाई संख्यात्मक र आनुपातिक प्रतिशतमा देखाइन्छ । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ अनुसार एकल इकाइ प्रतिष्ठानको संख्या ८९८,९९६ (९७.३६%) ,मुख्य कार्यालय प्रतिष्ठानको संख्या १,९२८ (०.२१%) ,शाखा कार्यालय प्रतिष्ठानको संख्या २०,२१९ (२.१९%) र उपशाखा कार्यालय प्रतिष्ठान संख्या १,७५५ (०.१९%) रहेका थिए ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.१३: प्रतिष्ठानको संगठन स्थिति अनुसारका प्रतिष्ठान सङ्ख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको प्रतिष्ठानको संगठन स्थिति जस्तै एकल, मुख्य कार्यालय, शाखा कार्यालय आदिको विवरण संकलन गरीने ।
महत्व	अर्थतन्त्रमा व्यवसाय प्रतिष्ठान सञ्चालनको सांगठनिक स्थिति तथा वितरण सम्बन्धी आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ	प्रतिष्ठानको सांगठनिक प्रकार जस्तै एकल, मुख्य कार्यालय, शाखा कार्यालय अनुसार प्रतिष्ठानको निरपेक्ष सङ्ख्या र कुल सङ्ख्यामा सापेक्षिक रूपमा प्रतिशतमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	प्रतिष्ठानको सांगठनिक स्थितिको प्रकारहरूको परिभाषा ।

मापदण्ड	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, औद्योगिक वर्गीकरण आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक १४: एकल इकाइ र मुख्य कार्यालयको सांगठनिक स्थिति भएको प्रतिष्ठान (Entity) संख्या

सामान्यतः यो सूचकले इन्टरप्राइजको रूपमा रहेका आर्थिक इकाईको संख्यालाई बुझाउँछ । राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ अनुसार नेपालमा एकल इकाइ र मुख्य कार्यालयको सांगठनिक स्थिति भएको प्रतिष्ठान संख्या ९,००,९२४ रहेको थियो । यी प्रतिष्ठानहरू (Entities) को मात्र वित्तीय तथ्यांकहरू जस्तै आम्दानी/बिक्री, खर्चको विवरण संकलन गरिएका थिए ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.१४: एकल इकाइ र मुख्य कार्यालयको सांगठनिक स्थिति भएको प्रतिष्ठान (entity) सङ्ख्याप्रतिष्ठान सङ्ख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको एकल इकाइ र मुख्य कार्यालयको सांगठनिक स्थिति भएको मात्र प्रतिष्ठानको विवरण संकलन गरिने ।
महत्व	अर्थतन्त्रमा एकल तथा मुख्य कार्यालयको रूपमा सञ्चालित व्यवसाय प्रतिष्ठान सञ्चालनको वितरण सम्बन्धी आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।

मापन इकाइ	एकल तथा मुख्य कार्यालयको रूपमा सञ्चालित व्यवसाय प्रतिष्ठान प्रतिष्ठान (entity) को निरपेक्ष सङ्ख्या र कुल सङ्ख्यामा सापेक्षिक रूपमा प्रतिशतमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	प्रतिष्ठान (entity) को परिभाषा ।
मापदण्ड	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, औद्योगिक वर्गीकरण आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेभसाइट	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक १५: प्रतिष्ठानहरू (एकल इकाइ र मुख्य कार्यालय) को लेखा सेस्ता राख्ने स्थिति अनुसार प्रतिष्ठान संख्या

यो तथ्यांकले अर्थतन्त्रमा प्रतिष्ठान/व्यवसायको व्यावसायिक कार्य सम्पादनको स्थिति आंकलन गर्न मद्दत गर्दछ । यदि प्रतिष्ठानहरूले आफ्नो आर्थिक क्रियाकलाप/व्यवसायको हिसाब किताब राख्ने अद्यावधिक गर्ने गर्दछ भने व्यावसायिक अभिलेखीकरणको कार्य सम्पादन राम्रो छ भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । यदि हिसाबकिताब नराख्ने प्रतिष्ठानको हिस्सा उल्लेखनीय छन् भने यसले अर्थतन्त्रमा अनौपचारिक प्रतिष्ठानको बाहुल्य रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । आर्थिक गणनामा एकल इकाई र मुख्य कार्यालयको स्थिति रहेका प्रतिष्ठानहरूसंग मात्र कारोबारको हिसाब किताब राख्ने गरिएको वा नराखिएको स्थिति सम्बन्धी तथ्यांक संकलन गरिएको थियो । राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ अनुसार लेखा सेस्ता राख्ने गरेका

प्रतिष्ठानको संख्या ४२७,२४१ (४७.४२ %) र लेखा सेस्ता राख्ने नगरेका प्रतिष्ठान संख्या ४७२,३५० (५२.४३ %) रहेको थियो । यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.१५: प्रतिष्ठानहरू (एकल इकाइ र मुख्य कार्यालय) को लेखा सेस्ता राख्ने स्थिति अनुसार प्रतिष्ठान सङ्ख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको एकल एकाइ र मुख्य कार्यालयको रूपमा रहेका प्रतिष्ठानहरूले लेखा सेस्ता राख्ने गर्ने गरेको वा नगरेको विवरण संकलन गरीने ।
महत्व	अर्थतन्त्रमा व्यवसायिक अभिलेखीकरणको स्थिति सम्बन्धी आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ	एकल तथा मुख्य कार्यालयको रूपमा रहेका प्रतिष्ठानले लेखा सेस्ता राख्ने गरेको वा नगरेको अनुसार व्यवसाय प्रतिष्ठान (entity) को कुल सङ्ख्यामा निरपेक्ष सङ्ख्या र सापेक्षिकरूपमा प्रतिशतमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	लेखासेस्ता राख्नु तथा प्रतिष्ठान (entity)को परिभाषा ।
मापदण्ड	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, औद्योगिक वर्गीकरण आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक १६: प्रति प्रतिष्ठान संलग्न व्यक्तिको संख्या

यो ब्युत्पन्न सूचक हो । यो सूचकले अर्थतन्त्रमा रोजगारीको स्थितिलाई प्रस्तुति गर्दछ । यो सूचकको अर्थ एउटा प्रतिष्ठानमा संलग्न रहने व्यक्तिको संख्या हो । राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ मा यो सूचकको मान ३.५ व्यक्ति प्रति एक प्रतिष्ठान रहेको थियो

। यसको अर्थ १० वटा प्रतिष्ठानमा ३५ जना व्यक्तिहरू संलग्न रहेका थिए भन्नु हो ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.१६: प्रति प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्तिको सङ्ख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको प्रतिष्ठानमा संलग्न व्यक्ति सङ्ख्यालाई सोहि स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको प्रतिष्ठानको सङ्ख्याले भाग गरी सूचक निकालिने ।
महत्व	अर्थतन्त्रमा रोजगारीको सृजनाको अवस्था सम्बन्धी आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ	एक प्रतिष्ठानमा औसतमा संलग्न रहेका जनशक्तिको मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	सूचकको परिभाषा ।
मापदण्ड	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, औद्योगिक वर्गीकरण आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला, स्थानीय ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक १७: प्रतिष्ठानहरूको सरदर बार्षिक आम्दानी/बिक्री रकम

यो सूचकले प्रतिष्ठानहरूले गणनाको सन्दर्भवर्षमा गरेको आम्दानी/बिक्रीको कुल रकमलाई बुझाउँछ । यो सूचक बार्षिक रूपमा रकममा उल्लेख गरिन्छ । राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ को सन्दर्भमा एकल र मुख्य कार्यालयको हैसियतका प्रतिष्ठानबाट मासिक सरदर आम्दानी/बिक्रीको रकम संकलन गरिएको थियो । यो रकमलाई १२ महिनाले गुणा गरी औसत बार्षिक आम्दानी/बिक्रीको

रकम निकालिएको थियो । यस अनुसार आर्थिक बर्ष २०७४/७५ लाई सन्दर्भ बर्ष मानी उक्त बर्षको विवरण संकलन गरिएको थियो । गणना अनुसार प्रतिष्ठानहरूको सरदर बार्षिक आम्दानी/बिक्री रकम रु. २९ खरब १५ अरब ६० करोड ९० लाख रहेको थियो ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.१७ : प्रतिष्ठानहरूको सरदर बार्षिक आम्दानी/बिक्री रकम सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको प्रतिष्ठानहरू (Entities) को आम्दानी तथा बिक्रीको विवरण संकलन गरीने।
महत्व	अर्थतन्त्रमा कुल व्यवसायिक प्रतिफल (Output) को रूपमा प्रतिष्ठानको बार्षिक आम्दानी/बिक्री सम्बन्धी आवश्यक सामान्य सूचना उपलब्ध गराउँदछ।
मापन इकाइ	समग्र व्यवसाय प्रतिष्ठान (Entity) को सरदार आम्दानी नेपाली रुपियाँमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	प्रतिष्ठान (Entity) को आम्दानी / बिक्रीको परिभाषा ।
मापदण्ड	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, औद्योगिक वर्गीकरण आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक १८: प्रतिष्ठानहरूको सरदर बार्षिक खर्च

यो सुचकले प्रतिष्ठानहरूले गणनाको सन्दर्भबर्षमा गरेको प्रतिष्ठान संचालन खर्चको कुल रकमलाई बुझाउँछ । यो सूचक बार्षिक रूपमा रकममा उल्लेख गरिन्छ । राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५

को सन्दर्भमा एकल र मुख्य कार्यालयको हैसियतका प्रतिष्ठानबाट मासिक सरदर संचालन खर्चको रकम संकलन गरिएको थियो । यो रकमलाई १२ महिनाले गुणा गरी औसत बार्षिक खर्चको रकम निकालिएको थियो । यस अनुसार आर्थिक बर्ष २०७४/७५ लाई सन्दर्भ बर्ष मानी उक्त बर्षको खर्चको विवरण संकलन गरिएको थियो । गणना अनुसार प्रतिष्ठानहरूको सरदर बार्षिक खर्च रकम रु. २० खरब ६२ अरब ३९ करोड ६० लाख रहेको थियो ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.१८: प्रतिष्ठानहरूको सरदर बार्षिक खर्च रकम सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको प्रतिष्ठानहरू (Entities) को व्यवसाय प्रतिष्ठानको खर्च विवरण संकलन गरीने ।
महत्व	अर्थतन्त्रमा प्रतिष्ठानको बार्षिक खर्च सम्बन्धी आवश्यक सामान्य सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ	समग्र व्यवसाय प्रतिष्ठान (Entity) को सरदर बार्षिक खर्च नेपाली रुपियाँमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	प्रतिष्ठान (Entity) को खर्चको परिभाषा ।
मापदण्ड	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, औद्योगिक वर्गीकरण आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक १९: प्रतिष्ठानहरूको सरदर बार्षिक नाफा/नोक्सान

यो सूचकले प्रतिष्ठानहरूले गणनाको सन्दर्भवर्षमा हासिल गरेको प्रतिष्ठानको नाफा वा नोक्सानको कुल रकमलाई बुझाउँछ । यो सूचक बार्षिक रूपमा रकममा उल्लेख गरिन्छ । कुल आम्दानी/बिक्री रकमबाट कुल खर्च घटाई सरदर नाफा/नोक्सानको हिसाब निकालिन्छ । राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ को सन्दर्भमा प्रतिष्ठानहरूको सरदर बार्षिक नाफा रकम रु. ८ खरब ५३ अरब २१ करोड ३० लाख रहेको थियो ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.१९: प्रतिष्ठानहरूको सरदर बार्षिक नाफा/नोक्सान रकम सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको प्रतिष्ठानहरू (Entities) को आम्दानी/बिक्री तथा खर्च विवरण संकलन गरी आम्दानी/बिक्री रकमबाट खर्च रकम घटाई सूचकको मान निकालिने ।
महत्व	अर्थतन्त्रमा व्यवसायिक वित्तीय कार्य सम्पादन सम्बन्धी आवश्यक सामान्य सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ	समग्र व्यवसाय प्रतिष्ठान (Entity) को सरदर बार्षिक नाफा वा नोक्सान रकम नेपाली रुपियाँमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	प्रतिष्ठान (Entity) को नाफा नोक्सानको परिभाषा ।
मापदण्ड	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, औद्योगिक वर्गीकरण आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

सूचक २०: प्रतिष्ठानहरूको सरदर बार्षिक तलब/ज्याला खर्च

यो सूचकले प्रतिष्ठानहरूले गणनाको सन्दर्भ बर्षमा तलबी/ज्यालादारीमा संलग्न रहेका कर्मचारी/कामदारको लागि भुक्तानी गरेको कुल रकमलाई बुझाउँछ । यो सूचक बार्षिक रूपमा रकममा उल्लेख गरिन्छ । राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ को सन्दर्भमा प्रतिष्ठानहरूको सरदर बार्षिक तलब/ज्याला खर्च रकम रु. ४ खरब २१ अरब ३१ करोड ४० लाख रहेको थियो ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ८.२०: प्रतिष्ठानहरूको सरदर बार्षिक तलब/ज्याला खर्चरकम सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन	कुनै निश्चित स्थान र समयमा सञ्चालनमा रहेको प्रतिष्ठानहरू (Entities) मा संलग्न रोजगार व्यक्तिलाई पारिश्रमिक तलब ज्याला आदि सुविधावापत भुक्तानी गरिएको रकमको विवरण संकलन गरीने ।
महत्व	अर्थतन्त्रमा प्रतिष्ठान व्यवसायमा संलग्न रोजगारहरूको पारिश्रमिकमा गरिएको खर्च सम्बन्धी आवश्यक सामान्य सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ	समग्र व्यवसाय प्रतिष्ठान (Entity) को रोजगारमा रहेका व्यक्तिका लागि गरिएको सरदर बार्षिक पारिश्रमिक खर्च रकम नेपाली रुपियाँमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	प्रतिष्ठान (Entity) को तलब/ज्यालाको परिभाषा ।
मापदण्ड	विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, औद्योगिक वर्गीकरण आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह	राष्ट्रिय, प्रदेश, जिल्ला ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	आविधिक रूपमा आर्थिक गणना भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेभसाइट	https://cbs.gov.np/national-economic-census-2018-summary-figures-2/

निष्कर्ष (Conclusion)

बस्तु मानवीय आवश्यकताको आपूर्ति तथा जनजीवन यापनको लागि बस्तु तथा सेवाको उत्पादन, उपभोग, वितरण जस्ता कार्यहरू हुन्छन् जसलाई आर्थिक क्रियाकलापको रूपमा बुझिन्छ । विभिन्न आर्थिक क्रियाकलापहरूको मापनबाट आर्थिक तथ्यांकहरूको उत्पादन हुन्छ । आर्थिक तथ्यांकहरू विविध प्रकारका हुन्छन् र यिनको प्रयोगमा पनि विविधता हुन्छ । आर्थिक क्रियाकलाप मापनको समष्टीगतरूप कुल गार्हस्थ उत्पादन हो । कृषि, बन, औद्योगिक उत्पादन, व्यापार, वित्तीय तथा सरकारी बित्त जस्ता तथ्यांकहरू आर्थिक तथ्यांकका विषयगत विधाहरू हुन् । समग्रमा आर्थिक बिकासको नीति तथा योजना तर्जुमा, अनुगमन मुल्यांकन, बिकासको स्तर तुलना गर्नका लागि आर्थिक क्रियाकलापहरूको मापन तथा प्रयोग आवश्यक हुन्छ । प्रमुख तथ्यांकीय स्रोतको रूपमा आर्थिक गणनाले आधारभूत आर्थिक तथ्यांक आपूर्ति गर्ने गर्दछ ।

जनसङ्ख्या

परिचय

जनसङ्ख्याले कुनै पनि ठाउँ, गाउँ, शहर, जिल्ला, क्षेत्र, देश वा तोकिएको निश्चित ठाउँ र समयमा बसोबास गर्ने सम्पूर्ण मानिसको सङ्ख्यालाई जनाउँछ । कुनै खास स्थानमा निश्चित समयमा बसोबास गरेको मानिसको सम्पूर्ण सङ्ख्यालाई नै त्यस स्थानको जनसङ्ख्या भनिन्छ । हालको परिप्रेक्षमा जनसङ्ख्याको परिभाषा व्यापक भईसकेकाले संगठित रूपबाट आबद्ध जनसमुहलाई नै जनसङ्ख्या भन्ने चलन पनि छ । यसरी संगठित रूपमा आबद्ध जनसमुह आआफ्नो जातिय सामाजिक तथा सांस्कृतिक मूल्य र मान्यता अनुसार रहेका हुन्छन् । जनसङ्ख्या विकासको साधन र भागिदार दुवै मानिन्छ । अर्थात् विकास गर्ने पनि जनसङ्ख्या नै हुन् र विकासको प्रतिफल प्राप्त गर्ने पनि जनसङ्ख्या नै हुन् भन्ने बुझाई रहेको पाइन्छ ।

जनसङ्ख्याको आकार एउटा गतिशील चर (Variable) हो । जनसङ्ख्या बढ्नु घट्नु निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । खासगरी जन्म, मृत्यु, बसाइँ सराईले कुनै स्थान विशेषको जनसङ्ख्यालाई परिवर्तन गरीरहेको हुन्छ । समग्र विश्वको हकमा भने जनसङ्ख्याको आकार परिवर्तन गर्ने तत्व भनेको जन्म र मृत्यु नै हो । मानिस जन्मेदेखि मृत्युसम्म विभिन्न घटनाबाट गुज्रिएको हुन्छ । ज्ञान र सीपमा अभिवृद्धि गर्नु, आर्थिक कार्यमा सक्रिय भई आय आर्जन गर्नु, आफ्ना सीप र क्षमतालाई नयाँ पुस्तामा हस्तान्तरण गर्नु मानिसको

सामान्य जीवनचर्या हुन् भने विवाह, बच्चा उत्पादन जस्ता क्रियाकलापहरू मानव जीवनको निरन्तरता कायम गर्ने कार्य हुन् । जन्मदेखि मृत्युसम्म मानिसका असिमित आवश्यकता हुन्छन् र ती आवश्यकता परिपुर्ति गर्नका लागि साधन र स्रोत भने सीमित हुन्छन् । अतः मानव कल्याणका साथै भावि पुस्ताका लागि नकारात्मक असर नपर्ने गरी उपलब्ध साधन र स्रोतको अधिकतम उपयोग गरी गर्दै जाने प्रक्रियाका लागि जनसङ्ख्या व्यवस्थापन अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छ । जनसङ्ख्या व्यवस्थापन गर्नका लागि यससँग सम्बन्धित सूचकहरूको उपलब्धता तथा पूर्ण ज्ञान हुन जरूरी हुन्छ । नीति निर्माता तथा नीति कार्यान्वयनकर्ताहरूले जनसाङ्ख्यिक सूचकहरूलाई प्रयोग गर्दछन् नै । यसका अतिरिक्त आम जनसमुदायले पनि आफ्ना आवश्यकताहरूको सम्बोधनका लागि नीति पैरवी गर्न पनि जनसङ्ख्यासँग सम्बन्धित सुचनाहरूको यथार्थ ज्ञान प्राप्त गर्नु पर्ने हुन्छ । यी सबै पक्षलाई सरल र सहि सूचना प्रवाह गर्ने प्रमुख भूमिका सञ्चार जगतको हुन्छ र सञ्चार जगतले सहि रूपमा सूचना प्रवाह गर्नुपर्ने हुन्छ । तसर्थ, यस पाठमा सञ्चार जगतलाई लक्षित गरी जनसङ्ख्यासँग सम्बन्धित सूचकहरूको बारेमा छलफल गरिन्छ । जनसङ्ख्याका कतिपय आँकडाहरू अन्य क्षेत्रका सूचक निर्माण गर्न आवश्यक पर्ने हुनाले पनि यो विषय निकै महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

जनसंख्या सम्बन्धी सूचकहरु

सूचक १: कुल जनसङ्ख्या

निश्चित समय र स्थानमा बसोबास गर्ने सबै मानिसहरूको सङ्ख्या नै त्यस स्थान र समयको कुल जनसङ्ख्या हो । यो सूचक कोरा सङ्ख्यामा मापन गरिन्छ र अन्य कैयौं सूचक मापनको आधार हुन्छ । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजा बमोजिम नेपालको कुल जनसङ्ख्या २,९१,९२,४८० रहेको छ ।^१ विभिन्न सूचकहरू जस्तै: प्रतिव्यक्ति आय, प्रतिव्यक्ति खर्च, आश्रित जनसङ्ख्याको हिस्सा, आर्थिक रूपले सक्रिय जनसङ्ख्याको हिस्सा आदि गणना गर्नका लागि यो सङ्ख्या प्रयोग गरिन्छ ।

जनसङ्ख्याको प्रयोग गर्दा मुलत कुन स्थान र समयको जनसङ्ख्या हो भन्ने बारेमा यकिन हुनु पर्दछ । यसका अतिरिक्त कुल जनसङ्ख्या भित्र भएको अङ्कले प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्ति को को हुन्छन् भन्ने विषयमा पनि विशेष ध्यान दिनु पर्दछ ।

उदाहरण:

कमजोर वाक्य: हाल नेपालको कुल जनसङ्ख्या २,९१,९२,४८० रहेको छ ।

सबल वाक्य: राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजा अनुसार वि.सं. २०७८ साल मंसिर ८ गते नेपालको कुल जनसङ्ख्या २,९१,९२,४८० रहेको थियो । यो सङ्ख्याले उक्त

---

^१<https://censusnepal.cbs.gov.np/Home/Details?tpid=5&dcid=3479c092-7749-4ba6-9369-45486cd67f30&tfsid=17> retrieved on 8/6/2022.

समयमानेपालमा अक्सर बसोबास गर्ने सम्पूर्ण व्यक्तिहरूको सङ्ख्यालाई बुझाउँदछ ।

माथि उल्लेखित सबल वाक्यमा प्रयोग भएको "नेपालमा अक्सर बसोबास" भन्ने शब्दावलीले नेपालको कुल जनसङ्ख्यामा नेपालमा अक्सर बसोबास गर्ने नेपाली तथा विदेशी नागरिकको सङ्ख्या समावेश भएको हुन्छ भन्ने बुझाउँदछ । त्यसैगरी उक्त शब्दावलीले नेपालमा अक्सर बसोबास नगर्ने नेपालीको सङ्ख्या समावेश हुदैन भन्ने पनि बुझाउँदछ । अर्कोतर्फ "नेपालमा अक्सर बसोबास" भन्ने शब्दावलीले नेपालको भौगोलिक सिमाना भित्र बसोबास गर्ने तथा विदेशस्थित नेपालका कुटनीतिक नियोगमा बसोबास गर्ने व्यक्तिलाई समेत समेटेको हुन्छ । तर नेपाल स्थित विदेशी कुटनीतिक नियोगमा बसोबास गर्ने व्यक्तिहरू भने यसमा समावेश हुदैनन् । तसर्थ, कुल जनसङ्ख्या भन्नाले नेपालीको जनसङ्ख्या भनेर बुझ्नु हुदैन, यसलाई नेपालको जनसङ्ख्या भनेर बुझ्नुपर्दछ ।

कतिपय मानिसहरूले जनगणनाबाट प्राप्त जनसङ्ख्या र मतदाता नामावलीमा भएको मतदाता सङ्ख्यालाई तुलना गर्ने गरेको पनि पाइन्छ । सामान्यतया यी दुई सूचकहरू पारिभाषिक रूपमा असम्बन्धित छन् । तसर्थ, यी दुईबीचको प्रत्यक्ष तुलना अर्थहीन हुन्छ । किनभने नेपालको जनसङ्ख्यामा विदेशी व्यक्तिहरू समावेश भएका हुन्छन् भने विदेशमा बसोबास गर्ने नेपालीहरू समावेश भएका हुदैनन् । तर मतदाता नामावलीमा सामान्यतया बालिग व्यक्तिको स्थायी ठेगाना भएको स्थानमा नाम समावेश हुन्छ र विदेशीहरूको नाम समावेश हुदैन । त्यसैगरी जनसङ्ख्यामा सम्पूर्ण उमेर समूहका

मानिसको सङ्ख्या समावेश हुन्छ भने मतदाता नामावलीमा १८ वर्ष उमेर पुरा गरेका बालिग व्यक्तिहरूको मात्र नाम समावेश हुन्छ । तसर्थ, भिन्न स्रोतबाट प्राप्त हुने सूचकहरूको तुलना गर्नु पूर्व त्यस्ता सूचकसँग सम्बन्धित अवधारणा र परिभाषाका बारेमा स्पष्ट हुन जरूरी हुन्छ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ९.१: कुल जनसङ्ख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	कुनै निश्चित स्थान र समयमा अक्सर बसोबास गर्ने व्यक्तिहरूको गणना गरी मापन गर्ने ।
महत्व:	जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका लागि आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ, जनसङ्ख्याको प्रवृत्ति र विशेषताहरूको बारेमा जानकारी गराउँदछ, लोककल्याणको लागि नीति, योजना तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्न जनसाङ्ख्यिक तथ्याङ्क तथा सूचना उपलब्ध गराउँदछ, अन्य विविध सूचकहरू गणना गर्न आधार प्रदान गर्दछ ।
मापन इकाइ:	कोरा सङ्ख्यामा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	जनसङ्ख्यासँग सम्बन्धित शब्दावलीको परिभाषा, जनसङ्ख्यासँग सम्बन्धित स्थान र समय ।
मापदण्ड:	जनसङ्ख्या आकारको कुनै विशिष्टकृत सीमा हुदैन । तर विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, सामाजिक वर्ग आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीय, वडा, लिङ्ग, जातजाति, धर्म, उमेर समूह आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष)

प्रकाशन	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
गर्ने	
निकाय:	
वेभसाइट:	https://censusnepal.cbs.gov.np/Home/Details?tpid=5&tfsid=17

सूचक २: जनसङ्ख्या परिवर्तन

जनसङ्ख्या गतिशिल चर हो । जन्म, मृत्यु तथा बसाइँसराईले गर्दा कुनै पनि स्थानको जनसङ्ख्या समयसँगै परिवर्तन भइरहेको हुन्छ । समय श्रृङ्खलासँगै जनसङ्ख्यामा भएको परिवर्तन मापन गर्नका लागि प्रयोग गरिने सूचकलाई जनसङ्ख्या परिवर्तन भनिन्छ । यो कोरा सङ्ख्या वा प्रतिशतमा मापन गरिन्छ । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजा अनुसार नेपालको जनसङ्ख्या २,९१,९२,४८० जना पुगेको छ, जुन दश वर्षअघि (वि.सं. २०६८ साल) को जनसङ्ख्या २,६४,९४,५०४ जनाको तुलनामा २६,९७,९७६ जनाले बढी हो । यसको अर्थ, वि.सं. २०६८ देखि २०७८ सम्मको गत दश वर्षको अवधिमा नेपालको जनसङ्ख्यामा २६,९७,९७६ जना थप भएको भन्ने बुझिन्छ । नेपालको हकमा उक्त अवधिमा कुल जनसङ्ख्याको आकार बढेको देखिन्छ । कहिलेकाँहि जनसङ्ख्याको आकार घट्दछ पनि । उदाहरणका लागि वि.सं. १९६८ देखि १९७७ सम्म र १९७७ देखि १९८७ सम्म नेपालको जनसङ्ख्या घटेको थियो । त्यसैगरी वि.सं. २०६८ देखि २०७८ सम्मको दश वर्षे अवधिमा नेपालका ३२ वटा जिल्लामा जनसङ्ख्या घटेको थियो । बाँकि ४५ वटा जिल्लामा भने उक्त अवधिमा जनसङ्ख्या बढेको थियो । जनसङ्ख्या परिवर्तनलाई प्रतिशतमा पनि उल्लेख गर्ने प्रचलन छ । नेपालकै

सन्दर्भमा वि.सं. २०६८ देखि २०७८ सम्मको दश वर्षको अवधिमा कुल जनसङ्ख्या १०.१८ प्रतिशतले बढेको थियो ।

जनसङ्ख्या परिवर्तन सम्बन्धी सूचकले जनसङ्ख्याको आकार बढ्दै गएको वा घट्दै गएको भन्ने सूचना प्रदान गर्दछ । जनसंख्याको वृद्धिदर (प्रतिसतमा व्यक्त गरिएको वृद्धि) पनि घटबढ हुन सक्छ । जनसंख्या वृद्धिदर घट्नु भनेको जनसंख्या नै घट्नु होइन् तर पछिल्लो समय कतिपय मानिसहरूमा वि.सं. २०७८ सालको जनसङ्ख्या वि.सं. २०६८ सालको जनसङ्ख्या भन्दा घटेको भन्ने भ्रम पनि सिर्जना भएको पाइन्छ । वास्तवमा जनसङ्ख्या घटेको नभई अघिल्लो अवधिको तुलनामा हालको जनसङ्ख्या वृद्धिदरमा कमी आएको मात्र हो । समयको दुई विन्दु अन्तरालमा जनसङ्ख्या घट्नुको लागि जनसङ्ख्या वृद्धिदर नै ऋणात्मक हुनु पर्दछ । तर वि.सं. २०७८ मा नेपालको वार्षिक जनसङ्ख्या बृद्धिदर ०.९३ प्रतिशत रहेको थियो जुन धनात्मक सङ्ख्या हो ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ९.२: जनसङ्ख्या परिवर्तन सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	$\text{जनसङ्ख्या परिवर्तन} = \frac{\text{पछिल्लो समयको जनसङ्ख्या} - \text{अघिल्लो समयको जनसङ्ख्या}}{\text{अघिल्लो समयको जनसङ्ख्या}} \times १००\%$
महत्व:	जनसङ्ख्याको परिवर्तनको दिशा तथा मान उपलब्ध गराउँदछ । दुई वा सोभन्दा बढी समय विन्दुमा जनसङ्ख्या परिवर्तन कसरी भइरहेछ भन्ने बारेमा सूचना उपलब्ध गराउँदछ । जनसङ्ख्या परिवर्तनको अध्ययनबाट कुनै स्थानमा कुनै समयमावधिमा थपिएका वा घटेका मानिसहरूको सङ्ख्याका बारेमा जानकारी हुने हुनाले सोहि बमोजिम सार्वजनिक सेवा तथा तथा अन्य कार्यक्रमहरूको तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्न मद्दत मिल्दछ ।
मापन इकाइ:	कोरा सङ्ख्या वा प्रतिशतमा मापन गरिन्छ ।

ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	जनसङ्ख्या परिवर्तन र वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर फरक सूचक हुन् ।
मापदण्ड:	जनसङ्ख्या परिवर्तनको कुनै विशिष्टिकृत सीमा हुदैन । तर विभिन्न आयाम जस्तै: भूगोल, समय, सामाजिक वर्ग आदिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ । यसबाट कुनै स्थान विशेषको अत्यधिक बसाइँसराई वा अन्य व्यक्तिगत घटनाका बारेमा पूर्वानुमान लगाउन सकिन्छ ।
खण्डिकृत तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीय, वडा, लिङ्ग, जातजाति, धर्म, उमेर समूह आदि ।
प्रकाशनगर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://censusnepal.cbs.gov.np/Home/Details?tpid=5&tfsid=17

सूचक ३: वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर

एक वर्षको अवधिमा भएको जनसङ्ख्या परिवर्तनलाई वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर भनिन्छ । सामान्यतया यो दरलाई प्रतिशतमा व्यक्त गरिन्छ । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजाअनुसार नेपालको सरदर वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर ०.९३ प्रतिशत रहेको छ । वि.सं. २०५८ देखि २०६८ सम्मको दश वर्षमा सरदर वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर १.३५ प्रतिशत रहेको थियो । जनसंख्या वृद्धिदर धनात्मक वा ऋणात्मक दुवै हुन सक्छ । जनसङ्ख्या बढेको अवस्थामा धनात्मक वृद्धिदर हुन्छ भने घटेको अवस्थामा ऋणात्मक वृद्धिदर हुन्छ । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजाअनुसार भक्तपुर जिल्लाको सरदर वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर ३.३२ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

भने रामेछाप जिल्लाको सरदर वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर -१.६५ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यसको अर्थ भक्तपुर जिल्लामा जनसङ्ख्या वार्षिक सरदर ३.३२ प्रतिसतले बढेको छ भने रामेछाप जिल्लामा वार्षिक सरदर १.६५ प्रतिशतले जनसङ्ख्या घटेको छ भन्ने हो । जनसङ्ख्या वृद्धिदर निकाल्ने सरल सुत्र यसप्रकार छ:

$$\text{वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर} = \frac{\text{जम्मा वृद्धि भएको जनसङ्ख्या}}{\text{वृद्धि हुन शुरू भएको बेलाको सङ्ख्या} \times \text{समयावधि}} \times १००\% \quad (९.१)$$

उदाहरण:

$$२०७८ \text{ सालको जनसङ्ख्या} = २,९१,९२,४८०$$

$$२०६८ \text{ सालको जनसङ्ख्या} = २,६४,९४,५०४$$

$$\text{समयावधि} = १० \text{ वर्ष}$$

वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर

$$= \frac{२,९१,९२,४८० - २,६४,९४,५०४}{२,६४,९४,५०४ \times १०.४१६६७} \times १००\% \\ = ०.९७\%$$

तसर्थ, सरल सुत्रले नेपालको वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर ०.९७% हुन्छ । यो सरल सुत्रले जनसङ्ख्या निश्चित समय अवधिमा स्थिर रूपमा बढ्दै वा घट्दै जान्छ भन्ने मान्यता राखेको हुन्छ । तर जनसङ्ख्या पलपल बढ्ने वा घट्ने हुनाले एकपोनेन्शियल वृद्धिदरको प्रयोग गरी जनसङ्ख्याको वार्षिक वृद्धिदर निकाल्ने गरिन्छ । एकपोनेन्शियल वृद्धिदरको सुत्र यसप्रकार छ:

$$\text{वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर} = \frac{\ln\left(\frac{\text{पछिल्लो समयको जनसङ्ख्या}}{\text{अघिल्लो समयको जनसङ्ख्या}}\right)}{\text{समयावधि}} \times 100\%,$$

(९.२)

यहाँ, $\ln$ भन्नाले प्राकृतिक लग भन्ने बुझ्नु पर्दछ । यो सूत्र अनुसार नेपालको सरदर वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर निकाल्दा,

$$\begin{aligned} \text{वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर} &= \frac{\ln\left(\frac{२,९१,९२,४८०}{२,६४,९४,५०४}\right)}{१०.४१६६७} \times 100\% \\ &= ०.९३\% \text{ हुन्छ ।} \end{aligned}$$

टिप्पणी: समयावधि १०.४१६६७ लिनुको अर्थ वि.सं. २०७८ सालको जनसङ्ख्या २०७८ साल मंसिर ८ गतेको हो भने वि.सं. २०६८ सालको जनसङ्ख्या २०६८ साल असार ८ गतेको हो । यसबीचको अवधि १० वर्ष ५ महिना हुन्छ जसलाई १०.४१६६७ ले प्रतिनिधित्व गरिएको छ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ९.३: वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	$\text{वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर} = \frac{\ln\left(\frac{\text{पछिल्लो समयको जनसङ्ख्या}}{\text{अघिल्लो समयको जनसङ्ख्या}}\right)}{\text{समयावधि}} \times 100\%$
महत्व:	<p>जनसङ्ख्याको परिवर्तनको दिशा तथा मान उपलब्ध गराउँदछ । दुई वा सोभन्दा बढी समय विन्दुमा जनसङ्ख्या परिवर्तन कसरी भइरहेछ भन्ने बारेमा सूचना उपलब्ध गराउँदछ । जनसङ्ख्या वृद्धिदरको अध्ययनबाट कुनै स्थानमा कुनै समयावधिमा थपिएका वा घटेका मानिसहरूको दरका बारेमा जानकारी हुने हुनाले सोहि बमोजिम सार्वजनिक सेवा तथा तथा अन्य कार्यक्रमहरूको तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्न मद्दत मिल्दछ । मुलतः यो सूचक जनसङ्ख्या सम्बन्धी नीति तर्जुमा गर्न निकै उपयोगी हुन्छ । यसका साथै जनसङ्ख्या प्रक्षेपणमा यसको व्यापक प्रयोग हुन्छ ।</p>

मापन	प्रतिशतमा मापन गरिन्छ ।
इकाइ:	
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	जनसङ्ख्या परिवर्तन र वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर फरक सूचक हुन् । जनसङ्ख्या वृद्धिदर धनात्मक भएमा जनसङ्ख्या बढेको र ऋणात्मक भएमा जनसङ्ख्या घटेको भन्ने बुझ्नु पर्दछ । जनसङ्ख्या वृद्धिदर स्थिर हुनु भनेको जनसङ्ख्या नै नबढ्ने भन्ने होइन ।
मापदण्ड:	जनसङ्ख्या वृद्धिदरको खासै निश्चित सीमा हुदैन । कतिपय मुलुकलाई जनसङ्ख्या वृद्धिदर थोरै वा ऋणात्मक भएर समस्या देखिएको छ भने कतिपय मुलुकलाई धेरै भएर समस्या देखिएको छ । सामान्यता वृद्धिदर शून्यको नजिक धनात्मक भएमा स्थिर जनसङ्ख्याको सूचकको रूपमा लिन सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीय, वडा, लिङ्ग, जातजाति, धर्म, उमेर समूह आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://censusnepal.cbs.gov.np/Home/Details?tpid=5&tfsid=17

सूचक ४: जनसङ्ख्या दोब्बर हुन लाग्ने समय

बढ्दो क्रममा रहेको कुनै निश्चित समयको जनसङ्ख्या यदि बढिरहने हो भने निश्चित समय अन्तराल पछि पहिलाको भन्दा दोब्बर हुने अवस्थामा पुग्दछ । नीति निर्माताहरूले जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरू तर्जुमा वा कार्यान्वयन गर्दा जनसङ्ख्या दोब्बर हुनका लागि कति वर्ष समय लाग्दछ भन्ने परिकल्पना गरेका हुन्छन् । यो सूचक निकाल्नका लागि जनसङ्ख्या वृद्धिदर स्थिर हुन्छ भनी पूर्व मान्यता राखिएको हुन्छ । त्यसैले, ऋणात्मक वृद्धिदर भएको अवस्थामा यो सूचकको प्रयोग गर्नुहुदैन ।

जनसङ्ख्या दोब्बर हुन लाग्ने समय निकाल्न निम्न बमोजिमको सूत्र प्रयोग गरिन्छ ।

$$\text{जनसङ्ख्या दोब्बर हुन लाग्ने समय} = \frac{\ln 2}{\text{वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर}}$$

(९.३)

उदाहरण:

नेपालको जनसङ्ख्या वृद्धिदर ०.९३% छ भने जनसङ्ख्या दोब्बर हुन कति वर्ष लाग्ला, हेरौं ।

$$\text{जनसङ्ख्या दोब्बर हुन लाग्ने समय} = \frac{\ln 2}{0.0093} = 74.5 \text{ वर्ष}$$

तसर्थ ,वि.सं. २०७८ मा रहेको नेपालको जनसङ्ख्या २,९१,९२,४८० बढेर दोब्बर अर्थात् ५,८३,८४,९६० हुन ७४.५ वर्ष लाग्दछ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ९.४: जनसङ्ख्या दोब्बर हुन लाग्ने समय सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	जनसङ्ख्या दोब्बर हुन लाग्ने समय = $\frac{\ln 2}{\text{वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर}}$
महत्व:	जनसङ्ख्या व्यवस्थापन सम्बन्धी नीति निर्माण प्रक्रियामा कुनै स्थान विशेषको जनसङ्ख्या बढेर हालको तुलनामा दोब्बर हुने समय कल्पना गर्न यो सूचक महत्वपूर्ण हुन्छ ।
मापन इकाइ:	वर्षमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	जनसङ्ख्या दोब्बर हुन लाग्ने समय वर्षमा मापन गर्नुपर्दछ वा समय मापनका इकाइ जस्तै: महिना, हप्ता वा दिन आदि प्रयोग गर्नुपर्दछ । झुक्किएर पनि प्रतिशत वा अन्य असम्बन्धित इकाइ प्रयोग गर्नु हुँदैन ।
मापदण्ड:	जनसङ्ख्या दोब्बर हुने समयको निश्चित मापदण्ड हुँदैन । जनसङ्ख्या कम भएका मुलुकलाई थोरै समय र धेरै भएका मुलुकलाई धेरै समय अनुकूल मात्र सकिन्छ ।

खण्डिकृत	राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीय, वडा, लिङ्ग, जातजाति, धर्म, उमेर समूह आदि ।
तहः	
प्रकाशन	आविधिक रूपमा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष)
गर्ने	
आवृत्ति:	
प्रकाशन	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
गर्ने	
निकायः	
वेबसाइटः	https://censusnepal.cbs.gov.np/Home/Details?tpid=5&tfsid=17

सूचक ५: लैङ्गिक अनुपात

कुनै स्थान र समयको जनसङ्ख्या बनोटमा भएको महिला तथा पुरुष जनसङ्ख्यालाई तुलनात्मक अध्ययन गर्नका लागि प्रयोग गरिने एउटा प्रमुख सूचक लैङ्गिक अनुपात हो । नेपालमा यसको गणना पुरुष जनसङ्ख्यालाई महिला जनसङ्ख्याले भाग गरेर गरिन्छ । यसलाई सामान्य अनुपात वा प्रतिशतमा व्यक्त गरिन्छ । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजाअनुसार नेपालको लैङ्गिक अनुपात ९५९:१००० अर्थात् ९५.९ प्रतिशत रहेको छ । यसको अर्थ, नेपालमा प्रति एक हजार महिला जनसङ्ख्यामा ९५९ पुरुष जनसङ्ख्या रहेको छ वा प्रति सय महिलामा ९५.९ पुरुष छन् भन्ने हो । लैङ्गिक अनुपातलाई विश्वका मुलुकहरूले एकरूपताका साथ गणना गरेको पाइदैन । जस्तै: भारतमा यो सूचक निकाल्न महिला जनसङ्ख्यालाई पुरुष जनसङ्ख्याले भाग गरिन्छ । तसर्थ, यो सूचक प्रयोग गर्दा स्पष्ट रूपमा व्याख्या गर्नु पर्दछ । किनभने "नेपालको लैङ्गिक अनुपात ९५.९ प्रतिशत छ" मात्र भन्दा भारतका मानिसले अर्कै अर्थमा बुझ्न

सकदछन् । तसर्थ, यसलाई "राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजाअनुसार नेपालको लैङ्गिक अनुपात प्रति एक सय महिलामा ९५.९ जना पुरुष छन्" भनेर भन्नु पर्दछ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ९.५: लैङ्गिक अनुपात सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	लैङ्गिक अनुपात = $\frac{\text{कुनै स्थान र समयको पुरुषको जनसङ्ख्या}}{\text{सोहि स्थान र समयको महिलाको जनसङ्ख्या}}$
महत्व:	कुल जनसङ्ख्यामा पुरुष र महिलाको जनसङ्ख्याको तुलनात्मक अध्ययन गर्न ।
मापन एकाइ:	अनुपातमा वा प्रतिशतमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	लैङ्गिक अनुपात निकाल्न प्रयोग गरिएको सुत्र र व्यक्त गरिएको इकाईमा विशेष ध्यान दिनुपर्दछ ।
मापदण्ड:	सामान्यतया यो अनुपात १००:१०० भएमा आदर्श अनुपात मान्न सकिन्छ । व्यवहारमा यस्तो आदर्श अनुपात हुँदैन र यसैको हाराहारीको अनुपातलाई महिला र पुरुष जनसङ्ख्याबीच सन्तुलित अवस्था रहेको अनुमान लगाउन सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीय, वडा, जातजाति, धर्म, उमेर समूह आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://censusnepal.cbs.gov.np/Home/Details?tpid=5&tfsid=17

सूचक ६: कुल जनसङ्ख्यामा विभिन्न उपसमुहको हिस्सा

जनसङ्ख्यामा विभिन्न उपसमूहहरू हुन्छन् । जस्तै: महिला, पुरुष, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, जातजाति, धर्म आदि । कुल जनसङ्ख्यामा यस्ता उपसमुहको अंश कति प्रतिशत छ भनेर निकाल्ने गरिन्छ । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजाअनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्यामा ५१.०४ प्रतिशत महिला जनसङ्ख्या रहेको छ भने ४८.९६ प्रतिशत पुरुष जनसङ्ख्या रहेको छ । वि.सं. २०६८ सालको राष्ट्रिय जनगणना अनुसार नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू कुल जनसङ्ख्याको १.९४ प्रतिशत छन् । वि.सं. २०६८ सालको राष्ट्रिय जनगणना अनुसार नेपालमा क्षेत्रीहरूको सङ्ख्या कुल जनसङ्ख्याको १६.६ प्रतिशत रहेको छ, मातृभाषा नेपाली हुने ४४.६ प्रतिशत, १५ वर्ष मुनिका जनसङ्ख्या ३४.९ प्रतिशत रहेको छ ।

यी सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ९.६: कुल जनसङ्ख्यामा विभिन्न उपसमुहको हिस्सा सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	कुनैजनसाङ्ख्यिक उपसमुहको हिस्सा $= \frac{\text{कुनै स्थान र समयको कुनै उपसमुहको जनसङ्ख्या}}{\text{सोहि स्थान र समयको कुल जनसङ्ख्या}} \times 100$
महत्व:	कुल जनसङ्ख्यामा विभिन्न उपसमुहहरूको जनसङ्ख्याको हिस्सा अध्ययन गर्न ।
मापन	प्रतिशतमा मापन गरिन्छ ।
इकाइ:	
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	यी सूचक समानुपातमा आधारित हुन्छन् अर्थात सिङ्गो जनसङ्ख्याको कुनै अंशको हिस्सा कति छ भनेर बुझ्नु पर्दछ ।

मापदण्ड:	यस्ता सूचकहरूको कुनै खास मापदण्ड निर्धारण गरिएको हुदैन । तर तुलनात्मक अध्ययन गर्नका लागि कुनै समय वा स्थानको मानलाई सन्दर्भको रूपमा लिन सकिन्छ । लैङ्गिक हिस्साको सवालमा सामान्यतया ५० प्रतिशतको हाराहारीको मानलाई आदर्श मान मान्न सकिन्छ ।
खण्डित	राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीय, वडा आदि ।
तह:	
प्रकाशन गर्ने	आविधिक रूपमा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष)
आवृत्ति:	
प्रकाशन गर्ने	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
निकाय:	
वेबसाइट:	https://censusnepal.cbs.gov.np/Home/Details?tpid=5&tfsid=17

सूचक ७: निर्भरता अनुपात (Dependency Ratio)

जनसंख्या तथ्याङ्कलाई उमेर समुह अनुसार पनि वर्गिकरण गरिन्छ । १४ वर्ष वा सो भन्दा मुनिका र ६५ वर्ष वा सो भन्दा माथिका जनसंख्यालाई आश्रित जनसंख्याको रूपमा लिइन्छ भने १५ देखि ६४ वर्ष सम्मका जनसंख्यालाई कार्यशील जनसंख्याको रूपमा लिइन्छ । निर्भरता अनुपात भन्नाले आश्रित जनसंख्या र कार्यशील जनसंख्याको अनुपातलाई बुझाउँछ, जसलाई निम्न सुत्रमा व्यक्त गर्न सकिन्छ ।

$$\text{निर्भरता अनुपात} = \frac{\text{आश्रित जनसंख्या}}{\text{कार्यशील जनसंख्या}} \times १००\%$$

यो अनुपातको प्रतिशत बढ्दै जादा एकातिर समाजिक सुरक्षाको खर्च बढाउनु पर्ने हुन्छ भने अर्को तिर अर्थतन्त्रको उत्पादकत्वमा हास आउँछ । तसर्थ यो अनुपातको प्रतिशत कम हुँदै जानु अर्थतन्त्रको लागि सकारात्मक संकेत हो । कुनै देशको जनसंख्याको उमेरगत

संरचनामा आएको परिवर्तनबाट अर्थ व्यवस्थाले प्राप्त गर्ने लाभलाई जनसंख्यकीय लाभ (Demographic Dividend) भनिन्छ । आश्रित जनसंख्या र कार्यशील जनसंख्याको अनुपात घट्दै जादा जनसंख्या लाभांशको अवसर श्रृजना हुन्छ । जस्तो नेपालको निर्भरता अनुपात सन् १९७१ मा ७८.५ प्रतिशत रहेकोमा सो क्रमिक रूपले घट्दै.

२०२१ सन्मा प्रतिशत मात्र भएको छ । अर्थात् ५१.४७ नेपालमा जनसंख्यकीय लाभांश प्राप्त छ ।

यो सूचक आवधिक जनगणनामा दिएको उमेरगत जनसंख्या संरचनाबाट निकाल्न सकिन्छ । तर नेपालको आधिकारीक निकायबाट तयारी रूपमा यो सूचक उपलब्ध छैन । बरु विश्व बैंक र अन्य श्रोत बाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । यो सूचकको सक्षिप्त विवरण तल बक्समा दिएको छ ।

बक्स ९.७: निर्भरता अनुपात

विवरण	व्याख्या
मापन:	यसले निर्भर जनसंख्या र कार्यशील जनसंख्याको अनुपात मापन गर्दछ ।
महत्व:	यसले सामाजिक सुरक्षा नीति बनाउन आधार प्रदान गर्छ ।
मापन इकाइ:	प्रतिशतमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनु पर्ने कुरा:	अनुपातको प्रवृत्तिमा पनि ध्यान दिनु पर्छ ।
मापदण्ड:	यसको कुनै मापदण्ड हुदैन । तर तुलनात्मक अध्ययन गरिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय
प्रकाशन आवृत्ति:	बार्षिक
प्रकाशन गर्ने	विश्व बैंक
संस्था:	
वेबसाइट:	www.data.worldbank.org > indicator www.tradingeconomics.com

सूचक ८: जनघनत्व

एक वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफलमा अक्सर बसोबास गर्ने मानिसहरूको सङ्ख्याले जनघनत्वको प्रतिनिधित्व गर्दछ । यसलाई " जना प्रति वर्ग कि.मि. " इकाईमा मापन गरिन्छ । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजा अनुसार नेपालको जनघनत्व १९८ जना प्रति वर्ग कि.मि. रहेको पाइन्छ । यसको अर्थ एक वर्ग कि.मि. क्षेत्रफलमा नेपालमा सरदर १९८ जना बसोबास गर्दछन् भन्ने हो । सामान्यतया जनघनत्व बढी भएमा शहरीकरणको संकेत गर्दछ भने कम भएमा ग्रामिण संरचनाको संकेत गर्दछ । यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ९.८: जनघनत्व सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	$\text{जनघनत्व} = \frac{\text{कुनै स्थान र समयको कुल जनसङ्ख्या}}{\text{सोहि स्थानको क्षेत्रफल}}$
महत्व:	<p>स्थान विशेषका लागि जनसाङ्ख्यिक चापको सूचना प्रदान गर्दछ । साह्रै बढी जनघनत्वले अति शहरीकरणको संकेत गर्दछ भने ज्यादै न्यून जनघनत्वले मानव बस्ती कम रहेको संकेत गर्दछ । यसका आधारमा विकास कार्यक्रम तथा जनसङ्ख्या व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने गरिन्छ । बसाइँसराइ सम्बन्धी नीति बनाउन पनि यो सूचक आवश्यक पर्दछ ।</p>
मापन इकाइ:	जना प्रति वर्ग कि.मि. " मा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	यो सूचक प्रतिशतमा व्यक्त गर्नुहुँदैन । यसको व्याख्या गर्दा एक वर्ग कि.मि. क्षेत्रफलमा रहेका जनसङ्ख्या भनेर व्याख्या गर्नुपर्दछ ।

मापदण्डः	यो सूचकको खास मापदण्ड निर्धारण गरिएको हुँदैन । तर तुलनात्मक अध्ययन गर्नका लागि कुनै समय वा स्थानको मानलाई सन्दर्भको रूपमा लिन सकिन्छ ।
खण्डित	राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीय, वडा आदि ।
तहः	
प्रकाशन गर्ने	आविधिक रूपमा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष)
आवृत्तिः	
प्रकाशन गर्ने	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
निकायः	
वेबसाइटः	https://censusnepal.cbs.gov.np/Home/Details?tpid=5&tfsid=17

सूचक ९: परिवार सङ्ख्या

परिवार भन्नाले सामान्यतया व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूह हो जो एउटै आम्दानी खर्चले घर व्यवहार चलाई एकै भान्सामा खानपिन गरी बसेका हुन्छन् । परिवारमा एक व्यक्ति मात्र वा धेरै व्यक्तिहरू, नाता पर्ने वा नाता नपर्ने व्यक्तिहरू हुन सक्दछन् । जनगणना लगायत कतिपय सर्वेक्षणहरू परिवारलाई तथ्याङ्क संकलनको इकाइको रूपमा मानिन्छ । यस्ता परिवारको गणना गरी प्राप्त गरिएको सङ्ख्या नै परिवार सङ्ख्या हो । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजा अनुसार नेपालको परिवार सङ्ख्या ६७,६१,०५९ रहेको छ । परिवार सङ्ख्यालाई घरधुरीको अर्थमा बुझ्नु हुँदैन । किनभने एउटा घरमा परिवार नै नबसेको, एक मात्र परिवार बसेको वा एकभन्दा बढी परिवार बसेको हुन सक्दछ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ९.९: परिवार सङ्ख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन: महत्व:	कुनै स्थान र समयमा गणना गरिएका कुल परिवारहरूको सङ्ख्या जनसङ्ख्यामा पारिवारिक संरचना अध्ययन गर्न यसको महत्व हुन्छ । घरपरिवार सम्बन्धी विभिन्न सर्वेक्षणमा नमुना ढाँचा तय गर्न (स्याम्प्लिड डिजाइन गर्न) पनि यसको निकै महत्व हुन्छ । परिवारको आकार थाह पाउन पनि यो सूचक प्रयोग गरिन्छ । साथै, सार्वजनिक सेवा सुविधा प्रवाह गर्नका लागि यो सूचक अपरिहार्य मानिन्छ ।
मापन एकाइ:	कोरा सङ्ख्यामा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	यो सूचक र घरधुरीबीच फरक छ । यसलाई घरसङ्ख्याको रूपमा बुझ्नु हुदैन । परिवारको स्पष्ट परिभाषा जान्नु अनिवार्य हुन्छ । किनभने परिवारमा नाता पर्ने वा नाता नपर्ने सदस्यहरू हुन सक्दछन् । कतिपय अवस्थामा एकाघरका रगतका नाताभिन्नका सदस्यहरू पनि परिवारको परिभाषा भित्र नपर्न सक्दछन् । जस्तै: वैदेशिक रोजगारीका शिलशिलामा गएका छोराछोरी उक्त परिवारको सदस्य हुन सक्दैन । तर पछि पुनः फर्केर सोहि परिवारमा अक्सर बसोबास गर्दछन् भने वैदेशिक रोजगारबाट फर्केपछि उक्त व्यक्ति परिवारको सदस्य हुन्छन् ।
मापदण्ड:	यो सूचकको खास मापदण्ड निर्धारण गरिएको हुदैन । तर तुलनात्मक अध्ययन गर्नका लागि कुनै समय वा स्थानको मानलाई सन्दर्भको रूपमा लिन सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीय, वडा आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेभसाइट:	https://censusnepal.cbs.gov.np/Home/Details?tpid=5&tfsid=17

सूचक १०: औसत परिवार सदस्य सङ्ख्या

एउटा परिवारमा सरदरमा कतिजना सदस्यहरू छन् भनेर सूचित गर्ने सूचकलाई औसत परिवार सदस्य सङ्ख्या भनिन्छ । यसलाई परिवारको आकारको रूपमा पनि लिन सकिन्छ । यसलाई कोरा सङ्ख्याको रूपमा व्यक्त गरिन्छ । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजाअनुसार नेपालको औसतपरिवार सङ्ख्या ४.३२ रहेको छ । यसको अर्थ नेपालको एउटा परिवारमा औसतमा ४.३२ जना सदस्य छन् भन्ने हो । यो सूचकको प्रयोगबाट कुनै स्थान विशेषको पारिवारिक संरचना कस्तो छ भन्ने कुरा जानकारी हुन्छ । नेपालकै सन्दर्भमा दश वर्षअघि वि.सं. २०६८ सालमा औसत परिवार सदस्य सङ्ख्या ४.८८ जना रहेकोमा हाल घटेर ४.३२ पुगेको छ अर्थात् नेपालीहरू क्रमिक रूपमा सानो परिवार उन्मुख हुदै गएको भन्ने देखिन्छ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ९.१०: औसत परिवार सदस्य सङ्ख्या सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	औसत परिवार सदस्य सङ्ख्या = $\frac{\text{कुनैस्थानरसमयकोकुलजनसङ्ख्या}}{\text{सोहिस्थानकोपरिवारसङ्ख्या}}$
महत्व:	जनसङ्ख्यामा पारिवारिक संरचना अध्ययन गर्न यसको महत्व हुन्छ । घरपरिवार सम्बन्धी विभिन्न सर्वेक्षणमा नमूना छनौट गर्न पनि यसको निकै महत्व हुन्छ । परिवारको आकारको अध्ययनबाट ठूलो परिवार वा सानो परिवार र संयुक्त वा एकल परिवार भन्ने बारेमा संकेत प्राप्त हुन्छ । परिवारको आकारले अन्य सामाजिक आर्थिक सूचकहरूमा कस्तो प्रभाव पारको छ भनेर अध्ययन गर्न यो सूचक निकै महत्वपूर्ण हुन्छ । उदाहरणका लागि साक्षरता दरमा परिवारको आकारको कुनै

मापन एकाइ:	भूमिका छ वा छैन भनेर हेर्न, प्रतिव्यक्ति आयमा यसको असर छ वा छैन भनेर अध्ययन गर्न यो सूचकको आवश्यक पर्दछ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	कोरा सङ्ख्यामा मापन गरिन्छ । यो सूचकलाई प्रतिशतमा व्यक्त गर्नुहुदैन । एउटा परिवारमा औसत कति जना सदस्य रहेका छन् भनेर संख्यामा बुझ्नु पर्दछ ।
मापदण्ड:	यो सूचकको मान ४ सम्म भएमा सानो परिवार भन्ने बुझिन्छ भने सो भन्दा ठुलो भएमा संयुक्त वा ठुलो परिवार भनेर बुझिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीय, वडा आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://censusnepal.cbs.gov.np/Home/Details?tpid=5&tfsid=17

सूचक ११: अनुपस्थित जनसङ्ख्या

परिवारमा अक्सर बसोबास नगर्ने तर परिवारबाट छुट्टी भित्र नभएका अक्सर स्वदेश भित्रै अन्यत्र वा विदेशमा बसोबास गर्ने र फर्की आउँदा पुनः सोहि परिवारको सदस्य हुन सक्ने कुनै सदस्यलाई अनुपस्थित सदस्य भनिन्छ । तर विदेशमा वा स्वदेशकै अन्यत्र स्थानमा जन्मे र वा विवाह गरेर परिवारमा थप भएका सदस्यहरू जनगणनाको दिनसम्म पनि विदेशमै वा स्वदेशको अन्यत्र स्थानमा अक्सर बसोबास गरिरहेका भए परिवारमा अनुपस्थित सदस्य अन्तर्गत समावेश गरिदैन । अनुपस्थित सदस्य हुनका लागि मुलतः दुईवटा सर्तहरू पुरा गरेको हुनुपर्दछ:

- १) परिवार छोड्दाका बखत परिवारको सदस्य भएको,
 २) भविष्यमा पुनः फर्केर आउने र फर्केर आउँदा सोहि परिवारको सदस्य हुने निश्चितता भएको ।

यस किसिमका अनुपस्थित सदस्यहरूको सङ्ख्यालाई अनुपस्थित जनसङ्ख्या भनिन्छ । यस्ता सदस्य यदि हाल अक्सर विदेशमा बसोबास गरिरहेको भए अनुपस्थित (विदेश) र अक्सर स्वदेशकै अन्यत्र स्थानमा बसोबास गरिरहेको भए अनुपस्थित (स्वदेश) भनिन्छ । यसको मापन कोरा सङ्ख्यामा वा कुल जनसङ्ख्याको प्रतिशतमा गरिन्छ । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजाअनुसार अनुपस्थित (विदेश) जनसङ्ख्या २१,६९,४७८ रहेको छ । यो सङ्ख्या उक्त समयको कुल जनसङ्ख्याको ७.४३ प्रतिशत हो ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ९.११: अनुपस्थित जनसङ्ख्या (विदेश) सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	अनुपस्थित जनसङ्ख्या (विदेश) गणना गरी प्राप्त गर्ने सङ्ख्या
महत्व:	यसले कुनैपनि देशबाट विदेशिने जनसङ्ख्याको आकारका बारेमा जाकारी प्रदान गर्दछ । यसबाट देशमा उपलब्ध हुने उर्जाशिल वा आर्थिक रूपले सक्रिय जनशक्ति कति विदेशिएका छन् भन्ने सूचना समेत प्राप्त गर्न सकिन्छ । साथै, बिप्रेषणको अनुमान गर्न तथा वैदेशिक रोजगारमा जाने व्यक्तिहरूका लागि आवश्यक नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्न आवश्यक हुने सूचना उपलब्ध हुन्छ ।
मापन इकाइ:	कोरा सङ्ख्या वा कुल जनसङ्ख्याको प्रतिशतमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	अनुपस्थित सदस्यको परिभाषामा विशेष ध्यान दिनुपर्दछ भने स्वदेश भित्र रहेका र विदेशमा रहेका अनुपस्थित जनसङ्ख्या छुट्याउनु पर्दछ ।

मापदण्ड:	यो सूचकको कुनै निर्धारित मापदण्ड हुदैन । अनुपस्थित जनसङ्ख्या धेरै हुँदा देशभित्र काम गर्ने जनशक्तिको अभाव हुने सम्भावनाको संकेत गर्दछ भने थोरै हुँदा स्वदेशी रोजगारीको मागमा बढोत्तरी हुने सम्भावना हुन्छ ।
खण्डित	राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीय, वडा आदि ।
तह:	
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष)
प्रकाशन गर्ने	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
निकाय:	
वेबसाइट:	https://censusnepal.cbs.gov.np/Home/Details?tpid=5&tfsid=17

सूचक १२: जनगणना घर र परिवारको अनुपात

जुनसुकै प्रयोजनमा रहेको घर भएपनि कम्तीमा एउटा परिवार बसोबास गरेको घरलाई जनगणना घर भनिन्छ । घरको प्रयोग विभिन्न प्रयोजनाका लागि गरिएता पनि खाली घरबाहेक अन्य प्रयोजनाका घरमा कुनै परिवार अक्सर बसोबास गरेको भए त्यस्ता घरलाई जनगणना घरको रूपमा लिइन्छ । उदाहरणको लागि कुनै व्यापारिक प्रयोजनको भवनमा कुनै परिवार बसोबास गरेको भए त्यस घर वा भवनलाई जनगणना घर मानिन्छ । परिवारको परिभाषा माथि सूचक ८ मा गरिसकिएको छ । जनगणना घरको सङ्ख्यालाई परिवारको सङ्ख्याले भाग गरेपछि जनगणना घर र परिवारको अनुपात प्राप्त हुन्छ । उदाहरणका लागि राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजा अनुसार जनगणना घर र परिवारको अनुपात १:१.२० रहेको देखिन्छ । यसको अर्थ प्रत्येक १०० वटा जनगणना घरमा औसतमा १२० परिवारहरू बसोबास गर्दछन् भन्ने

हो । यसलाई अर्को अर्थमा एउटा जनगणना घरमा एकभन्दा बढी परिवार बस्दछन् भन्ने बुझनुपर्दछ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ९.१२: जनगणना घर र परिवारको अनुपात सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	जनगणना घर र परिवारको अनुपात $= \frac{\text{कुनै स्थान र समयको जनगणना घरको सङ्ख्या}}{\text{सोहि स्थान र समयको परिवार सङ्ख्या}}$
महत्व:	एउटा घरमा कतिवटा परिवारले बसोबास गरेका छन् भन्ने सूचना प्रदान गर्दछ ।
मापन एकाइ:	अनुपातमा मापन गरिन्छ
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	जनगणना घर र परिवारको परिभाषामा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ । सूचक व्याख्या गर्दा प्रति जनगणना घर कति परिवार छन् भनेर स्पष्टसँग उल्लेख गर्नुपर्दछ ।
मापदण्ड:	यो सूचकको कुनै निर्धारित मापदण्ड हुदैन । एक जनगणना घरमा एक परिवार भएमा सबै परिवारको एक एक घर भन्ने बुझिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीय, वडा आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://censusnepal.cbs.gov.np/Home/Details?tpid=5&tfsid=17

सूचक १३: परिवार मुलिको लिङ्ग प्रतिशत

लैङ्गिक सशक्तिकरणको एउटा सूचकको रूपमा परिवार मुलिको लिङ्गलाई लिन सकिन्छ । यहाँ, परिवारमुलि भन्नाले परिवारमा नै अक्सर बसोबास गर्ने, परिवारमा परिआएका दैनिक कामकाज, खर्च र व्यवहार चलाउन व्यवस्था मिलाउने अर्थात् घरको कामकाजमा चाँजोपाँजो मिलाउने व्यक्तिलाई बुझाउँछ । यस्तो चाँजोपाँजो मिलाउने व्यक्ति महिला वा पुरुष के हुन् सो अनुसार गणना गरी महिला परिवारमुलिको प्रतिशत वा पुरुष परिवारमुलिको प्रतिशत निकालिन्छ । उदाहरणका लागि वि.सं. २०६८ को राष्ट्रिय जनगणना अनुसार महिला परिवारमुलि रहेको परिवार २५.७ प्रतिशत थियो । यसको अर्थ, प्रति सय परिवारमध्ये २५.७ प्रतिशत परिवारको परिवारमुली महिला रहेका थिए ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ९.१३: महिला परिवारमुलिको प्रतिशत सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	महिला परिवारमुलिको प्रतिशत = $\frac{\text{महिला परिवारमुलिको सङ्ख्या}}{\text{जम्मा परिवार सङ्ख्या}} \times १००$
महत्व: मापन	महिला सशक्तिकरण मापनका लागि एउटा महत्वपूर्ण सूचकको काम गर्दछ । प्रतिशत
इकाइ:	
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	परिवारमुलिको परिभाषामा विशेष ध्यान दिनुपर्दछ ।
मापदण्ड:	यो सूचकको कुनै निर्धारित मापदण्ड हुदैन । तर महिला परिवारमुलिको प्रतिशत बृद्धि हुदा महिला जागरण र सशक्तिकरणमा सुधार भएको बुझ्न सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीय, वडा आदि ।

प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://censusnepal.cbs.gov.np/Home/Details?tpid=5&tfsid=17

थप केही जनसाङ्ख्यिक सूचकहरू

१. जन्म र जन्म मापन सूचक

कुनै स्थान र समयको जनसङ्ख्याको आकारलाई जन्म, मृत्यु तथा बसाइँसराईले निरन्तर रूपमा प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । जन्मलाई जीवित जन्म पनि भनिन्छ । गर्भवति आमाबाट पूर्ण रूपमा छुट्टिएर नवजात शिशुले कुनै न कुनै जीवित लक्षण देखाएको अवस्थालाई जन्म भनिन्छ । गर्भ खेर गएको वा मृत जन्मलाई जन्म भनिदैन । जन्म मापनका लागि प्रचलित केही सूचकहरूका बारेमा यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

सूचक १३: कोरा जन्मदर

कुनै निश्चित अवधि, सामान्यतया एक वर्षमा प्रतिहजार जनसङ्ख्यामा जिउदै जन्मेका शिशुहरूको सङ्ख्यालाई कोरा वा अपरिपक्व जन्मदर (Crude Birth Rate) भनिन्छ । कोरा जन्मदर कुनै दिइएको समयावधिमा जीवित जन्मेको सम्पूर्ण शिशुहरूको सङ्ख्यालाई त्यसै अवधिको मध्यवर्षको जनसङ्ख्याले भाग गरी एक हजारले गुणन गरेर निकालिन्छ । मध्य वर्षको जनसङ्ख्या भन्नाले कुनै वर्षको जुलाई १ को जनसङ्ख्यालाई मध्यवर्षको जनसङ्ख्या भनिन्छ । सामान्यतया जनवरी १ को जनसङ्ख्यामा डिसेम्बर ३१ को

जनसङ्ख्या जोडेर २ ले भाग गरी मध्यवर्षको जनसङ्ख्या निकालिन्छ । कोरा जन्मदर नेपाल जनसङ्ख्या तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण (Nepal Demographic and Health Survey-NDHS) तथा जनगणनाबाट निकालिन्छ । वि.सं. २०६८ को नेपाल जनसङ्ख्या तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षणले कोरा जन्मदर प्रति हजार जनसङ्ख्यामा २४.३ जीवित जन्म देखाएको थियो भने सोहि सालको जनगणनाले प्रति हजार जनसङ्ख्यामा २२ जीवित जन्म देखाएको थियो । जनगणनाको नतिजा बमोजिम कोरा जन्मदर २२ भन्नाले एकहजार जनसङ्ख्यामा एक वर्षको अवधिमा २२ जना जीवित जन्म भएको भन्ने बुझिन्छ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ९.१३: कोरा जन्मदर सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	कोराजन्मदर $= \frac{\text{कुनै वर्षकुनै स्थानमा जीवित जन्मएका कुल शिशुहरुको सङ्ख्या}}{\text{सोहि वर्षसोहिस्थानको मध्यवर्षको जनसङ्ख्या}} \times 1000$
महत्व:	बच्चा जन्मिने प्रवृत्ति अध्ययन गर्न महत्वपूर्ण सूचना प्रदान गर्दछ ।
मापन इकाइ:	प्रति हजार कुल जनसङ्ख्यामा
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	मापन इकाइमा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ । प्रतिहजारमा मापन गरिएको सूचकलाई प्रतिशत भन्नु हुदैन ।
मापदण्ड:	यो सूचकको कुनै निर्धारित मापदण्ड हुदैन । तर तुलनात्मक अध्ययनका लागि कुनै स्थान विशेषको सूचकलाई सन्दर्भ मान्न सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीय, वडा आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष), नेपाल जनसङ्ख्या तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँच वर्ष)

प्रकाशन गर्ने निकायः वेबसाइटः	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय https://cbs.gov.np/volume-ii-demographic-analysis-volume-iii-social-demographic-volume-iii-economic-demographic/ https://mohp.gov.np/resources/nepal-demographic-health-survey/en
-------------------------------------	---

सूचक १४: उमेर अनुसारको प्रजनन् दर

कोरा जन्मदरले महिला, पुरुष, बालबालिका, वृद्ध सबैलाई समावेश गरेर जन्मदर गणना गर्ने हुनाले यसबाट प्रजनन सम्बन्धी खास अर्थपूर्ण सूचना प्राप्त हुदैन । तसर्थ, प्रजनन सम्बन्धी जानकारी प्राप्त गर्न बच्चा जन्माउन योग्य महिलाको उमेर अनुसार जन्मदर गणना गर्ने गरिन्छ, जसलाई उमेर अनुसारको प्रजनन् दर (Age Specific Fertility Rate) निकाल्ने भनिन्छ । कुनै निश्चित अवधि (एक वर्ष) मा कुनै निश्चित उमेर समुहका प्रतिहजार महिलाहरूले जिवित जन्माएका शिशुहरूको सङ्ख्यालाई उमेर अनुसारको प्रजनन् दर हो । यसको गणना गर्दा कुनै वर्षमा कुनै उमेर समुहका महिलाहरूले जिवित जन्माएका शिशुहरूको सङ्ख्यालाई त्यसै अवधिको त्यहि उमेर समुहका महिलाहरूको मध्यवर्षको जनसङ्ख्याले भाग गरी आएको भागफललाई एक हजारले गुणन गरिन्छ । उदाहरणका लागि वि.सं. २०६८ सालको जनगणना अनुसार १५ देखि १९ बर्षका एक हजार महिलाहरूले एकवर्ष अवधिमा ०.०५४ जना जिवित जन्म जन्माएको भन्ने देखिएको थियो । यो दर सबैभन्दा उच्च २० देखि २४ बर्षका महिला (०.१७२) को थियो भने

सबैभन्दा कम ४५ देखि ४९ वर्षका महिला (०.००६) को थियो ।^२

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ९.१४: उमेर अनुसारको प्रजनन दर सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	उमेर अनुसारको प्रजनन दर $= \frac{\text{कुनै स्थानमा कुनै उमेर समुहका महिलाहरूले एक वर्षमा जिवित जन्माएका शिशुहरूको संख्या}}{\text{सोहि वर्ष सोहि स्थानको मध्यवर्षको सोहि उमेर समुहका महिलाहरूको जनसङ्ख्या}} \times १०००$
महत्व:	महिलाको उमेर समुह अनुसार बच्चा जन्माउने दर अध्ययन गर्न आवश्यक सूचना प्रदान गर्दछ ।
मापन इकाइ:	प्रति हजार तोकिएका उमेर समुहका महिलाको कुल जनसङ्ख्यामा
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	मापन इकाइमा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ । प्रतिहजारमा मापन गरिएको सूचकलाई प्रतिशत भन्नु हुदैन ।
मापदण्ड:	यो सूचकको कुनै निर्धारित मापदण्ड हुदैन । तर तुलनात्मक अध्ययनका लागि कुनै स्थान विशेषको सूचकलाई सन्दर्भ मान्न सकिन्छ ।
खण्डिकृत त तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीय, वडा आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष), नेपाल जनसङ्ख्या तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय
वेभसाइट:	https://cbs.gov.np/volume-ideographic-analysis-volume-iisocial-demographic-volume-iiieconomic-demographic/
ट:	https://mohp.gov.np/resources/nepal-demographic-health-survey/en

²<https://cbs.gov.np/volume-ideographic-analysis-volume-iisocial-demographic-volume-iiieconomic-demographic/> retrieved on 8/7/2022

टिप्पणी : कोरा वा अपरिपक्व जन्मदरले प्रजनन् क्षमता भएका प्रजनन् अवधिका (१५ देखि ४९ वर्षका) महिलाहरूको आँकडालाई ख्याल नगरी प्रजनन् दरको गणना गर्ने भएकोले उक्त मापक सूचक त्यति व्यवहारिक हुदैन । तसर्थ, प्रजनन् योग्य उमेरका महिला जनसङ्ख्याको आधारमा पनि प्रजनन् दर निकाल्ने प्रचलन छ । जसलाई सामान्य प्रजनन् दर भनिन्छ । तर व्यवहारमा उमेर अनुसारको प्रजनन् दर बढी प्रयोग हुने हुनाले यो सूचक त्यति प्रयोग भएको पाइँदैन । यस पाठमा पनि यो सूचकका बारेमा थप चर्चा गरिएको छैन ।

सूचक १५: कुल प्रजनन् दर

प्रजनन् उमेरमा प्रवेश गरेकी कुनै महिलाको प्रजनन् अवधि पुरा नहुदै मृत्यु नभएमा र उसले अन्य उमेर समूहमा रहेका महिलाहरूको उमेर अनुसारको प्रजनन् दरअनुसार नै आफ्नो पुरै प्रजनन् अवधिभर (१५-४९ वर्षसम्म) जन्माउने जम्माजम्मि बच्चाहरूको सङ्ख्यालाई कुल प्रजनन् दर (Total Fertility Rate - TFR) भनिन्छ । यो सूचक निकाल्नका लागि उमेर अनुसारको प्रजनन् दरलाई जोड्नु पर्दछ । उमेर अनुसारको प्रजननदर उमेर समूह अनुसार निकालिन्छ । उमेर समूह एकै अन्तरालमा बनाइन्छ जस्तै १५-१९ वर्ष २० देखि २४ वर्ष ..... ४५-४९ वर्ष । यो ५ वर्षे अन्तरालको समूह हो । यदि उमेर अनुसारको प्रजनन् दर पाँच वर्षे उमेर समूहअनुसर गणना गरिएको रहेछ भने उमेर समूह अनुसारको प्रजननदरको योगफललाई ५ ले गुणा गर्नुपर्दछ । राष्ट्रिय जनगणना २०६८ बमोजिम नेपालको कुल प्रजनन् दर २.५२ रहेको थियो । यसको अर्थ प्रजनन्

उमेरभरिमा नेपाली महिलाले सरदर २.५२ जना जीवित बच्चा जन्माउछिन् भन्ने हो ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ९.१५: उमेर अनुसारको प्रजनन दर सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	कुल प्रजनन दर = पाँच वर्षे उमेर अनुसारको प्रजनन दरको योगफल × ५
महत्व:	औसतमा एकजना महिलाले आफ्नो प्रजनन उमेर भर जन्माउने जम्मा बच्चा सङ्ख्याका बारेमा जानकारी प्रदान गर्दछ ।
मापन एकाइ:	सङ्ख्या
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	मापन एकाइमा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ । यो सूचकलाई प्रतिशतमा भन्नु हुदैन ।
मापदण्ड:	यो सूचकको मान २.१ भएमा प्रतिस्थापन तह कायम भएको भन्ने बुझिन्छ । सामान्यतया एक महिला भन्नु एक जोडि (महिला र पुरुष) सरह हो र २ जना व्यक्तिलाई २ जना बच्चाले प्रतिस्थापन गर्दा समग्र जनसङ्ख्या स्थिर रहन्छ भन्ने मान्यता रहेको हुन्छ । यहाँ २.१ मा भएको ०.१ ले बच्चा नजन्माउने महिलाको हकमा सन्तुलन कायम गर्न राखिएको अनुमानित मान हो । तसर्थ, कुल प्रजनन दर २.१ भएमा प्रतिस्थापन तहमा भएको भनेर भन्न सकिन्छ । नेपालले पनि कुल प्रजनन दरलाई यहि प्रतिस्थापन तहमा सिमित पार्ने लक्ष्य लिएकोमा पछिल्लो पटक सञ्चालन भएको नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण, २०१९ ले यो सूचकको मान २.०० देखाएको छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीय, वडा आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष), नेपाल जनसङ्ख्या तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँच वर्ष) वा नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण भएको वर्ष
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय
वेबसाइट:	https://cbs.gov.np/volume-ii-demographic-analysis-volume-ii-social-demographic-volume-iii-economic-demographic/ https://mohp.gov.np/resources/nepal-demographic-health-survey/en https://cbs.gov.np/nmics-2019-survey-findings-report-final/

मृत्यु र मृत्यु मापन सूचक

जनसङ्ख्याको आकारलाई प्रभावित पार्ने तीनवटा तत्वहरूमध्ये मृत्यु पनि एक भएकोले मृत्यु सम्बन्धी अध्ययन एक महत्वपूर्ण विषय भएको छ । विश्व स्वास्थ्य संगठनले परिभाषित गरे अनुसार मृत्यु भनेको जीवित जन्म भएपछि कुनै पनि बेलामा जीवनका सम्पूर्ण लक्षणहरूको स्थायीरूपमा लोप हुनु वा समाप्त हुनु हो । खासमा जीवित जन्म भएपछि भएको मृत्युलाई मात्र मृत्यु मानिन्छ । मृत्युको परिभाषा भित्र कुनै प्रकारको भ्रुण मृत्यु वा मृत जन्महरू पर्दैनन् । मृत्यु केहि प्रमुख मापनहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

सूचक १६: कोरा मृत्युदर

सामान्यतया एक वर्षमा प्रतिहजार जनसङ्ख्यामा मृत्यु भएका मानिसहरूको सङ्ख्यालाई कोरा वा अपरिपक्व मृत्युदर (Crude Death Rate) भनिन्छ । कोरा मृत्युदर कुनै दिइएको समयावधिमा मरेका सम्पूर्ण मानिसहरूको सङ्ख्यालाई त्यसै अवधिको मध्यवर्षको जनसङ्ख्याले भाग गरी एक हजारले गुणन गरेर निकालिन्छ । वि.सं. २०६८ को जनगणनाको नतिजा बमोजिम नेपालमा कोरा मृत्युदर ७.३ रहेको थियो । यहाँ, कोरा मृत्युदर ७.३ भन्नाले एकहजार जनसङ्ख्यामा एक वर्ष अवधिमा ७.३ जनाको मृत्यु भएको भन्ने बुझिन्छ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ९.१६: कोरा मृत्युदर सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	कोरामृत्युदर $= \frac{\text{कुनै वर्ष कुनै स्थानमा मृत्यु भएका कुल मानिसहरूको सङ्ख्या}}{\text{सोहि वर्ष सोहि स्थानको मध्यवर्षको जनसङ्ख्या}} \times १०००$
महत्व:	मानिस मर्ने प्रवृत्ति अध्ययन गर्न आवश्यक सूचना प्रदान गर्दछ ।
मापन एकाइ:	प्रति हजार कुल जनसङ्ख्यामा
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	मापन एकाइमा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ । प्रतिहजारमा मापन गरिएको सूचकलाई प्रतिशत भन्नु हुदैन ।
मापदण्ड:	यो सूचकको कुनै निर्धारित मापदण्ड हुदैन । तर तुलनात्मक अध्ययनका लागि कुनै स्थान विशेषको सूचकलाई सन्दर्भ मान्न सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीय, वडा आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	अविधक रूपमा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष), नेपाल जनसङ्ख्या तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय
वेभसाइट:	https://cbs.gov.np/volume-ideographic-analysis-volume-iiisocial-demographic-volume-iiieconomic-demographic/ https://mohp.gov.np/resources/nepal-demographic-health-survey/en

टिप्पणी : कोरा वा अपरिपक्व मृत्युदरले उमेरअनुसारको मृत्युदरलाई ख्याल नगरीमृत्युदरको गणना गर्ने भएकोले उक्त सूचक त्यति उपयेगी मानिदैन । तसर्थ, उमेरअनुसारको मृत्युदर निकाल्ने प्रचलन छ । जसलाई उमेरअनुसारको मृत्युदर (Age Specific Death Rate) भनिन्छ । यो सूचक निकाल्ने प्रक्रिया उमेर अनुसारको प्रजनन दरसँग मिल्दोजुल्दो भएकोले यस पाठमा यो सूचकका बारेमा थप चर्चा गरिएको छैन । त्यसैगरी मृत्युसँग सम्बन्धित अन्य सूचकहरू जस्तै: नवजात शिशु मृत्युदर (Neonatal Mortality Rate – NMR)

नवजात पछिको शिशु मृत्युदर (Post-Neonatal Mortality Rate – PNMR), शिशु मृत्युदर (Infant Mortality Rate – IMR), बाल मृत्युदर (Child Mortality Rate – CMR), पाँचवर्ष मुनिका बच्चाको मृत्युदर (Under 5 Mortality Rate – U5MR) जस्ता मृत्युदरहरू प्रचलनमा छन् । यस पाठमा यी सबै सूचकहरूका बारेमा थप चर्चा गरिएको छैन । यद्यपी यी सूचकहरूलाई देहायको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ९.१: शिशु तथा बाल मृत्युदर सम्बन्धी केही सूचक

क्र.सं.	सूचक	अंश (Numerator) कुनै वर्ष कुनै स्थानमा	हर (Denominator) कुनै वर्ष कुनै स्थानमा	गुणाङ्क (Multiplier)
१	उमेर अनुसारको मृत्युदर	निश्चित उमेर समूहमा मृत्यु हुनेको संख्या	उक्त उमेर समूहका कुल जनसंख्या	१०००
२	नवजात शिशु मृत्युदर	जन्मेदेखि चार हप्ता उमेर भित्र मृत्यु भएका शिशु सङ्ख्या	जीवित जन्मिएका शिशुहरूको सङ्ख्या	१०००
३	नवजात पछिको शिशु मृत्युदर	जन्मेको ४ हप्तादेखि १ वर्ष नपुग्दै मृत्यु भएका बच्चा सङ्ख्या	जीवित जन्मिएका शिशुहरूको सङ्ख्या	१०००
४	शिशु मृत्युदर	एक वर्ष नपुग्दै मृत्यु भएका बच्चा सङ्ख्या	जीवित जन्मिएका शिशुहरूको सङ्ख्या	१०००
५	बाल मृत्युदर	एक देखि चार वर्ष भित्र मृत्यु	एक देखि चार वर्षका जन्मा बच्चा सङ्ख्या	१०००

	भएकाका बच्चा		
	सङ्ख्या		
६	पाँचवर्ष मुनिका बाल मृत्युदर	जन्मेदेखि ५ वर्ष भित्र मृत्यु भएका बच्चा सङ्ख्या	पाँच वर्षमुनिका जम्मा बच्चा सङ्ख्या १०००

सूचक १७: मातृ मृत्यु अनुपात

गर्भावस्थामा, प्रसव अवस्थामा वा गर्भावस्था सकिएको ४२ दिनभित्रमा गर्भ वा गर्भका कारणले सृजित समस्याले गर्दा प्रति १,००,००० जीवित शिशु जन्मदा मर्ने महिलाहरूको सङ्ख्यालाई मातृ मृत्यु अनुपात (Maternal Mortality Ratio – MMR) भनिन्छ । एक वर्ष भित्र प्रसुति वा प्रजनन संग सम्बन्धित जटिलताको कारणले मृत्यु हुने आमाको सङ्ख्यालाई त्यसै वर्षभित्र जीवित जन्मेका शिशुहरूको कुल सङ्ख्याले भाग गरी आएको सङ्ख्यालाई १,००,००० ले गुणन गरी मातृ मृत्यु अनुपात निकालिन्छ । वि.सं. २०६८ को राष्ट्रिय जनगणनाको नतिजा बमोजिम मातृ मृत्यु अनुपात ४८० प्रतिलाख जीवित जन्म रहेको थियो । यो सूचक मापन गर्ने अर्को स्रोत भनेको नेपाल जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण हो । सन् २०१६ मा को नेपाल जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षणले मातृ मृत्यु अनुपात प्रति लाख जीवित जन्ममा २३९ देखाएको थियो । यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स ९.१७: मातृ मृत्यु अनुपात सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	मातृ मृत्यु अनुपात = $\frac{\text{कुनै स्थानमा कुनै वर्षमा प्रजनन सँग सम्बन्धित जटिलताको कारणले मृत्यु हुने आमा}}{\text{सोहि वर्ष सोहि स्थानमा कुल जीवित बच्चाको सङ्ख्या}} \times १०००$
महत्व:	वास्तवमा गर्भवती आमाहरूलाई गर्भ वा गर्भ सिर्जित समस्याबाट बचाउन सकिने हुन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि मातृ मृत्यु हुनु भनेको सम्बन्धित स्थानको स्वास्थ्य सेवा समस्याग्रस्त हो भन्ने बुझिन्छ । समग्र देशको स्वास्थ्य अवस्था संक्षेपमा बुझ्नका लागि नवजात मृत्युदर तथा मातृ मृत्यु अनुपात अध्ययन गर्दा पुग्दछ । दिगो विकास लक्ष्यको गन्तव्य ३.१ मा सन् २०३० सम्ममा यो सूचकको मानलाई ७० भन्दा कम पुर्याउने लक्ष्य लिइएको छ । यस अर्थमा यो सूचक निकै महत्वपूर्ण मानिन्छ ।
मापन इकाइ:	प्रति लाख जीवित जन्ममा
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	मापन इकाइमा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ । प्रतिलाखमा मापन गरिएको सूचकलाई प्रतिशत भन्नु हुदैन । साथै यो दर पनि होइन । मातृ मृत्यु दर भनेको प्रजनन उमेरका महिलामध्ये कति महिला गर्भ वा गर्भ सिर्जित कारणले मृत्यु वरण गर्न पुगे भनेर मापन गरिने सूचक हो । तर यहाँ प्रयोग गरिएको सूचक अनुपात हो । मातृ मृत्यु अनुपात र मातृ मृत्यु दर दुइ भिन्न सूचक हुन् ।
मापद ण्ड:	यो सूचकको कुनै निर्धारित मापदण्ड हुदैन । तर दिगो विकास लक्ष्यको गन्तव्यलाई मापदण्डको रूपमा लिन सकिन्छ ।
खण्डित त तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीय, वडा आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष), नेपाल जनसङ्ख्या तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण भएको वर्ष (दश वर्ष, जनगणना नहुने वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय
वेभसाइट:	https://cbs.gov.np/volume-ii-demographic-analysis-volume-ii-social-demographic-volume-iii-economic-demographic/
ट:	https://mohp.gov.np/resources/nepal-demographic-health-survey/en

टिप्पणी : जनसङ्ख्यासँग सम्बन्धित एउटा महत्वपूर्ण सूचक "जन्मदाको आयु प्रत्यासा (Life Expectancy at Birth) पाठ १८ मा चर्चा गरिने भएकोले यहाँ छलफल गरिएको छैन ।"

बसाइँसराई र बसाइँसराई मापन सूचक

जनसङ्ख्याको आकारलाई प्रभावित पार्ने अर्को महत्वपूर्ण तत्व भनेको बसाइँसराई हो । मानिसले अक्सर बसोबास गरेको स्थान छोडेर अन्यत्र बसोबास गर्न गएको अवस्थालाई बसाइँसराई (Migration) भनिन्छ । बसाइँसराई आन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय गरी दुई प्रकारका हुन्छन् ।

एउटै देशभित्र कुनै निश्चित प्रशासनिक वा भौगोलिक सीमाना पार गरेर एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा सर्ने प्रक्रियालाई आन्तरिक बसाइँसराई (Internal Migration) भनिन्छ । आन्तरिक बसाइँसराईलाई पनि भित्री बसाइँसराई (In-migration) र बाहिरी बसाइँसराई (Out-migration) गरी दुइ भागमा बाडेर अध्ययन गरिन्छ । एउटै देशको कुनै प्रशासनिक वा भौगोलिक क्षेत्रबाट कुनै अर्को क्षेत्रभित्र आएर बसोबास गर्नुलाई भित्री बसाइँसराई भनिन्छ भने आफ्नो बसोबास छोडेर अर्को क्षेत्रमा बसोबास गर्न जानुलाई बाहिरी बसाइँसराई भनिन्छ । हिमालि र पहाडी प्रदेशका बासिन्दा तराई प्रदेशमा बसाइँ सर्दा तराइका लागि भित्री बसाइँसराई हुन जान्छ भने छोडेको प्रदेशका लागि बाहिरी बसाइँसराई हुन्छ । यसरी सरी आउनेलाई भित्री बसाइँसराईकर्ता (In-migrants) भनिन्छ भने बसाइँ सरी जानेलाई बाह्य बसाइँसराईकर्ता (Out-migrants) भनिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराई भनेको कुनै एक देशको भौगोलिक सिमाना पार गरेर अन्य कुनै देशमा बसोबास गर्न जाने अवस्थालाई बुझिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराई पनि दुई भागमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ: आप्रवासन अर्थात् बाहिरी देशबाट बसाइँ सरेर आउने प्रक्रिया (Immigration) र प्रवासन अर्थात् कुनै एक देशबाट अर्को देशमा बसाइँ सरेर जाने प्रक्रिया (Emigration) ।

बसाइँसराई मापनमा प्रयोग हुने प्रमुख सूचकहरू देहाय बमोजिम छन् ।

१. भित्री बसाइँसराई दर: कुनै एकबर्षमा खास ठाउँमा प्रतिहजार जनसङ्ख्यामा कुनै निश्चित भौगोलिक क्षेत्र पार गरेर बाहिरको अन्य ठाउँबाट त्यस ठाउँमा बसोबास गर्न आउने मानिसहरूको सङ्ख्यालाई भित्री बसाइँसराई दर भनिन्छ । सुत्रमा,

भित्री बसाइँसराई दर =

$$\frac{\text{कुनै एक वर्षमा खास क्षेत्रमा बसाइँ सरेर आएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या}}{\text{त्यसै ठाउँको त्यसै वर्षको मध्यवर्षको जनसङ्ख्या}} \times १०००$$

(९.४)

२. बाहिरी बसाइँसराई दर: कुनै एक वर्षमा एउटा खास क्षेत्रबाट प्रतिहजार जनसङ्ख्यामा कुनै निश्चित भौगोलिक क्षेत्र पार गरी बाहिर जाने मानिसहरूको सङ्ख्यालाई बाहिरी बसाइँसराई दर भनिन्छ ।

सुत्रमा,

बाहिरी बसाइँसराई दर =

$$\frac{\text{कुनै एक वर्षमा खास क्षेत्रमा बसाइँ सरेर गएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या}}{\text{त्यसै ठाउँको त्यसै वर्षको मध्यवर्षको जनसङ्ख्या}} \times १०००$$

(९.५)

३. कुल बसाइँ सराई दर: कुनै खास ठाउँ वा देश भित्र कुनै एक निश्चित समयावधिमा वा बर्षमा प्रतिहजार जनसङ्ख्यामा बसाइँसराई प्रक्रियामा संलग्न हुने (बाहिर जाने र भित्र आउने दुवै) व्यक्तिहरूको सङ्ख्यालाई कुल बसाइँसराईदर भनिन्छ । यो दर आन्तरिक र अन्तराष्ट्रिय बसाइँसराई दुवैमा प्रयोग गरिन्छ । सुत्रमा,

$$\text{कुल आन्तरिक बसाइँसराई दर} = \frac{\text{कुनै वर्ष कुनै स्थानको भित्री बसाइँ सराई कर्ताहरूको सङ्ख्या} + \text{बाहिरी बसाइँ सराई कर्ताहरूको सङ्ख्या}}{\text{त्यसै ठाउँको त्यसै वर्षको मध्यवर्षको जनसङ्ख्या}} \times १००० \quad (९.६)$$

$$\text{कुल अन्तराष्ट्रियत बसाइँसराई दर} = \frac{\text{कुनै वर्ष कुनै देशको आप्रवासीको सङ्ख्या} + \text{प्रवासीको सङ्ख्या}}{\text{त्यसै ठाउँको त्यसै वर्षको मध्यवर्षको जनसङ्ख्या}} \times १००० \quad (९.७)$$

$$\text{खूद आन्तरिक बसाइँसराई दर} = \frac{\text{कुनै वर्ष कुनै स्थानको भित्री बसाइँसराई कर्ताहरूको सङ्ख्या} - \text{बाहिरी बसाइँसराई कर्ताहरूको सङ्ख्या}}{\text{त्यसै ठाउँको त्यसै वर्षको मध्यवर्षको जनसङ्ख्या}} \times १००० \quad (९.८)$$

$$\text{खूद अन्तराष्ट्रिय बसाइँसराई दर} = \frac{\text{कुनै वर्ष कुनै देशको आप्रवासीको सङ्ख्या} - \text{प्रवासीको सङ्ख्या}}{\text{त्यसै ठाउँको त्यसै वर्षको मध्यवर्षको जनसङ्ख्या}} \times १००० \quad (९.९)$$

४. आप्रवासन दर: कुनै खास देशभित्र कुनै एक निश्चित समयावधि वा बर्षमा प्रतिहजार जनसङ्ख्यामा बसाइँसराई गरेर भित्रीने व्यक्तिहरूको सङ्ख्यालाई आप्रवासन दर भनिन्छ । सुत्रमा,

$$\text{आप्रवासन दर} = \frac{\text{कुनै वर्ष कुनै स्थानको आप्रवासन हुनेको सङ्ख्या}}{\text{त्यसै देशको त्यसै वर्षको मध्यवर्षको जनसङ्ख्या}} \times १००० \quad (९.१०)$$

५. प्रवासन दर: कुनै खास देशबाट कुनै एक निश्चित समयावधि वा बर्षमा प्रतिहजार जनसङ्ख्यामा बसाइँसराई गरेर अर्को देशमा बाहिरिने व्यक्तिहरूको सङ्ख्यालाई प्रवासन दर भनिन्छ । सुत्रमा,

$$\text{प्रवासन दर} = \frac{\text{कुनै वर्ष कुनै देशबाट प्रवासीन हुनेको सङ्ख्या}}{\text{त्यसै देशको त्यसै वर्षको मध्यवर्षको जनसङ्ख्या}} \times १०००$$

(९.११)

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ बमोजिम बसाइँसराईका केहि सूचकहरूको अवस्था तालिका ९.२ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ९.२: बसाइँसराईका केहि सूचकहरूको अवस्था, २०६८

क्र.सं.	सूचक	प्रति हजार जनसङ्ख्यामा
१	आप्रवासन दर	०.४६
२	प्रवासन दर	१०.७७
३	कुल बसाइँसराई दर	११.२३
४	खुद बसाइँसराई दर	- १०.३२
५	अनुपस्थित जनसङ्ख्या (विदेश)	१९,२१,४९४
६	कुल जनसङ्ख्या	२,६४,९४,५०४

स्रोत: राष्ट्रिय जनगणना, २०६८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

सूचक १८: बसाइँसराई सम्बन्धी दरहरू

बसाइँसराईका विभिन्न आयामहरूलाई मापन गर्नका लागि प्रयोग गरिने प्रमुख सूचकहरू माथि सुत्र (९.४) देखि (९.११) सम्म उल्लेख गरिसकिएको छ । यी सूचकहरूको विशेषता मिल्दोजुल्दो भएका कारण समुहगत रूपमा संक्षेपीकरण गरी तलको बक्स ९.१८ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स ९.१७: बसाइँसराई सम्बन्धी सूचकको संक्षिप्त विवरण

विवरण	व्याख्या
मापन:	माथि सुत्र (९.४) देखि (९.११) सम्म उल्लेख बमोजिम
महत्व:	जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका लागि आवश्यक बसाइँसराई सम्बन्धी सूचना उपलब्ध गराउँदछ । जनसङ्ख्या परिवर्तनको कारक भएका कारण सो सम्बन्धी अध्ययनका लागि पनि महत्वपूर्ण मानिन्छ ।
मापन इकाइ:	प्रति हजारमा
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	मापन इकाइमा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ । प्रतिहजारमा मापन गरिएको सूचकलाई प्रतिशत भन्नु हुँदैन ।
मापदण्ड:	यी सूचकको कुनै निर्धारित मापदण्ड हुँदैन । तर तुलनात्मक अध्ययनका लागि कुनै स्थान विशेषका सूचकलाई सन्दर्भको रूपमा लिन सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीयआदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://cbs.gov.np/volume-ideographic-analysis-volume-iiisocial-demographic-volume-iiieconomic-demographic/

जनसङ्ख्या व्यवस्थापन

माथि उल्लेखित सूचकहरूका अतिरिक्त जनसङ्ख्या सम्बन्धी अन्य सूचकहरू पनि हुन्छन् । यस पुस्तकका अन्य पाठहरूमा पनि यस्ता सूचकहरूका बारेमा उल्लेख गरिएको छ । सारमा भन्नुपर्दा जनसङ्ख्या सम्बन्धी यस्ता सूचकहरू जनसङ्ख्या व्यवस्थापनमा गरिने सबै कार्यमा महत्वपूर्ण हुन्छ । अतः यही जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका प्रमुख विषयहरूमा संक्षेपमा चर्चा गरिन्छ ।

विकासका समग्र रणनीतिमा जनसङ्ख्या सम्बन्धी विषयलाई एकिकृत गरी आर्थिक बृद्धिका माध्यमबाट सामाजिक न्याय प्रबर्धन गर्ने

बिषयलाई नै जनसङ्ख्या व्यवस्थापन भनिन्छ । यसलाई मुलतः तीन तहमा व्यवस्थापन गरिन्छ ।

- केन्द्रीय तहः नीति निर्माण, साधनस्रोतको व्यवस्था, तथ्याङ्कक व्यवस्थापन
- स्थानीय तहः सेवा उपलब्ध गराउने, जनचेतना मुलक कार्यक्रम परिचालन, समन्वय
- पारीवारीक तहः जनचेतना अभिवृद्धि, व्यवहार परिवर्तन

जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका उद्देश्य

- उपलब्ध स्रोतसाधन र जनसङ्ख्याबीच आपसी सन्तुलन कायम राख्नु,
- जनसङ्ख्या बृद्धिलाई बान्छित सिमाभित्र राख्नु,
- वातावरणीय समस्याको निराकरण गर्नु,
- वस्तु आपूर्ति प्रणाली अर्थात सुविधामाथीको पहुँचलाई सहज बनाउनु,
- दिगो विकास गर्नु ।

जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका प्रयासहरू

- नीतिगत व्यवस्थाः जनसङ्ख्या नीति, दीर्घकालिन योजना २०६१ देखि २०७१, अन्य विभिन्न विषयगत नीतिहरू

- **संस्थागत व्यवस्था:**

- स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय,
- केन्द्रीय तथा राज्य विभाग, राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पन्जीकरण विभाग
- विश्वविद्यालयका अध्ययन संस्थानहरू तथा अन्य
- सरकारी तथा गैहसरकारी संस्थाहरू जस्तो नेपाल परिवार नियोजन संघ

- **चालु आवधिक योजनामा जनसङ्ख्या व्यवस्थापन**

- चालु पन्ध्रौं पञ्चवर्षिय योजनामा जनसङ्ख्या तथा बसाइँसराई शीर्षकमा जनसङ्ख्या र बसाइँसराईको उचित व्यवस्थापन गर्ने लक्ष्य लिइएको छ ।
- यस शीर्षक अन्तर्गतको एउटा उद्देश्य बसाइँसराई तथा शहरीकरणको व्यवस्थापन र जनसाङ्ख्यिक लाभांशको सदुपयोग गर्नु रहेको छ । साथै अर्को उद्देश्य जनसङ्ख्या सम्बन्धी अध्ययन तथा अनुसन्धानलाई संस्थागत गर्नु रहेको छ ।

माथि उल्लिखित जनसङ्ख्या व्यवस्थापन सम्बन्धी प्रयासहरूको प्रतगि मापन गर्न तथा आवश्यक थप नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्नका लागि यस पाठमा चर्चा गरिए बमोजिमका सूचकहरू महत्वपूर्ण हुन्छन् । यस्ता सूचकहरूको प्रचार तथा प्रशारणले सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई नीति पैरवि गर्ने प्रमाण प्रदान गर्दछन् ।

श्रम शक्ति तथ्याङ्क

परिचय

जमिन, पुँजि, प्रविधि जस्तै: श्रमशक्ति पनि उत्पादनको एउटा प्रमुख तत्व हो । वस्तु तथा सेवा उत्पादनमा श्रमशक्ति अपरिहार्य हुन्छ । श्रमशक्तिको माग र आपूर्तिको अवस्थाका बारेमा श्रम तथ्याङ्कले सूचना उपलब्ध गराउँदछ । निश्चित भूगोल भित्र अक्सर बसोबास गरेका काम गर्ने उमेर समूहको जनसङ्ख्याको बनोट, आकार तथा विशेषताहरूको बारेमा जानकारी दिने संख्यात्मक विवरण, सूचक आदिलाई श्रम तथ्याङ्क भनिन्छ । तथ्याङ्क संकलन, प्रशोधन र विश्लेषणका कार्यलाई समेत यसले समेटेदछ । श्रम तथ्याङ्क आधिकारिक तथ्याङ्कको एउटा अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको छ जसले श्रमिक, श्रमबजारका विशेषताहरू र यसको सञ्चालन गर्ने तरिका सम्बन्धी विविध विषयहरूसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क उपलब्ध गराउँदछ । यसले श्रम बजारको बारेमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरी नीति नियम बनाउने, मूल्याङ्कन गर्ने तथा निर्णय कर्तालाई अद्यावधिक सूचना तथा वस्तुगत आधार प्रदान गर्दछ । श्रमशक्तिको माग सम्बन्धी तथ्याङ्कहरू रोजगार दाता तथा सो सँग सम्बन्धित संघसंस्थाहरूबाट र आपूर्तिको तथ्याङ्कहरू गणना, सर्वेक्षण तथा विभिन्न अभिलेखहरूबाट प्राप्त गरिन्छ ।

नेपालको परिप्रेक्ष्यमा श्रमसँग सम्बन्धित माग तर्फका तथ्याङ्कहरू आमरूपमा प्रकाशन गरिएको पाइँदैन । अर्को तर्फ श्रम आपूर्ति सम्बन्धी तथ्याङ्कहरू जनगणना, नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, नेपाल

जीवनस्तर सर्वेक्षण, औद्योगिक गणना तथा अन्य सर्वेक्षण मार्फत केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले प्रकाशन गर्ने गरेको छ भने सरकारी अभिलेखबाट सृजित केही तथ्याङ्कहरू श्रम रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयबाट 'श्रम आप्रवासन अवस्था' नामक पुस्तक मार्फत प्रकाशित गर्ने गरिएको पाईन्छ ।

श्रम तथ्याङ्कले काम गर्ने उमेर समूहका जनसङ्ख्या मध्ये रोजगार, बेरोजगार र श्रमशक्ति भन्दा बाहिररहेको जनसङ्ख्याको बनोट, आकार र वितरणसँग सम्बन्धित सूचकहरू उपलब्ध गराउँछ । यस्ता सूचकहरूले श्रम सम्बन्धी अल्पकालिन, मध्यकालिन तथा दिर्घकालिन नीति निर्माण तथा कार्यान्वयनमा संलग्न निकायहरूलाई तथ्यगत आधार प्रदान गर्दछ । कुनै पनि बजारको सन्तुलन माग र आपूर्तिबीचको सामञ्जस्यताबाट तय हुन्छ । श्रमशक्तिको माग गर्ने उद्योग प्रतिष्ठान वा औद्योगिक क्षेत्र र आपूर्ति गर्ने घरपरिवारबीचको सञ्चारले बजारले माग गरे बमोजिमको श्रमशक्ति उत्पादन हुन सक्दछ । यसका लागि सहजिकरण गर्ने सरकार तथा अन्य सरोकारवालाहरूलाई पनि श्रमशक्ति सम्बन्धी विस्तृत सूचना आवश्यक हुन्छ । श्रमशक्ति सम्बन्धी सूचनाकै आधारमा देशको जनशक्ति सम्बन्धी योजना, शैक्षिक कार्यक्रमका योजना लगायतका श्रमशक्ति सम्बन्धी विविध नीति तथा योजना र अनुगमन मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई सार्थक बनाउन सकिन्छ । आम नागरिक यस किसिमका सूचनाबाट विमुख हुनु हुदैन । सूचकहरू सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरूले सहि ढङ्गले बुझ्न जरूरी हुन्छ । सूचना सम्प्रेषण गर्ने सञ्चार माध्यमले त झन् यसको सार वस्तु ग्रहण गर्न सक्नु

पर्दछ । यस पाठमा श्रमशक्ति सम्बन्धी केही प्रमुख सूचकहरूका बारेमा चर्चा गरिन्छ । यस पाठमा मूलतः श्रम सम्बन्धी सूचकका बारेमा, तिनीहरूको प्रयोग कसरी गर्ने भन्ने बारेमा र त्यस्ता सूचनाका स्रोत के हो र कसरी प्राप्त गर्न सकिन्छ, भन्ने बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ । साथै, यस किसिमका सूचकहरूको प्रयोग गर्दा विशेष ध्यान दिनुपर्ने कुराका बारेमा पनि उल्लेख गरिएको छ ।

सूचक १: काम गर्ने उमेर समूहको जनसङ्ख्या (Working Age Population)

न्यूनतम उमेर पुगेका मानिसहरूको सङ्ख्यालाई काम गर्ने उमेर समूहको जनसङ्ख्या भनिन्छ । नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षणमा १५ वर्ष वा सोभन्दा माथिका मानिसहरूलाई काम गर्ने उमेर समूह मानिएको छ । उदाहरणका लागि नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण (२०१७/१८) अनुसार, काम गर्ने उमेर समूहको जनसङ्ख्याकरिव २ करोड ७ लाख ४४ हजार रहेको देखिन्छ । यो सङ्ख्या भनेको १५ वर्ष वा सो भन्दा माथिको जनसङ्ख्या हो । यहाँ, विशेष ध्यान दिनुपर्ने कुरा के हो भने काम गर्ने उमेर समूहका सबै जनसङ्ख्यालाई श्रमशक्ति मान्नु हुदैन । किनभने यस समूहका कतिपय मानिसहरू श्रम गर्न तयार नभएका हुन्छन् वा श्रम बजारमा प्रवेश गर्ने इच्छा नराखेका वा नसक्ने अवस्थाका पनि हुन्छन् । श्रमशक्तिमा काम गर्ने उमेरका काम गर्न सक्षम जनसंख्या मात्र समावेश हुन्छ । यो सूचकलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम बक्समा व्यक्त गरिएको छ ।

बक्स १०.१: काम गर्ने उमेर समूहको जनसंख्या

विवरण	व्याख्या
मापन:	सन्दर्भ समयमा १५ वर्ष वा सोभन्दा माथिका जनसङ्ख्या गणना गर्ने ।
महत्व:	श्रम शक्ति व्यवस्थापनका लागि आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ:	कोरा सङ्ख्या ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	काम गर्ने उमेर समूहका सबै जनसङ्ख्यालाई श्रमशक्ति मान्नु हुदैन । किनभने यस समूहका कतिपय मानिसहरू श्रम गर्न तयार नभएका हुन्छन् वा श्रम बजारमा प्रवेश गर्ने इच्छा नराखेका वा नसक्ने अवस्थाका पनि हुन्छन् ।
मापदण्ड:	यो सूचकको खास मापदण्ड हुदैन तर तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक तथा शहरी ग्रामीण आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा नेपाल श्रम शक्ति सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँच वर्ष) वा जनगणना भएको वर्ष (दश वर्ष) वा जीवनस्तर सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://cbs.gov.np/labours

सूचक २: रोजगारीमा रहेको जनसङ्ख्या (Employed Population)

आम्दानी वा नाफाको लागि एक हप्तामा कम्तिमा १ घण्टा वस्तु वा सेवा उत्पादन गर्ने क्रियाकलापमा संलग्न वा यस्ता कामबाट अस्थायी रूपमा अनुपस्थित भएका र अनुपस्थित भएको समयमा समेत आम्दानी वा पदाधिकार कायमै रहेका काम गर्ने उमेर समूहका व्यक्तिहरूलाई रोजगारीमा भएका व्यक्ति भनिन्छ । यहाँ आम्दानी वा नाफाको लागि वस्तु वा सेवाको उत्पादन भन्नाले रोजगार दाताबाट नगद वा जिन्सीमा तलब/ज्याला वा पारिश्रमिक पाउने गरी गरिएको काम वा नाफा नोक्सान स्वयं व्यहोर्ने गरी

सञ्चालन गरेको व्यवसायमा गरेको काम बुझिन्छ । नेपाल श्रम शक्ति सर्वेक्षण (२०१७/१८) मा गत ७ दिनमा कम्तिमा १ घण्टा वस्तु वा सेवा उत्पादन गर्ने क्रियाकलापमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई रोजगारीमा भएका व्यक्ति मानिएको छ भने आफ्नै वा परिवारिक उपभोगको लागि गरिएको खेतिपाती, पशुपालन र अन्य वस्तु तथा सेवा उत्पादन कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई रोजगारीमा रहेको जनसङ्ख्यामा समावेश गरिएको छैन ।

नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण (२०१७/१८) अनुसार, रोजगारीमा रहेको जनसङ्ख्या करिब ७० लाख ८६ हजार छ । यो सूचकलाई बक्स १०.२ मा संक्षेपमा देहाय बमोजिम व्यक्त गरिएको छ ।

बक्स १०.२: रोजगारीमा रहेको जनसंख्या

विवरण	व्याख्या
मापन:	सन्दर्भ अवधिमा रोजगारीमा रहेका जनसङ्ख्या गणना गर्ने ।
महत्व:	रोजगारीमा रहेका जनसङ्ख्या उपलब्धगराउँदछ । कुल श्रमशक्तिमा रहेको जनसङ्ख्यामध्ये रोजगारीमा रहेका जनसङ्ख्या थाह भएमा श्रमबजारको माग र आपूर्तिबीचको खाडल थाहा हुन्छ ।
मापन इकाइ:	कोरा सङ्ख्या ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	नेपालको सन्दर्भमा आफ्नै वा परिवारको उपभोगको लागि गरिएको खेतिपाती, पशुपालन तथा अन्य वस्तु तथा सेवा उत्पादन कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई रोजगारीमा रहेको जनसङ्ख्यामा समावेश गरिएको छैन ।
मापदण्ड:	यो सूचकको खास मापदण्ड हुदैन । तर तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ । कुल श्रमशक्ति र रोजगारीमा भएको जनसङ्ख्या बराबर भएमा श्रमबजार सन्तुलित भएको मान्न सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक तथा शहरी ग्रामीण आदि ।

प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँचवर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://cbs.gov.np/labours

सूचक ३: पूर्ण रोजगारीमा रहेको जनसङ्ख्या (Fully Employed Population)

हप्तामा ४० घण्टा वा सो भन्दा बढी काम गरिरहेका व्यक्तिहरूलाई पूर्ण रोजगारीमा रहेको जनसङ्ख्या अन्तर्गत गणना गरिन्छ । साथै, हप्तामा ४० घण्टा भन्दा कम समय काम गरेका, थप काम गर्न नचाहेका र थपकाम गर्न उपलब्ध नभएका व्यक्तिहरूलाई समेत पूर्ण रोजगार व्यक्ति मानिन्छ । नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण (२०१७/१८) अनुसार, पूर्ण रोजगार जनसङ्ख्या करिब ६४,२३,००० रहेको देखिन्छ । यो सूचकलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम बक्समा व्यक्त गरिएको छ ।

बक्स १०.३: पूर्ण रोजगारीमा रहेको जनसंख्या

विवरण	व्याख्या
मापन:	सन्दर्भ अवधिमा पूर्ण रोजगारीमा रहेका जनसङ्ख्या गणना गर्ने ।
महत्व:	पूर्ण रोजगारीमा रहेका जनसङ्ख्या उपलब्धगाराउँदछ । रोजगारीमा रहेका कुल जनसङ्ख्यामध्ये पूर्ण रोजगारीमा रहेका जनसङ्ख्या थाहा भएमा बाँकि रोजगार तर पूर्ण रूपमा रोजगार नभएका जनसङ्ख्याको लागि आवश्यक नीति निर्माण गर्न मद्दत पुग्दछ ।
मापन एकाइ:	कोरा सङ्ख्या ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	हप्तामा ४० घण्टा भन्दा कम समय काम गरेको भएता पनि थप काम गर्न नचाहेका र थपकाम गर्न उपलब्ध नभएका व्यक्तिहरूलाई समेत पूर्ण रोजगार व्यक्तिहरू मानिएको हुन्छ ।

मापदण्ड:	यो सूचकको खास मापदण्ड हुदैन । तर तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ । रोजगारीमा भएको जनसङ्ख्या र पूर्ण रोजगार जनसङ्ख्या बराबर भएमा श्रमको पूर्ण उपयोग भएको मात्र सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक तथा शहरी ग्रामीण आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा नेपाल श्रम शक्ति सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://cbs.gov.np/labours

सूचक ४: समय सम्बन्धित बेरोजगारी दर (Time Related Under Employment Rate)

हप्तामा ४० घण्टा भन्दा कम समय काम गरेका, थप काम खोजेका र थपकाम गर्न उपलब्ध भएका व्यक्तिहरूलाई समयसँग सम्बन्धित बेरोजगारीमा रहेका व्यक्तिहरू भनिन्छ । यसले श्रमशक्तिको उत्पादक क्षमताको कम उपयोगलाई प्रति बिम्बित गर्दछ । नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण (२०१७/१८) अनुसार, करिब ६ लाख ६३ हजार व्यक्तिहरू समयसँग सम्बन्धित बेरोजगारीमा रहेको देखिन्छ । यस्ता व्यक्तिहरू काममा संलग्न रहेतापनि काम गर्ने चाहना पूरा भएको हुँदैन । यस्तो सङ्ख्यालाई रोजगारीमा रहेको जनसङ्ख्याले भाग गरी समयसम्बन्धित बेरोजगारी दर निकालेर हेरिन्छ । तलको सुत्र (१) मा समयसम्बन्धित बेरोजगारी दर निकालने तरिका दिइएको छ । नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण (२०१७/१८) यो दर करिब ९.४ प्रतिशत रहेको थियो । यसबाट के बुझिन्छ भने कुल रोजगारीमा भएका जनसङ्ख्या मध्ये ९.४ प्रतिशतले पूर्ण रोजगार प्राप्त गरेका छैनन् अर्थात समय सम्बन्धित बेरोजगार छन् भन्न सकिन्छ ।

समय सम्बन्धित बेरोजगारी दर निकाल्ने सुत्र यसप्रकार छः

$$\text{समयसम्बन्धित बेरोजगारीदर} = \frac{\text{समय सम्बन्धित बेरोजगारीमा रहेको जनसङ्ख्या}}{\text{रोजगारीमा रहेको जनसङ्ख्या}} \times १०० \quad (१)$$

समयसम्बन्धित बेरोजगारी दरलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम बक्समा व्यक्त गर्न सकिन्छ ।

बक्स १०.४: समय सम्बन्धित बेरोजगारी दर

विवरण	व्याख्या
मापन:	माथिको सुत्र (१) प्रयोग गरेर पूर्ण रूपमा रोजगार नभएका जनसंख्याको गणना गरिन्छ ।
महत्व:	रोजगारीमा रहेको भएता पनि चाहे अनुसारको समयवधि काम गर्न नपाएका जनसङ्ख्या सम्बन्धी सूचना उपलब्ध गराउँदछ । यसले उपलब्ध श्रमशक्तिको पूर्ण रूपमा सदुपयोग नभएको बारेमा जानकारी प्रदान गर्दछ ।
मापन इकाइ:	प्रतिशतमा ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	यो सूचकले रोजगारीमा रहेका जनसङ्ख्या मध्ये पूर्ण रूपमा रोजगार हुन नसकेका जनसङ्ख्याको हिस्सा अनुमान गर्न खोजेको हो ।
मापदण्ड:	यो सूचकको खास मापदण्ड हुदैन । तर तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ । यो सूचकको सानो मानले पूर्ण रोजगारीको प्रत्याभूति भएको अवस्था प्रतिबिम्बित गर्दछ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक तथा शहरी ग्रामीण आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँचवर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://cbs.gov.np/labours

सूचक ५: रोजगारी-जनसङ्ख्या अनुपात (Employment to Population Ratio)

निश्चित समयमा रोजगारीमा भएको जनसङ्ख्या र जम्मा काम गर्ने उमेर समूहको जनसङ्ख्या बीचको अनुपातलाई रोजगारी-जनसङ्ख्या अनुपात भनिन्छ । उदाहरणका लागि नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण (२०१७/१८) अनुसार नेपालको रोजगारी-जनसङ्ख्या अनुपात ३४.२ प्रतिशत रहेको छ । अर्थात्, कामगर्ने उमेर समूहको प्रति १०० जनामा करिब ३४ जना व्यक्ति रोजगारीमा रहेको देखिन्छ । यस्तो अनुपात शहरी क्षेत्रमा ३६.९ र ग्रामीण क्षेत्रमा २९.३ प्रतिशत रहेको छ । रोजगारी/जनसंख्या अनुपात निम्न सुत्र प्रयोग गरी निकालिन्छ ।

$$\text{रोजगारी/जनसङ्ख्या अनुपात)}\% = \left(\frac{\text{रोजगारीमा भएका जनसङ्ख्या}}{\text{काम गर्ने उमेर समूहको जनसङ्ख्या}} \times 100 \right)$$

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स १०.५: रोजगारी/जनसंख्या अनुपात

विवरण	व्याख्या
मापन:	सन्दर्भ अवधिमा काम गर्ने उमेर समूहका कूल जनसंख्यामा गत ७ दिन मा कम्तिमा १ घण्टा तलब ज्याला वा रोजगारीमा भएका व्यक्तिको हिस्सा निकाल्ने ।
महत्व:	श्रमशक्ति व्यवस्थापनका लागि आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ:	प्रतिशतमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	यहाँ, जनसङ्ख्या उल्लेख गर्दा रोजगारीमा भएको तथा काम गर्ने उमेर समूहका जनसङ्ख्या मात्र लिनु पर्दछ ।
मापदण्ड:	यो सूचकको खास मापदण्ड हुदैन । तर तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ । यसको मान जति बढी भयो त्यति धेरै मानिसहरू रोजगारीमा भएको भन्ने बुझिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक तथा शहरी ग्रामीण आदि ।

प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आवधिक रूपमा नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँचवर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://cbs.gov.np/labours

सूचक ६: बेरोजगार जनसङ्ख्या (Unemployment)

रोजगारीमा नरहेका, सकृय रूपमा कामको खोजी गरेका र अवसर पाए मा तत्काल रोजगारीमा संलग्न हुन सक्ने काम गर्ने उमेर समूहका व्यक्तिहरूलाई बेरोजगार व्यक्तिहरू भनिन्छ । नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षणमा विगत ७ सात दिनमा रोजगारीमा नभएका, सकृय रूपमा रोजगारीको काम खोजि रहेका र त्यस्तो काम गर्न उपलब्ध भएका व्यक्तिहरूलाई बेरोजगार भनिएको छ ।

नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण (२०१७/१८) अनुसार, नेपालमा १५ वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेरसमूहको जनसङ्ख्या मध्ये नौ लाख आठ हजार (९,०८,०००) जनसङ्ख्या बेरोजगार रहेको देखिन्छ । जस मध्ये पाँच लाख एघार हजार (५,११,०००) पुरुष र तीन लाख सन्तानबन्धे हजार (३,९७,०००) महिला रहेको देखिन्छ । बेरोजगार मध्ये बसोबासको आधारमा छ लाख चालीस हजार (६,४०,०००) शहरी क्षेत्रमा र दुई लाख अठसठ्ठी (२,६८,०००) हजार ग्रामीण क्षेत्रमा रहेको देखिन्छ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम बक्समा व्यक्त गरिएको छ ।

बक्स १०.६: बेरोजगार जनसंख्या अनुपात

विवरण	व्याख्या
मापन:	सन्दर्भ अवधिमा रोजगारीमा नरहेका तर काम खोजिरहेका र काम पाएमा तत्काल काममा संलग्न हुन सक्ने जनसङ्ख्या गणना गर्ने।
महत्व:	रोजगारीमा नरहेका जनसङ्ख्या उपलब्धगाराउँदछ। कुल श्रमशक्तिमा रहेको जनसङ्ख्यामध्ये बेरोजगार जनसङ्ख्या थाह भएमा श्रमबजारको माग र आपूर्तिबीच सामञ्जस्यता कायम गर्न सहयोग मिल्दछ।
मापन इकाइ:	कोरा सङ्ख्या।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	नेपालको सन्दर्भमा आफ्नै तथा परिवारिक उपभोगको लागि गरिएको खेतिपाती, पशुपालन तथा अन्य वस्तु र सेवा उत्पादन कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई पनि बेरोजगार जनसङ्ख्यामा समावेश गरिएको छ।
मापदण्ड:	यो सूचकको खास मापदण्ड हुदैन। तर तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक तथा शहरी ग्रामीण आदि।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँचवर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://cbs.gov.np/labours

सूचक ७: श्रमशक्तिमा रहेको जनसङ्ख्या (Population in Labour Force)

रोजगारीमा रहेको जनसङ्ख्या र बेरोजगार जनसङ्ख्याको योगफललाई श्रमशक्तिमा रहेको जनसङ्ख्या भनिन्छ। नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण (२०१७/१८) अनुसार, श्रमशक्तिमा रहेको जनसङ्ख्या करिब ७९ लाख ९४ हजार रहेको देखिन्छ। जसमध्ये ७० लाख ८६ हजार रोजगार र ९ लाख ८ हजार बेरोजगार जनसङ्ख्या रहेको देखिन्छ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम बक्समा व्यक्त गरिएको छ।

बक्स १०.७: श्रमशक्तिमा रहेको जनसङ्ख्या

विवरण	व्याख्या
मापन:	बेरोजगार जनसङ्ख्या र श्रमशक्तिमा रहेको जनसङ्ख्या गणना गरी तलको सूत्र प्रयोग गरेर निकाल्ने । $\text{जनसङ्ख्या} = \text{रोजगारजनसङ्ख्या} + \text{बेरोजगारजनसङ्ख्या}$
महत्व:	श्रमसम्बन्धी नीति तथा योजना निर्माणका लागि आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ:	कोरा सङ्ख्यामा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	यहाँ जनसङ्ख्या उल्लेख गर्दा रोजगारीमा रहेको र बेरोजगारीमा रहेको सङ्ख्या लिनु पर्दछ ।
मापदण्ड:	यो सूचकको खास मापदण्ड हुदैन । तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डिकृततह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक तथा शहरी ग्रामीण आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँचवर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट :	https://cbs.gov.np/labours

सूचक ८: बेरोजगारी दर (Unemployment Rate)

बेरोजगारीमा रहेको जनसङ्ख्यालाई श्रमशक्तिमा रहेको जनसङ्ख्याले भाग गर्दा आउने मान नै बेरोजगार दर हो । नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण (२०१७/१८) अनुसार, बेरोजगारदर ११.४ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । पुरुषको र महिला को बेरोजगार दर क्रमशः १०.३ र १३.१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यसैगरी, शहरमा ११.६ प्रतिशत र ग्रामीण क्षेत्रमा १०.९ प्रतिशत बेरोजगार रहेको देखिन्छ । प्रदेश अनुसार, बेरोजगारी दर सबैभन्दा बढी मधेश प्रदेशमा २०.१ प्रतिशत र सबै भन्दा कम बागमती प्रदेशमा ७ प्रतिशत मात्र रहेको

देखिन्छ । यो सूचकलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम बक्समा व्यक्त गरिएको छ ।

बक्स १०.८: बेरोजगारी दर

विवरण	व्याख्या
मापन:	बेरोजगार जनसङ्ख्या र श्रमशक्तिमा रहेको जनसङ्ख्या गणना गरी तलको सुत्र प्रयोग गर्ने । $\text{बेरोजगारदर} = \frac{\text{बेरोजगार जनसङ्ख्या}}{\text{श्रमशक्तिमा रहेको जनसङ्ख्या}} \times १००$
महत्व:	रोजगारी सम्बन्धी नीति तथा योजना निर्माणका लागि आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ:	प्रतिशतमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	यहाँ जनसङ्ख्या उल्लेख गर्दा रोजगारीमा रहेको र बेरोजगारीमा रहेको तथा काम गर्ने उमेर समूहका मात्र लिनु पर्दछ ।
मापदण्ड:	यो सूचकको खास मापदण्ड हुँदैन । तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ । यद्यपी यो दर थोरै भएमा रोजगारीको राम्रो अवस्था छ भन्ने कुराको ज्ञात हुन्छ । यो दर जति धेरै भयो त्यति नै बेरोजगारीको अवस्था विकराल भन्ने बुझ्नु पर्दछ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक तथा शहरी ग्रामीण आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँचवर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://cbs.gov.np/labours

सूचक ९: श्रम शक्ति सहभागिता दर (Labour Force Participation Rate)

श्रमशक्ति सहभागिता दर भन्नाले श्रमशक्ति अर्थात् श्रममा संलग्न भएको जनसङ्ख्या (रोजगारीमा रहेको तथा बेरोजगारीमा रहेको) लाई काम गर्ने उमेर समूहको जनसङ्ख्याले भाग गरी आएको मानलाई बुझाउद । नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण (२०१७/१८)

अनुसार, श्रमशक्ति सहभागिता दर ३८.५ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यो दर शहरमा ४१.७ प्रतिशत र ग्रामीण क्षेत्रमा ३२.९ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यसै गरी पुरुष र महिला को श्रमशक्ति सहभागिता दर क्रमशः ५३.८ प्रतिशत र २६.३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । प्रदेश अनुसार श्रमशक्ति सहभागिता दर सबैभन्दा बढी बागमती प्रदेशमा ४७.१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ भने सबैभन्दा कम सुदूर पश्चिम प्रदेशमा २७.३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम बक्समा व्यक्त गरिएको छ ।

बक्स १०.९: श्रमशक्ति सहभागिता दर

विवरण	व्याख्या
मापन:	रोजगारीमा र बेरोजगाररहेको जनसङ्ख्या तथा श्रमशक्तिमा रहेको जनसङ्ख्यागणना गरी तलको सूत्र प्रयोग गरेर निकाल्ने । $\text{श्रमशक्ति सहभागिता दर} = \frac{\text{श्रमशक्ति संलग्न जनसङ्ख्या}}{\text{काम गर्ने उमेर समूहको जनसङ्ख्या}} \times 100$ $= \frac{\text{रोजगारीमा रहेको जनसङ्ख्या} + \text{बेरोजगारीमा रहेको जनसङ्ख्या}}{\text{काम गर्ने उमेर समूहको जनसङ्ख्या}} \times 100$
महत्व:	श्रम सम्बन्धी नीति तथा योजना निर्माणका लागि आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ:	प्रतिशतमा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनु पर्ने कुरा:	यहाँ जनसङ्ख्या उल्लेख गर्दा रोजगारीमा रहेको र बेरोजगारीमा रहेको तथा काम गर्ने उमेर समूहका मात्र लिनुपर्दछ ।
मापदण्ड:	तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक तथा शहरी/ग्रामीण आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँचवर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://cbs.gov.np/labours

सूचक १०: सम्भाव्य श्रमशक्ति (Potential Labour Force)

श्रमशक्तिमा नरहेका तर काम गर्न चाहने जनसङ्ख्यालाई सम्भाव्य श्रमशक्ति भनिन्छ । अर्थात काम गर्न चाहने तर कामको लागि उपलब्ध नभएका व्यक्तिहरू वा काम गर्न हाल उपलब्ध भएका तर काम नखोजेका व्यक्तिहरू यस अन्तर्गत पर्दछन् । नेपाल श्रम शक्ति सर्वेक्षण (२०१७/१८) अनुसार, सम्भाव्य श्रम शक्तिमा रहेको जनसङ्ख्या २५ लाख ९२ हजार रहेको देखिन्छ । यस्तो जनशक्ति हाल श्रमशक्ति भन्दा बाहिर रहेका हुन्छन् तर अनुकूल वातावरण पाउना साथ श्रमशक्तिको रूपमा संलग्न हुन्छन् ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम बक्समा व्यक्त गरिएको छ ।

बक्स १०.१०: सम्भाव्य श्रमशक्ति

विवरण	व्याख्या
मापन:	हाल श्रम बजारमा नभएका र निकट भविष्यमा श्रम बजारमा आउन तयारी अवस्थामा रहेको जनसङ्ख्या गणना गरी निकाल्ने ।
महत्व:	संभावित श्रमशक्तिको बनेट र आकारबाट श्रम बजार सम्बन्धी निर्णय गर्नका लागि आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ:	कोरा सङ्ख्यामा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	यहाँ, जनसङ्ख्या उल्लेख गर्दा काम गर्ने उमेर समूहका मात्र लिनु पर्दछ । सम्भाव्य श्रमशक्तिलाई बेरोजगार जनसङ्ख्याको रूपमा लिनु हुदैन ।
मापदण्ड:	तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डिततह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक तथा शहरी ग्रामीण आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँचवर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://cbs.gov.np/labours

सूचक ११: विस्तारित श्रमशक्ति (Extended Labour Force)

श्रमशक्तिमा रहेका र सम्भाव्य श्रमशक्तिमा रहेको जनसङ्ख्यालाई विस्तारित श्रमशक्ति भनिन्छ । अर्थात, यस अन्तर्गत रोजगार, बेरोजगार र सम्भाव्य श्रमशक्तिमा रहेको जम्मा जनसङ्ख्या पर्दछ । नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण (२०१७/१८) अनुसार, विस्तारित श्रमशक्तिमा रहेको जनसङ्ख्या १ करोड ५ लाख ८६ हजार रहेको देखिन्छ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम बक्समा व्यक्त गरिएको छ ।

बक्स १०.११: विस्तारित श्रमशक्ति

विवरण	व्याख्या
मापन:	श्रमशक्तिमा रहेका तथा सम्भाव्य श्रमशक्तिमा रहेका व्यक्तिहरू गणना गरी तलको सूत्र प्रयोग गरी निकाल्ने। विस्तारित श्रमशक्तिमा रहेको जनसङ्ख्या = रोजगारजनसङ्ख्या + बेरोजगार जनसङ्ख्या + सम्भाव्य श्रमशक्तिमा रहेको जनसङ्ख्या
महत्व:	श्रमशक्तिको बनोट र आकारबाट श्रम बजार सम्बन्धी नीति निर्णय गर्नका लागि आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ।
मापन इकाइ:	कोरा सङ्ख्यामा मापन गरिन्छ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	यहाँ, रोजगार, बेरोजगार व्यक्तिहरू तथा काम गर्न चाहेका तर अवरोधका कारण रोजगारमा नआएका व्यक्तिहरू मात्र लिनुपर्दछ।
मापदण्ड:	तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ।
खण्डिततह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक तथा शहरी ग्रामीण आदि।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा नेपाल श्रम शक्ति सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँचवर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://cbs.gov.np/labours

सूचक १२: श्रमशक्तिभन्दा बाहिर रहेको जनसङ्ख्या (Population Outside Labour Force)

रोजगारी तथा बेरोजगारीमा नरहेको जनसङ्ख्यालाई श्रमशक्तिभन्दा बाहिर रहेको जनसङ्ख्या भनिन्छ । अर्थात्, रोजगार मुलक काम नगरेका, कामको खोजी नगरेका र काम गर्न तयारी अवस्थामा नभएका व्यक्तिहरू यसअन्तर्गत पर्दछन् । जनसङ्ख्याको यो हिस्सा रोजगारीका हिसाबले निस्कृय रहेका हुन्छन् । नेपाल श्रम शक्ति सर्वेक्षण (२०१७/१८) अनुसार, श्रमशक्ति भन्दा बाहिर रहेको जनसङ्ख्या करिब १ करोड २७ लाख ५० हजार रहेको देखिन्छ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम बक्समा व्यक्त गरिएको छ ।

बक्स १०.१२: श्रमशक्ति भन्दा बाहिर रहेको जनसङ्ख्या

विवरण	व्याख्या
मापन:	रोजगार, बेरोजगार तथा श्रमशक्तिमा रहेका व्यक्तिहरू गणना गरी तलको सुत्र प्रयोग गरेर निकाल्ने । श्रमशक्ति भन्दा बाहिर रहेको जनसङ्ख्या=जम्माजनसङ्ख्या – श्रमशक्तिमा रहेको जनसङ्ख्या =जम्मा जनसङ्ख्या – (रोजगार जनसङ्ख्या + बेरोजगार जनसङ्ख्या)
महत्व:	श्रमशक्तिको बनोट र आकारबाट श्रम बजारसम्बन्धी नीति निर्णय गर्नका लागि आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ:	कोरा सङ्ख्यामा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	यहाँ, रोजगार, बेरोजगार व्यक्तिहरू र काम गर्ने उमेर समूहका व्यक्तिहरू मात्र लिनु पर्दछ ।
मापदण्ड:	तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
खण्डिततह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक तथा शहरी ग्रामीण आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आवधिक रूपमा नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँचवर्ष)

प्रकाशन गर्ने	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
निकाय:	
वेबसाइट:	https://cbs.gov.np/labours

सूचक १३: बाध्यकारी श्रमव्यापकता दर (Forced Labour Prevalence Rate)

बाध्यकारी श्रम भन्नाले दण्ड वा भयको वातावरणमा इच्छा विपरित कसैलाई कुनै काममा नियुक्त गर्ने, काम गरिरहँदा अनुपयुक्त र नचाहेको काम वा कृत्याकलापमा संलग्न गराउने तथा गरिरहेको काम छाड्न नदिने अवस्थालाई बुझाउँदछ । नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण (२०१७/१८) अनुसार, पाँच वर्ष वा सोभन्दा माथिको जनसङ्ख्या मध्ये बाध्यकारी श्रममा रहेको जनसङ्ख्या करिब ३१ हजार ३ सय ३८ रहेको देखिन्छ । बाध्यकारी श्रम व्यापकता दर निकाल्न बाध्यकारी श्रममा संलग्न जनसङ्ख्यालाई ५ वर्ष वा सोभन्दा माथिको उमेर समूहको जनसङ्ख्याले भाग गरेर १००० ले गुणा गर्नु पर्दछ । नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण (२०१७/१८) अनुसार, सन्दर्भ समयमा बाध्यकारी श्रमशक्ति (Current Victims) व्यापकता दर प्रति हजार जनसङ्ख्यामा १.२ रहेको देखिन्छ । अर्थात्, ५ वर्ष वा सोभन्दा माथिको उमेर समूहको १००० जनामध्ये लगभग १ जना बाध्यकारी श्रममा रहेको देखिन्छ । यो सूचकलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम बाक्समा व्यक्त गरिएको छ ।

बक्स १०.१३: बाध्यकारी श्रम व्यापकता दर

विवरण	व्याख्या
मापन:	निम्न सुत्र प्रयोग गरी बाध्यकारी श्रममा काम गर्ने उमेर समूहमा रहेका व्यक्तिहरूको गणना गर्ने । बाध्यकारी श्रमव्यापकता दर = $\frac{\text{बाध्यकारी श्रममा संलग्न जनसङ्ख्या}}{\text{५ वर्ष वा सोभन्दा माथिको उमेर समूहको जनसङ्ख्या}} \times १०००$
महत्व:	बाध्यकारी श्रमसम्बन्धी नीति निर्माण गर्नका लागि आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउँदछ ।
मापन इकाइ:	प्रति १००० मा मापन गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	यो सूचकलाई प्रति एकहजार ५ वर्ष वा सो भन्दा माथिका जनसङ्ख्यामध्ये कति जना बाध्यकारी श्रममा संलग्न रहेका छन् भनेर हेर्नु पर्दछ ।
मापदण्ड:	यो सूचकको खास मापदण्ड हुदैन । यो दर जति कम भयो त्यति नै सम्बन्धित श्रमबजार श्रमशक्ति मैत्री छ भन्न सकिन्छ, अर्थात् कामका लागि मानिसहरू स्वतन्त्र छन् भन्ने बुझिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय, प्रादेशिक तथा शहरी ग्रामीण आदि ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति:	आविधिक रूपमा नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँचवर्ष)
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	https://cbs.gov.np/labours

राष्ट्रिय लेखा, बचत, लगानी र स्रोत अन्तर

परिचय

कुनै आर्थिक क्षेत्र (देश, प्रान्त, संघ) भित्रका सबै प्रकारका आर्थिक कारोवारकर्ता वा आर्थिक प्रतिष्ठानका कुनै निश्चित अवधिका कृयाकलाप वा कारोवारहरू आकलन गरी तयार गरिने उत्पादन, मध्यवर्ति उपभोग, मूल्य अभिवृद्धि, आय, अन्तिम उपभोग, बचत, पुँजि निर्माण जस्ता तथ्याङ्क र अनुमान नै राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क हुन्। नेपालमा राष्ट्रिय लेखाका तथ्याङ्कहरूको अनुमान र प्रकाशन गर्ने काम वि.सं. २०१८/१९ साल देखि शुरू गरी वि.सं. २०२१/२२ देखि अविच्छिन्न रूपमा तयार गरी प्रकाशन गरिँदै आएको छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्कको रूपमा तयार गर्ने कुल गार्हस्थ्य उत्पादन, आर्थिक बृद्धिदर, प्रतिव्यक्ति आय लगायतका समष्टिगत आर्थिक सूचकहरू नेपाल सरकार, विभिन्न विश्वविद्यालय, स्वदेशी तथा विदेशी सङ्घ संस्था, अनुसन्धानकर्ता, पत्रकार, विद्यार्थी आदिले व्यापक रूपमा प्रयोग गरिरहेको पाइन्छ।

यस पाठमा राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्कको प्रयोगमा सहजीकरण गर्ने उद्देश्यले यससँग सम्बन्धित केही शब्दावली, सूचक तथा परि सूचकहरूको छोटकरीमा वर्णन गरिएको छ ।

राष्ट्रिय लेखा प्रणाली (System of National Accounts: SNA)

राष्ट्रिय लेखा प्रणाली (SNA) आर्थिक क्रियाकलाप र कारोबारहरूलाई मापन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्य अवधारणा, परिभाषा, वर्गीकरण र लेखाका नियमहरूको संग्रह (Set) हो । राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्कलाई

एकीकृत, भरपर्दो, विश्वसनीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा तुलनायोग्य बनाउनको लागि राष्ट्रिय लेखा प्रणालीले मार्गनिर्देश गरेका आधारभूत अवधारणाको अनुसरण गर्नुपर्दछ । नेपालले हाल राष्ट्रिय लेखा प्रणाली, २००८ अनुसार राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क तयार गरिरहेको छ।^१

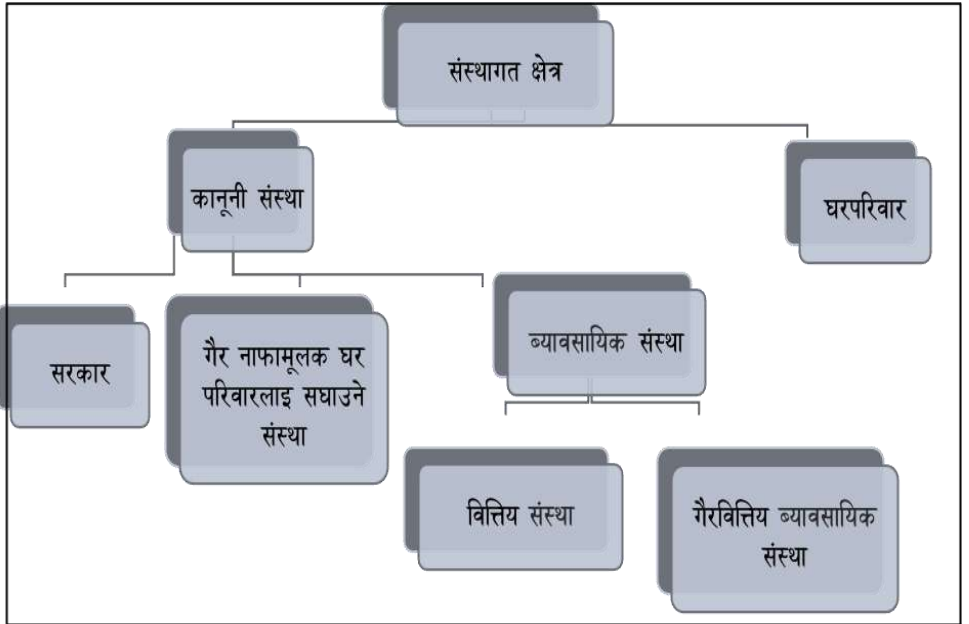
संस्थागत इकाइ तथा संस्थागत क्षेत्र (Institutional Unit and Sector)

राष्ट्रिय लेखाको उद्देश्य भनेको राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको प्रत्येक इकाइको आर्थिक गतिविधिको मौद्रिक मापन गर्नु हो । अर्थतन्त्र भित्र उत्पादन हुने वस्तु वा सेवाको पूर्ण गणनाको लागि कसले ती वस्तु तथा सेवाको उत्पादन गर्दछ भन्ने कुरा बुझ्नु जरुरी छ । अर्थतन्त्र भित्र वस्तु वा सेवाको उत्पादन, उपभोग लगायतका कारोबार गर्ने घरपरिवार, व्यावसायिक प्रतिष्ठान, सरकार र नाफा नकमाउने संस्थालाई संस्थागत एकाइ र तिनका समूहलाई संस्थागत क्षेत्र (Institutional Units and Sectors) भनिन्छ ।

अर्को अर्थमा भन्नुपर्दा संस्थागत इकाइ भन्नाले त्यस्तो आर्थिक संस्थालाई जनाउँछ जसले सम्पत्तिको स्वामित्व तथा दायित्वहरू ग्रहण गर्ने र अन्य संस्थाहरूसँग आर्थिक कारोबार गर्ने अधिकार वा हैसियत राख्दछ । संस्थागत इकाइ र संस्थागत क्षेत्र (चित्र नं. १) निम्न प्रकारका छन् ।

^१<https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/sna2008.asp> (retrieved on 9/16/2022)

चित्र १: संस्थागत क्षेत्र

घरपरिवार (Household)

सामान्यतया घरपरिवार भन्नाले एउटै भान्छामा खाने र एउटै आम्दानी खर्चले घर व्यवहार चलाउने नाता पर्ने वा नपर्ने व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहलाई जनाउँछ । घरपरिवारले अर्थतन्त्रमा वस्तु तथा सेवाको उत्पादन गर्ने, अन्तिम उपभोग गर्ने तथा श्रमको आपूर्ति गर्ने काम गर्दछ ।

गैर वित्तीय ब्यावसायिक संस्था (Non-financial Corporation)

वस्तु उत्पादन तथा गैर वित्तीय सेवा प्रदान गर्ने संस्थागत इकाइलाई गैरवित्तीय ब्यावसायिक संस्था भनिन्छ । उदाहरण: निर्माण प्रतिष्ठानहरू, व्यापार कम्पनीहरू, यातायात कम्पनीहरू, होटेल व्यवसायहरू, औद्योगिक प्रतिष्ठानहरू आदि ।

वित्तीय संस्था (Financial Corporation)

वित्तीय मध्यस्थता सेवा उत्पादनमा संलग्न हुने संस्थागत इकाइलाई वित्तीय संस्था भनिन्छ । यस्ता संस्थाहरूले बचतकर्ताहरूबाट वित्तीय साधन संकलन गरी आवश्यक क्षेत्रमा प्रवाहित गर्दछन । नेपाल राष्ट्र बैंक, वाणिज्य बैंकहरू, विकास बैंकहरू, फाइनान्स कम्पनीहरू, लघु वित्तकम्पनीहरू आदि वित्तीय संस्थाका उदाहरणहरू हुन ।

सरकार (General Government)

सरकार पनि संस्थागत इकाइ हो जसले आफ्नो राजनीतिक जिम्मेवारी र आर्थिक नियमनको भूमिका पुरा गर्नका साथै व्यक्तिगत र सामूहिक उपभोगका लागि गैर बजारीय सेवाहरू (सम्भवतः वस्तुहरू समेत) उत्पादन गर्दछ । साथै राष्ट्रिय आय र सम्पत्तिलाई पुनर्वितरण गर्दछ । सङ्घीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकार समेतलाई यसै अन्तर्गत राखिन्छ ।

घर परिवारलाई सेवा पुर्याउने नाफारहित संस्थाहरू (Non Profit Institute Serving Household NPISH)

घरपरिवार वा समुदायका लागि नाफाको उद्देश्य नराखी वस्तु तथा सेवाहरू उपलब्ध गराउने काममा संलग्न हुने गरी कानुनी रूपमा स्थापना भएका संस्थाहरू घरपरिवारलाई सेवा पुऱ्याउने नाफारहित संस्था हुन । यस्ता संस्थालाई आवश्यक पर्ने साधन र स्रोतको व्यवस्थापन सरकार, अन्य संस्थाहरू वा व्यक्तिहरूको स्वैच्छिक सहयोग/अनुदानबाट गरिन्छ । उदाहरणः नेपाल परिवार नियोजन संघ, नेपाल रेडक्रस सोसाइटी आदि ।

मूल्यांकनका सिद्धान्त (Valuation Principal)

राष्ट्रिय लेखा प्रणाली अन्तर्गत हुने सबै क्षेत्रका कारोबारहरू हरेक लेखामा एउटै मूल्यमा अभिलेख हुनुपर्छ । सामान्यतया सबै कारोबारहरू कारोबारको समयको प्रचलित बजार मूल्यमा मापन गरिन्छ । बजार मूल्य भन्नाले कारोबार कर्ताहरूद्वारा तय गरिएको वास्तविक मूल्य हो । बजारमा कारोबार नहुने वस्तु वा सेवाको मूल्य उत्पादन लागतको आधारमा निर्धारण गरिन्छ । सरकारले उत्पादन गरेको बजारमा कारोबार नहुने वस्तु वा सेवाहरूको मूल्य ती वस्तु तथा सेवाहरू उत्पादन गर्दा लागेको लागत नै हो । जस्तो सरकारले निर्माण गरेको एक किलोमिटर सडकको मूल्य त्यसको लागत जति परेको छ, त्यति नै हो । यसका लागि सरकारले तलब ज्याला तथा मध्यवर्ति उपभोगमा गरेका खर्चहरू समेटेर गणना गरिन्छ । कर, अनुदान, व्यापारिक मार्जिन र यातायात शुल्कका कारण एउटै कारोबारका तीन प्रकारका बजार मूल्यहरू हुन्छन् । ती निम्नानुसारका छन् ।

आधारभूत मूल्य (Basic Price)

आधारभूत मूल्य भनेको उत्पादकले प्रति इकाइ वस्तु वा सेवाको लागि खरिदकर्ताबाट प्राप्त गर्ने रकम हो । आधारभूत मूल्यमा उत्पादनमा लाग्ने कर समावेश गर्नु हुँदैन तर उत्पादकले मुल्य तोक्दा आफुले प्राप्त गरेको अनुदान भने समायोजन गरेको (घटाएको) हुनु पर्दछ । यसमा उत्पादकले छुट्टै बीजक जारी गरेको यातायात शुल्क समेत समावेश गर्नु हुँदैन । उत्पादन परिमाणलाई राम्रोसँग

प्रतिबिम्बित गराउनको लागि उत्पादनलाई आधारभूत मूल्यमा मापन गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

उत्पादकको मूल्य (Producer's Price)

उत्पादकको मूल्य भनेको उत्पादकले प्रति इकाइ वस्तु वा सेवाको लागि खरिदकर्ताबाट प्राप्त गर्ने रकमनै हो तर यसमा उत्पादकले तिर्ने कर (जस्तै अन्त शुल्क) समावेश गरिएको हुन्छ भने खरिदकर्ताले तिर्ने कर (जस्तै मूल्यअभिवृद्धि कर) घटाउनु पर्दछ । साथै यसमा उत्पादकले छुट्टै बीजक जारी गरेको यातायात शुल्क समेत समावेश गर्नु हुँदैन ।

उपभोक्ता मूल्य (Purchaser Price)

उपभोक्ता मूल्य भनेको खरिदकर्ताले प्रति इकाइ वस्तु वा सेवाको लागि तिरेको रकम हो । उत्पादकको मूल्यमा खरिदकर्ताले तिर्ने कर, व्यापारिक मार्जिन र यातायात शुल्क जोड्दा उपभोक्ता मूल्य बराबर हुन आउँछ ।

प्रमुख सूचकहरू तथा शब्दावलीहरू

कुल उत्पादन (Gross Output)

उत्पादन यस्तो क्रियाकलाप हो जसमा संस्थागत इकाइको व्यवस्थापन र नियन्त्रणमा श्रम, पूँजी तथा वस्तुहरू र सेवाहरूको प्रयोग गरी नयाँ वस्तुहरू वा सेवाहरूको उत्पादन गरिन्छ । कुनै पनि मानव संलग्नता वा नियन्त्रण बिना विशुद्ध प्राकृतिक प्रक्रियामा हुने वस्तुको उत्पादन वा वृद्धिलाई राष्ट्रिय लेखा प्रणालीले उत्पादनको दायरा बाहिर राखेको छ । त्यस्तै सेवा उत्पादन गर्ने संस्थागत

इकाइले नै सो सेवा उपभोग गर्दछ भने सो सेवा समेत उत्पादनको दायरा भित्र पर्दैन ।

कुल उत्पादन भनेको अर्थतन्त्र भित्र उत्पादन भएका वस्तु वा सेवाको जम्मा मूल्य हो । अर्को अर्थमा, लागत पक्षका हिसाबले हेर्दा कुल उत्पादनमा मध्यवर्ती उपभोग, तलव ज्यालामा भएको खर्च, सञ्चालन मुनाफा (Operating Surplus) र सरकारलाई तिरेका करहरू समावेश हुन्छन् । कुल उत्पादन सन्दर्भ अवधिमा उत्पादित वस्तु तथा सेवाको परिमाणलाई प्रति इकाई मूल्यले गुणन गरेर प्राप्त गरिन्छ । अर्थात्

कुल उत्पादन = जम्मा उत्पादन परिमाण X प्रति एकाइ मूल्य (१)

Output = Quantity (Q) X Price (P)

तालिका ११.१: औद्योगिक वर्गीकरण अनुसारकुल उत्पादन (Gross Output) (रु दश लाखमा)

आर्थिक क्रियाकलापहरू	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
कृषि, वन र मत्स्य पालन	१२००९३३	१२७५८७४	१३८०८६०
खानी तथा उत्खनन	२६०६०	२७४४९	३०५४४
उत्पादनमूलक उद्योग	७५९५७९	८४८४४५	१०१७५०६
बिजुली, ग्याँस, वाष्प तथा वातानुकूलित आपूर्ति सेवा	१२०१३४	१२६९९४	१६०११४
पानी आपूर्ति, ढल निकास, फोहोर व्यवस्थापन	४७०२०	४७५१६	४८७१०
निर्माण	६०१९५५	६०९३४६	६८१४७२
थोक तथा खुद्रा व्यापार, गाडी तथा मोटरसाइकल मर्मत	६६२६८७	७४३५५३	८६८९१८
यातायात तथा भण्डारण	३९२७९९	४२२२४०	५५९८८३
आवास र भोजन सेवा	१९७९२१	२१४१९८	२६७८३८

सूचना तथा सञ्चार	१८६१८७	१९७१८०	२०६९८५
वित्तीय तथा बीमा क्रियाकलापहरू	३२१८७६	३४२६६४	३८०६५९
घर जग्गा कारोबारको सेवा	४२८७६०	४४३०२४	४७४०४०
पेशागत, वैज्ञानिक र प्राविधिक क्रियाकलापहरू	७७६८२	८२२६६	८९७५५
प्रशासनिक र सहयोगी सेवाका क्रियाकलापहरू	७०८२८	७३७८४	८१७१५
सार्वजनिक प्रशासन, रक्षा र अत्यावश्यक सामाजिक सुरक्षा	३८६२८९	४०९८४२	४६५९४०
शिक्षा	३८२७५९	३९३३७७	४३५३१९
मानव स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	८९८१७	१००६०१	११६१७३
अन्य सेवाका क्रियाकलापहरू	८२८५३	८७७८४	९०१७४
कुल उत्पादन (आधारभूत मूल्यमा)	६०३६१४०	६४४६१३८	७३५६६०५

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार देशको कुल उत्पादन तयार गरी प्रकाशन गर्दै आइरहेको छ । माथिको तालिका ११.१ केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क प्रकाशन गर्दा उपलब्ध गराइने तालिका (Table 2: Gross Output by Industrial Division) हो । यो तालिकाले आधारभूत मूल्यमा हाम्रो अर्थतन्त्रमा आर्थिक वर्ष २०७६/७७, २०७७/७८ र २०७८/७९, मा क्रमशः रु.६० खर्व ३६ अरब, ६४ खर्व ४६ अरब र ७३ खर्व ५७ अरब मूल्य बराबरको वस्तु तथा सेवाको उत्पादन भएको जनाउँछ । साथै माथिको तालिकाले विभिन्न औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार पनि उत्पादन प्रस्तुत गरेको छ । उदाहरणको लागि कृषि वन तथा मत्स्यपालन क्षेत्रले आर्थिक वर्ष २०७६/७७,

२०७७/७८ र २०७८/७९ मा क्रमशः रु.१२ खर्व १ अरब, १२ खर्व ७६ अरब र १३ खर्व ८१ अरब मूल्य बराबरको कृषि उत्पादन भएको देखाउँछ । यो सूचकलाई देहाय बमोजिम बक्समा संक्षेपमा वर्णन गरिएको छ ।

बक्स ११.१: कुल उत्पादन

विवरण	व्याख्या
मापन:	कुल उत्पादनजम्मा परिमाण (Q) र प्रतिएकाई मूल्य (P) गुणा गरेर गणना गरिन्छ ।
महत्व:	कुल उत्पादन = परिमाण (Q) X मूल्य (P) (२) औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार देशमा भएको कुल वस्तु तथा सेवाको उत्पादनको जानकारीबाट विभिन्न आर्थिक तथा व्यापारिक नीतिहरू तर्जुमा गर्न मद्दत पुग्ने ।
मापन इकाइ:	कोरा सङ्ख्या ।
प्रस्तुतिको स्वरूप:	आधारभूत मूल्यमा, तालिकामा
मापदण्ड:	कुल उत्पादनको कुनै खास मापदण्ड हुँदैन तर तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ । नेपालमा आ.व. २०७८/७९ मा आधारभूत मूल्यमा रु ७२ खर्व ५६ अरब ६० करोडको वस्तु तथा सेवा उत्पादन भएको प्रारम्भिक अनुमान अघिल्ला वर्षहरूको उत्पादन भन्दा अधिक छ ।
खण्डित तह:	संघीय, प्रादेशिक
जारी गर्ने आवृत्ति:	त्रैमासिक र वार्षिक
जारी गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली काठमाण्डौ ।
वेबसाइट:	www.cbs.gov.np

मध्यवर्ती उपभोग (Intermediate Consumption)

नयाँ वस्तु तथा सेवा उत्पादनको लागि कच्चा पदार्थ सहायक कच्चा पदार्थको साथै यातायात, विद्युत् लगायत अन्य सेवाहरू आवश्यक पर्दछ । वस्तु वा सेवाको उत्पादन प्रक्रियामा उपभोग हुने वस्तु तथा सेवामा भएको जम्मा खर्चलाई मध्यवर्ती उपभोगभनिन्छ ।

यसमा तलव, ज्याला, सरकारलाई तिर्नुपर्ने कर र नाफा समावेश हुँदैन ।

उत्पादन प्रक्रियामा प्रयोग भएका सबै वस्तु तथा सेवाको मूल्य जोडेर मध्यवर्ती उपभोगको अनुमान तयार गरिन्छ । मध्यवर्ती उपभोगलाई उपभोक्ता मूल्यमा मापन गरिन्छ ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार देशको मध्यवर्ती उपभोग तयार गरी प्रकाशन गर्दै आइरहेको छ । तलको तालिका ११.२ केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क प्रकाशन गर्दा उपलब्ध गराइने तालिका (Table 3: Intermediate Consumption by Industrial Division) को साभार हो जसले औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार मध्यवर्ती उपभोग प्रस्तुत गर्दछ ।

तालिका ११.२: औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार मध्यवर्ती उपभोग (रु दश लाखमा)

आर्थिक क्रियाकलापहरू	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
कृषि, वन र मत्स्य पालन	३३८४१५	३६३९५८	३९७६२८
खानी तथा उत्खनन	५६१७	५९१७	६५८४
उत्पादन मूलक उद्योग	५८५५६६	६४८८८४	७८५७३४
बिजुली, ग्याँस, वाष्प तथा वातानुकूलित आपूर्ति सेवा	७९७५९	८५२११	१०३७३३
पानी आपूर्ति, ढल निकास, फोहोर व्यवस्थापन	२६८९६	२६८९२	२७७१५
निर्माण	३८८४२६	३९१४४०	४२७९७६
थोक तथा खुद्रा व्यापार, गाडी तथा मोटरसाइकल मर्मत	१४७७१०	१५९१६३	१९५७८०
यातायात तथा भण्डारण	२१२४७६	२२५८७२	३१४४६९
आवास र भोजन सेवा	१४७४८९	१५५४१९	१९९८९२

सूचना तथा सञ्चार	१०९२३१	११६००७	१२१२७२
वित्तीय तथा बीमा क्रियाकलापहरू	७९९३१	८५९४१	९९०५०
घर जग्गा कारोबारको सेवा	१०५८०४	११००३२	११३३४१
पेशागत, वैज्ञानिक र प्राविधिक क्रियाकलापहरू	४२३३१	४५१६९	४९०२०
प्रशासनिक र सहयोगी सेवाका क्रियाकलापहरू	४३०५८	४४६६४	४९५४७
सार्वजनिक प्रशासन, रक्षा र अत्यावश्यक सामाजिक सुरक्षा	१०९६२९	१२२१८६	१४८६५१
शिक्षा	९४३००	९६७१३	१०२८७७
मानव स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	२९४८९	३५३२२	४२५१५
अन्य सेवाका क्रियाकलापहरू	६१४९०	६४८५०	६५२८०
मध्यवर्ती उपभोग (उपभोक्ताको मूल्यमा)	२६०७६१५	२७८३६४०	३२५१०६४

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

तालिका ११.२ बाट हाम्रो अर्थतन्त्रमा आर्थिक वर्ष २०७६/७७, २०७७/७८ र ०७८/७९ मा क्रमशः रु.२६ खर्व ०८ अरब, २७ खर्व ८४ अरब र ३२ खर्व ५१ अरब मूल्य बराबरको मध्यवर्ती उपभोग खर्च भएको देखिन्छ । यो उपरोक्त तीन वर्षहरूमा क्रमशः रु.६० खर्व ३६ अरब, ६४ खर्व ४६ अरब र ७३ खर्व ५७ अरब मूल्य बराबरको वस्तु तथा सेवाको उत्पादन को लागि भएको मध्यवर्ती उपभोग खर्च हो । यो सूचकलाई तल बक्स ११.२ मा संक्षेपमा बर्णन गरिएको छ ।

बक्स ११.२: मध्यवर्ती उपभोग

विवरण	व्याख्या
मापन:	उत्पादन प्रक्रियामा प्रयोग भएका सबै वस्तु तथा सेवाहरूको मूल्य जोडेर निकालिन्छ ।
महत्व:	औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार देशमा मध्यवर्ती उपभोगको रूपमा खपत भएको कुल वस्तु तथा सेवाको जानकारीबाट विभिन्न औद्योगिक, आर्थिक तथा व्यापारिक नीतिहरू तर्जुमा गर्न मद्दत पुग्ने ।
मापन इकाइ	उपभोक्ता मूल्यमा, तालिकामा
मापदण्ड:	मध्यवर्ती उपभोगको कुनै खास मापदण्ड हुँदैन तर तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ । नेपालमा आ.व. २०७८/७९ मा उपभोक्ता मूल्यमा रु ३२ खर्व ५१ अरब बराबरको वस्तु तथा सेवा मध्यवर्ती उपभोगको रूपमा खपत भएको प्रारम्भिक अनुमान अधिल्ला वर्षहरूको उपभोग भन्दा बढी देखिन्छ ।
खण्डित तह:	संघीय, प्रादेशिक
जारी गर्ने आवृत्ति:	त्रैमासिक र वार्षिक
जारी गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली काठमाण्डौ ।
वेबसाइट:	www.cbs.gov.np

कुल मूल्य अभिवृद्धि (Gross Value Added)

उत्पादनको प्रक्रियाले सिर्जना गरेको अतिरिक्त मूल्यको मापनलाई मूल्य अभिवृद्धि भनिन्छ । उदाहरणको लागि गहुँको प्रशोधनबाट पीठो बनाउने प्रक्रियामा कच्चा पदार्थ गहुँमा जति मूल्य थप भएको हुन्छ त्यो नै मूल्य अभिवृद्धि हो । अर्थात् पीठो र गहुँको मूल्यको अन्तर नै मूल्य अभिवृद्धि हो । कुनै निश्चित अवधिमा अर्थतन्त्रमा भएको मूल्य अभिवृद्धिको समष्टिलाई कुल मूल्य अभिवृद्धि भनिन्छ । यदि कुल मूल्य अभिवृद्धिमा स्थिर पुँजीको उपभोग घटाउने हो भने खुद मूल्य अभिवृद्धि (Net Value Added) निस्कन्छ । सामान्यतया स्थिर पुँजीको उपभोग गणना गर्न कठिन हुने हुँदाकुल मूल्य

अभिवृद्धिनै बढी चलन चल्तीमा रहेको छ । यस सूचकलाई तल बक्स ११.३ मा सक्षेपमा गरिएको छ ।

बक्स ११.३: मुल्य अभिवृद्धि

विवरण	व्याख्या
मापन:	कुल मुल्य अभिवृद्धि (GVA) निम्न सुत्र अनुसार निकालिन्छ । कुल उत्पादन (Output) - मध्यवर्ती उपभोग (Intermediate Consumption) = कुल मुल्य अभिवृद्धि (GVA) (३)
महत्व:	औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार देशमा कुल मूल्य अभिवृद्धिको जानकारीबाट विभिन्न औद्योगिक, आर्थिक तथा व्यापारिक नीतिहरू तर्जुमा गर्न मद्दत पुग्ने ।
मापन इकाइ:	आधारभूत मूल्य र उपभोक्ता मूल्यमा, तालिकामा
मापदण्ड:	कुल मूल्य अभिवृद्धिको कुनै खास मापदण्ड हुँदैन तर तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ । नेपालमा आ.व. २०७८/७९ मा आधारभूत मूल्यमा रु ४१ खर्ब ५ अरब ५४ करोड बराबरको मूल्य अभिवृद्धि भएको प्रारम्भिक अनुमान छ जुन अघिल्ला वर्षको तुलनामा अधिक छ ।
खण्डित तह:	संघीय, प्रादेशिक
जारी गर्ने आवृत्ति:	त्रैमासिक र वार्षिक
जारी गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली काठमाण्डौ ।
वेबसाइट:	www.cbs.gov.np

कुल गार्हस्थ उत्पादन (Gross Domestic Product)

कुल गार्हस्थ उत्पादन भनेको अर्थतन्त्र भित्र कुनै निश्चित अवधिमा उत्पादन भएको वस्तु तथा सेवाको जम्मा मूल्य हो । यसको गणना दोहोरो गणना नहुने गरी गर्नु पर्दछ । कुल गार्हस्थ उत्पादनबाट आन्तरिक उपभोग वा निर्यातको लागि वस्तु तथा सेवा उपलब्ध हुन्छ ।

उत्पादन विधि, आय विधि र व्यय विधि गरी तीनवटा तरिकाहरूबाटकुल गार्हस्थ्य उत्पादन अनुमान गर्न सकिन्छ ।

उत्पादन विधि (Production Approach)

यस विधि अनुसार सम्पूर्ण आवासीय संस्थागत इकाइहरूको मूल्य अभिवृद्धि जोडेर कुल गार्हस्थ्य उत्पादन निकालिन्छ । उपभोक्ता मूल्यमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन तयार गर्दा वस्तु तथा सेवामा लाग्ने कर जोड्नु पर्छ भने अनुदान घटाउनु पर्दछ । यसलाई निम्न सुत्रमा व्यक्त गर्न सकिन्छ ।

कुल ग्राहस्थ उत्पादन = Σ कुल मूल्य अभिवृद्धि + उत्पादनमा लाग्ने कर - अनुदान

$$GDP = \Sigma GVA + \text{Taxes on Product} - \text{Subsidies} \quad (४)$$

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार देशको मूल्य अभिवृद्धि र कुल गार्हस्थ्य उत्पादन तयार गरी प्रकाशन गर्दै आइरहेको छ । तालिका ११.३ केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क प्रकाशन गर्दा उपलब्ध गराइने तालिका (Table 4: Gross Value Added by Industrial Division) को साभार हो । उक्त तालिकामा औद्योगिक वर्गीकरण अनुसारका क्षेत्रहरूको मूल्य अभिवृद्धि, कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (आधारभूत मूल्यमा) र कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (उपभोक्ता मूल्यमा) प्रस्तुत गरिएको छ । उदाहरणको लागि आ.व. २०७८/७९ मा कृषि, वन र मत्स्य पालनको मूल्य अभिवृद्धि रु ९ खर्व ८३ अरब, खानी तथा उत्खननको मूल्य अभिवृद्धि रु २३ अरब ९६ करोड रहेको छ । मूल्य अभिवृद्धिका अनुमानहरू तालिका ११.१ मा रहेका कुल

उत्पादनका अनुमानहरूबाट तालिका २ मा रहेका मध्यवर्ती उपभोगका सम्बन्धित अनुमानहरू घटाएर प्राप्त गरिएका हुन् । सबै औद्योगिक क्षेत्रको मूल्य अभिवृद्धि जोडेर कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुमान तयार गरिन्छ । आ.व. २०७८/७९ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (आधारभूत मूल्यमा) करिब रु ४१ खर्ब ६ अरब रहेको तलको तालिकाले देखाएको छ ।

तालिका ११.३: उत्पादन विधिबाट कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (रु दश लाखमा)

आर्थिक क्रियाकलापहरू	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
कृषि, वन र मत्स्य पालन	८६२५१८	९११९१६	९८३२३३
खानी तथा उत्खनन	२०४४३	२१५३३	२३९६०
उत्पादन मूलक उद्योग	१७४०१४	१९९५६२	२३१७७२
बिजुली, ग्याँस, वाष्प तथा वातानुकूलित आपूर्ति सेवा	४०३७५	४१७८३	५६३८१
पानी आपूर्ति, ढल निकास, फोहोर व्यवस्थापन	२०१२४	२०६२५	२०९९५
निर्माण	२१३५३०	२१७९०६	२५३४९६
थोक तथा खुद्रा व्यापार, गाडी तथा मोटरसाइकल मर्मत	५१४९७७	५८४३९०	६७३१३८
यातायात तथा भण्डारण	१८०३२३	१९६३६८	२४५४१४
आवास र भोजन सेवा	५०४३३	५८७७९	६७९४५
सूचना तथा सञ्चार	७६९५६	८११७२	८५७१४
वित्तीय तथा बीमा क्रियाकलापहरू	२४१९४५	२५६७२४	२८१६०९
घर जग्गा कारोबारको सेवा	३२२९५६	३३२९९२	३६०६९९
पेशागत, वैज्ञानिक र प्राविधिक क्रियाकलापहरू	३५३५१	३७०९७	४०७३५

प्रशासनिक र सहयोगी सेवाका क्रियाकलापहरू	२७७७१	२९१२१	३२१६९
सार्वजनिक प्रशासन, रक्षा र अत्यावश्यक सामाजिक सुरक्षा	२७६६६०	२८७६५६	३१७२८८
शिक्षा	२८८४५९	२९६६६४	३३२४४२
मानव स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	६०३२८	६५२७९	७३६५८
अन्य सेवाका क्रियाकलापहरू	२१३६३	२२९३३	२४८९४
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (आधारभूत मूल्यमा)	३४२८५२४	३६६२४९८	४१०५५४१
खुद कर (उत्पादनमा लाग्ने कर - अनुदान)	४६०१७९	६१४८०४	७४६०८३
वस्तु तथा सेवामा लाग्ने कर	४६२६३४	६१७२१७	७४८६११
वस्तु तथा सेवामा पाउने अनुदान	२४५४	२४१२	२५२७
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (उपभोक्ता मूल्यमा)	३८८८७०४	४२७७३०२	४८५१६२५

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

सामान्यतया कुल गार्हस्थ्य उत्पादन मात्र भन्नाले उपभोक्ता मूल्यको अनुमान बुझ्नुपर्छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको आधारभूत मूल्यको अनुमानमा खुद वस्तु तथा सेवामा कर (वस्तु तथा सेवामालाग्ने कर - वस्तु तथा सेवामा प्राप्त अनुदान) जोडेर कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुमान उपभोक्ताको मूल्यमा तयार गरिन्छ । आ.व. २०७८/७९ मा नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन करिब ४८ खर्ब ५१ अरब ६३ करोड हुने प्रारम्भिक अनुमान केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले सार्वजनिक गरेको छ । यसलाई अर्थतन्त्रको आकार (Size of the Economy) पनि भनिन्छ । अर्थात् नेपालको अर्थतन्त्रको आकार २०७८/७९

मा करिब ४८ खर्व ५१ अरब ६३ करोड हुने प्रारम्भिक अनुमान रहेको छ ।

व्यय विधि (Expenditure Approach)

कुल गार्हस्थ्य उत्पादनलाई विभिन्न आन्तरिक उपयोग वा निर्यातका लागि उपलब्ध सबै वस्तु र सेवाहरूको मूल्यको रूपमा पनि हेर्न सकिन्छ । यस विधि अनुसार अन्तिम उपभोग (C), लगानी (I) तथा वस्तु तथा सेवाहरूको निर्यात (X) को मूल्यमा आयात (M)को मूल्य घटाउँदा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन प्राप्त हुन्छ । यसरी प्राप्त हुने कुल गार्हस्थ्य उत्पादन उपभोक्ताको मूल्यमा हुन्छ ।

कुल गार्हस्थ्य उत्पादन = अन्तिम उपभोग + लगानी + निर्यात - आयात (५)

$$GDP = C + I + X - M$$

जहाँ, उपभोग (C) अन्तर्गत सरकारी, निजी र नाफा रहित संस्थाको उपभोग पर्दछन । सरकारी उपभोग अन्तर्गत पनि ब्यक्तिगत र सामुदायिक सरकारी उपभोग पर्दछन । ब्यक्तिगत हीतको निमित्त सरकारले गर्ने खर्च व्यक्तिगत सरकारी उपभोग हुन भने समुदायको हीतको निमित्त गरिने सरकारी खर्च सरकारको सामुदायिक उपभोग हुन । विशेष विद्यार्थीलाई दिइने सरकारी छात्रवृत्तिलाइ ब्यक्तिगत सरकारी उपभोगको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ भने रक्षा, सुरक्षामा गरिने खर्चलाई सरकारको सामुदायिक उपभोगको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । त्यस्तै घर परिवारले खाद्य र गैर खाद्य बस्तुहरूको साथै सेवा प्राप्त गर्न गरिने खर्च निजी उपभोग हुन । लगानी अन्तर्गत घर जग्गा, यन्त्र औजार जस्ता स्थीर पुँजि

निर्माणमा गरिने खर्च र त्यस्ता स्थीर पुजिको मौज्जातमा आएको परिवर्तन समावेश हुन्छ । लगानी (I) अन्तर्गत कुल स्थिर पुँजी निर्माण (GFCF), र स्टक परिवर्तन (Change in Inventories) पर्छन् ।

तल तालिका ११.४ मा व्यय विधिको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनका साथै यस विधिबाट कुल गार्हस्थ्य उत्पादन तयार गर्न आवश्यक सबै सूचकहरू प्रस्तुत गरिएको छ । तालिका ११.४ केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क प्रकाशन गर्दा उपलब्ध गराइने तालिका (Table 6: Gross Domestic Product by Expenditure Approach) को साभार हो ।

व्यय विधिबाट हेर्दा आ.व. २०७८/७९ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन ४५ खर्ब १६ अरब, अन्तिम उपभोग ४४ खर्ब २ अरब, कुल पुँजी निर्माण १८ खर्ब ७ अरब र खुद बस्तु तथा सेवाको निर्यात १६ खर्ब ९१ अरब ऋणात्मक रहेको तालिकाले देखाएको छ । निर्यातको तुलनामा आयत बढी भएकोले खुद निर्यात ऋणात्मक भएको हो । यहाँ सबै सूचकहरू तथा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन उपभोक्ताको मूल्यमा प्रस्तुत गरिएका छन् । उत्पादन विधि र व्यय विधिबाट अनुमान गरिएको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन सिद्धान्त बराबर हुनुपर्दछ । तर तालिका ११.३ र ११.४ मा प्रस्तुत गरिएका कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको फरक तथ्याङ्कीय विसंगतिका कारणले भएको हो जुन तालिका ११.४ मा उल्लेख गरिएको छ । फरक फरक श्रोतहरूबाट तथ्याङ्क संकलन गर्दा केही विसंगति देखिनु स्वाभाविक हो तापनि दुई विधिबाट अलग अलग कुल गार्हस्थ्य उत्पादनका

अनुमानहरू प्राप्त हुँदा पत्रकार र अन्य प्रयोगकर्तालाई कुन प्रयोग गर्ने भन्ने दुबिधा हुन सक्दछ । खासगरी प्रयोगकर्ताको उद्देश्य अनुसार यी तथ्याङ्कहरू प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । तथापि औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार समेत उपलब्ध हुने तथा तथ्याङ्कको स्रोत समेत बढी विश्वसनीय भएकोले नेपालमा उत्पादन विधिबाट तयार गरिएको तथ्याङ्क प्रयोग गर्ने चलन छ ।

यहाँ बुझनुपर्ने अर्को कुरा के छ भने निजी उपभोग भनेको घरपरिवारको उपभोग हो । सरकारको व्यक्तिगत उपभोग र घरपरिवारलाई सेवा पुऱ्याउने नाफारहित संस्थाको उपभोग पनि अन्ततोगत्वा घरपरिवार कै उपभोग हो । त्यसकारण निजी उपभोग, सरकारको व्यक्तिगत उपभोग र घरपरिवारलाई सेवा पुऱ्याउने नाफारहित संस्थाको उपभोग जोड्दा घरपरिवारको वास्तविक अन्तिम उपभोग (Actual Final Consumption Expenditure of Household) खर्च प्राप्त हुन्छ ।

तालिका ११.४: व्यय विधिबाट कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (रु दश लाखमा)

विवरण	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
अन्तिम उपभोग (झ)=(ग+छ+ज)	३६६६२९५	३९४७६०५	४४०१६७१
सरकारको जम्मा उपभोग (ग)=(क+ख)	३५२६१७	३५९२६०	३९९७६५
सरकारको सामुदायिक उपभोग (क)	२१९३०४	२२१४७८	२५४७८३
सरकारको व्यक्तिगत उपभोग (ख)	१३३३१३	१३७७८२	१४४९८२
जम्मानिजी उपभोग (छ)=(घ+ङ+च)	३२४६४२२	३५१४६०४	३९१८५६३
खाद्य वस्तुको उपभोग (घ)	१५८४९९७	१७३४८५७	१९२२०९५
गैर खाद्यवस्तुको उपभोग(ङ)	६२१३६९	६५९३३६	७२८४४४
सेवाको उपभोग (च)	१०४००५६	११२०४११	१२६८०२४

घरपरिवारलाई सेवा पुऱ्याउने नाफारहित संस्थाको उपभोग (ज)	६७२५६	७३७४१	८३३४३
घरपरिवारको वास्तविक अन्तिम उपभोग खर्च	३४४६९९१	३७२६१२७	४१४६८८८
(झ) =(छ+ख+ज)			
कुलपुँजी निर्माण (ध)=(ड+ढ)	११८३७३२	१५३०५१३	१८०७२९०
कुलस्थायी पुँजी निर्माण (ड)=(अ+ट+ठ)	११८४८५८	१२७६८५७	१४२५०७७
सरकारको पुँजी निर्माण (अ)	२०६८३०	२७०६८४	२७५६५४
सरकारी संस्थानहरूको पुँजी निर्माण (ट)	९३०२५	८८९५७	८५०६७
निजी क्षेत्रको पुँजी निर्माण (ठ)	८८५००३	९१७२१६	१०६४३५६
भण्डारणमा परिवर्तन (ढ)	-११२५	२५३६५६	३८२२१३
खुद वस्तु तथा सेवाको निर्यात (फ)=(न-प)	-	-	-
जम्मा वस्तु तथा सेवा आयात (न)=(ण+त)	१३२६५७६	१६५११२४	२०१२७२१
वस्तु आयात (ण)	११६९२६१	१४९९२०२	१८२०८१७
सेवा आयात (त)	१५७३१४	१५१९२२	१९१९०४
जम्मावस्तु तथा सेवा निर्यात (प)=(थ+द)	२६४६३८	२२२८१५	३२०७०५
वस्तु निर्यात (थ)	१०८२८८	१४३७४५	२२२५७४
सेवा निर्यात (द)	१५६३४९	७९०७०	९८१३२
कुलगार्हस्थ्य उत्पादन (ब)=(झ+ध+फ)	३७८८०८९	४०४९८०९	४५१६९४६
तथ्याङ्कीय विसंगती	१००६१५	२२७४९३	३३४६७९
जीडीपीमा तथ्याङ्कीय विसंगतीको प्रतिशत	२.७	५.६	७.४

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

आय विधि (Income Approach)

उत्पादन गतिविधिबाट प्राप्त हुने आम्दानीलाई श्रम र पुँजी गरी उत्पादनका दुई कारकहरू बीच बाँडफाँड गरिन्छ । श्रमिकले तलवको रूपमा र लगानीकर्ताले सञ्चालन नाफा वा मिश्रित आय

प्राप्त गर्दछन्, साथै सरकारले करको रूपमा आय प्राप्त गर्दछ । तसर्थ, आय विधिबाट कुल गार्हस्थ्य उत्पादन भनेको कर्मचारीहरूको तलव ज्यालामा भएको खर्च (Compensation of Employee), सञ्चालन नाफा वा मिश्रित आय (Operation Surplus or Mixed Income) र उत्पादनमा लाग्ने खुद करको (Taxes Minus Subsidies) योग हो ।

$$\text{GDP} = \text{CE} + \text{Gross Operating Surplus/Mixed Income} + \text{Taxes} - \text{Subsidies} \quad (६)$$

तालिका ११.५ मा आय विधिबाट कुल गार्हस्थ्य उत्पादन, कर्मचारीहरूको तलव ज्यालामा भएको खर्च, उत्पादन र आयातमा लाग्ने खुद कर तथा सञ्चालन नाफा वा मिश्रित आय प्रस्तुत गरिएको छ । यो तालिका केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क प्रकाशन गर्दा उपलब्ध गराइने तालिका (Table 8: Gross National Disposable Income and Saving) को साभार हो । नेपालमा सञ्चालन नाफा वा मिश्रित आय उपलब्ध हुन नसकेको वा अनुमान तयार गर्न नसकेको कारण आय विधिबाट कुल गार्हस्थ्य उत्पादन तयार गर्न सकिएको छैन । यहाँ प्रस्तुत तालिकामा उत्पादन विधिबाट तयार गरिएको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुमान राखिएको छ । साथै उत्पादन विधिबाट तयार गरिएको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कर्मचारीको तलव ज्यालामा भएको खर्च र उत्पादन र आयातमा लाग्ने खुद कर घटाएर सञ्चालन नाफा वा मिश्रित आयको अङ्क निकालिएको छ । अर्थात् सञ्चालन नाफा वा मिश्रित आय निकाल्न निम्न सुत्र प्रयोग गरिएको छ ।

$$\text{GOS/MI} = \text{GDP} - \text{CE} - \text{Taxes} + \text{Subsidies}$$

संचालन नफा वा मिश्रित आय = कुल ग्राहस्थ उत्पादन -
कर्मचारीहरूको तलब ज्यालामा भएको खर्च - खूदकर

तालिका ११.५: आय विधिबाट कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (रु दश लाखमा)

विवरण	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
कर्मचारीहरूको तलब ज्यालामा भएको खर्च	१५५७९४५	१६१६१९७	१७१७८०७
उत्पादन वस्तु तथा सेवामा प्रक्रियामा लाग्ने खुद कर	४६२३०७	६१६५६०	७४८२५५
उत्पादनमा लाग्ने खुद कर	२१२८	१७५६	२१७२
वस्तु तथा सेवामा लाग्ने खुद कर	४६०१७९	६१४८०४	७४६०८३
सञ्चालन नाफा वा मिश्रित आय	१८६८४५१	२०४४५४५	२३८५५६२
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन	३८८८७०४	४२७७३०२	४८५१६२५

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

तथ्याङ्कीय विसंगती (Statistical Discrepancy)

सिद्धान्तत गणितीय हिसाबमा तीन वटै विधिबाट कुल गार्हस्थ्य उत्पादन गणना गर्दा बराबर आउनु पर्छ तर व्यवहारमा प्रत्येक विधिका तथ्याङ्कका स्रोतहरू अलग अलग भएको कारण बराबर आउँदैन । यसरी कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको मानमा आउने भिन्नतालाई तथ्याङ्कीय विसंगती (Statistical Discrepancy) भनिन्छ । नेपालमा उत्पादन विधि र व्यय विधिबाट अनुमान गरिएको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको मानमा आ.व. २०७८/७९ मा करिब ३ खर्व ३५ अरबको (७.४ प्रतिशतको) भिन्नता देखिन्छ (तालिका ११.४)। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनलाई संक्षेपमा देहाय अनुसार बक्समा व्यक्त गरिएको छ ।

बक्स ११.४: कुल ग्राहस्थ उत्पादन

विवरण	व्याख्या
मापन:	कुल ग्राहस्थ उत्पादन निम्न विधिबाट निकालिन्छ । १. उत्पादन विधि $\text{कुल ग्राहस्थ उत्पादन} = \text{कुल उत्पादन} - \text{मध्यवर्ति उपभोग} + \text{कर अनुदान}$ $\text{GDP} = \text{Output} - \text{IC} + \text{Taxes on Product} - \text{Subsidies}$ २. व्यय विधि $\text{कुल ग्राहस्थ उत्पादन} = \text{उपभोग} + \text{लगानी} + \text{निर्यात} - \text{आयात}$ $\text{GDP} = C + I + X - M$ ३. आय विधि $\text{कुल ग्राहस्थ उत्पादन} = \text{कर्मचारीको ज्याला तलब} + \text{कुल संचालन नाफा/मिश्रित आय} + \text{कर} - \text{अनुदान}$ $\text{GDP} = \text{CE} + \text{Gross Operating Surplus/Mixed Income} + \text{Taxes} - \text{Subsidies}$
महत्व:	आर्थिक सूचकहरू मध्ये GDP सबभन्दा बढी प्रयोग हुने सूचक हो । आर्थिक नीतिहरू तर्जुमा गर्ने, देशको अर्थतन्त्रको अवस्थाको मूल्यांकन गर्ने, अन्य आर्थिक सूचकहरू तयार गर्ने, बजेट तयारी गर्ने आदि कार्यको लागि यो एउटा महत्वपूर्ण सूचक हो ।
मापन इकाइ	आधारभूत मूल्य र उपभोक्ता मूल्यमा, तालिकामा
मापदण्ड:	यसको कुनै निश्चित मापदण्ड छैन । यसलाई कुल ग्राहस्थ उत्पादन संग जोडेर हेरिन्छ । उत्पादन विधिबाट हेर्दा नेपालको GDP आ.व. २०७८/७९ मा उपभोक्ता मूल्यमा रु ४८ खर्ब ५१ अरब ६२ करोड भएको प्रारम्भिक अनुमान । यसलाई अर्थतन्त्रको आकार (Size of the Economy) पनि भनिन्छ ।
खण्डित	सघीय, प्रादेशिक
तह:	
जारी गर्ने	त्रैमासिक र वार्षिक
आवृत्ति:	
जारी गर्ने	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली काठमाण्डौ ।
निकाय:	
वेबसाइट:	www.cbs.gov.np

चालु र स्थिर मूल्यमा राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क (Current and Constant Price Estimates)

अर्थतन्त्र भित्र उत्पादन, मध्यवर्ती उपभोग, अन्तिम उपभोग, पुँजी निर्माण, बचत, कुलगार्हस्थ्य उत्पादन आदि राष्ट्रिय लेखाका तथ्याङ्कहरू चालु मूल्य र स्थिर मूल्यमा तयार गरिन्छ । चालु मूल्यमा तथ्याङ्क तयार गर्दा हालको मूल्य र हालको उत्पादन परिमाणको प्रयोग गरिन्छ भने स्थिर मूल्यमा तथ्याङ्क तयार गर्दा हालको उत्पादन परिमाण र आधार वर्षको मूल्य प्रयोग गरिन्छ । राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्कका शृङ्खलाहरू तयार गर्दा एउटा निश्चित वर्षलाई आधार मानिएको हुन्छ । हालका राष्ट्रिय लेखा शृङ्खलाहरूको आधार वर्ष सन् २०१०/११ हो ।

चालु मूल्यमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (Nominal GDP)

हालको मूल्य र हालको उत्पादन परिमाणको प्रयोगगरी तयार गरिएको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनलाई चालु मूल्यको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (Current Price GDP वा Nominal GDP) भनिन्छ । अर्थतन्त्रको आकार लगायतका सूचकहरूको लागि चालु मूल्यको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन तयार गरिन्छ । उत्पादन विधि प्रयोग गरी चालु मूल्यमा तयार गरिएको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन तालिका .11.3 मा र व्यय विधि प्रयोग गरी चालु मूल्यमा तयार गरिएको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन तालिका .11.4मा प्रस्तुत गरिसकेको छ ।

स्थिर मूल्यमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (Real GDP)

आधार वर्षको मूल्य र हालको उत्पादन परिमाणको प्रयोगगरी तयार गरिएको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनलाई स्थिर मूल्यमा कुल गार्हस्थ्य

उत्पादन (Constant Price GDP) वा बास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (Real GDP) भनिन्छ । चालु मूल्यको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनले सन्दर्भ वर्षको यथार्थ स्थितिको जानकारी दिन्छ । तर चालु मूल्यमा तयार गरिएका कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको शृङ्खलाहरूबाट वार्षिक परिवर्तनको यथार्थ स्थिति प्रतिबिम्बित भएको हुँदा किनभने चालु मूल्यका शृङ्खलाहरूमा मूल्य बृद्धिको असर रहेको हुन्छ । त्यसकारण वार्षिक वृद्धिदरको अनुमान स्थिर मूल्यका कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको शृङ्खलाहरूबाट गरिन्छ ।

व्यवहारिक रूपका स्थिर मूल्यमा अनुमानहरू तयार गर्नको लागि मूल्य सूचकांक (Price Index) को प्रयोग गरिन्छ । आधार वर्षमा कुनै उत्पादनको मूल्यलाई १०० मानीरू वर्षहरूमा भएको मूल्यको परिवर्तनको आधारमा मूल्य सूचकाङ्क तयार गरिन्छ । मूल्य सूचकाङ्कले चालु मूल्यका कुल गार्हस्थ्य उत्पादनलाई भाग गरेर आएको फललाई १०० ले गुणा गरी स्थिर मूल्यमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुमान गरिन्छ । यसलाई निम्न सुत्रमा व्यक्त गर्न सकिन्छ ।

$$\text{बास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादन} = \frac{\text{सदर्थ वर्षको चालु मूल्यमा गार्हस्थ्य उत्पादन}}{\text{त्यसै वर्षको मूल्य सूचकांक}} \times 100\%$$

आधार वर्षमा चालु मूल्य र स्थिर मूल्यका अनुमानहरू बराबर हुन्छन् र अरू वर्षहरूमा फरक पर्दै जान्छन् । चालु मूल्य र स्थिर मूल्यका अनुमानहरू फरक पर्नको कारण प्रयोग गरिएको मूल्य हो । स्थिर मूल्यका शृङ्खलाहरू आधार वर्षको मूल्यको आधारमा तयार गरिएका

हुन्छन् भने चालु मूल्यका शृङ्खलाहरू सम्बन्धित वर्षको मूल्यको आधारमा तयार गरिएका हुन्छन् ।

तालिका ११.६ मा स्थिर मूल्यमा उत्पादन विधिबाट तयार गरिएका कुल गार्हस्थ्य उत्पादनका अनुमानहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यो तालिका केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क प्रकाशन गर्दा उपलब्ध गराइने तालिका (Table 5: Gross Value Added by Industrial Division at Constant Price) को साभार हो । तालिका ११.३ का चालु मूल्यका औद्योगिक वर्गीकरण अनुसारका तथ्याङ्कको शृङ्खलाहरूलाई सम्बन्धित वर्षको मूल्य सूचकाङ्कले भाग गरेर यो तालिका तयार गरिएको हो । अर्को शब्दमा, स्थिर मूल्यको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनका शृङ्खलाहरूमा मूल्यमा हुने परिवर्तनको असर हटाइएको हुन्छ ।

यस्तो तथ्याङ्कको आधारमा औद्योगिक वर्गीकरण अनुसारको वार्षिक आर्थिक वृद्धि दर र समग्र अर्थतन्त्रको वार्षिक वृद्धिका तथ्याङ्क तयार गरिन्छ ।

तालिका ११.६: स्थिर मूल्यमा उत्पादन विधिबाट निकालिएको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (रु दश लाखमा)

आर्थिक क्रियाकलापहरू	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
कृषि, वन र मत्स्य पालन	६२९२२९	६४७९५०	६६२००६
खानी तथा उत्खनन	१४७९७	१५९०७	१७२०४
उत्पादन मूलक उद्योग	११३१७१	११७८५४	१२५०९०
बिजुली, ग्याँस, वाष्प तथा वातानुकूलित आपूर्ति सेवा	२८२२४	२८९४९	३९५६४
पानी आपूर्ति, ढल निकास, फोहोर व्यवस्थापन	१५८४३	१६०७९	१६१९५

निर्माण	१४६०९५	१५३६८१	१६८२९०
थोक तथा खुद्रा व्यापार, गाडी तथा मोटरसाइकल मर्मत	३१२०८०	३२९९९३	३६००९९
यातायात तथा भण्डारण	११२७८३	११७७७७	१२३१२६
आवास र भोजन सेवा	२४२४५	२६८४६	२९९१३
सूचना तथा सञ्चार	७९६६२	८१०७१	८३९७७
वित्तीय तथा बीमा क्रियाकलापहरू	११२२७४	११६८१७	१२३८९३
घर जग्गा कारोबारको सेवा	१७१७६६	१७५६२३	१८२३३९
पेशागत, वैज्ञानिक र प्राविधिक क्रियाकलापहरू	१९४७६	१९९३८	२०६९१
प्रशासनिक र सहयोगी सेवाका क्रियाकलापहरू	१५३००	१५६५१	१६३४०
सार्वजनिक प्रशासन, रक्षा र अत्यावश्यक सामाजिक सुरक्षा	१०१७६९	१०५२१२	१०९४७३
शिक्षा	१२३९०४	१२८७६०	१३४००९
मानव स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	२७५०२	२९३१६	३१३४२
अन्य सेवाका क्रियाकलापहरू	१००३१	१०३७०	१०७६३
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (आधारभूत मूल्यमा)	२०५८१४९	२१३६९९२	२२५४३१४
खुद कर (उत्पादनमा लाग्ने कर - अनुदान)	२२६१५०	२४४३२०	२६६००८
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन	२२८४३००	२३८१३१३	२५२०३२२

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

तालिका ११.७ मा स्थिर मूल्यमा व्यय विधिबाट निकालिएको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनका अनुमानहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यो तालिका केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क प्रकाशन गर्दा उपलब्ध गराइने तालिका (Table 7: Gross Domestic Product by

Expenditure Approach at Constant Price) को साभार हो । यस तालिकाबाट अन्तिम उपभोग, निजी उपभोग, कूल स्थायी पुँजी निर्माण आदिमा भएको वार्षिक वृद्धि तयार गर्न सकिन्छ । साथै वस्तु तथा सेवाको वास्तविक रूपमा आयात तथा निर्यातमा भएको परिवर्तन समेत यस तालिकाले प्रस्तुत गर्दछ ।

तालिका ११.७: व्यय विधिबाट निकालिएको स्थिर मूल्यमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (रु.दश लाखमा)

विवरण	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
अन्तिम उपभोग	२०३५००७	२११०३५०	२२२५०४३
सरकारको जम्मा उपभोग	१९२०११	१८८८३२	१९९१५६
सरकारको सामुदायिक उपभोग	११९४१८	११६४१२	१२६९२८
सरकारको व्यक्तिगत उपभोग	७२५९३	७२४२०	७२२२७
जम्मा निजी उपभोग	१८०६३७४	१८८२७५९	१९८४३६८
खाद्य वस्तुको उपभोग	५५५१९८	८९१३६१	९३९४६६
गैर खाद्यवस्तुको उपभोग	३१६८०१	३३०१९७	३४८०१७
सेवाको उपभोग	६३४३७५	६६१२०१	६९६८८५
घरपरिवारलाई सेवा पुऱ्याउने नाफा रहित संस्थाको उपभोग	३६६२३	३८७५९	४१५२०
घरपरिवारको वास्तविक अन्तिम उपभोग खर्च	१९१५५९०	१९९३९३९	२०९८११५
कुल पुँजी निर्माण	७९५६१४	१०३७६९७	११४७११२
कुल स्थायी पुँजी निर्माण	७९६३८९	८७४४१२	९१४९९८
सरकारको पुँजी निर्माण	१३९०१८	१८५३६९	१७६९८९
सरकारी संस्थानहरूको पुँजी निर्माण	६२५२६	६०९१९	५४६१९
निजी क्षेत्रको पुँजी निर्माण	५९४८४५	६२८१२४	६८३३९०
भण्डारणमा परिवर्तन	-७७५	१६३२८५	२३२११४

खुद वस्तु तथा सेवाको निर्यात	-७४२२७०	-९२७५५०	१०३९५९९
जम्मा वस्तु तथा सेवा आयात	९१३७२८	१०६२८७१	१२२२३०३
वस्तु आयात	८०५३७२	९६७५५०	११०५७६२
सेवा आयात	१०८३५६	९७७९६	११६५४१
जम्मा वस्तु तथा सेवा निर्यात	१७१४५८	१३५३२१	१८२७०४
वस्तु निर्यात	७०१६०	८७३००	१२६७९९
सेवा निर्यात	१०१२९८	४८०२१	५५९०५
कुलगार्हस्थ्य उत्पादन	२०८८३५२	२२२०४९७	२३३२५५६

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

चालु र स्थीर मुल्यमा कुल ग्राहस्थ उत्पादनको मापन बारे संक्षिप्त विवरण देहाय अनुसार बक्समा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स ११.५: चालु र स्थीर मुल्यमा कुल ग्राहस्थ उत्पादन

विवरण	व्याख्या
मापन:	संदर्भ वर्षको उत्पादन परिमाणलाई सोही वर्षको मुल्यबाट गुणन गरी चालु मुल्यमा कुल ग्राहस्थ उत्पादन निकालिन्छ भने संदर्भ वर्षको उत्पादन परिमाणलाई आधार वर्षको मुल्यले गुणन गरी वा चालु मुल्यको कुल ग्राहस्थ उत्पादनलाई त्यसै वर्षको मुल्य सूचकांकले भाग गरी १०० ले गुणा गरी वास्तविक मुल्यमा कुल ग्राहस्थ उत्पादन निकालिन्छ ।
महत्व:	यो अर्थतन्त्रको दिशा र गति मापन गर्न प्रयोग हुने सूचक हो । आर्थिक नीति, योजना तथा कार्यक्रम बनाउन यो आधारभूत तथ्याङ्क हो ।
मापन इकाइ	चालु र स्थीर मूल्यमा, तालिकामा/रेखा चित्रमा पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।
मापदण्ड:	यसको कुनै खास मापदण्ड हुदैन । तर तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

खण्डिकृत तहः	संघीय र प्रादेशिक
जारी गर्ने आवृत्तिः	त्रैमासिक र वार्षिक
जारी गर्ने निकायः	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली काठमाण्डौ ।
वेबसाइटः	www.cbs.gov.np

आर्थिक वृद्धिदर (Economic Growth Rate)

आर्थिक वृद्धिदर भनेको कुनै राष्ट्रमा कुनै निश्चित समयावधिमा नयाँ उत्पादन भएका सबै वस्तु तथा सेवाहरूको मूल्यमा अघिल्लो अवधिको तुलनामा भएको प्रतिशत परिवर्तन हो । अर्को अर्थमा, आर्थिक वृद्धिदर भनेको अघिल्लो अवधिको तुलनामा राष्ट्रको स्थिर मूल्यको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (Real GDP) मा हुने परिवर्तन हो । यसलाई निम्न सूत्रबाट व्यक्त गर्न सकिन्छ ।

आर्थिक वृद्धिदर =

$$\frac{\text{यस अवधिको वास्तविक कुल ग्राहस्थ उत्पादन} - \text{अघिल्लो अवधिको वास्तविक कुल ग्राहस्थ उत्पादन}}{\text{अघिल्लो अवधिको वास्तविक कुल ग्राहस्थ उत्पादन}} \times 100$$

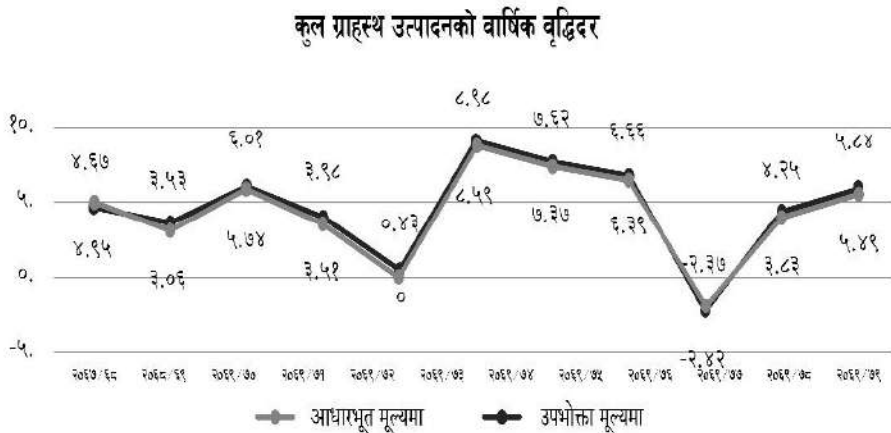
(७)

आर्थिक वृद्धिदर अर्थतन्त्रको स्थीति मापन गर्न प्रयोग गरिन्छ । धनात्मक आर्थिक वृद्धिदर अर्थतन्त्र सही दिशामा अगाडि बढेको सङ्केत हो भने ऋणात्मक आर्थिक वृद्धिदर अर्थतन्त्र संकुचनमा गएको सङ्केत हो । दुई भिन्न अर्थतन्त्र बीचको आर्थिक प्रगति तुलनात्मक रूपमा हेर्न पनि आर्थिक वृद्धिदरलाई प्रमुख सूचकको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । नीति निर्माता, योजनाकार, अर्थविद् तथा पत्रकारहरूले यो सूचक निकै प्रयोग गरेको पाईन्छ ।

चित्र नं. २ मा विगत ११ वर्षको नेपालको कुल ग्राहस्थ उत्पादनको वार्षिक वृद्धिदर देखाइएको छ भने तालिका ११.८ मा औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार कुल मूल्य अभिवृद्धिको वार्षिक वृद्धिदर प्रस्तुत

गरिएको छ । यो तालिका केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क प्रकाशन गर्दा उपलब्ध गराइने तालिका (Table 1: Annual Growth Rate of GDP by Economic Activities) को साभार हो । तालिका ११.८ तालिका ११.६ को आधारमा आर्थिक वृद्धिदर निकाल्ने माथिको सूत्र प्रयोग गरेर निकालिएको हो । तालिकामा आ.व. २०७८/७९ मा कृषि, वन र मत्स्य पालन क्षेत्रको वार्षिक वृद्धिदर २.३ प्रतिशत, खानी तथा उत्खननको ८.१५ प्रतिशत, लगायत सबै क्षेत्रको वार्षिक वृद्धिदर प्रस्तुत गरिएको छ । साथै अर्थतन्त्रको वार्षिक वृद्धिदर आधारभूत मूल्यमा ५.४९ प्रतिशत र उपभोक्ता मूल्यमा ५.८४ प्रतिशत रहेको छ ।

चित्र २: कुल ग्राहस्थ उत्पादनको वार्षिक वृद्धिदर

तालिका ११.८: औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार कुल मूल्य अभिवृद्धि वार्षिक वृद्धिदर

आर्थिक क्रियाकलापहरू	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
कृषि,वन र मत्स्य पालन	२.४३	२.८५	२.३
खानी तथा उत्खनन	-२.२३	७.५	८.१५
उत्पादन मूलक उद्योग	-९.०३	४.१४	६.१४
बिजुली,ग्याँस,वाष्प तथा वातानुकूलित आपूर्तिसेवा	१९.५१	२.५७	३६.६७
पानी आपूर्ति,ढल निकास,फोहोर व्यवस्थापन	२.१५	१.४९	०.७२
निर्माण	-४.३९	५.१९	९.५१
थोक तथा खुद्रा व्यापार,गाडी तथा मोटरसाइकल मर्मत	-११.३९	५.७४	९.१२
यातायात तथा भण्डारण	-११.७९	४.४३	४.५४
आवास र भोजन सेवा	-३६.७८	१०.७३	११.४२
सूचना तथा सञ्चार	२.०२	१.७७	३.५८
वित्तीय तथा बीमा क्रियाकलापहरू	-०.३५	४.०५	६.०६
घर जग्गा कारोबारको सेवा	२.०८	२.२५	३.८२
पेशागत,वैज्ञानिक र प्राविधिक क्रियाकलापहरू	१.५२	२.३७	३.७८
प्रशासनिक र सहयोगी सेवाका क्रियाकलापहरू	२.१९	२.३	४.४
सार्वजनिक प्रशासन,रक्षा र अत्यावश्यक सामाजिकसुरक्षा शिक्षा	६.१६	३.३८	४.०५
मानव स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	५.२	६.६	६.९१
अन्य सेवाका क्रियाकलापहरू	१.७७	३.३८	३.७९
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (आधारभूत मूल्यमा)	-२.४२	३.८३	५.४९
खुद कर (उत्पादनमा लाग्ने कर - अनुदान)	-१.८८	८.०३	८.८८
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन	-२.३७	४.२५	५.८४

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

आधारभूत मूल्यको वार्षिक वृद्धिदर वा उपभोक्ता मूल्यको वार्षिक वृद्धिदर कुन प्रयोग गर्ने भन्ने दुबिधा हुन सक्छ । नेपालको सन्दर्भमा उत्पादन कर र उत्पादनमा तालमेल नहुने हुँदा आर्थिक विश्लेषणको लागि आधारभूत मूल्यको वार्षिक वृद्धिदरको प्रयोग उपयुक्त हुने देखिन्छ । यद्यपी दुवै वृद्धिदर महत्वपूर्ण छन् र प्रयोगकर्ताको आवश्यकता अनुसार प्रयोग गर्न सकिन्छ । क्षेत्रगत रूपमा प्रस्तुत गर्दा आधारभूत मूल्यको वार्षिक वृद्धिदर र समग्र अर्थतन्त्रको प्रस्तुत गर्दा उपभोक्ता मूल्यको वार्षिक वृद्धिदर प्रयोग गर्नु बढी सान्दर्भिक हुन्छ । कुल ग्राहस्थ उत्पादनको वार्षिक वृद्धिदर सूचकलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम बक्समा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स ११.६: आर्थिक वृद्धिदर

विवरण	व्याख्या
मापन:	संदर्भ वर्ष र अधिल्लो वर्षको वास्तविक कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा आएको अन्तरलाई अधिल्लो वर्षको वास्तविक कुल ग्राहस्थ उत्पादनले भाग गरी १०० ले गुणा गरी आर्थिक वृद्धिदर निकालिन्छ । यो मापनको सुत्र निम्न अनुसार छ । कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा वृद्धिदर = $\frac{\text{चालु वर्षको वास्तविक कुल ग्राहस्थ उत्पादन} - \text{अधिल्लो वर्षको कुल ग्राहस्थ उत्पादन}}{\text{अधिल्लो वर्षको कुल ग्राहस्थ उत्पादन}} \times 100$ GDP Growth Rate = $\frac{\text{Current year real GDP} - \text{Previous year real GDP}}{\text{Previous year real GDP}} \times 100$
महत्व:	आर्थिक सूचकहरू मध्ये आर्थिक वृद्धिदर बढी प्रयोग हुने सूचक हो । आर्थिक नीतिहरू तर्जुमा गर्न, देशको अर्थतन्त्रको अवस्थाको मूल्यांकन गर्न यो एक महत्वपूर्ण सूचक हो ।
मापन इकाइ:	आधारभूत मूल्य र उपभोक्ता मूल्यमा मापन गरिएका वृद्धिदरलाई प्रतिशतमा व्यक्त गरिन्छ ।
मापदण्ड:	कुल ग्राहस्थ उत्पादनको वार्षिक वृद्धिदरको कुनै मापदण्ड हुँदैन । तर तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गर्न सकिन्छ । सामान्यतया विकसित

राष्ट्रहरूको वृद्धिदर स्थिर र सानो आकारको हुन्छ भने विकासशिल राष्ट्रहरूको वृद्धिदर ठूलो र बढ्दो क्रममा हुन सक्छ । आधार वर्षको तुलनामा अन्य वर्षको वृद्धि मापन गरिने भएको हुनाले आधार वर्षको वृद्धिदर हुदैन । आ.ब.२०७८/०७९ मा नेपालको वार्षिक वृद्धिदर आधारभूत मूल्यमा ५.४९ प्रतिशत र उपभोक्ता मूल्यमा ५.८४ प्रतिशत भएको देखिन्छ ।

खण्डिकृत तह:	संघीय र प्रादेशिक
जारी गर्ने आवृत्ति:	त्रैमासिक र वार्षिक
जारी गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली काठमाण्डौ ।
वेबसाइट:	www.cbs.gov.np

कुल राष्ट्रिय आय (Gross National Income: GNI)

कूल राष्ट्रिय आय भनेको आवासीय व्यक्ति र व्यवसायहरूले कमाएको कुल रकम हो । सरल भाषामा भन्नुपर्दा आवासीय संस्थागत इकाइले स्वदेश भित्रै कमाएको रकम कुल गार्हस्थ्य उत्पादन हो भने कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा खुद प्राथमिक आय जोड्दा कुल राष्ट्रिय आय हुन आउँछ ।

कुल राष्ट्रिय आय = कुल गार्हस्थ्य उत्पादन + खुद प्राथमिक आय
(८)

$$(GNI = GDP + Net Primary Income)$$

जहाँ, खुद प्राथमिक आय = प्राप्त योग्य प्राथमिक आय - भुक्तानी योग्य प्राथमिक आय

प्राप्त योग्य प्राथमिक आय (Primary Income Receivable)

आवासीय संस्थागत इकाइले गैरआवासीय इकाइबाट उत्पादन प्रक्रियामा श्रम वा पुँजी उपलब्ध गराए बापत वा लगानी गरे बापत वा साधन र श्रोत भाडामा उपलब्ध गराए बापत प्राप्त भएको

रकमलाई प्राप्त योग्य प्राथमिक आय भनिन्छ । जस्तै: नेपालमा बसोबास गर्ने कुनै व्यक्तिले भारतमा गएर श्रम गरेर प्राप्त गरेको ज्याला ।

भुक्तानी योग्य प्राथमिक आय (Primary Income Payable)

उत्पादन प्रक्रियामा श्रम वा पुजी उपलब्ध गराए बापत वा लगानी गरे बापत वा साधन र श्रोत भाडामा उपलब्ध गराए बापत आवासीय संस्थागत इकाइले गैर आवासीय इकाइलाई भुक्तानी गरेको रकमलाई भुक्तानी योग्य प्राथमिक आय भनिन्छ ।

तालिका ११.९ मा कुल राष्ट्रिय आय र कुल राष्ट्रिय खर्च योग्य आय प्रस्तुत गरिएको छ । यो तालिका केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क प्रकाशन गर्दा उपलब्ध गराइने तालिका (Table 8: Gross National Disposable Income and Saving) को साभार हो । आ.व. २०७८/७९ मा प्राप्त योग्य प्राथमिक आय करिब ५२ अरब ५९ करोड र भुक्तानी योग्य प्राथमिक आय करिब २१ अरब ६१ करोड हुने प्रारम्भिक अनुमान अनुसार खुद प्राथमिक आय करिब ३० अरब ९७ करोड हुन आउँछ । नेपालमा प्राथमिक आय धनात्मक छ, यसको अर्थ प्राथमिक आयको रूपमा नेपालबाट बाहिर जाने भन्दा नेपालमा आउने रकम धेरै हुनु हो । गैर आवासीयलाई श्रम उपलब्ध गराएबाट उल्लेख्य रकम प्राप्त हुनाले यसो भएको अनुमान छ । प्रायः विकसित देशहरूमा खुद प्राथमिक आय ऋणात्मक हुन्छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा खुद प्राथमिक आय करिब ३० अरब ९७ करोड जोड्दा आउने कुल राष्ट्रिय आय करिब ४८ खर्ब ८३ अरब रहेको छ ।

तालिका ११.९: कुल राष्ट्रिय आय, कुल खर्च योग्य आय (रु दश लाखमा)

आर्थिक क्रियाकलापहरू	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन	३८८८७०४	४२७७३०२	४८५१६२५
प्राप्त योग्य प्राथमिक आय	६८०५५	६०८७९	५२५८६
भुक्तानी योग्य प्राथमिक आय	२२१०२	३७५९३	२१६१३
कुल राष्ट्रिय आय	३९३४६५७	४३००५८७	४८८२५९८
प्राप्त योग्य द्वितीय आय	९८७६७४	१०७७४१४	१०७६०६६
भुक्तानी योग्य द्वितीय आय	५४५२	६०६२	६८६४
कुल राष्ट्रिय खर्च योग्य आय	४९१६८७९	५३७१९३९	५९५१८००

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

कुल राष्ट्रिय आयलाई संक्षेपमा निम्नानुसार बक्स प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स ११.७: कुल राष्ट्रिय आय

विवरण	व्याख्या
मापन:	समग्रमा राष्ट्रिय आयको मापन गर्ने ।
महत्व:	कुल राष्ट्रिय आय राष्ट्रको आर्थिक स्तर मापनको एउटा महत्वपूर्ण सूचक हो ।
मापन इकाइ	वार्षिक रूपमा कुल राष्ट्रिय आय
ध्यान दिनुपर्ने:	कुल र खुद आयको फरकलाई ध्यानमा राख्नु पर्दछ ।
मापदण्ड:	यो सूचकको कुनै निश्चित मापदण्ड हुदैन । तुलनात्मक अध्ययन भने गर्न सकिन्छ । नेपालमा आ.व. २०७८/७९ मा कुल राष्ट्रिय आय करिब ४८ खर्ब ८३ अरब पुगेको प्रारम्भिक अनुमान जुन अघिल्ला वर्षहरू भन्दा बढी हो ।

खण्डिकृत तह:	राष्ट्रिय तह
जारी गर्ने आवृत्ति:	वार्षिक
जारी गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली काठमाण्डौ ।
वेबसाइट:	www.cbs.gov.np

खुद राष्ट्रिय आय (Net National Income: NNI)

कुल राष्ट्रिय आयबाट “स्थिर पुँजीको उपभोग (Consumption of Fixed Capital)” वा व्यावसायिक लेखाको भाषामा “हास कट्टी” घटाउँदा खुद राष्ट्रिय आयको तथ्याङ्क प्राप्त हुन्छ । स्थिर पुँजीको उपभोगको अनुमान गर्ने कार्य कठिन भएकोले नेपाल लगायतका धेरै देशले खुद राष्ट्रिय आयको तथ्याङ्क तयार गरेका छैनन् । तर शैद्धान्तिक रूपमा यसको सुत्र निम्ननुसार छ ।

खुद राष्ट्रिय आय = कुल राष्ट्रिय आय - स्थिर पुँजीको उपभोग (९)

कुल राष्ट्रिय खर्च योग्य आय (Gross National Disposable Income: GNDI)

कुल राष्ट्रिय खर्च योग्य आय भनेको अर्थतन्त्र भित्र सन्दर्भ अवधिमा आवासीय संस्थागत इकाइहरूलाई उपभोग गर्न र स्थिर पुँजी निर्माणको लागि उपलब्ध कुल रकम हो । व्यावहारिक रूपमा कुल राष्ट्रिय आयमा खुद द्वितीय आय (Net Secondary Income) जोड्दा कुल राष्ट्रिय खर्च योग्य आय प्राप्त हुन्छ ।

कुल राष्ट्रिय खर्च योग्य आय = कुल राष्ट्रिय आय + खुद द्वितीय आय (१०)

(GNDI = GNI + Net Secondary Income)

द्वितीय आय (Secondary Income) अन्तर्गत गैर आवासीय संस्थागत इकाइबाट घरपरिवारले प्राप्त गर्ने नगद वा जिन्सी (Personal

Transfer), सरकारले प्राप्त गर्ने सहयोग, नाफा नकमाउने संस्थाले प्राप्त गर्ने सहयोग वा अनुदान आदि पर्दछन । खुद द्वितीय आय गणना गर्न आवासीय इकाइले प्राप्त गर्ने द्वितीय आयबाट आवासीय इकाइले भुक्तानी गर्ने द्वितीय आय घटाउनु पर्छ ।

तालिका ११.९ मा कुल राष्ट्रिय आय र कुल राष्ट्रिय खर्च योग्य आय प्रस्तुत गरिएको छ । आ.व. २०७८/७९ मा प्राप्त योग्य द्वितीय आय करिब १० खर्व ७६ अरब र भुक्तानी योग्य द्वितीय आय करिब ६ अरब ८६ करोड हुने प्रारम्भिक अनुमान अनुसार खुद द्वितीय आय करिब १० खर्व ६९ अरब हुन आउँछ । नेपालमा द्वितीय आय धनात्मक छ, यसको अर्थ द्वितीय आयको रूपमा नेपालबाट बाहिर जाने भन्दा नेपालमा आउने रकम धेरै हुनु हो । कुल राष्ट्रिय आयमा खुद द्वितीय आय करिब १० खर्व ६९ जोड्दा हुन आउने कुल राष्ट्रिय खर्च योग्य आय करिब ५९ खर्व ५२ अरब रहेको छ । यो सूचकलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम बक्समा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स ११.८: कुल राष्ट्रिय खर्च योग्य आय

विवरण	व्याख्या
मापन:	समग्रमा राष्ट्रिय खर्च योग्य आयको मापन गर्ने ।
महत्व:	अर्थतन्त्र भित्र अन्तिम उपभोग र पुँजी निर्माणको लागि उपलब्ध रकमको अनुमान प्राप्त हुन्छ ।
मापन इकाइ	वार्षिक रूपमा कूल राष्ट्रिय खर्च योग्य आय रकममा
ध्यान दिनुपर्ने:	अर्थतन्त्रको स्तर मापनको एउटा भरपर्दो सूचक हो ।

मापदण्ड:	यो सूचकको कुनै निश्चित मापदण्ड हुदैन । तुलनात्मक अध्ययन भने गर्न सकिन्छ । नेपालमा आ.व. २०७८/७९ कुल राष्ट्रिय खर्च योग्य आय करिब ५९ खर्ब ५२ अरब हुने प्रारम्भिक अनुमान छ जुन अघिल्ला बर्षहरूमा भन्दा बढी देखिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय तह
जारी गर्ने आवृत्ति:	वार्षिक
जारी गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली काठमाण्डौ ।
वेबसाइट:	www.cbs.gov.np

प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (Per-capita Gross Domestic Production)

प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन भनेको देशका प्रत्येक बासिन्दाको भागमा पर्ने कुल गार्हस्थ्य उत्पादन हो । अर्थतन्त्रका सबै आवासीय इकाइहरूको मूल्य अभिवृद्धिमा उत्पादन कर जोड्ने र उत्पादनमा दिएको अनुदान घटाएर आउने मानलाई सम्बन्धित वर्षको मध्य समयको जनसङ्ख्याले भाग गर्दा आउने सूचकलाई प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन भनिन्छ ।

$$\text{प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन} = \frac{\text{कुल गार्हस्थ्य उत्पादन}}{\text{वर्षको मध्य समयको जनसङ्ख्या}} \quad (११)$$

(Per-capita GDP = GDP/ Mid-year population)

यो राष्ट्रहरूको समृद्धि नाप्ने विश्वव्यापी सूचक हो । अर्थशास्त्रीहरूले प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्यसँगै आर्थिक वृद्धिमा आधारित रहेर देशको समृद्धिको विश्लेषण गर्ने गर्छन् । प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन देशका नागरिकको जीवनस्तर मापन गर्न समेत प्रयोग गरिन्छ ।

तालिका ११.१० केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क प्रकाशन गर्दा उपलब्ध गराइने तालिका (Table 9: Summary of

Macro Economic Indicators) को साभार हो । यस तालिकामा प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन प्रचलित मूल्यमा र स्थिर मूल्यमा, प्रति व्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदर प्रचलित मूल्यमा र स्थिर मूल्यमा, प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन अमेरिकी डलरमा लगायतका सूचक प्रस्तुत गरिएको छ । आ.व. २०७८/७९ मा प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन प्रचलित मूल्यमा रु. १ लाख ६४ हजार ५९८, प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन स्थिर मूल्यमा ८५ हजार ५०५, प्रतिव्यक्ति प्रचलित मूल्यको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदर १२.३४ प्रतिशत, स्थिर मूल्यको प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदर ४.८२ प्रतिशत र प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन १३७२ अमेरिकी डलरमा रहेको छ । अमेरिकी डलरमा मापन गर्दा प्रचलित मूल्यको प्रतिव्यक्ति कुल ग्राहस्थ उत्पादनलाई औसत विनिमय दर (Exchange Rate) ले भाग गरिन्छ । आन्तरिक मुल्य बृद्धिको कारण प्रतिव्यक्ति कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृत्रिम रूपमा वृद्धिहुने सम्भावनाको निवारण गर्न यसरी प्रतिव्यक्ति कुल ग्राहस्थ उत्पादनलाई अमेरिकी डलरमा व्यक्त गर्ने गरिएको हो । अन्तरराष्ट्रिय तुलनाको लागि पनि यस्तो गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

तालिका ११.१०: समष्टिगत आर्थिक परिसूचकहरू

आर्थिक क्रियाकलापहरू	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (रु.) (प्रचलित मूल्यमा)	१३४५०१	१४६५२१	१६४५९८
प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन वृद्धिदर (प्रतिशतमा)	-०.२०	८.९४	१२.३४
प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय (रु.) (प्रचलित मूल्यमा)	१३६०९६	१४७३१८	१६५६४९

प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय वृद्धिदर (प्रतिशतमा)	-०.०५	८.२५	१२.४४
प्रतिव्यक्ति खर्च योग्य राष्ट्रिय आय (रु.) (प्रचलित मूल्यमा)	१७००६९	१८४०१८	२०१९२३
प्रतिव्यक्ति खर्च योग्य राष्ट्रिय आय वृद्धिदर (प्रतिशतमा)	-०.४९	८.२०	९.७३
प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन(रु.) (स्थिर मूल्यमा)	७९००९	८१५७३	८५५०५
प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन वृद्धिदर (प्रतिशतमा)	-३.३१	३.२५	४.८२
प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय (रु.) (स्थिर मूल्यमा)	८१६९९	८५९५७	९०९५६
प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय वृद्धिदर (प्रतिशतमा)	-४.९२	५.२१	५.८२
प्रतिव्यक्ति खर्च योग्य राष्ट्रिय आय (रु.) (स्थिर मूल्यमा)	१०२०९२	१०७३७१	११०८७४
प्रतिव्यक्ति खर्च योग्य राष्ट्रिय आय वृद्धिदर (प्रतिशतमा)	-५.३४	५.१७	३.२६
प्रतिव्यक्ति आय अमेरिकी डलरमा			
प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन	११५६	१२३९	१३७२
प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय	११७०	१२४६	१३८१
प्रतिव्यक्ति कुल खर्चयोग्य राष्ट्रिय आय	१४६२	१५५७	१६८३
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशतमा			
कुल उपभोग खर्च	९४.३	९२.३	९०.७
कुल गार्हस्थ्य बचत	५.७	७.७	९.३
कुल राष्ट्रिय बचत	३२.२	३३.३	३२.०
वस्तु तथा सेवाको निर्यात	६.८	५.२	६.६
वस्तु तथा सेवाको आयात	३४.१	३८.६	४१.५

कुल स्थिर पूंजी निर्माण (कुल लगानी)	३०.५	२९.९	२९.४
स्रोत अन्तर (कुल राष्ट्रिय बचत - कुल लगानी)	१.७	-२.५	-५.३
विप्रेषण आय	२२.५	२२.५	१९.८
वस्तु तथा सेवामा लाग्ने कर	११.९	१४.४	१५.४
कुल कर राजस्व	१८.०	२०.३	२०.८

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादनलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम बक्समा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स ११.८: प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन

विवरण	व्याख्या
मापन:	कुल गार्हस्थ्य उत्पादनलाई जनसङ्ख्याले भाग गर्दा यो सूचक प्राप्त हुन्छ। अमेरिकी डलरमा व्यक्त गर्न प्राप्त सूचकलाई विनिमय दरले भाग गर्नु पर्ने हुन्छ ।
महत्व:	यो समृद्धि नाप्ने विश्वव्यापी सूचक हो ।
मापन इकाइ:	वार्षिक रूपमा रुपैयाँमा र अमेरिकी डलरमा
ध्यान दिनुपर्ने:	जीवनस्तर मापनको एउटा भरपर्दो सूचक हो । यसलाई व्यक्तिको आम्दानीको रूपमा नबुझी एक व्यक्ति बराबर कति मूल्यको वस्तु तथा सेवा उत्पादन भएको छ भनेर बुझ्नुपर्दछ ।
मापदण्ड:	यो सूचकको खास मापदण्ड हुँदैन तथापी तुलनात्मक अध्ययनले सापेक्ष रूपमा गरिबीको अवस्था बुझ्न सकिन्छ । नेपालमा आ.व. २०७८/७९ प्रतिव्यक्तिकुल गार्हस्थ्य उत्पादन १३७२ अमेरिकी डलरमा रहेको प्रारम्भिक अनुमान छ, जुन अघिल्ला वर्षहरूमा भन्दा बढी हो । यसलाई अरु र राष्ट्रिहरूको तथ्याङ्क संग पनि तुलना गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय तह र प्रदेश तह
जारी गर्ने आवृत्ति:	वार्षिक
जारी गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली काठमाण्डौ ।
वेबसाइट:	www.cbs.gov.np

प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय (Per-capita Gross National Income)
 प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय भनेको देशका प्रत्येक बासिन्दाको भागमा पर्ने कुल राष्ट्रिय आय हो । माथि उल्लेख गरिए जस्तै कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा खुद प्राथमिक आय जोड्दा कुल राष्ट्रिय आय हुन आउँछ । कुल राष्ट्रिय आयलाई संदर्भ बर्षको मध्य समयको जनसङ्ख्याले भाग गर्दा आउने सूचकलाई प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय भनिन्छ ।

$$\text{प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय} = \frac{\text{कुल राष्ट्रिय आय}}{\text{वर्षको मध्य समयको जनसङ्ख्या}} \quad (१२)$$

(Per Capita GNI = GNI/Mid-year Population)

प्रतिव्यक्ति आय खासगरी अर्थतन्त्र भित्रका बासिन्दाको जीवनस्तर मापन गर्न प्रयोग गरिने महत्वपूर्ण सूचक हो । नेपालमा प्राप्तयोग्य प्राथमिक आय भुक्तानीयोग्य प्राथमिक आय भन्दा बढी भएकोले प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन भन्दा प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय बढी छ ।

माथि तालिका ११.१० मा प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय प्रचलित मूल्यमा र स्थिर मूल्यमा, प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आयको वृद्धिदर प्रचलित मूल्यमा र स्थिर मूल्यमा, प्रतिव्यक्ति कुलराष्ट्रिय आय अमेरिकी डलरमा लगायतका सूचक प्रस्तुत गरिएको छ । आ.व. २०७८/७९ मा प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय प्रचलित मूल्यमा रु. १ लाख ६५ हजार ६४९, प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय स्थिर मूल्यमा ९० हजार ९५६, प्रचलित मूल्यको प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय वृद्धिदर १२.४४ प्रतिशत, स्थिर मूल्यको प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आयको वृद्धिदर ५.८२ प्रतिशत र अमेरिकी डलरमा

प्रतिव्यक्तिकुल राष्ट्रिय आय १३८१ डलरमा रहेको छ । यो सूचकलाई संक्षेपमा देहायबमोजिम व्यक्त गर्न सकिन्छ ।

बक्स ११.८: प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय

विवरण	व्याख्या
मापन:	कुल राष्ट्रिय आयलाई जनसङ्ख्याले भाग गर्दा प्राप्त हुन्छ ।
महत्व:	यो देशको आर्थिक समृद्धि र देश भित्रका बासिन्दाको जीवनस्तर नाप्ने विश्वव्यापी सूचक हो ।
प्रस्तुतिको स्वरूप:	वार्षिक रूपमा रुपैयाँमा र अमेरिकी डलरमा
ध्यान दिनुपर्ने:	जीवनस्तर मापनको एउटा भरपर्दो सूचक हो । कुन इकाइमा प्रस्तुत गरिएको छ, विशेष ध्यान दिनुपर्दछ ।
मापदण्ड:	यो सूचकको खास मापदण्ड हुँदैन तथापी तुलनात्मक अध्ययनले सापेक्ष रूपमा जीवनस्तरको अवस्था झल्काउँछ । नेपालमा आ.व. २०७८/७९ प्रतिव्यक्तिकुल राष्ट्रिय आय १३८१ अमेरिकी डलरमा रहेको प्रारम्भिक अनुमान छ, जुन अघिल्ला वर्षहरूभन्दा बढी हो । यसलाई अरु देशको तथ्याङ्कसंग पनि तुलना गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय तह
जारी गर्ने आवृत्ति:	वार्षिक
जारी गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली काठमाण्डौ ।
वेबसाइट:	www.cbs.gov.np

प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय खर्च योग्य आय (Per-capita Gross National Disposable Income)

प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय खर्चयोग्य आय भनेको देशका प्रत्येक बासिन्दाको भागमा पर्ने कुल राष्ट्रिय खर्चयोग्य आय हो । कुल राष्ट्रिय खर्चयोग्य आयलाई सम्बन्धित वर्षको मध्य समयको जनसङ्ख्याले भाग गर्दा आउने सूचकलाई प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय खर्चयोग्य आय भनिन्छ ।

प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय खर्च योग्य आय = $\frac{\text{कुल राष्ट्रिय खर्चयोग्य आय}}{\text{वर्षको मध्य समयको जनसङ्ख्या}}$

(१३)

(Per Capita GNDI = GNDI/ Mid-year Population)

प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय खर्चयोग्य आय भनेको अर्थतन्त्र भित्रका प्रत्येक बासिन्दाले खर्च गर्न सक्ने औसत रकम हो । यसकारण जीवनस्तर मापन गर्ने यो एउटा राम्रो सूचक हो ।

माथि तालिका ११.१० मा प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय खर्चयोग्य आय प्रचलित मूल्यमा र स्थिर मूल्यमा, प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय खर्चयोग्य आयको वृद्धिदर प्रचलित मूल्यमा र स्थिर मूल्यमा र अमेरिकी डलरमा प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय खर्च योग्य आय लगायतका सूचकहरू प्रस्तुत गरिएको छ । आ.व. २०७८/७९ मा प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय खर्चयोग्य आय प्रचलित मूल्यमा रु. २ लाख १ हजार ९२३, प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय खर्चयोग्य आय स्थिर मूल्यमा १ लाख १० हजार ८७४, प्रचलित मूल्यको प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय खर्चयोग्य आय वृद्धिदर ९.७३ प्रतिशत, स्थिर मूल्यको प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय खर्चयोग्य आयको वृद्धिदर ४.८२ प्रतिशत र अमेरिकी डलरमा प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय खर्चयोग्य आय १६८३ रहेको छ । यो सूचकलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम बक्समा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स ११.११: प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय खर्चयोग्य आय

विवरण	व्याख्या
मापन:	कुल राष्ट्रिय खर्चयोग्य आयलाई सुत्र (१३) बमोजिम जनसङ्ख्याले भाग गर्दा प्राप्त हुन्छ ।
महत्व:	यो अर्थतन्त्रको समृद्धि र वासिन्दाको जीवनस्तर नाप्ने विश्वव्यापी सूचक हो ।
मापन इकाइ:	वार्षिक रूपमा रुपैयाँमा र अमेरिकी डलरमा
ध्यान दिनुपर्ने:	जीवनस्तर मापनको एउटा भरपर्दो सूचक हो ।

मापदण्डः	यो सूचकको खास मापदण्ड हुदैन तथापी तुलनात्मक अध्ययनले सापेक्ष रूपमा जीवनस्तरको अवस्था झल्काउँछ । नेपालमा आ.व. २०७८/७९ प्रतिव्यक्तिकुल राष्ट्रिय खर्चयोग्य आय १६८३ अमेरिकी डलरमा रहेको प्रारम्भिक अनुमान छ, जुन अघिल्ला वर्षहरूको तुलनामा बढी हो । अन्य मुलुकहरूको तथ्याङ्क संग पनि यसको तुलना गर्न सकिन्छ ।
खण्डित तहः	खण्डित तहः राष्ट्रिय तह
जारी गर्ने आवृत्तिः	वार्षिक
जारी गर्ने निकायः	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली काठमाण्डौ ।
वेबसाइटः	www.cbs.gov.np

कुल ग्राहस्थ उत्पादन मूल्य भाजक (GDP Deflector)

कुल ग्राहस्थ उत्पादन भाजक भनेको अर्थतन्त्र भित्र उत्पादित नयाँ वस्तु तथा सेवाको मूल्यस्तरको मापन हो । यसले आधार वर्षको तुलनामा चालु वर्षमा भएको मूल्य वृद्धिको अनुपात बताउँछ । अर्को शब्दमा, यो आधार वर्षको मूल्यलाई १०० मानी तयार गरिएको मूल्य सूचकाङ्क हो । आधार वर्षमा चालु मुल्य वा प्रचलित मुल्यको कुल ग्राहस्थ उत्पादन र बास्तविक मुल्यको कुल ग्राहस्थ उत्पादन बराबर हुने हुँदा यो सूचक १०० हुन्छ । यो सूचक गणना गर्न तलको सूत्र प्रयोग गरिन्छ ।

कुल ग्राहस्थ उत्पादन मुल्य भाजक =

$$\frac{\text{चालु मुल्यको कुल ग्राहस्थ उत्पादन}}{\text{बास्तविक मुल्यको कुल ग्राहस्थ उत्पादन}} \times 100 \quad (१४)$$

कुल ग्राहस्थ उत्पादन मुल्य भाजकले अर्थ व्यवस्थाको औसत मूल्य स्तरहरूमा भएको परिवर्तन देखाउँछ । यसले कुनै निश्चित वस्तु र सेवाहरूको समूहमा भएको मुल्य परिवर्तन मात्र होइन अर्थतन्त्रका समष्ट वस्तु र सेवाहरूको उत्पादनमा भएको मुल्य परिवर्तनलाई

समष्टिमा प्रकट गर्दछ । त्यसैले, यो मुद्रास्फीति मापनको लागि उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क (Consumer Price Index-CPI) सँग संयोजनमा प्रयोग गरिन्छ । तालिका ११.११ मा औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको मूल्य भाजक (GDP Deflector) प्रस्तुत गरिएको छ । यो तालिका केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क प्रकाशन गर्दा उपलब्ध गराइने तालिका (Table 11: Gross Domestic Product Deflator by Industrial Division) बाट साभार गरिएको हो । यसले आधार वर्षको तुलनामा चालु वर्षमा भएको मूल्य वृद्धिको अवस्था बताउँछ । उदाहरणको लागि तलको तालिकाले आधार वर्ष (आ.व. २०६७/६८) मा रु १०० पर्ने कृषि, वन तथा मत्स्य पालनका उत्पादनहरू आ.व. २०७८/७९ मा रु १४८.५ पर्दछ भन्ने कुरा बताउँछ । त्यस्तै, समग्रमा आधार वर्ष आ.व. २०६७/६८ मा रु १०० पर्ने वस्तु तथा सेवाको मूल्य आ.व. २०७८/७९ मा रु १८२.१ पर्दछ भनेर बुझ्न सकिन्छ ।

तालिका ११.११: औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको मूल्य भाजक (GDP Deflector)

आर्थिक क्रियाकलापहरू	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
कृषि, वन र मत्स्य पालन	१३७.१	१४०.९	१४८.५
खानी तथा उत्खनन	१३८.२	१३५.४	१३९.३
उत्पादन मूलक उद्योग	१५३.८	१६९.३	१८५.३
बिजुली, ग्याँस, वाष्प तथा वातानुकूलित आपूर्ति सेवा	१४३.१	१४४.३	१४२.५
पानी आपूर्ति, ढल निकास, फोहोर व्यवस्थापन	१२७.०	१२८.३	१२९.६
निर्माण	१४६.२	१४९.८	१५०.६

थोक तथा खुद्रा व्यापार, गाडी तथा मोटरसाइकल मर्मत	१६५.०	१७७.१	१८६.९
यातायात तथा भण्डारण	१५९.९	१६६.७	१९९.३
आवास र भोजन सेवा	२०८.०	२१८.९	२२७.१
सूचना तथा सञ्चार	९६.६	१००.१	१०२.१
वित्तीय तथा बीमा क्रियाकलापहरू	२१५.५	२१९.८	२२७.३
घर जग्गा कारोबारको सेवा	१८८.०	१८९.६	१९७.८
पेशागत, वैज्ञानिक र प्राविधिक क्रियाकलापहरू	१८१.५	१८६.१	१९६.९
प्रशासनिक र सहयोगी सेवाका क्रियाकलापहरू	१८१.५	१८६.१	१९६.९
सार्वजनिक प्रशासन, रक्षा र अत्यावश्यक सामाजिक सुरक्षा	२७१.९	२७३.४	२८९.८
शिक्षा	२३२.८	२२०.४	२४८.१
मानव स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	२१९.४	२२२.७	२३५.०
अन्य सेवाका क्रियाकलापहरू	२१३.०	२२१.१	२३१.३
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन	१६६.६	१७१.४	१८२.१

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

यो सूचकलाई संक्षेपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स ११.१२: कुल ग्राहस्थ उत्पादन मुल्य भाजक

विवरण	व्याख्या
मापन:	समग्रमा राष्ट्रिय मूल्यमा भएको परिवर्तन मापन गर्दछ। यसलाई सुत्र (१४) को प्रयोग गरी मापन गरिन्छ ।
महत्व:	यो मुद्रास्फीतिको बृहत सूचक हो। यसको प्रयोगबाट प्रचलित मुल्य र वास्तविक मुल्यको कुल ग्राहस्थ उत्पादनलाई एक अर्कामा रूपान्तरण गर्न सकिन्छ । अर्थात् वस्तु तथा सेवामा भएको उत्पादनलाई मौद्रिक मानमा व्यक्त गर्दा मूल्यको असर हटाएर वास्तविक उत्पादनको आकार प्रस्तुत गर्न यो सूचक अत्यावश्यक हुन्छ ।
मापन इकाइ	प्रतिशतमा
ध्यान दिनुपर्ने:	आधार वर्षको लागि कुल ग्राहस्थ उत्पादन मुल्य भाजक १०० हुन्छ र त्यसपछिका वर्षका लागि सोही अनुसार घटी वा बढी हुदै जान्छ । यदि यो सूचक १०० भन्दा बढी भएमा मूल्य बढेको भन्ने बुझ्नुपर्दछ

	भने १०० भन्दा कम भएमा मूल्य घटेको भन्ने बुझ्नु पर्दछ । यो एउटा सूचकाङ्क भएको हुनाले यसको व्याख्या गर्दा विशेष ध्यान पुर्याउनु पर्दछ ।
मापदण्ड:	यो सूचकको पनि कुनै खास मापदण्ड हुँदैन तर तुलनात्मक अध्ययनको लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ । नेपालमा आ.व. २०७८/७९ मा अघिल्लो वर्षको तुलनामा कुल ग्राहस्थ उत्पादन भाजक ६.३ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ । अर्थात् ६.३ प्रतिशतले मुल्य बढेको छ ।
खण्डित तह:	औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार, राष्ट्रिय तह
जारी गर्ने आवृत्ति:	वार्षिक
जारी गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली काठमाण्डौ ।
वेबसाइट:	www.cbs.gov.np

औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार कुल ग्राहस्थ उत्पादनको संरचना (Composition of GDP by Industrial Division)

कुन देशमा कुन औद्योगिक क्रियाकलाप महत्वपूर्ण छ भन्ने कुरा जान्नको लागि कुन औद्योगिक क्रियाकलापले कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कति योगदान दिन्छ भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ । औद्योगिक क्रियाकलापको प्रचलित मूल्यको मूल्य अभिवृद्धिलाई आधारभूत मूल्यको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनले भाग गरेर उक्त औद्योगिक क्रियाकलापको योगदान गणना गरिन्छ

कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा योगदान =

$$\frac{\text{औद्योगिक क्रियाकलापको प्रचलित मूल्यको मूल्य अभिवृद्धि}}{\text{प्रचलित मुल्यको कुल गहस्थ उत्पादन आधारभूत मूल्यमा}} \times १०० \quad (१५)$$

औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार कुल ग्राहस्थ उत्पादनको संरचनाको लामो शृङ्खलाले अर्थशास्त्रीहरूलाई अर्थतन्त्रको संरचनामा भएको परिवर्तनको विश्लेषण गर्न मद्दत पुग्दछ । तालिका ११.१२ मा औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार कुल ग्राहस्थ उत्पादनको संरचना

प्रस्तुत गरिएको छ । यो तालिका केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क प्रकाशन गर्दा उपलब्ध गराइने तालिका (Composition of Gross Domestic Product by ISIC Division) को साभार हो । तलको तालिकाले नेपालको अर्थतन्त्रमा कृषि, वन तथा मत्स्य पालन क्रियाकलापको योगदान कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा उल्लेखनीय रूपमा घट्दै आइरहेको देखिन्छ भने थोक तथा खुद्रा व्यापार, गाडी तथा मोटरसाइकल मर्मत लगायतकेही क्रियाकलापको योगदान क्रमशः बढ्दै आइरहेको देखिन्छ ।

आ.व. २०७८/७९ को तथ्याङ्क हेर्दा नेपालको अर्थतन्त्रमा सबभन्दा धेरै योगदान कृषि, वन तथा मत्स्य पालन क्षेत्रको (२४ प्रतिशत) रहेको छ । त्यसपछि बढी हिस्सा हुने क्षेत्रहरूमा क्रमशः थोक तथा खुद्रा व्यापार, गाडी तथा मोटरसाइकल मर्मत (१६.४ प्रतिशत), घर जग्गा कारोबारको सेवा (८.८ प्रतिशत), शिक्षा (८.१ प्रतिशत), सार्वजनिक प्रशासन, रक्षा र अत्यावश्यक सामाजिक सुरक्षा (८.१ प्रतिशत) आदि रहेका छन् ।

तालिका ११.१२: औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार कुल ग्राहस्थ उत्पादनको संरचना
(Composition of GDP by Industrial Division) प्रतिशतमा

आर्थिक क्रियाकलापहरू	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
कृषि, वन र मत्स्य पालन	२५.१६	२४.९०	२३.९५
खानी तथा उत्खनन	०.६०	०.५९	०.५८
उत्पादन मूलक उद्योग	५.०८	५.४५	५.६५
बिजुली, ग्याँस, वाष्प तथा वातानुकूलित आपूर्ति सेवा	१.१८	१.१४	१.३७
पानी आपूर्ति, ढल निकास, फोहोर व्यवस्थापन	०.५९	०.५६	०.५१
निर्माण	६.२३	५.९५	६.१७
थोक तथा खुद्रा व्यापार, गाडी तथा मोटरसाइकल मर्मत	१५.०२	१५.९६	१६.४०
यातायात तथा भण्डारण	५.२६	५.३६	५.९८
आवास र भोजन सेवा	१.४७	१.६०	१.६५
सूचना तथा सञ्चार	२.२४	२.२२	२.०९
वित्तीय तथा बीमा क्रियाकलापहरू	७.०६	७.०१	६.८६
घर जग्गा कारोबारको सेवा	९.४२	९.०९	८.७९
पेशागत, वैज्ञानिक र प्राविधिक क्रियाकलापहरू	१.०३	१.०१	०.९९
प्रशासनिक र सहयोगी सेवाका क्रियाकलापहरू	०.८१	०.८०	०.७८
सार्वजनिक प्रशासन, रक्षा र अत्यावश्यक सामाजिक सुरक्षा	८.०७	७.८५	७.७३
शिक्षा	८.४१	८.१०	८.१०
मानव स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	१.७६	१.७८	१.७९
अन्य सेवाका क्रियाकलापहरू	०.६२	०.६३	०.६१
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन आधारभूत मूल्यमा	१००.००	१००.००	१००.००

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

बृहत् औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार कुल ग्राहस्थ उत्पादन, आर्थिक वृद्धिदर, मूल्य भाजक र कुल ग्राहस्थ उत्पादनको संरचना (GDP, GDP Growth Rate, Deflators and Composition by Broad Industry Group)

अन्तर्राष्ट्रिय स्तरीय औद्योगिक वर्गीकरण (International Standards Industrial Classification of All Economic Activities) अनुसार वस्तु तथा सेवा उत्पादनका क्रियाकलापहरूलाई २१ वटा मुख्य क्रियाकलापमा वर्गीकरण गरिएको छ । नेपालको सन्दर्भमा २१ वटा औद्योगिक क्रियाकलापहरू मध्ये पछिल्ला ४ आर्थिक क्रियाकलापहरू (कला, मनोरञ्जन तथा मनोविनोद; अन्य सेवा प्रदान गर्ने क्रियाकलापहरू; रोजगारदाताका रूपमा घरपरिवारका घरायसी क्रियाकलापहरू, आफ्ना प्रयोगका लागि छुट्याउन नसकिने विभिन्न वस्तु तथा सेवाहरू उत्पादन गर्ने क्रियाकलापहरू र बाह्य संघसंस्था एवं यसका अङ्गहरूका क्रियाकलापहरू) लाई अन्य सेवाका क्रियाकलापमा समावेश गरी प्रस्तुत १८ किसिमका आर्थिक क्रियाकलापहरू तालिकामा प्रस्तुत गरिन्छ ।

समग्र २१ औद्योगिक क्षेत्रलाई प्राथमिक क्षेत्र (Primary Sector), द्वितीय क्षेत्र (Secondary Sector) र सेवा क्षेत्र (Tertiary Sector) गरी तीन बृहत् औद्योगिक समूहमा वर्गीकरण गरिएको छ । प्राथमिक क्षेत्र अन्तर्गत कृषि, वन तथा मत्स्य पालन र खानी तथा उत्खनन क्षेत्र पर्दछन् । द्वितीय क्षेत्र अन्तर्गत उद्योग, विद्युत तथा ग्याँस, पानीको आपूर्ति र निर्माण क्षेत्र पर्दछन् । सेवाक्षेत्र अन्तर्गत थोक तथा खुद्रा व्यापार, अवास तथा भोजन सेवा, यातायात सञ्चार तथा भण्डारण, वित्तीय

मध्यस्थता, घरजग्गा कारोवार, पेशागत तथा प्रशासनिक व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन तथा रक्षा, शिक्षा, स्वास्थ्य र अन्य सेवाहरू पर्दछन् ।

तालिका ११.१३ मा बृहत् औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार कुल गार्हस्थ्य उत्पादन, आर्थिक वृद्धिदर, कुल गार्हस्थ्य उत्पादन मूल्य भाजक र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको संरचना प्रस्तुत गरिएको छ । बृहत् औद्योगिक वर्गीकरण अनुसारका अनुमानहरूले अर्थशास्त्रीहरूलाई क्षेत्रगत नीति निर्माणमा मद्दत पुग्दछ । आ.व. २०७८/७९ मा कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा प्राथमिक क्षेत्रको अंश २४.५ प्रतिशत, द्वितीय क्षेत्रको अंश १३.७ प्रतिशत र सेवा क्षेत्रको अंश ६१.८ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै प्राथमिक क्षेत्रको वृद्धिदर २.४४ प्रतिशत, द्वितीय क्षेत्रको वृद्धिदर १०.२९ प्रतिशत र सेवा क्षेत्रको वृद्धिदर ५.९३ प्रतिशत रहेको छ ।

तालिका ११.१३: बृहत् औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार कुल ग्राहस्थ उत्पादन, आर्थिक वृद्धिदर, कुल ग्राहस्थ उत्पादन मूल्य भाजक र कुल ग्राहस्थ उत्पादनको संरचना

विवरण	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
प्रचलित आधारभूत मूल्यमा जीडीपी (रु दश लाखमा)	३४२८५२४	३६६२४९८	४१०५५४१
प्राथमिक क्षेत्र	८८२९६१	९३३४४९	१००७१९३
द्वितीय क्षेत्र	४४८०४२	४७९८७५	५६२६४४
सेवाक्षेत्र	२०९७५२२	२२४९१७४	२५३५७०५
स्थिर आधारभूत मूल्यमा जीडीपी (रु दश लाखमा)	२०५८१४९	२१३६९९२	२२५४३१४
प्राथमिक क्षेत्र	६४४०२६	६६३०५७	६७९२१०
द्वितीय क्षेत्र	३०३३३२	३१६५६२	३४९१३९

सेवाक्षेत्र	१११०७९१	११५७३७३	१२२५९६५
जीडीपीको वार्षिक वृद्धिदर आधारभूत मूल्यमा (प्रतिशतमा)	-२.४२	३.८३	५.४९
प्राथमिक क्षेत्र	२.३२	२.९५	२.४४
द्वितीय क्षेत्र	-४.११	४.३६	१०.२९
सेवा क्षेत्र	-४.५३	४.१९	५.९३
जीडीपीको मूल्य भाजक	१६७	१७१	१८२
प्राथमिक क्षेत्र	१३७.१	१४०.८	१४८.३
द्वितीय क्षेत्र	१४७.७	१५१.६	१६१.२
सेवा क्षेत्र	१८८.८	१९४.३	२०६.८
जीडीपीको संरचना			
प्राथमिक क्षेत्र	२५.८	२५.५	२४.५
द्वितीय क्षेत्र	१३.१	१३.१	१३.७
सेवा क्षेत्र	६१.२	६१.४	६१.८

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्कको परिमार्जन नीति र प्रकाशन (Revision and Dissemination Policy of National Accounts Statistics)

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्कलाई प्रारम्भिक, संसोधित वा परिमार्जित र अन्तिम गरी तिन प्रकारमा प्रकाशित गर्ने गरेको छ । चालु आर्थिक वर्षको छ देखि नौ महिनासम्मका आर्थिक क्षेत्रहरूसँग सम्बन्धित आँकडा तथा सूचनाहरू एवम हालको अवस्था र विगतका अवस्थाका आधारमा बाँकी अवधिको लागि वस्तु तथा सेवाको उत्पादन अनुमान गरी वैशाख महिनाको दोस्रो हप्ता राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्कको प्रारम्भिक अनुमान तयार गरी प्रकाशन गरिन्छ । सोही समयमा अघिल्लो आर्थिक वर्षको प्रारम्भिक अनुमानलाई प्राप्त

सूचना तथा तथ्याङ्कको आधारमा संशोधन गरी परिमार्जित तथ्याङ्कको रूपमा प्रकाशन गरिन्छ, भने त्यो भन्दा अघिल्लो वर्षको परिमार्जित तथ्याङ्कलाई सूचना र तथ्याङ्कको आधारमा संशोधन गरी अन्तिम तथ्याङ्कको रूपमा प्रकाशन गरिन्छ । यसरी केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्कलाई परिमार्जन गर्दै अन्तिम रूप दिन तीन वर्ष लाग्ने गरेको देखिन्छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले वैशाख महिनामा तयार गरी प्रकाशन गरेको राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क पछि अर्थ मन्त्रालयले स्रोतमा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग उल्लेख गरी आर्थिक सर्वेक्षणमा प्रकाशन गर्दछ ।

राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क तयार गरी प्रकाशन गर्न विभिन्न स्रोतका तथ्याङ्कहरू प्रयोग गर्नुपर्दछ । गुणस्तरीय राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्कको लागि उक्त तथ्याङ्क निकाल्नमा प्रयोग हुने तथ्याङ्कहरू पनि सही, भरपर्दो र विश्वसनीय हुनु आवश्यक छ । तथ्याङ्क उपलब्ध गराउने निकाय, तथ्याङ्क उत्पादन गर्ने निकाय र प्रयोगकर्ता बीचको सहकार्य र सहयोगबाट मात्र राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्कको गुणस्तर बृद्धि गर्न सकिन्छ ।

बचत, लगानी र स्रोत अन्तर

परिचय

सरल भाषामा बचत भनेको आम्दानीबाट उपभोगमा भएको खर्च घटाई बाँकी रहेको रकम हो । त्यसैले बचतको बारेमा बुझ्नको लागि आम्दानी र खर्चको बारेमा जान्नुपर्ने हुन्छ । आवासीय संस्थागत इकाइहरूले वस्तु तथा सेवा उत्पादनबाट आम्दानी गर्दछन्,

जसलाई कुल गार्हस्थ्य उत्पादन भनिन्छ । साथै गैर आवासीय संस्थागत इकाइमा पुँजी लगानी गरे बापत वा उत्पादन प्रक्रियामा श्रम उपलब्ध गराए बापत आवासीय संस्थागत इकाइहरूले आम्दानी गर्दछन् । यस्तो आम्दानीलाई प्राथमिक आय (Primary Income) भनिन्छ । आवासीय संस्थागत इकाइहरूलाई सहयोग वा अनुदानको रूपमा चालु हस्तान्तरण मार्फत समेत आय प्राप्त भएको हुन्छ । यस्तो आम्दानीलाई द्वितीय आय (Secondary Income) भनिन्छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा खुद प्राथमिक आय र खुद द्वितीय आय जोड्दा अर्थतन्त्रमा उपलब्ध कुल राष्ट्रिय खर्च योग्य आय (Gross National Disposable Income-GNDI) को अनुमान प्राप्त हुन्छ । राष्ट्रिय लेखा प्रणाली अनुसार घरपरिवार, सरकार र घरपरिवारलाई सहयोग गर्ने नाफा रहित संस्थाले व्यक्तिगत वा सामूहिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्न वस्तु तथा सेवाको अन्तिम उपभोग गर्दछन् । यस्तो किसिमको उपभोगमा खाद्य वस्तुको उपभोग, गैर खाद्य वस्तु जस्तै लत्ता कपडा, भाँडाकुँडा, घरायसी प्रयोगका मेशिननेरी सामानको उपभोग, सेवा जस्तै: शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, आवास, मनोरञ्जन आदिको उपभोग, समुदायले उपयोग गर्ने ढल निकास, बाटोको सुविधा, सामुदायिक सुरक्षाको उपभोग आदि पर्दछन् । यस्ता सबै उपभोगलाई जोडेर अन्तिम उपभोगको अनुमान तयार गरिन्छ । व्यावसायिक प्रतिष्ठानले गर्ने मध्यवर्ती उपभोग (Intermediate Consumption) लाई अन्तिम उपभोगमा समावेश गर्नु हुँदैन । अन्तिम उपभोगमा भएका खर्चहरू संस्थागत इकाइको आयबाट गरिएको हुन्छ । यसरी कुल खर्चयोग्य आयबाट अन्तिम

उपभोग गरी बाँकी रहेको रकम नै बचत हो । कुल खर्च योग्य आयभन्दा अन्तिम उपभोग बढी भएमा बचत ऋणात्मक हुन्छ । व्यावसायिक हिसाबमा लगानी भनेको पुँजी निर्माण र कच्चा पदार्थको खरिदमा हुने खर्च हो । लगानीलाई राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्कमा कुल स्थिर पुँजी निर्माण (Gross Fixed Capital Formation: GFCF) भन्ने गरिन्छ । ^३कुल स्थिर पुँजी निर्माण एक सन्दर्भ अवधि भन्दा बढि समय उत्पादन प्रक्रियामा प्रयोग हुने स्थायी प्रकृतिका उत्पादित सम्पत्तिसँग सम्बन्धित छ । जस्तै: उत्पादन प्रक्रियामा प्रयोग हुने मेशिननेरी तथा औजारहरू, यातायातका साधनहरू, भवन, कम्प्युटर तथा सफ्टवेयर आदि । साथै जैविक पुँजी जस्तै फलफूलको उत्पादन दिइरहेको बगैँचा, दूध उत्पादन दिइरहेको गाईवस्तु, प्रजननको लागि पालिएको बहरआदि समेत कुल स्थिर पुँजी निर्माणका अंश हुन् । गैर उत्पादित सम्पत्ति जस्तै: जमिनको मूल्यलाई कुल स्थिर पुँजी निर्माणमा समावेश गरिँदैन तर यस्ता सम्पत्तिको हक हस्तान्तरणमा लागेको खर्च भने कुल स्थिर पुँजी निर्माणमा समावेश गरिन्छ । सन्दर्भ अवधिमा खरिद वा प्राप्त भएका यस्ता सम्पत्तिको मूल्यबाट बिक्री वा हस्तान्तरण भएका सम्पत्तिको मूल्य घटाएर कुल स्थिर पुँजी निर्माणको अनुमान तयार गरिन्छ । बाह्य विश्व सँग हुने व्यापार सन्तुलन (वस्तु तथा सेवाको निर्यात तथा आयातको भिन्नता) ले लगानी र बचत बीचको सम्बन्ध मापन

---

^३OECD (2022), "Investment (GFCF)" (indicator), <https://doi.org/10.1787/b6793677-en> (accessed on 31 July 2022)

गर्छ । सामान्य भाषामा भन्नुपर्दा बचत (Saving) रकम अर्थतन्त्र भित्र पुँजी निर्माणको लागि उपलब्ध हुन्छ । बचत र लगानीको अन्तरलाई स्रोत अन्तर भनिन्छ । पुँजी निर्माण बचत भन्दा बढी भएमा स्रोत अन्तर ऋणात्मक हुन्छ । विकासोन्मुख देशहरूमा प्रायः स्रोत अन्तर ऋणात्मक हुने गर्दछ । स्रोत अन्तर ऋणात्मक हुँदा देशको अर्थतन्त्र केही हदसम्म बाह्य विश्वसँग निर्भर हुन्छ । यस पाठमा यिनै विषयहरूसँग सम्बन्धित सूचकहरूका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

प्रमुख सूचकहरू

अन्तिम उपभोग (Final Consumption)

माथि उल्लेख गरिए बमोजिम घरपरिवार, सरकार र घरपरिवारलाई सहयोग गर्ने नाफा रहित संस्थाले व्यक्तिगत वा सामूहिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्न वस्तु तथा सेवाको अन्तिम उपभोग गर्दछन् । यी संस्थागत एकाइहरूको जम्मा उपभोग नै अन्तिम उपभोग हो ।

सरकारी उपभोग (Government Consumption)

अर्थतन्त्रमा सरकारको भूमिका व्यावसायिक संस्थाहरू वा घरपरिवारको भन्दा स्वाभाविक रूपमा भिन्न हुन्छ । सरकारले व्यक्तिगत उपयोगका वस्तु तथा सेवा वा सामुदायिक उपयोगका सेवाहरू जस्तै: शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा आदि उत्पादन गरी निःशुल्क वा लागत भन्दा धेरै कम मूल्यमा उपभोक्तालाई उपलब्ध गराएको हुन्छ । सरकारले सिधै घरपरिवारको लागि उपलब्ध गराएका व्यक्तिगत उपयोगका वस्तु वा सेवामा भएको खर्चलाई सरकारको

व्यक्तिगत उपभोग (Individual Consumption of Government) र सरकारले समुदायका लागि उपलब्ध गराएका सामुदायिक उपयोगका सेवामा भएको खर्चलाई सरकारको सामुदायिक उपभोग (Community Consumption of Government) भनिन्छ । व्यक्तिगत उपभोगमा भएको खर्च र सामुदायिक उपभोगमा भएको खर्चको जोड नै सरकारको उपभोग हो ।

निजी उपभोग (Private Consumption)

आवासीय घरपरिवारले आफ्ना अवश्यकता परिपूर्ति गर्न स्वदेशमा उत्पादित वा आयात गरिएका वस्तु तथा सेवाको उपभोग गरेका हुन्छन् । घरपरिवारले वस्तु तथा सेवाको उपभोगमा गरेका सबै खर्चलाई निजी उपभोग (Private Consumption) भनिन्छ । यसमा निजी उपभोग गर्नका लागि खरिद गरेका वस्तु तथा सेवा र घरपरिवारले आफै उत्पादन गरी उपभोग गरेका सबै वस्तुहरूको मूल्यका साथै आवास खर्च समेत जोड्नु पर्दछ । परिवार आफ्नै निजी घरमा बसेको छ भने पनि त्यसको विभिन्न विधिबाट अनुमानित भाडा तय गरी निजी उपभोगमा समावेश गर्नुपर्दछ ।

घरपरिवारलाई सेवा दिने नाफारहित संस्थाको उपभोग (Consumption of Non Profit Institution Serving Household-NPISH)

घरपरिवारलाई सेवा दिने नाफारहित संस्थाले आफ्नो उपभोगको लागि वा घर परिवारलाई निःशुल्क उपलब्ध गराउनको लागि वस्तु तथा सेवामा गरेको खर्चलाई घरपरिवारलाई सेवा दिने नाफारहित संस्थाको उपभोग भनिन्छ ।

तलको तालिका नं. १ मा आर्थिक वर्ष २०७६/७७, २०७७/७८ र २०७८/७९ को नेपालको अन्तिम उपभोगको तथ्याङ्क प्रस्तुत गरिएको छ । यी वर्षहरूमा अन्तिम उपभोग कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको क्रमशः ९४.३%, ९२.३% र ९०.७% रहेको छ । यसबाट नेपालको अन्तिम उपभोगको हिस्सा क्रमिक रूपमा सूक्ष्म तवरले घटिरहेको देखिन्छ । अन्तिम उपभोगको हिस्सा घट्दै जानु भनेको बचत वा लगानी योग्य आयको हिस्सा बढ्दै जानु पनि हो । औद्योगिक देशहरूमा सरदरमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ६० प्रतिशत उपभोगमा खर्च हुन्छ । विकसित देशहरूमा उपभोगमा खर्च अझै धेरै हुन्छ । नेपालमा औसतमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ९० प्रतिशत भन्दा बढी अन्तिम उपभोगमा खर्च भएको तथ्याङ्कले देखाएको छ ।

तालिका ११.४.१: अन्तिम उपभोग (रु दशलाखमा)

विवरण	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
सरकारको सामुदायिक उपभोग (क)	२१९३०४	२२१४७८	२५४७८३
सरकारको व्यक्तिगत उपभोग (ख)	१३३३१३	१३७७८२	१४४९८२
सरकारको जम्मा उपभोग (ग)=(क+ख)	३५२६१७	३५९२६०	३९९७६५
निजी उपभोग			
खाद्य वस्तुको उपभोग (घ)	१५८४९९७	१७३४८५७	१९२२०९५
गैर खाद्यवस्तुको उपभोग (ङ)	६२१३६९	६५९३३६	७२८४४४
सेवाको उपभोग (च)	१०४००५६	११२०४११	१२६८०२४
जम्मा निजी उपभोग (छ)=(घ+ङ+च)	३२४६४२२	३५१४६०४	३९१८५६३
घरपरिवारलाई सेवा दिने नाफारहित संस्थाको उपभोग (ज)	६७२५६	७३७४१	८३३४३
जम्मा अन्तिम उपभोग(झ) =(ग+छ+ज)	३६६६२९५	३९४७६०५	४४०१६७१
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा अन्तिम उपभोगको प्रतिशत	९४.२८	९२.२९	९०.७३

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

अन्तिम उपभोगलाई सामान्य सुत्रमा देहाय बमोजिम व्यक्त गरिन्छः
 अन्तिम उपभोग = सरकारको उपभोग + निजी उपभोग +
 घरपरिवारलाई सेवा दिने नाफारहित संस्थाको उपभोग (१)

(Final Consumption = Government Consumption + Private Consumption + NPISH Consumption)

अन्तिम उपभोगलाई देहाय बमोजिम संक्षेपीकरण गरिएको छः

बक्स ११.४.१: अन्तिम उपभोग

विवरण	व्याख्या
मापन	समग्रमा अर्थतन्त्रमा सन्दर्भ अवधिमा भएको अन्तिम उपभोग मापन गर्दछ । गणितीय रूपमा माथिको सुत्र (१) बमोजिम मापन गरिन्छ ।
महत्व	जीवनस्तर मापनको एक महत्वपूर्ण सूचक । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा यसको हिस्साले लगानीयोग्य बचतको हिस्सा कति छ भनेर अनुमान लगाउन सकिन्छ ।
मापन इकाइ ध्यान दिनुपर्ने:	वार्षिक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशतमा र प्रचलित बजार मूल्यमा व्यक्त गरिएको इकाइ कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशत वा मूल्य के हो सोहि अनुसार प्रयोग एवम् व्याख्या गर्नुपर्दछ ।
मापदण्ड	अन्तिम उपभोगको कुनै मापदण्ड हुँदैन तर औद्योगिक मुलुक, विकसित मुलुकहरूको अवस्था हेरेर तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी देशकै विभिन्न वर्षहरूको तुलनात्मक अध्ययन पनि गर्न सकिन्छ । जस्तै नेपालमा आ.व. २०७८/७९ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब ९१ प्रतिशत अन्तिम उपभोगमा खर्च भएको देखिन्छ जुन अघिल्ला वर्षहरूको तुलनामा केही कम हो ।
खण्डित तह जारी गर्ने आवृत्ति:	राष्ट्रिय, सरकारी, निजी तथा नाफा नकमाउने संस्था त्रैमासिक, वार्षिक
जारी गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली काठमाण्डौ ।
वेबसाइट	www.cbs.gov.np

कुल बचत (Gross Saving)

नेपालमा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले बचत मापनका २ वटा सूचकः
 कुल गार्हस्थ्य बचत तथा कुल राष्ट्रिय बचत तयार गरी प्रयोगमा

ल्याएको देखिन्छ । तर अरू धेरै जसो देशमा कुल बचतमात्र अनुमान गरी प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

कुल गार्हस्थ्य बचत (Gross Domestic Saving)

कुल गार्हस्थ्य उत्पादनबाट अन्तिम उपभोग घटाएर कुल गार्हस्थ्य बचतको तथ्याङ्क तयार गरिन्छ । साथै, कुलगार्हस्थ्य उत्पादनमा कुल गार्हस्थ्य बचतको प्रतिशत समेत निकालिन्छ । जसबाट नीति निर्माताहरूलाई देशको उत्पादनको कति प्रतिशत उपभोगमा खपत हुन्छ र कति प्रतिशत बचत हुन्छ भन्ने अनुमान प्राप्त हुन्छ । खासगरी बचतलाई बढाएर पुँजी निर्माणमा उपयोग गर्ने सबै देशको लक्ष्य हुन्छ । कुल गार्हस्थ्य बचतलाई सुत्रमा देहाय बमोजिम व्यक्त गर्न सकिन्छ:

कुल गार्हस्थ्य बचत = कुल गार्हस्थ्य उत्पादन - अन्तिम उपभोग
(२)

(Gross Domestic Saving = GDP – Final Consumption)

कुल राष्ट्रिय बचत (Gross National Saving)

कुल राष्ट्रिय खर्च योग्य आय (Gross National Disposable Income) बाट अन्तिम उपभोग घटाएर कुल राष्ट्रिय बचतको तथ्याङ्क तयार गरिन्छ । साथै, कुलगार्हस्थ्य उत्पादनमा कुल राष्ट्रिय बचतको प्रतिशत समेत निकालिन्छ । कुल राष्ट्रिय बचत भनेको अर्थतन्त्र भित्र स्थिर पुँजी निर्माणको लागि उपलब्ध रकम हो । यसलाई निम्नानुसार हिसाब गरेर निकालिन्छ:

कुल राष्ट्रिय बचत = कुल राष्ट्रिय खर्च योग्य आय - अन्तिम उपभोग
(३)

(Gross National Saving = GNDI – Final Consumption)

तालिका नं. ११.४.२ मा नेपालको बचत सम्बन्धी तथ्याङ्क प्रस्तुत गरिएको छ । जसअनुसार कुल गार्हस्थ्य बचतभन्दा कुल राष्ट्रिय बचत निकै नै धेरै देखिन्छ । राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा प्राथमिक आय र द्वितीय आयको ठूलो योगदान भएका कारणले यस्तो भएको हो ।

तालिका नं. ११.४.२: कुल बचत (रु दशलाखमा)

विवरण	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन	३८८८७०४	४२७७३०२	४८५१६२५
कुल गार्हस्थ्य बचत	२२२४०९	३२७६९७	४४९९५४
कुल राष्ट्रिय बचत	१२५०५८४	१४२४३०५	१५५०१२८
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कुल गार्हस्थ्य बचतको प्रतिशत	५.७२	७.६६	९.२७
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कुल राष्ट्रिय बचतको प्रतिशत	३२.१६	३३.३०	३१.९५

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

कुल बचतलाई संक्षेपमा देहाय अनुसार बक्समा प्रस्तुत गरिएको छ ।

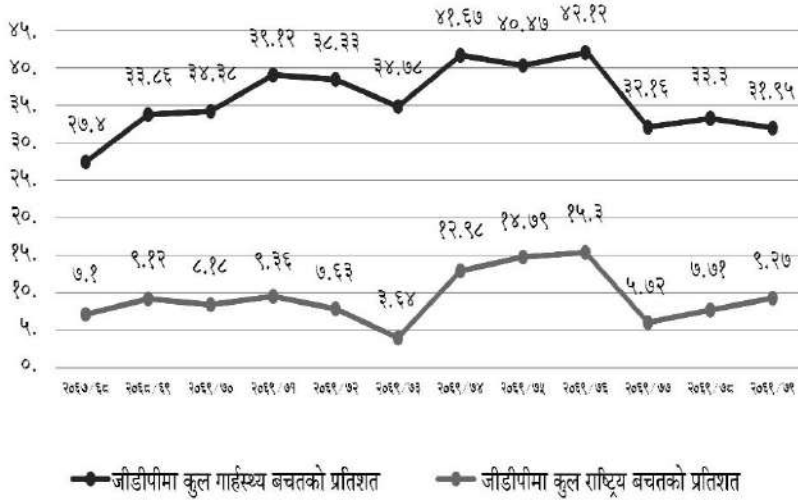
बक्स ११.४.२: कुल राष्ट्रिय बचत

विवरण	व्याख्या
मापन:	अर्थतन्त्रमा सन्दर्भ अवधिमा भएको बचतको मापन गर्दछ । माथि सुत्र (२) र सुत्र (३) मा उल्लेख गरिए बमोजिम गणितीय हिसाब गरी निकालिन्छ ।
महत्व:	बचत लगानिको आधार हो । तसर्थ लगानी नीति तर्जुमा गर्नको लागि यो एउटा महत्वपूर्ण सूचक हो ।
मापन इकाइ:	वार्षिक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशतमा र मूल्यमा तालिका र रेखा चित्रमा पनि प्रस्तुत गरिन्छ ।
ध्यान दिनुपर्ने:	वार्षिक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशतमा व्यक्त गरिएको छ वा मूल्यमा मात्र व्यक्त गरिएको छ भन्ने कुराको विशेष हेक्का राख्नुपर्दछ ।
मापदण्ड:	कुल बचतको कुनै मापदण्ड हुदैन तर तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ । जस्तै: नेपालमा आ.व. २०७८/७९ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको

	करिब ३२ प्रतिशत कुल राष्ट्रिय बचत भएको छ । जुन अधिल्ला वर्षहरूको भन्दा कम हो ।
खण्डित तह:	राष्ट्रिय र प्रादेशिक तह
जारी गर्ने आवृत्ति:	त्रैमासिक र वार्षिक
जारी गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली काठमाण्डौ ।
वेबसाइट	www.cbs.gov.np

तलको चित्र नं. ११.क.१ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कुल गार्हस्थ्य बचत र कुल राष्ट्रिय बचतको प्रतिशत व्यक्त गरी समय श्रृङ्खला सहित तुलनात्मक प्रस्तुति गरिएको छ । बाह्र वर्षको अवधिमा दुवै चरका रेखाहरू झण्डै झण्डै उस्तै प्रकृतिमा रहेका देखिन्छन् । यद्यपी आर्थिक वर्ष २०७३/७४ देखि २०७५/७६ सम्म कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा बचतको प्रतिशत बढेको देखिन्छ भने त्यसपछिको वर्षमा घटेर पछिल्ला वर्षमा स्थिर रहेको पाइन्छ । आर्थिक वर्ष २०७६/७७ देखि २०७८/७९ सम्ममा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कुल गार्हस्थ्य बचतको प्रतिशत सामान्य रूपमा बढेको भएता पनि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कुल राष्ट्रिय बचतको प्रतिशत नगन्य रूपमा घटेको देखिन्छ । यस किसिमको विश्लेषणले कुल बचतको कस्तो अवस्था छ भनेर भन्न सक्तियो तर किन यस्तो अवस्था भयो भन्नका लागि थप अनुसन्धानको आवश्यकता हुन्छ ।

चित्र ११.क.१ : जीडीपीमा बचतको प्रतिशत

कुल पुँजी निर्माण (Gross Capital Formation: GCF)

राष्ट्रिय लेखा प्रणालीमा कुल पुँजी निर्माण भनेको अर्थशास्त्रमा पुँजीगत वस्तुमा लगानीको अवधारणासँग मेल खान्छ । कुल पुँजी निर्माणमा भएको लगानीले भविष्यमा उत्पादन र उपभोगमा हुने वृद्धिलाई संकेत गर्दछ । कुल पुँजी निर्माण अन्तर्गत कुल स्थीर पुँजी निर्माण, मौज्जातमा परिवर्तन र बहुमूल्य वस्तुको खरिद वा प्राप्ति तथा बिक्री वा हस्तान्तरण पर्दछन् ।

कुल स्थीर पुँजी निर्माण (Gross Fixed Capital Formation)

उत्पादन प्रक्रियामा लामो समय प्रयोग हुने सन्दर्भ अवधिमा खरिद वा प्राप्ति गरेको उत्पादित स्थायी प्रकृतिका सम्पत्तिहरूको मूल्यबाट बिक्री वा हस्तान्तरण भएको सम्पतिको स्थीर मूल्य घटाएर कुल

पुँजी निर्माणको तथ्याङ्क प्राप्त गरिन्छ । गैर उत्पादित सम्पत्तिहरूको हकमा हस्तान्तरण बापत लागेको शुल्क मात्र कुल स्थायी पुँजी निर्माणमा समावेश गर्नुपर्दछ । नेपालमा सरकारको, सरकारी संस्थानहरूको र निजी क्षेत्रको कुल स्थीर पुँजी निर्माणको छुट्टाछुट्टै अनुमान तयार गरी सबैलाई जोडेर अर्थतन्त्रको कुल स्थीर पुँजीको तथ्याङ्क तयार गर्ने गरिएको छ ।

मौज्दातमा परिवर्तन (Change in Inventories)

मौज्दातमा परिवर्तन अन्तर्गत निम्न शीर्षकहरू समावेश गरिन्छ ।

१. मध्यवर्ती उपभोगको लागि खरिद गरी प्रयोग नगरिएका वस्तुहरू
२. बिक्रीको लागि तयार गरिएका तयारी वस्तुहरू
३. कार्य प्रगति (पुँजीगत कार्य प्रगति बाहेक)

उपरोक्त वस्तुहरूको सन्दर्भ अवधिको अन्तिम मौज्दातबाट सुरुको मौज्दात घटाएर मौज्दातमा भएको परिवर्तन मापन गरिन्छ ।

बहुमूल्य वस्तुको खरिद वा प्राप्ति तथा बिक्री वा हस्तान्तरण (Acquisition Less Disposals of Valuables)

सन्दर्भ अवधिमा बहुमूल्य वस्तु जस्तै: बहुमूल्य धातुका गरगहनाहरू, थाङ्गाहरू, चित्रकलाहरू आदिको खुद खरिद वा प्राप्तिको मूल्य (खरिद वा प्राप्ति - बिक्री वा हस्तान्तरण) कुल पुँजी निर्माणमा समावेश गर्नुपर्दछ । नेपालमा यसको आकार न्यून भएकोले अलगगै तथ्याङ्क तयार नगरी कुल स्थीर पुँजी निर्माणमा समावेश गरिएको छ ।

तालिका नं. ११.४.३ मा आर्थिक बर्ष २०७६/७७ देखि २०७८/७९ सम्मको नेपालको कुल पुँजी निर्माण सम्बन्धी तथ्याङ्क प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ११.४.३: कुल पुँजी निर्माण (रु दशलाखमा)

विवरण	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
कुल पुँजी निर्माण	११८३७७२	१५३०५१३	१८०७२९०
कुल स्थायी पुँजी निर्माण	११८४८५८	१२७६८५७	१४२५०७७
सरकार	२०६८३०	२७०६८४	२७५६५४
सरकारी संस्थानहरू	९३०२५	८८९५७	८५०६७
निजी क्षेत्र	८८५००३	९१७२१६	१०६४३५६
भण्डारणमा परिवर्तन	-११२५	२५३६५६	३८२२१३
कुल ग्रहस्थ उत्पादनमा स्थीर पुँजी निर्माणको प्रतिशत	३०.४७	२९.८५	२९.३७

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

कुल पुँजी निर्माण सम्बन्धी सूचकलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम बक्समा प्रस्तुत गरिएको छ:

बक्स ११.४.३: कुल पुँजी निर्माण

विवरण	व्याख्या
मापन महत्व	अर्थतन्त्रमा सन्दर्भ अवधिमा भएको लगानीको मापन गर्दछ । लगानीको आधारमा भविष्यमा उत्पादनको सुनिश्चितता के कस्तो छ भनेर अध्ययन गर्न सकिन्छ ।
मापन इकाइ ध्यान दिनुपर्ने:	वार्षिक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशत, मूल्य र तालिकामा वार्षिक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशत वा मूल्य के मा प्रस्तुत भएको छ भन्ने कुराको विशेष हेक्का राख्नुपर्दछ ।
मापदण्ड	कुल पुँजी निर्माणको कुनै मापदण्ड हुँदैन तर तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ । जस्तै: नेपालमा आ.व. २०७८/७९ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब २९ प्रतिशत कुल स्थीर पुँजी निर्माण भएको देखिन्छ जुन अघिल्ला वर्षहरूमा भन्दा नजानिंदो हिसाले कम हो ।
खण्डित तह	राष्ट्रिय, प्रादेशिक

जारी गर्ने आवृत्ति:	त्रैमासिक, वार्षिक
जारी गर्ने निकाय:	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली काठमाण्डौ ।
वेबसाइट	www.cbs.gov.np

स्रोत अन्तर (Resource Gap)

स्रोत अन्तरले विभिन्न आवासीय संस्थागत इकाइहरूको आयको स्रोत र विभिन्न खर्चसँग सम्बन्ध राख्दछ । घर परिवारको स्रोत अन्तर भन्नाले घरपरिवारको विभिन्न स्रोतबाट भएको आय (जस्तै: व्यवसाय वा खेतीपाती, तलब ज्याला, विप्रेषण, हस्तान्तरण आदिबाट हुने आय) र घरपरिवारले विभिन्न शीर्षक (जस्तै: खाद्यान्न, गैर खाद्य पदार्थ, विभिन्न सेवा आदि) मा गर्ने खर्चको अन्तर हो । सरकारको स्रोत अन्तर भन्नाले सरकारको विभिन्न स्रोतबाट भएको आय (जस्तै: कर, रोयल्टी, जरिवाना, अनुदान सहयोग, हस्तान्तरण आदिबाट हुने आय) र सरकारले विभिन्न शीर्षक (जस्तै: तलब ज्याला, सार्वजनिक प्रशासन तथा सुरक्षा, मेसिनरी तथा उपकरण, सार्वजनिक निर्माण) मा गर्ने खर्चको अन्तर हो । वित्तीय लेखाको स्रोत अन्तर भन्नाले वित्तीय सम्पत्तिमा खुद परिवर्तन (Change in Assets) र वित्तीय दायित्वमा खुद परिवर्तन (Change in Liabilities) को अन्तर हो ।

राष्ट्रिय लेखामा स्रोत अन्तर भन्नाले अर्थतन्त्रको कुल राष्ट्रिय बचत (Gross National Saving) र कुल स्थिर पुँजी निर्माण (Gross Fixed Capital Formation) को अन्तर हो । जहिले पनि राष्ट्रिय लेखा र वित्तीय लेखाको स्रोत अन्तर बराबर हुनुपर्दछ । राष्ट्रिय लेखामा स्रोत अन्तर धनात्मक भएको अर्थतन्त्रले अर्को अर्थतन्त्रलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा वित्तीय लगानी उपलब्ध गराउन सक्ने हुन्छ,

जसलाई नेट लेन्डिङ (Net Lending) को अवस्था भनिन्छ । स्रोत अन्तर ऋणात्मक भएको अर्थतन्त्रले अर्को अर्थतन्त्रबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा वित्तीय लगानी लिनुपर्ने हुन्छ, जसलाई नेट बोरोविङ (Net Borrowing) को अवस्था भनिन्छ । स्रोत अन्तरलाई सुत्रमा देहाय बमोजिम व्यक्त गर्न सकिन्छ:

स्रोत अन्तर = कुल राष्ट्रिय बचत - कुल स्थायी पुँजी निर्माण (४)
 Resource Gap = (GNS- GFCF) = (Net Lending (+)/Net Borrowing (-)

तलको तालिका नं.११ क ४ मा आर्थिक बर्ष २०७६/७७ देखि २०७८/७९ सम्मको बचत, पुँजी निर्माण तथा स्रोत अन्तरको तथ्याङ्क प्रस्तुत गरिएको छ । आर्थिक बर्ष २०७६/७७ मा स्रोत अन्तर धनात्मक भएता पनि त्यसपछिका बर्षहरूमा ऋणात्मक छ ।

तालिका ११.क.४: कुल राष्ट्रिय बचत, स्थायी पुँजीनिर्माण तथा स्रोत अन्तर (रु दशलखमा)

विवरण	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
कुल राष्ट्रिय बचत	१२५०५८४	१४२४३३५	१५५०९२८
कुल स्थायी पुँजी निर्माण	११८३७३२	१५३०५१३	१८०७२९०
स्रोत अन्तर (Net Lending (+)/Net Borrowing(-))	६६८५१	-१०६१७९	-२५७१६२
कुल ग्रहस्थ उत्पादनमा स्रोत अन्तरको प्रतिशत	१.७२	-२.४८	-५.३०

स्रोत अन्तरलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम व्यक्त गरिएको छ:

बक्स ११.४.४: स्रोत अन्तर

विवरण	व्याख्या
मापन	मापन: अर्थतन्त्रमा सन्दर्भ अवधिमा स्रोत अन्तरको मापन गर्दछ । माथि सुत्र (४) बमोजिम गणना गरिन्छ ।
महत्व	अर्थतन्त्रको वर्तमान वित्तीय अवस्थाको जानकारी प्राप्त हुने । अर्थतन्त्रले बाह्य अर्थतन्त्रलाई सापटि दिन सक्ने अवस्थामा छ वा लिनुपर्ने अवस्थामा छ भन्ने विषय स्पष्ट पार्दछ ।
मापन इकाइ ध्यान दिनुपर्ने:	वार्षिक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशतमा र मूल्यमा वार्षिक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशतमा वा मूल्यमा के मा व्यक्त गरिएको छ भन्ने कुरामा तथ्याङ्कमा प्रयोग गर्न समयमा विशेष ख्याल गर्नुपर्दछ ।
मापदण्ड	स्रोत अन्तरको कुनै विशेष मापदण्ड हुँदैन तर तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ । जस्तै: नेपालमा आ.व. २०७८/७९ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिव ५.३० प्रतिशत ऋणात्मक स्रोत अन्तर रहेको छ, जुन अघिल्ला वर्षहरूको भन्दा अधिक हो ।
खण्डित तह जारी गर्ने आवृत्ति: जारी गर्ने निकाय: वेबसाइट	राष्ट्रिय तह वार्षिक केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली काठमाण्डौ । www.cbs.gov.np

मुद्रा तथा वित्त बजार

परिचय

मुद्रा (Money)

आर्थिक विनिमयको माध्यमको रूपमा सर्व स्वीकार्य वस्तु नै मुद्रा हो, जस्मा हरेक वस्तु तथा सेवाको मूल्यका मानहरू अभिव्यक्त गरिन्छन् । आधुनिक युगमा यो सरकारको जमानतमा केन्द्रीय बैंकबाट निष्काशन हुने गरेको छ र यसले कानूनी मान्यता प्राप्त गरेको हुन्छ । त्यसैले यो सर्व स्वीकार्य पनि हुन्छ । कानूनी मान्यता प्राप्त मुद्रालाइ मात्र विनिमयको माध्यम बनाउन पाइन्छ । मुद्रालाइ विनिमय कार्यमा सहजीकरण गर्ने र सम्पत्तिको मूल्य मापन गर्ने साधन वा माध्यमको रूपमा पनि बुझ्न सकिन्छ । मुद्राको विस्तार र संकुचनले अर्थतन्त्रमा आर्थिक क्रियाकलापहरूमा असर पर्ने भएकोले आर्थिक स्थीतिको अध्ययन गर्नमा मुद्रा परिचालन सम्बन्धी बुझाइ महत्वपूर्ण हुन्छ ।

वित्त बजार (Financial Market)

बन्ड, इक्विटि, शेयर, ऋणपत्र विदेशी मुद्रा लगायत विभिन्न प्रकारका वित्तीय उपकरणहरू (Financial Instruments), खरिद बिक्री गर्ने स्थान वा प्रणालीलाई वित्त बजार (Financial Market) भनिन्छ । संस्थागत ऋण कारोबार पनि यसले समेटदछ । वित्त बजारलाई मुद्रा बजार र पुँजिबजार गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

निक्षेप, कर्जा, ट्रेजरी बील तथा अन्य अल्पकालीन उपकरणहरूको कारोबार हुने बजारलाई मुद्रा बजार भनिन्छ भने शेयर, ऋण पत्र (बण्ड) जस्ता दीर्घकालीन उपकरणहरू खरिद विक्री हुने बजारलाई पुँजि बजार भनिन्छ ।

वित्तीय बजार आर्थिक क्रियाकलापहरूको निमित्त आवश्यक पुँजीको श्रोत हो । यसको कारोबारको अध्ययनबाट अर्थतन्त्रको स्थिति पनि बुझ्न सकिन्छ ।

वित्तीय संस्थाहरू (Financial Institutions)

समाजमा एकातिर लगानी गर्न इच्छुक बचतकर्ताहरू हुन्छन् भने अर्कोतिर ऋण लिने हरू पनि हुन्छन् । सरकारलाई पनि वित्तीय साधनको आवश्यकता पर्न सक्छ । वित्तीय संस्थाहरू भन्नाले त्यस्ता संस्थाहरू हुन जसले वित्तीय साधनलाई बचत कर्ताहरूबाट आवश्यक क्षेत्रमा प्रवाहित गर्ने काम गर्दछन् । वाणिज्य बैंकहरू, फाइनान्स कम्पनीहरू, लघुवित्तीय संस्थाहरू आदि मुद्रा बजारका वित्तीय संस्थाहरू हुन । यीनीहरूलाई नियमन गर्ने निकाय नेपाल राष्ट्र बैंक हो ।

त्यस्तै धितो पत्र बजार (Stock Exchange), यसका दलाल संस्थाहरू, बिमा कम्पनीहरू आदि पुँजि बजारका वित्तीय संस्थाहरू हुन । नेपाल धितोपत्र बोर्ड र नेपाल बिमा प्राधिकरण क्रमश धितोपत्र बजार र बिमा बजारका नियामक निकाय हुन । कर्मचारी संञ्चयकोष, नागरिक लगानी कोष जस्ता सम्झौतामा आधारित वित्तीय संस्थाहरू (Contractual Financial Institutions) पनि पुँजि बजारका अंग हुन ।

ब्याज दरहरू (Interest Rates)

ब्याजदरलाइ मुद्राको मूल्य (Price of Money) भन्न सकिन्छ । ब्याजकै अपेक्षामा बचत कर्ताहरूले मुद्रा बजारमा लगानी गर्ने हुन । मुद्रा विस्तार र संकुचनमा ब्याजदर अत्यन्त संवेदनशील मानिन्छन् । साथै ब्याजदर अस्थिर र पूर्वानुमान गर्न कठिन हुन्छन् । तर मुलकको अर्थतन्त्र चलायमान बनाउन, लगानीको लागि अनुकूल वातावरण निर्माण गर्न तथा आर्थिक क्रियाकलापहरूको विस्तार गरी रोजगारीका अवसरहरूको सिर्जना गर्न ब्याज दरहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।

लाभांश (Dividend)

पुँजि बजारमा मुलत लाभांशको अपेक्षा गरि शेयरमा लगानी गरिएको हुन्छ । यद्यपि बजारमा शेयुर मुल्यमा हुने उतार चढाबबाट लाभ लिने अपेक्षा पनि गरिएको हुन्छ । ऋण पत्रमा गरिएको लगानीमा भने निश्चित ब्याज दिने गर्दछ । पुँजि बजारमा हुने लगानी मुलतः यिनै लाभांश, बजार उतार चढाबबाट प्राप्त हुने मुल्यांकन लाभ (Valuation Gain), र ब्याजदर बाट निर्देशीत हुन्छ । तसर्थ पुँजि बजारको यो पक्षलाइ बुझ्नु र नियाल्नु पनि आवश्यक पर्दछ ।

मुद्रा र वित्त बजारको अवस्था मापनका केही प्रमुख सूचकहरू
 मुद्रा आपूर्ति (Money Supply), मुद्रा मौज्दात (Money Stock),
 विस्तृत मुद्रा प्रदाय (Broad Money), संकुचित मुद्राप्रदाय (Narrow
 Money) र तरलता (Liquidity)

आधिकारिक मौद्रिक निकाय (केन्द्रीय बैंक) बाट निष्कासित कागजी नोट तथा सिक्का र बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा जम्मा गरिएको निक्षेपको योगलाई मुद्राप्रदाय वा मुद्रा आपूर्ति भनिन्छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा जम्मा गरिने निक्षेपबाट ती संस्थाहरूले साख सिर्जना (Credit Creation) गरेर ठूलो मात्रामा मुद्राको आपूर्ति गर्दछन । मुद्रा वा पैसा विनिमय वा कारोबारको क्रममा एउटा इकाइबाट अर्को इकाइमा हस्तान्तरण हुदै जान्छन । उदाहरणको लागि एउटा क्रेताले तरकारी खरिद गरयो भने पैसा खरिद कर्ताबाट तरकारी विक्रेतामा जान्छ । फेरि उक्त तरकारी विक्रेताले टेम्पो चढयो भने उक्त पैसा भाडाको रूपमा टेम्पो चालकको हातमा पुग्छन । यस्तो क्रम निरन्तर चलिरहन्छ र यो क्रमलाई यहाँ मुद्राको भ्रमण भनिएको छ र V ले जनाएको छ । बैंकमा रहेको निक्षेप पनि निक्षेपकर्ताको पैसा हो । कारोबारको क्रममा बैंक खाताबाट भुक्तानी गर्दा पनि मुद्रा वा पैसाको भ्रमण हुन्छ । कुनै पनि अर्थतन्त्रमा अन्य निर्धारक कारकहरू सामान्य रहेको अवस्थामा केन्द्रीय बैंकले कुनै एक आर्थिक वर्षमा आपूर्ति गरेको मुद्राको मान M छ र वार्षिक मुद्रा भ्रमण दर V छ भने तिनीहरूको गुणनफल $M \times V$ लाई सो आर्थिक वर्षको खर्च योग्य मुद्रा आपूर्ति भनिन्छ, जुन $Y \times P$ को बराबर

हुन्छ । यहाँ Y भनेको सो आर्थिक वर्षको कुल वास्तविक उत्पादन हो र P भनेको मूल्य सूचकाङ्क हो । यो सन्तुलन कायम रहन मुद्राको माग र आपूर्ति बराबर हुनु पर्दछ । मुद्राको माग भन्दा आपूर्ति कम भयो भने उत्पादनमा असर पर्दछ भने माग भन्दा बढी आपूर्ति भयो भने मूल्यमा बढोतरी असर पर्दछ ।

यो समीकरणले मुद्रालाइ बुझ्ने आधार प्रदान गर्दछ । यो समीकरणलाई दुई तरिकाबाट व्याख्या विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यदि मुद्रा भ्रमण दर (Velocity of Money) स्थिर वा पूर्वानुमान गर्न सकिने छ भने मुद्राको आपूर्तिको नियन्त्रणले कुल वास्तविक उत्पादनलाई नियन्त्रण गर्ने र उत्पादन प्रभावित हुने हुन्छ । अर्कोतर्फ यदि कुल वास्तविक उत्पादनलाई पूर्वानुमान गर्न सकिन्छ भने मुद्रा आपूर्तिलाई निश्चित सिमामा नियन्त्रण गर्न सकिन्छ । तसर्थ कुल वास्तविक उत्पादनलाई पूर्वानुमान योग्य बनाउनु नै मुद्रा आपूर्ति नियन्त्रणको लागि बलियो आधार हो । संतृप्त (Saturated) अवस्थामा पुगेको अर्थतन्त्रमा प्रायः कुल वास्तविक उत्पादन स्थिर हुने हुँदा मुद्रा आपूर्ति नियन्त्रणको लागि केही गर्न नै पर्दैन ।

मुद्रा आपूर्तिमा पनि विस्तृत मुद्राप्रदाय र संकुचित मुद्राप्रदाय गरी दुई प्रकारको मुद्रा आपूर्ति हुन्छन् । विस्तृत मुद्राप्रदाय र संकुचित मुद्राप्रदाय विभिन्न देशमा विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । नेपालमा प्रचलनमा रहेको मुद्रा र चालु खातामा रहेको मुद्राको योगलाई संकुचित मुद्राप्रदाय र संकुचित मुद्राप्रदायमा बचत र कल निक्षेप तथा मुद्दती निक्षेप जोडेर आउने योगलाई विस्तृत मुद्राप्रदाय

भनिन्छ। नेपालमा नेपालको केन्द्रीय बैंक, नेपाल राष्ट्र बैंकले मुद्रा आपूर्ति मापनको लागि प्रयोग गरिरहेका सूचकहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्।

क) रिजर्व मुद्रा (Reserve Money): यो मौद्रिक आपूर्तिको आधार हो । अन्य उपल्लो तहका मौद्रिक संरचनाहरू यसैमा आधारित भएर निर्माण हुन्छन् । आम नागरिकसँग रहेको चलन चल्तीको मुद्रा, दैनिक व्यवहार संचालनको लागि वाणिज्य बैंक तथा वित्तिय संस्थाहरूसँग तिनीहरूको ढुकुटी (Vault) मा रहेको मुद्रा, वाणिज्य बैंक तथा वित्तिय संस्थाहरूको नेपाल राष्ट्र बैंकको खातामा भएको मुद्रा र राष्ट्र बैंकको अन्य खातामा रहेको मुद्राको योग नै रिजर्व मुद्रा हो । तल दिइएको तालिकाबाट यो स्पष्ट हुन्छ ।

तालिका १२.१: रिजर्व मुद्रा

शिर्षक	(रु. दश लाखमा)			
	२०२१	२०२२	एघार महिनाको परिवर्तन	
	जलाई (R)	जुन (P)	२०२१/२०२२	
			रकम	प्रतिशत
रिजर्व मुद्रा	९३१५९१.४	७८०५९२.८	-१५०९९८.६	-१६.२
बैंकिङ प्रणाली भन्दा बाहिर रहेको रकम	५७१९७१.८	५१३४००.५	-५८५७१.३	-१०.२
वाणिज्य बैंक तथा अन्य वित्तिय संस्थाहरूसँग रहेको रकम	९९६२९.२	९८००६.१	-१६२३.१	-१.६
राष्ट्र बैंकमा वाणिज्य बैंकहरूको निक्षेप रकम	२२९६८१.९	१४१४१५.१	-८८२६६.८	-३८.४
राष्ट्र बैंकमा विकास बैंकहरूको निक्षेप रकम	१४००३.०	१३९५४.७	-४८.३	-०.३
राष्ट्र बैंकमा वित्त कम्पनीहरूको निक्षेप रकम	४३५८.९	३२६२.३	-१०९६.६	-२५.२
राष्ट्र बैंकमा रहेको अन्य निक्षेप रकम	११९४६.७	१०५५४.१	-१३९२.६	-११.७

R= Revised, P = Provisional

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक

माथिको तालिकामा २०२२ जुन महिनाको रिजर्व मुद्रा (Reserve Money) रु ७ खर्ब ८० अर्ब ५९ करोड देखाइएको छ, जुन निम्न अनुसार निकालिएको हो । बैकिङ्ग प्रणाली भन्दा बाहिर रहेको रकम + वाणिज्य बैंक तथा अन्य वित्तिय संस्थाहरूसँग रहेको रकम + राष्ट्र बैंकमा वाणिज्य बैंकहरूको निक्षेप रकम + राष्ट्र बैंकमा विकास बैंकहरूको निक्षेप रकम + राष्ट्र बैंकमा वित्त कम्पनीहरूको निक्षेप रकम + राष्ट्र बैंकमा रहेको अन्य निक्षेप रकम

$$= ५९३४००.५ + ९८००६.९ + ९४९४९५.९ + ९३९५४.७ + ३२६२.३ + ९०५५४.९ = ७८०५९२.८$$

ख) संकुचित मुद्राप्रदाय (Narrow Money M_1): बैकिङ्ग प्रणाली भन्दा बाहिर रहेको रकम र वाणिज्य बैंक तथा वित्तिय संस्थाहरूमा चल्ती खातामा रहेको निक्षेप रकमको योगलाई संकुचित मुद्राप्रदाय भनिन्छ ।

ग) मुद्राप्रदाय (Money Supply M_{1+}): संकुचित मुद्राप्रदाय (Narrow Money M_1) र वाणिज्य बैंक तथा वित्तिय संस्थाहरूमा बचत एवम् कल निक्षेप खातामा रहेको निक्षेपको योगलाई मुद्राप्रदाय (Money Supply M_{1+}) भनिन्छ ।

घ) विस्तृत मुद्राप्रदाय (Broad Money M_2): मुद्राप्रदाय (Money Supply M_{1+}) र वाणिज्य बैंक तथा वित्तिय संस्थाहरूमा मुद्रती खातामा रहेको निक्षेप तथा मार्जिन निक्षेपको योगलाई विस्तृत मुद्राप्रदाय (Broad Money M_2) भनिन्छ ।

ड) विस्तृत तरलता (Broad Liquidity M_3): विस्तृत मुद्राप्रदाय (Broad Money M_2) र नेपाली मुद्रामा अभिव्यक्त वैदेशिक मुद्रा सञ्चितिको योगलाई विस्तृत तरलता (Broad Liquidity M_3) भनिन्छ ।

जस्तो: तल दिइएको तालिका १२.२ मा दिइएको तथ्याङ्क प्रयोग गरी सन् २०२२ जुन महिनामा बिभिन्न प्रकारका मुद्रा प्रदायहरूको रकम निकाल्ने तरिका दृष्टान्तको लागि तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

संकुचित मुद्रा प्रदाय (Narrow Money M_1) (रु दश लाखमा) =
चलन चलितको मुद्रा + चालु खातामा रहेको निक्षेप = ५१३४००.५
+ ४२४४७०.१ = ९३७८७०.७

मुद्रा प्रदाय (Money Supply M_{1+}) (रु दश लाखमा) = संकुचित
मुद्राप्रदाय (Narrow Money M_1) + बचत र कल खातामा रहेको
निक्षेप = ९३७८७०.७ + १५९३५३०.८ = २५३१४०१.५

विस्तृत मुद्रा प्रदाय (Broad Money M_2) (रु दश लाखमा) =
मुद्राप्रदाय (Money Supply M_{1+}) + मुद्दती खातामा रहेको निक्षेप =
२५३१४०१.५ + २८२२१४९.४ = ५३५३५५०.९

विस्तृत तरलता (M_3) (रु दश लाखमा) = विस्तृत मुद्राप्रदाय (Broad
Money M_2) + वैदेशिक मुद्रा सञ्चिति = ५३५३५५०.९ +
९८८९१.० = ५४५२४४१.८ रहेको छ ।

तालिका १२.२: मुद्रा आपूर्ति

शिर्षक	२०२१	२०२२	एघार महिनाको परिवर्तन	
	जलाई (R)	जुन (P)	२०२१/२०२२	
			रकम	प्रतिशत
रिजर्भ मुद्रा	९३१५९१.४	७८०५९२.८	१५०९९८.६	-१६.२
वैदेशिक मुद्रा सञ्चिति	९१७९४.६	९८८९१.०	-१३.७	७०९६.४
विस्तृत मुद्राप्रदाय (M ₂)	५१५४८५३.२	५३५३५५०.९	१९८६९७.७	३.९
मुद्राप्रदाय (क+ख), M ₁₊	२९६४२६५.४	२५३१४०१.५	४३२८६३.९	-१४.६
क. संकुचित मुद्राप्रदाय (M ₁)	१०४९४१०.२	९३७८७०.७	१११५३९.५	-१०.६
चलन चलितको मुद्रा	५७१९७१.८	५१३४००.५	५८५७१.३	-१०.२
चालु खातामा रहेको निक्षेप	४७७४३८.४	४२४४७०.१	५२९६८.३	-११.१
ख. बचत र कल खातामा रहेको निक्षेप	१९१४८५५.२	१५९३५३०.८	३२१३२४.४	-१६.८
मुद्दतीमा रहेको निक्षेप	२१९०५८७.८	२८२२१४९.४	६३१५६१.६	२८.८
विस्तृत तरलता (M ₃)	५२४६६४७.७	५४५२४४१.८	२०५७९४.१	३.९

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक

च) मुद्राको गुणाङ्क: रिजर्भ मुद्रामा आएको परिवर्तनबाट मुद्रा प्रदायमा आउने परिवर्तन मापन गर्ने सूचकलाई मुद्राको गुणाङ्क भनिन्छ । मुद्रा प्रदायलाई रिजर्भ मुद्राले भाग गरेर मुद्रा गुणाङ्क निकालिन्छ ।

विभिन्न प्रकारका मुद्रा प्रदायलाई भिन्न भिन्न मुद्राको गुणाङ्क निकालिन्छ । तालिका १२.२ मा दिइएको २०२२ जुनको तथ्याङ्कहरू प्रयोग गरि मुद्राको गुणाङ्क निकाल्ने प्रक्रियाको उदाहरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

मुद्राको गुणाङ्क (m_1): संकुचित मुद्रा प्रदाय (M_1)

= M_1 - रिजर्भ मुद्रा

$$m_1 = 937870.7/780592.8=1.2$$

मुद्राको गुणाङ्क (m_{1+}): मुद्राप्रदाय (M_{1+}) लाई रिजर्भ मुद्राले भाग गरेर प्राप्त गर्न सकिन्छ । जस्तै: माथिको तालिकाबाट

$$m_1 - \text{रिजर्भ मुद्रा} = 2531401.5/780592.9=3.24$$

मुद्राको गुणाङ्क (m_2): विस्तृत मुद्राप्रदाय = (M_2) लाई रिजर्भ मुद्राले भाग गरेर प्राप्त गर्न सकिन्छ । जस्तै: माथिको तालिकाबाट m_2 -

$$\text{रिजर्भ मुद्रा} = 5353550.9/780592.8= 6.858$$

यी सूचकहरूलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स १२.१: मुद्रा आपूर्ति

विवरण	व्याख्या
मापन	मुद्रा आपूर्तिको विभिन्न अवस्थाको मापन गर्दछन् । मुद्रा आपूर्ति सम्बन्धी विभिन्न सूचकहरूको बारेमा अवगत गराउँदछन्
महत्व	। मुद्रा आपूर्तिको परिमाणको आधारमा मुद्रास्फीति वा संकुचनको मापन गर्न सकिन्छ ।
मापन इकाइ	रकममा (सामान्यतया रु दश लाख इकाइमा मापन गरिन्छन् ।)

ध्यान दिनुपर्ने कुरा	<p>मुद्रा आपूर्तिको परिमाण कतिहुनुपर्छ भन्ने कुरा मुलुकको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन कति प्रतिशतले वृद्धि हुनेहो सोको अनुमान र वैदेशिक मुद्राको सञ्चितिको अवस्थाको आधारमा निकसौल गर्ने विषयहो । मुद्राको मूल्य कम र त्यसका अनुपातमा वस्तु तथा सेवाको मूल्य धेरै हुने गरीअसाधारण रूपले मुद्रा प्रचलनमा आउने स्थिति बन्यो भने त्यो न्यून आय हुने आमजनताको लागि अप्रियमात्र होइन, दैनिक गुजारा गर्न पनि कठिन हुन जान्छ । अर्को तर्फ मुद्रा आपूर्ति कम भयो भने उत्पादनको निमित्त आवश्यक पुँजिको कम हुन गै उत्पादन कार्यमा अवरोध पुग्न जान्छ । अनन्तवगत्वा यसले पनि मुद्रा स्फीति बढाउछ । तसर्थ मौद्रिक अधिकारीहरू मुद्रा आपूर्तिमा असाध्य चनाखो र आमनागरिक प्रति संवेदनशील र जिम्मेवार हुन नितान्त जरुरी हुन्छ ।</p>
मापदण्ड	<p>बैंकहरूले निक्षेपमा दिने ब्याज दर तथा बन्डहरूको उपज दर (Yield Rate) मुद्रास्फीति दर भन्दा बढी हुन उपयुक्त मानिन्छ ।</p>
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	प्रत्येक महिना ।
प्रकाशन गर्ने निकाय	केन्द्रीय बैंक ।
वेबसाइट	<p>https://www.nrb.org.np/category/current-macroeconomic-situation/?department=red ।</p>

बैंक ऋण, अग्रिम, ऋण, उपभोक्ता ऋण (Bank Lending, Advances, Credit, Consumer Credit)

बैंकहरूबाट प्रवाह गरिने विभिन्न प्रकारका ऋणका राशिहरूमा भइरहने परिवर्तनहरू मौद्रिक नीतिको दक्षता एवम् प्रभावकारिताको मापनका सूचक हुन । साथै विभिन्न आर्थिक क्षेत्रहरूमा प्रवाहित ऋणका राशिहरूमा भइरहने परिवर्तनहरूले अर्थतन्त्रका विविध क्षेत्रहरूको प्रवृत्तिलाई सूचित गर्ने गर्दछन् । जस्तै: व्यक्तिगत ऋण वा पारिवारिक ऋणमा भइरहेको वृद्धिले आवास तथा परिवहन खरिद वा उपभोग्य वस्तु तथा सेवामा लगानी वृद्धि भइरहेको संकेत गर्दछ ।

यसले सोझै उत्पादन र आयातको माग सिर्जना गरि दिन्छ । यस्तो ऋणलाई उपभोक्ता ऋण (Consumer Credit) भनिन्छ । यस प्रकारको ऋणमा उच्च जोखिम हुन्छ र यसलाई उत्पादनशील पनि मानिदैन । तसर्थ यस प्रकारको ऋणमा हुने उच्च वृद्धिलाई अर्थतन्त्रमा संवेदनशील मानिन्छ । तथापि उपभोग्य वस्तु तथा सेवाको माग सुस्त रहेको अवस्थामा व्यक्तिगत ऋण वा पारिवारिक ऋणमा हुने वृद्धि स्वभाविक हुन्छ र यसले वस्तु र सेवाको माग बढाई अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रभाव पार्छ तर पहिले नै माग उच्च छ भने यसले मुद्रास्फीतिमा बढोतरी दबाव सिर्जना गर्दछ ।

व्यवसायी वा व्यवसायीक संस्थाहरूले व्यवसाय संचालन गर्न, लगानी बढाउन तथा अन्य कम्पनीहरूको शेयर वा ऋणपत्रहरू खरिद गर्नको लागि ऋण लिन्छन् । अर्थतन्त्र तेजिको अवस्थामा छ भने आर्थिक क्रियाकलाप विस्तार गर्न व्यवसायिक माग बढछ । उद्यमी व्यवसायी आशावादी भएको अवस्थामा मात्र वस्तु तथा सेवा उत्पादन गर्ने क्रियाकलापहरूमा लगानी बढने भएकोले उच्च व्यावसायिक ऋणले या त उद्यमी व्यवसायी आशावादी छन् र लगानी गर्न चाहन्छन् भन्ने संकेत गर्दछ । या त अर्थतन्त्र मन्दीमा छ र उद्यमी व्यवसायी ऋणमा दुवेका छन् भन्ने संकेत गर्दछ । उद्योग संचालन गर्न मध्यम वा दीर्घकालीन अवधिको ऋण (Term Loan) आवश्यकता पर्दछ भने व्यवसायको निमित्त अल्पकालीन ऋण (Advances) को आवश्यकता पर्दछ । नेपालमा सामान्यतया कुन क्षेत्रमा कति लगानी गर्ने भन्ने निर्णय गर्न बैंक तथा वित्तिय संस्थाहरू

स्वतन्त्र भएता पनि कृषि, जलविद्युत, निकासी जस्ता क्षेत्रमा तोकिएको प्रतिशत सम्म अनिवार्य रूपमा ऋण प्रवाह गर्नु पर्ने नेपाल राष्ट्र बैकको नियम लागु छ । यस्तो ऋणालाई अनिवार्य ऋण (Mandatory Lending) भनिन्छ । ऋण सरकारले पनि लिने गर्दछ । सरकारले ठुलो परिमाणमा ऋण लियो भने व्यवसायीहरूको निमित्त ऋणको अभाव हुन सक्छ । सरकारले अधिक ऋण लिएबाट पर्ने यस्तो असरलाई (Crowding Out Effect) भनिन्छ । बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूले विभिन्न क्षेत्रमा प्रदान गरेको ऋणको तथ्याङ्क तल तालिका १२.३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १२.३: क्षेत्रगत रूपमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले प्रवाह गरेको कर्जा

	रु.दश लाखमा							
	२०२०	२०२१	२०२१	२०२२	११ महिनाको परिवर्तन			
					२०२०/२१		२०२१/२२	
	जुलाई	जुन	जलाई *	जुन (P)	रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत
१. कृषि*	२२५७७२.४	३१६४९७.६	३२४२०१.२	३८९४१४.९	९०७२५.२	४०.२	६५२१३.७	२०.१
२. खानि तथा	६४५३.८	८८८२.९	८६५५.२	८५५६.५	२४२९.२	३७.६	-९८.७	-१.१
३. उत्पादन	५३३६६८.२	६३५६५०.४	६४३५४०	७०५२३३	१०१९८२.२	१९.१	६१६९३.१	९.६
४. निर्माण	३४७४१९.८	३९८१८८.५	४११३२८.५	२०७४३७.५	५०७६८.७	१४.६	-२०३८९०.९	-४९.६
५. धातु तथा विद्युत्मेसिनरी औजार तथा उपकरण उत्पादन	४६०७३.२	६२९११.१	६१९८९.५	७६६२०.५	१६८३८	३६.५	१४६३०.९	२३.६
६. यातायातका साधन तथा उपकरण उत्पादन	४९८२२	५४२५१.६	५२९५१.३	५७१८३.६	४४२९.६	८.९	४२३२.३	८
७. यातायात, सञ्चार तथा सार्वजनिक सेवा	२०९७५२.९	२४३१२९.७	२५२४६२.८	२८४३६५.२	३३३७६.८	१५.९	३१९०२.४	१२.६

८. थोक तथा खुद्रा व्यापार	६६२८२८.२	८३१४१६.४	८३६७४२.४	९५८७९९.६	१६८५८८.२	२५.४	१२२०५७.२	१४.६
९. वित्त, बिमा तथा स्थिर सम्पत्ति	२५२६३७.९	३३००६८.८	३३७१९८.१	३७५७३४.२	७७४३०.९	३०.६	३८५३६.१	११.४
१०. सेवा उद्योग	२९९२७७.४	३५३८५६	३६१८६३.४	३७९८७७.१	५४५७८.६	१८.२	१८०१३.८	५
११. उपभोग्य ऋण	९१३४७.८	१३८९८४.४	१५२३६७.४	८८८०७५	४७६३६.७	५२.१	७३५७०७.६	४८२.९
१२. स्थानीय सरकार	१५८३.१	१५६७.३	१५४०.२	११३२.८	-१५.८	-१	-४०७.४	-२६.५
१३. अन्य	५३९३७५.५	७१९७४७.६	७२७९४५	३९२५२४.८	१८०३७२.२	३३.४	-३३५४२०.३	-४६.१
जम्मा (१ देखि १३)	३२६६०११.९	४०९५१५२.५	४१७२७८५	४७२४९५४.७	८२९१४०.५	२५.४	५५२१६९.७	१३.२

यी सूचकहरूलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स १२.२: बैक ऋण

विवरण	व्याख्या
मापन	<p>कुनै निश्चित अवधिमा बैकिङ प्रणालीबाट प्रवाह गरिएको ऋणको राशिबाट यी सूचकहरूको मापन गरिन्छ । उपभोक्ता (व्यक्ति वा परिवार) ले घर, जग्गा, परिवहन र अन्य उपभोग्य वस्तु खरिद गर्नको लागि, प्रतिष्ठानहरूले व्यवसाय गर्न, व्यवसाय विस्तार गर्न वा पुरानो ऋण भुक्तानी गर्नको लागि तथा सरकारले विभिन्न प्रयोजनको लागि बैकिङ प्रणालीबाट ऋण लिने गर्दछन् । उपभोक्ता ऋण, व्यवसायिक ऋण र सरकारी ऋणको राशिहरू नै यी सूचकहरूका मापन हुन ।</p>
महत्व	<p>उपभोक्ता ऋण, औद्योगिक ऋण र सरकारी ऋणको राशिहरूले मुलुकको आर्थिक अवस्था बारेमा पर्याप्त सूचनाहरू प्रवाह गरिरहेका हुन्छन् । अर्थतन्त्रको नाडी छाम्न र सोही बमोजिम आर्थिक नीति निर्माण गर्नमा यी सूचकहरू अत्यन्तै महत्वपूर्ण मानिन्छन् । जस्तो उपभोक्ता ऋण थोरै र व्यावसायिक ऋण धेरै प्रवाह भइरहेको अवस्था छ भने मुलुकमा लगानीको वातावरण राम्रो रहेको र लगानी कर्ताहरू आशावादी र उत्साहित छन् भन्ने संकेत गरेको हुन्छ । साथै उपभोक्ताहरूमा उपभोगमा कम खर्च गर्ने र बचत गर्ने व्यवहार रहेको जनाउँछ । यो अवस्था लामो समयसम्म कायम रहेमा बजारमा माग कम हुने भएको यसले मूल्य प्रभावित हुने र आपूर्ति श्रृङ्खला पनि खलबलिने तर्फ पनि सचेत गराइरहेको हुन्छ । त्यस्तै सरकारी ऋणको मात्रा अचाक्ली धेरै छ भने या त सरकारी ढुकुटी खाली छ र सरकार ऋण उठाए र दैनिक व्यवहार संचालन गरिरहेको छ या त बैकिङ प्रणालीमा अधिक तरलताको स्थिति सिर्जना भएर मुद्रा प्रशोचन गरिरहेको छ भन्ने जानकारी दिन्छ ।</p>
मापन इकाइ	<p>सामान्यतः रु दश लाखमा ।</p>
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	<p>यी सूचकहरू मार्फत उपभोक्ता, लगानी कर्ता र सरकारको मनोवृत्ति थाहा पाउन सकिन्छ । तसर्थ नीति निर्माताहरूले मुलुकको अर्थतन्त्रलाई ठीक ढंगले संचालन गर्न ऋणको प्रवृत्तिमा बढी ध्यान केन्द्रित गर्न आवश्यक हुन्छ । कुनप्रकारको ऋण के कति मात्रामा प्रवाह भइरहेको छ र यसको प्रवृत्ति के कस्तो छ भन्न तर्फ नीति निर्माताहरू चनाखो रहनु पर्छ ।</p>

	नेपाल राष्ट्र बैंकको आँकडा अनुसार २०२० जुलाई महिनामा जम्मा ऋणमा उपभोक्ता ऋण २.७९ प्रतिशत, व्यावसायिक ऋण ८०.६४ प्रतिशत र सार्वजनिक (सरकार र अन्य) ऋण १६.५७ प्रतिशत थियो भने २०२२ जुन महिनामा उपभोक्ता ऋण १८.८ प्रतिशत, व्यावसायिक ऋण ७२.८७ प्रतिशत र सार्वजनिक ऋण ८.३३ प्रतिशत रहेको छ ।
मापदण्ड	नेपाल राष्ट्र बैंकले कर्जा - निक्षेप अनुपातको माध्यमबाट कर्जाको सिमा तोकेको हुन्छ । हाल यस्तो अनुपात ९० प्रतिशत कायम गरेको छ । अर्थात बैंकहरूले निक्षेप (ऋण पत्रहरू जारी गरेर प्राप्त गरेको समेत) को ९० प्रतिशत सम्म मात्र ऋण प्रावह गर्न पाउछन् त्यस्तै कुल कर्जाको १५ प्रतिशत कृषि, उर्जा , लगु घरेलु तथा साना उद्योग आदि तोकिएको क्षेत्रमा अनिर्वाय ऋण प्रवाह गर्नु पर्ने मापदण्ड पनि छ ।
प्रकाशन गर्ने	
आवृत्ति	प्रत्येक महिना
प्रकाशन गर्ने निकाय	केन्द्रीय बैंक
वेभसाइट	https://www.nrb.org.np/category/current-macro-economic-situation/?department=red

बैंक नीति दर (Central Bank Policy Rates)

केन्द्रीय बैंकले आफ्नो आधिकारिक नीतिको लक्ष्य अनुरूप बैंकिङ प्रणालीको व्यवस्थापन कार्य गर्दछ । बजारको माग र मुलुकको वित्तीय अवस्था अनुसार तरलताको स्थिति र छोटो समयका ब्याजदरहरूलाई आफ्नो घोषित लक्ष्यको नजिक राख्ने प्रयास गर्दछ । मुद्राको दैनिक माग र आपूर्तिमा सन्तुलन कायम गर्न केन्द्रीय बैंकले बैंकदरहरूको माध्यमबाट अन्तर बैंक मुद्रा बजारमा हस्तक्षेप गर्दछ । केन्द्रीय बैंकले मुलुकको समग्र वित्तीय अवस्थामा सन्तुलन कायम गर्न आफ्नो लक्ष्य अनुरूप वाणिज्य बैंक तथा अन्य वित्तीय

संस्थाहरूलाई दिने ऋणको बैंक दरहरू निर्धारण गर्दछ । यी दरहरूले वाणिज्य बैंक तथा अन्य वित्तीय संस्थाहरू बीचको वित्तीय कारोबारका दरहरू तथा वाणिज्य बैंक तथा अन्य वित्तीय संस्थाहरूले अन्य ग्राहकहरूमा गर्ने ऋण लगानीका दरहरू र निक्षेपमा निक्षेपकर्ताहरूलाई दिने ब्याजका दरहरूलाई प्रभावित गर्दछ । समग्रमा मुलुकको अर्थतन्त्रलाई असर गरिरहेको हुन्छ ।

केन्द्रीय बैंकको (नेपाल राष्ट्र बैंक) को ब्याजदर संरचना तल तालिका १२.४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

कारोबारका दरहरू तथा वाणिज्य बैंक तथा अन्य वित्तीय संस्थाहरूले अन्य ग्राहकहरूमा गर्ने ऋण लगानीका दरहरू र निक्षेपमा निक्षेपकर्ताहरूलाई दिने ब्याजका दरहरूलाई प्रभावित गर्दछ । समग्रमा मुलुकको अर्थतन्त्रलाई असर गरिरहेको हुन्छ ।

केन्द्रीय बैंकको (नेपाल राष्ट्र बैंक) को ब्याजदर संरचना तल तालिका १२.४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १२.४: ब्याजदर संरचना (महिनाको मध्य दिन)

वर्ष	(प्रतिशतमा)									
	२०२१ सेप्टेम्बर	२०२१ अक्टोबर	२०२१ नोभेम्बर	२०२१ डिसेम्बर	२०२२ जनवरी	२०२२ फेब्रुअरी	२०२२ मेच	२०२२ अप्रिल	२०२२ मे	२०२२ जुन
१. नीतिगत दर										
निर्धारित रिपो दर (करिडोर)	३.५	३.५	३.५	३.५	३.५	३.५	५.५	५.५	५.५	५.५
निर्धारित निक्षेप संकलन दर (करिडोर)	२	२	२	२	२	२	४	४	४	४
स्थायी तरलता सुविधा ब्याज दर	५	५	५	५	५	५	७	७	७	७
बैंक दर	५	५	५	५	५	५	७	७	७	७
२. पुनरकर्जा दर										
विशेष पुनरकर्जा	१	१	१	१	१	१	१	२	२	२
साधारण पुनरकर्जा	३	३	३	३	३	३	३	५	५	५

लघु, घरेलु तथा साना उद्यममा पुनरकर्जा	२	२	२	२	२	२	२	२	४	४	४
३. अनिवार्य नगद मौज्जात (सीआरआर)											
वाणिज्य बैंक	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३
विकास बैंक	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३
वित्त कम्पनी	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३

स्रोत : नेपाल राष्ट्रिय बैंक

मुद्रा बजारमा तरलता बढी भएको अर्थात् तरलता प्रशोचन गर्नु पर्ने बेला केन्द्रीय बैंकले बैंकदर बढाउछ भने त्यसको विपरित अवस्थामा बैंकदर घटाउछ ।

यी सूचकहरूलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स १२.३: बैंक नीतिदर

विवरण	व्याख्या
मापन	केन्द्रीय बैंकले वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई दिने ऋणमा लिने ब्याज दरहरू ।
महत्व	केन्द्रीय बैंकले वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई दिने ऋणमा लिने ब्याज दरहरू तरलता व्यवस्थापन र वाणिज्य बैंकहरूले निक्षेपमा लिने र ऋणमा दिने ब्याजदर निर्धारणमा प्रभावकारी औजार मानिन्छन् । ब्याजदरहरू उच्च अवस्थामा छ र बैंकिङ्ग प्रणालीमा तरलताको अभाव छ भने बैंक नीतिदर घटाएर बैंकिङ्ग प्रणालीमा तरलताको अवस्था सहजबनाउने नीति केन्द्रीय बैंकले अख्तियार गर्छ । तर ब्याजदरहरू न्यून छन् बैंकिङ्ग प्रणालीमा उच्च तरलताको अवस्था छ र यही कारणले निक्षेपकर्ताहरूले बचत नगरेर उपभोगमा अत्याधिक खर्च गरिरहेका छन् भने बैंक नीतिदर बढाएर केन्द्रीय बैंकले वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई केन्द्रीय बैंकबाट ऋण लिन निरुत्साहित गर्ने नीति अख्तियार गर्ने गर्दछ ।
मापन इकाइ	सामान्यतः रु दश लाखमा ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	विशेषतः वाणिज्य बैंकहरूले निक्षेपमा दिने र ऋणमा लिने ब्याजदरलाई उपयुक्त सिमामा राख्ने नै बैंक नीति दरको प्रमुख उद्देश्य भएकोले यी ब्याजदरहरूको प्रवृत्ति र मौद्रिक स्थिति के कस्तो रहेको छ भन्ने विशेष ध्यान पुर्याउन आवश्यक मानिन्छ ।
मापदण्ड	यो सूचकको कुनै खास मापदण्ड हुँदैन । नेपाल राष्ट्र बैंक (केन्द्रीय बैंक) ले अवश्यकता अनुसार बेलाबेलामा निर्धारण गर्ने दर नै यसको मापदण्ड हो । यसलाई प्रतिशतमा अभिव्यक्त गरिन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकको आँकडा अनुसार २०२२ जुन महिनामा निर्धारित रिपो दर (करिडोर) ५.५ प्रतिशत निर्धारित निक्षेप संकलन दर (करिडोर) ४ प्रतिशत स्थायी तरलता सुविधा ब्याज दर ७ प्रतिशत र बैंक दर ७ प्रतिशत ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	आवश्यकता अनुसार ।

प्रकाशनग	केन्द्रीय बैंक ।
ने निकाय	
वेभसाइट	https://www.nrb.org.np/category/current-macroeconomic-situation/?department=red

ब्याज दरहरू, छोटो समयका र मुद्रा बजार दरहरू (Interest Rates, Short-Terms and Money Market Rates)

वित्तीय संस्थाहरूले निक्षेपमा दिने र ऋणमा लिने ब्याजदरहरू मुद्रा आपूर्तिमा र मुद्रा बजारमा अत्यन्तै संवेदनशील मानिन्छन् । खुला अर्थतन्त्रमा माग र आपूर्तिको आधारमा बजारले नै यस प्रकारका ब्याजदरहरू निर्धारण हुन्छन् भन्ने विश्वास गरिन्छ । तथापि बैंक नीति दरहरू, आधार दर, अन्तर बैंक ब्याजदरहरू र ऋणपत्र ब्याजदरहरूबाट यस प्रकारका ब्याज दरहरू प्रभावित भइरहेका हुन्छन् । न्यून ब्याजदरहरू छन् भने लगानीकर्ता उत्साहित हुन्छन् र आर्थिक क्रियापलापहरूमा वृद्धि भइरहेको हुन्छ । अर्कोतर्फ उपभोक्ताहरूले उपभोग्य वस्तु तथा सेवामा बढ्ता खर्च गरिरहेका हुन्छन् । यसले बजारमा उच्च तहको माग सिर्जना गर्दछ र मूल्य वृद्धिमा दबाव पर्दछ । अनि मूल्य वृद्धिले आपूर्तिकर्ता र उत्पादकहरू उत्साहित हुन्छन् र उत्पादनमा वृद्धि र आपूर्तिमा वृद्धि हुनपुग्छ तथा समग्र अर्थतन्त्र चलायमान हुन जान्छ । तर उच्च तहको मागले मुद्रास्फीति समेत उच्च हुन पुग्छ । अर्कोतर्फ यदि ब्याजदरहरू उच्च छन् भने लगानीकर्तामा उत्साह हुँदैन र आर्थिक गतिविधिहरू सुस्ताउन थाल्छन् । मान्छेहरूले पनि ब्याजको लोभले पैसा बैंकमा जम्मा गर्दछन् र उपभोगमा कटौती गर्दछन् । यसले माग प्रभावित हुन जान्छ । अनि मूल्य घट्न थाल्छ । मूल्य ओरालो लाग्न

थालेपछि ब्याजदरहरू पनि घट्न थाल्छन् र फेरि लगानीको लागि वातावरण निर्माण हुन जान्छ । यसरी ब्याजदरले अर्थतन्त्रको अवस्थालाई चित्रण गर्दछ ।

ब्याज दरहरू मुद्रा बजारबाट पनि प्रभावित भइरहेका हुन्छन् । मुद्रा बजार त्यो ठाउँ वा प्रणाली हो, जहाँ बैंक तथा अन्य मध्यस्थकर्ताहरूले छोटो समयका वित्तीय उपकरणहरूको कारोबार गर्दछन् । यसमा ठूलो हिस्सा अन्तर बैंक कारोबारको रहन्छ । बैंकहरूले आ आफ्नो तरलताको अवस्थालाई सन्तुलनमा राख्न छोटो समयका ठूल ठूलो अन्तर बैंक कारोबार गरिरहेका हुन्छन् । बजारमा तरलताको कमी भएको अवस्थामा अन्तर बैंक कारोबारका ब्याजदर बढ्ने र अधिक तरलताको अवस्थामा घट्ने हुन्छन । साथै ब्याजदरहरू बजारमा उपलब्ध छोटो समयका विभिन्न प्रकारका ऋण पत्रबाट पनि प्रभावित भइरहन्छन् । वास्तवमा केन्द्रीय बैंकले निष्कासन गर्ने ऋणपत्रहरू तरलता प्रशोचनका आधार नै हुन । जोखिम मोल्न नचाहनेहरूले निश्चित ब्याजदर भएका र निश्चित समय पश्चात भुक्तानी सुनिश्चित भएका ऋणपत्रहरूमा लगानी गर्दछ । यसले बजारमा रहेको अधिक तरलता प्रशोचन गर्न वा बजारमा छरिएर रहेको रकम संकलन गरी लगानी योग्य बनाउन मद्दत गर्दछ ।

उदाहरणः

तालिका १२.५: ब्याजदर संरचना

सरकारी धितो पत्र	२०२१ सेप्टेम्बर	२०२१ अक्टोबर	२०२१ नोभेम्बर	२०२१ डिसेम्बर	२०२२ जनवरी	२०२२ फेब्रुअरी	२०२२ मार्च	२०२२ अप्रिल	२०२२ मे	२०२२ जुन
ट्रेजरी बिल्स (२८दिने)*	-	-	-	५.०५	४.७२	५.४८	७.१६	७.३९	७.९३	९.२७
ट्रेजरी बिल्स (९१दिने)*	३.९८	४.८६	४.८१	५.०४	५.०७	५.३२	६.८२	७.५८	८.३०	९.९०
ट्रेजरी बिल्स (१८२दिने)*	-	४.८१	४.९८	५.०२	५.०७	५.१२	६.३९	७.५१	८.५३	९.७६
ट्रेजरी बिल्स (३६४दिने)*	४.०२	४.७२	४.९७	४.९७	४.९९	५.२९	-	७.३५	८.२३	९.५०
विकास ऋणपत्र	२.६५- ६.९७	२.६५- ६.९७	२.६५- ६.९७	२.६५- ६.९७	२.६५- ६.९७	२.६५- ६.९७	२.६५- ६.९७	२.६५- ६.९७	२.६५- ६.९७	२.६५- ६.९७
राष्ट्रिय/नागरिक बचत पत्र	८.५-९.०	८.५-९.०	८.५-९.०	८.५-९.०	८.५-९.०	८.५-९.०	८.५-९.०	८.५-९.०	८.५-९.०	८.५-९.०
अन्तरबैंक कारोबार (वाणिज्य बैंक)	४.७५	४.९५	४.९६	४.९६	४.७६	४.७८	६.५६	६.९९	६.९९	७.०१
भारित औसत निक्षेप ब्याजदर (वाणिज्य बैंक)	४.९२	५.४३	५.८०	६.२४	६.३७	६.४९	६.९३	७.११	७.२५	७.३४
भारित औसत कर्जा ब्याजदर (वाणिज्य बैंक)	८.५७	८.६९	९.०२	९.२९	९.४४	१०.३१	१०.६०	१०.७८	११.४२	११.५४
आधार ब्याजदर (वाणिज्य बैंक)	६.८९	७.५७	७.८२	८.२५	८.४२	८.५३	८.९८	९.१७	९.३०	९.३९

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक

यी सूचकहरूलाई संक्षेपमा निम्न बक्सबाट बुझ्न सकिन्छ ।

बक्स १२.४: ब्याजदर

विवरण	व्याख्या
मापन	वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले ऋणमा लिने ब्याज दरहरू, निक्षेपमा दिने ब्याज दरहरू तथा बाह्र महिनामा परिपक्व हुने ऋणपत्रमा दिने ब्याज दरहरू।
महत्व	यी ब्याजदरहरू मुलुकको अर्थतन्त्रमा लगानीको माहोल निर्माण गर्नमा अत्यन्तै महत्वपूर्ण हुन्छन् । लगानीकर्ताहरूले कमाउने प्रतिफल वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले ऋणमा लिने ब्याज दर भन्दा बढी छ भने लगानीकर्ताहरू ऋण लिएर भए नि लगानी गर्न उत्साहित हुन्छन् । त्यस्तै निक्षेपमा दिने ब्याज दरहरू वा बाह्र महिनामा परिपक्व हुने ऋणपत्रमा दिने ब्याज दरहरू मुद्रास्फीति दर भन्दा बढी छन् भने निक्षेपकर्ताहरू बचत गर्ने एवम् ऋणपत्र किन्ने तर्फ आकर्षित हुन्छन् । बैंकहरूमा तरलताको अभाव हुँदैन र अत्याधिक मात्रामा ऋण लगानी गर्न सक्षम हुन्छन् ।
मापन इकाइ	वार्षिक प्रतिशत दर ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले ऋणमा लिने ब्याज दरहरू, निक्षेपमा दिने ब्याज दरहरू तथा बाह्रमहिनामा परिपक्व हुने ऋणपत्रमा दिने ब्याज दरहरूको प्रवृत्ति, अन्तर बैंकब्याजदरहरू र तीन महिना भन्दा कम अवधिका ऋणपत्रमा दिने ब्याजदरहरूमा ध्यान दिनु पर्दछ ।
मापदण्ड	यी सूचकहरूको मापन गर्ने कुनै खास मापदण्ड हुँदैन । तर वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाहरूले निक्षेपमा दिने र कर्जामा लिने ब्याजदरमा अत्याधिक फरक नहोस भन्ने हेतुले केन्द्रीय बैंकले ब्याजदर अन्तरको सिमा तोकि दिन सक्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले यस्तो ब्याजदर अन्तर (Spread) वाणिज्य बैंकहरूको लागि ४ प्रतिशत तोकेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकको आँकडा अनुसार २०२२ जुन महिनामा वाणिज्य बैंकहरूको अन्तर बैंकदर ७.०१ प्रतिशत, वाणिज्य बैंकहरूले निक्षेपमा दिने भारत औसत ब्याजदर ७.३४ प्रतिशत र वाणिज्य बैंकहरूले ऋण लगानीमा लिने भारत औसत ब्याजदर ११.५४ प्रतिशत र त्यस्तै ९१ दिने ट्रिजरीबिलको ब्याजदर ९.९ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	निरन्तर ।
प्रकाशन गर्ने निकाय	केन्द्रीय बैंक ।
वेबसाइट	https://www.nrb.org.np/category/current-macroeconomic-situation/?department=red

बन्ड उपजहरू (Bond Yields)

बन्ड भनेको एक प्रकारको ऋणपत्र नै हो, जसमा प्रायः परिपक्व हुने समय र ब्याजदर तोकिएको हुन्छ । सरकार वा वित्तीय संस्थाहरूले ऋण उठाउनको लागि विभिन्न प्रकार र समयावधि भएका बन्डहरू जारी गर्ने गरेका हुन्छन् । बन्डबाट प्राप्त हुने ब्याजलाई बन्ड उपज (Yield) भनिन्छ । बैंक ब्याजदरहरू अनिश्चित हुने हुँदा त्यस्तो अनिश्चितताको जोखिमबाट बच्नको लागि लगानीकर्ताहरूले बन्डहरूमा लगानी गर्ने गर्दछन् । तर भविष्यमा हुने मुद्रास्फीतिको दर अनिश्चितताको भने जोखिम रहेकै हुन्छ । बन्ड परिपक्व हुने अवधि भरको औसत मुद्रास्फीति दर बन्डको उपज दर भन्दा धेरै हुन गएमा लगानीकर्तालाई नोक्सान हुन्छ । साथै लामो अवधिका बन्डहरूको कारोबार दोस्रो पुँजी बजारमा हुन्छ । समग्र अर्थतन्त्रको अवस्था अनुसार बेलाबखतमा दोस्रो पुँजी बजारमा बन्डहरूको कारोबार अंकित मूल्यभन्दा कम मूल्यमा पनि भइरहेको हुन्छ । यस्तो अवस्थामा लगानीकर्ताले बन्ड परिपक्व हुने समयसम्म नै बन्ड आफैसँग राख्नु पर्ने पनि हुन सक्छ ।

यो सूचकको संक्षिप्त विवरण तल बक्समा दिइएको छ ।

बक्स १२.५: बण्ड उपजहरु

विवरण	व्याख्या
मापन	लामो समयका ऋणपत्रमा दिने ब्याज दरहरु तथा ती ऋणपत्रहरु सुरक्षणको रूपमा राख्दा लिइने ब्याजदरहरु ।
महत्व	लामो समयका ऋणपत्रमा दिने ब्याजदरहरु तथा ती ऋणपत्रहरु सुरक्षणको रूपमा राख्दा लिइने ब्याजदरहरुले मुलुकको अर्थतन्त्र र पुँजी बजारमा ठूलो अर्थ राख्दछन् । यदि लामो समयका ऋणपत्रमा दिने ब्याज दरहरु उच्चदरका छन् र लामो समयका ऋणपत्रलाई धितो राखेर बैंकिङ प्रणालीबाटसहजै प्रचलित ब्याजदरमा ऋण पनि लिन पाइने सुविधा छ भने मानिसहरु लामो समयका ऋणपत्रमा लगानी गर्न उत्साहित हुन्छन् । यसले ऋणपत्रमा जारी गर्ने निकायहरुलाई लामो समयसम्मको लागि लगानी गर्ने पुँजी प्राप्त हुन्छ र अर्थतन्त्र चलायमान हुन जान्छ । खास गरि दीर्घकालीन परियोजनाहरुको लागि आवश्यक पुँजी ऋणपत्रहरु जारी गरेर संकलन गरिन्छ ।
मापन	वार्षिक प्रतिशत दर ।
इकाइ	
ध्यान	ऋणपत्रको समयावधि र ऋणपत्रमा दिने ब्याज दरहरु ।
दिनुपर्ने कुरा	
मापदण्ड	यस्तो सूचकको कुनै खास मापदण्ड छैन तर बैंक निक्षेपका वा अल्पकालीन ऋण पत्रमा भन्दा बन्ड उपजहरुको दर बढी हुनु पर्ने हुन्छ अन्यथा लगानीकर्ताहरु यस तर्फ आकर्षित हुदैन । नेपालमा पाँच देखि दशवर्ष समयावधि भएका ऋणपत्रहरुको ब्याजदर लगभग १० प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको पाइन्छ ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	मासिक ।
प्रकाशन गर्ने निकाय	केन्द्रीय बैंक ।
वेबसाइट	https://www.nrb.org.np/category/current-macroeconomic-situation/?department=red

वास्तविक ब्याज दर (Real Interest Rate)

कुनै निश्चित समयको एक प्रकारको निक्षेपमा बैंकहरूले दिने ब्याज दर वा बन्डको ब्याज दरबाट सोही अवधिको उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क (CPI) घटाएर आउने ब्याजदर वास्तविक ब्याज दर हो । सामान्यतया समष्टिगत आर्थिक विश्लेषणको प्रयोजनको लागि एक बर्षे मुद्धति खाताको ब्याजदरबाट मुद्रास्फीति दर घटाइ वास्तविक ब्याजदर निकालिन्छ । भारत औसत निक्षेप ब्याजदर प्रयोग गरेर पनि वास्तविक ब्याजदर निकाल्न सकिन्छ । वास्तविक ब्याज दर सकारात्मक भएमा बचतकर्ताहरू लगानी गर्न उत्साहित हुन्छन । यदि वास्तविक ब्याजदर नकारात्मक छ भने बचतकर्ताहरू लगानी नगारि उपभोग गर्न तिर लाग्छन, त्यसैमा उसलाइ फाइदा हुन्छ ।

तालिका १२.६: वास्तविक ब्याज दर

	भारित औसत निक्षेप ब्याजदर*	मुद्रास्फीति (CPI)	प्रतिशतमा वास्तविक ब्याजदर
२०७७ आषाढ	६.०१	६.२	-०.१९
२०७८ आषाढ	४.६५	३.६	१.०५
२०७९ आषाढ	७.४१	६.३	१.११

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक

यो सूचकको संक्षिप्त विवरण तल बक्समा दिइएको छ ।

बक्स १२.६: वास्तविक ब्याजदर

विवरण	व्याख्या
मापन	कुनै निश्चित अवधिको बैकिङ प्रणालीको निक्षेपको ब्याजदर वा बन्ड उपज दर र मुद्रास्फीति दर बीचको फरक। निक्षेप वा बन्डमा पाउने ब्याज दरमा मुद्रा स्फीति वा अपेक्षित मुद्रास्फीतिको दर घटाइ मापन गरिन्छ ।
महत्व	वास्तविक ब्याज दरहरू र बन्ड उपजहरू नै आम मानिसहरूको लगानी व्यवहारका निर्धारक मानिन्छन् । यदि बैकिङ प्रणालीको निक्षेपको ब्याजदरहरू र बन्ड उपज दरहरू उपभोक्ता मूल्य विस्तार दरभन्दा उच्च छन् र वास्तविक अर्थमा नै ब्याज पाउने अवस्था छ भने आम मानिसहरूमा बचत गर्ने र लगानी गर्ने व्यवहार विकसित हुन्छ । यसको उल्टो यदि बैकिङ प्रणालीको निक्षेपको ब्याजदरहरू र बन्ड उपज दरहरू उपभोक्ता मूल्य विस्तार दरभन्दा न्यून छन् भने वास्तविक अर्थमा मानिसहरूले आफूसँग भएको रकम पनि गुमाइ रहेका हुन्छन् । यस्तो स्थितिमा आम मानिसहरूले उपभोगमा बढी खर्च गर्ने गर्दछन् ।
मापन इकाइ	वार्षिक प्रतिशत दर ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	ऋणपत्रको समयावधि र ऋणपत्रमा दिने ब्याज दरहरू ।
मापदण्ड	यो सूचक घनात्मक हुनुपर्दछ । नेपाल राष्ट्र बैंकको आँकडा अनुसार २०७९ अषाढ महिनाको निक्षेपको भारित औसत ब्याजदर ७.४१ र उपभोक्ता मूल्य विस्तार दर ६.३ रहेको छ । यहाँ वास्तविक ब्याजदर १.११ ले घनात्मक रहेको छ ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	प्रति महिना ।
प्रकाशन गर्ने निकाय	केन्द्रीय बैंक ।
वेभसाइट	https://www.nrb.org.np/category/current-macroeconomic-situation/?department=red

शेयर मूल्य (Share Price)

शेयर मूल्यहरू भविष्यको लाभांशको अपेक्षाको प्रतिबिम्ब हुन । लगानीकर्ताहरू भविष्यको लाभांशको अपेक्षामा वर्तमानमा प्रिमियम तिरेर जोखिम मोलछन् । अर्थात् शेयरको अंकित मूल्य भन्दा बढि मूल्य तिरेर पनि शेयर खरिद गर्दछन । शेयर धनि हरूले भविष्यमा पाउने लाभांस कम्पनीको नाफामा र कम्पनीको नाफा कम्पनीको व्यवस्थापनको गुणस्तर र समग्र आर्थिक अवस्थामा निर्भर हुन्छ । शेयरमा लगानी गर्ने लगानीकर्ताहरूले लाभांसको साथै शेयर मुल्यमा वृद्धिबाट प्राप्त हुने पुँजिगत लाभको पनि अपेक्षा राख्दछन । जब लगानीकर्ताहरूले आर्थिक मन्दीको अनुमान गर्दछन् उनीहरू शेयर खरिदको लागि उत्साहित हुँदैनन् र शेयरको मूल्य घट्न शुरु हुन्छ । जब लगानीकर्ताहरूले आर्थिक तेजीको अनुमान गर्दछन्, शेयरमा लगानीको लागि उत्साहित हुन्छन् । यस्तो बेलामा शेयरको मूल्य बढ्छ । प्रायः शेयरको मूल्यहरू चक्रिय स्वभावको हुन्छन् । वृहत शेयर बजारको सूचकाङ्कले समग्र अर्थतन्त्रको अवस्था प्रतिबिम्बित गर्दछ । कुनै एक दुई कम्पनीको वा क्षेत्रको शेयर मूल्यहरूले मात्र समग्र आर्थिक अवस्थाको चित्रण गर्न सक्दैन । त्यसैले विभिन्न समूह र समग्र सूचिकृत कम्पनीहरूको शेयर मुल्यको सूचाकांक बनाउने गरिन्छ । यस्तो सुचाकाङ्कको आधारमा कुनै कम्पनीको समूहको वा समग्र शेयर बजारको बारेमा जानकारी लिन सकिन्छ ।

तालिका १२.७: सूचीकृत भएका कम्पनीको संख्या र धितो पत्र बजार सूचक

विषय	जुन महिनाको मध्य दिन			परिवर्तन प्रतिशत	
	२०२०	२०२१	२०२२	२ बाट १	३ बाट २
	१	२	३		
नेप्सेसूचक (Closing)*	१२०१.६	३०२५.८	१९९६.३	१५१.८	-३४.०
नेप्सेसेन्सिटिभसूचक (Closing)**	२६०.३	५५०.०	३८३.५	१११.३	-३०.३
नेप्सेफ्लोटसूचक (Closing)***	८५.०	२१०.२	१३७.८	१४७.३	-३४.५
बैंक समूह उप-सूचक	१०४१.५	१९९७.६	१३८५.४	९१.८	-३०.६
बजारपूँजी करण (रु.दश लाख)	१५३६४२१.५	४२१६००१.६	२८४४१०९.२	१७४.४	-३२.५
सूचीकृत भएका धितो पत्रको जम्मा चुक्ता रकम (रु.दश लाख)	४६०६१४.७	५७२९१९.६	६६४६४३.५	२४.४	१६.०
सूचीकृत भएका कम्पनीको संख्या	२१२	२२०	२३२	३.८	५.५
सूचीकृत भएका धितो पत्रको संख्या (दश लाखमा)	४६९९.८	५८२२.९	६७४०.१	२३.९	१५.८
बजारपूँजी करण र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातको (%) †	३९.५	९८.६	५८.६	१४९.५	-४०.५

नेप्सेसूचकको १२ महिनाको स्तरीय भिन्नता	७८.८	५८१.१	३०९.४	६३७.४	-४६.८
कारोबार भएका धितो पत्रको अनुपात (प्रतिशतमा)	८.५	४९.६	३४.९	४८५.२	-२९.६
कारोबार रकम र बजारपूँजी करण (प्रतिशतमा)	९.०	३०.१	४०.६	२३२.५	३५.१
क बर्गका कम्पनीको बजार सघनता अनुपात (प्रतिशतमा)	५०.३	३९.१	४०.५	-२२.१	३.५
उत्कृष्ट १० कम्पनीको बजार सघनता अनुपात (प्रतिशतमा)	३४.९	३१.२	२९.३	-१०.६	-६.१

श्रोत: नेपाल स्टक एक्सचेन्ज

* आधार : फेब्रुअरी १२, १९९४

** आधार: जुलाई १६, २००६

*** आधार: अगस्त २४, २००८

+ चालु मूल्यमा मापन गरिएको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन

यो सूचकको संक्षिप्त विवरण तल बक्समा दिइएको छ ।

बक्स १२.७: शेयर मूल्य

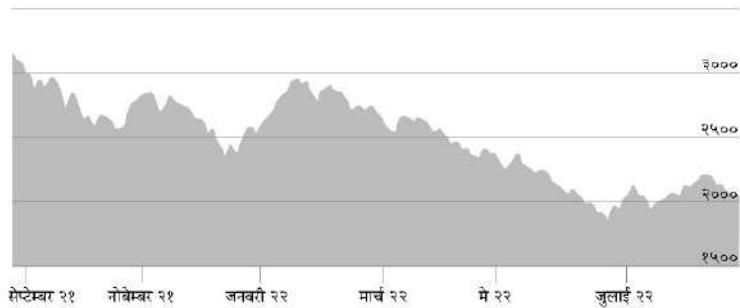
विवरण	व्याख्या
मापन	विभिन्न कम्पनीकाप्रति शेयरको मूल्य सूची र सामुहिक सूचकाङ्क ।
महत्व	आर्थिक अपेक्षाहरुलाई प्रतिविम्ब गर्दछन् र अन्य प्रमुख सूचकहरुको लागि उपयोगी ।
मापन इकाइ	विभिन्न कम्पनीका प्रति शेयरको मूल्य सूची र सामुहिक सूचकाङ्क ।
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	वृहत बजार सूचकाङ्क । र कम्पनीहरुको वित्तीय स्थिति
मापदण्ड	विभिन्न कम्पनीका प्रति शेयरको मूल्य सूची र सामुहिक सूचकाङ्क ।
प्रकाशन गर्ने आवृत्ति	दैनिक ।
प्रकाशन गर्ने निकाय	स्टक एक्सचेन्ज
वेबसाइट	http://www.nepalstock.com/

नेप्से सूचक

Zoom

From Aug 24, 2021

To Aug 16, 2022

मूल्य र ज्याला

परिचय

बजार अर्थतन्त्रमा वस्तु तथा सेवाहरुको मूल्यमा निरन्तर उतारचढाव भईरहन्छ । मूल्यमा भएको उतारचढाव मापनको लागि निश्चित वस्तु/सेवाहरुको समूह (जस्लाई डालो भन्ने गरिन्छ) छनौट गरिएको हुन्छ । उक्त डालोमा रहेका वस्तु तथा सेवाहरुको समग्र मूल्यमा निश्चित अवधि (मासिक/त्रैमासिक/वार्षिक) भित्र भएको उतार चढावलाई मूल्य सूचकाङ्क मार्फत मापन गरिन्छ । केही वस्तु/सेवाको मूल्य घट्न सक्छ भने केहीको बढ्न सक्छ । केहि वस्तुको मूल्यमा गिरावट आएतापनि समग्रमा बृद्धि भएमा मुद्रास्फिति (Inflation) को अवस्था निम्त्याउँछ । बढ्दो मुद्रास्फिति दरको कारणले अत्यावश्यक खाद्यान्न देखि निजि गाडी (कार) सम्मका उपभोग्य सामग्रीहरुको मूल्य बढाई दिन्छ र दिनानुदिन आवश्यकताको पूर्तिलाई मुश्किल बनाइदिन्छ । यसको अर्थ हिजो एक हजार रुपैयाँ खर्चेर बजारबाट जति उपभोग्य सामान वा सेवा खरिद गर्न सकिन्थ्यो त्योभन्दा कममात्र आज खरिद गर्न सकिने अवस्था सृजना हुनु हो । समग्रमा मुद्रास्फितिले मुद्राको क्रयशक्ति घटाउँछ । सामान्यतया वस्तु/सेवा प्रवाहभन्दा मुद्रा प्रवाह बढी भएमा मुद्रास्फितिको अवस्था आउँछ ।

केही हदसम्मको मुद्रास्फितिलाई स्वाभाविक र स्वीकार्य नै मानिन्छ । तर ठूलो मात्रामा हुने मुद्रास्फितिले अर्थतन्त्रलाई गम्भीर असर पार्ने भएकोले नियामक निकायको रुपमा विशेषत केन्द्रीय बैंकले मुद्रा

प्रवाह, व्याजदर, अनिवार्य नगद मौज्दात (Cash Reserve Ratio) एवम् कर्जाको आकारमा नियन्त्रण जस्ता मौद्रिक नीतिको उपकरण मार्फत बजारमा भएको तरलतालाई सन्तुलनमा ल्याउन नीतिगत पहल गर्छ ।

कुनै निश्चित वस्तु/सेवाको समूहको मूल्यमा आएको परिवर्तन मापनका लागि मूल्य सूचकाङ्कहरूको प्रयोग गरिने गरिन्छ । उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क (Consumer Price Index- CPI) घरपरिवारले खरिद गर्ने निश्चित वस्तु र सेवाहरूको समूहको मूल्य परिवर्तनसँग सम्बन्धित छ । यसलाई मुद्रास्फिति नाप्ने सबभन्दा उपयुक्त र चल्ती सूचकाङ्कको रूपमा पनि हेरिन्छ । उत्पादकतहमा भएका मूल्य परिवर्तन अर्थात् मुद्रास्फितिको शुरुको तह मापनको लागि उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क (Producers Price Index) प्रयोग गर्ने गरिन्छ । मूल्य सूचकाङ्कलाई कहिले काँही मुल्य भाजक (Deflator) पनि भनिन्छ किनकि चालू मूल्य (Current Price) लाई स्थिर मूल्य (Constant Price) मा परिवर्तन (Deflate) गर्न यो सूचकलाई प्रयोग गर्ने गरिन्छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा मूल्यको असरलाई हटाई स्थिर अर्थात् यथार्थ मूल्य (Real Price) मा मापन गर्न यस्ता मुल्य भाजकहरू प्रयोग गर्ने गरिन्छ । यस अध्यायमा मुद्रास्फिति एवम् मूल्य तथा ज्यालामा भएको परिवर्तन मापन गर्ने दुई मुख्य सूचकाङ्कहरू उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क (Consumer Price Index- CPI) र उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क (Producers Price Index) को बारेमा विस्तृत चर्चा गरिने छ ।

मुद्रास्फितिका कारणहरु

उच्च मुद्रास्फितिले व्यक्तिको दैनिक जीवनयापनमा उल्लेखनीय असर पार्दछ । मुद्रास्फितिको अवस्थामा आफ्नो जीवनस्तरलाई यथावत राख्न कि त आमदानी बढाउनु पर्ने हुन्छ वा जीवनस्तरमा सम्झौता गर्नुपर्ने बाध्यता रहन्छ जसको कारण सर्वसाधारणमा नैराश्यता र असन्तुष्टि बढ्ने सम्भावना रहन्छ । त्यसैले मुद्रास्फितिलाई नियन्त्रण अर्थात् स्वीकार्य तह सम्म मात्र बढ्न दिनु प्रायः सबै सरकारको प्राथमिकतामा रहने गर्छ । मुद्रास्फिति नियन्त्रणको लागि मुद्रास्फितिका कारक तत्वहरुमा ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ । त्यसैले यहाँ मुद्रास्फिति के कति कारणले हुन्छ? भन्ने बारेमा चर्चा गरिन्छ । मुद्रास्फितिका केही मुख्य कारणहरु निम्नानुसार छन् ।

माग-तन्काई (Demand-Pull) मुद्रास्फिति: वस्तु/सेवाको उच्चतम माग अनुरूप आपूर्तिलाई बढाउन नसकेको कारण सिर्जना हुने मुद्रास्फिति नै माग-तन्काई (Demand-Pull) मुद्रास्फिति हो । करको दरमा कटौती, उच्च सरकारी खर्च, ज्याला दरमा बृद्धि तथा उपभोक्ताको कर्जामा बृद्धि आदि कारणले वस्तु तथा सेवाको समग्र मागमा बृद्धि हुन सक्छ । छोटो समयमा बढ्दो माग अनुरूप व्यवसायीहरुले उत्पादन वा आपूर्ति गर्न नसकेमा मूल्य बढ्छ ।

लागत-सृजित (Cost-Push) मुद्रास्फिति: वस्तु/सेवाको उत्पादन लागतमा बृद्धि भएको कारण पनि मूल्य बढ्छ जसलाई लागत-सृजित (Cost-Push) मुद्रास्फिति भनिन्छ । कच्चा पदार्थको मूल्यमा बृद्धि तथा बढिरहेको कामदारको तलब/ज्याला कारण उत्पादन लागत बृद्धि हुन्छ । यस्तो अवस्थामा व्यवसायीहरुले आफूले बिक्री गर्ने

वस्तु/सेवाको मूल्य बृद्धि गर्छ । अधिकांश उद्योग वा व्यवसायहरू नै यसरी नै प्रभावित भएमा समग्र मूल्य बृद्धिको अवस्था देशैभरि रहन्छ र यसले उच्च मुद्रास्फितिको अवस्था निम्त्याउँछ । नेपाल जस्तो आयात केन्द्रीत अर्थतन्त्रमा वस्तुको मूल्य आयात लागतमा पनि भर पर्ने गर्छ । भारतसँगको खुला सिमाना अनि भारतीय मुद्रासँगको स्थीर विनिमयदरको कारण भारतमा हुने मुद्रास्फितिले नेपाललाई पनि असर गर्ने गर्छ । त्यसैले वस्तु विशेषको महङ्गाईलाई बुझ्न ती वस्तुहरू स्वदेश मै उत्पादित हुन् वा आयातीत हुन् भन्ने बुझ्न जरुरी हुन्छ ।

मुद्रा अवमूल्यन (Devaluation): अन्य मुद्राको तुलनामा नेपाली मुद्राको मूल्य घटेमा नेपाली मुद्राको अवमूल्यन (Devaluation) भएको भनिन्छ । मुद्रा अवमूल्यनले आयात लागत बढाई दिन्छ जसको कारण आयातीत वस्तु/सेवाको मूल्य बृद्धि हुन्छ र मुद्रास्फितिको अवस्था सृजना हुन्छ । नेपाली मुद्राको विनिमय दर भारतीय रुपियासँग निश्चित (Pegged) गरेको कारण भारतीय मुद्राको अवमूल्यनको मात्रा र गति अनुरूप नेपाली मुद्राको मूल्यमा असर गरेको हुन्छ जसको कारण नेपालले अन्य मुलुकबाट गरिने आयात लागतमा असर गर्छ ।

ज्याला बृद्धि (Rising Wage): बढ्दो ज्याला वा तलबका कारण खर्च गर्न मिल्नेआय (Disposable Income) बढाउँछ । परिणामतः उपभोग्य वस्तु/सेवाको माग बृद्धि भई महङ्गी बढ्न सक्छ । निरन्तर बढेको महङ्गीको कारण फेरि ज्याला बृद्धिको माग बढ्नेछ र अन्ततः गतवा उत्पादन लागतलाई बढाउँछ र उत्पादित वस्तु/सेवाको

बजार मूल्य बढाउँछ । यो निरन्तर भईरहने चक्रलाई ज्याला-मूल्य चक्र (Wage-Price Spiral) भनिने गरिन्छ । ज्याला-मूल्य चक्रको कारण हुने मुद्रास्फितिलाई लागत-सृजित (Cost-Push) उद्गम मुद्रास्फितिको रूपमा पनि हेरिन्छ ।

मूल्य सूचकाङ्कहरू

उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क (Consumer Price Index)

अधिकांश व्यक्तिहरूले मुद्रास्फिति पहिल्याउन उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क प्रयोग गर्ने गर्छ । उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क मुख्यतया जीवनयापन खर्च मापन गर्ने प्रयास हो । जीवनयापन खर्च एउटा सैद्धान्तिक अवधारणामात्र हो किनभने सबै नेपालीहरूको जीवनशैली उस्तै छैन । त्यसैले, CPI ले गर्नसक्ने भनेको घरपरिवारले उपभोग गर्न खरिद गरिने निश्चित वस्तु र सेवाको समूह (डालो) मा रहेका (नेपालको सम्बन्धमा कूल ४९६; वस्तु ४०२ र सेवा ९४ वटा) वस्तु र सेवाहरूको खुद्रामूल्यमा भएको समग्र औसत मूल्य परिवर्तन दर नाप्नु हो । ती ४९६ वस्तु/सेवालाई COICOP (Classification of Individual Consumption According to Purpose) अनुसार आठवटा बृहद समूहमा वर्गीकरण गरिन्छ । हरेक समूहलाई निश्चित भार दिइन्छ जसले CPI को हिसाबमा उक्त समूहको महत्वलाई प्रतिनिधित्व गर्छ । भार निर्धारण विधिबारेको विस्तृत व्याख्या तल गरिनेछ ।

यस सूचकाङ्कको मापन मासिकरूपमा संकलन गरिने उही वस्तु/सेवाहरूको मूल्यको आधारमा हुने हुनाले यसबाट निकालिने

मुद्रास्फितिले उही खरिदहरु कायम गर्नको लागि आवश्यक लागत खर्च दर्शाउँछ ।

कहाँ र कहिले उपलब्ध हुने

उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क नेपाल राष्ट्र बैंकको आर्थिक अनुसन्धान विभागले मासिकरूपमा तयार गरी प्रकाशन गर्ने गर्दछ । प्रकाशित तथ्याङ्कहरु बैंकको आधिकारिक वेबसाइट www/nrb.org..np/category/current-macroeconomic-situation मार्फत हेर्न सकिन्छ । तथ्याङ्कहरु PDF र Excel फर्मेटमा उपलब्ध गराइएको हुन्छ ।

बक्स १३.१: उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क

मापन: घरपरिवारले प्रयोग गर्ने वस्तु र सेवाको डालो (Basket) को मूल्यमा भएको परिवर्तन

महत्व: एउटा घरपरिवारले भोगेको मुद्रास्फीति बारे जानकारी दिने र यसबाट अन्य क्षेत्रमा पर्ने असर अध्ययनमा सघाउने ।

मापन इकाइ: प्रतिशतमा

ध्यान दिनुपर्ने कुरा: प्रतिशतमा परिवर्तन

खण्डिकृत तह: राष्ट्रिय, भौगोलिक क्षेत्र (हिमाल, पहाड र तराई), काठमाडौं उपत्यका

प्रकाशन आवृत्ति: मासिक

प्रकाशन गर्ने निकाय: नेपाल राष्ट्र बैंक

वेबसाइट: <https://www.nrb.org.np/category/current-macroeconomic-situation>

विषय

उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्कले "खाद्य तथा पेय पदार्थ" समूह अन्तर्गत खाद्य तथा खाद्यजन्य पदार्थ, दालजन्य पदार्थ, तरकारी, माछा तथा मासु, दुग्धजन्य पदार्थ र अण्डा लगायत १३ विभिन्न उपसमूह र "गैरखाद्य तथा सेवा" समूह अन्तर्गत कपडा, तयारी लुगा र जुत्ता, घरभाडा, पानी, बिजुली, ग्याँस र अन्य इन्धन, फर्निचर तथा फर्निसिङ, घरायसी उपकरण र मर्मत लगायत ९ उपसमूहका वस्तु/सेवाको मूल्यमा भएको परिवर्तनलाई मापन गर्छ । यी बृहत समूह अन्तर्गतका ४९१ वस्तु/समूहका हजारौं मूल्यहरू प्रत्येक महिना संकलन गरिन्छ । "खाद्य तथा पेय पदार्थ" समूह अन्तर्गत १३ वटा उपसमूहहरूको छुट्टाछुट्टै मूल्य सूचकाङ्कको आधारमा "खाद्य तथा पेय पदार्थ" समूहको उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क निकालिन्छ । त्यस्तै "गैर खाद्य तथा सेवा" समूह अन्तर्गतका ९ वटा उपसमूहको छुट्टाछुट्टै मूल्य सूचकाङ्कको आधारमा "गैरखाद्य तथा सेवा" समूहको उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क निकालिन्छ । अन्तिममा "खाद्य तथा पेय पदार्थ" समूहको उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क र "गैर खाद्य तथा सेवा" समूहको उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्कको आधारमा समग्र भारत उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क निकालिन्छ ।

साथै, काठमाडौं उपत्यकाका बजार केन्द्रहरूबाट संकलित मूल्यका आधारमा काठमाडौं उपत्यकाको उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क पनि प्रकाशन गरिन्छ । उपत्यकाको सन्दर्भमा "खाद्य तथा पेय पदार्थ" र "गैर खाद्य तथा सेवा" को मात्र उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क प्रकाशन गरिन्छ भने उपसमूहहरूको उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क प्रकाशन

गरिंदैन । यसका अतिरिक्त तराईका १९ जिल्लाहरू, पहाडका २५ जिल्लाहरू र हिमालका ५ जिल्लाका बजार केन्द्रहरूबाट संकलित मूल्यका आधारमा ती क्षेत्रका उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क पनि प्रकाशन गर्ने गरिन्छ ।

यसरी केन्द्रीय बैंकले मासिकरूपमा उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क निकाल्नुका साथै प्रत्येक महिनाको अधिल्लोवर्षको उही महिनासँग तुलना गरी वार्षिक (Year-on-Year) मूल्य सूचकाङ्क पनि निकाल्ने गर्दछ । यसका साथै, नेपाल र भारतको प्रत्येक महिनाको तुलनात्मक वार्षिक (Year-on-Year) उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क पनि निकाल्ने गरिन्छ ।

नेपाल र भारत बीच रहेको खुला सिमाना, दुई देशबीच कायम भएको स्थिर विनिमय दर (Pegged Exchange Rate) र नेपालमा हुने आयातको ठूलो हिस्सा भारतबाट हुने भएको कारण भारतमा हुने मुद्रास्फितिले नेपालको मुद्रास्फितिलाई पनि असर गरेको हुन्छ । त्यसैले, नेपालमा हुने मुद्रास्फितिका कारक तत्वहरूको विश्लेषण गर्दा भारतको मुद्रास्फितिलाई पनि ध्यान दिनुका अतिरिक्त आयात सूचकाङ्कलाई पनि नियाल्नु पर्ने हुन्छ ।

विधि र व्याख्या (Methodology and Interpretation)

देशभरीका ६० वटा बजार केन्द्रहरूबाट मूल्य संकलकहरूले मासिक रूपमा संकलन गरेका ४९६ वटा वस्तुहरूको हजारौं मूल्यहरूको औसत मूल्य निकालिन्छ । प्रत्येक वस्तु/सेवाहरूको औसत मूल्य र ती वस्तु/सेवाहरूको भारको आधारमा उपसमूहको मूल्यसूचकाङ्क निकालिन्छ । उपसमूहको मूल्य सूचकाङ्क र ती समूहको भारको

आधारमा समूहको मूल्य सूचकाङ्क निकालिन्छ भने प्रत्येक समूहको सूचकाङ्क र ती समूहको भारको आधारमा समग्र देशको मूल्य सूचकाङ्क निकालिन्छ । उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क मापनको लागि नेपालमा Geometric Laspeyres Index प्रयोग गर्ने गरिन्छ भने मुद्रास्फिति मापनको लागि निम्न शुत्र प्रयोग गरिन्छ ।

$$R_{inf} = 100 \times (I_{cp} / I_{pp} - 1), \quad (9)$$

यहाँ, R_{inf} भन्नाले मुद्रास्फिति दरलाई जनाउँछ भने I_{cp} र I_{pp} ले क्रमशः हालको मूल्य सूचकाङ्क र अघिल्लो मूल्य सूचकाङ्कलाई जनाउँछ ।

भार (Weight)

अधिकांश मूल्य सूचकाङ्कहरू कैयौं मूल्यहरूको भारित औसत हुन् । भार निर्धारणको आधार सरल छन् । यदि औसत परिवारले आफ्नो कूल खर्चको १९% खानामा खर्च गर्छ भने उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्कमा खानाको भार १९% रहन्छ । तर औसत परिवारको निश्चित परिभाषा उपलब्ध नहुँदा व्याख्यामा कठिनाई हुन सक्दछ । निश्चित अवधि (५ वा १० वर्ष) मा मात्र भारको परिमार्जन हुने भएकोले त्यस बीचमा परिवारको खर्चको ढाँचामा परिवर्तन आएमा पनि मूल्य सूचकाङ्कको उपयोगितामा समस्या आउन सक्छ ।

उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क निकाल्नलाई आवश्यक हुने भारमापन एवम् परिमार्जनको लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले प्रत्येक १०/१० वर्षमा पारिवारिक बजेट सर्वेक्षण (Household Budget Survey) संचालन गर्ने गर्दछ । पछिल्लो पटक वि. सं. २०७०/७१ मागरिएको पाँचौं पारिवारिक बजेट सर्वेक्षणमा देशभरिका ८४ वटा बजारकेन्द्रमा

रहेका ८०२८ वटा घरपरिवारहरू संलग्न भएका थिए । उक्त घरपरिवारहरू तीन तहको छनौट प्रक्रिया विधि मार्फत छानिएका थिए । पहिलो तहमा २७ वटा स्ट्राटाबाट ८४ वटा बजार केन्द्रहरू, दोस्रो तहमा २०७ वटा वडाहरू र तेस्रो तहमा ती २०७ वटा वडाहरूमा बसोबास गर्ने ८०२८ घरपरिवारहरू छनौट भएका थिए । सर्वेक्षणको निमित्त छानिएका घरपरिवारबाट प्रत्येक महिना वस्तु तथा सेवामा भएका उपभोग खर्च र आम्दानीलाई डायरीमा टिपोट गर्न लगाई Household Diary Method विधि अपनाई विस्तृत तथ्याङ्क संकलन गरिन्छ । वस्तु र सेवालार्ई संयुक्त राष्ट्र संघीय तथ्याङ्क महाशाखा (United Nations Statistics Division) ले सिफारिस गरेको COICOP (Classification of Individual Consumption by Purpose) अनुरूप माथि उल्लेख गरिए झै १२ वटा समूहमा वर्गीकरण गरी विश्लेषण गरिन्छ ।

एक वर्षभरिमा के के वस्तु/सेवामा कति कति खर्च गरियो भनेर देशैभरिका मुख्य बजारकेन्द्रहरूमा बसोबास गर्ने हजारौं परिवारहरूमा गरिएको सर्वेक्षणको आधारमा भार निर्धारण गरिन्छ । घरपरिवारको परिवर्तित जीवनशैली र प्राथमिकताको प्रतिनिधित्व होस् भन्ने अभिप्रायले साधारणतया हरेक १०-१० वर्षमा गरिने पारिवारिक बजेट सर्वेक्षणको आधारमा यी भारहरू परिमार्जित गरिएको हुन्छ (तालिका १ हेर्नुस्) । सन् २००४/५ मा रु एक लाख प्रतिवर्ष खर्च हुने परिवारमा खाद्य तथा पेय पदार्थमा ४६८२० (४६.८२ प्रतिशत) खर्च हुने देखिएको थियो भने गैर खाद्य तथा सेवामा रु. ५३१८० (५३.१८ प्रतिशत) खर्च गरिने गरेको थियो । दशवर्ष

पछि सन् २०१४/१५ मा भएको सर्वेक्षणले खाद्य तथा पेय पदार्थमा ४३.९१ प्रतिशत खर्च र गैर खाद्य तथा सेवामा ५६.०९ प्रतिशत खर्च हुने गरेको देखिएको थियो । CPI को डालोमा भएका वस्तु/सेवाहरूलाई COICOP (Classification of Individual Consumption by Purpose) अनुसार दुईवटा बृहद समूह (खाद्य र गैर खाद्य) अन्तर्गत २२ वटा उपसमूहमा वर्गीकरण गरि निर्धारण गरिएको भार निम्नानुसार छ ।

तालिका १३.१: मूल्य सुचाकाङ्कको भार

क्रसं	खर्च समूह	भार - २००४/५	भार - २०१४/१५
	खाद्य तथा पेय पदार्थ (Food and Beverage Group)	४६.८२	४३.९१
	१. खाद्य तथा खाद्यजन्य पदार्थ	१४.८१	११.३३
	२. दालजन्य पदार्थ	२.०१	१.८४
	३. तरकारी	५.६५	५.५२
	४. माछा तथा मासु	५.७	६.७५
	५. दुग्धजन्य पदार्थ र अण्डा	५.०१	५.२४
१	६. घ्यू तथा तेल	२.७	२.९५
	७. फलफुल	२.२३	२.०३
	८. चिनी तथा मिठाई	१.३६	१.७५
	९. मसला	१.४६	१.२६
	१०. अल्कोहल रहित पेयपदार्थ	०.९६	१.२४
	११. मदिराजन्य पेयपदार्थ	१.७२	०.६८
	१२. सुर्तिजन्य पदार्थ	०.८५	०.४१

१३. रेष्टौराँ तथा होटल	२.३५	२.९२
गैर खाद्य तथा सेवा)Non-food and Service Group)	५३.१८	५६.०९
१. कपडा, तयारी लुगा र जुत्ता	८.४९	७.१९
२. घरभाडा, पानी, बिजुली, ग्याँस र अन्य इन्धन	१०.८७	२०.३
३. फर्निचर तथा फर्निचिड, घरायशी उपकरण र मर्मत	४.८९	४.३
४. स्वास्थ्य	३.२५	३.४७
५. यातायात	६.०१	५.३४
६. सञ्चार	३.६४	२.८२
७. मनोरञ्जन तथा सस्कृति	५.३९	२.४६
८. शिक्षा	८.४७	७.४१
९. विविध वस्तु तथा सेवाहरु	२.१७	२.८

सूचकाङ्कको व्याख्या (Interpretation of Price Indices)

तालिका १३.२: राष्ट्रिय उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क

राष्ट्रिय उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क
(२०१४/१५=१००)
मध्य-मासिक

समूह र उप-समूह	भार%	२०१९/२०					२०२०/२१					२०२१					प्रतिशत परिवर्तन			
		मे/जुन		एप्रिल/मे		मे/जुन		एप्रिल/मे		मे/जुन		3 Over 1	3 Over 2	5 Over 3	5 Over 4					
		१	२	३	४	५														
समग्र सूचकाङ्क	१००	१३३.५४	१३८.५४	१३९.१४	१४९.४४	१५१.०४	४.१९	०.४३	८.५६	१.०७										
खाद्य तथा पेयपदार्थ	४३.९१	१२९.७२	१३६.५९	१३७.७९	१४६.३३	१४८.०३	६.२२	०.८८	७.४३	१.१७										
अन्न र अन्नका उत्पादन	११.३३	१२६.९९	१२९.३७	१३०.३३	१३२.२६	१३३.३९	२.६३	०.७५	२.३५	०.८५										
दाल र गेडागुडी	१.८४	१०४.९५	११०.८०	११३.१०	१२२.४६	१२३.४३	७.७६	२.०८	९.१३	०.७९										
सागसब्जी	५.५२	१०४.९५	१२५.६५	१३०.८४	१३३.३०	१४०.०९	७.९२	४.१३	७.०७	५.०९										
माछा मासु	६.७५	१०४.९५	१४७.३३	१४३.१३	१५५.२४	१५५.७३	७.९९	-२.८५	८.८०	०.३१										
दुधका उत्पादन र अण्डा	५.२४	१०४.९५	१३५.१५	१३५.५७	१५०.७७	१५०.७७	२.०२	०.३१	११.२२	०.२३										
घ्यू र तेल	२.९५	१०४.९५	१६७.५२	१२७.२७	२११.२१	२११.२१	३०.९८	२.८३	२२.६०	०.९८										
गैर खाद्य तथा सेवा	५६.०९	१३६.६१	१४०.०९	१४०.२०	१५१.९३	१५३.४५	२.६३	०.०८	९.४४	१.००										
लत्ताकपडा	७.१९	१५०.००	१५४.३७	१५४.६७	१६५.२९	१६५.२९	३.११	०.००	६.८७	०.००										

आवास र उपभोग्य सामान	२०.३०	१४८.१३	१४९.४७	१४९.४७	१५९.३७	१६१.१९	०.९०	०.००	७.८४	१.१४
फर्निचर र उपकरण	४.३०	१३०.७१	१३६.५८	१३६.६१	१४७.३३	१४७.९५	४.५१	०.०२	८.३०	०.४२
स्वास्थ्य	३.४७	११६.२९	१२०.९८	१२०.९८	१२९.७७	१२९.७७	४.०३	०.००	७.२७	०.००
यातायात	५.३४	१०९.३८	११९.३३	१२०.००	१४५.३५	१५०.९४	९.७०	०.५६	२५.७९	३.८५
संचार	२.८२	१०५.८९	१०९.८९	१०९.८९	११२.३१	११२.३१	३.७९	०.००	२.२०	०.००
मनोरञ्जन र सस्कृति	२.४६	१२०.२६	१२५.६४	१२५.६४	१३५.९५	१३५.९५	४.४७	०.००	८.२१	०.००

स्रोत: <https://www.nrb.org.np/category/current-macroeconomicsituation/?department=red&fy=2078-79&subcategory=eleven-months>

उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्कको तालिकालाई बुझ्न आधार वर्ष (Base Year) को अवधारणालाई बुझ्नु आवश्यक हुन्छ । भार मापनको लागि गरिएको सर्वेक्षणमा संकलित उपभोग्य वस्तु/सेवामा गरेको खर्चहरू भएको वर्ष नै आधार वर्ष हुन् । मूल्य सूचकाङ्कलाई तुलनार्थ उक्त वर्षलाई आधार मानिएको हुन्छ र आधार वर्षको सूचकाङ्क १०० मानिन्छ । माथि तालिकाको माथिल्लो भागमा उल्लेखित $२०१४/१५ = १००$ को अर्थ यस मूल्य सूचकाङ्कको मापन गर्दा सन् २०१४/१५ अर्थात् वि. सं. २०७१/७२ लाई आधार वर्ष मानी उक्त वर्षको मूल्य सूचकाङ्क १०० मानिएको हो भन्ने जनाउँछ । त्यसैले, २०७९ साल जेठमहिनामा भएको मुद्रास्फितिको अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा उक्त महिनाको उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क १५१.०४ लाई विभिन्न समयक्रमका सूचकाङ्कसँग तुलना गरेर आँकलन गर्न सकिन्छ ।

उदाहरणको लागि २०७९ साल जेठ (मे/जुन २०२१/२२) मा उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क (I_{cp}) १५१.०४ र अघिल्लो वर्ष अर्थात् २०७८ जेठ महिना (मे/जुन २०२०/२१) को मूल्य सूचकाङ्क (I_{pp}) १३९.१४ रहेको छ भने एक वर्षमा भएको मुद्रास्फिति (R_{inf}) निम्नानुसार निकालिन्छ ।

$$\begin{aligned} \text{मुद्रास्फिति दर } (R_{inf}) &= 100 \times (I_{cp}/I_{pp} - 1) \\ &= 100 \times (151.04/139.14 - 1) \\ &= ८.५६ \% \end{aligned}$$

तुलना समयक्रम १: आधार वर्षसँग तुलना गर्दा

२०७९ साल जेठ महिनाको उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क १५१.०४ लाई आधार वर्षसँग तुलना गर्दा नेपालमा उपभोग्य वस्तुहरूको समग्र मूल्य आधार वर्ष २०७१/७२ भन्दा ५१.०४ प्रतिशतले बृद्धि भएको भनी बुझनुपर्छ । यसको अर्थ उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क मापनको लागि प्रयोग भएको डालोमा रहेका ४९६ वटा सबै वस्तु र सेवाको मूल्यमा समान रूपले ५१.०४ प्रतिशतले बढेको भन्ने कदापि होइन । उक्त बास्केटमा भएका केही वस्तु/सेवाको मूल्यमा ५१.०४ प्रतिशत भन्दा बढीले बृद्धि भएको पनि हुन सक्दछ भने कुनै वस्तु/सेवाको मूल्यमा गिरावट भएको पनि हुन सक्दछ । प्रत्येक वस्तु/सेवा अनुसारको उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क उपलब्ध नभएको अवस्थामा यसलाई समग्रतामा मात्र व्याख्या गर्नु पर्ने हुन्छ ।

तुलना समयक्रम २: अघिल्लो वर्षको उही महिनासँग तुलना गर्दा (Percentage Change ५ Over ३)

२०७९ साल जेठ महिनाको उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क १५१.०४ लाई अघिल्लो वर्षको उही महिनासँग तुलना गर्दा नेपालमा उपभोग्य वस्तुहरूको समग्र मूल्यमा वार्षिक रूपमा ८.५६ प्रतिशतले बृद्धि भएको जनाउँछ । यसको अर्थ अघिल्लो वर्ष जेठ महिनामा रु. १०० ले जति सामान किन्न सकिन्थ्यो त्यति नै सामान किन्न यस वर्षको जेठ महिनामा रु. १०८.५६ लाग्ने देखिन्छ । तर अघिल्लो वर्ष (२०२१) मे/जुन महिनामा भएको वार्षिक बृद्धिदर यस वर्षको बृद्धिदरभन्दा आधाभन्दा पनि कम (४.१९%) देखिन्छ ।

तुलना समयक्रम ३: अधिल्लो महिनासँग तुलना गर्दा (Percentage Change ५ Over ४)

२०७९ साल जेठ महिनाको उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क १५१.०४ लाई अधिल्लो महिना अर्थात २०७९ साल बैशाख महिना (अप्रिल/मे २०२१/२२) सँग तुलना गर्दा मासिक मुद्रास्फिति अर्थात एक महिनामा वस्तु/सेवाको मूल्यमा १.०७ प्रतिशतले बृद्धि भएको देखिन्छ जुन अधिल्लो वर्षको सोही महिनामा भएको बृद्धि (०.४३ प्रतिशत) भन्दा धेरै बृद्धि भएको देखिन्छ । यही मूल्य बृद्धिदर कायम भएमा आउने एक वर्षमा मूल्य बृद्धिदर दोहोरो अङ्कको हुने सम्भावना देखाउँछ ।

मूल्य सूचकाङ्कको अपव्याख्या हुन सक्ने अवस्था

सर्वसाधारणले बजारमा भएको मूल्य बृद्धिको महशुस तेल, चिनी, दाल, तरकारी जस्ता दैनिक उपभोग्य वस्तुहरूको मूल्यको आधारमा छिटो गर्न सक्छन् । जब तेलको मूल्य रु. २०० बाट रु. ३०० प्रति लिटर हुन्छ, महङ्गाई ५०% ले बढेछ भनेर अपव्याख्या हुनसक्छ । जब केन्द्रीय बैंकले वार्षिक मुद्रास्फिति ७ प्रतिशत हाराहारीमा मात्र रहेको तथ्याङ्क निकाल्छ, तब सर्वसाधारण र पत्रकारहरूले सरकारले निकालेको तथ्याङ्कले बजार मूल्यबृद्धिको यथार्थता प्रतिनिधित्व नगरेको भनी टिप्पणी गर्न सक्छन् । यसमा हामीले बुझ्नु पर्ने कुरा के छ भने केन्द्रीय बैंकले निकालेको मूल्य बृद्धिको आधार भनेको देश भरीका विभिन्न बजार केन्द्रबाट संकलित सयौं वस्तु/सेवाहरूको समग्र औसत मूल्यमा आधारित हो भने हामीले

बोलीचालीमा भन्ने महङ्गाई केही वस्तुको बजार मूल्यको आधारमा मात्र हो ।

जब केन्द्रीय बैंकले मुद्रास्फिति ७ प्रतिशतको हाराहारी रहेको प्रतिवेदन निकाल्छ, यसको अर्थ हामीले उपभोग गर्ने सबै वस्तु/सेवाहरूमा महङ्गाई बराबर ७ प्रतिशत रहेको भन्ने कदापि होइन । केही वस्तु/सेवाहरूको मूल्य धेरै नै बढेको हुन सक्छ भने केही वस्तु/सेवाको मूल्य सस्तो भएको पनि हुन सक्छ । सयौं उपभोग्य वस्तुको औसत मूल्यको आधारमा देशैभरि सरदर ७ प्रतिशतले बढेको कुरालाई समग्रतामा मात्र बुझ्नु पर्दछ । कुनै वस्तु विशेषको मूल्य बृद्धिको बारेमा बुझ्न उक्त वस्तु/सेवा कुन वस्तु/सेवाको उपसमूहमा वर्गीकरण गरिएको कुरा बुझेर उक्त समूहको मुद्रास्फितिको अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ । हुनत केन्द्रीय बैंकले उपसमूहको सूचकाङ्क निकाल्न प्रत्येक वस्तु/सेवाको मूल्य सूचकाङ्क निकालेको हुन्छ तर प्रकाशन गरेको हुन्न ।

उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क (Producer Price Index)

स्वदेशमा उत्पादित वस्तुहरूको उत्पादन स्थलको ढोका (Factory Gate) मा कायम भएको मूल्यमा भएको उतारचढावलाई मापन गर्ने काम उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क (Producer Price Index-PPI) ले गर्दछ । वस्तुको निर्गत (Output) मूल्यको आधारमा अधिकांश PPI निकालेको हुन्छ भने केही PPI वस्तुको आगत (Input) मूल्यको आधारमा निकालिन्छ । तयारी वस्तु, मध्यवर्ती वस्तु र कच्चा पदार्थहरूको PPI छुट्टाछुट्टै निकाल्ने पनि चलन छ । तर नेपालमा उद्योगले उत्पादन गर्ने वस्तुको आधारमा मात्र PPI निकालिने गरिन्छ

जसलाई तयारी वस्तु, मध्यवर्ती वस्तु र कच्चा पदार्थको रूपमा छुट्याउने गरेको छैन । PPI ले स्वदेशी उत्पादनको लागतमा परेको चापलाई प्रष्ट्याउने काम गर्छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने PPI ले उत्पादित वस्तुको उत्पादक मूल्यमा हुने मुद्रास्फितिलाई मापन गर्छ ।

आगत उत्पादक मूल्य सूचकाङ्कले वस्तुको उत्पादनमा प्रयोग हुने कच्चा पदार्थको मूल्य, ज्याला लगायतमा भएको उतार चढावलाई मापन गर्दछ भने निर्गत उत्पादक मूल्य सूचकाङ्कले वस्तुको उत्पादनमा भएको लागत मूल्यको परिवर्तनलाई मापन गर्दछ । उत्पादक मूल्यमा ढुवानी तथा व्यापार मार्जिन (Trade Margin) जोडेर उपभोक्ता मूल्य (Consumer Price) निर्धारण गर्छ ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले त्रैमासिक रूपमा (Quarterly) उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क प्रकाशन गर्दै आएको छ । विभागले हाल त्रैमासिक रूपमा औद्योगिक उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क (Manufacturing Producers' Price Index- MPPI) को अतिरिक्त कृषि उत्पादनको उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क (Agriculture Producers Price Index- APPI) पनि प्रकाशन गर्दै आएको छ भने वार्षिक रूपमा प्रकाशन गर्ने औद्योगिक उत्पादनको उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क (Industrial Producers' Price Index- IPPI) ले अर्थतन्त्रका चारवटा क्षेत्रहरू क्रमशः क) खानी तथा उत्खनन् ख) उद्योग ग) विजुली, ग्याँस, वाफ र एअरकन्डीशन आपूर्ति र घ) पानी आपूर्ति, ढल, फोहोर व्यवस्थापन र उपचारात्मक गतिविधि समेटि ती क्षेत्रका वस्तुको उत्पादक मूल्यहरूमा भएको उतार चढावलाई मापन गरिन्छ । सन्

१९८६/८७ देखि वार्षिक रूपमा MPPI प्रकाशन शुरु गरेको विभागले सन् १९९६/९७ देखि त्रैमासिक रूपमा सूचकाङ्कहरू प्रकाशन गर्ने गरेको छ भने APPI को प्रकाशन सन् २००८/०९ देखि मात्र गरेको छ ।

कहाँ र कहिले प्राप्त हुन्छ (Where and When Available)

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले त्रैमासिक रूपमा औद्योगिक उत्पादनको र कृषि क्षेत्रको उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क (PPI) तयार गरिन्छ र त्रैमासिक सम्पन्न भएको दुई महिना भित्रमा प्रारम्भिक मूल्य सूचकाङ्क आफ्नो आधिकारिक वेबसाइट (www.cbs.gov.np) मार्फत प्रकाशन गर्ने गर्दछ । अर्को त्रैमासिकको PPI प्रकाशन गर्ने समयमा अघिल्लो त्रैमासिकको परिमार्जित PPI प्रकाशन गर्ने गरिन्छ । जस्तै, दोस्रो त्रैमासिकको PPI प्रकाशन गर्ने समयमा पहिलो त्रैमासिकको परिमार्जित PPI प्रकाशन गर्ने गरिन्छ ।

बाकस १३.२: उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क

मापन: उत्पादन स्थलको ढोका (Factory Gate) मा वस्तुको मूल्यमा भएको परिवर्तन

महत्व: उत्पादनको लागत चाप मापन (मुद्रास्फितिको शुरुको अवस्था जनाउने)

मापन इकाइ: प्रतिशत

ध्यान दिनुपर्ने कुरा: प्रतिशतमा परिवर्तन

खण्डित तह: राष्ट्रिय

प्रकाशन आवृत्ति: त्रैमासिक

प्रकाशन गर्ने निकाय: राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (तत्कालिन केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग)

वेबसाइट: <https://cbs.gov.np/prices-indices/>

उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क (PPI) ले नेपालमा उत्पादन हुने वस्तुहरूको उत्पादन मूल्यमा भएको परिवर्तन मापन गर्दछ । कैयौं देशमा उत्पादनका विभिन्न चरणहरूमा लाग्ने लागत मूल्यको अलग अलग सूचकाङ्क प्रकाशन गर्ने अभ्यास भए तापनि नेपालमा औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूले उत्पादन गरिने अन्तिम वस्तुहरूको उत्पादन मूल्य सूचकाङ्क मात्र तयार गर्ने गरिन्छ । PPI तयार गर्न नेपालमा उत्पादन भई नेपाल मै खपत हुने वस्तु र विदेशमा निर्यात हुने वस्तु समेत समावेश भएका हुन्छन् ।

वस्तु उत्पादन पछिको पहिलो बिक्री बापत उत्पादकले पाउने रकम (मूल्य) मा भएको परिवर्तन मापन गर्ने भएकोले PPI ले ती वस्तुहरूको वितरक, थोक, खुद्रा बिक्रेता मार्फत बिक्री गर्दा हुने मूल्यमा भएको परिवर्तनलाई प्रतिनिधित्व गर्दैन र यसमा अन्तशुल्क र मूल्य अभिवृद्धि कर समावेश हुँदैन । उत्पादकले उद्योगबाट उत्पादन गरे पश्चात तुरुन्त उपलब्ध गराउने गरी वस्तुको पहिलो बिक्रीबाट प्राप्त गर्ने रकम भएको हुनाले यसमा बिक्री गरिएको वस्तुको ढुवानी खर्च समावेश हुँदैन । वस्तुको उत्पादक मूल्य निश्चित विधि अपनाई छानिएका औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूबाट त्रैमासिक रूपमा संकलन गर्ने गरिन्छ । यहाँ संकलन गरिने मूल्य उत्पादन स्थलमा कायम भएको वस्तुको मूल्य हो जसमा ढुवानी खर्च समावेश हुँदैन । PPI ले उही वा उस्तै प्रकारको वस्तुहरूको मूल्यमा भएको उतार चढावलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ जसमा वस्तुहरूको परिमाण वा गुणस्तरका कारण मूल्यमा भएको परिवर्तनलाई समायोजन गरिएको हुन्छ ।

बिधि (Methodology)

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले त्रैमासिक रूपमा संचालन गर्ने मूल्य सर्वेक्षण मार्फत PPI को लागि आवश्यक मासिक मूल्य संकलन गर्दछ । वस्तुको तौल वा गुणस्तरमा परिवर्तन भएमा सोही अनुसार मूल्यमा परिमार्जन गरिने गरिन्छ । PPI को मुख्य उद्देश्यअनुरूप उही वस्तुहरू वा उस्तै किसिमको वस्तुको उत्पादक मूल्य निश्चित अवधि भित्रमा के कति परिवर्तन भएको छ सो मापन गर्न कहिलेकाँही मूल्यमा समायोजन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

औद्योगिक उत्पादनको उत्पादक मूल्य सूचकाङ्कको लागि निश्चित छनौट विधि अपनाई औद्योगिक गणनाबाट प्राप्त प्रतिष्ठानहरूको सूचीबाट छानिएका ४०० भन्दा बढी ठूला औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूबाट सयौं वस्तुको त्रैमासिक रूपमा उत्पादक मूल्य संकलन गरिन्छ । आधार वर्षमा संचालन गरिने वस्तुको उत्पादन सम्बन्धी विस्तृत तथ्याङ्क संकलनबाट PPI को लागि आवश्यक मूल्य तथ्याङ्क संकलनको लागि वस्तु छनौट गरिन्छ भने औद्योगिक गणनाबाट प्राप्त उत्पादनको तथ्याङ्कबाट औद्योगिक वर्गिकरण एवम् वस्तु अनुसारको भार निश्चित गरिन्छ । औद्योगिक गणनामा प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार साधारणतया पाँचदेखि १० वर्ष भित्रमा भारको बनावटमा परिमार्जन गरिन्छ ।

केतविले हाल २९ वटा नेपाल स्तरीय औद्योगिक वर्गिकरण (Nepal Standard Industrial Classification – NSIC) र ५४ वटा केन्द्रीय वस्तु वर्गीकरण (Central Product Classification – CPC) गरी जम्मा ८३ वटा वर्गीकरणमा PPI प्रकाशन गर्ने गरिन्छ । आधार वर्षमा

संचालन गरिने उत्पादन सम्बन्धी सर्वेक्षणले निर्धारण गरेका ५४ वटा वस्तुहरूको PPI र तिनीहरूको भारको आधारमा २९ वटा औद्योगिक वर्गीकरणहरूको PPI निकालिन्छ, भने यी २९ वटा औद्योगिक वर्गीकरण अनुसारको PPI र सम्बन्धित भारहरूको आधारमा समग्र औद्योगिक उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क तयार गरिन्छ। माथि उल्लेख गरिए झै वार्षिक रूपमा प्रकाशन गर्ने औद्योगिक उत्पादनको उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क (Industrial Producers' Price Index- IPPI) ले अर्थतन्त्रका चारवटा क्षेत्रहरू क्रमशः क) खानी तथा उत्खनन, ख) उद्योग, ग) विजुली, ग्याँस, वाफ र एअरकन्डीशन आपूर्ति र घ) पानी आपूर्ति, ढल, फोहोर व्यवस्थापन र उपचारात्मक गतिविधि समेटिने भएकोले ती चारवटा क्षेत्रका छुट्टाछुट्टै उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क निकाली ती सूचकाङ्क र ती क्षेत्रको भारको आधारमा समग्र औद्योगिक उत्पादनको उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क निकालिन्छ। वार्षिक रूपमा कोइला र चुनढुंगाको उत्पादन मूल्यको आधारमा खानी क्षेत्रको उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क निकालिन्छ, भने बालुवा, गिट्टी र ढुंगाको उत्पादक मूल्यको आधारमा उत्खनन क्षेत्रको उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क निकालिन्छ। खानी तथा उत्खनन क्षेत्रको राष्ट्रिय लेखामा योगदानको आधारमा ती क्षेत्रको भार निर्धारण गरिन्छ। नेपालको सन्दर्भमा मुख्यतया बिजुली र ग्याँसको उत्पादक मूल्यको आधारमा “विजुली, ग्याँस, वाफ र एअरकन्डीशन आपूर्ति” को उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क तयार गरिन्छ। नेपाल विद्युत प्राधिकरणबाट बिजुलीको उत्पादक मूल्य संकलन गरिन्छ, भने नेपाल आयल निगमले तोकिएको एल.पी.जी. ग्याँसको मूल्यलाई नै ग्याँसको

उत्पादक मूल्य मानी यस क्षेत्रको उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क तयार गरिन्छ । राष्ट्रिय आयमा यस क्षेत्रको योगदानको आधारमा यसको भार निर्धारण गरिएको छ ।

खानेपानीको उत्पादक मूल्यको आधारमा “पानी आपूर्ति, ढल, फोहोर व्यवस्थापन र उपचारात्मक गतिविधि” क्षेत्रको उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क तयार गरिन्छ । नेपाल खानेपानी संस्थान, काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेड एवम् विभिन्न जिल्लामा रहेका खानेपानी उपभोक्ता समितिबाट खानेपानीको उत्पादक मूल्य संकलन गरिन्छ भने वार्षिक संकलित आम्दानीको आधारमा यसको भार निर्धारण गरिएको छ ।

त्यस्तै कृषि उत्पादकको उत्पादन मूल्य सूचकाङ्कको लागि देशभरिका ३३ जिल्लाहरुबाट छानिएका अगुवा कृषकहरुबाट त्रैमासिक रुपमा ८० भन्दा बढी कृषि उत्पादनहरुको उत्पादक मूल्य संकलन गरिन्छ । संकलित सबै मूल्यहरु खुद्रा बिक्रेता वा उपभोक्ताहरुबाट नभई उत्पादकहरुबाट संकलन गरिएको हुन्छ । उत्पादक मूल्य सर्वेक्षण प्रत्येक त्रैमासिकको तेस्रो महिनाको दोस्रो हप्तामा संचालन गरिन्छ जसमा वस्तुहरुको मासिक उत्पादक मूल्य संकलन गरिन्छ । केही वर्षहरुका औसत वार्षिक कृषि उत्पादनको आधारमा कृषि उत्पादकको उत्पादन मूल्य सूचकाङ्कको लागि आवश्यक भार निर्धारण गरिएको हुन्छ ।

सूचकाङ्कको व्याख्या (Interpretation of the Index)

केतवि (केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग) ले हाल त्रैमासिक रुपमा औद्योगिक र कृषि क्षेत्रको उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क प्रकाशन गर्दै आएको छ

भने वार्षिक रूपमा औद्योगिक क्षेत्रको उत्पादनको उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क (Industrial Producer Price Index) तयार गरी आधारिक वेबपेज माफत प्रकाशन गर्दछ । हाल प्रकाशित उत्पादक मूल्य सूचकाङ्कको आधार वर्ष आ.व. २०७१/७२ रहेको छ ।

तालिका १३.३: आ.व. २०७८/७९ को दोस्रो त्रैमासिकसम्मको औद्योगिक उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क
त्रैमासिक उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क
(२०७१/७२=१००) समय श्रृङ्खला

एनएसआइसी	भार	२०७६/७७					२०७७/७८					२०७८/७९	
		I QRT	II QRT	III QRT	IV QRT	Annual	I QRT	II QRT	III QRT	IV QRT	Annual	I QRT	II QRT
समग्र उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क	१००	१२२.३८	१२२.३६	१२३.१३	१२५.१७	१२२.७७	१२७.३६	१२८.०६	१३२.३३	१३८.५६	१३१.५८	१४२.७३	१४३.२१
तरकारी तेल, परिष्कृत: सोयाबिन तेल, सूर्यमुखी तेल र तोरीको तेल	५.९३	१२५.८८	१२७.०५	१२८.०५	१३३.०५	१२६.१७	१४१.२०	१४२.६६	१५२.८३	१८९.१९	१५६.४७	२०१.७६	२००.७७
वनस्पति घ्यू	०.७१	१३१.८०	१३१.८०	१३१.०८	१३३.८०	१३१.८१	१३५.१४	१३५.१४	१३५.५१	१४०.३६	१३६.६३	१४२.०६	१४२.०६
दुग्ध पदार्थ उत्पादन	२.०४	१२१.९५	१२९.७८	१३०.१४	१३२.१४	१२५.५७	१३६.८९	१३६.२७	१३७.०२	१३७.१९	१३६.८४	१३९.६४	१३९.६४
प्रशोधित तरल दुग्ध	२.०४	१२१.९५	१२९.७८	१३०.१४	१३२.१४	१२५.५७	१३६.८९	१३६.२७	१३७.०२	१३७.१९	१३६.८४	१३९.६४	१३९.६४
अन्न मिल उत्पादन, स्टार्च र स्टार्च उत्पादनहरूको निर्माण	११.१२	१२९.४२	१३०.१७	१३१.८१	१३६.८१	११२९.८९	१२१.६०	१३०.७५	१३३.३९	१३४.९७	१३०.१८	१३६.११	१३४.७८
गहुँको पिठो	१.८५	१२७.३४	१२९.२	१३१.४५	१३६.४५	१३१.४४	१२५.०८	१२१.४४	१२०.०६	११९.५०	१२२१.५२	१२४.३६	१२४.३४
चामल	९.२७	१२९.८४	१३०.३६	१३१.८८	१३६.८८	१२९.५७	१२०.९०	१३२.६२	१३६.०५	१३८.०६	१३१.९१	१३८.४६	१३६.८७

Source: CBS website (www.cbs.gov.np)

प्रकाशित उत्पादक मूल्य सूचकाङ्कलाई आधार वर्ष, अघिल्लो आ.व.को उही त्रैमासिक र अघिल्लो त्रैमासिकसँग तुलना गरी व्याख्या गर्नुपर्ने हुन्छ । जस्तै, माथिको तालिकामा वनस्पति तेल, प्रशोधित भतमास तेल, सूर्यमुखी तेल र तोरीको तेल उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क आ.व. २०७८/७९ को दोस्रो त्रैमासिकमा २००.७७ रहेको छ । उक्त तालिकामा रहेका विभिन्न जस्तै “वनस्पति तेल, प्रशोधित सोयाबिन तेल, सूर्यमुखी तेल र तोरीको तेल” को उत्पादक मूल्य सूचकाङ्कलाई निम्नानुसार व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

- १) आ.व. २०७८/७९को दोस्रो त्रैमासिकमा “वनस्पति तेल, प्रशोधित सोयाबिन तेल, सूर्यमुखी तेल र तोरीको तेल” को उत्पादन मूल्य आधार वर्ष (आ.व. २०७१/७२=१००) को तुलनामा दुई गुणा बढेको छ ।
- २) आ.व. २०७८/७९को दोस्रो त्रैमासिकमा “वनस्पति तेल, प्रशोधित सोयाबिन तेल, सूर्यमुखी तेल र तोरीको तेल” को उत्पादन मूल्य अघिल्लो आ.व. २०७७/७८ को दोस्रो त्रैमासिकको तुलनामा ५८.११ बिन्दुले बढेको छ । अर्थात आ.व. २०७८/७९को दोस्रो त्रैमासिकमा ती वस्तुहरूको उत्पादन मूल्य वार्षिक रूपमा करिब ४१ प्रतिशतले बृद्धि भएको देखिन्छ जुन अघिल्लो आ.व.को दोस्रो त्रैमासिकको वार्षिक बृद्धि १२.३ प्रतिशत भन्दा निकै बढी हो ।
- ३) आ.व. २०७८/७९को दोस्रो त्रैमासिकमा “वनस्पति तेल, प्रशोधित सोयाबिन तेल, सूर्यमुखी तेल र तोरीको तेल” को

उत्पादन मूल्य अघिल्लो त्रैमासिकको तुलनामा थोरै घटेको देखिन्छ ।

आधार वर्ष २०६९/७०=१०० सूचकाङ्क मानी केतविले त्रैमासिक रूपमा प्रकाशन गर्ने कृषि उत्पादक मूल्य सूचकाङ्कको तालिकामा अघिल्ला वर्षका सोही त्रैमासिकहरूका सूचकाङ्कहरूमात्र प्रकाशन गर्ने गरेको छ । जस्तै आ.व. २०७८/७९ को दोस्रो त्रैमासिकमा अघिल्ला वर्षका दोस्रो त्रैमासिकका कृषि उत्पादक मूल्य सूचकाङ्कहरू मात्र प्रकाशन गर्ने गर्छ जसले गर्दा उत्पादक मूल्य सूचकाङ्कलाई माथि जस्तै व्याख्या गर्न अघिल्ला त्रैमासिकका तालिकाहरू समेत हेर्नु पर्ने हुन्छ । सबै कृषि उत्पादनहरू सबै मौसममा नफल्ने भएकोले त्रैमासिक रूपमा प्रकाशन गरिने तालिकामा कृषि उपजहरूमा केही फरक हुने गर्छ ।

तालिका १३.४: त्रैमासिक कृषि उत्पादक मूल्य सूचकाङ्क

पहिलो त्रैमासिक श्रृङ्खला (२०६९/७०=१००)					दोस्रो त्रैमासिक श्रृङ्खला (२०६९/७०=१००)							
क्र.सं	उत्पादनको नाम	भार *	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	क्र.सं	उत्पादनको नाम	भार *	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	
समग्र सूचकाङ्क १००.००					१४१.३४	१४७.६७	१५६.५९	समग्र सूचकाङ्क १००.००				
१	अन्न	५८.०२	१३४.७५	१३७.८२	१४४.९७	१	अन्न	३५.००	१४४.७१	१५६.६६	१६१.०९	
	मकै	२५.१५	१५३.६९	१५४.६२	१५७.५७		धान	२९.७५	१४१.६०	१५१.७२	१५५.४०	
	धान	२१.२०	११९.४१	१२४.१५	१३३.६५		दलहन	३.३२	१३७.४६	१४५.०६	१५५.६०	
२	फलफूल	४.४५	१७७.७६	१८७.९२	२०५.२६	२	तेलहन	०.२८	१२८.७२	१४२.३९	१५१.९१	
३	तरकारी	११.७६	१४९.५६	१६६.४२	१७३.७२	४	फलफूल	६.९७	१७४.१४	१७५.७३	१८२.९४	
४	मसला	२.४१	११२.५०	१११.७४	१२०.६८	५	तरकारी	११.२६	१६३.६४	१७४.११	१७६.५०	
५	अन्य बाली	०.८३	१७४.०४	२१२.६७	२५०.६०	६	मसला	९.७८	१४७.८५	१६१.५१	१६२.६४	
६	पशु	८.५२	१४०.७१	१६२.४७	१७७.६०	७	पशु	१२.५८	१६१.१२	१७५.७९	१८२.४१	
७	पक्षि	१.४१	१०८.९५	१०९.५०	१२२.१९	८	पक्षि	२.२५	११४.९९	११७.२१	१२६.३२	
८	माछा	०.७६	१४३.७०	१४७.२०	१५९.१०	९	माछा	१.१०	१४९.९८	१५०.०६	१५१.१८	
९	दुध	१०.५७	१५१.९२	१५८.५८	१६७.८०	१०	दुध	१५.४९	१६०.५१	१६४.०५	१६८.११	
१०	अण्डा	१.२८	१५६.०७	१६१.१३	१६८.०१	११	अण्डा	१.०५	१४७.४५	१५०.५४	१५९.००	
तेस्रो त्रैमासिक श्रृङ्खला (२०६९/७०=१००)					चौथो त्रैमासिक श्रृङ्खला (२०६९/७०=१००)							
क्र.सं	उत्पादनको नाम	भार *	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	क्र.सं	उत्पादनको नाम	भार *	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	
समग्र सूचकाङ्क १००.००					१३२.२०	१४६.१५	१५३.७०	समग्र सूचकाङ्क १००.०				
१	अन्न	९.१३	१३०.०५	१४६.८६	१५०.९४	१	अन्न	३४.९	१२९.४	१४०.२	१५२.७	
	गहुँ	८.९०	१३०.२८	१४७.१६	१५१.२७		गहुँ	२२.५	१२४.७	१४१.३	१५१.८	
२	दुग्ध	१८.७९	१२०.६६	१४५.०१	१५३.२६		धान	१२.०	११९.१	१३७.७	१५२.९	
३	दलहन	७.०९	११९.७८	१२३.७८	१३७.००	२	दुग्ध	१९.३	११०.६	१३७.०	१४२.६	
४	तेलहन	९.९९	१४५.७७	१५९.३३	१६२.५५	३	दलहन	३.१	१२७.०	१२४.७	१४४.६	
५	फलफूल	२.५७	१४८.७७	१६८.७९	१७५.७४	४	फलफूल	३.८	१४१.९	१४१.६	१६३.७	
६	तरकारी	९.८१	१२५.३५	१४५.८०	१४८.२२	५	तरकारी	१०.०	१२६.७	१३४.२	१४५.६	
७	मसला	४.००	१२७.९९	१५२.४३	१७५.९८	६	मसला	२.७	११३.४	११९.८	१४९.१	
८	अन्य बाली	८.७०	१२१.०३	१२१.०७	१२०.९७	७	अन्य बाली	०.०	१७२.४	१६२.५	१४४.९	
९	पशु	११.३९	१४३.२७	१५७.६४	१७१.२६	८	पशु	९.८	१४३.४	१५२.७	१७२.५	
१०	पक्षि	१.८२	१०६.८६	१०५.७१	१२०.८६	९	पक्षि	१.६	१०७.५	१०९.६	१२१.०	
११	माछा	१.००	१४२.५१	१३५.१८	१४१.०३	१०	माछा	०.८	१३४.८	१३४.९	१३९.६	
१२	दुध	१४.०२	१४७.४३	१५५.४०	१६२.९८	११	दुध	१२.३	१४२.९	१४५.५	१५४.५	
१३	अण्डा	१.६८	१४६.४६	१४८.३८	१५२.६०	१२	अण्डा	१.५	१३४.५	१४३.२	१५३.५	

स्रोत: CBS Website: <https://cbs.gov.np/agriculture-producers-price-index-appi-2/>

माथि उल्लेख गरिएका दुई उत्पादक मूल्य सूचकाङ्कका अतिरिक्त केतविले निर्माण क्षेत्रको लागत मूल्य सूचकाङ्क (Input Price Index of Construction Sector- IPICS) पनि त्रैमासिक रूपमा तयार गरी प्रकाशन गर्दछ जुन उपभोक्ता मूल्यको आधारमा तयार गरिने गरिन्छ । निर्माण क्षेत्रमा प्रयोग हुने सामग्री (Index of Construction Materials) र कामदारहरुको ज्याला (Index of Wage in

Construction Sector) सम्बन्धी छुट्टाछुट्टै सूचकाङ्क तयार गरी यी दुवै सूचकाङ्कको मिश्रित सूचकाङ्क (Composite Index) को रूपमा निर्माण क्षेत्रको लागत मूल्य सूचकाङ्क तयार गरिन्छ । निर्माण सम्बन्धी सर्वेक्षणको आधारमा यसको लागि आवश्यक हुने भार निर्धारण गरिन्छ । यसको लागि हाललाई आधार वर्ष २०७१/७२ = १०० तोकिएको छ ।

तलब तथा ज्यालादर सूचकाङ्क

नेपाल राष्ट्र बैंकबाट मासिक रूपमा राष्ट्रिय तलब तथा ज्याला दर सूचकाङ्क (National Salary and Wage Rate Index) प्रकाशन गरिन्छ । तलब सूचकाङ्क (भार=२६.९७) र ज्याला सूचकाङ्क (भार=७३.०३) को मिश्रित (Composite) सूचकाङ्कको रूपमा निकालिने उक्त सूचकाङ्कको आधार वर्ष हाललाई सन् २००४/०५ = १०० तोकिएको छ । निजामती सेवा (Civil Service), सार्वजनिक संस्था (Public Corporation), बैंक तथा वित्तिय संस्था (Bank and Financial Institution), सेना र प्रहरी बल (Army and Police Force), शिक्षा (Education) र निजी संस्था (Private Institutions) मा काम गर्ने अधिकृत (Officers) र गैर-अधिकृतहरू (Non-Officers) को तलबको छुट्टाछुट्टै सूचकाङ्क तयार गरिन्छ र ती सूचकाङ्कको मिश्रित सूचकाङ्कको रूपमा तलब सूचकाङ्क तयार गरिन्छ (Salary Index) । त्यस्तै, कृषि श्रमिक (Agriculture Labourer), औद्योगिक श्रमिक (Industrial Labourer) र निर्माण क्षेत्रमा काम गर्ने श्रमिक (Construction Labourer) मा काम गर्ने दक्ष, अर्ध दक्ष र अदक्ष कामदारहरूको ज्यालाको आधारमा ती क्षेत्रमा काम गर्ने

कामदारहरुको छुट्टाछुट्टै ज्याला सूचकाङ्क निकालिन्छ र ती सूचकाङ्कहरुको मिश्रित सूचकाङ्क (Composite Index) को रूपमा ज्याला सूचकाङ्क निकालिन्छ । र अन्त्यमा तलब सूचकाङ्क र ज्याला सूचकाङ्कको मिश्रित सूचकाङ्कको रूपमा राष्ट्रिय तलब तथा ज्याला दर सूचकाङ्क निकालिने गरिन्छ । यो सूचक सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण तल बक्समा दिइएको छ ।

बक्स १३.३: तलब तथा ज्यालादर सूचकाङ्क

विवरण	व्याख्या
मापन	तलब र ज्यालादरमा आउने परिवर्तनको सूचकाङ्क बनाइ मापन गर्ने ।
महत्व	तलब र ज्यालादर निर्धारण गर्न र यस सम्बन्धी नीति बनाउन आवश्यक जानकारी प्रदान गर्दछ । जनशक्ति बयवस्थापन र सुमधुर औद्योगिक सम्बन्ध स्थापना गर्न आधारभूत सूचनाको काम गर्दछ ।
मापन इकाइ	प्रतिशतमा
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	विभिन्न क्षेत्रमा काम गर्ने कामदारको तलब र ज्यालामा आउने परिवर्तन प्रतिशतमा
मापदण्ड	प्रतिशतमा परिवर्तन
खण्डित तह	राष्ट्रिय
प्रकाशन आवृत्ति	मासिक
प्रकाशन गर्ने निकाय	नेपाल राष्ट्रिय बैंक
वेबसाइट	www.nrb.org.np

शुद्धता एवम् उपयोगिता (Accuracy and Utility)

उत्पादक मूल्य सूचकाङ्कको लागि छनौट वा परिमार्जित त्रुटिको अनुमान उपलब्ध गराइएको हुन्न । मुद्रास्फिति हुनुको मुख्य कारण समग्रमा मागमा परेको अत्याधिक चाप वा आपूर्तिमा आएको कमी कुन हो भन्ने पहिचान गर्ने आधारको रूपमा उत्पादक मूल्य सूचकाङ्कलाई हेर्ने गरिन्छ । यसका साथै, उत्पादन मूल्यमा भएको

उतारचढावको कारण अन्तत्वगत्वा उपभोक्ता मूल्यमा पर्ने हुनाले मुद्रास्फितिको शुरुको अवस्थाको सूचकको रूपमा पनि उत्पादक मूल्य सूचकाङ्कलाई हेर्ने गरिन्छ । यसका साथै, राष्ट्रिय लेखा अनुमानलाई स्थिर मूल्यमा निकाल्न आवश्यक हुने मान (Deflator) को रूपमा पनि यसको प्रयोग हुन्छ ।

सार्वजनिक वित्त

परिचय

सार्वजनिक वित्त भन्नाले सरकारको आम्दानी र खर्चको व्यवस्थापनलाई बुझाउदछ । सरकार भन्नाले सबै तहको संघीय वा प्रादेशिक वा स्थानीय सरकारलाई बुझनुपर्छ । सरकारले जनताप्रतिको दायित्व पुरा गर्ने क्रममा सर्वप्रथम आवश्यक खर्चको अनुमान गर्छ अनि त्यो खर्च गर्नका लागि आवश्यक राजस्वका स्रोतहरूको खोजि गर्दछ । अर्को शब्दमा यो सरकारी बजेट निर्माण र कार्यान्वयनको प्रकृया हो । यसरी सरकारबाट खर्चका लागि के कसरी पैसाको व्यवस्था भयो र ती खर्चबाट समाज र अर्थतन्त्रमा भएको हितको लेखाजोखा गर्ने विषयसँग सार्वजनिक वित्तले सरोकार राख्दछ । सार्वजनिक वित्तको प्रमुख उद्देश्य नागरिकका सर्वोत्तम हितको लागि खर्चको सुनिश्चित गर्नु हो ।

सार्वजनिक वित्तलाई चार शाखामा विभाजन गरिएको छ: सार्वजनिक खर्च, राजस्व, सार्वजनिक ऋण र वित्तीय प्रशासन ।

सार्वजनिक वित्तले दीगो आर्थिक वृद्धि कायम राख्न स्रोतको व्यवस्थापन, समुचित बाँडफाँड, समतामूलक वितरण प्रणालीलाई बलियो बनाई आर्थिक वृद्धि र सामाजिक विकास गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा अर्थ मन्त्रालयले अहम् भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन सरकारको अनिवार्य कार्य भित्र पर्दछ र सबैको चासोको विषय भएकोले यसको दायरा पनि फराकिलो छ ।

सबैजसो सरकारले आफ्नो आम्दानीको स्रोत र खर्चको लेखाजोखा आर्थिक वर्षको आधारमा गर्ने प्रचलन छ । आर्थिक वर्ष १२ महिनाको अवधिको हुन्छ । अधिकांश मुलुकहरुमा आर्थिक वर्ष र क्यालेण्डर वर्ष एकै भए पनि केहि मुलुकमा आर्थिक वर्ष र क्यालेण्डर वर्ष फरक छन् । उदाहरणको लागि नेपालको आर्थिक वर्ष असार १ बाट शुरु भएर साउन मसान्त सम्म, भारतमा अप्रिल १ बाट शुरु भएर मार्च ३१ सम्म, अमेरिकाको आर्थिक वर्ष अक्टुबर १ बाट शुरु भएर सेप्टेम्बर ३० सम्म रहेको हुन्छ । यस पाठमा सार्वजनिक वित्तसँग सम्बन्धित आर्थिक सूचकहरुको बारेमा सामान्य परिचय दिने प्रयास गरिएको छ ।

सार्वजनिक वित्तका आर्थिक सूचकहरु

सार्वजनिक वित्तका आर्थिक सूचकहरु मुख्यतः सरकारले गरेको खर्चको वर्गीकरण र स्रोतका आधारमा भएका आम्दानीसँग सम्बन्धित छन् । ती सूचकहरुको यहाँ सामान्य चर्चा गरिएको छ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा दहायबमोजिम बक्समा व्यक्त गरिएको छ ।

बक्स १४.१: सार्वजनिक खर्च

मापन: सन्दर्भ अवधिमा सरकारले विभिन्न शिर्षकहरूमा गरेको सम्पूर्ण खर्चहरूको खण्डीकृत विवरण र त्यसको योग मापन गर्ने।

महत्व: सरकारी खर्चले उत्पादन, रोजगारी, आय, मुद्रास्फीति आदि अर्थतन्त्रको विभिन्न पक्षहरूमा प्रभाव पार्ने भएकोले यो सूचक महत्वपूर्ण छ।

मापन इकाइ: रकम र प्रतिशत

ध्यान दिनु पर्ने कुरा : खर्चको रकम र प्रवृत्तिमा समेत ध्यान दिनु पर्दछ।

मापदण्ड: यो सूचकको खास मापदण्ड हुदैन। तर सरकारी बजेटबाट नियन्त्रित हुन्छ र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग तुलना गरेर हेरिन्छ। जस्तै: नेपालमा आ. व. २०७२/७३ देखि २०७७/७८ बीचमा सार्वजनिक खर्च कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २३.१ देखि ३१.४६ प्रतिशत बीचमा रहेकोछ।

खण्डिकृत तह: सरकारको विभिन्न तह र खर्चको वर्गीकरण अनुसार खण्डिकरण हुन्छ।

प्रकाशन हुने अवधि: मासिक र वार्षिक

प्रकाशन गर्ने: नेपाल राष्ट्र बैंक र महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

वेबसाइट: www.nrb.org.np, www.fcgo.gov.np

सरकारले आफ्नो बाध्यकारी, कल्याणकारी र सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्ने क्रममा नागरिकको सुरक्षा शिक्षा स्वास्थ्य लगायत सडक नहर आदि भौतिक पूर्वाधार विकास निर्माणको लागि आवश्यक खर्च गर्नुपर्दछ। यसरी सरकारले सामुदायिक उपयोग, घरपारिवारको उपयोग र स्थीर पूँजी निर्माणको लागि खर्च गर्दछ। विभिन्न क्रियाकलापहरूमा भएको सार्वजनिक खर्चले शान्ति सुरक्षा कायम राखी रोजगारी अभिवृद्धि गर्दै आम्दानीको प्रवाहमा प्रभाव पार्दछ। सार्वजनिक खर्च सम्बन्धि संक्षिप्त विवरण नेपाल राष्ट्र बैंकले मासिक

रुपमा प्रकाशन गर्दछ भने महालेखा नियन्त्रकको कार्यालयले विस्तृत विवरण सहित बार्षिक रुपमा प्रकाशन गर्दछ ।

खर्चको वर्गीकरण

सार्वजनिक खर्चलाई विभिन्न किसिमले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । सरकारको तह अनुसार: संघीय प्रादेशिक र स्थानीय एकिकृत खर्च बजेट वर्गीकरण अनुसार: चालु खर्च, पूजिँगत खर्च र वित्तीय व्यवस्था खर्च

कार्यात्मक वर्गीकरण अनुसार

सरकारले सम्पादन गर्ने क्रियाकलाप अनुसार खर्चको अन्तर्राष्ट्रिय स्तरीय वर्गीकरण (Classification of Function of Government, COFOG) अनुसार सरकारको खर्चलाई मुख्यत १० क्षेत्रमा वर्गीकरण गरिएको छ । नेपालमा पनि सार्वजनिक खर्चलाई यसै अनुसार वर्गीकरण गरिएको छ ।

तालिका १४.१: सरकारले सम्पादन गर्ने क्रियाकलाप अनुसार खर्चको अन्तर्राष्ट्रिय स्तरीय वर्गीकरण

संकेत नम्बर	कार्यात्मक वर्गीकरण	संकेत नं	कार्यात्मक वर्गीकरण
०१	सामान्य सार्वजनिक सेवा	०६	आवास तथा सामुदायिक सुविधा
०२	रक्षा	०७	स्वास्थ्य
०३	सार्वजनिक शान्ति सुरक्षा	०८	मनोरन्जन संस्कृति तथा धर्म
०४	आर्थिक मामिला	०९	शिक्षा
०५	बातावरण संरक्षण	१०	सामाजिक सुरक्षा

स्रोतगत वर्गीकरण: नेपाल सरकार, बैदेशिक अनुदान र बैदेशिक ऋण खर्च शीर्षक अनुसार: सार्वजनिक खर्चलाई खर्च शीर्षकगत संकेत अनुसार पनि वर्गीकरण गरिन्छ । मुख्य शीर्षकहरू निम्नानुसार छन् ।
तालिका १४.२: सार्वजनिक खर्चलाई खर्च शीर्षकगत संकेत अनुसारको वर्गीकरण

संकेत नम्बर	खर्च शीर्षक	संकेत नम्बर	खर्च शीर्षक
२१०००	पारिश्रमिक सुविधा	२७०००	सामाजिक सुरक्षा
२२०००	मालसामान तथा सेवाको उपयोग	२८०००	अन्य खर्च
२४०००	व्याज र सेवा खर्च	३२०००	वित्तीय सम्पत्ति
२५०००	सहायता	३३०००	दायित्व
२६०००	अनुदान		

उदाहरणको लागि नेपाल सरकारको खर्च सम्बन्धी केही तालिकाहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १४.३: आ. व. २०७७/७८ को सरकारको खर्चको विवरण

संकेत नम्बर	खर्च वर्गीकरण	रकम रु लाखमा	प्रतिशत
	चालु खर्च	८४६२१७३.०९	८२.५
	पूजीगत खर्च	२२८८३६०.९३	१९.१
	वित्तीय व्यवस्था	१२१६२२५.६१	१०.२
	जम्मा	११९६६७५९.६३	१००
	स्रोत अनुसार		
	नेपाल सरकार	९८७२४६४.६१	८२.५
	बैदेशिक	२०९४२९५.०३	१७.५
	जम्मा	११९६६७५९.६३	१००
	कार्यात्मक वर्गीकरण		
०१	सामान्य सार्वजनिक सेवा	५७०४७०७.४	५३.१

०२	रक्षा	५१९१३८.६	४.८३
०३	सार्वजनिक शान्ति सुरक्षा	५७०४२९.२१	५.३१
०४	आर्थिक मामिला	१८८१४१९.९७	१७.५
०५	बातावरण संरक्षण	५३७५९.०१	०.५
०६	आवास तथा सामुदायिक सुविधा	३६७१८८.६७	३.४२
०७	स्वास्थ्य	४९५१६१.२५	४.६१
०८	मनोरन्जन संस्कृति तथा धर्म	४०६०२.३१	०.३८
०९	शिक्षा	३७१४५७.६४	३.४६
१०	सामाजिक सुरक्षा	७४६६९९.९७	६.९५
	जम्मा	१०७५०५३४.०२	१००
	शीर्षकगत खर्च		
२१०००	पारिश्रमिक सुविधा	११९१२८४	९.९५
२२०००	मालसामान तथा सेवाको उपयोग	३६८७३१.०७	३.०८
२४०००	व्याज र सेवा खर्च	३४७४११.१३	२.९
२५०००	सहायता सब्सिडि	१२६७४.९	०.११
२६०००	अनुदान	४९५४३७९.९५	४१.४
२७०००	सामाजिक सुरक्षा	१५६४९२७.४९	१३.१
२८०००	अन्य खर्च	२२७६४.५५	०.१९
३१०००	पूँजीगत खर्च	२२८८३६०.९३	१९.१
३२०००	वित्तीय सम्पत्ति	६१३९२२.८	५.१३
३३०००	दायित्व	६०२३०२.८१	५.०३
	जम्मा	११९६६७५९.६३	१००

स्रोत: भाग ४ नेपाल सरकारको आय र व्ययको वार्षिक विवरण २०७७/७८ महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

तालिका १४.४: वित्तीय हस्तान्तरणको विवरण २०७७/७८

क्र.सं.	अनुदान	रु. लाखमा			
		प्रदेश		स्थानीय	
		शुरु बजेट	निकासा	शुरु बजेट	निकासा
१	समानीकरण अनुदान	५५१९५०.०	५५१९५०.०	९००५५०.०	८९९७३२.७४
२	सशर्त अनुदान	५००२५०.४३	४६८५४३.६२	१९२११६९.७२	१८३३०२५.१२
३	विशेष अनुदान	३१३५०.०	३११५०.	६८९०२.६७	५८३४१.४९
४	समपूरक अनुदान	५१८६२.०	५१८३७.	६८०७७.४४	५८३४१.५७
	जम्मा	११३५४१२.४३	११०३४८०.६२	२९५८६९९.८३	२८४१९८५.९२

स्रोत: भाग ४ नेपाल सरकारको आय र व्ययको वार्षिक विवरण २०७७/७८ महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

राजस्व वा आमदानी

सरकारले अर्थिक उन्नति र सामाजिक विकास गर्नका लागि सामाजिक आर्थिक एवम् राजनैतिक क्षेत्रमा विभिन्न कार्यहरु गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसका लागि आर्थिक स्रोतहरु चाहिन्छ र त्यस्ता स्रोतहरु राजस्व मार्फत पनि उपलब्ध हुन्छन् । सामान्य अर्थमा सबै तहका सरकारले विभिन्न स्रोतहरुबाट गर्ने आमदानी नै राजस्व हो । सरकारले मुख्य रूपमा कर, भंसार, सेवा शुल्क, दस्तुर, दण्ड जरिवाना, जफत, लाभांस आदिका माध्यमबाट राजस्व संकलन गर्दछ । कतिपय अवस्थामा सरकारले व्यापारबाट पनि आमदानी गर्छन् । वैदेशिक अनुदान वा सहयोग पनि सरकारको आमदानीको स्रोत हो । सरकारले राजस्व बढाउनका लागि कानून बमोजिम करको दायरा फराकिलो वा करको दरमा बृद्धि गर्नु पर्ने हुन्छ । राजस्व सम्बन्धी संक्षिप्त तथ्याङ्क नेपाल राष्ट्र बैंकले मासिक रूपमा प्रकाशन गर्दछ भने वार्षिक रूपमा विस्तृत तथ्याङ्क महालेखा नियन्त्रणको कार्यालयले प्रकाश गर्दछ ।

यो सूचकलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम बक्समा व्यक्त गरिएको छ ।

बक्स १४.२: राजस्व

विवरण	व्याख्या
मापन	सरकारले सम्पूर्ण कर लगायत दस्तुरबाट प्राप्त गरेको आम्दानीहरू
महत्व	यसले बजेट तर्जुमा गर्न आधार प्रदान गर्छ । यो सरकारी खर्चको मुख्य आधार हो । यसले उत्पादन वृद्धिको साथै समाजमा आर्थिक विषमता कम गर्न पनि योगदान गर्छ ।
ध्यान दिनु पर्ने कुरा	जम्मा रकम र यसको प्रवृत्तिमा ध्यान दिनु पर्दछ ।
मापदण्ड	यो सूचकको खास मापदण्ड हुँदैन । तर कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग तुलना गरेर हेरिन्छ । आ. व. २०७२/७३ देखि २०७७/७८ बीचमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १८.५ देखि २१.९ प्रतिशत रहेको छ ।
खण्डित तह	संघ, प्रदेश र स्थानीय तह राजस्वको वर्गीकरण अनुसार
प्रकाशन हुने आवृत्ति	मासिक र वार्षिक
प्रकाशन गर्ने	नेपाल राष्ट्र बैंक र महालेखा नियन्त्रक कार्यालय
वेबसाइट	www.nrb.org.np , www.fcgo.gov.np

राजस्वको वर्गीकरण

राजस्वको प्रकृतिको आधारमा: कर राजस्व, गैरकर राजस्व वा अन्य राजस्व र विविध प्राप्ति

कर राजस्व:

नागरिकहरूले अनिवार्य रूपमा तोकिए बमोजिम सरकारलाई तिर्नु पर्ने रकम कर हो । करलाई प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष गरी दुई भागमा विभाजन गरिन्छ । व्यक्ति वा संस्थालाई प्रत्यक्ष रूपमा लागू भएको कर प्रत्यक्ष कर हो । यसमा आय कर, सम्पत्ति कर, पूँजीगत लाभ कर, घर जग्गा रजिष्ट्रेशन कर रोयल्टी आदि पर्दछन् । यी करका दरहरू

प्रतिशतमा तोकिएको हुन्छ । आय करको दर अधिकांश मुलुकहरुमा प्रगतिशिल कर प्रणालीमा आधारित भएको पाइन्छ । मूल्य अभिवृद्धि कर, बिक्रि कर, अन्तः शुल्क, भन्सार शुल्क आदि जस्ता वस्तु तथा सेवामा लगाइएको करहरु आदि अप्रत्यक्ष कर हुन् । सामान्यतः यी दरहरु निश्चित प्रतिशत वा एकमुष्ट रकममा तोकिएका हुन्छन् । यी करहरुको असर प्रत्यक्षरूपमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा पर्दछ किनभने यी करहरुले वस्तु तथा सेवाको मूल्य बढाउँछन् ।

गैरकर राजस्व वा अन्य राजस्वः सरकारले नागरिकहरुबाट कर बाहेक उठाउने रकम गैरकर वा अन्य राजस्व हो । यसमा सेवा शुल्क दस्तुर, सम्पत्तिबाट प्राप्त आय, दण्ड जरिवाना, जफत, वस्तु तथा सेवा बिक्रिबाट भएको आम्दानी, अन्य आय आदि पर्दछन् ।

विविध प्राप्तिः विविध प्राप्तिमा बेरुजु फिर्ता, निकास फिर्ता, अनुदान फिर्ता आदि पर्दछन् ।

नेपालमा राजस्वको प्रमुख स्रोत कर हो । विगत लामो समय देखि नेपालमा जम्मा राजस्वको ८० प्रतिशतभन्दा बढि हिस्सा कर राजस्व रहदै आएको छ ।

उदाहरणको लागि केही तालिकाहरु तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १४.५: नेपाल सरकारको शीर्षकगत राजस्व संकलनको विवरण

संकेत नम्बर	राजस्व शीर्षक	आ. व २०७६/७७		आ. व २०७७/७८	
		रकम रु लाखमा	प्रतिशत	रकम रु लाखमा	प्रतिशत
११०००	कर राजस्व	६१३३९०४.८३	८१.४५	७६१०५६६.३३	८७.९४
१११००	आय मुनाफा तथा पूँजीगत लाभमा लाग्ने कर	२१३२३३०.४७	२८.३२	२२१४८३५.२१	२५.५९
११२००	पारिश्रमिकमा आधारित कर	६५०८१.१	०.८६	६८८३५.४७	०.८
११३००	सम्पत्ति कर	४३.०६	०	४.३४	०
११४००	बस्तु तथा सेवामा आधारित कर	२६९७४७६	३५.८२	३५३७३६७.२७	४०.८८
११५००	बैदेशिक व्यापारमा आधारित कर	१२३७९०३	१६.४४	१७८९५१८.५९	२०.६८
११६००	अन्य कर	१०७१.२	०.०१	५.२२	०
१४०००	अन्य राजस्व	९२१०७७.४७	१२.२३	६३८८९७.७६	७.३८
१४१००	सम्पत्तिबाट प्राप्त आय	३६८८४९.१	४.९	२८५०९०.८३	३.२९
१४२००	बस्तु तथा सेवामा बिक्रिबाट प्राप्त आय	२६०९०१.८२	३.४६	२५२०९९.४८	२.९१
१४३००	दण्ड जरिवाना तथा जफत	२३४४८.४४	०.३१	२६५३१.९४	०.३१
१४४००	अनुदान बाहेक स्वेच्छिक हस्तान्तरण	५.२१	०	६	०
१४५००	अन्य राजस्व	२६७८७२.९	३.५६	७५१६९.५	०.८७
१५०००	विविध प्राप्ति	४७५६५७	६.३२	४०४३३०.१२	४.६७
	कुल जम्मा	७५३०६३९.३	१००	८६५३७९४.२१	१००

स्रोत: भाग ४ नेपाल सरकारको आय र व्ययको वार्षिक विवरण २०७७/७८ महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

तालिका १४.६: नेपाल सरकारको कुल राजस्वमा सबैभन्दा बढि योगदान गर्ने शीर्षकहरू, आ.व. २०७७/७८

संकेत नम्बर	शीर्षक	संकलन रु. लाखमा	योगदान प्रतिशत
११५११	भन्सार महशुल आयात	१६८१८५२.६७	१७.२३
३३३१२	मूअ कर आयात	११५८३८३.३६	११.८६
११४२२	अन्तशुल्क आयात	५२१९४९.६३	५.३५
१११२२	निकायको नाफामा लाग्ने कर पब्लिक लि. कम्पनी	५१७३००.०	५.३
१११२३	निकायको नाफामा लाग्ने कर प्राइभेट लि. कम्पनी	३८४१५१.५१	३.९३
जम्मा		४२६३६३६.६७	४३.६७

स्रोत: भाग ४ राजस्वको एकीकृत वित्तीय प्रतिवेदन

तालिका १४.७: नेपाल सरकारको वैदेशिक अनुदान प्राप्ति विवरण आ.व. २०७७/७८

अनुदान शीर्षक	रु. लाखमा			
	२०७७/७८	प्रतिशत	२०७६/७७	प्रतिशत
द्विपक्षीय वैदेशिक अनुदान	७४२४२.१२	२७.७१	५४०००.१७	२८.१४
बहुपक्षीय वैदेशिक अनुदान	१९३५२९.८६	७२.२४	१३६११८.०५	७०.२९
अन्य वैदेशिक अनुदान	१४३.८०	०.०५	१८००.३१	०.९४
जम्मा	२६७९१५.७८	१००.००	१९१९१८.५३	१००.००

स्रोत: राजस्व व्यवस्थापन सूचना प्रणाली

तालिका १४.८: नेपाल सरकारको बेरुजु र नगद मौज्जातको विवरण, आ. व. २०७७/७८

शीर्षक	रु. लाखमा		
	२०७७/७८	२०७६/७७	थप घट प्रतिशतमा
१५१११ बेरुजु	८७००३.९४	१५१५५८८.००	-४२.६०
३२१२१ गत वर्षको नगद मौज्जात बैंक दाखिला	०	१११३.०	-१००.००
जम्मा	८७००३.९४	१५२६७१.००	

स्रोत: भाग ४ नेपाल सरकारको आय र व्ययको वार्षिक विवरण २०७७/७८ महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

सार्वजनिक ऋण वा सरकारी ऋण

सार्वजनिक ऋण एउटा महत्वपूर्ण समष्टिगत आर्थिक सूचक हो । जुनसुकै तहका सरकारले ऋणको साँवा र व्याज तिर्ने दायित्व सहित स्वदेशी सर्वसाधारण वा संस्था, वा विदेशी सरकार वा संस्थासँग लिने ऋणलाई सार्वजनिक ऋण वा सरकारीको ऋण भनिन्छ । सीमित स्रोत साधन तर असीमित आवश्यकता भएको हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख मुलुकका सरकारले आफ्नो दायित्व पुरा गर्ने क्रममा राजस्व भन्दा बढि सार्वजनिक खर्च गर्नु पर्ने अवस्था हुन्छ । यस्तो वित्तीय स्रोत कमीको अवस्थामा ऋण लिनुपर्ने हुन्छ । सार्वजनिक ऋण नै सरकारको घाटा बजेट पूर्ति गर्ने महत्वपूर्ण स्रोत हो । सार्वजनिक ऋणले सरकारको वित्तीय खाडल भने काम मात्र नगरी पूँजीगत खर्च बढाएर आर्थिक बृद्धि हासिल गर्न समेत मद्दत पुर्याउछ । तसर्थ, विकासोन्मुख मुलुकहरूको आर्थिक उन्नति र सामाजिक विकासको लागि सार्वजनिक ऋण अपरिहार्य छ । अत्यधिक र अनुपादक ऋणले अर्थतन्त्रलाई आर्थिक स्थायित्व खलबलिनुको साथै ऋण पासो (Debt Trap) मा पर्ने जोखिममा पार्न सक्छ । त्यसैले सार्वजनिक ऋणको परिमाणलाई कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँगको अनुपातले बाध्ने गरिन्छ । अर्थात् कुल ग्राहस्थ्य उत्पादनसँग जोडेर सार्वजनिक ऋण उठाउन पाउने सिमा तोकिन्छ ।

नेपालको संविधान वा कानूनले संघीय सरकारलाई मात्र वैदेशिक ऋण लिन पाउने सुविधा प्रदान गरेको छ भने प्रदेश र स्थानीय तहको सरकारले संघीय कानून बमोजिम संघीय सरकारको सिफारिसमा मात्र बजेट घाटालाई पूर्ति गर्ने स्रोतको रूपमा आन्तरिक

ऋण लिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । यसरी सबै तहका सरकारले एक आर्थिक वर्षमा लिन सक्ने ऋणको सीमा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्तीय आयोगले निर्धारण गरिए बमोजिम हुन्छ । यी सीमा फरक आर्थिक बर्षको लागि फरक हुनसक्छ । उदाहरणको लागि आर्थिक बर्ष २०७७/७८ को लागि यस्तो सीमा संघीय सरकारलाई प्रक्षेपित कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ५.५ प्रतिशत, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको लागि प्राप्त हुने राजस्वको १२ प्रतिशत सम्म र आर्थिक बर्ष २०७६/७७ को लागि संघीय सरकारलाई प्रक्षेपित कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ५ प्रतिशत, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको लागि प्राप्त हुने राजस्वको १० प्रतिशत सम्म तोकिएको थियो । यसको साथै सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन २०७९ ले अघिल्लो बर्षको कुल ग्राहस्थ्य उत्पादनको एक तिहाइ भन्दा बढि बाह्य सार्वजनिक ऋण लिन नपाउने गरि सिमा निर्धारण गरिएको छ ।

सरकारी वा सार्वजनिक ऋणहरू विभिन्न किसिमका हुन्छन् । ऋणको स्रोत, भूक्तान गर्ने अवधि, उद्देश्य, आवश्यकता, ऋण भूक्तानीको शर्तहरू अनुसार सार्वजनिक ऋणलाई निम्न अनुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

स्रोतको आधारमा: आन्तरिक र बाह्य ऋण

सरकारले ऋण पत्र जारी गरी आफ्नो जनता वा स्वदेशी संस्थाहरूबाट लिने ऋण आन्तरिक ऋण हो भने विदेशी सरकार वा संस्थाहरूसँग सम्झौता गरेर लिएको ऋण बाह्य ऋण हो । नेपालमा सरकारले नेपाल राष्ट्र बैंक मार्फत आन्तरिक सार्वजनिक ऋण प्राप्त

गर्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले ट्रेजरी बिल, बण्ड, विशेष बचत पत्र जारी गरी सर्वसाधारण वा संस्थाहरूबाट सार्वजनिक ऋण प्राप्त गर्छ । यसैगरी राष्ट्रहरू बीच दुई पक्षीय वा बहुपक्षीय सम्झौता अनुसार सरकारले बाह्य ऋण लिन सक्छन् । यसको अतिरिक्त सरकारले विश्व बैंक, एशियाली विकास बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष आदि जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूबाट पनि ऋण लिन सक्छ ।

ऋण चुक्ता गर्ने अवधिका आधारमा: अल्पकालीन मध्यमकालीन र दीर्घकालीन ऋण

सामान्यतया एक वर्ष भन्दा कम अवधिमा साँवा र व्याज भूक्तानी गर्ने गरी लिएको ऋणलाई अल्पकालीन ऋण भनिन्छ । यस किसिमको ऋण सामान्यतः आन्तरिक स्रोतबाट व्यवस्थापन गरिन्छ । एक वर्ष भन्दा बढि पाँच वर्ष भन्दा कम अवधिमा सावाँ र व्याज चुक्ता गर्ने गरी लिएको ऋणलाई मध्यकालीन ऋण र पाँच वर्ष वा सो भन्दा बढि अवधिमा चुक्ता गर्ने गरी लिएको ऋणलाई दीर्घकालीन ऋण भन्ने प्रचलन छ ।

उद्देश्यको आधारमा: उत्पादनशील र अनुत्पादनशील

अर्थतन्त्रमा वस्तु तथा सेवा उत्पादनको कार्यमा योगदान पुर्याउन प्रयोग हुने ऋण उत्पादनशील ऋण हो । जस्तै: राजमार्ग, नहर निर्माण, उद्योग संचालन आदि क्षेत्रमा लिइएको ऋण उत्पादनमूलक हो । यदि ऋणले उत्पादन कार्यमा सहयोग पुर्याउदैन भने त्यो ऋण अनुत्पादनशील ऋण हो । जस्तै: बाढीपीडितलाई राहत खर्च, युद्ध सामाजिक सेवा आदिकेन्द्रमा लिइएको ऋण अनुत्पादनमूलक हो ।

अवस्थाको आधारमा: स्वेच्छिक र बाध्यकारी ऋण

सरकारको इच्छा चाहना अनुसार लिइने ऋण स्वेच्छिक हो भने युद्ध वा प्राकृतिक विपत्ति आदिका कारण बाध्य भएर लिनुपर्ने ऋण बाध्यकारी ऋण हो ।

फण्डेड र अनफण्डेड ऋण

ऋण र साँवा निश्चित अवधिमा तोकिए बमोजिम चुक्ता गर्न आवश्यक कोषको व्यवस्था गरी लिइएको ऋणलाई फण्डेड ऋण भनिन्छ भने त्यसरी व्यवस्था नगरिएको ऋणलाई अनफण्डेड ऋण भन्ने गरिएको पाइन्छ । सार्वजनिक ऋण सम्बन्धि तथ्याङ्कहरू नेपाल राष्ट्र बैंकले मासिक रूपमा, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयले त्रैमासिक रूपमा र महालेखा नियन्त्रकको कार्यालयले वार्षिक रूपमा अलग अलग स्वरूपमा प्रकाशन गर्ने गरेको पाइन्छ ।

संक्षेपमा यो सूचकलाई देहाय बमोजिम बक्समा व्यक्त गरिएको छ ।

बक्स १४.३: सार्वजनिक ऋण

विवरण	व्याख्या
मापन	सरकारले राजस्व भन्दा बढि खर्च गर्नुपर्दा अरुसँग ऋण लिएको रकम । यसको परिमाणको उपयुक्तता कुल ग्राहस्थ उत्पादनसंग जोडेर मापन गरिन्छ । यसको सुत्र निम्न अनुसार छ । $\text{सार्वजनिक ऋण/कुल ग्राहस्थ उत्पादन अनुपात} = \frac{\text{कुल सार्वजनिक ऋण}}{\text{कुल ग्राहस्थ उत्पादन}} \times 100\%$
महत्व	आय र व्यय बीचको खाडल, उठाइएको सार्वजनिक ऋण परिमाणको उपयुक्तता र औचित्यता अध्ययन गर्न आवश्यक सूचना प्रदान गर्दछ ।
मापन इकाइ	जम्मा र कुल ग्राहस्थ उत्पादनको प्रतिशत
ध्यान कुरा	यो सूचकको प्रवृत्तिलाइ समेत ध्यान दिनु पर्दछ ।

मापदण्ड	यो सूचकलाई कुल गार्हस्थ्य उत्पादन र राजस्वसँग तुलना गरेर अध्ययन गरिन्छ । यो सूचक नेपाल प्राकृतिक श्रोत तथा वित्तिय आयोग र सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन २०७९ ले तोकेको सिमा भित्र रहनु पर्दछ ।		
खण्डित तह	क) ऋणको वर्गीकरण अनुसार ख) संघ, प्रदेश र स्थानीय तह		
प्रकाशन आवृत्ति	मासिक, त्रैमासिक र वार्षिक		
प्रकाशन गर्ने निकाय	अर्थ मन्त्रालय, नेपाल राष्ट्र बैंक, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय र महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय		
वेबसाइट	www.mof.gov.np, www.fcgo.gov.np	www.nrb.org.np,	www.pdmo.gov.np,

नेपालले आ. व. २०७७/७८ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको झण्डै ४० प्रतिशत सार्वजनिक ऋण लिएको पाइन्छ । विश्व बैंकको सन् २०१३ को एउटा अध्ययनले यदि सार्वजनिक ऋण कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ७७ प्रतिशत भन्दा बढी भयो भने आर्थिक बृद्धिका लागि बाधक हुन्छ भनेको छ ।^१

तालिका १४.९: आन्तरिक तथा बाह्य सार्वजनिक ऋण

आर्थिक बर्ष	विवरण	रकम रू. करोडमा	कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशत
२०७७।७८	आन्तरिक ऋण	९२७९२.६	१८.७६
	बाह्य ऋण	८००३२.०१	२१.७५
२०७६।७७	आन्तरिक ऋण	६१३७३.५४	१५.६८
	बाह्य ऋण	८०६१४.०८	२०.२८
२०७५।७६	आन्तरिक ऋण	४५३२३.०६	११.७४
	बाह्य ऋण	५९४९२.६२	१५.७२

स्रोत: अर्थ मन्त्रालय

^१<https://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813-9450-5391> (retrieved on 9/29/2022)

बजेट: सन्तुलित घाटा र नाफा

सामान्यतया बजेट आर्थिक वर्षको लागि सरकारको आम्दानी र खर्चको अनुमानित विवरण सहित घोषित नीति तथा योजना कार्यान्वयनमा लैजाने दस्तावेज हो । बजेट गत आर्थिक वर्षको आर्थिक गतिविधिहरूको अभिलेख, चालु आर्थिक वर्षका आर्थिक गतिविधिहरूको चित्रण र आगामी वर्षका गतिविधिहरूको प्रक्षेपित अनुमानको दस्तावेज भएकोले बजेटलाई आर्थिक गतिविधिहरूको ऐना भनेर पनि परिभाषित गरेको पाइन्छ । बजेटलाई जिम्मेवारी किटान गरी अख्तियारी दिने व्यवस्थापकीय नियन्त्रणको माध्यम पनि भनिन्छ । बजेट आवधिक योजनाहरू कार्यान्वयन गर्ने माध्यम पनि हो । विश्वमा बजेट प्रणालीको सुरुवात सन् १७३३ मा बेलायतबाट भएको हो भने नेपालमा वि.सं २००८ सालदेखि बजेट प्रणालीको शुरुवात भएको हो ।

नेपालको संविधान बमोजिम सरकारले सञ्चित कोष तथा अन्य सरकारी कोषबाट वार्षिक बजेट अनुरूप मात्र रकम उपयोग गर्न सकिने भएकोले सरकारी बजेटको संवैधानिक महत्व छ । बजेट सरकारको आफ्ना योजना, वित्तीय नीतिहरू घोषणा र कार्यान्वयन गर्ने एउटा राजनीतिक, आर्थिक एवम् सामाजिक घोषणापत्र हो । बजेटलाई संक्षेपमा देहाय बमोजिम बक्समा व्यक्त गरिएको छ ।

बक्स १४.४: बजेट

विवरण	व्याख्या
मापन महत्व	सरकारको आय र व्ययको अनुमानित विवरण बजेटले आय र व्ययको अनुमान सहित सरकारको नीति योजनाको जानकारी दिन्छ । बजेटमा प्रस्तावित सरकारको खर्च, राजस्व र सार्वजनिक ऋणका नीतिहरूले अर्थतन्त्रको सम्पूर्ण क्रियाकलापहरूमा असर पार्ने भएकोले उद्योगी व्यवसायी, घरपरिवार सबैको निम्ती यो महत्वपूर्ण छ । सरकारी खर्चमा पारदर्शिता, मितव्ययीता र प्राथमिकता कायम गर्न बजेट अपरिहार्य हुन्छ । कल्याणकारी राज्यले बजेट मार्फत राष्ट्रिय आयको पुनर्वितरण गर्दछ ।
मापन इकाइ	रकम र प्रतिशत
ध्यान दिनु पर्ने कुरा	यसको अध्ययन कुल जम्मा रकममा मात्र होइन खर्च, राजस्व र सार्वजनिक ऋणको वर्गीकृत तहसम्म ध्यान दिएर गर्नु पर्दछ । साथै यसलाई कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशतमा पनि हेर्नु पर्दछ ।
मापदण्ड	बजेटलाई कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग तुलना गरेर हेर्ने गरिन्छ । राष्ट्रिय प्राकृतिक श्रोत तथा वित्तिय आयोग र सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन २०७९ लाइ पनि संर्दभमा लिइ हेर्नु पर्दछ । Chovanov and Mladenova (२००९) अनुसार सरकारी खर्च कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २५ प्रतिशत भन्दा बढी नभएमा मात्र आर्थिक बृद्धि अधिकतम बनाउन सकिन्छ । ^२ नेपालको आ. व. २०७७/७८ को बजेट कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ३४.५ प्रतिशत रहेको छ ।
प्रकाशन आवृत्ति	वार्षिक
प्रकाशन गर्ने निकाय	अर्थ मन्त्रालय
वेबसाइट	www.mof.gov.np

^२https://ime.bg/uploads/69a09c_OptimalSizeOfGovernment.pdf (retrieved on 9/29/2022). This finding is based on the evidence from OECD countries.

विभिन्न आधारमा बजेटलाई विभिन्न प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।
आय र व्ययबीचको सम्बन्धको आधारमा

(क) सन्तुलित बजेट: आम्दानी र खर्च बराबर भएको बजेट

यस किसिमको बजेट सैद्धान्तिकरूपमा असल मानिएता पनि व्यवहारिकरूपमा कठिन भएकोले अधिकांश मुलुकहरूमा प्रयोगमा छैन ।

(ख) घाटा बजेट: आम्दानी भन्दा खर्च बढी भएको बजेट

धेरै जस्तो मुलुकमा घाटा बजेट प्रचलनमा रहेको पाइन्छ किनभने यस किसिमको बजेटमा पूँजीगत लगानीको माध्यमबाट रोजगारीमा अभिवृद्धि गरी आम्दानी बढाउने प्रयास गरिन्छ । विकासोन्मुख मुलुकहरूमा विशेषत घाटा बजेट नै प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । यसैगरी विश्वका अविकसितदेखि लिएर विकसित मुलुकहरू जस्तै अमेरिका, जापान, वेलायत, जर्मनी आदिमा पनि घाटा बजेट प्रचलनमा रहेको पाइन्छ ।

(ग) बचत बजेट: आम्दानीभन्दा खर्च कम भएको बजेट

सामाजिक सुरक्षामा पर्याप्त खर्च गरिरहेका धनी मुलुकहरू विशेषत तेल निकासी गर्ने अरबी मुलुकहरू जस्तै: कुवेत, साउदि अरब, युरोपका केही मुलुकहरू जस्तै: डेनमार्क, स्वीडेन आदिमा लामो समय बचत बजेट प्रयोगमा रहेको पाइन्छ । तथापि धेरै मुलुकहरूमा कहिले घाटा र कहिले बचत बजेट भएको पाइन्छ ।

कार्य वा उद्देश्यको आधारमा

क) कार्यसम्पादन बजेट : कार्यसम्पादनको आधारमा बजेट विनियोजन गरिने ।

(ख) कार्यक्रम बजेट: खास कार्यक्रमको आधारमा बजेट विनियोजन गरिने ।

(ग) शून्यमा आधारित बजेट (Zero Based Budget): विगतको खर्चको कुनै आधार नलिई हरेक पटक आवश्यकता र लागतको आधारमा बजेट विनियोजना गरिने ।

क्षेत्रगत खर्चको आधारमा

(क) साधारण वा चालु बजेट (Recurrent Budget): तलब, भत्ता, भाडा लगायत एक वर्ष भन्दा कम खप्ने सामानमा खर्च गरिने बजेट ।

(ख) पूँजीगत बजेट (Capital Budget): एक वर्षभन्दा बढी टिक्ने भवन, जग्गा जमिन, फर्निचर, सडक आदिसामानमा खर्च गरिने बजेट ।

(ग) वित्तीय व्यवस्थापन (Financial Management): साँवा ब्याज भुक्तानी लगायत वित्तीय व्यवस्थापनमा खर्च गरिने बजेट ।

नेपालमा बजेट सम्बन्धी प्रावधान

संवैधानिक प्रावधान: नेपालको संविधानको भाग १० मा संघीय आर्थिक कार्यप्रणाली अन्तर्गत बजेट सम्बन्धी विस्तृतमा उल्लेख गरिएको छ । उक्त भागमा धारा ११९ मा बजेटलाई राजस्व र व्ययको अनुमानको रूपमा भनिएको छ :

- नेपाल सरकारको अर्थमन्त्रीले प्रत्येक आर्थिक वर्षको सम्बन्धमा संघीय संसदका दुवै सदनको संयुक्त बैठकमा देहायका विषयहरू समेत खुलाई वार्षिक अनुमान पेश गर्नु पर्नेछ:

(क) राजस्वको अनुमान,

(ख) संघीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने आवश्यक रकमहरू,
 (ग) संघीय विनियोजन ऐन बमोजिम व्यय हुने आवश्यक
 रकमहरू

- वार्षिक अनुमान पेश गर्दा अघिल्लो आर्थिक वर्षमा प्रत्येक मन्त्रालयलाई छुट्याइएको खर्चको रकम र त्यस्तो खर्च अनुसारको लक्ष्य हासिल भयो वा भएन त्यसको विवरण पनि साथै पेश गर्नु पर्नेछ ।
- नेपाल सरकारको अर्थमन्त्रीले राजस्व र व्ययको अनुमान प्रत्येक वर्ष जेठ महीनाको १५ गते संघीय संसदमा पेश गर्नेछ ।

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६

यो ऐनको परिच्छेद ३ मा राजस्व र व्ययको अनुमानसँग सम्बन्धित कुराहरू दिइएको छ । जसअनुसार योजना आयोगले आवाधिक योजनाको आधारमा प्रत्येक आर्थिक वर्षमा तीन आर्थिक वर्ष अवधिको मध्यमकालीन खर्च संरचना (MTEF) को खाका तयार गर्नुपर्ने, स्रोतको अनुमान र खर्चको सीमा निर्धारण गर्नुपर्ने, बजेटको सीमा र मार्गदर्शन पठाउनुपर्ने कुरादेखि लेखा उत्तरदायी अधिकृतले आफू र आफ्नो मातहतका कार्यालय वा निकायको आगामी वर्षको नीति तथा कार्यक्रम सहित बजेट प्रस्ताव तयार गरी तोकिएको समयभित्र अर्थ मन्त्रालयमा पठाउनुपर्ने लगायतका विषयहरू विस्तृतमा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका १४.१०: आ. व. २०७७/७८ को विनियोजन र खर्च

विवरण	विनियोजन रकम	प्रतिशत	खर्च	रू. लाखमा
				प्रतिशत
चालु	९४८९४०६	६४.३५	८४६१२१७	८९.१६
पूँजीगत	३५२९१७५	२३.९३	२२८८५८७	६४.८५
वित्तीय	१७२७८७३	११.७२	१२१६२२६	७०.३९
जम्मा	१४७४६४५	१००.००	११९६६०३०	८१.१५

स्रोत: महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

व्यापार र विनिमय दर

परिचय

आर्थिक क्रियाकलापहरूको एक महत्वपूर्ण क्षेत्र व्यापार हो । व्यापारमा वस्तु तथा सेवाको खरिद बिक्री गर्ने कार्य गरिन्छ । सामान्यतः दुई व्यक्ति वा राज्यहरूबीच वस्तु तथा सेवाको खरिद बिक्री वा साटासाट गरेर नाफा कमाउने कार्य व्यापार हो । व्यापारमा कच्चापदार्थ, अर्धप्रशोधित वा पूर्णप्रशोधित उत्पादित वस्तु, सेवा र बौद्धिक सम्पत्तिको एक स्थानबाट अर्को ठाउँमा वा सोही ठाउँमै खरिद तथा बिक्री गर्ने कार्य हुन्छ । सुरुमा वस्तुलाई मात्र व्यापारको रूपमा हेरिन्थ्यो भने आधुनिक अवधारणामा सेवाको खरिद बिक्रीलाई समेत व्यापारमा समावेश गर्ने गरिएको छ । व्यापारले वस्तु तथा सेवाको सहज आपूर्ति गर्ने मात्र नभई रोजगार सृजना गरी गरिबी घटाउन समेत मद्दत पुर्याउछ । व्यापारलाई आन्तरिक र बाह्य व्यापार गरि दुइ बर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ । बाह्य व्यापारलाई अन्तरराष्ट्रिय व्यापार पनि भनिन्छ । आन्तरिक व्यापार स्वदेशी मुद्रामा र बाह्य व्यापार विदेशी मुद्रामा हुन्छन । तसर्थ विदेशी मुद्रा आर्जनको दृष्टिले बाह्य व्यापार महत्त्वपूर्ण छ । वस्तु तथा सेवाको आयात र निर्यात बाह्य व्यापारका दुइ पक्ष हुन । निर्यातको तुलनामा आयात धेरै बढ्दै गएकोले नेपालको व्यापार घाटा निरन्तर वृद्धि भइरहेको छ । बढ्दो आर्थिक क्रियाकलाप, बढ्दो उपभोगमुखी प्रवृत्ति र विलासी वस्तुहरूप्रति आकर्षणले आवश्यक मात्र नभई महङ्गाबिलासिताका वस्तुहरूको आयात समेत

बढ्दै गइरहेको छ । यसको अतिरिक्त आफ्नै देशमा उत्पादन गर्न सकिने कृषिजन्य वस्तुहरूको समेत आयात गर्नु परेकोले आयात उच्च दरमा बढ्दै गइरहेको देखिन्छ । नेपालको १५० भन्दा बढी मुलुकहरूसँग व्यापार हुदै आएको छ । तर धेरै जसो व्यापार, छिमेकी मुलुक भारतसँग हुने गरेको छ । व्यापार घाटा पनि सबैभन्दा बढी भारतसँग नै रहदै आएको छ ।

आज संसारका कुनै पनि देश पूर्ण आत्मनिर्भर छैन । बस्तु र सेवाहरूको निमित्त अन्य देशहरूसँग व्यापार अपरिहार्य भएको छ । विश्वव्यापीकरण तथा यातायात र सञ्चारको सञ्जालको चमत्कारिक विकासले पुरै विश्वलाई एकीकृत तथा एक आपसमा अन्तरनिर्भर बनाएको छ । वैदेशिक व्यापारले देशको अर्थतन्त्रलाई विश्व अर्थतन्त्रसँग सञ्जालीकरण गर्ने कार्य गर्दछ । अहिले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार र वाणिज्य क्षेत्रको विकास तथा विस्तार बिना अर्थतन्त्रलाई उकास्न नसक्ने मात्र नभई दैनिक क्रियाकलाप नै ठप्प हुने अवस्थामा विश्व पुगेको छ ।

बाह्य व्यापारमा विदेशी मुद्राको विनिमय दर प्रणालीले प्रत्यक्ष असर पुर्याउँछ । एक देशको मुद्रासँग अर्को देशको मुद्रा साटिने दर नै विदेशी विनिमय दर हो । वैदेशिक व्यापार, पूँजी प्रवाह तथा मानिसहरूको अन्तरदेशीय आवत जावत विनिमय दर प्रणालीमा निर्भर हुन्छ ।

यस पाठमा मुख्यतः बाह्य व्यापार र यससँग अन्योन्यासित सम्बन्ध राख्ने विदेशी विनिमय दरको बारेमा सामान्य चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

व्यापार

पृष्ठभूमी

आर्थिक क्रियाकलापहरूको बृहत वर्गीकरणमा व्यापार सेवा अन्तरगत पर्ने आर्थिक क्रियाकलाप हो । नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा योगदान गर्ने क्षेत्रहरूमध्ये कृषि कार्य पछिको मुख्य क्रियाकलाप व्यापार हो । व्यापारिक क्षेत्रमा भएको समग्र कारोवारबाट हुने कुल नाफा नै यस क्षेत्रको कुल मूल्य अभिवृद्धि (Gross Value Added) हो ।

आर्थिक क्रियाकलापहरूको अन्तर्राष्ट्रिय स्तरीय औद्योगिक वर्गीकरण बमोजिमको एक महत्वपूर्ण क्रियाकलाप व्यापार भित्र तीन प्रकारका क्रियाकलापहरू पर्दछन् । वस्तु तथा सेवाको थोक व्यापार, खुद्रा व्यापार र मोटर तथा मोटर साइकल मर्मत व्यापार अन्तर्गत पर्ने आर्थिक क्रियाकलाप हुन् । यसरी नै व्यापारलाई आन्तरिक व्यापार र बाह्य वा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरेर पनि हेर्न सकिन्छ ।

मुलुकको सीमाना भित्र रहेर वस्तु तथा सेवा खरिद बिक्री गरिने कार्य आन्तरिक व्यापार हो जसमा आफ्नै मुद्राको प्रयोग गरिन्छ । अर्कोतर्फ, खरिदकर्ता र बिक्रीकर्ता फरक फरक देशमा रहेर सामान्यतया विदेशी मुद्रामा गरिने व्यापार बाह्य वा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार हो । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा मुख्यतः वस्तु तथा सेवाको आयात र निर्यातको कारोवारहरू पर्दछन् । आयात गरिएको वस्तुको मापन आगत मूल्य (Cost, Insurance and Freight Price) मा र

निर्यात गरिएका वस्तुको मापन निर्गत मूल्य (Free on Board Price) मा गरिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय वस्तुहरूको व्यापार (Trade in Goods): फरक फरक देशमा रहेर वस्तुहरूको खरिद बिक्री गर्ने कार्य अन्तर्राष्ट्रिय वस्तुहरूको व्यापार हो । यसमा विशेषतः उपभोग्य वस्तु, कच्चापदार्थ, पूँजीगत मेशिन औजार र निर्माण सामग्रीहरू पर्दछन् । यस किसिमको व्यापारलाई Merchandise Trade पनि भनिन्छ । अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा हुने वस्तुको व्यापारलाई सहज अनुमानयोग्य र भरपर्दो बनाउन आवश्यक नीति नियम बनाई व्यवस्थित गर्नको लागि विश्व व्यापार संगठन (World Trade Organization) क्रियाशील छ ।

सन् २००४ देखि नेपाल पनि विश्व व्यापार संगठनको सदस्य रहदै आएको छ । नेपालमा व्यापार तथा निकासी प्रवर्धन केन्द्रले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार प्रवर्धनको लागि कार्य गर्दछ । यसले वस्तु व्यापारको तथ्याङ्क पनि प्रकाशित गर्दछ । यसको अतिरिक्त भंसार विभाग, नेपाल राष्ट्र बैंक, अर्थ मन्त्रालय पनि वस्तु व्यापारका तथ्याङ्कका मुख्य श्रोतहरू हुन ।

सेवाको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार (International Trade in Service): फरक फरक देशका उत्पादक र उपभोक्ताबीच सेवा प्रदान गर्ने र लिने कार्य सेवाको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार हो । उदाहरणका लागि सेवा भित्र दूरसंचार सेवा, कुरियर्स सेवा, यातायात सेवा, वित्तीय सेवा, पर्यटन ,विदेशमा गरिएको स्वास्थ्य उपचार, पेशागत सेवाहरू: कानुनी, इन्जिनियरिङ्ग, अडिटिङ्ग, आइ. टि. का सेवा लगायत बौद्धिक

सम्पत्तिको कर, रोयल्टी आदि पर्दछन् । General Agreement on Trade in Service (GATS) ले अन्तर्राष्ट्रिय सेवा व्यापारमा सुनिश्चता दिन र सहजीकरण गर्न आवश्यक प्रणालीको व्यवस्था गर्ने गर्दछ । नेपालमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा सेवा व्यापारको योगदान बढ्दै गएको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा यस क्षेत्रको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा १६.४ प्रतिशत योगदान रहेको थियो । तालिका १५.१ ले नेपालको बस्तु व्यापारको तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्दछ । तालिका १५.१: वैदेशिक व्यापारको स्थिति

शीर्षक	२०७६/७७*	२०७७/७८*	२०७८/७९**	रु. दश लाखमा	
				परिवर्तन प्रतिशतमा	
				२०७७/७८	२०७८/७९
कुल निर्यात	९७७०९.१	१४११२४.१	२०००३१.	४४.४	४१.७
भारतमा	७०१०८.९	१०६३७२.१	१५५२२२.३	५१.७	४५.९
चीनमा	११९१.२	१०१६.१	८०८.८	-१४.७	-२०.४
अन्य देशमा	२६४०९	३३७३६	४३९९९.९	२७.७	३०.४
कुल आयात	११९६७९९.१	१५३९८३७.१	१९२०४४८.४	२८.७	२४.७
भारतबाट	७३५२९४.८	९७१६०३.९	१२००१५२.७	३२.१	२३.५
चीनबाट	१८१९२०.३	२३३९२३.१	२६४७८३.७	२८.६	१३.२
अन्य देशबाट	२७९५८३.९	३३४३१०.१	४५५५११.९	१९.६	३६.३
व्यापार सन्तुलन	-१०९९०८९.९	-१३९८७१३	-१७२०४१७.४	२७.३	२३
भारतसँग	-६६५१८५.९	-८६५२३१.९	-१०४४९३०.४	३०.१	२०.८
चीनसँग	-१८०७२९.१	-२३२९०७	-२६३९७५	२८.९	१३.३
अन्य देशसँग	-२५३१७४.९	-३००५७४.१	-४११५१२	१८.७	३६.९

कुल व्यापार	१२९४५०८.२	१६८०९६१.२	२१२०४७९.३	२९.९	२६.१
भारतसँग	८०५४०३.७	१०७७९७६	१३५५३७५	३३.८	२५.७
चीनसँग	१८३१११.५	२३४९३९.१	२६५५९२.५	२८.३	१३
अन्य देशसँग	३०५९९३	३६८०४६	४९९५११.८	२०.३	३५.७

**प्रारम्भिक * संशोधित

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक

नेपालको कुल व्यापारको ६० प्रतिशत भन्दा बढी व्यापार भारतसँग मात्रै हुन्छ । अन्य मुलुकसँग हाल औसतमा ३६ प्रतिशतको हाराहारीमा मात्रै व्यापार हुन्छ । विगत तीन वर्षको कुल आयातको औषत ६२ प्रतिशत भारतबाट र कुल निर्यातको झण्डै ७५ प्रतिशत भारतमा नै भएको देखिन्छ । यसरी हेर्दा नेपालको वैदेशिक व्यापार भारत केन्द्रित भइरहेको पाइन्छ । एउटै देशसँग व्यापार केन्द्रीकरण हुनु दिगोपनाको हिसाबले उपयुक्त नहुन सक्दछ । व्यापारमा देशगत र वस्तुगत विविधीकरण दुवै हुनु राम्रो मानिन्छ । अघिल्ला तीन वर्षको वस्तु व्यापारको अवस्था विश्लेषण गर्दा आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा गत वर्षको तुलनामा २६.१ प्रतिशतले बृद्धि भई हालसम्म कै सबैभन्दा बढी कुल वैदेशिक व्यापार रू.२१ खर्ब २० अर्ब ४८ करोड देखिन्छ । यसरी नै निर्यात तर्फ ४१.७ प्रतिशतले बृद्धि भएर कुल दुई खर्ब अर्थात् कुल व्यापारको ९.४ प्रतिशत देखिन्छ । आयाततर्फ सोही अवधिमा २४.७ प्रतिशतले बृद्धि भएर कुल १९ खर्ब २० अर्ब ४५ करोड अर्थात् कुल व्यापारको ९०.६ प्रतिशत पुगेको छ । जस अनुसार निर्यात आयातको अनुपात १०.४ प्रतिशत मात्र रहेको छ, अर्थात् १०० रुपैयाँको वस्तु आयात

गर्दा १० रुपैयाँ ४० पैसाको वस्तु मात्र निर्यात भएको पाइन्छ । यो अनुपातको विश्लेषण गर्दा निर्यात अत्यन्तै न्यून रहेको र आयातको हिस्सा अत्यन्तै ठूलो रहेको देखिन्छ ।

आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा अहिले सम्म कै सबैभन्दा बढी व्यापारघाटा १७ खर्व २० अर्ब ४१ करोड पुगेको छ जुन अघिल्लो वर्षकोभन्दा करिब २३ प्रतिशतले बढी हो । व्यापार घाटा कमजोर अर्थतन्त्रको उपज हो । नेपालको आयातको वृद्धिदर उच्च हुनु र निर्यातको वृद्धिदर न्यून हुनु नै व्यापार घाटा बढ्दै जानु हो । आम नागरिकको बढ्दो उपभोगमुखी प्रवृत्ति र विलासी वस्तुहरुप्रतिको आकर्षण बढी भएकोले अत्यावश्यक वस्तुहरूसँगै महङ्गा विलासिताका वस्तुहरुको आयात पनि बढ्दै गइरहेको छ । नेपालको व्यापारघाटा सबैभन्दा बढी भारतसँग रहँदै आएको छ । भारत पछि चीनसँग पनि व्यापार घाटा बढ्दै गएको छ ।

पछिल्लो समयको तथ्याङ्कलाई हेर्दा नेपालको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा वैदेशिक व्यापारको अनुपात ४४ प्रतिशतको हाराहारीमा छ । व्यापार घाटा कुल उत्पादनको अनुपातमा ३५ प्रतिशत पुगेको छ । नेपालको बस्तु व्यापार सम्बन्धी अनुपातहरु तल तालिका १५.२ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १५.२: वैदेशिक व्यापारका सूचकहरू (प्रतिशतमा)

सूचक	२०७६/७७*	२०७७/७८*	२०७८/७९**
निर्यात आयातको अनुपात	८.२	९.२	१०.४
भारत	९.५	१०.९	१२.९
चीन	०.७	०.४	०.३
अन्य देश	९.४	१०.१	९.७
कुल निर्यातमा हिस्सा			
भारत	७१.८	७५.४	७७.६
चीन	१.२	०.७	०.४
अन्य देश	२७	२३.९	२२
कुल आयातमा हिस्सा			
भारत	६१.४	६३.१	६२.५
चीन	१५.२	१५.२	१३.८
अन्य देश	२३.४	२१.७	२३.७
व्यापार सन्तुलनमा हिस्सा			
भारत	६०.५	६१.९	६०.७
चीन	१६.४	१६.७	१५.३
अन्य देश	२३	२१.५	२३.९
कुल व्यापारमा हिस्सा			
भारत	६२.२	६४.१	६३.९
चीन	१४.१	१४	१२.५
अन्य देश	२३.६	२१.९	२३.६
निर्यात	७.५	८.४	९.४
आयात	९२.५	९१.६	९०.६
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा			
निर्यात	२.५	३.३	४.६
आयात	३०.८	३६.०	३९.५

**प्रारम्भिक * संशोधित

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक

व्यापारका सूचकहरु

व्यापार भित्र वस्तु र सेवा दुवै समेटिने भए पनि सेवाको उल्लेख नगरी व्यापार मात्र भन्नाले वस्तु व्यापारलाई बुझिने गरिन्छ । साथै वस्तु र सेवा व्यापारको अलग अलग र संयुक्त रूपमा पनि अध्ययन आवश्यक पर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको अध्ययन गर्ने सम्बन्धमा विभिन्न आयामबाट धेरै सूचकहरुको विकास भएको छ । यससँग सम्बन्धित केही प्रचलित सूचकहरुको बारेमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

क) निर्यात/आयात अनुपात

बक्स १५.१: वस्तु निर्यात आयातको अनुपात

विवरण	व्याख्या
मापन:	निर्धारित अवधि भित्र गरिएको वस्तु आयातको तुलनामा निर्यातको अवस्था । यसलाई निम्न सूत्रमा मापन गरिन्छ । $\frac{\text{निर्यात (रकम)}}{\text{आयात (रकम)}} \times 100$
महत्व:	बाह्य व्यापार नीति तर्जुमा गर्न आधारभूत सूचना प्रदान गर्दछ ।
इकाइ:	प्रतिशत
ध्यान दिनु पर्ने कुरा:	कुनै एक समयको निर्यात/आयात अनुपातको तथ्याङ्कबाट मात्र अर्थपूर्ण सूचना प्राप्त हुदैन । यसको समयगत प्रवृत्तिमा पनि ध्यान दिनु पर्दछ ।
प्रकाशन हुने अवधि:	मासिक, त्रैमासिक र वार्षिक
तयार गर्ने:	नेपाल राष्ट्र बैंक, अर्थमन्त्रालय, भन्सार विभाग, व्यापार तथा निकासी प्रवर्द्धन केन्द्र
वेबसाइट:	www.nrb.gov.np , www.mof.gov.np , www.customs.gov.np , www.tepc.gov.np

ख. कुल निर्यातमा गन्तव्यगत हिस्सा

बक्स १५.२: निर्यातको गन्तव्यगत हिस्सा

विवरण	व्याख्या
मापन:	निर्धारित अवधिभित्र भएको कुल वस्तु निर्यात मध्ये सम्बन्धित साझेदार मुलुकमा भएको निर्यातको मूल्य मापन गरिन्छ । यो सम्बन्धित मुलुकमा भएको निर्यातको मुल्यलाई कुल निर्यातको मुल्यले भाग गरेर निकालिन्छ । नेपालमा मुलतः भारत र अन्य मुलुकहरू छुट्याइ मापन गर्ने गरिएको छ ।
महत्व:	यसले देशगत व्यापारको अवस्था चित्रण गर्दछ, जुन व्यापार सम्बन्धी नीति निर्माणको निमित्त आवश्यक पर्दछ ।
इकाइ:	प्रतिशत
ध्यान दिनु पर्ने कुरा:	यसको प्रवृत्तिमा ध्यान दिनु पर्दछ ।
प्रकाशन हुने अवधि:	मासिक, त्रैमासिक र वार्षिक
तयार गर्ने:	नेपाल राष्ट्र बैंक, अर्थमन्त्रालय, भंसार विभाग, ब्यापार तथा निकासी प्रवर्द्धन केन्द्र
वेबसाइट:	www.nrb.gov.np , www.mof.gov.np , www.customs.gov.np , www.tepc.gov.np

ग. कुल आयातमा श्रोतगत हिस्सा

बक्स १५.३: कुल आयातमा श्रोतगत हिस्सा

विवरण	व्याख्या
मापन:	निर्धारित अवधि भित्र गरिएको कुल वस्तु आयात मध्ये सम्बन्धित साझेदार मुलुकबाट गरिएको आयातको मूल्य मापन गरिन्छ । नेपालमा मुलतः भारत र अन्य मुलुकहरू छुट्याइ अध्ययन गरिन्छ ।
महत्व:	यसले साझेदार मुलुकसंगको आयत व्यापारको अवस्था बारे जानकारी दिन्छ र आयात ब्यापारको केन्द्रीत वा विविधिकृत अवस्थाको चित्र प्रस्तुत गर्दछ ।
मापन इकाइ:	प्रतिशत
ध्यान दिनु पर्ने कुरा:	कनै एक समयावधिको एक सूचकले खास अर्थपूर्ण जानकारी दिन सक्दैन । त्यसले यसको प्रवृत्तिको अध्ययन हुनु पर्दछ ।
प्रकाशन हुने अवधि:	मासिक, त्रैमासिक र वार्षिक

तयार गर्ने:	नेपाल राष्ट्र बैंक, अर्थमन्त्रालय, भंसार विभाग, व्यापार तथा निकासी प्रवर्द्धन केन्द्र
वेभसाइट:	www.nrb.gov.np, www.mof.gov.np, www.customs.gov.np, www.tepc.gov.np

घ. व्यापार सन्तुलन

बक्स १५.४: व्यापार अन्तर

विवरण	व्याख्या
मापन:	निर्धारित अवधिभित्र गरिएको बस्तुको कुल आयात र निर्यात बीचको अन्तरको मूल्यको गणना तथा मापन । व्यापार अन्तरलाई कुल व्यापार र कुल ग्राहस्थ उत्पादनसंगको अनुपातमा पनि मापन गरिन्छ, जसको लागी निम्न सूत्रहरू प्रयोग गरिन्छ । $\text{कुल व्यापार अन्तर र कुल व्यापारको अनुपात} = \frac{\text{कुल निर्यात} - \text{कुल आयात}}{\text{कुल व्यापार}} \times 100\%$ $\text{कुल व्यापार अन्तर र कुल ग्राहस्थ उत्पादन अनुपात} = \frac{\text{कुल निर्यात} - \text{कुल आयात}}{\text{कुल ग्राहस्थ उत्पादन}} \times 100\%$ <p>नोट: कुल ग्राहस्थ उत्पादनसंगको अनुपात हिसाब गर्दा प्रचलित मूल्यको कुल ग्राहस्थ उत्पादन (उपभोगक्ता मूल्य) प्रयोग गरिन्छ ।</p>
महत्व:	यसले व्यापारको अवस्था बारे जानकारी दिन्छ । व्यापार बचतमा रहेको छ वा घाटामा रहेको छ भन्ने कुराको जानकारी हुन्छ, जुन व्यापार नीति बनाउनको निमित्त महत्वपूर्ण हुन्छ ।
इकाइ:	रूपैया/ प्रतिशत
ध्यान दिनु पर्ने कुरा:	रकम, अनुपात र त्यसको प्रवृत्तिमा समेत ध्यान दिनु पर्दछ ।
प्रकाशन हुने अवधि:	मासिक, त्रैमासिक र वार्षिक
तयार गर्ने:	नेपाल राष्ट्र बैंक, अर्थमन्त्रालय, भंसार विभाग, व्यापार तथा निकासी प्रवर्द्धन केन्द्र
वेभसाइट:	www.nrb.gov.np, www.mof.gov.np, www.customs.gov.np, www.tepc.gov.np

ड. कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा निर्यातको हिस्सा

कुल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा निर्यातको हिस्सा वृद्धिले निर्यातको क्षेत्रको विकास भएको देखाउदछ । खुल्ला अर्थतन्त्रमा यो हिस्सा बढाउदै लैजानु जरुरी हुन्छ । अन्यथा ब्यापार घाटाको समस्या भोग्नु पर्ने हुन्छ । यो सूचक समबन्धी संक्षिप्त विवरण तल बक्समा दिइएको छ ।

बक्स १५.५: कुल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा निर्यातको हिस्सा

विवरण	व्याख्या
मापन:	निर्धारित अवधिभित्र गरिएको कुल बस्तु निर्यातको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा योगदान
महत्व:	यसले कुल निर्यातको अवस्था र अर्थतन्त्रमा यसको योगदान बारे जानकारी दिन्छ । निर्यातको रकमलाइ सापेक्षिक रूपमा बढ्न सहयोग गर्दछ ।
मापन इकाइ:	प्रतिशत
ध्यान दिनु पर्ने कुरा:	कुनै एक अवधिको मात्र सूचकले सार्थक निष्कर्ष निकाल्नु उपयुक्त नहुने भएकोले यसको प्रवृत्तिको पनि अध्ययन गर्नु पर्दछ ।
प्रकाशन हुने अवधि:	वार्षिक
तयार गर्ने:	नेपाल राष्ट्र बैंक, अर्थमन्त्रालय, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	www.nrb.org.np , www.mof.gov.np , www.cbs.gov.np

च. कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा आयातको हिस्सा

कुल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा आयातको हिस्साले अर्थतन्त्रको परनिर्भरतालाइ चित्रण गर्दछ । कुनै पनि देश पुर्ण आत्मनिर्भर हुन सक्दैन । तर कति सम्म परनिर्भर हुने भन्ने सवाल भने गहनछ । असिमित आयात अर्थतन्त्रले थेग्न सक्दैन । तसर्थ आयातलाइ कुल ग्राहस्थ्य उत्पादन संग जोडेर हेर्नु पर्ने हुन्छ । यो सूचक बारे संक्षिप्त विवरण तल बक्समा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १५.६: कुल ग्राहस्थ उत्पादनको आयातको हिस्सा

विवरण	व्याख्या
मापन:	निर्धारित अवधिभित्रको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कुल बस्तु आयातको हिस्सा
महत्व:	कुल आयातको अवस्था र अर्थतन्त्रमा योगदान बारे जानकारी दिन्छ ।
मापन इकाइ:	प्रतिशत
ध्यान दिनु पर्ने कुरा:	कुनै एक अवधिको मात्र सूचकले सार्थक निष्कर्ष निकाल्नु उपयुक्त नहुने भएकोले यसको प्रवृत्तिको पनि अध्ययन गर्नु पर्दछ ।
प्रकाशन हुने अवधि:	वार्षिक
तयार गर्ने:	नेपाल राष्ट्र बैंक, अर्थमन्त्रालय, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	www.nrb.org.np , www.mof.gov.np , www.cbs.gov.np ,

छ. व्यापारको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा हिस्सा

खुल्ला अर्थतन्त्रमा विदेशी व्यापार सम्बन्धी नीति उदार हुन्छ । आयात निर्यातको प्रवाह उच्च हुन्छ । अर्थात् बस्तु व्यापारको परिमाण पनि ठूलो हुन्छ । अर्थतन्त्र कति खुल्ला छ भने मापन कुल व्यापार र कुल ग्राहस्थ उत्पादनको अनुपात बाट गरिन्छ । यस सूचकका बारेमा संक्षिप्त विवरण तल बक्समा दिइएको छ ।

बक्स १५.७: कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा व्यापारको हिस्सा

विवरण	व्याख्या
मापन:	निर्धारित अवधिभित्र गरिएको बस्तुको कुल बाह्य व्यापारको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा योगदान
महत्व:	यसले कुल बाह्य व्यापारको परिमाण र अर्थतन्त्रमा यसको योगदान बारे जानकारी दिन्छ । यो अनुपातले अर्थतन्त्रको खुल्लापन बारे संकेत गर्दछ ।
मापन इकाइ:	प्रतिशत
ध्यान दिनु पर्ने कुरा:	कुनै एक अवधिको अनुपातमा मात्र होइन यसको प्रवृत्तिमा समेत ध्यान दिनु पर्दछ ।
प्रकाशन हुने अवधि:	वार्षिक

तयार गर्ने:	नेपाल राष्ट्र बैंक, अर्थमन्त्रालय, तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	www.nrb.org.np, www.mof.gov.np, www.cbs.gov.np,

ज. निर्यात वृद्धिदर

आजको विश्वमा मुलुकहरु अन्तर निर्भर छन् । मध्यवर्ती तथा उपभोगका धेरै बस्तुहरु आयात गर्नु पर्ने हुन्छ । त्यसको लागी आवश्यक विदेशी मुद्राको आर्जन गर्न निर्यात पनि बढाउनु पर्ने हुन्छ । अतः आर्थिक क्रियाकलापहरुको अध्ययनमा निर्यात वृद्धिदर पनि एउटा महत्वपूर्ण सूचक हो । यस सूचकको बारे तल बक्समा संक्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १५.८: निर्यात वृद्धिदर

विवरण	व्याख्या
मापन:	निर्धारित अवधिभित्र गरिएको कुल वस्तु निर्यातको प्रवृत्ति
महत्व:	खुल्ला अर्थतन्त्रमा निर्यातको गहन भूमिका हुन्छ । यो सूचकले निर्यातको प्रवृत्तिलाइ चित्रण गर्दछ ।
मापन इकाइ:	प्रतिशत
ध्यान दिनु पर्ने कुरा:	वृद्धिदरको प्रवृत्ति एकनास वा उतारचढाव के छ हेर्नु पर्दछ । विशेषत अस्वाभाविक वृद्धि वा हासलाइ केलाउनु पर्दछ ।
प्रकाशन हुने अवधि:	वार्षिक
तयार गर्ने:	नेपाल राष्ट्र बैंक, अर्थमन्त्रालय, भंडार विभाग, ब्यापार तथा निकासी प्रबर्द्धन केन्द्र
वेबसाइट:	www.nrb.org.np, www.mof.gov.np, www.costum.gov.np, www.tepc.gov.np

झ. आयत वृद्धिदर

कुनै पनि देशले पुनः उत्पादन वा अन्तिम उपभोगको लागि विभिन्न बस्तुहरु विभिन्न परिमाणमा आयत गर्नु पर्ने हुन्छ तर निर्यात भन्दा आयत बढी भयो भने ब्यापार घाटा हुन्छ । ठूलो परिमाणको घाटाले विदेशी मुद्रा संकटको समस्या आउन सक्छ । तसर्थ मुलुकले

असिमित व्यापार घाटा थेग्न सकदै न त्यसो हुनाले व्यापारलाइ सन्तुलनमा राख्न आयातलाइ नियन्त्रण गर्नुपर्ने हुन्छ । यस निमित्त आयात वृद्धिदरको तथ्याङ्क आवश्यक पर्छ ।

बक्स १५.९: आयात वृद्धिदर

विवरण	व्याख्या
मापन:	निर्धारित अवधिभित्र गरिएको कुल बस्तु आयातको वृद्धिदर
महत्व:	यसले आयातको वृद्धि बारे जानकारी दिन्छ । वृद्धिदरको प्रवृत्ति अध्ययन गरेर व्यापार नीति बनाइन्छ ।
मापन इकाइ:	प्रतिशत
ध्यान दिनु पर्ने कुरा:	वृद्धिदरको प्रवृत्ति
प्रकाशन हुने अवधि:	वार्षिक
तयार गर्ने:	नेपाल राष्ट्र बैंक, अर्थमन्त्रालय, भंसार विभाग, व्यापार तथा निकासी प्रबर्द्धन केन्द्र
वेभसाइट:	www.nrb.org.np , www.mof.gov.np , www.costum.gov.np , www.tepc.gov.np

ज). देशगत निर्यात विविधिकरण

देशको निर्यात व्यापार सिमित देशहरूमा केन्द्रित भयो भने कुनै कारणले ती देशहरूमा निर्यात हुन सकेन वा निर्यातमा अवरोध आयो भने देशको सम्पूर्ण निर्यात व्यापार नै डामाडोल हुने जोखिम हुन्छ । जस्तो नेपाली घ्यूको निर्यात बजार भारतमा केन्द्रित भएकोले भारतले आयातमा रोक लगाउना साथ नेपालमा घ्यूको उद्योगहरू नै सबै बन्द भए । तसर्थ निर्यात व्यापारको स्थायित्वको निमित्त यसमा देशगत विविधिकरणको आवश्यकता पर्दछ । देशको निर्यात व्यापार देशगत रूपमा केन्द्रीकृत वा विविधिकृत छ भने देखाउने एउटा सूचक Herfindahl - Hirschman Market Concentration Index हो । यो सूचकाङ्क निर्माण गर्न निम्न सुत्र प्रयोग गरिन्छ ।

$$Index Value = \sqrt{\sum_d \left[\frac{\sum_s x_{sd}}{\sum_{sw} x_{sw}} \right]^2}$$

जहाँ

s = निकासी गर्ने देश

d = गन्तव्य मुलुकहरूको समूह

w = संसारका मुलुकहरूको समूह

x = निकासी गर्ने मुलुकबाट भएको निकासी

यो सूचकाङ्क सुन्य देखि एक सम्म हुन्छ । यो सूचकाङ्कको मुल्य जति बढि हुन्छ त्यति निर्यात बजार सिमित छ भन्ने देखाउछ । अर्थात सुन्यको नजीक हुनुले निर्यात बजार विविधिकृत भएको देखाउछ भने एकको नजीक हुनुले निर्यात बजार सिमित अर्थात केन्द्रीकृत भएको देखाउछ ।

यो सूचकाङ्क नेपालले बनाउने गरेको छैन । अन्तरराष्ट्रिय, क्षेत्रिय संस्थाहरूबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । त्यस मध्ये एउटा विश्व बैंक हो । यो सूचकाङ्क प्राप्त गर्न विश्व बैंकको वेभसाइट तल दिएके छ ।
वेभसाइट : <https://wits.worldbank.org>indicator>

ट). बस्तुगत निर्यात विविधिकरण

निर्यात व्यापार सिमित बजारमा भरपर्नु जस्तै सिमित बस्तुमा भर पर्नु पनि जोखिम हुन्छ । कुनै एउटा बस्तुको निर्यातमा अवरोध आउदा सम्पूर्ण निर्यात व्यापार नै डामाडोल हुन्छ । Herfindahl - Hirschman Product Concentration Index ले निर्यातमा बस्तुगत विविधिकरणको स्थितिलाइ देखाउदछ । यो सूचकाङ्क निर्माण गर्न निम्न सुत्र प्रयोग गरिन्छ ।

$$\text{Index Value} = \sqrt{\sum_i \left[\frac{\sum_d x_{isd}}{\sum_d x_{sd}} \right]^2}$$

जहां

s = निकासी गर्ने देश

d = संसारका सबै मुलुकहरू

I = बस्तु वा बस्तुगत क्षेत्र

x = निकासी

यो सूचकाङ्क सुन्य देखि एक सम्म हुन्छ । यो सूचकाङ्कको मुल्य जति बढि हुन्छ त्यति निर्यात व्यापारको बस्तुगत विविधिकरण सिमित छ भन्ने देखाउछ । अर्थात सुन्यको नजिक हुनुले धेरै बस्तुहरू निर्यात भएको देखाउछ भने एकको नजिक हुनुले थोरै बस्तुहरू मात्र निर्यात हुने गरेको देखाउछ ।

यो सूचकाङ्क नेपालले बनाउने गरेको छैन । तर अन्तरराष्ट्रिय, क्षेत्रिय संस्थाहरूबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । त्यस मध्ये एउटा OECD हो । यो सूचकाङ्क प्राप्त गर्न OECD को वेभसाइट तल दिएको छ ।

वेभसाइट : www.oecd-ilibrary.org >herf

ठ). निर्यात प्रवेश सूचकाङ्क (Export Penetration Index)

निर्यात व्यापारलाई बिस्तार गर्न बढि भन्दा बढि देशहरूमा आफ्ना बस्तुहरूलाई प्रवेश गराउनु पर्ने हुन्छ । निर्यात प्रवेश सूचकाङ्क कुनै देशको कुनै बस्तु निर्यात हुने देशहरूको संख्या र उक्त बस्तुहरू आयात गर्ने देशहरूको कुल संख्याको अनुपात हो । यो अनुपात निश्चित वर्षको तथ्याङ्कको आधारमा बनाइन्छ । यो अनुपातलाई निम्न बमोजिम अभिव्यक्त गर्न सकिन्छ ।

$$\text{निर्यात प्रवेश सूचकाङ्क} = \frac{\text{निर्यात गरिएको देशहरूको संख्या}}{\text{आयात गरेका देशहरूको संख्या}}$$

निर्यात प्रवेश सूचकाङ्क ठूलो हुनुको अर्थ बजार विस्तार हुनु हो । त्यसको विपरित निर्यात प्रवेश सूचकाङ्क सानो हुनुको अर्थ बजार खुम्चिनु हो ।

यसरी यो सूचकाङ्कले बजारको आकारलाई दर्शाउँछ ।

यो सूचकाङ्क नेपालमा बनाइदैन । तर अन्तरराष्ट्रिय, क्षेत्रिय संघ संस्थाहरूले बनाउने गरिएको छ । त्यस्तो एउटा संस्था विश्व बैंक पनि हो । यो सूचकाङ्क प्राप्त गर्ने विश्व बैंकको वेबसाइट तल दिएको छ ।

वेबसाइट: <https://wits.worldbank.org>indicator>

विदेशी विनिमय दर

पृष्ठभूमि

विदेशी विनिमय ऐन, २०१९ अनुसार "विदेशी विनिमय" भन्नाले विदेशी मुद्रा, विदेशी मुद्रामा भुक्तानी हुने वा प्राप्त हुने सबै किसिमको निक्षेप, कर्जा, मौज्जात, विदेशी धितोपत्र र विदेशी मुद्रामा भुक्तानी हुने वा हुन सक्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनमा रहेका चेक, ड्राफ्ट, ट्राभलर्स चेक, इलेक्ट्रोनिक फण्ड ट्रान्सफर, क्रेडिट कार्ड, प्रतीत पत्र, विनिमयपत्र, प्रतिज्ञापत्र सम्झनुपर्छ र सो शब्दले बैङ्कले सार्वजनिक सूचना प्रकाशन र प्रसारण गरी तोकिदिएको अन्य जुनसुकै मौद्रिक उपकरण समेतलाई जनाउँछ । त्यस्तै, विदेशी विनिमय कारोबार भन्नाले विदेशी विनिमय खरिद बिक्री गर्ने, ऋण लिने, दिने वा अन्य कुनै तरिकाले विदेशी विनिमय लिनेदिने कार्य सम्झनु पर्छ र सो

शब्दले बैङ्कले विदेशी विनिमय सटही स्वीकृति दिने कार्य समेतलाई जनाउँछ ।

विदेशी विनिमय दर

एक देशको प्रति इकाइ मुद्राको मूल्य बराबर अर्को देशको मुद्राको मूल्य नै विनिमय दर हो । सामान्य अर्थमा एक देशको मुद्रा अर्को देशको मुद्रासँग साटिने दर नै विदेशी विनिमय दर हो । यसले दुई देशबीचको मुद्राको सापेक्षित मूल्यलाई तुलना गर्दछ ।

विनिमय दरले वैदेशिक व्यापारको लेखाजोखा गर्न सहज बनाउने र मुलुकहरूको आर्थिक अवस्थाको निरपेक्ष रूपमा दाँज्नु समेत मद्दत गर्छ । विदेशी विनिमय दरले वस्तुहरूको व्यापार, पूँजीको प्रवाह, मुद्रास्फिति, व्याज दर र आर्थिक बृद्धिलाई असर पुर्याउँछ । आयात निर्यात हुने वस्तुहरूको मूल्य विनिमय दरले निर्धारण हुने भएकोले वैदेशिक व्यापारमा यसको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ र विनिमय दरको अस्थिरताले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा मात्र होइन लगानीमा समेत अनिश्चितताको वातावरण सिर्जना गरी अर्थतन्त्रको समग्र उत्पादनमा नकारात्मक असर पर्छ ।

बाह्य कारोबारमा नेपाली मुद्रा अन्तर्राष्ट्रिय ग्राह्यता प्राप्त छैन । त्यसैले माध्यमको रूपमा अन्य सर्वस्वीकार्य मुद्राको आवश्यकता पर्छ । सबै देशका मुद्रा सबै देशमा सर्वस्वीकार्य छैनन् तर सबै मुद्रा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा परिवर्त्य हुन्छन् । हामीले अन्य देशबाट वस्तु तथा सेवा आयात गर्दा विदेशी मुद्रामा भुक्तानी गर्नु पर्दछ । यदि विदेशी मुद्राको अभाव भयो भने कारोवारको भुक्तानी गर्न कठिनाई पर्दछ । जसले गर्दा मुलुकको अर्थतन्त्र सङ्कटमा पर्न सक्ने सम्भावना

हुन्छ । तसर्थ, मुलुकले उपयुक्त विदेशी विनिमय दर कायम गर्नु अपरिहार्य हुन्छ ।

विनिमय दर सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण तल बक्समा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १५.१०: विदेशी विनिमय दर

विवरण	व्याख्या
मापन:	एक इकाइ मुद्राको अर्को मुद्रासँगको मूल्य
महत्व:	बाह्य व्यापार र पूँजी तथा श्रम प्रवाहको अध्ययनमा यसको प्रयोग आर्थिक कारोबारमा विनिमय दरको प्रभावकारी भूमिका हुने हुदा यो सूचक महत्वपूर्ण छ ।
मापन इकाइ:	रकम
ध्यान दिनु पर्ने कुरा:	विदेशी विनिमयको खरिद र विक्री दर हुन्छन । कारोबार अनुसार उपयुक्त दर को प्रयोग गर्नु पर्दछ । जस्तै कुनै बस्तु आयातको निमित्त व्यवसायीलाइ विदेशी मुद्रा चाहियो भने उसले आवश्यक विदेशी मुद्रा विक्रीदरमा प्राप्त गर्दछ । त्यसैले नेपाली मुद्रामा व्यक्त गरेको आयातको तथ्याङ्कलाइ विदेशी मुद्रामा परिवर्तन गर्नु पर्यो भने विक्री दर प्रयोग गर्नु पर्छ । त्यसको उल्टो निर्यातबाट आर्जन गरेको विदेशी मुद्रा बैंकमा विक्री गर्न गयो भने बैंकले खरिद दरमा खरिद गर्छ । तसर्थ नेपाली मुद्रामा व्यक्त गरिएको निर्यातको तथ्याङ्कलाइ विदेशी मुद्राका परिवर्तन गर्नु परयो भने खरिद दर प्रयोग गर्नुपर्छ । साथै विनिमय दर दैनिक प्रकाशन हुने भएकोले बार्षिक तथ्याङ्कहरुलाइ नेरु बाट विदेशी मुद्रामा वा विदेशी मुद्रा बाट नेरुमा परिवर्तन गर्नु पर्दा औसत दर प्रयोग गर्नु पर्दछ ।
प्रकाशन हुने अवधि:	दैनिक
प्रकाशन गर्ने निकाय:	नेपाल राष्ट्र बैंक,
वेभसाइट:	www.nrb.org.np

विनिमय दर प्रणाली

विदेशी विनिमय दर निर्धारण गर्ने धेरै किसिमका प्रणालिहरू छन् । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले विदेशी विनिमय व्यवस्था र विदेशी विनिमय नियन्त्रण सम्बन्धी बार्षिक प्रतिवेदन Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Rate Restrictions- AREAER मा उल्लेख गरे अनुसार विश्वमा ९ किसिमका विदेशी विनिमय प्रणाली प्रचलनमा रहेको पाइन्छ त्यस मध्ये धेरै अभ्यासमा रहेका विदेशी मुद्रा विनिमय दर प्रणाली मुख्यतः तीन प्रकारका छन् । जसलाई तल वर्णन गरिएको छ ।

१. स्थिर वा निश्चित दर प्रणाली (Fixed Exchange Rate System):

स्थिर विनिमय दर प्रणालीमा दुई देशको मुद्राहरूमध्ये कमजोर मुद्रालाई बलियो मुद्रासँग अनुबन्धित (Tied or Pegged) गरिन्छ र एउटै विनिमय दर लामो अवधिसम्म कायम राखिन्छ । यस प्रणाली अनुसार विनिमय दर बजारले नभई सरकार वा केन्द्रीय बैङ्कले निर्धारण गर्दछ । यस प्रणालीमा मुद्राको विनिमय दरलाई स्थिर राख्न स्वदेशी मुद्रा अधिमूल्यन भएको बेलामा सरकार वा केन्द्रीय बैङ्कले विदेशी मुद्रा खरिद गर्छ भने स्वदेशी मुद्रा अबमूल्यन भएको बेलामा सरकार वा केन्द्रीय बैङ्कले विदेशी मुद्रा बिक्री गर्छ । यस किसिमको पद्धतिलाई Pegging भनिन्छ र निश्चित विनिमय दरलाई Pegged or Tied पनि भन्ने गरिन्छ । यस किसिमको मुद्रा विनिमय प्रणालीमा वैदेशिक विनिमय दरमा बजारको प्रभाव न्यून हुने र विनिमय दर स्थिर हुनुका साथै मुद्रा स्फिती दर पनि स्थिर रहने अपेक्षा गरिन्छ तर यसको लागि सरकारले माग अनुसारको मुद्रा

आपूर्ति गर्न सक्नुपर्छ । वैदेशिक व्यापार सहज बनाउन र वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्न यस प्रणालीले सहयोग पुर्याउछ । तर यो प्रणालीमा विनिमय दर बजारको अवस्था अनुसार नभइ अधिक वा कम भैरहेको हुन सक्छ र यसले पनि व्यापार र लगानीमा प्रतिकूल असर सृजना गर्न सक्छ ।

२. लचिलो वा परिवर्तनशील विनिमय दर प्रणाली (**Floating Exchange Rate System**): यस प्रणालीमा विदेशी मुद्राको विनिमय दर माग र आपूर्तिको आधारमा बजारले निर्धारण गर्दछ । यस प्रणालीमा सरकार वा केन्द्रीय बैङ्कले विनिमय दरमा कुनै हस्तक्षेप गर्दैन । यस प्रणालीमा विदेशी मुद्रा संचय गर्ने प्रणालीको आवश्यक नपर्ने र भूक्तानी सन्तुलनमा हुन सक्ने कमी वा बढी स्वचालितरूपमा सन्तुलन हुन्छ भन्ने अपेक्षा गरिएको हुन्छ । वैदेशिक व्यापारमा यस किसिमको प्रणालीलाई सहज मानिँदैन । यस किसिमको प्रणालीले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार तथा लगानीमा अनिश्चितताको वातावरण सिर्जना गरी अर्थतन्त्रको समग्र उत्पादनमा नकारात्मक असर पर्छ ।

३. व्यवस्थित चलायमान विनिमय दर प्रणाली (**Managed Fixed Exchange Rate System**): विदेशी विनिमय दर प्रणालीमा यदि आवश्यकता अनुसार केन्द्रीय बैङ्कले हस्तक्षेप गर्छ वा सहभागी भई विदेशी मुद्रा खरिद वा बिक्रीमा सहभागी हुन्छ भने त्यस्तो प्रणालीलाई व्यवस्थित चलायमान विनिमय दर प्रणाली भनिन्छ । यो पद्धति दुवै निश्चित र चलायमान पद्धतिबाट व्यवस्थित गरिएको पद्धति हो । विश्वका धेरै मुलुकहरूमा यो पद्धति प्रचलनमा रहेको पाइन्छ ।

मुद्राको अधिमूल्यन र अवमूल्यन (Appreciation and Devaluation of Currency)

कुनै पनि मुद्राको माग बढेर हिजोको तुलनामा आज थोरै स्वदेशी मुद्रामा धेरै विदेशी मुद्रा किन्न सकिन्छ भने मुद्रा अधिमूल्यन भएको मानिन्छ । यसको विपरित हिजोको तुलनामा आज एकै इकाइको सोही विदेशी मुद्रा किन्न धेरै मुद्रा लाग्छ भने मुद्रा अवमूल्यन भएको मानिन्छ । विदेशी मुद्राको माग बढीभएमा ती मुद्राकै मूल्य बढ्छ भने स्वदेशी मुद्राको मूल्य कम हुन्छ र यस अवस्थामा स्वदेशी मुद्राको अवमूल्यन हुन्छ। यसको विपरित स्वदेशी मुद्राको माग बढीभएको अवस्थामा मुद्राको मूल्य बढी हुन्छ र त्यस बेलामा मुद्राको अधिमूल्यन हुन्छ । मुलुकको आर्थिक बृद्धिदर उच्च र निर्यात बढ्यो भने स्वदेशी मुद्राको मूल्य बढ्छ भने आर्थिक बृद्धिदर कम हुँदा मुद्राको मूल्य कम हुँदै जान्छ ।

मुद्रा अव मूल्यन हुँदा निर्यात बढ्ने, विदेशी पर्यटक बढ्ने र रोजगारी बढ्ने अपेक्षा गरिन्छ भने मुद्राको अधिमूल्यन हुँदा विदेशी आयात सस्तो हुने, आन्तरिक उत्पादन कम भई निर्यात घट्ने रोजगारी घट्ने सम्भावना रहन्छ तर विदेशमा गरिने शिक्षा, स्वास्थ्य र भ्रमणका खर्च भने सस्तो हुनेछ । मुद्रा अधिमूल्यन भएको अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय वस्तु तथा सेवा व्यापार, ब्याज, लाभांश र ट्रान्सफरबाट प्राप्त आमदानी तथा ऋण र लगानी फिर्ताबाट प्राप्त हुने रकमलाई स्वदेशी मुद्रामा परिवर्तन गर्दा थोरै रुपैयाँ प्राप्त हुन्छ । सोही शीर्षकमा भुक्तानी दिनुपर्दा पनि थोरै रुपैयाँ तिर्दा हुन्छ । त्यस्तै विदेशी सम्पत्ति सञ्चिती भएकालाई अवमूल्यन हुँदा नाफा र

अधिमूल्यन हुँदा घाटा हुन्छ भनेविदेशी दायित्व भुक्तान गर्नुपर्नेलाई अवमूल्यन हुँदा घाटा र अधिमूल्यन हुँदा नाफा हुन्छ ।

ऋयशक्ति समता (Purchasing Power Parity)

मुद्राहरुको ऋयशक्तिको आधारमा दुइ देशका मुद्राहरु बिच विनिमय दर कायम हुनु लाई ऋयशक्ति समता (Purchasing Power Parity) भनिन्छ ।

उदाहरणको लागि भनौ संयुक्त राज्य अमेरिकामा एक जोर जुत्ताको बीस यू.एस डलर पर्छ र नेपालमा त्यस्तै जुत्ता रु २००० पर्दछ भने डलर र रुपैयाको ऋयशक्ति समता १:१०० हो । अर्थात एक डलर बराबर सय रुपैया हो । अर्थात यो दुइ मुद्राको ऋयशक्तिको अनुपात हो । यसलाइ निम्न सुत्रबाट व्यक्त गर्न सकिन्छ ।

$$S = \frac{P_1}{P_2}$$

where

s = Exchange Rate of Currency 1

P₁ = Price of Goods X in Currency 1

P₂ = Price of Goods X in Currency 2

हुन त अध्येताहरुले Big Mac बर्गर वा KFC जस्ता कुनै एकनासको बस्तुको मुल्य प्रयोग गरेर पनि ऋयशक्ति समताको अध्ययन गर्ने गरेका छन । तापनि कुनै एउटा बस्तुले मात्र कुनै देश वा ठाउँको मुल्य स्थीतिको प्रतिनिधित्व हुन सकैन । तसर्थ समान्यतया ऋयशक्ति समता निकाल्न विभिन्न बस्तुहरुको डालो बनाइ मुद्राको सालाखाला ऋयशक्ति निकालिन्छ । अब एक डालो उक्त बस्तुहरु किन्न अमेरिकामा १००० डलर र बेलायतमा ८०० पाउण्ड लाग्छ

भने ती दुइ मुद्रा बिचको विनिमय दर १.२५ डलर बराबर एक पाउण्ड हुने भयो ।

ऋयशक्ति समता विनिमय दरले यातायात, विमा, भन्सार शुल्क र विदेशी व्यापारमा लाग्ने अन्य खर्चहरू समेटेन । त्यसैले बजारमा प्रचलित बास्तविक विनिमय दर र ऋयशक्ति समता विनिमय दर फरक हुन सक्छ । यसर्थ ऋयशक्ति समता विनिमय दरलाइ आर्थिक कारोबारमा भन्दा विभिन्न मुलुकहरूको उत्पादनको तुलना गर्नमा प्रयोग गरिन्छ ।

नेपालमा यसको तयारी तथ्याङ्क उपलब्ध छैन । तर विभिन्न अन्तरराष्ट्रिय वा क्षेत्रिय संस्थाहरूले यस सम्बन्धी तथ्याङ्क निकाल्ने गरेको छ । Penn World Table एउटा यसको प्रमुख स्रोत हो, जसको वेभसाइट तल दिएको छ ।

वेभसाइट: www.ggdc.net/pwt.

व्यापारको शर्त (Terms of Trade)

व्यापार शर्तले आयात निर्यातको मुल्य मुलुकको अनुकूल वा प्रतिकूल के रहेको छ भन्ने देखाउछ । यो निर्यात मुल्य सुचाकङ्क र आयात मुल्य सुचाकङ्कको अनुपात हो । उदाहरणको लागि आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा निर्यात इकाई मूल्य सूचकाङ्क (Export Unit Value Price Index) र आयात इकाई मूल्य सूचकाङ्क (Import Unit Value Price Index) अघिल्लो आर्थिक वर्षको तुलनामा क्रमशः ९.३ प्रतिशत र २१.३ प्रतिशतले वृद्धि भई ११२.१ र ११४.० मा पुगेको छ । यसले गर्दा, व्यापार शर्त (Terms of Trade)

आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा ४.९ प्रतिशतले घटेर ९८.६ रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा यो सूचकाङ्क १०३.६ रहेको थियो । यसको अर्थ आ.ब.२०७८ ७९ मा ब्यापार शर्त नेपालको प्रतिकूल रह्यो भन्ने हो ।

यो सुचाकङ्क बारे संक्षिप्त विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १५.११: ब्यापारको शर्त

विवरण	व्याख्या
मापन:	<p>व्यापारको शर्तले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारबाट देशले लिएको आर्थिक लाभको मापन गर्दछ । निर्यातको इकाई मूल्य सूचकाङ्क (Export Unit Value Price Index) र आयातको इकाई मूल्य सूचकाङ्क (Import Unit Value Price Index) बीचको अनुपातलाई व्यापारको शर्त भनिन्छ । निर्यात इकाई मूल्य सूचकाङ्कले निर्यात वस्तुहरूको मूल्य प्रवृत्ति र आयात इकाई मूल्य सूचकाङ्कले आयात वस्तुको मूल्य प्रवृत्तिको प्रतिनिधित्व गर्दछ ।</p> <p>सूत्रमा,</p> <p>व्यापारको शर्त (Terms of Trade) =</p> $\frac{\text{निर्यातको एकाई मूल्य सूचकाङ्क (Export Unit Value Price Index)}}{\text{आयातको एकाई मूल्य सूचकाङ्क (Import Unit Value Price Index)}} \times 100$ <p>निर्यात गरिएका वस्तुहरूको ईकाई मूल्य (Export Prices) आयात गरिएका वस्तुहरूको ईकाई मूल्य (Import Prices) भन्दा बढी भएमा निर्यात गर्ने मुलुकका लागी अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको शर्त अनुकूल भएको मानिन्छ ।</p>
महत्व:	<p>व्यापारको शर्त १०० प्रतिशत भन्दा बढी हुँदै जानु वा यसमा सुधार हुँदै जानुलाई सकारात्मक आर्थिक सूचकको रूपमा लिन सकिन्छ । यसले आयात मूल्यहरूको तुलनामा निर्यात मूल्यहरू बढ्दै गएको संकेत गर्दछ ।</p>
मापन इकाई:	प्रतिशत
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	प्रवृत्ति
प्रकाशन हुने अवधि:	मासिक

प्रकाशन गर्ने	नेपाल राष्ट्र बैङ्क
निकाय:	
वेबसाइट:	www.nrb.org.np

नेपालको विदेशी विनिमय दर प्रणाली

नेपालले हाल द्वैध विनिमय दर प्रणाली लागू गरेको छ । नेपाली रुपैया नेरूको भारतीय रुपैया भारूसँग स्थिर र परिवर्त्य विदेशी मुद्राहरूसँग खुला बजार विनिमय दर प्रणाली अवलम्बन गरेको छ । वि. सं. २०१७ बैशाख १ बाट भारतीय मूद्रासँग स्थिर विनिमय दर कायम गरिएको छ भने वि. सं. २०४९ फागुन १ बाट नेपाली मुद्राको परिवर्त्य विदेशी मुद्राहरूसँग खुला बजार विनिमय दर प्रणाली अवलम्बन गरिएको छ । मौद्रिक स्थिरता कायम राख्न नै भारतीय रुपैयासँग नेपाली रुपैयाको विनिमय दर स्थिर राखेको देखिन्छ । धेरै बर्षदेखि भारू १०० बराबर नेरू १६० रहदै आएको छ । भारतले परिवर्तनशील विनिमय प्रणाली अबलम्बन गरेको र नेरू को भारूसँग स्थिर विनिमय दर प्रणाली कायम भएकोले नेपालले परिवर्त्य विदेशी मुद्राहरूसँग खुला बजार विनिमय दर प्रणाली अबलम्बन गरेको हो । भारू र अमेरिकी डलर बीचको विनिमय दरको आधारमा नेरू र अमेरिकी डलर तथा अन्य परिवर्त्य विदेशी मुद्रा बिचको विनिमय दर निर्धारण हुने भएकोले नेपालको विनिमय दर समग्रमा स्थिर विनियम प्रणाली नै हो भन्दा पनि अन्यथा हुदैन । नेपालमा हाल राष्ट्र बैंक विनिमय दर निर्धारण तथा प्रकाशन कार्यविधि, २०७० अनुसार राष्ट्र बैङ्कले विदेशी मुद्राहरुको सन्दर्भ विनिमय दर निर्धारण गर्दै आएको छ । खुला बजार विनिमय दर

प्रणाली अनुसार बाणिज्य बैङ्कहरूले माग र आपूर्तिको आधारमा खुला बजार विनिमय दर अर्थात् खरिद र बिक्री दर तोक्ने गरेका छन् र सोही अनुसार कारोवार पनि गर्दै आएका छन् । नेपाल राष्ट्र बैङ्क र बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूले निर्धारण गर्ने परिवर्त्य विदेशी मुद्राको विनिमय दर फरक हुन सक्छ तर भारतीय मुद्राको विनिमय दर नेपाल राष्ट्र बैङ्कले निर्धारण गरे बमोजिम नै हुने भएकोले बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूले फरक हुने गरी निर्धारण गर्न सक्दैनन् । नेपाल राष्ट्र बैङ्कले भारतीय रूपैयाँ भाँरुसँग रहेको स्थिर विनिमय दरलाई आधार मानेर परिवर्त्य तथा अन्य मुद्राहरूको विनिमय दर निर्धारण गर्ने गर्छ । भारतीय रूपैयाँको सँगको स्थिर विनिमय दरका आधारमा अमेरिकी डलर र नेपाली रूपैयाँबीचको विनिमय दरले छड्के स्थिति नआओस भनेर भाँरु र डलरबीचको दरलाई आधार मानेर नेपाल राष्ट्र बैङ्कले परिवर्त्य मुद्राहरूको विनिमय दर निर्धारण गर्ने गरेको छ । उदाहरणः कुनै दिन नेरुको विनिमय दर भाँरुसँग १.६०, डलरसँग १२० र भाँरुको डलरसँग ८० रहेको छ । यस अवस्थामा भाँरुसँगको दर १.७० राखियो र अन्य दर यथावत् रह्यो भने बजारले पहिला एक डलरबाट ८० भाँरु बनाउँछ, अनि ८० भाँरुलाई नेपाली रू १२८ बनाउँछ । बजारमा सट्टेबाजहरूबाट हुनसक्ने यस्ता छड्के विनिमय व्यापार रोक्नका लागि विदेशी विनिमय दरको निर्धारण सामान्य वस्तुको जस्तो छुट्टाछुट्टै नभई समग्र राष्ट्रको मुद्राको अन्तर्राष्ट्रिय विनिमय दर एकैपटक निर्धारण हुन्छ । स्थिर विनिमय दर प्रणाली अबलम्बन गरेका मुलुकले विनिमय दर कायम राख्न विदेशी विनिमयको माग र आपूर्तिको स्थितिको आधारमा

विदेशी विनिमय बजारमा हस्तक्षेप गर्नुपर्ने हुन्छ । सोही अनुरूप नेपाल राष्ट्र बैंकले विदेशी मुद्राको आपूर्ति बढीरहेको समयमा बजारबाट विदेशी मुद्रा खरिद गर्ने र माग बढीरहेको समयमा बिक्री गर्दछ । तर दरमा परिवर्तन गर्दैन । यसका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले विदेशी विनिमय डिलर संघ फेडान निर्माण गरेको छ । फेडानसँग नेपाल राष्ट्र बैंकले विदेशी मुद्रा विनिमयको कारोवार गर्दछ ।

नेपालको स्थिर विनिमय प्रणाली मौद्रिक नीतिको महत्वपूर्ण अङ्गकोरूपमा रहेको छ । यस प्रणालीले मूल्य स्थिरता कायम राख्न मौद्रिक अंकुशको काम गरी समग्र आर्थिक स्थायित्व कायम राख्न सहयोग पुर्याएको छ । तर यो प्रणाली बढ्दो व्यापार घाटा कम गर्न प्रभावकारी भएको देखिँदैन ।

नेरू र भारूबीच स्थिर तर समायोजनयोग्य दर प्रणाली लागू भएदेखि नेपालले हालसम्म भारूसँग नेरूको सात पटक विनिमय दर समायोजन गरेको छ । ती समायोजनका मिति खरिद दर, बिक्री दर र परिवर्तन निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १५.३: भारतसँगको नेरू को विनिमय दर परिवर्तन

क्र सं	मिति	खरिद दर रु	बिक्री दर रु	परिवर्तन प्रतिशतमा
१	२०१७ बैशाख १	१५९।७५	१६०।००	
२	२०२३ जेठ २४	१०१।२५	१०१।६०	५७.८
३	२०२४ मंसिर २२	१३५।००	१३५।१५	-२५.०
४	२०२८ पुस २	१३९।००	१३९।१५	-२.९
५	२०३४ चैत ९	१४५।००	१४५।१५	-४.१
६	२०४२ मंसिर १५	१६८।००	१६८।१५	-१३.७
७	२०४८ असार १७	१६५।००	१६५।१५	१.८
८	२०४९ फागुन १	१६०।००	१६०।१५	३.१

स्रोत: विदेशी विनिमय दर निर्धारण प्रणाली अध्ययन प्रतिवेदन २०७७, राष्ट्रिय योजना आयोग

प्रस्तुत तालिका १५.३ अनुसार समायोजनहरूमध्ये नेरूको तीन पटक अधिमूल्यन र चार पटक अवमूल्यन भएको देखिन्छ । वि.सं. २०४९ फागुन १ गते देखि हालसम्म भारत १०० को नेरू १६० कायम रहेको छ । यो खरिद दर हो अर्थात् इजाजत प्राप्त सट्टीकर्ताहरूले व्यवसायी पर्यटक वा अन्य सर्वसाधारण बाट भारत खरिद गर्दा दिने दर हो । सट्टीकर्ताहरूले विदेशी मुद्रा बिक्री गर्दा लिने दरलाई बिक्री दर भनिन्छ । जुन हाल भारतको हकमा १६०.१५ छ । अन्य विदेशी मुद्राहरूको हकमा पनि खरिद दर भन्दा बिक्री दर केही बढि हुन्छ ।

नेपालको भारतसँग कुल वैदेशिक व्यापारमा वस्तु व्यापारको अंश ६७ प्रतिशत, सेवा व्यापारतर्फ पर्यटन, शिक्षा, स्वास्थ्य लगायतका सेवा अन्य राष्ट्रको तुलनामा अत्यधिक छ । खुला सिमाना तथा प्रवेशाज्ञा नचाहिने हुँदा भारतीय र नेपालीको अनौपचारिक व्यापार

निकै ठूलो छ जसको लेखाजोखा पर्याप्त रूपमा हुन सकेको छैन । भारतीय श्रमिक नेपालमा र नेपाली श्रमिक भारतमा धेरै रहेकाले श्रम बजार लचिलो छ साथसाथै व्यापारिक क्रियाकलाप पनि सहज नै छ । नेपाल र भारत बीच खुला सीमाना मात्र नभई धर्म, संस्कार रीति रिवाज लगायत रहनसहन समेत एकै किसिमको छ । विनिमय दर उतारचढावको जोखिमबाट यी क्रियाकलापहरू जोगाउन पनि भारतीय मुद्रासँग नेपाली मुद्राको स्थिर विनिमय दर कायम राखेको हो । तर भारतसंगको बढ्दो ब्यापार घाटाले नेपाली रुपैया अघिमुल्यनको अवस्थामा रहेको आभास दिन्छ ।

भुक्तानी सन्तुलन

परिचय

भुक्तानी सन्तुलन (Balance of Payments)

भुक्तानी सन्तुलन भनेको कुनै देशले एक निश्चित समयवधिमा विश्वका बाँकी देशहरूसँग (Rest of the World) गरेको आर्थिक कारोबारहरूको समग्र अभिलेख हो । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (International Monetary Fund - IMF) का अनुसार “एक निश्चित समयवधिमा आवासीय र गैर-आवासीयबीच भएको आर्थिक कारोबारहरूको तथ्याङ्कीय विवरणलाई भुक्तानी सन्तुलन भनिन्छ । (Balance of payments (BOP) is a statistical statement that summarizes transactions between residents and non-residents during a period)”. अर्थात्, वस्तु तथा सेवाहरूको आयात र निर्यात, घरजग्गाको अन्तर्राष्ट्रिय खरीद बिक्री, वित्तिय सम्पत्तीहरूको (जस्तै, धितोपत्र, ऋणपत्र, आदि) अन्तर्राष्ट्रिय खरीद बिक्री, र भुक्तानी हस्तान्तरण (जस्तै, बदैशिक अनुदान) जस्ता सबै प्रकारका आर्थिक कारोबारहरूको समग्र अभिलेख नै भुक्तानी सन्तुलन हो । भुक्तानी सन्तुलनलाई अर्को भाषामा शोधनान्तर स्थिति पनि भनिन्छ ।

शोधनान्तर बचत र घाटा (BOP Surplus and Deficit)

एक निश्चित अवधिमा आवासीय र गैर-आवासीयबीच भएको आर्थिक लेनदेन बापत हुने विदेशी मुद्राको प्राप्ति (Receipt) र भुक्तानी (Payment) को लेखा नै भुक्तानी सन्तुलन हो । यो दोहोरो लेखा प्रणालीमा आधारित छ । भुक्तानी सन्तुलनमा प्रत्येक अन्तर्राष्ट्रिय कारोबारलाई क्रेडिट वा डेबिटको महलमा राखिन्छ । विदेशी

मुद्राको आम्दानी (जस्तै: निर्यातबाट भएको आम्दानी, विदेशमा गरिएको लगानीको प्रतिफल, विदेशी लगानीकर्तालाई सम्पत्ति बिक्री गर्नु आदि) लाई क्रेडिटको महलमा राखिन्छ भने विदेशी मुद्राको खर्च (जस्तै: आयातको लागी गरिएको खर्च, वैदेशिक भ्रमणमा गरिएको खर्च, विदेशी लगानीकर्तालाई प्रतिफल भुक्तान गर्नु, विदेशी धितोपत्र बजारमा शेयरहरूको खरिद गर्नु आदि) लाई डेबिटको महलमा राखिन्छ । अर्थात्, कुनै कारोबारले मुलुकको लागी विदेशी मुद्राको आर्जन गर्दछ भने त्यसलाई क्रेडिट भनिन्छ र विदेशी मुद्राको खर्च हुने खालको कारोबारलाई डेबिट भनिन्छ ।

भुक्तानी सन्तुलन दोहोरो लेखा प्रणालीका आधारभूत सिद्धान्तहरूमा आधारित भएर गरिने हुनाले सिद्धान्ततः सम्पूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय कारोबारहरू (चालु, पूँजीगत, र वित्तिय) को कुल योग शून्य हुनुपर्दछ । अर्थात्,

$$\text{कुल क्रेडिट रकम} - \text{कुल डेबिट रकम} = 0 \quad (३)$$

यद्यपि, सबै स्रोतहरूको अन्तर्राष्ट्रिय प्रवाहलाई पहिचान गरी लेखा राख्न सम्भव हुदैन । उदाहरणको लागी, संगठित अपराध, कर छलीका लागी गरिने अदृश्य कारोबारहरू आदि लेखा राख्न नसकिने कारोबारहरू हुन । कतिपय अवस्थामा पहिचानयोग्य कारोबारहरूको पनि लेखा राख्न सकिएको हुदैन । यसरी आंकडाको स्रोत र संकलनमा हुने अपूर्णताको कारणले शोधनान्तर खातामा असन्तुलन आउँछ । तसर्थ, कारोबारहरूको हिसाब मिलान गर्न Net Errors and Omissions शीर्षक राखी खातालाई सन्तुलन बनाईन्छ ।

शोधनान्तर स्थिति घाटा अथवा बचतमा रहनुलाई शोधनान्तर असन्तुलन (BoP Disequilibrium) भनिन्छ । खुद भुक्तानीभन्दा प्राप्ति बढी भएको अवस्थालाई शोधनान्तर बचत (BOP Surplus) भनिन्छ भने खुद आम्दानी भन्दा भुक्तानी बढी भएको अवस्थालाई शोधनान्तर घाटा (BOP Deficit) भनिन्छ ।

भुक्तानी सन्तुलनका खाताहरू (Balance of Payment Accounts)

भुक्तानी सन्तुलनमा वस्तु तथा सेवाहरूको खाता (Goods and Services Account), प्राथमिक आय खाता (Primary Income Account), द्वितीय आय खाता (Secondary Income Account), पूर्जा खाता (Capital Account), र वित्तीय खाता (Financial Account) हुन्छन् । यी खाताहरूको समष्टी नै भुक्तानी सन्तुलन हो । भुक्तानी सन्तुलनका खाताहरूलाई आवासीय र गैर-आवासीयबीच लेनदेन हुने आर्थिक स्रोतहरूको प्रकृतिको आधारमा वर्गीकरण गरिएका छन् ।

१) चालु खाता (Current Account)

यस खातामा दायित्व सृजना नगर्ने प्रकृतिका अन्तर्राष्ट्रिय कारोबारहरूको अभिलेख राखिन्छ । यस खातामा आवासीय र गैर-आवासीयबीच हुने वस्तु तथा सेवाहरू, प्राथमिक आय (Primary Income), र द्वितीय आय (Secondary Income) को प्रवाहलाई प्रस्तुत गरिन्छ । भुक्तानी सन्तुलनका तीन खाताहरू - वस्तु तथा सेवाहरूको खाता, प्राथमिक आय खाता, र द्वितीय आय खाताको समूह नै चालु खाता हो ।

(क) वस्तु तथा सेवाहरूको खाता (Goods and Services Account)

यस खातामा सबै प्रकारका वस्तु तथा सेवाहरूको आयात र निर्यातलाई समावेश गरिन्छ । औद्योगिक वस्तुहरू (Manufactured Goods), कच्चा पदार्थहरू लगायत विभिन्न प्रकारका वस्तुहरूको खरिद-बिक्रीबाट हुने आम्दानी वा खर्चका साथै पर्यटन, यातायात सेवा, स्वास्थ्य सेवा, ईन्जिनियरिङ्ग आदि विभिन्न- प्रकारका सेवाहरू बापत हुने आम्दानी वा खर्चहरू यस अन्तर्गत पर्दछन् ।

(ख) प्राथमिक आय खाता (Primary Income Account)

वस्तु तथा सेवाको उत्पादन प्रक्रियामा श्रम, पूँजी जस्ता उत्पादनका साधनहरूद्वारा योगदान गरेबापत, वा वित्तिय सम्पत्तिहरूको प्रावधान अन्तर्गत, र प्राकृतिक स्रोतहरूको प्रयोग गर्न दिए बापत संस्थागत ईकाईहरूले प्राप्त गर्ने प्रतिफललाई प्राथमिक आय भनिन्छ । प्राथमिक आयलाई पनि दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ - (क) उत्पादन प्रकृत्यासँग सम्बन्धित आय । जस्तै: उत्पादन प्रकृत्यामा श्रमको योगदान गरेबापत श्रमिकहरूले पाउने पारिश्रमिक । उत्पादन र उत्पादित वस्तु तथा सेवामा लाग्ने कर पनि यस अन्तर्गत पर्दछ । (ख) वित्तिय र अन्य गैर-उत्पादित (Non-Produced) सम्पत्तिको स्वामित्वसँग सम्बन्धित आय । सम्पत्ति आय (Property Income) भित्र वित्तिय सम्पत्ति उपलब्ध गराए बापत वा प्राकृतिक स्रोतहरूको उपयोग गर्न दिए बापत प्राप्त हुने प्रतिफल पर्दछन् ।

(ग) द्वितीय आय खाता (Secondary Income Account)

द्वितीय आयखातामा आवासीय र गैर-आवासीयबीच हुने चालु ट्रान्सफर (Current Transfer) को अभिलेख राखिन्छ । कुनै एक

पक्षले अर्को पक्षलाई एकतर्फी रूपमा कुनै वस्तु, सेवा, वित्तीय सम्पत्ति, वा अन्य गैर-उत्पादित सम्पत्ति प्रदान गर्दछ र सो दिए बापत आफूले आर्थिक मूल्य भएको कुनैपनि चिज प्राप्त नगर्ने गरी गरिएको कारोबारलाई ट्रान्सफर भनिन्छ । अर्थतन्त्रहरू बीच आयको वितरण गर्ने विभिन्न प्रकारका चालु ट्रान्सफरहरू- जस्तै, विप्रेषण^१, अवकाश प्राप्त कर्मचारीले पाउने पेन्सन, अनुदान, उपहार आदिको अभिलेख यस खातामा राखिन्छ ।

२) पूँजी खाता (Capital Account)

यस खातामा (क) आवासीय र गैर-आवासीय बीच हुने पूँजीगत ट्रान्सफरहरू - जस्तै: पूँजीगत अनुदान (Investment Grant), ऋण मिनाहा (Debt Forgiveness); र (ख) आवासीय र गैर-आवासीय बीच हुने गैर-उत्पादित एवम् गैर-वित्तीय सम्पत्तिहरू (Non-produced, Non-financial Assets) को खरिद बिक्रीका कारोबारहरू समावेश गरिन्छ । गैर-उत्पादित एवम् गैर-वित्तीय सम्पत्तिहरूमा (१) प्राकृतिक स्रोतहरू (जस्तै: जग्गा, खानी, वन, पानी, माछा मार्ने अधिकार, हवाई क्षेत्र आदि); (२) कन्ट्र्याक्ट, लिज, र लाइसेन्स; र (३) ब्रान्डको नाम, ट्रेडमार्क, र लोगो जस्ता मार्केटिङ्ग सम्पत्तिहरूर ख्याती पर्दछन् ।

---

^१विप्रेषण वैदेशिक रोजगारमा रहेका कामदारहरूले श्रमबापत आर्जन गरेको आय भएपनि विप्रेषणलाई ट्रान्सफरको रूपमा लिने अन्तराष्ट्रिय प्रचलन रहेको छ । नेपालको हकमा एकवर्ष भन्दा बढी बिदेशमा बसेर नेपालमा पठाइएको पैसालाई विप्रेषणमा गणना गरिन्छ ।

३) वित्तीय खाता (Financial Account)

यस खातामा आवासीय र गैर-आवासीय बीच हुने वित्तीय सम्पत्ति र दायित्व सम्बन्धी कारोबारहरूको अभिलेख राखिन्छ । प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी, पोर्टफोलियो लगानी (शेयर, ऋणपत्र, म्युचुअल फण्ड आदि), फाईनान्सियल डेरिभेटिभ र अन्य वित्तीय उपकरणहरूमा भएको लगानी, रिजर्भ सम्पत्तिहरू (Reserve Assets), वैदेशिक ऋण जस्ता रकमहरू यस खातामा समावेश गरिन्छन् ।

शोधनान्तरको नमूना खाता अनुसूचिमा दिइएको छ ।

शोधनान्तर तथ्याङ्कको महत्व

अर्थतन्त्रका विभिन्न क्षेत्रहरू अन्तर सम्बन्धित हुन्छन् । शोधनान्तर तथ्याङ्कले अर्थतन्त्रको बाह्य क्षेत्र (External Sector) को अवस्थालाई दर्शाउने भएकोले अर्थतन्त्रका अन्य क्षेत्रहरूमा आएको परिवर्तनले बाह्य क्षेत्रमा पर्न गएको प्रभाव र बाह्य क्षेत्रमा आएको परिवर्तनले अर्थतन्त्रका अन्य क्षेत्रहरूमा पर्न गएको प्रभावको अध्ययन र विश्लेषण गर्न यसको निकै नै महत्व छ । यसका साथै, शोधनान्तर स्थितिले विभिन्न मुलुकहरूबीचको आर्थिक सम्बन्धलाई दर्शाउँछ । यो अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय व्यवस्थापनको अभिन्न पाटो हो । देशको शोधनान्तर स्थितिले अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक वृद्धिको मार्गमा देश कुन स्थानमा छ, सोको संकेत दिन्छ ।

शोधनान्तर तथ्याङ्कको स्रोत

नेपाल राष्ट्र बैङ्कले अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (International Monetary Fund) द्वारा तयार पारिएको शोधनान्तर निर्देशिका (Balance of Payment-BoP Manual) को आधारमा शोधनान्तर तथ्याङ्क उत्पादन

गर्दै आएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले यस निर्देशिकाको पाँचौँ संस्करण (BPM5) लाई परिमार्जन गरी तयार पारिएको छैटौँ संस्करण (BPM6) कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । विगतमा पाँचौँ संस्करण अनुसार नेपाल राष्ट्र बैङ्कले शोधनान्तर तथ्याङ्क तयार गर्दै आएकोमा आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को पहिलो महिना (श्रावण) देखि निर्देशिकाको छैटौँ संस्करण अनुसार समेत समानान्तर रूपमा शोधनान्तर तथ्याङ्क प्रकाशन गर्न शुरु गरेको छ ।

भुक्तानी सन्तुलन खाताका मुख्य-मुख्य अवयवहरू

आय र भुक्तानीको सन्दर्भमा देश आर्थिक सन्तुलनको अवस्थामा छ कि छैन भन्ने कुराको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्न भुक्तानी सन्तुलन खाताका विभिन्न अवयवहरूको अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ, जुन देहाय बमोजिम रहेका छन्:

(क) चालु खाता सन्तुलन (Current-Account Balance)

वस्तु तथा सेवाहरूको खुद निर्यात (Net export of Goods and Services), खुद प्राथमिक आय (Net Primary Income), र खुद द्वितीय आय (Net Secondary Income), को जोड नै चालु खाता सन्तुलन हो । चालु खाता घाटा वा बचतमा रहन सक्दछ । चालु खाता घाटा (Current Account Deficit) ले अन्य देशहरूबाट खुद सापटी लिइएको र चालु खाता बचत (Current Account Surplus) ले अन्य देशहरूलाई खुद सापटी दिइएको भन्ने बुझिन्छ । यसको संक्षिप्त विवरण तल बक्समा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १६.१: चालु खाता सन्तुलन

विवरण	व्याख्या
मापन:	वैदेशिक आम्दानी र खर्चको मापन गर्दछ । उदाहरण : आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा नेपालको चालु खाता रु ६२३ अर्ब ३३ करोडको घाटा रहेको छ । यसले राष्ट्रिय बचत र लगानी बीचको अन्तरलाई पनि दर्शाउँछ ।
महत्व:	चालु खाता कुनै पनि अर्थतन्त्रको स्वास्थ्य दर्शाउने एउटा महत्वपूर्ण सूचक हो । यसले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको अवस्था, अर्थतन्त्रको प्रतिस्पर्धात्मकता (Competitiveness), विदेशी मुद्रा संचितिमा हुने परिवर्तन, जस्ता विभिन्न पक्षहरूको उजागर गर्दछ ।
मापन इकाइ:	रकम/डेविट वा क्रेडिट/प्रतिशत
ध्यान दिनु पर्ने कुरा:	घाटा वा बचतको अवस्थामा मात्र होइन त्यसको प्रवृत्ति र उपशिर्षकगत विवरणमा समेत ध्यान दिनुपर्छ । यसले देशबाट खुद पुँजी बहिरिएको छ वा भित्रिएको छ भन्ने देखाउछ ।
मापदण्ड:	यो सूचकको निश्चित मापदण्ड हुदैन । तर यसलाई शोधनान्तर स्थितिमा यसको योगदान र कुल ग्राहस्थ उत्पादनको अनुपातमा समेत हेरिन्छ ।
खण्डीकृत तह:	राष्ट्रिय
प्रकाशन	गर्ने मासिक, बार्षिक
आवृत्ति:	
प्रकाशन	गर्ने नेपाल राष्ट्र बैंक
निकाय:	
वेबसाइट:	www.nrb.org.np

(ख) पूँजी खाता सन्तुलन (Capital Account Balance)

पूँजी खाता सन्तुलनले पूँजीगत ट्रान्सफर र गैर-उत्पादित एवम् गैर-वित्तीय सम्पत्तिहरूको खुद प्रवाह (क्रेडिट-डेविट) लाई जनाउँदछ । यसले देशबाट खुद पुँजी बहिरिएको छ वा भित्रिएको छ भन्ने देखाउछ । उदाहरण आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा नेपालको पूँजी

खाता रु. ९ अर्ब ९९ करोडले बचतमा रहेको छ। अर्थात खूद यति रकम नेपाल भित्रिएको छ ।

यसको संक्षिप्त विवरण तल बक्समा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १६.२: पूँजीखात संतुलन

विवरण	व्याख्या
मापन:	अन्तर्राष्ट्रिय पूँजी प्रवाहको मापन गर्दछ।
महत्व:	यो विनिमय दर र संचितिमा (Exchange-rate) प्रभाव पार्ने प्रमुख कारक तत्व हो। पूँजीको बहिर्गमन (Capital Outflow) ले देशभन्दा बाहिर हुने सम्पत्तिहरूको खरिदलाई संकेत गर्दछ जुन भविष्यको चालु खाता आयको स्रोत पनि हो। तर यसले पूँजी न्यूनताको समस्या पनि ल्याउन सक्छ। वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानीको प्रवाहले अर्थतन्त्रमा लगानी वृद्धि भएको संकेत गर्दछ, जुन विकासको लागि अपरिहार्य छ।
मापन इकाइ:	रकम/डेबिट वा क्रेडिट/प्रतिशत
ध्यान दिनु पर्ने कुरा:	घाटा वा बचतको अवस्थामा मात्र होइन त्यसको प्रवृत्ति र उपशिर्षकगत विवरणमा समेत ध्यान दिनुपर्छ। यसले देशवाट खुद पूँजी बहिरिएको छ वा भित्रिएको छ भन्ने देखाउछ।
मापदण्ड:	ये सूचकको निश्चित मापदण्ड हुदैन। तर यसलाई शोधनान्तर स्थितिमा यसको योगदान र कुल ग्राहस्थ उत्पादनको अनुपातमा समेत हेरिन्छ।
खण्डीकृत तह:	राष्ट्रिय
प्रकाशन	गर्ने मासिक, बार्षिक
आवृत्ति:	
प्रकाशन	गर्ने नेपाल राष्ट्र बैंक
निकाय:	
वेबसाइट:	www.nrb.org.np

(ग) वित्तीय खाता सन्तुलन (Financial Account Balance)

वित्तीय खाता सन्तुलनले बाह्य क्षेत्रसँग खुद सापटी लिईएको/दिईएको (Net Lending/Net Borrowing) को अवस्थालाई चित्रण गर्दछ । यो सूचकको संक्षिप्त विवरण तल बक्समा दिइएको छ ।

बक्स १६.३: वित्तीय खाता संतुलन

विवरण	व्याख्या
मापन:	बाह्य वित्तीय सम्पत्ति तथा दायित्वहरूमा आएको परिवर्तन मापन गर्दछ । वित्तीय खाता सन्तुलन अनुसार आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा नेपालले बाह्य देशहरूबाट लिएको खुद सापटी रकम रु. ४९४ अर्ब २२ करोड रहेको छ ।
महत्व:	अर्थतन्त्रसँग सापटी दिन योग्य वित्तीय स्रोतहरूको उपलब्धता कति छ, अथवा, अर्थतन्त्रलाई आफ्ना सम्पूर्ण खर्चहरू धान्न चाहिने वित्तीय स्रोतहरू कति हो, यसको मूल्याङ्कन गर्दछ ।
मापन इकाइ:	रकममा
मापदण्ड:	यो सूचकको निश्चित मापदण्ड हुदैन । तर यसका विभिन्न उपशिर्षकहरूलाई कुल ग्राहस्थ उत्पादन सग जोडेर हेरिन्छ । त्यस्तै सरकारी ऋणका सम्बन्धमा सरकारी बजेट र ऋण मोचन र ब्याज भुक्तानीको आवश्यकतासग समेत जोडेर हेरिन्छ ।
ध्यान दिनु पर्ने कुरा:	खुद सन्तुलनको मात्र होइन यस भित्रको प्रत्यक्ष लगानी पोर्टफोलियो लगानी र ऋण जस्ता मुख्य मुख्य उपशिर्षकहरूको समेत रकम र प्रवृत्तिमा ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ ।
खण्डीकृत तह:	राष्ट्रिय
प्रकाशन	गर्ने मासिक, वार्षिक
आवृत्ति:	
प्रकाशन	गर्ने नेपाल राष्ट्रिय बैंक
निकाय:	
वेबसाइट:	www.nrb.org.np

(घ) खुद भूलचूक (Net Omissions and Errors)

चालु खाता र पूँजी खाता सन्तुलनबाट आएको खुद सापटी (Net Lending/Net Borrowing– From Balance of Current and Capital Account) अर्थात् चालु खाता र पूँजी खाताको संयुक्त सन्तुलन रकम र वित्तीय खाताबाट आएको खुद सापटी (Net Lending/Net Borrowing – From Financial Account) सिद्धान्ततः बराबर हुनुपर्ने भए तापनि तथ्याङ्क संकलनको अपूर्णता जस्तो भुलचुकका कारण बराबर नहुन सक्दछ । यी दुई वित्तीय खाता सन्तुलन र चालु तथा पूँजी खाताको संयुक्त सन्तुलनका रकमहरू बीचको अन्तर नै Net Omissions and Errors हो । उदाहरणको लागी, आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा, नेपालको वित्तीय खाता सन्तुलन रु. ४९४ अर्ब २२ करोडले ऋणात्मक र चालु र पूँजी खाता सन्तुलन रु. ६१३ अर्ब ३३ करोडले ऋणात्मक रहेको छ । तसर्थ, रु. ११९ अर्ब १० करोडको धनात्मक खुद भुलचुक (Net Omissions and Errors) रहेको छ ।

यो सुचक सम्बन्धी संक्षिप्त विवरण तल बक्समा दिइएको छ ।

बक्स १६.४: खुद भुलचुक

विवरण	व्याख्या
मापन:	अन्तर्राष्ट्रिय कारोबारहरूको लेखाङ्कन वा गणनामा रहेको भूलचूक मापन गर्दछ ।
महत्व:	तथ्याङ्कको स्रोत र संकलनमा अपूर्णता रहेको कुरा दर्शाउँछ र पुनः अनुसन्धानको आवश्यकता तर्फ संकेत गर्दछ ।
मापन इकाइ:	रकममा
ध्यान दिनु पर्ने कुरा:	यो रकम बाह्य विश्वसंगको कुल कारोबारमा कति उल्लेखीय छ हेर्नु पर्दछ । यसको परिमाण ज्यादै ठूलो भएमा समष्टीगत शोधनान्तर तथ्याङ्को विश्वासनीयतामै प्रश्न उठछ ।

मापदण्ड:	यो सूचकको कुनै खास मापदण्ड हुदैन तर यसको परिमाण र प्रवृत्तिमा ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ ।
खण्डीकृत तह:	राष्ट्रिय
प्रकाशन	गर्ने मासिक, वार्षिक
आवृत्ति:	
प्रकाशन	गर्ने नेपाल राष्ट्रिय बैक
निकाय:	
वेबसाइट:	www.nrb.org.np

विदेशी विनिमय संचिति

शोधनान्तर स्थीतिको सिधा असर विदेशी मुद्रा संचितिमा पर्दछ । शोधनान्तर बचत हुदा विदेशी मुद्रा संचिति बढ्छ भने शोधनान्तर स्थीति घाटा हुदा विदेशी मुद्रा संचिति घट्छ । विदेशी मुद्रा संचिति ज्यादै कम भयो भने अत्यावश्यक वस्तु र सेवाहरु आयात गर्नमा समेत कठिनाइ हुन्छ । मध्यवर्ति उपभोगका वस्तु र सेवाहरुको आयातमा समेत कडा नियन्त्रण गर्नु पर्यो भने त्यसको प्रतिकुल असर उत्पादन , रोजगारी र आयमा समेत पर्दछ । अर्थतन्त्रमा विकासको गति नै सुस्त हुन्छ । तसर्थ विदेशी मुद्राको संचितिलाइ उपयुक्त स्तरमा कायम राख्नु आवश्यक छ । यो सूचक सम्बन्धी सक्षिस विवरण तल बक्समा दिइएको छ ।

बक्स १६.५: विदेशी विनिमय संचिति

विवरण	व्याख्या
मापन:	विदेशी मुद्रा संचितिको मापन गर्ने
महत्व:	वाह्य विश्वसग को कारोबार विदेशी मुद्राको संचितिबाट निर्देशित हुने हुदा यो सूचक महत्वपूर्ण छ ।
मापन इकाइ:	स्वदेशी र विदेशी मुद्रामा रकम
ध्यान दिनु पर्ने कुरा:	रकमको साथै यसको घटबढको प्रवृत्तिमा समेत ध्यान दिनु पर्दछ । स्वदेशी मुद्रामा व्यक्त संचितिको रकम विनिमय दरको कारणले पनि

मापदण्डः	धेरै वा कम देखिन सक्ने भएकोले उपलब्ध भएसम्म विदेशी मुद्रामा व्यक्त तथ्याङ्कलाई पनि ध्यान दिनु पर्दछ । यो सूचकको कुनै खास मापदण्ड हुदैन । यसलाई आयात संग जोडेर हेरिन्छ । अर्थात कति महिनाको बस्तु तथा सेवा आयात गर्न पुग्छ भन्ने हेरिन्छ । जस्तो नेपालको विदेशी मुद्रा संचिति २०७८ फागुणमा ७.४ महिनाको बस्तु आयात र ६.७ महिनाको बस्तु र सेवा आयात गर्न पुग्ने थियो ।
खण्डीकृत तहः	राष्ट्रिय
प्रकाशन	गर्ने मासिक, वार्षिक
आवृत्तिः	
प्रकाशन	गर्ने नेपाल राष्ट्रिय बैक
निकायः	
वेबसाइटः	www.nrb.org.np

उद्योग तथा वाणिज्य

परिचय

व्यवसाय भनेको नाफा कमाउने उद्देश्यका साथ वस्तु तथा सेवाहरूको कारोबारसँग सम्बन्धित आर्थिक गतिविधि हो । व्यावसायिक गतिविधिहरूको दुई प्रमुख वर्गीकरण, उद्योग र वाणिज्य हुन । उद्योग वस्तु तथा सेवाको उत्पादनमा केन्द्रीत हुन्छ, जबकि वाणिज्य वस्तु र सेवाहरूको वितरणमा केन्द्रीत हुन्छ ।

उद्योग: कच्चा पदार्थको मानव श्रम तथा प्रविधि प्रयोग गरेर वस्तु तथा सेवा तयार गर्ने कार्यलाई उद्योग भनिन्छ ।

उद्योग क्षेत्रलाई अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रूपमा लिइन्छ । आय आर्जन, रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना र गरिबी निवारणमा यसको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

उद्योग विभिन्न प्रकारका हुन्छन् जस्तै:

१. प्राथमिक उद्योग: खानी, कृषि वा वनजस्ता प्राकृतिक कच्चा पदार्थहरू प्राप्त गर्ने र उपलब्ध गराउने उद्योग ।

२. द्वितीय उद्योग: प्राथमिक उद्योगले उपलब्ध गराएको कच्चा पदार्थलाई प्रशोधन वा परिवर्तन गरी तयारी उत्पादनमा रूपान्तरण गर्ने उद्योग ।

३. सेवा उद्योग: प्राथमिक र द्वितीय उद्योगहरूलाई सहयोग सेवा प्रदान गर्ने उद्योग ।

राष्ट्रिय औद्योगिक सर्वेक्षण, २०७६ अनुसार नेपालमा ६०,१८५ उद्योग प्रतिष्ठानहरू संचालनमा रहेका छन् । ती मध्ये खानी तथा

उत्खनन् क्षेत्रमा ३५६ वटा, औद्योगिक उत्पादन क्षेत्रमा ५६,६११ वटा विद्युत, ग्याँस, बाफ तथा वातानुकूलित सेवा क्षेत्रमा ९९४ वटा र पानीको आपूर्ति; ढल निकास, फोहर व्यवस्थापन र त्यसको उपचारात्मक क्रियाकलापहरूको क्षेत्रमा २,२२४ वटा उद्योग प्रतिष्ठानहरू रहेका छन्।^१ त्यसै गरी आर्थिक वर्ष २०७६/७७ (२०१९/२०) मा उद्योग विभागबाट प्रकाशित औद्योगिक तथ्याङ्क अनुसार, नेपालमा ठूला, मध्यम र साना एफडीआई (Foreign Direct Investment-FDI) उद्योगहरूको सङ्ख्या ८,२४७ रहेको छ । जसमध्ये १,१७२ ठूला, १,८५६ मझौला र ५,२१९ साना उद्योग रहेका छन् ।^२ यहाँ एफडीआई उद्योगहरू भन्नाले त्यस्ता उद्योगहरू हुन् जसमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी रहेको हुन्छ ।

वाणिज्य: 'वाणिज्य' शब्दको अर्थ मूल्य (नगद वा जिन्सी) प्राप्तिको लागि वस्तु वा सेवाहरूको खरिद र बिक्री समावेश हुने व्यावसायिक गतिविधि हो । वाणिज्यले अर्थतन्त्रमा कुनै वस्तुको खरिद बिक्रीसँग सम्बन्धित क्रियाकलापलाई बुझाउँछ ।

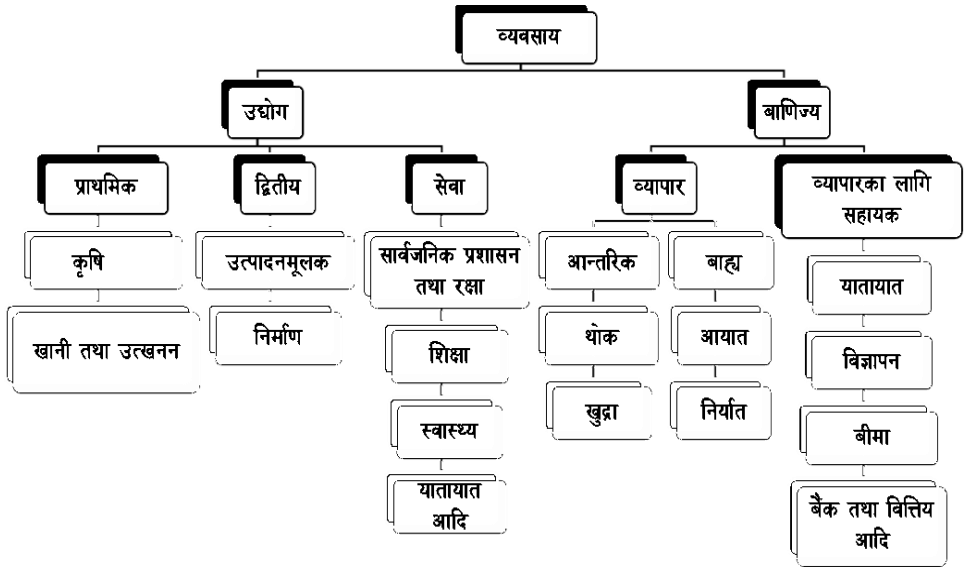
कुनै न कुनै रूपमा विनिमयसँग सम्बन्धित सबै आर्थिक गतिविधिहरू वाणिज्य अन्तर्गत पर्दछन् । यसले व्यापारको वितरण पक्षलाई समेट्छ, अर्थात् यसले उचित वितरण मार्ग प्रदान गरेर उपभोग प्रक्रियालाई सहज बनाउँछ । तसर्थ, यसले ग्राहकहरूलाई सही समय र स्थानमा वस्तु र सेवाहरूको उपलब्धता सुनिश्चित गर्दछ । यसलाई व्यापक रूपमा दुई गतिविधिहरूमा वर्गीकृत गरिएको छ:

¹[Press-release-final2-Industrial-Survey-2076.pdf \(cbs.gov.np\)](https://www.cbs.gov.np/press-release-final2-Industrial-Survey-2076.pdf)

²[Industry department report.pdf](#)

१. व्यापार: नाफाको लागि वस्तु र सेवाहरूको खरिद बिक्री गर्ने प्रक्रिया ।
२. व्यापारका लागि सहायक: प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा व्यापारलाई सहयोग गर्ने सबै गतिविधिहरू । जस्तै: यातायात, भण्डारण, बैंकिङ, विज्ञापन, बीमा आदि ।

व्यावसायिक क्रियाकलापहरूको वर्गीकरण

स्रोत: Key Difference, (2022)

उद्योग तथा वाणिज्यका सूचकहरू

औद्योगिक र व्यावसायिक क्रियाकलापहरूसँग सम्बन्धित सूचकहरूले कुल ग्राहस्थ उत्पादन (GDP) को मापन (उत्पादन विधि र व्यय विधि) को लागि मार्गनिर्देशन प्रदान गर्नुको साथै अर्थतन्त्रको समग्र आर्थिक गतिविधिको मूल्याङ्कन गर्न मद्दत गर्दछन् । साथै यी सूचकहरूले व्यापारको अवस्था, निर्माण खर्च, थोक तथा खुद्रा

व्यापारको अवस्था र मौज्जात (स्टक) मा आएको परिवर्तनबारे सूचना प्रदान गर्नुको साथै उत्पादकहरूको पुँजीगत वस्तुको उत्पादन र पुँजीगत वस्तुको खुद निर्यातको अवस्थाबारे जानकारी प्रदान गर्दछन् । यस पाठमा उद्योग र वाणिज्य सम्बन्धी केही प्रमुख सूचकहरूको बारेमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ ।

प्रमुख सूचकहरू

कुल पुँजी (Total Capital)

कुनै पनि व्यवसायको पुँजी भनेको उसको दैनिक कार्यहरूका लागि तिर्न र भविष्यको वृद्धिको लागि उपलब्ध हुने सम्पत्ति हो । जसको माध्यमबाट व्यवसायीले वस्तु वा सेवाको उत्पादन गरी बेच्ने कार्य गर्दछ । तसर्थ कुनै पनि उद्योगको सामर्थ्य त्यस उद्योगको पुँजीगत संरचनाले मापन गर्न सकिन्छ । उद्योग व्यवसायहरूमा सामान्यतया स्थिर पुँजी र कार्यशील पुँजी गरी दुई किसिमका पुँजीहरू रहेका हुन्छन् ।

कुल पुँजी भनेको वस्तु वा सेवाको उत्पादन वा प्रशोधनमा प्रभावकारी रूपमा योगदान गर्ने स्थिर पुँजी र कार्यशील पुँजीको योगफल हो । यहाँ स्थिर पुँजी अन्तर्गत जग्गा, भवन, प्लान्ट र मेसिनरी, औजार र उपकरणका साथै फर्निचर र फिक्स्चरहरू पर्दछन् भने कार्यशील पुँजी अन्तर्गत कच्चा पदार्थको स्टक, तयारी उत्पादनहरू, हातमा वा बैंकमा रहेको नगद र लिनुपर्ने रकमहरू पर्दछन् । कुल पुँजीमा स्थिर पुँजी र कार्यशील पुँजीको हिस्सा उद्योगको प्रकृति अनुसार फरक फरक हुन्छ । उदाहरणको लागि कृषिमा आधारित उद्योगहरूले कच्चा पदार्थहरूको भण्डारण गर्दैनन्; बरु त्यहाँबाट

कच्चा पदार्थको नियमित प्रवाह हुन्छ । तसर्थ, कृषि उद्योगहरूमा कुल पूँजीमा कार्यशील पूँजीको हिस्सा कम हुन्छ ।

कुल पूँजीलाई उद्योगहरूको दीर्घकालीन स्वास्थ्य, अल्पकालीन तरलता लगायतका विभिन्न औद्योगिक सूचकहरूको निर्माणको क्रममा प्रयोग गरिन्छ । तरलताको विषयमा अर्को सूचक कार्यशील पूँजीमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ ।

यो सूचकको बारेमा संक्षिप्त विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १७.१: कुल पूँजी

विवरण	व्याख्या
मापन	कुनै निश्चित समयमा उद्योगहरूमा उपलब्ध कुल पूँजी ।
महत्व	उद्योगहरूको दीर्घकालीन स्वास्थ्यतथा अल्पकालीन तरलताको बारेमा जानकारी
मापन इकाइ	रकममा
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	कुल पूँजीगत सम्पतिको परिभाषा
मापदण्ड	यसको कुनै खास मापदण्ड हुदैन । तर कुनै उद्योग विशेषको सरकारले पूँजी तोकेको छ भने त्यसको पालना गर्नु पर्ने हुन्छ । साथै यसलाई उत्पादन र उत्पादनशीलता संग पनि जोडेर हेरिन्छ ।
खण्डित तह जारी गर्ने आवृत्ति	उद्योगको प्रकार अनुसार राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक तहमा त्रैमासिक वा चौमासिक
जायी निकाय	उद्योग बाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय
वेबसाइट	https://moics.gov.np , http://oagnep.gov.np

स्थिर पूँजी (Fixed Capital)

स्थिर पूँजी भनेको कुनै निश्चित समयमा वस्तु वा सेवाको उत्पादन गर्ने उद्देश्यका लागि उपलब्ध स्थिर सम्पत्तिको मूल्य हो । स्थिर

पुँजीमा सबै पुँजीगत वस्तुहरू समावेश हुन्छन् जसलाई एक वर्षभन्दा बढीको लागि उत्पादन प्रक्रियाहरूमा बारम्बार वा लगातार प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: आवासहरू, अन्य भवनहरू र संरचनाहरू, मेशिनरी र उपकरणहरू, खेती गरिएका जैविक स्रोतहरू, र बौद्धिक सम्पत्तिहरू आदि । कुनै पनि उद्योगको स्थिर पुँजीले उद्योगको दीर्घकालीन स्वास्थ्यको बारेमा जानकारी प्रदान गर्दछ किनभने उद्योगको संचालन तथा ग्राहकहरूलाई नियमित सेवा प्रदान गर्न स्थिर पुँजीको आवश्यकता पर्दछ । सामान्यतया निश्चित समयको अवधिमा स्थिर पुँजीको मूल्य हास गरिन्छ ।

बिभिन्न सैद्धान्तिक तथा प्रयोगात्मक अध्ययनहरूका अनुसार स्थिर पुँजी र आर्थिक वृद्धि बिच धनात्मक सह-सम्बन्ध रहेको हुन्छ अर्थात बढी स्थिर पुँजीले उच्च उत्पादन र रोजगारी सृजना मार्फत तीव्र आर्थिक वृद्धिको संकेत गर्दछ भने कम स्थिर पुँजीले न्यून आर्थिक वृद्धिको संकेत गर्दछ ।

यो सूचकको बारेमा संक्षिप्त विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १७.२: स्थिर पुँजी

विवरण	व्याख्या
मापन	कुनै निश्चित समयमा उद्योगहरूमा उपलब्ध स्थिर पुँजी ।
महत्व	उद्योगहरूको दीर्घकालीन स्वास्थ्यको बारेमा जानकारी
मापन इकाइ	रकममा
ध्यान दिनु पर्ने कुरा	कुल पुँजीगत सम्पतिको परिभाषा
मापदण्ड	यसको कुनै खास मापदण्ड हुँदैन । तर कुनै उद्योग विशेषको सरकारले पुँजी तोकेको छ भने त्यसको पालना गर्नु पर्ने हुन्छ । साथै यसलाई उत्पादन र उत्पादनशीलता संग पनि जोडेर हेरिन्छ ।
खण्डित तह जारी गर्ने आवृत्ति	उद्योगको प्रकार अनुसार राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक तहमा त्रैमासिक वा चौमासिक

जारी गर्ने निकाय वेभसाइट	उद्योग बाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय https://moics.gov.np , http://oagnep.gov.np
-----------------------------	---

कार्यशील पूँजी (Working Capital)

कार्यशील पूँजी भनेको उद्योगमा उपलब्ध नगद वा अन्य तरल सम्पत्तिको मात्रा हो जसलाई उद्योगीले दैनिक कार्य संचालनका लागि सजिलै प्रयोग गर्न सक्छन् । यसले कुनै पनि कम्पनीको तरलता, परिचालन दक्षता र छोटो अवधिको वित्तीय स्वास्थ्यलाई संकेत गर्दछ । कुनै पनि कम्पनीको हालको दायित्वलाई यसको हालको सम्पत्तिबाट घटाएर कार्यशील पूँजीको मापन गरिन्छ । तिर्नुपर्ने सबै बक्यौता रकम, छोटो अवधिको ऋण, तिर्नुपर्ने कर र आयकर कम्पनीको चालु दायित्व अन्तर्गत पर्दछन् भने प्राप्त गर्नुपर्ने सबै बक्यौता रकम, तरल हुन सक्ने लगानी, मौज्जात चालु सम्पत्ति अन्तर्गत पर्दछन् । कार्यशील पूँजीको धनात्मक मानले उद्योगले आफ्नो अल्पकालीन दायित्व पूरा गर्न र आफ्नो दैनिक कार्य जारी राख्न सक्षम भएको बताउँछ ।

कार्यशील पूँजीलाई कम्पनीको तरलता अनुपात, कम्पनीको दक्षता जस्ता सूचकहरूको निर्माणको क्रममा प्रयोग गरिन्छ । यहाँ कम्पनीको तरलता अनुपात भनेको चालु सम्पत्ति र चालु दायित्वको अनुपात हो । यदि तरलता अनुपातको मान एक भन्दा बढी छ भने यसले कम्पनीसँग एक वर्ष भित्र आउने बिलहरू तिर्न पर्याप्त सम्पत्ति छ भन्ने संकेत गर्छ । अनुपात जति उच्च हुन्छ, कम्पनीको अल्पकालीन तरलता र यसको अल्पकालीन दायित्व र ऋण प्रतिबद्धताहरू तिर्न सक्ने क्षमता त्यति नै धेरै हुन्छ ।

यो सूचकको बारेमा संक्षिप्त विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १७.३: कार्यशील पूँजी

विवरण	व्याख्या
मापन	कुनै निश्चित समयमा उद्योगहरूमा उपलब्ध कार्यशील पूँजी ।
महत्त्व	उद्योगहरूको अल्पकालीन स्वास्थ्यको बारेमा जानकारी
मापन इकाइ	रकममा
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	कार्यशील पूँजीको परिभाषा
मापदण्ड	कम्पनीको अल्पकालीन तरलता र यसको अल्पकालीन दायित्व र ऋण संग जोडेर हेरिन्छ ।
खण्डित तह	उद्योगको प्रकार अनुसार राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक तहमा
जारी गर्ने आवृत्ति	त्रैमासिक
जारी गर्ने निकाय	उद्योग बाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय
वेबसाइट	https://moics.gov.np , http://oagnep.gov.np

रोजगारी (Employment)

औद्योगिक क्षेत्रबाट सृजित रोजगारीले मानिसहरूको जीवनस्तर सुधार गरी गरिबी निवारणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नुको साथै राष्ट्रिय आयमा बृद्धि गर्न पनि मद्दत गर्छ। आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा उद्योग विभागबाट प्रकाशित औद्योगिक तथ्याङ्क अनुसार, आ.व.२०७६/०७७ मा २७७ वटा नयाँ उद्योग दर्ता भएका छन् र ती उद्योगहरूले १७ हजार ३८८ वटा नयाँ रोजगारी सिर्जना गरेका छन् ।

त्यसैगरी आ.व.२०७६/०७७ सम्ममा कुल ८ हजार २४७ एफडीआई उद्योगहरूले कुल ६ लाख १६ हजार ५०२ रोजगारी सिर्जना गरेका छन् । उद्योगको प्रकार अनुसार आ.व.२०७६/०७७ सम्ममा सृजित रोजगारीहरूको सङ्ख्यालाई तालिका १७.१ मा प्रस्तुत गरिएको छ । जस अनुसार सबै भन्दा बढी रोजगारी

(३,२९,३४८ जना) उत्पादनमूलक उद्योगले गरेको छ भने सबै भन्दा कम रोजगारी (३,८०१ जना) पूर्वधार उद्योगले गरेको छ ।

तालिका १७.१: आ.व.२०७६/०७७ सम्ममा सृजित रोजगारीहरूको सङ्ख्या

सि.नं.	उद्योगको प्रकार	रोजगारीको सङ्ख्या
१	कृषि तथा वन पैदावारमा आधारित	३६,२७१
२	पूर्वधार	३८०१
३	ऊर्जामूलक	३५८५०
४	सूचना, प्रसारण तथा संचार प्रविधि	४५५१
५	उत्पादनमूलक	३२९३४८
६	खनिज	७२०४
७	सेवामूलक	१२७२०३
८	पर्यटनमूलक	७२२७४
जम्मा		६१६,५०२

स्रोत: उद्योग विभाग, औद्योगिक तथ्याङ्क, २०७६/०७७

यो सूचकको बारेमा संक्षिप्त विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १७.४: रोजगारी

विवरण	व्याख्या
मापन	कुनै निश्चित समयमा उद्योगहरूमा सृजना भएको रोजगारी ।
महत्व	औद्योगिक क्षेत्रमा रोजगारीको अवस्थाको बारेमा जानकारी
मापन इकाइ	औद्योगिक क्षेत्रमा सृजित रोजगारीको सङ्ख्या
ध्यान दिनु पर्ने कुरा	यो सूचक सङ्ख्यामा आधारित हुन्छ अतः औद्योगिक क्षेत्र अनुसारको रोजगारी बुझ्नु पर्दछ ।
मापदण्ड	जीवनस्तरमा भएको सुधार, कुल राष्ट्रिय आयमा गरेको योगदान आदि मापन गर्न यो सूचकको प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसको खास मापदण्ड हुदैन ।
खण्डित तह	उद्योगको प्रकार अनुसार राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक तहमा
जारी गर्ने आवृत्ति	त्रैमासिक
जारी गर्ने निकाय	उद्योग बाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय
वेबसाइट	https://moics.gov.np , http://oagnep.gov.np

व्यापार अवस्था सूचकाङ्क (Business Condition Index)

यो सूचकाङ्कले अर्थतन्त्रमा व्यापारिक वातावरणसँग सम्बन्धित धारणा र अपेक्षाको साथसाथै आर्थिक प्रवृत्तिमा हुन सक्ने परिवर्तनको प्रारम्भिक संकेतबारे सूचना प्रदान गर्दछ । सामान्यतया यदि यो सूचकाङ्कको मान ५० भन्दा बढी छ भने यसले विस्तारित उत्पादन क्षेत्रको संकेत गर्दछ भने ४४ भन्दा बढी र ५० भन्दा कम छ भने संकुचित उत्पादन क्षेत्रको संकेत गर्दछ । त्यसैगरी सूचकाङ्कको मान ४४ भन्दा कमले समग्र अर्थतन्त्रमा गिरावटको संकेतको रूपमा लिइन्छ (THE ECONOMIST, 2006)। धेरैजसो मुलुकहरूमा यो सूचकाङ्कको निर्माणको लागि सर्वेक्षण गर्ने गरिन्छ । सर्वेक्षणका प्रश्नहरू विषयगत (Subjective) हुन्छन् । सर्वेक्षणको क्रममा आगामी चार महिनाको व्यावसायिक क्रियाकलापहरूको सम्बन्धमा उद्योगीहरूको धारणाबारे प्रश्नहरू सोधिन्छ । अमेरिका, जापान र बेलायत, जस्ता मुलुकहरूमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय वा केन्द्रीय बैंकहरूले यो सूचकाङ्क त्रैमासिक रूपमा तयार गरि प्रकाशन गर्ने गर्दछन् भने नेपालमा यसको निर्माण गरिएको छैन । अतः नेपालमा पनि यस्तो महत्वपूर्ण सूचकाङ्कको निर्माण आवश्यक देखिन्छ । यो सूचकाङ्कको बारेमा संक्षिप्त विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १७.५: व्यापार अवस्था सूचकाङ्क

विवरण	व्याख्या
मापन	व्यापारिक क्रियाकलापको अवस्था
महत्व	आर्थिक चक्र (Economic Cycle) मा हुने परिवर्तनहरूको बारेमा महत्वपूर्ण प्रारम्भिक जानकारी
मापन इकाइ	सूचकाङ्क वा प्रतिशतमा व्यक्त गरिएका सूचकाङ्क
ध्यान दिनु पर्ने कुरा	प्रवृत्ति

मापदण्ड	व्यापारिक वातावरणको लागि आत्मविश्वास (बढ्ने वा घट्ने)को संकेत
खण्डित तह	प्रादेशिक
जारी गर्ने आवृत्ति	त्रैमासिक
जारी गर्ने निकाय	उद्योग बाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय
वेबसाइट	https://moics.gov.np , http://oagnep.gov.np

औद्योगिक उत्पादन सूचकाङ्क (Industrial Production Index)

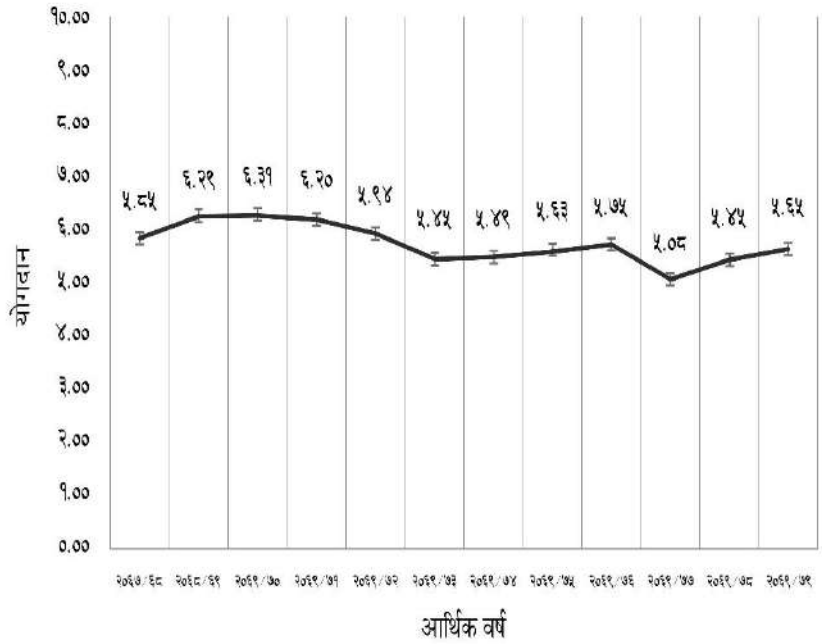
औद्योगिक उत्पादन सूचकाङ्क खानी, म्यानुफ्याक्चरिङ्ग र सार्वजनिक उपयोगिताहरू (बिजुली, ग्याँस र पानी) को उत्पादनलाई समेट्ने सूचकाङ्क हो । यो सूचकाङ्कले म्यानुफ्याक्चरिङ्ग, खानी तथा उत्खनन, र सार्वजनिक उपयोगिताका उद्योगहरूको वास्तविक उत्पादन मापन गर्नुको साथै विभिन्न उद्योग समूहहरूमा निर्धारित अवधिमा वृद्धिदर देखाउँछ । सामान्यतया कृषि, व्यापार, यातायात, वित्त, निर्माण लगायत अन्य सबै सेवाहरूलाई औद्योगिक उत्पादन अन्तर्गत समावेश गरिन्छ । तर पनि सूचकाङ्कको निर्माणको क्रममा औद्योगिक उत्पादन अन्तर्गत समावेश हुने क्रियाकलापहरू मुलुक पिच्छे फरक फरक छन् । जस्तै: यो सूचकाङ्कको निर्माणको क्रममा खानी तथा उत्खननको क्रियाकलापलाई क्यानाडाको समावेश गरेको छ भने स्विटजरलैण्डले समावेश गरेको छैन । त्यसैगरी कपडा, फर्नीचर तथा प्रिंटीग जस्ता क्रियाकलापहरूलाई जर्मनीले समावेश गरेको छ भने पोर्चुगलले समावेश गरेको छैन । नेपालमा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले त्रैमासिक रूपमा औद्योगिक उत्पादन सूचकाङ्कको निर्माण गरी प्रकाशित गर्दै आएको छ । यो सूचकाङ्कको निर्माणको क्रममा नेपालले खानी तथा उत्खनन, म्यानुफ्याक्चरिङ्ग, पानी र विद्युत् तथा ग्याँसलाई समावेश गरेको छ ।

नेपालमा म्यानुफ्याक्चरिङ्ग क्षेत्रले कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा गरेको योगदान र औद्योगिक उत्पादन सूचकाङ्कलाई क्रमशः चित्र नं. १७.१ र तालिका नं. १७.२ मा प्रस्तुत गरिएको छ । चित्र १७.१ अनुसार नेपालमा म्यानुफ्याक्चरिङ्ग क्षेत्रले कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा गरेको योगदान आ.व.२०६७/६८ मा ५.८५ प्रतिशत रहेको थियो भने आ.व.२०७८/७९ सम्म आइपुग्दा यसको योगदान ५.६५ प्रतिशत रहेको छ र २०६७/६८ देखि २०७८/७९ सम्मको ज्यामितीय औसतमा यस क्षेत्रको योगदान ५.७४ प्रतिशत मात्र देखिन्छ । यसरी हेर्दाबिगत ११ वर्षमा यस क्षेत्रको योगदानको प्रवृत्ति उस्तै रहेको देखिन्छ । यसैगरी तालिका नं.१७.२ अनुसार आ.व.२०७२/७३ देखि आ.व.२०७७/७८ सम्मको अवधिमा नेपालमा विद्युत् तथा ग्याँसको उत्पादन सूचकाङ्कमा सबै भन्दा धेरै वृद्धि देखिएको छ जुन २०७२/७३ मा वार्षिक ९२.४९ थियो भने २०७७/७८ मा वार्षिक १६८.८९ देखिएको छ । उत्पादन सूचकाङ्कमा सबै भन्दा कम वृद्धि खानी तथा उत्खननको उत्पादनमा देखिएको छ जुन २०७२/७३ मा वार्षिक १०५.०७ थियो भने २०७७/७८ मा वार्षिक १३१.२८ छ ।

---

^३Q१ = श्रावण, भाद्र, असोज (Jul/Aug -Sep/Oct), Q२ = कार्तिक, मंसिर, पौष (Oct/Nov - Dec/Jan), Q३ = माघ, फागुन, चैत्र (Jan/Feb - Mar/Apr), Q४ = वैशाख, जेष्ठ, असार (Apr/May - Jun/Jul)

चित्र १७.१: Manufacturing क्षेत्रको कुल ग्राहस्थ उत्पादन योगदान

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, राष्ट्रिय लेखा अनुमान २०७८/२०७९

तालिका १७.२: औद्योगिक उत्पादन सूचकाङ्क

वर्ष	खानी तथा उत्खनन	म्यानुफ्याक्चरिङ्ग	विद्युत् र ग्याँस	पानी	
	Q१	१०५.४४	८२.०३	१२१.८४	११२
	Q२	१०४.९४	८४.०६	८१.८३	१०६
२०७२/७३	Q३	१०४.९४	९३.६	७३.१८	९५
	Q४	१०४.९४	१०१.०५	९३.१	११५
	वार्षिक	१०५.०७	९०.१८	९२.४९	१०७
	Q१	१०५.५१	९५.३३	१२९.०२	८२.१
२०७३/७४	Q२	१०५.१७	१०७.१६	१००.८१	८८.८
	Q३	१०५.१६	११०.८९	८८.७१	१०९
	Q४	१०५.२५	१०९.१६	१२४.२४	१५२

	वार्षिक	१०५.२८	१०५.६४	११०.६९	१०८
	Q१	११७.६१	११३.४८	१५७.६२	१४२
	Q२	११७.२१	११५.९८	१०३.८७	१२२
२०७४/७५	Q३	११७.१९	११७.४४	८७.११	९५.१
	Q४	११७.३	११७.७६	१३६.४८	११६
	वार्षिक	११७.३३	११६.१७	१२१.२७	११९
	Q१	१२४.४८	११९.५४	१६८.६७	१५५
	Q२	१२६.२५	१२३.२६	१०६.७९	१३४
२०७५/७६	Q३	१२६.८९	१२८.७९	९६.९	१०४
	Q४	१२६.६८	१२६.५५	१५२.५५	१२७
	वार्षिक	१२६.०७	१२४.५३	१३१.२३	१३०
	Q१	१३६.०४	१२७.६५	१९६.७२	१५५
	Q२	१३९.४७	१३३.६६	१४४.५१	१३०
२०७६/७७	Q३	११३.९	१०६.५१	११८.०८	१२२
	Q४	९९.८४	८६.१६	१८६.६९	१२७
	वार्षिक	१२२.३१	११३.५	१६१.५	१३४
	Q१	१३९.६६	११६.६२	२२५.७८	१५९
	Q२	१४४.१५	१२४.३३	१५२.२	१३३
२०७७/७८	Q३	१२७.१३	१२३.१३	१०८.६	१२४
	Q४	११४.१६	११०.४८	१८८.९६	१२९
	वार्षिक	१३१.२८	११८.६४	१६८.८९	१३६

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, Index of Industrial Production (IIP), २०२०/२०२१

यो सूचकाङ्कको बारेमा संक्षिप्त विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ।

बक्स १७.६: औद्योगिक उत्पादन सूचकांक

विवरण	व्याख्या
मापन	खानी, उत्पादन मुलक उद्योग र निर्माण क्षेत्रको कुल मूल्य अभिवृद्धिको मापन ^४
महत्व	विभिन्न समूहका उद्योगहरूको उत्पादनको अवस्था र प्रवृत्ति बारे जानकारी दिन्छ ।
मापन इकाइ	परिमाणमा
ध्यान दिनु पर्ने कुरा	सूचकाङ्कलाई मात्र होइन यसको प्रवृत्तिलाइ ध्यान दिनु पर्ने
मापदण्ड	सूचकाङ्कहरूको तुलनाबाट औद्योगिक उत्पादनहरूको वृद्धिदर मापन गर्ने
खण्डित तह	औद्योगिक क्षेत्र अनुसार प्रादेशिक तथा राष्ट्रियस्तरमा
जारी गर्ने आवृत्ति	मासिक वा त्रैमासिक
जारी निकाय	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेभसाइट	www.cbs.gov.np

क्षमताको प्रयोग र उपयोग (Capacity Use and Utilization)

क्षमता भन्नाले सामान्यतया स्थापित प्लान्ट र मेसिनरीहरूद्वारा उत्पादन गर्न सकिने दिगो र अधिकतम उत्पादनलाई बुझाउँदछ । यद्यपि क्षमताको प्रयोगलाई कहिलेकाही श्रम जस्ता अन्य कारक तत्वहरूले पनि असर गर्दछन् ।

क्षमताको प्रयोगलाई सामान्यतया भएको उत्पादनलाई दिगो अधिकतम क्षमताद्वारा भाग गरेर निकालिन्छ । कहिलेकाही दिगो अधिकतम उत्पादन उच्चतम उत्पादन भन्दा कम हुन्छ, अर्थात्

^४विस्तृत विधिका लागि <https://cbs.gov.np/wp-content/uploads/2019/01/A-brief-note-on-IIP.pdf> हेर्नुहोस् । (as of 9/29/2022)

कहिलेकाही प्लान्ट र मेसिनरीहरूबाट तिनीहरूको क्षमता भन्दा बढी पनि उत्पादन गरिन्छ । त्यसैले क्षमताको प्रयोग कहिलेकाहीं केहि उद्योगहरूमा १००% भन्दा पनि बढी हुन सक्छ ।

उदाहरण

जुत्ता उत्पादन कम्पनी A को दिगो अधिकतम उत्पादन क्षमता प्रतिदिन ४०० जोर रहेको छ । तथापि माघ महिनाको १५ गतेका दिन बढी माग भएकोले ४५० जोर जुता पनि उत्पादन गरेको थियो । तसर्थ माघ १५ गतेका दिन कम्पनी A को क्षमताको उपयोग ११२.५% भएको हुन्छ ।

राष्ट्रिय औद्योगिक सर्वेक्षण, २०७६ अनुसार नेपालमा ३९.९% उद्योग प्रतिष्ठानहरूले मात्र उत्पादन क्षमताको पूर्ण उपयोग गरेको देखिन्छ । अर्थात् करिब ४० प्रतिशत प्रतिष्ठानहरूले मात्र आफ्नो पूर्ण क्षमताको अभ्यास गरेका छन् । बाँकि ६० प्रतिशत उद्योगहरूले कुनै न कुनै समस्याका कारण पूर्ण रूपमा उत्पादन गर्न सकेका छैनन् । यसैगरी १८.७% उद्योग प्रतिष्ठानहरूले उत्पादन क्षमताको ७५-९९ प्रतिशत, २९.१% उद्योग प्रतिष्ठानहरूले उत्पादन क्षमताको ५०-७४ प्रतिशत, १०.३% उद्योग प्रतिष्ठानहरूले उत्पादन क्षमताको २५-४९ प्रतिशत र बाँकीले २५ प्रतिशतभन्दा कम उपयोग गरेको देखिन्छ ।^५

उच्च क्षमतामा प्लान्ट र मेसिनरीहरूको प्रयोगबाट हुने तीव्र उत्पादन वृद्धिले सामान्यतया मुद्रास्फीतिमा दबावको संकेत गर्दछ । यद्यपि

⁵[Press-release-final2-Industrial-Survey-2076.pdf \(cbs.gov.np\)](https://www.cbs.gov.np/press-release-final2-Industrial-Survey-2076.pdf)

माग उच्च हुने अपेक्षा गरिएको छ र ब्याज दर कम छ भने, उत्पादकहरूले नयाँ प्लान्ट र मेसिनरीहरूमा लगानी गर्न सक्छन् । यदि अर्थ व्यवस्था विस्तार भइरहेको छ, तर प्लान्ट र मेसिनरीहरूको क्षमताको प्रयोग कम भैरहेको छ र हाललाई नयाँ लगानीको कुनै प्रमाण छैन भने, यस्तो अवस्थामा अर्थतन्त्र मन्दीबाट पुनःस्थापित भैराखेको हुन सक्छ ।

धेरै जसो मुलुकहरूमा यो सूचकको निर्माणको लागि सर्वेक्षण गर्ने गरिन्छ । सर्वेक्षणको क्रममा उद्योगीहरूसँग माग अनुसार प्लान्ट र मेसिनरीहरूको क्षमता र क्षमतानुसार प्रयोग भएको छ वा छैन भन्ने प्रश्नहरू सोधिन्छन् । यो सूचकाङ्कको बारेमा संक्षिप्त विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १७.७: क्षमता उपयोग

विवरण	व्याख्या
मापन	प्लान्ट र मेसिनरीको उत्पादन क्षमता र तिनीहरूको प्रयोगको मापन । ^६
महत्त्व	उद्योगहरूको अवस्था बारे जानकारी दिन्छ ।
मापन इकाइ	कुल क्षमताको प्रतिशत ।
ध्यान दिनु पर्ने कुरा	निरपेक्ष मान मात्र होइन र प्रवृत्तिमा समेत ध्यान दिनु पर्छ ।
मापदण्ड	क्षमताको उपयोग (८०-९०)% भन्दा बढी भएको अवस्थाले मुद्रास्फीतिको संकेत गर्दछ भने सोभन्दा कम भएको अवस्थाले आर्थिक वृद्धिको लागि अवसर भएको संकेत गर्दछ ।
खण्डित तह	राष्ट्रिय, प्रादेशिक

^६विस्तृत विधिका लागि <https://cbs.gov.np/wp-content/uploads/2019/01/A-brief-note-on-IIP.pdf> हेर्नुहोस् । (as of 9/29/2022)

जारी आवृत्ति	गर्ने मासिक वा त्रैमासिक वा चौमासिक तथा औद्योगिक सर्वेक्षण भएको वर्ष (पाँच वर्ष)
जारी निकाय	गर्ने उद्योग बाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय वा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट	https://moics.gov.np , www.cbs.gov.np

उत्पादित वस्तुका खरिद आदेशहरू (Manufacturing Orders)

खरिद आदेशहरूले अर्थतन्त्रको आर्थिक चक्रमा परिवर्तनहरूको प्रारम्भिक संकेत प्रदान गर्दछ । खरिद आदेशमा भएको वृद्धिले अर्थतन्त्रमा मन्दीको अन्त्यलाई संकेत गर्दछ भने यसमा आएको कमिले आर्थिक चक्र उच्चतम् विन्दुमा भएको संकेत गर्दछ । यदि आदेशहरू मूल्यमा दिएको छ भने त्यसमा मुद्रास्फीति समायोजन गरिनु पर्दछ । सो कार्यको लागि उत्पादक मूल्यलाई प्रयोग गर्न सकिन्छ । साधारणतया यदि अर्डरहरू (मूल्यमा) ६% ले वृद्धि भएको छ र उत्पादकको मूल्यमा ४% ले वृद्धि भएको छ भने, अर्डरहरूको मात्रा लगभग २% बढेको हुन्छ - THE ECONOMIST (२००६) । अर्थात्, यदि अर्डरहरूको मूल्य १०० बाट १०६ पुगेको र उत्पादकको मूल्य १०० बाट १०४ पुगेको छ भने अर्डरको मात्रा १०० बाट बढेर १०२ भएको हुन्छ ।

देश भित्र गरिएका आदेशहरू घरेलु मागको सूचक हुन् । पुँजीगत वस्तुहरूको लागि गरिएका ठूला आदेशहरूले थप लगानी गतिविधि र भविष्यमा थप उत्पादनको संकेत दिन्छ भने मुलुकमा शान्ति सुरक्षाको लागि गरिएको रक्षा सम्बन्धी सामानहरूको अर्डरले राजनीतिक निर्णय गर्ने कार्यलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ ।

त्यसैगरी बाह्य मुलुकहरुबाट गरिएका आदेशहरूले बजारहरूमा निर्यात प्रतिस्पर्धा र आर्थिक चक्रलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ । यदि विदेशी मुद्रा बलियो हुँदा अर्डरहरू बुक गरिएमा, नाफा संकुचित हुन सक्छ र व्यापार निरन्तर रहन सक्दैन ।

धेरैजसो मुलुकहरूमा यो सूचकको निर्माणको लागि सर्वेक्षण गर्ने गरिन्छ । सर्वेक्षणको क्रममा विभिन्न कम्पनीहरूसँग आदेशहरूको बुकिंग सम्बन्धी प्रश्नहरू सोधिन्छ । नेपालमा यो सूचकको निर्माण गरिएको छैन । तापनि यो सूचकको बारेमा संक्षिप्त केही विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १७.८: उत्पादीत बस्तुको खरिद आदेश

विवरण	व्याख्या
मापन	म्यानुफ्याक्चरिङ्ग कम्पनीहरूलाई प्राप्त भएको नयाँ अर्डर ।
महत्व	निकट अवधिमा के कति उत्पादन हुन्छ भन्ने संकेत प्रदान गर्दछ । र मुद्रास्फीति अनुमान गर्न आधार पनि प्रदान गर्दछ ।
मापन इकाइ	मुल्य र परिमाणमा आदेश संख्या
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	प्रवृत्तिहरू ।
मापदण्ड	कूल आदेशहरूमा १०-२०% सम्म हुने परिवर्तनलाई सामान्य रूपमा लिन सकिन्छ । सामान्यतया आदेश जति उच्च भयो त्यतिनै राम्रो हुन्छ ।

मोटर गाडीहरूको खरिद (Purchase of Motor Vehicles)

नयाँ मोटरगाडीहरूको खरीद बिक्री आर्थिक गतिविधिको एक महत्वपूर्ण सूचक हो । कुनै घरपरिवारले घरयासी प्रयोगको लागि खरिद गरेको गाडीलाई टिकाऊ उपभोग खर्चको रूपमा वर्गीकृत गरिन्छ भने व्यावसायिक उद्देश्यले खरिद गरिएको गाडीलाई लगानी खर्चको रूपमा वर्गीकृत गरिन्छ । सामान्यतया, घरायसी प्रयोगको

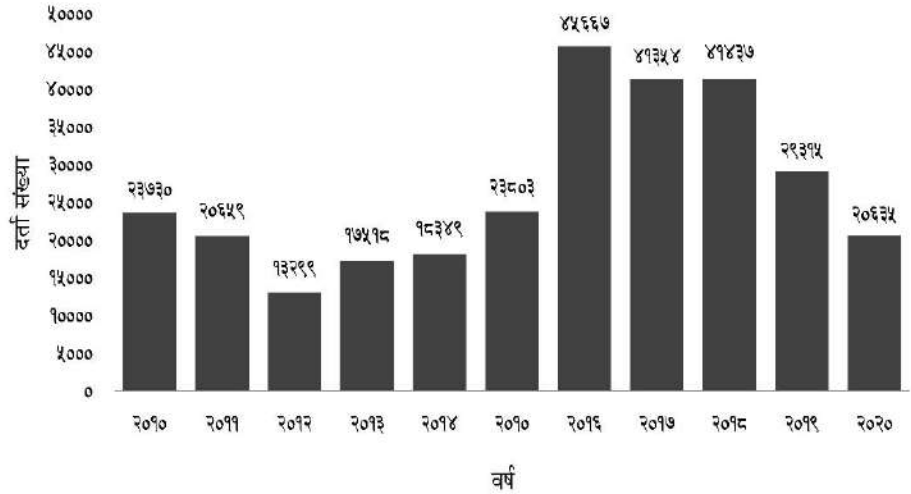
लागि खरीद गरिएका कारहरूलाई उपभोग खर्चको सूचकको रूपमा लिइन्छ भने व्यवसायिक उद्देश्यले खरीद गरिएका मोटरगाडीहरू जस्तै: हल्का भ्यान र ट्रकहरूको खरीदलाई लगानीको सूचकको रूपमा लिइन्छ ।

यो सूचकको निर्माणको क्रममा मुख्यरूपमा तीनवटा तथ्याङ्क श्रृङ्खला (Data Series) को प्रयोग गर्न सकिन्छ (i) उत्पादकहरूबाट उत्पादन गरिएको सङ्ख्या (ii) बिक्री भएको सङ्ख्या (iii) राष्ट्रिय इजाजतपत्र प्राधिकरणहरूमा नयाँ सवारी साधनहरूको दर्ता सङ्ख्या । तर स्टक र खुद निर्यातमा हुने परिवर्तनको कारणले गर्दा उत्पादन र बिक्री बिचको सङ्ख्यामा फरक पनि पर्न सक्दछ । साथै यो सूचकको निर्माणको क्रममा मौसमी प्रभावको पनि ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । किनभने नयाँ मोडल अथवा विभिन्न समयमा मूल्यमा छुट दिने प्रतिस्पर्धाको कारणले मोटर गाडीहरूको खरीद बिक्रीमा मौसमी प्रभाव बढी मात्रामा रहेको हुन्छ । यस्तो अवस्थामा तथ्याङ्कहरूको व्याख्या तथा विश्लेषण सावधानीपूर्वक गर्नुपर्छ । जस्तै: चालू आ.व.को तथ्याङ्कलाई गत वर्षको उही अवधिको तथ्याङ्कसँग तुलना गर्नुपर्दछ ।

धेरैजसो मुलुकहरूमा मासिक रूपमा यो सूचकको निर्माण गर्ने चलन रहेको छ । नेपालमा माथि उल्लेखित तीनवटा तथ्याङ्क श्रृङ्खलाहरू मध्ये सवारी साधनहरूको दर्ता सङ्ख्या यातायात व्यवस्था विभागबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ जसको प्रयोग गरी मासिक रूपमा यो सूचक को निर्माण गरी प्रकाशित गर्न सकिन्छ । नेपालमा सन् २०१० देखि

२०२० सम्म दर्ता भएका सवारी साधनहरूको दर्ता सङ्ख्या (चित्र नं १७.२) मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

चित्र १७.२: सवारी साधनहरूको दर्ता सङ्ख्या

स्रोत: यातायात व्यवस्था विभाग, दर्ता भएका सवारीको विवरण, २०२०/२०२१

यो सूचकको बारेमा संक्षिप्त विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १७.९: मोटर गाडीहरूको खरिद

विवरण	व्याख्या
मापन	मोटरगाडीहरूको खरिद संख्या
महत्व	म्यानुफ्याक्चरिङ्ग उत्पादन र उपभोक्ता मागको सूचक ।
मापन इकाइ	सङ्ख्या ।
ध्यान दिनु पर्ने कुरा	प्रवृत्ति ।
मापदण्ड	यो सूचकको कुनै मापदण्ड छैन तर निश्चित थ्रेसहोल्ड राख्न सकिन्छ । थ्रेसहोल्ड भन्दा बढीको परिवर्तन चिन्ताजनक हुन्छ जुन देश अनुसारले फरक फरक हुन्छ ।

यो सूचक नेपालमा हालसम्म उपलब्ध छैन । तर निम्नानुसार गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

खण्डित तह	प्रादेशिक, संघीय
जारी गर्ने आवृत्ति	मासिक वा त्रैमासिक
जारी गर्ने निकाय	भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय
वेबसाइट	http://www.mopit.gov.np/ne/

निर्माण सम्बन्धी आदेश र उत्पादन (Construction Orders and Output)

निर्माण कार्य निश्चित लगानी हो । यसले चालू अवधिको कुल ग्राहस्थ उत्पादन बढाउँछ भने भविष्यको आर्थिक वृद्धिको लागि आधार तयार गर्दछ । निर्माण क्षेत्र अन्तर्गत भवन र पूर्वाधार (जस्तै: सडक र पूल) हरू पर्दछन् । निर्माण आदेशहरू सामान्यतया ठेक्का कार्यमा आधारित हुन्छन् ।

नयाँ कारखाना र कार्यालयहरूको निर्माणले उच्च आर्थिक उत्पादनको लागि प्रत्यक्ष आधार प्रदान गर्दछ भने नयाँ पूर्वाधारले सामाजिक कल्याणको साथसाथै उत्पादकत्व वृद्धि गर्दछ ।

निर्माण सम्बन्धी क्रियाकलापहरू भविष्यको मागको अपेक्षा र ब्याजदर प्रति संवेदनशील हुन्छन् । यदि ब्याजदर कम छ भने यसले पूँजीगत खर्चलाई प्रोत्साहन गर्छ र लगानीबाट प्रतिफल बढाउँछ । त्यसैगरी निर्माण कार्यको आदेशले निर्माण व्यवसायीहरूमा Knock-on Effects देखिन्छ, अर्थात् निर्माण कार्यको आदेशले आगामी महिना वा वर्षहरूमा निर्माण सामग्री र श्रमको माग बढने सङ्केत गर्छ । आदेशहरू प्रायः मूल्यको आधारमा दिइन्छ, यसलाई परिमाणको आधारमा परिवर्तन गर्न मुद्रास्फीतिको समायोजन

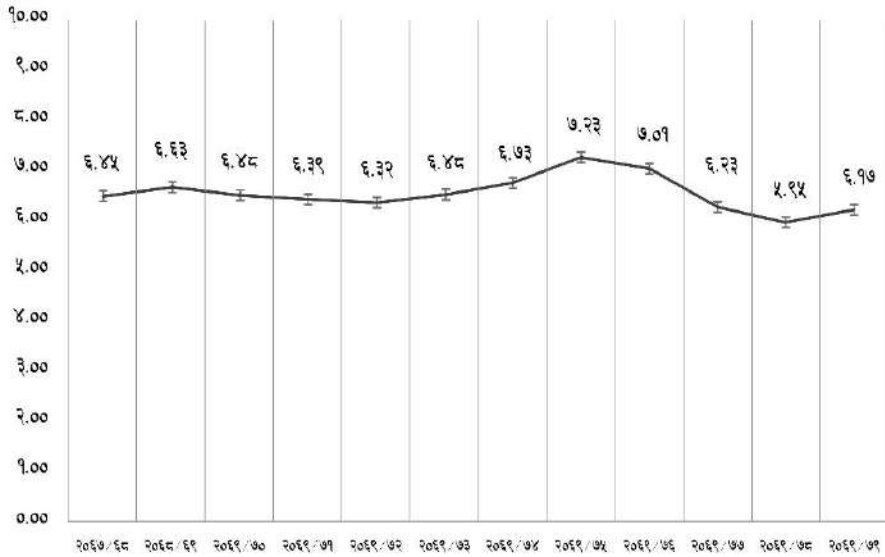
गर्नुपर्दछ । उदाहरणको लागि यदि आदेशको मूल्य १०% ले बढेको छ र मुद्रास्फीति ८% छ, भने आदेशको वास्तविक मूल्य वृद्धि लगभग २% हुन्छ (THE ECONOMIST, 2006) । अर्थात् यदि आदेशहरूको मूल्य १०० बाट ११० पुगेको र मुद्रास्फीति १०० बाट १०८ पुगेको छ भने आदेशको वास्तविक मूल्य १०० बाट बढेर १०२ हुन्छ । डिफ्लेसन (Deflation) को लागि स्पष्ट रूपमा राम्रो सूचक नभेटिएको खण्डमा उत्पादक मूल्यलाई प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

नेपालको कुल ग्राहस्थ उत्पादन निर्माण क्षेत्रको योगदान चित्र नं. १७.३ मा प्रस्तुत गरिएको छ । चित्र नं. १७.३ अनुसार नेपालमा निर्माण क्षेत्रले कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा गरेको योगदान आ.व.२०६७/६८ मा ६.४५ प्रतिशत थियो भने सन् २०७८/७९ मा ६.१७ प्रतिशत छ । यसरी हेर्दा २०६७/६८ देखि २०७८/७९ सम्म यस क्षेत्रको ज्यामितीय औसत योगदान ६.५१ प्रतिशत देखिन्छ ।

निर्माण सम्बन्धी गतिविधिहरू अर्थतन्त्रको एक महत्वपूर्ण सूचक हो । यो सूचकको निर्माणको क्रममा मुख्य रूपमा चारवटा तथ्याङ्क श्रृङ्खलाको प्रयोग गर्न सकिन्छ, (i) निर्माण सम्बन्धी आदेशहरूको सङ्ख्या (ii) निर्माण अनुमति जारी गरिएको सङ्ख्या (iii) निर्माण कार्यको मूल्य (iv) वास्तविक लाभ (Cash Value Added (CVA)) । निर्माण कार्यमा अत्याधिक मौसमी र चक्रीय (Seasonal and Cyclical) प्रभाव रहेको हुन्छ । तसर्थ, प्रयोग गरिने तथ्याङ्कलाई आवश्यकतानुसार मौसमी समायोजन गर्नुको साथसाथै तथ्याङ्कहरूको

व्याख्या तथा विश्लेषण गर्दा चालू आ.व.को तथ्याङ्कलाई गत वर्षको उही अवधिको तथ्याङ्कसँग तुलना गर्नुपर्दछ । धेरैजसो मुलुकहरूमा मासिक रूपमा यो सूचकको निर्माण गर्ने चलन रहेको छ तर नेपालमा यो सूचकको निर्माण गरिएको छैन ।

चित्र १७.३: कुल ग्राहस्थ उत्पादन निर्माण क्षेत्रको योगदान

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, राष्ट्रिय लेखा अनुमान २०७८/७९

यो सूचकको बारेमा संक्षिप्त विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १७.१०: निर्माण आदेश

विवरण	व्याख्या
मापन	निर्माण क्षेत्रका गतिविधिको मौद्रिक मूल्य मापन गर्ने ।
महत्व	नयाँ लगानी र भविष्यमा हुने उत्पादनको सूचक ।
मापन इकाइ	आदेशहरूको मूल्य रकममा
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	निर्माणको परिमाणका प्रवृत्तिहरू ।
मापदण्ड	गैर आवासीय निर्माणमा वास्तविक पुँजी निर्माणको वृद्धि दर (OECD मुलुकहरूमा सन् २००० र २००५ को बिचमा वार्षिक औसत वृद्धि ४%)

यो सूचक नेपालमा हालसम्म उपलब्ध छैन । तर निम्नानुसार गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

खण्डित तह	राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक
जारी गर्ने आवृत्ति	मासिक
जारी गर्ने निकाय	भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय
वेबसाइट	http://www.mopit.gov.np/ne/

आवास शुरु, पूरा र बिक्री (Housing Starts, Completions and Sales)

एक आवासको निर्माण कार्य प्रारम्भ भएको गणना त्यस समयबाट गरिन्छ जुन समयबाट आवासको जग निर्माण कार्य शुरू हुन्छ । यसको तात्पर्य आउने केही महिनासम्म निर्माण सामग्री र श्रमको माग एउटा निश्चित स्तरमा हुन्छ र त्यस अवधिको अन्त्यमा आवास निर्माण सम्पन्न हुन्छ । साधारणतया आवास शुरू र सम्पन्न कार्य जनसङ्ख्या वृद्धिदर, आय र रोजगार, तथा ब्याजदरबाट प्रभावित हुन्छ । आवास निर्माणको सम्पन्नताले नयाँ धितोबाट अतिरिक्त उपभोक्ता ऋणको साथसाथै कार्पेट, फर्निचिङ र अन्य टिकाउ वस्तुहरूको लागि बढेको उपभोक्ता मागलाई समेत बुझाउँछ । आवासको बिक्री आवासको सम्पन्नतासँग जोडिएको हुन्छ । आवासीय घरहरूको कारोबारमा घरको मूल्य अत्यन्त सान्दर्भिक र महत्त्वपूर्ण हुन्छ । जब घरको मूल्य बढिरहेको हुन्छ र पूँजीगत लाभ प्रदान गर्ने अपेक्षा गरिन्छ तब मानिसहरू भाडामा भन्दा घर सरेर र किन्नेतिर बढी झुकाव राख्छन् । साथसाथै घरको मूल्यको

सापेक्षतामा मनिसहरूको बढ्दो आम्दानी र कम धितोदरमा ऋण प्राप्तिले पनि आवास कारोबारलाई उत्प्रेरित गर्दछ ।

नयाँ घरहरूको निर्माण कार्यलाई आवासीय घरहरूमा स्थिर लगानीको रूपमा वर्गीकृत गरिएको छ । यसले कुल ग्राहस्थ उत्पादन केही प्रतिशत मात्र योगदान गर्दछ । अङ्कगणितीय रूपमा घर निर्माणमा भएको १०% वृद्धिले अर्थतन्त्रको कुल उत्पादनमा ०.५% भन्दा कम मात्र योगदान गर्दछ (THE ECONOMIST, 2006) । भइरहेको घरहरूको बिक्री पहिलेको अवधिमा गरिएको उत्पादनको स्थानान्तरण हो र यसले चालू उत्पादनमा थप गर्दैन, तर यसले कानुनी र वित्तीय शुल्कहरू र नयाँ फर्निचर र अन्य टिकाऊ वस्तुहरूको माग गर्दछ ।

यो सूचकको निर्माणको क्रममा मुख्य रूपमा तीनवटा तथ्याङ्क श्रृङ्खलाको प्रयोग गर्न सकिन्छ, (i) नयाँ आवासहरूको निर्माण कार्य शुरू गरिएको सङ्ख्या (ii) निर्माण सम्पन्न भइसकेका आवासीय घरहरूको सङ्ख्या (iii) बिक्री भइसकेका आवासीय घरहरूको सङ्ख्या । यी तथ्याङ्क श्रृङ्खलाहरूमा मौसमी (Seasonal) प्रभाव रहेको हुन्छ । तसर्थ तथ्याङ्कहरूलाई मौसमी समायोजन गर्नुको साथसाथै तथ्याङ्कहरूको व्याख्या तथा विश्लेषण गर्दा चालू आ.व.को तथ्याङ्कलाई गत वर्षको उही अवधिको तथ्याङ्कसँग तुलना गर्नुपर्दछ । धेरैजसो मुलुकहरूमा मासिक रूपमा यो सूचकको निर्माण गर्ने चलन रहेको छ तर नेपालमा यो सूचकको निर्माण गरिएको छैन । यो सूचकको बारेमा महत्वपूर्ण बुँदाहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १७.११: आवास ब्यवसाय

विवरण	व्याख्या
मापन	नयाँ घरहरूको निर्माण कार्य सुरु भई सम्पन्न भएको सङ्ख्या नयाँ तथा भै राखेका घरहरूको बिक्री भएको सङ्ख्या।
महत्व	निर्माण सम्बन्धि क्रियाकलापहरूको को सूचकका साथै औद्योगिक र उपभोक्ता माग।
मापन इकाइ	सङ्ख्या
ध्यान कुरा	दिनुपर्ने प्रवृत्तिहरू।
मापदण्ड	एक वर्षमा निर्माण कार्य सुरु भएको घरहरूको सङ्ख्यामा ४०% ले परिवर्तन आउछ भने त्यसलाई अस्थिर मानिन्छ।

यो सूचक नेपालमा हालसम्म उपलब्ध छैन । तर निम्नानुसार गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

खण्डित तह	राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक
जारी गर्ने आवृत्ति	मासिक
जारी गर्ने निकाय	भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय
वेबसाइट	http://www.mopit.gov.np/ne/

थोक बिक्री वा कारोबार, आदेश र मौज्दात (Wholesale Sales or Turnover, Orders and Stocks)

थोक बिक्री आपूर्ति श्रृङ्खला (Supply Chain) को एक महत्वपूर्ण कडी हो । थोक बिक्रीले उपभोक्ताको मागको संकेत गर्दछ भने मौज्दात र आदेशहरूको उपलब्धताले बजारको प्रवृत्ति (Trends) को अध्ययन गर्न सकिन्छ जस्तै: थोक बिक्रीमा गिरावट वा थोक मौज्दातमा भएको वृद्धिले व्यापार र खुद्रा मागमा सुस्तताको संकेत वा पुष्टि गर्दछ।

यस सम्बन्धी तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्दा बिक्रीको परिमाण (Volume) हेर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यस सम्बन्धी तथ्याङ्कलाई थोक वा उत्पादक मूल्य प्रयोग गरेर परिमाणमा रूपान्तरण गर्न सकिन्छ । उदाहरणको लागि, यदि उत्पादक मूल्य ३% ले बढ्छ र बिक्री मूल्य ५% बढ्छ भने, परिमाण लगभग २% ले बढ्छ (THE ECONOMIST, 2006)। थोक बिक्रीको प्रभाव कुल ग्राहस्थ उत्पादन पनि पर्छ । कुल ग्राहस्थ उत्पादनको लेखा जोखा गर्ने क्रममा थोक बिक्री लाई वितरणात्मक व्यापार क्षेत्र (Distributive Trade Sector) मा समावेश गरिएको हुन्छ र तिनीहरूको प्रत्यक्ष योगदान भनेको थोक बिक्रेताहरूको मूल्य अभिवृद्धि हो जुन बिक्रीबाट प्राप्त आयबाट खरिद र अन्य इनपुटहरूको लागतलाई घटाए पछि प्राप्त हुन्छ ।

धेरैजसो मुलुकहरूमा मासिक रूपमा यो सूचकको निर्माण गर्ने चलन रहेको छ । नेपालमा नेपाल राष्ट्र बैंकले राष्ट्रिय थोक मूल्य सूचकाङ्क (National Wholesale Price Index) मासिक रूपमा निर्माण गरी प्रकाशित गर्दै आएको छ । जस अनुसार २०७९ जेठ मसान्तसम्म वार्षिक बिन्दुगत मासिक औसत थोक मुद्रास्फीति ९.२६ प्रतिशत रहेको छ । त्यसैगरी २०७९ जेठ महिनामा उपभोग्य वस्तु, मध्यवर्ती वस्तु, निर्माण सामग्री र पुँजीगत वस्तुको थोक मूल्य वृद्धि क्रमशः १५.८४%, १५.३४%, २५.२५% र ७.८३% रहेको छ ।

यो सूचकको बारेमा संक्षिप्त विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १७.१२: थोक ब्यापार

विवरण	व्याख्या
मापन	थोक बिक्रेताद्वारा गरिने बिक्रीको मौद्रिक मापन।
महत्व	मागको सूचक।
मापन इकाइ	परिमाण र मुल्यमा
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	बिक्रीको मात्रामा हुने परिवर्तनको दर।।
मापदण्ड	खुद्रा बिक्री भन्दा बढी अस्थिर हुन्छ साधारणतया एक वर्षमा ३-४% को वृद्धि खोजिन्छ।
खण्डित तह	प्रादेशिक, संघीय
जारी गर्ने आवृत्ति:	मासिक
जारी गर्ने निकाय	नेपाल राष्ट्र बैंक
वेबसाइट	www.nrb.gov.np

खुद्रा बिक्री वा कारोबार, आदेश र मौज्जात (Retail Sales or Turnover, Orders and Stocks)

खुद्रा बिक्रीका तथ्याङ्कहरूले खुद्रा पसलहरूमा गरिएको खर्चहरू सम्बन्धी महत्वपूर्ण सूचना प्रदान गर्दछ । खुद्रा बिक्रीमा आउने गिरावटले थोक बिक्रीमा कमि हुनुको साथै, आदेशहरूमा पनि कमि आउछ । फलस्वरूप, मौज्जातमा वृद्धि हुन जान्छ र अन्ततः उत्पादनमा कटौती हुन्छ । यद्यपि खुद्रा बिक्री र कुल ग्राहस्थ उत्पादनले लगभग समान गुण प्रदर्शन गर्दछन्, तर खुद्रा बिक्री तथ्याङ्क धेरै छोटो छोटो समयमा प्रकाशित गरिन्छ । तसर्थ खुद्रा बिक्रीको सूचकाङ्कले आर्थिक प्रवृत्तिको प्रारम्भिक सूचना प्रदान गर्दछ ।

यद्यपि खुद्रा बिक्रीले कुल उपभोक्ता खर्चको लगभग आधा भागलाई समेट्दछ । तैपनि यी दुईबीच प्रत्यक्ष सम्बन्ध छैन किनभने खुद्रा बिक्रेताहरूबाट बेचेका केही वस्तुहरू व्यवसायीहरू द्वारा खरिद

गरिन्छन् । तर पनिखुद्रा बिक्री उपभोक्ताको विश्वास र मागको प्रमुख सूचक हो । तथ्याङ्क विश्लेषणको क्रममा परिमाण वृद्धिमा ध्यान केन्द्रीत गर्न जरुरी छ । यदि तथ्याङ्कहरू मूल्यको रूपमा छन् भने तिनीहरूलाई उपभोक्ता मूल्यहरू प्रयोग गरेर परिमाणमा रूपान्तरण गर्न सकिन्छ । अंकगणितीय रूपमा, साधारणतया यदि अर्थतन्त्र सामान्य अवस्थामा छ भने खुद्रा बिक्रीमा १% को वृद्धिले कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा लगभग ०.३% वृद्धि हुन्छ (THE ECONOMIST, 2006)।

यस सम्बन्धी तथ्याङ्कका अधिकांश श्रृङ्खलाहरूमा भ्याट वा बिक्री कर सामिल हुन्छ भने केहि परिमाणको रूपमा हुन्छन् र केहि मूल्यको रूपमा हुन्छन् । खुद्रा बिक्री तथ्याङ्कहरूमा प्रायः मौसमी प्रभाव र चक्रीय विचरण (Seasonal Effect and Cyclical Variation) रहेको हुन्छ । तसर्थ यी तथ्याङ्कहरू मौसमी समायोजन गरी व्याख्या गर्नुपर्छ । जस्तै: प्रवर्द्धनात्मक (Promotional) कार्यक्रमको कारणले बिक्री मूल्यमा दिने छुट, न्यानो मौसम वा बिक्री करमा हुने वृद्धिको अपेक्षाले उपभोक्ताहरूलाई उनीहरूको खर्च अगाडि बढाउन प्रोत्साहित गर्न सक्छ । साथै, आर्थिक मन्दीको समयमा उपभोक्ताहरूले गैर-आवश्यक खर्चमा कटौती गर्छन्, जसले गर्दा खुद्रा बिक्रीमा गिरावट आउँछ । उदाहरणका लागि, सन् १९९१/९२ को आर्थिक मन्दीमा बेलायतमा खाद्यान्न बिक्रीको मात्रा ३% ले बढेको थियो भने नयाँ कार दर्ता २०% ले घटेको थियो ।

धेरैजसो मुलुकहरुमा मासिक रुपमा यो सूचकको निर्माण गर्ने चलन रहेको छ । नेपालमा नेपाल राष्ट्र बैंकले हिमाल, पहाड, तराई र काठमाडौं उपत्यका गरी चारवटा भौगोलिक क्षेत्रहरुको उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क (Consumer Price Index) मासिक रुपमा निर्माण गरी प्रकाशित गर्दै आएको छ । सम्बत् २०७८ जेठ र २०७९ को बैशाख र जेठमा उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्कको वृद्धिदर अर्थात् मुद्रास्फीति तालिका नं १७.३ मा प्रस्तुत गरिएको छ । जस अनुसार २०७८ जेठ महिनाको तुलनामा २०७९ जेठ महिनामा खाद्य तथा पेय पदार्थको मूल्य वृद्धि ७.४३ प्रतिशत रहेको छ । साथै, गैर-खाद्य तथा सेवाको मूल्य वृद्धि ९.४४ प्रतिशत रहेको छ ।

तालिका १७.३: बार्षिक बिन्दुगत उपभोक्ता मुद्रास्फीति (प्रतिशत)

विवरण	२०७८ जेठ	२०७९ बैशाख	२०७९ जेठ
समग्र मुद्रास्फीति	४.१९	७.८७	८.५६
खाद्य तथा पेय पदार्थ	६.२२	७.१३	७.४३
गैर-खाद्य तथा सेवा	२.६३	८.४५	९.४४

स्रोत: नेपालराष्ट्र बैंक, उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क, २०७९

यो सूचकको बारेमा संक्षिप्त विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १७.१३: खुद्रा ब्यापार

विवरण	व्याख्या
मापन	खुद्रा विक्रेताहरूद्वारा गरिने बिक्रीको मौद्रिक मुल्य मापन गर्ने।
महत्व	उपभोक्ता मागको सूचक।
मापन इकाइ	रकम वा प्रतिशत
ध्यान दिनुपर्ने कुरा	बिक्री को मात्रामा हुने परिवर्तनको दर।
मापदण्ड	मुद्रास्फितिको हकमा प्रति वर्ष ३ प्रतिशत सम्मलाई सामान्यरूपमा लिन सकिन्छ। ३ प्रतिशत भन्दा कमले अर्थ व्यवस्था सुस्त हुनेतर्फ संकेत गर्दछ। ४-५ प्रतिशत भन्दा बढीले अर्थ व्यवस्थामा ओवर हीटिंगको संकेत गर्दछ।
खण्डित तह	राष्ट्रिय, प्रादेशिक
जारी गर्ने आवृत्ति	मासिक
जारी गर्ने निकाय	नेपाल राष्ट्र बैंक
वेबसाइट	www.nrb.gov.np

विकास र सुशासन

परिचय

विकास एक निरन्तर चलिरहने परिवर्तनशील र गतिशील प्रक्रिया हो । यसको शाब्दिक अर्थ परिवर्तन, उन्नति र प्रगति हुन्छ, त्यसैले समष्टिगत रूपमा हेर्दा विकास सकारात्मक दिशातर्फ बढिरहेको परिवर्तन र वृद्धि हो । यसलाई बहुआयामिक, बहुउद्देश्यीय, गतिशील एवम् सकारात्मक परिवर्तनको रूपमा पनि बुझ्न सकिन्छ । जस्तै: राजनीतिक विकास, आर्थिक विकास, मानवीय विकास, सामाजिक तथा साँस्कृतिक विकास, प्रशासनिक विकास, एव भौतिक विकास आदि । यसलाई मानव कल्याण र समुन्नतिको लागि गरिने गुणात्मक एवम् परिमाणात्मक सुधारको कार्यसँग पनि जोडेर परिभाषित गर्ने गरेको पाईन्छ । सकारात्मक परिवर्तनको लागि गरिने कार्यहरूबाट मानवीय जीवनको स्तर उकास्नु र उनीहरूलाई सन्तुष्ट पार्नु नै विकास हो । विकास सकारात्मक परिवर्तन तर्फको एक निरन्तर यात्रा पनि हो, जसले मानव जातिलाई असजिलोबाट सजिलोतिर; अष्टचारोबाट सरलतिर; अशिक्षा, भोकमरी, गरिबी र पछ्यौटेपनबाट समृद्ध उन्नतशील र समुन्नति तिरको बाटोमा हिँड्न प्रोत्साहित गर्दछ । वास्तवमा मानिसको जीवनस्तरमा गरिने सुधार नै विकास हो भन्ने गरिन्छ ।

सुशासनको अवधारणा मूलतः विकास प्रक्रियाको व्यवस्थापनसँग जोडिएर आउने विषय हो । यो राजनीति र प्रशासनसँग बढी सम्बन्धित हुन्छ । जनताका आकांक्षा र आवश्यकताहरूको व्यवस्थापन गर्न

राज्यका सबै तहहरूमा राजनीतिक तथा प्रशासनिक अधिकारको अभ्यास गर्ने कार्यलाई साधारणतया शासन भनिन्छ । यसले शासकीय संयन्त्रहरू, प्रक्रियाहरू र संस्थाहरू सबैलाई समेटेको हुन्छ । यिनै संयन्त्र, प्रक्रिया र संस्थाहरू मार्फत नै सम्पूर्ण नागरिक तथा नागरिक समूहहरूले आ-आफना आवश्यकता तथा चाहनाहरू अभिव्यक्त गर्ने, कानुनी अधिकारहरू उपयोग तथा उपभोग गर्ने र नागरिक दायित्व निर्वाह गर्ने गर्दछन् । विधिको शासन, उच्च अनुशासन र कुशल व्यवस्थापनको समग्र रूप नै सुशासन हो । सार्वजनिक सरोकारका सरोकारवाला सम्पूर्ण राज्यका संयन्त्रलाई नागरिक मैत्री तथा जनउत्तरदायी बनाई नागरिकको ईच्छा, आकांक्षा र आवश्यकता अनुरूप सेवा सुविधालाई छिटो छरितो, सुलभ, प्रभावकारी र गुणस्तरीय स्वरूपमा प्रदान गरी शासनको सुखद अनुभूति दिलाउनु नै सुशासन हो । कस्तो शासनलाई असल शासन भन्ने सम्बन्धमा अनेकौं छलफल, बहस र पैरवी भएको पाइन्छ भने अनेकौं परिभाषा र अवधारणा समेटिएका सयौं लेखहरू पनि बजारमा उपलब्ध छन् । विश्व बैंकको सन् १९९२ को "Governance and Development" प्रतिवेदनका अनुसार सशक्त आर्थिक नीतिहरूको निर्माण, बलियो र समन्यायिक विकासलाई प्रोत्साहन गर्नको लागि सुशासन अति आवश्यक समपुरक तत्व मानेको छ । ¹ "Good governance is an essential complement to sound economic policies and is central to creating and sustaining an environment which fosters strong and equitable development." (Bank, 1992)।

---

¹ Governance and Development; World Bank 1992

नेपालमा पनि संविधान, आवधिक योजनाहरू र बजेट तथा कार्यक्रमहरूमा सुशासनको उल्लेख गरेको पाईन्छ ।

आर्थिक, सामाजिक, मानवीय, प्रशासनिक तथा भौतिक विकासलाई सही बाटोमा सहज तरिकाले अघि बढाउन सुशासनको अधिक आवश्यकता रहन्छ । त्यसैले कुनै पनि राष्ट्रमा रहेको विकास र सुशासनको अवस्था र स्थितिको बारेमा जानकारी पाउन सो सम्बन्धी सही सूचनाहरूको आवश्यकता पर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय स्तरमा विश्व बैंक तथा संयुक्त राष्ट्रसंघले विभिन्न स्तरीय सूचकहरू तयार गरी विश्वका विभिन्न देशहरूमा विकास र सुशासनको मापनगर्दै आएका छन् । यस लेखमा सुशासन र विकासका मापनको लागि प्रयोग हुने सूचकहरू, सूचकको निर्माण विधि, सूचकाङ्कको व्याख्या र नेपालमा भएको प्रयोगको बारेमा उल्लेख गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

सुशासन मापनका सूचकहरू

यस पाठमा अन्तर्राष्ट्रिय विकास समुदायद्वारा प्रवर्धन गरेको सुशासनका सूचकहरूलाई विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ । कुनै पनि राज्यको सुशासनको अवस्था र स्थिति थाहा पाउन विश्व बैंकले सुशासनका छ वटा समग्र सूचकहरूको विकास गरी मापन गर्ने गरेको छ । यसको निर्माणको लागि विभिन्न सयौं चरहरूको तथ्याङ्क प्रयोग गर्ने गरेको छ । यसरी प्रयोग भएका सुशासनका सूचकहरू यस प्रकार रहेका छन् ।

- आवाज र जवाफ देहिता (Voice and Accountability)

- राजनीतिक स्थायित्व र हिंसा/आतंकवाद विहिनता (Political Stability and Absence of Violence/Terrorism)
- सरकारको प्रभावकारीता (Government Effectiveness)
- नियमनको गुणस्तर (Regulatory Quality)
- कानूनको शासन (Rule of Law)
- भ्रष्टाचार नियन्त्रण (Control of Corruption)

माथि उल्लेखित सूचकहरूको मापन तथा निर्माणको लागि विश्व बैंकले विभिन्न सहायक सूचकहरूको प्रयोग गर्ने गरेको छ । साथै धेरै जसो सूचकहरू नागरिकको धारणामा आधारित रहेका छन् । यी सूचकहरूलाई तीन भागमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

क) सरकारको चयन, अनुगमन र प्रतिस्थापन गर्ने प्रक्रिया

पहिलो सूचक आवाज र जवाफ देहिता अन्तर्गतकुनै पनि देशका नागरिकहरूले आफ्नो सरकार चयन गर्न पाउने स्वतन्त्रता, अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, संगठित हुन पाउने स्वतन्त्रता, संघसंस्था संचालनको स्वतन्त्रता र स्वतन्त्र सञ्चार माध्यमलाई समेटेको छ । यस सूचक निर्माणको लागि विभिन्न सहायक सूचकहरू तथा तथ्याङ्कहरूको प्रयोग गरिएको हुन्छ जस्तै मानव अधिकार, लोकतन्त्र, स्वतन्त्र चुनावको अवस्था आदिको प्रयोग गर्ने गरेको देखिन्छ ।

दोस्रो सूचक: राजनीतिक स्थिरता र हिंसा/आतंकवाद विहिनता अन्तर्गत राजनीतिक रूपमा उत्प्रेरित हिंसा र आतंकवाद लगायत असंवैधानिक वा हिंसात्मक माध्यमहरू द्वारा सरकार अस्थिर वा अपदस्थ हुने सम्भावनाको विषयलाई समेट्ने गरिन्छ । जस्तै:

सरकारको स्थायित्व, सुरक्षा जोखिम मूल्याङ्कन, आन्तरिक द्वन्द्व, बाह्य द्वन्द्व, जातीय तनाव आदि।

ख) ठोस तथा प्रभावकारी नीति तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने सरकारको क्षमता

तेस्रो सूचक सरकारको प्रभावकारिताले सार्वजनिक सेवाको गुणस्तर, निजामती सेवाको गुणस्तर र राजनीतिक दबाबबाट यसको स्वतन्त्रता, नीति तर्जुमा र कार्यान्वयनको गुणस्तर र त्यस्ता नीतिहरूप्रति सरकारको प्रतिबद्धताको विश्वसनीयतामा पर्ने असरको विषय समेट्दछ । यसको मापन गर्नको लागि प्रयोग हुने सहायक सूचकहरू सार्वजनिक सेवाको गुणस्तर, सडक पूर्वाधारको गुणस्तर, प्राथमिक शिक्षाको गुणस्तर, शिक्षा स्वास्थ्यको सहज उपलब्धता, आधारभूत सेवाको पहुँच आदि रहेका छन् ।

चौथो सूचक: नियमनको गुणस्तरको अवस्था अन्तर्गत निजी क्षेत्रको विकासलाई अनुमति दिने र प्रवर्द्धन गर्ने ठोस नीति र नियमहरू तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने सरकारको क्षमतासँग सम्बन्धित छ । यसको निर्माणको लागि प्रयोग हुने सहायक सूचकहरू जस्तै: सरकारी नियमहरूको बोझ, अनुचित प्रतिस्पर्धात्मक अभ्यासहरू, मूल्य नियन्त्रण, भेदभावपूर्ण शुल्कहरू, भेदभावपूर्ण करहरू, लगानीको वातावरण, आर्थिक स्वतन्त्रताआदि रहेका छन्।

ग) आर्थिक र सामाजिक अन्तरक्रिया गर्ने संघसंस्थाहरु प्रति नागरिक र राज्यको सम्मान तथा नियन्त्रण

पाँचौँ सूचक: कानूनको शासनले समाजमा नियम र कानूनको कार्यान्वयनको गुणस्तर, सम्पत्तिको अधिकार, प्रहरी र अदालतहरु, साथै अपराध र हिंसाको सम्भावना र कानून पालन गर्ने बिषयहरु समेटेको छ । यसका सहायक सूचकहरु जस्तै: हिंसात्मक अपराध, संगठित अपराध, न्यायिक प्रक्रियाको निष्पक्षता, न्यायिक प्रक्रियाको लागि लाग्ने समय, बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार संरक्षण, निजी सम्पत्ति संरक्षण, न्यायीक स्वतन्त्रता आदि रहेका छन् ।

छैटौँ सूचक: भ्रष्टाचार नियन्त्रणले सार्वजनिक सम्पत्ति र शक्तिलाई निजी लाभका लागि प्रयोग गर्ने हदसम्मका साना तथा ठूला प्रकारका भ्रष्टाचार साथै प्रभुत्व वर्ग र निजी स्वार्थद्वारा राज्यमा गरेको कब्जा सहितको बिषयलाई समेट्ने गर्छ । यसका सहायक सूचकहरु सरकारी अधिकारीहरुबाट हुने भ्रष्टाचार, राजनीतिज्ञहरुले गर्ने नीतिगत भ्रष्टाचार, सार्वजनिक कोषको हिनामिना, सरकारको विभिन्न अङ्गमा हुने भ्रष्टाचार, भ्रष्टाचार सूचकाङ्क आदि रहेका छन् ।

सुशासनका सूचकहरुको मापन विधि

अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सुशासनको समग्र सूचकहरुलाई दुई तरिकाबाट प्रकाशन गर्ने गरेको पाईन्छ । पहिलो, सुशासनका सूचकको श्रेणी ईकाइहरुमा मापन, जस अनुसार कमजोर सुशासनको अवस्था रहेको अंक -२.५ देखि बलियो सुशासनको अवस्था रहेको अंक २.५ हुन्छ । दोस्रो सुशासनका सूचकको सयांस (Percentile) मा मापन, जस अनुसार सुशासनको अवस्था अनुसार न्यूनतम ० देखि उच्चतम

१०० सम्म अंक प्रदान गरिन्छ । सुशासनको सूचकमा उच्च अंक प्राप्त गरेका देशहरूमा सुशासनको अवस्था राम्रो रहेको र न्यून अंक प्राप्त गरेका देशहरूमा सुशासनको अवस्था कमजोर रहेको सुचित गर्दछ ।

तालिका १८.१: सुशासनका सूचकहरूमा नेपालको अवस्था

वर्ष	सूचकाङ्कहरू					
	आवाज र जवाफदेहिता	राजनीतिक स्थायित्व	सरकारको प्रभावकारीता	नियमनको गुणस्तर	कानूनको शासन	भ्रष्टाचार नियन्त्रण
२०१३	-०.५३	-१.१३	-०.९३	-०.८५	-०.७२	-०.६९
२०१४	-०.४३	-०.७२	-०.८५	-०.८३	-०.६५	-०.५९
२०१५	-०.४२	-१	-१.०५	-०.८	-०.६८	-०.५८
२०१६	-०.२५	-०.८५	-०.८३	-०.७६	-०.८	-०.८
२०१७	-०.२	-०.६१	-०.८८	-०.७१	-०.६८	-०.७५
२०१८	-०.१४	-०.५६	-०.९	-०.७४	-०.४८	-०.६७
२०१९	-०.१५	-०.४५	-१.०५	-०.७	-०.५४	-०.६७
२०२०	-०.०९	-०.२	-०.९४	-०.७	-०.४९	-०.५८

स्रोत: विश्व बैंक

माथिको तालिका १८.१ मा प्रस्तुत गरिएका सूचकहरूको मान - २.५ देखि २.५ सम्मको स्केलमा आधारित छ । जस अनुसार नेपालले सुशासनका कुनै पनि सूचकमा ० वा धनात्मक अंक प्राप्त गर्न सकेको देखिंदैन । यसरी हेर्दा नेपालमा सुशासनको अवस्था अझै पनि औसत भन्दा कमजोर रहेको देखिन्छ ।

यो सूचकको संक्षिप्त बर्णन तल देखाइएको छ ।

बक्स १८.१: सुशासन

विवरण	ब्याख्या
मापन:	सन्दर्भ वर्षमा सुशासनको अवस्था झल्काउने गरी सूचकाङ्कहरूको मापन गर्ने।
महत्व:	सुशासनमा भएको परिवर्तनलाई सूचित गर्दछ।
मापन इकाई	अङ्कमा (-२.५ देखि २.५ सम्म)
ध्यान दिनुपर्ने:	सुशासनका प्रत्येक सूचकमा प्राप्ताङ्क।
मापदण्ड:	सूचकाङ्कको मान -२.५ को नजिक हुनुले सुशासनको कमजोर अवस्था भएको र २.५ को नजिक हुनुले सुशासनको राम्रो अवस्था बुझाउँछ।
खण्डित तह:	देश अनुसार
जारी गर्ने आवृत्ति:	वार्षिक
जारी गर्ने निकाय:	विश्व बैंक
वेबसाईट:	https://www.worldbank.org/en/search?q=governance%20indicators

नेपालमा सुशासन मापन

सेवाग्राही सन्तुष्टी सर्वेक्षण: नेपाल सरकारले सेवाग्राही सन्तुष्टी सर्वेक्षण मार्फत सार्वजनिक निकायहरूद्वारा प्रदान गरिने सेवा तथा सुविधाको प्रभावकारीता अध्ययन गर्ने गरेको छ। यो कार्यक्रमलाई संस्थागत रूपमा अगाडी बढाउँदै यसलाई निरन्तर, व्यवस्थित तथा उपलब्धि मूलक ढंगले सञ्चालन गरी सम्बन्धित निकाय प्रति आम जनतामा सकारात्मक धारणा विकास गर्न यसले भूमिका खेलेको छ। यस कार्यक्रम सेवाग्राही सन्तुष्टी सर्वेक्षण निर्देशिका, २०६८ अनुसार सञ्चालन हुँदै आएको छ। नेपाल सरकार संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले आ.व. २०६५/६६ बाट वार्षिक रूपमा समग्र सार्वजनिक सेवा प्रवाहका सम्बन्धमा सेवाग्राहीहरूको धारणा संकलन गरी सेवा प्रवाहको विद्यमान अवस्थाको पहिचान गरी सेवाग्राहीबाट प्राप्त पृष्ठपोषण कार्यन्वयन गर्ने र सम्बन्धित सेवा

प्रदायक निकायहरूलाई थप जिम्मेवार र जवाफदेही बनाउने उद्देश्यका साथ सेवाग्राही सन्तुष्टी सर्वेक्षण सञ्चालन गर्ने गरेको छ । पछिल्लो समय जिल्ला प्रशासन कार्यालय तथा स्थानीय तहहरूले पनि सेवाग्राही सन्तुष्टी सर्वेक्षण सञ्चालन गर्ने गरेका छन् । तत्कालिन सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले आ.व. २०७२/७३ मा सेवाग्राही सन्तुष्टी सर्वेक्षण काठमाडौँ उपत्यकाका ३ जिल्ला (काठमाडौँ, ललितपुर, भक्तपुर) मा रहेका २० वटा कार्यालयहरूमा सेवा लिन आएका सर्वसाधारणहरू माझ गरेको थियो, जस अनुसार कार्यालयहरूको कामको स्तर देहाय बमोजिम रहेको थियो ।

तालिका १८.२: उपत्यकाका कार्यालयहरूको कामको स्तर^२

कामको स्तर मूल्याङ्कन	प्रतिशत
अति उत्कृष्ट	२.३
उत्कृष्ट	३४.६
ठीकै	५५.३
नराम्रो	६.५
प्रतिक्रिया नजनाएका	१.४

स्रोत: सेवाग्राही सन्तुष्टी सर्वेक्षण प्रतिवेदन २०७३, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

महालेखापरीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदन: महालेखा परीक्षकको कार्यालयले संविधान र नेपाल लेखापरिक्षण ऐन, २०७५ बमोजिम संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका सबै सरकारी कार्यालय र नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहको पूर्ण स्वामित्व भएको संगठित संस्था र संघीय कानून बमोजिम महालेखा परीक्षकबाट लेखापरीक्षण हुने भनी तोकिएका संस्था वा निकायको वित्तीय

^२ सेवाग्राही सन्तुष्टी सर्वेक्षण निर्देशिका, २०६८, <https://mofaga.gov.np/news-notice/2011>

कारोबार तथा सेवा प्रवाहको नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्यको आधारमा परीक्षण गरी देखिएका व्यहोरा औल्याई सार्वजनिक व्यवस्थापनमा सुधार गर्न सुझाव सहितको प्रतिवेदन जारी गर्दछ । उक्त प्रतिवेदनमा वित्तीय लेखापरीक्षण, परिपालनाको लेखापरीक्षण, कार्यमुलक लेखा परीक्षण र अन्य विविध विषयको लेखापरीक्षण गरिएको हुन्छ । यसरी खर्चको नियम, मापदण्ड, समन्वयमा र आवश्यक प्रक्रिया पुरा गरेर भएको छ वा छैन सोको परीक्षण गर्ने गर्दछ । उक्त प्रतिवेदनमा रहेको बेरुजुको आकारले सरकारको आर्थिक सुशासनको अवस्थाको झलक दिने गर्दछ । ^३पछिल्लो लेखापरीक्षण प्रतिवेदनका अनुसार संघ, प्रदेश, स्थानीय तहका विभिन्न निकायमा रहेका बेरुजुको अवस्था तालिका १८.३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १८.३: लेखापरीक्षण एवम् बेरुजु अङ्क (रु. लाखमा)

लेखापरीक्षण गरिएका निकाय र विषय	जम्मा रकम	बेरुजु रकम	बेरुजु प्रतिशत
संघीय मन्त्रालय तथा निकाय	२८२०३७९८	४९४७०७	१.७५
प्रदेश मन्त्रालय तथा निकाय	२९९५७०७	७४८११	२.५
स्थानीय तह	१०५१०९९०	४३९०९५	४.१८
समिति र अन्या संस्था	२०६१२२१	१४१९३७	६.८९
जम्मा	४३७७१७१६	११५०५५०	२.६३

स्रोत: महालेखापरीक्षकको उनन्साठीऔं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७९

^३ आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ अनुसार प्रचलित कानून बमोजिम आवश्यक रीत नपुराई कारोबार गरेको वा राख्नुपर्ने लेखा नराखेको तथा अनियमित वा बेमनासिब तरिकाले आर्थिक कारोबार गरेकोलाई बेरुजु भनिन्छ ।

माथिको तालिका १८.३ मा रहेको बेरुजु अङ्कलाई प्रतिशतमा तुलना गर्दा संघीय निकायमा भन्दा प्रादेशीक र स्थानीय तहमा बेरुजु बढी रहेको देखिन्छ । यसले स्थानीय र प्रदेशमा आर्थिक सुशासनको अवस्था कमजोर रहेको भन्न सकिन्छ ।

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन: नेपालको संविधान अनुसार सार्वजनिक पद धारण गरेका व्यक्तिले भ्रष्टाचार गरी अख्तियारको दुरुपयोग गरेको सम्बन्धमा अनुसन्धान गरी भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको स्थापना भएको हो । संविधानले यस आयोगलाई भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा केन्द्रित भई कार्यगर्ने गरी काम, कर्तव्य र अधिकार प्रदान गरेको छ । यस आयोगले प्रत्येक वर्ष आफ्नो प्रतिवेदनमा भ्रष्टाचार सम्बन्धी दर्ता भएका उजुरी तथा फछ्यौटको अवस्था प्रकाशन गर्दै आएको छ । यस प्रतिवेदनबाट प्राप्त संघ र प्रदेश स्तरमा रहेको भ्रष्टाचार सम्बन्धी उजुरी तथा मुद्दाको सङ्ख्या, मुद्दाको प्रकृति र प्रमाणिकरणको सङ्ख्याले नेपालमा रहेको सुशासनको अवस्था मापन गर्न सकिन्छ । आयोगमा दर्ता भएका पछिल्लो ३ वर्षको उजुरीको अवस्था तालिका १८.४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १८.४: प्रदेशगत उजुरीको विवरण

प्रदेश	आ.व. अनुसार उजुरी सङ्ख्या					
	२०७५/७६	प्रतिशत	२०७६/७७	प्रतिशत	२०७७/७८	प्रतिशत
प्रदेश नं. १	१६९३	११.२३	१६७१	११.२२	१५५२	११.७२
मधेश प्रदेश	३९९७	२६.५१	४०९४	२७.४९	२९०७	२१.९७
बागमती प्रदेश	३९९७	२६.५१	३७०२	२४.८७	३२४६	२४.५३
गण्डकी प्रदेश	१११८	७.४१	१०१०	६.७८	९७२	७.३५
लुम्बिनी प्रदेश	२०२०	१३.३९	१९७१	१३.२४	२००९	१५.१८
कर्णाली प्रदेश	१०४५	६.९३	१०१८	६.८४	१०९६	८.२८
सुदूरपश्चिम प्रदेश	१२१०	८.०२	१४२२	९.५५	१४५०	१०.९६
जम्मा	१५०८०		१४८८८		१३२३२	

स्रोत: अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको वार्षिक प्रतिवेदनहरू

माथिको तालिकामा रहेको उजुरीको प्रतिशत हेर्दा समग्रमा वागमती र मधेश प्रदेशमा धेरै उजुरी पर्ने गरेको देखिन्छ । जसले सम्बन्धित प्रदेशमा सुशासनको अवस्थालाई जनाउँछ । उजुरी सङ्ख्या बढ्नुले सुशासनको अवस्था कमजोर रहेको सूचित गर्दछ ।

राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रको वार्षिक प्रतिवेदन: राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रको प्रमुख कार्यको रूपमा भ्रष्टाचार नियन्त्रण सम्बन्धी प्रवर्द्धनात्मक तथा निरोधात्मक कार्यहरू रहेका छन् । यसै सन्दर्भमा यस केन्द्रले सुशासनको लागि गरेका विभिन्न कार्यहरू तथा सार्वजनिक प्रशासनमा देखिएका समस्याहरूको बारेमा वार्षिक प्रतिवेदन मार्फत जानकारी

गराउने गर्दछ । यस केन्द्रको प्रतिवेदनमा भ्रष्टाचार विरुद्धको जनचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रम तथा अनियमितताको अवस्था उल्लेख गरिएका हुन्छन् । साथै राष्ट्रिय गौरव तथा अन्य आयोजनाहरूको प्राविधिक परीक्षणहरूको विवरणहरू पनि उल्लेख गरिएको हुन्छ । यस प्रतिवेदनले दिने सूचनाले पनि देशमा रहेको सुशासनको अवस्था देखाउँछ ।

नेपालमा रहेका अन्य आयोगहरूले वार्षिक रूपमा प्रकाशन गर्ने प्रतिवेदनहरूमा रहेका सार्वजनिक प्रशासनका सवल र कमजोर पक्षहरूको सूचकहरू प्रकाशन गर्ने गरेको पाईन्छ । जस अन्तरगत राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्रतिवेदनबाट प्राप्त हुने नेपालमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको सूचीले पनि सुशासनको अवस्थालाई चित्रण गर्दछ । सरकारी पक्ष तथा गैर सरकारी पक्षबाट हुने मानव अधिकार उल्लङ्घनको घटना बढ्नुले सुशासन कमजोर भएको सूचित गर्दछ भने घट्नुले सुशासनको अवस्था सवल भएको सूचित गर्दछ ।

यी विभिन्न निकायहरू बाट प्राप्तहुने सुशासनका सूचकहरू बारे संक्षिप्त विवरण तल दिइएको छ ।

बक्स १८.२: सुशासन (२)

विवरण	ब्याख्या
मापन:	सन्दर्भ वर्षमा सुशासनको अवस्था ।
महत्व:	सुशासनमा भएको परिवर्तनलाई सूचित गर्दछ ।
मापन इकाई:	अङ्क वा प्रतिशतमा
ध्यान दिनुपर्ने:	सन्दर्भ अवधि र सूचकको प्रकार तथा प्रकृति ।

मापदण्डः	सूचकको मान न्यूनतम हुनुलाई सुशासनको सवल अवस्था भएको र मान अधिकतम हुनुलाई सुशासनको कमजोर अवस्था मानिन्छ।
खण्डित तहः	राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक कुनै कुनै स्थानीय तह सम्म
जारी गर्ने आवृत्तिः	वार्षिक
जारी गर्ने निकायः	संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, महालेखापरीक्षकको कार्यालय, अख्तिया दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग आदि
वेभसाईटः	https://www.mofaga.gov.np/ https://oag.gov.np/menu-category/930/ne https://ciaa.gov.np/ http://www.nvc.gov.np/

आर्थिक तथा सामाजिक विकासका सूचकहरू

विश्वभरका राष्ट्रहरूमा विकासको स्तर निर्धारण गर्नको लागि विश्व बैंक र संयुक्त राष्ट्रसंघ जस्ता संस्थाहरूले विकासका विभिन्न सूचकहरू निर्धारण गरेका छन् । यसको आधारमा कुन देश कति 'विकसित' छ भनेर मापन गर्ने गर्दछन् । मुख्य रूपमा विकासका सूचकहरूलाई सामाजिक र आर्थिक गरी दुई समुहमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ । प्रमुख सामाजिक सूचकहरू शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र बेरोजगारी दर, लैङ्गिक समानता गरिबी आदि हुन्, त्यसैगरी आर्थिक सूचकहरूमा आर्थिक वृद्धि दर, प्रतिव्यक्ति आय, प्रतिव्यक्ति उपभोग, भौतिक जीवन गुणस्तर सूचकाङ्क (Physical Quality Life Index), मानव विकास सूचकाङ्क (Human Development Index), औद्योगिक प्रगति, पूँजी निर्माणआदि रहेका छन् । विकासका सूचकहरू कुनै पनि देशको विकास हुनका लागि आवश्यक तत्वहरूको आधारमा निर्माण भएको देखिन्छ, जस्तै राजनीतिक स्थिरता, बचत दर/विदेशी सहायता, शैक्षिक स्तरहरू, प्राकृतिक स्रोतहरू,

पूर्वाधारको स्तर, समष्टिगत आर्थिक स्थिरता आदि । नेपालमा राष्ट्रिय योजना आयोगले विकास सम्बन्धी विविध पक्षको अध्ययन गरी आवधिक योजना र विकासका योजना तथा आयोजनाहरूको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी प्रतिवेदनहरू प्रकाशन गर्दै आएको छ । यस पाठमा विकासका केही महत्वपूर्ण सूचकहरूको मापन तथा निर्माण विधिको अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन तथा नेपालको ती सूचकहरूमा रहेको अवस्थाको बारेमा उल्लेख गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

मानव विकास सूचकाङ्क (Human Development Index- HDI)

मानव विकासको सूचकाङ्कले कुनै पनि स्थानको विकासको अवस्था देखाउदछ । संयुक्त राष्ट्रसंघ विकास कार्यक्रमले सन् १९९० देखि विश्वका राष्ट्रहरूमा रहेको मानव विकासको अवस्था देखाउने मानव विकास सूचकाङ्कको प्रकाशन वार्षिक रूपमा गर्दै आएको छ । यस सूचकाङ्कले मानव विकासका मुख्य तीन आयामहरू: लामो र स्वस्थ जीवन (Long and Healthy Life), ज्ञान वा शिक्षा (Knowledge) र सभ्य जीवन स्तर (A Decent Standard of Living) लाई समेटेको छ । मानव विकास सूचकाङ्कमा स्वास्थ्य अन्तर्गत जन्मदाको जीवन प्रत्याशा (Life Expectancy at Birth) द्वारा मूल्याङ्कन गरिन्छ, शिक्षालाई २५ वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरका वयस्कहरूको औसत विद्यालय अध्ययन वर्ष र स्कुलमा प्रवेश गर्ने उमेरका बच्चाहरूको लागि अपेक्षित विद्यालय वर्षहरूको माध्यमबाट मापन गरिन्छ । त्यसैगरी सभ्य जीवन स्तर प्रति व्यक्ति राष्ट्रिय आय (Per Capita National Income- GNI) क्रय शक्ति समानता (Purchasing Power Parity- PPP) को आधारमा मापन गरिन्छ । तीनवटै आयामहरूका

सूचकाङ्कको ज्यामितीय मध्यक (Geometric Mean) प्रयोग गरेर समग्र मानव विकास सूचकाङ्कको निर्माण गरिन्छ । यस सूचकाङ्कको मान न्यूनतम ० देखि अधिकतम १ हुन्छ । यदि HDI को मान ० को नजिक छ भने यसले त्यस देश/प्रदेश/जिल्लाको मानव विकास अथवा स्वास्थ्य, शिक्षा र जीवन स्तर कमजोर रहेको देखाउँछ भने यदि HDI को मान १ को नजिक छ भने यसले त्यस देश/प्रदेश/जिल्लाको मानव विकास अथवा स्वास्थ्य, शिक्षा र जीवन स्तर राम्रो रहेको देखाउँछ । नेपालको सन्दर्भमा मानव विकास सूचकाङ्क तयार गर्न जीवन प्रत्याशा र साक्षरताका सूचकहरू पछिल्लो जनगणनामा आधारित छन् भने प्रति व्यक्ति राष्ट्रिय आय देशको सन्दर्भ वर्षको तथ्याङ्क प्रयोग गर्ने गरिन्छ । पछिल्लो मानव विकास प्रतिवेदन सन् २०२० अनुसार विश्व भरिका २०० वटा राष्ट्रहरूमा नेपाल सन् २०१९ मा ०.६०२ अंक सहित सूचीको १४२ औं स्थानमा रहेको छ ।

तालिका १८.३: विगत १० वर्षको मानव विकास सूचकाङ्कमा नेपालको अवस्था

वर्ष	मानव विकास सूचकाङ्क	श्रेणी
२०१०	०.५३७	१४४
२०११	०.५४५	१४४
२०१२	०.५५९	१४३
२०१३	०.५६८	१४३
२०१४	०.५७६	१४२
२०१५	०.५८३	१४२
२०१६	०.५८६	१४३
२०१७	०.५८८	१४३
२०१८	०.५९६	१४३
२०१९	०.६०२	१४२

स्रोत: संयुक्त राष्ट्रसंघ विकास कार्यक्रम, UNDP

संक्षेपमा मानव विकास सूचकाङ्क तल दिइएको छ ।

बक्स १८.३: मानव विकास सूचकाङ्क

विवरण	ब्याख्या
मापन:	सन्दर्भ वर्षमा मानव विकासको अवस्था मापन गर्ने ।
महत्व:	मानव विकासमा भएको परिवर्तनलाई सूचित गर्दछ ।
मापन इकाई:	अङ्कमा (० देखि १सम्म)
ध्यान दिनुपर्ने:	स्वास्थ्य, शिक्षा र जीवनस्तरका सूचकमा प्राप्ति ।
मापदण्ड:	सूचकाङ्कको मान ० को नजिक हुनुलाई मानव विकासको कमजोर अवस्था भएको र १ को नजिक हुनुलाई मानव विकासको अवस्था राम्रो रहेको बुझाउँछ ।
खण्डित तह:	देश, प्रदेश र जिल्ला
जारी गर्ने आवृत्ति:	वार्षिक
जारी गर्ने निकाय:	राष्ट्रिय योजना आयोग तथा संयुक्त राष्ट्रसंघ विकास कार्यक्रम (UNDP)
वेबसाईट:	https://npc.gov.np/en/category/nepal_human_development_reports https://hdr.undp.org/

गरिबी (Poverty)

कुनै पनि देशको विकासको अवस्था जान्नको लागि त्यस देशमा रहेको गरिबीको अवस्थाको बारेमा जनकारी हुनु आवश्यक हुन्छ । विश्व बैंकको परिभाषा अनुसार न्यूनतम जीवनस्तर कायम राख्न आवश्यक साधनको यथोचित स्वामित्व, नियन्त्रण र पहुँचको अभावले गर्दा आर्थिक, समाजिक र मनोवैज्ञानिक रूपले वञ्चित हुने स्थिति नै गरिबी हो । अर्थशास्त्रीहरूले आम्दानी नभएको अवस्थालाई गरिबी भन्दछन् भने समाजशास्त्रीहरू सामाजिक विभेद र समाजमा हुने वञ्चितीकरणको अवस्थालाई गरिबीको परिभाषामा राख्दछन् । जैविक विज्ञान अनुसार जीवन चलाउनको लागि न्यूनतम क्यालोरी नपुग्ने अवस्थालाई गरिबी मानेको पाइन्छ । मानिसको आधारभूत

आवश्यकताहरू गाँस, बास, र कपास मध्ये कुनै एक वा सबै प्राप्त हुन नसकेको अवस्थाका रूपमा पनि गरिबीलाई परिभाषित गरेको पाईन्छ । विश्वका सबै देशहरूमा आर्थिक अवस्थाको आधारमा सम्पन्न र विपन्न रहेका हुन्छन् । तर देश अनुसार गरिबीको परिभाषा तथा मापदण्डमा भिन्नता रहेको देखिन्छ । यस लेखमा विश्व बैंकले प्रयोग गर्दै आएको परम्परागत मौद्रिक गरिबी मापन विधि र अक्सफोर्ड विश्व विद्यालयले प्रतिपादन गरेको बहुआयामिक गरिबीको सूचकाङ्कको बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

मौद्रिक गरिबी सूचकाङ्क (Monetary Poverty Index)

यो विधि विश्वका अधिकांश देशहरूमा गरिबीको अवस्था मापन गर्न विश्व बैंकले प्रयोग गर्ने विधि हो । यसमा न्यूनतम जीवन यापन गर्न आवश्यक पर्ने आम्दानी छ/छैन अथवा उपभोग गर्ने क्षमता छ/छैन सो को आधारमा गरिब र गैर गरिब छुट्याउने गरिन्छ । यसको निर्माण गर्दा गरिबी मापन गर्ने प्रमुख चर (Variables) हरू परिभाषित गर्ने, गैर गरिब र गरिबहरूलाई छुट्याउन न्यूनतम स्वीकार्य स्तर (गरिबीको रेखा) निर्धारण गर्ने र उपभोग गर्न सक्ने क्षमताको आधारमा कति प्रतिशत जनसङ्ख्या गरिबीको रेखामुनी छन् मापन गर्ने गरिन्छ । विश्व बैंकको सहयोगमा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले सन १९९५-९६ मा प्रथम नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण सञ्चालन गरेपछि विस्तृत रूपमा नेपालको गरिबीको तथ्याङ्क प्रकाशन हुन थालेको देखिन्छ ।

नेपालमा गरिबी मापन उपभोगलाई आधार मानेर गर्ने गरिएको छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले सञ्चालन गर्ने नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षणको

तथ्याङ्कबाट गरिबीको रेखा निर्धारण गर्दा उपभोग गर्नुपर्ने न्युनतम् आवश्यक क्यालोरीलाई आधार मानेको छ । त्यसका लागि खाद्य बास्केटमा रहेका खाद्य वस्तुहरू र गैर खाद्य वस्तुको उपभोग गर्ने क्षमताको आधारमा गरिब र गैर गरिब निर्धारण गरिन्छ । नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०६६/६७ का लागि सालाखाला प्रतिदिन प्रतिव्यक्ति २२२० किलो क्यालोरी आवश्यक पर्ने अनुमान गरिएको थियो । ^४तदनु रूप खाद्य तर्फको गरिबी रेखा रू ११,९२९ कायम गरिएको थियो भने गैर खाद्य तर्फको गरिबी रेखा रू ७,३३२ कायम गरी कुल रू १९,२६१ लाई गरिबीको रेखा तय गरिएको थियो । अतः बार्षिक प्रतिव्यक्ति रू १९,२६१ उपभोग खर्च गर्न नसक्नेहरू गरिबीको रेखा मुनी रहेको अनुमान गरिएको थियो । यसमा प्रयोग हुने गरिबीका सूचकहरू यस प्रकार रहेका छन् ।

गरिबीको दर (Poverty Incidence): कुनै क्षेत्रमा गरिबीको रेखामुनि भएको परिवारमा बस्ने जनसङ्ख्या र सोही क्षेत्रको जम्मा जनसङ्ख्याको अनुपातले सो क्षेत्रको गरिबीको दर बुझाउँछ । गरिबीको दरलाई प्रतिशतमा व्यक्त गरिन्छ, यसले जम्मा जनसङ्ख्याको कति प्रतिशत गरिबीको रेखामुनि छन् भन्ने जानकारी दिन्छ ।

---

^४मानिसलाई आवश्यक पर्ने क्यालोरी मानिसको उमेर र बसोबास गर्ने स्थान अनुसार फरक फरक हुन्छ । विस्तृत विवरणका लागि <https://cbs.gov.np/poverty/> का प्रतिवेदनहरू अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

गरिबीको विषमता (Poverty Gap): गरिबीको विषमता भनेको गरिब र गरिबीको रेखा बीचको औसत दूरी हो, रेखाभन्दा माथिका व्यक्तिहरूको लागि यो शून्य हुन्छ । यसले सबै गरिब व्यक्तिहरूलाई आधारभूत तहमा ल्याउन आवश्यक स्रोतहरू कति लाग्छ भन्ने मापनको प्रतिनिधित्व गर्दछ ।

गरिबीको गहनता (Poverty Severity): गरिबीको गहनताले गरिबीको रेखामुनिको औसत वर्ग दूरी (Square Distance) दिन्छ, जसले धेरै गरिबहरूलाई बढी भार दिन्छ । यसले गरिबहरू बीचको असमानता मापन गर्ने गर्दछ ।

गरिबीको लघु क्षेत्र अनुमान (Small Area Estimation of Poverty): गरिबीको लघु क्षेत्र अनुमानले कुनै देशको उप क्षेत्रहरूको गरिबीका विभिन्न सूचकहरूको मापन गर्न सहयोग गर्दछ । नेपालमा जीवनस्तर सर्वेक्षण तथा जनगणनाको तथ्याङ्कहरू र भौगोलिक सूचना प्रणाली समेतको प्रयोग गरी नेपालका जिल्लाहरू तथा ईलाकाहरू सम्मको गरिबीका सूचकाङ्कहरू निर्माण गर्ने गरिएको छ । नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २००३-०४ र राष्ट्रिय जनगणना सन् २००१ को तथ्याङ्कबाट ७५ जिल्ला, ९६२ ईलाका र ६ वटा भौगोलिक क्षेत्रको गरिबीको दर, गरिबीको विषमता र गरिबीको गहनता केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले सन् २००६ र नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०१०-११ र राष्ट्रिय जनगणना सन् २०११ को तथ्याङ्कको आधारमा तत्कालिन ७५ जिल्ला, ९०२ ईलाका, ५८ नगरपालिका र केही ठूला गा.वि.स.हरूको गरिबीका सूचकहरू सन् २०१३ मा प्रकाशित गरेको छ ।

तालिका १८.५: विभिन्न सर्वेक्षणहरूको आधारमा गरिबीको अवस्था

सर्वेक्षण	आवश्यक क्यालोरी प्रति व्यक्ति प्रति दिन	गरिबीको रेखा (रु. प्रति व्यक्ति प्रति वर्ष)	गरिबी दर प्रतिशत	गरिबीको विषमता	कैफियत
रोजगारी, आयको वितरण र उपभोगको ढाँचा सर्वेक्षण, २०७६-७७	२२५६	७२००	३६.१		राष्ट्रिय योजना आयोग
बहुउद्देश्यीय घरपरिवार बजेट सर्वेक्षण १९८४-८५	२२५०	१७४१	४१.४		नेपाल राष्ट्र बैंक
नेपाल जिवनस्तर सर्वेक्षण १९९५-९६ (NLSS I)	२१२४	५०८९	४१.८	०.३४	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
नेपाल जिवनस्तर सर्वेक्षण २००३-०४ (NLSS II)	२१४४	७६९६	३०.८	०.४१	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
नेपाल जिवनस्तर सर्वेक्षण २०१०-११ (NLSS III)	२२२०	१९२६१	२५.२	०.३	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

Source: Poverty Measurements in Nepal, Compendium of National Statistical System of Nepal 2017

बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्क (Multi-dimensional Poverty Index)

गरिबी मापनको यस विधिले शिक्षा (Education), स्वास्थ्य (Health) र जीवनस्तर (Living Standard) गरी तीनवटा आयामहरूलाई समेट्दछ । शिक्षाको दुईवटा, स्वास्थ्यको दुईवटा र जीवनस्तर

मापन गर्ने छ, वटा सूचकहरू गरी जम्मा दश वटा सूचकहरूको भारित औसतको आधारमा गरिबी मापन गर्दछ। यसरी हेर्दा गरिबीको कारण कुनै एउटा पक्षमात्र नहुने र विभिन्न पक्षहरूको समग्र असरले गरिब हुन सक्ने देखिन्छ ।

नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण (Nepal Demographic Health Survey; NDHS) र नेपाल बहुसूचक क्लस्टर सर्वेक्षण (Nepal Multiple Indicator Cluster Survey; NMICS) को तथ्याङ्कहरूको प्रयोग गरी अक्सफोर्ड विश्व विद्यालयले सन् २०१० देखि नेपाल बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्क निर्माण तथा प्रकाशन गर्दै आएको छ । पछिल्लो पटक राष्ट्रिय योजना आयोगले निर्माण तथा प्रकाशन गरेको नेपाल बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्क अनुसार नेपालमा गरिब जनसङ्ख्याको प्रतिशत १७.४ रहेको छ ।

तालिका १८.६: नेपाल बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्क र प्रयोग भएको सर्वेक्षण

सर्वेक्षण	प्रकाशन गर्ने संस्था	बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्क	गरिब जनसङ्ख्या प्रतिशत	औसत गरिबीको तिब्रता प्रतिशत
नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २००६	OPHI 2010	०.३५	६४.७	५४.०
नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०११	OPHI 2014	०.२१७	४९.०	४४.२
नेपाल बहुसूचक क्लस्टर सर्वेक्षण, २०१४	OPHI 2015	०.१२६	२८.६	४४.२
नेपाल बहुसूचक क्लस्टर सर्वेक्षण, २०१९	राष्ट्रिय योजना आयोग २०२१	०.०७४	१७.४	४२.५३

Source: Compendium of National Statistical System of Nepal 2017, (CBS, 2017)

संक्षेपमा गरिबी सूचकाङ्कहरू तल बक्समा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १८.४: बहुआयमिक गरीबी सूचकाङ्क

विवरण	ब्याख्या
मापन:	जम्मा जनसङ्ख्यामा गरिबीको रेखामुनि रहेका जनसङ्ख्या प्रतिशत निकाल्ने।
महत्व:	कुनै पनि स्थानमा गरिबीको अवस्था सूचित गर्दछ।
मापन	प्रतिशतमा
इकाई:	
ध्यान	मौद्रिक गरिबी मापनमा गरिबीको रेखा र बहुआयामिकमा स्वास्थ्य,
दिनुपर्ने:	शिक्षा र जिवनस्तरको सूचकहरूमा भएको परिवर्तनको चित्रण हुन्छ।
मापदण्ड:	सूचकाङ्कको मान घट्नुले सकारात्मक आर्थिक सामाजिक विकासलाई सूचित गर्दछ भने बढ्नुले नकारात्मक विकासलाई सूचित गर्दछ।
खण्डित	देश, प्रदेश र स्थानीय तह
तह:	
जारी गर्ने	सर्वेक्षण र जनगणनाको तथ्याङ्क अनुसार वार्षिक
आवृत्ति:	
जारी गर्ने	राष्ट्रिय योजना आयोग र केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
निकाय:	
वेबसाईट:	https://npc.gov.np/en/category/other_major_reports www.cbs.gov.np/poverty/

वञ्चितता (Deprivation)

कुनै देशको विकासको स्थिति कुन अवस्थामा छ भनी जान्नको लागि त्यसदेशको वञ्चितताको सूचकहरूको अध्ययन गर्नु आवश्यक हुन्छ । यहाँ वञ्चितताका केही महत्वपूर्ण सूचकहरूको बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

संक्षेपमा वञ्चितताको सूचकहरू सूचकाङ्कहरूका बारेमा तल बक्समा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स १८.५: वञ्चितताको सूचकाङ्क

विवरण	ब्याख्या
मापन:	निश्चित क्षेत्र, वर्ग, समुदायमा रहेको वञ्चितको अवस्था ।
महत्व:	निश्चित क्षेत्र, वर्ग, समुदायमा सेवा सुविधाको असन्तुलित वितरणको अवस्था चित्रण गर्न ।
मापन इकाई:	प्रतिशतमा
ध्यान दिनुपर्ने:	वञ्चितताको परिभाषा, प्रवृत्ति
मापदण्ड:	सूचकहरूको मान घट्नुले सकारात्मक सामाजिक तथा आर्थिक विकासलाई सूचित गर्दछ भने बढ्नुले नकारात्मक विकासलाई सूचित गर्दछ ।
खण्डित तह:	देश, प्रदेश र स्थानीय तह
जारी गर्ने	नियमितता नरहेको (सर्वेक्षण तथा गणना भएको समयमा)
आवृत्ति:	
जारी गर्ने	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, राष्ट्रिय योजना आयोग र सम्बन्धित
निकाय:	मन्त्रालयहरू
वेबसाईट:	www.cbs.gov.np/population/ & www.npc.gov.np

बालबालिका वञ्चितता (Child Deprivation)

यस सूचकले बालबालिकाहरूको निरक्षरताको स्थिति, बालश्रमको स्थिति र बाल-विवाहको स्थिति आदि सूचकहरूको आधारमा बाल-वञ्चितताको अवस्था प्रस्तुत गर्दछ ।

बालबालिका निरक्षरता दर: १० देखि १४ वर्ष उमेर समूहका निरक्षर बालबालिकाहरूको सङ्ख्यलाई सोही उमेर समूहका कुल बालबालिकाहरूको सङ्ख्याको प्रतिशतमा व्यक्त गरिन्छ । यो प्रतिशत बढ्नुलाई देशमा बाल-वञ्चितताको अवस्था नकारात्मक र विकासमा पनि पछि रहेको भन्ने जनाउँछ ।

बालबालिका आर्थिक कृयाकलापमा सहभागिता दर: १० देखि १४ वर्ष उमेर समूहका आर्थिक दृष्टिले क्रियाशील बालबालिकाहरूको सङ्ख्यालाई सोही उमेर समूहका कुल बालबालिका हरूको सङ्ख्याको प्रतिशतमा व्यक्त गरिन्छ । यसले बालश्रमको अवस्थालाई सूचित गर्दछ ।

बाल-विवाहको अनुपात: १० देखि १४ वर्ष उमेर समूहका विवाहित बालबालिकाहरूको सङ्ख्यालाई सोही उमेर समूहका कुल बालबालिका हरूको सङ्ख्याको प्रतिशतमा व्यक्त गरिन्छ । यसले कुनै पनि क्षेत्रको बाल-विवाहको अवस्थालाई सूचित गर्दछ ।

राष्ट्रिय जनगणना २०५८ अनुसार २९.८ लाख १० देखि १४ वर्ष उमेरका जनसङ्ख्या मध्ये २१.४ प्रतिशत निरक्षर, २०.० प्रतिशत आर्थिक रूपले सक्रिय र १.३ प्रतिशत बाल-विवाह रहेको देखाएको छ ।

लैङ्गिक विभेद (Gender Discrimination)

लैङ्गिक विभेदले सामाजिक रूपमा रहेको विकासको अवस्थालाई मापन गर्दछ । जब कसैलाई उनीहरूको लिङ्गको आधारमा असमान वा अपमानजनक व्यवहार गरिन्छ भने लैङ्गिक भेदभाव भएको मानिन्छ । यसमा लिङ्ग, लैङ्गिक पहिचान, वा लैङ्गिक अभिव्यक्तिमा आधारित उत्पीडन/भेदभाव समावेश गरिन्छ । यसको अवस्था थाहा पाउनको लागि शिक्षामा लैङ्गिक असन्तुलन, आर्थिक कृयाकलापमा लैङ्गिक तलब अन्तर, स्वास्थ्य सेवामा पहुँचको अवस्था, बालविवाह र लिङ्गमा आधारित हिंसाका अन्य रूपहरू, नीति निर्माण तहमा

लैङ्गिक प्रतिनिधित्वको अवस्था, सम्पत्तिमा पहुँच आदि जस्ता सूचकहरू प्रयोग गर्ने गरिन्छ । जस्तै: शिक्षामा लैङ्गिक असमानता मापन गर्नको लागि साक्षरता स्थितिमा प्रौढ लैङ्गिक असन्तुलन अनुपात प्रयोग गरिन्छ यसले १५ वर्ष र सो भन्दा माथि उमेर समूहका साक्षर पुरुषहरूको दाँजोमा साक्षर महिलाहरूको स्थिति देखाउँछ । त्यसैगरी आर्थिक कृयाकलापमा लैङ्गिक असमानता हेर्न गैर कृषि पेशामा प्रौढ लैङ्गिक असन्तुलनले १५ वर्ष र सो भन्दा माथि उमेर समूहका गैर कृषि पेशामा संलग्न पुरुषहरूको दाँजोमा उहि पेशामा संलग्न महिलाहरूको स्थिति देखाउँछ ।

पिछडिएको वर्ग (Disadvantaged Group)

यसले सामाजिक तथा आर्थिक रूपले पिछडिएको जनसङ्ख्याको प्रतिशत दिन्छ । शैक्षिक आधारमा जुन जात/जाती वर्ग वा समुदायको साक्षरता दर ३० प्रतिशत वा सो भन्दा कम रहेको छ उनीहरूलाई यस अन्तरगत मापन गरिन्छ । कुल जनसङ्ख्यामा साक्षरताको दृष्टिले पिछडिएको जनसङ्ख्यालाई पिछडिएको वर्ग अन्तरगत मापन गरिन्छ ।

खाद्य उत्पादन (Food Production)

आर्थिक विकासको अवस्था मापन गर्न खाद्य उत्पादनको अवस्थालाई एक महत्वपूर्ण सूचकको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । खाद्य उत्पादनको सूचकले (खाद्य उत्पादन हुने क्षेत्र) ग्रामिण स्तरमा (क्यालोरी) खाद्य उपलब्धताको स्थिति जनाउँछ । यसको मापनको लागि प्रति व्यक्ति खाद्य उत्पादनलाई सहयोगी सूचकको रूपमा प्रयोग गरिन्छ; जस

अनुसार खाद्य उत्पादन (क्यालोरी) लाई ग्रामिण जनसङ्ख्याले भाग गर्दा आउने भागफल प्रति दिन प्रति व्यक्ति खाद्य उपलब्धता हो ।

सामाजिक-आर्थिक तथा पूर्वाधार विकास (Socioeconomic and Infrastructure Development)

सामाजिक-आर्थिक र पूर्वाधार विकास (Socioeconomic and Infrastructure Development) को अवस्थाले कुनै पनि स्थानको विकासको अवस्था देखाउँछ । यसको लागि विभिन्न क्षेत्रका सूचकहरूको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । ती सूचकहरू मध्ये केही सूचकहरूको बारेमा यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

स्वास्थ्य क्षेत्रको विकास (Health Sector Development)

सामाजिक-आर्थिक र पूर्वाधार विकासको मापन गर्न प्रयोग हुने एक सूचक स्वास्थ्य विकास हो । यस सूचकले स्वास्थ्य क्षेत्रमा भएको प्रगतिलाई मापन गर्दछ । यसको निर्माण गर्न सहायक सूचकहरू कुल प्रजनन दर, गर्भ निरोधक साधनको प्रयोग दर, स्वस्थ पिउने पानीमा पहुँच, चर्पीको सुविधा, स्वास्थ्य सेवामा पहुँच आदि सहायक सूचकहरू प्रयोग गरिन्छ ।

कुल प्रजनन दरको: कुनै एक महिलाले आफ्नो पुरै प्रजनन उमेर (१५-४९ वर्ष) मा जन्माएका औसत जीवित बच्चाहरूको सङ्ख्या हो । यसले जनसङ्ख्या वृद्धि एवम् स्वास्थ्य स्थितिलाई सूचित गर्दछ । यो सूचकलाई कोरा सङ्ख्यामा मापन गरिन्छ ।

गर्भ निरोधक साधनको प्रयोग दर: प्रति १०० जना प्रजनन उमेर समूहका (१५ देखि ४५ वर्ष) का विवाहित महिलाको जनसङ्ख्यामा गर्भ निरोधक साधन प्रयोग गर्ने जनसङ्ख्याको अनुपात हो । यसले

परिवार नियोजना तथा प्रजनन् स्वास्थ्यको बारेमा रहेको जानकारीको स्थितिलाई सूचित गर्दछ । यो सूचकलाई प्रतिशतमा मापन गरिन्छ । स्वस्थ पिउने पानीको प्रयोग: यस सूचकले कुनै क्षेत्रको जम्मा परिवारहरू मध्ये कति प्रतिशत परिवारले स्वस्थ पिउने पानीको प्रयोग गर्दछन् भन्ने जानकारी गराउँदछ । नेपालको सन्दर्भमा स्वस्थ पिउने पानीमा पहुँचको सूचकको मान धारा, पाइप, सुरक्षित ट्युबेलको पानीमा पहुँच भएको परिवारहरूको प्रतिशत हो ।

चर्पी सुविधा: कुल परिवार मध्ये आधुनिक वा साधारण चर्पी प्रयोग गर्ने परिवारको प्रतिशतले चर्पी सुविधालाई सूचित गर्दछ । यसले सो क्षेत्रको सरसफाईको अवस्थालाई मापन गर्दछ । संक्षेपमा स्वास्थ्य क्षेत्रको विकास सूचकहरू तल दिइएको छ ।

बक्स १८.६: स्वास्थ्य क्षेत्रमा विकास

विवरण	ब्याख्या
मापन:	निश्चित क्षेत्रमास्वास्थ्य क्षेत्रको विकासको अवस्थालाई मापन गर्ने।
महत्व:	निश्चित क्षेत्रमा भएको स्वास्थ्य विकासको अवस्थाचित्रण गर्न।
मापन इकाई:	प्रतिशत वा सङ्ख्या
ध्यान दिनुपर्ने:	स्वास्थ्यका सूचकहरूको परिभाषा र प्रवृत्ति
मापदण्ड:	सूचकहरूको मान बढ्नुले सकारात्मक विकासलाई सूचित गर्दछ भने घट्नुले नकारात्मक विकासलाई सूचित गर्दछ।
खण्डित तह:	देश, प्रदेश र स्थानीय तह
जारी गर्ने आवृत्ति:	सर्वेक्षण तथा गणना भएको समयमा तथा वार्षिक
जारी गर्ने निकाय:	स्वास्थ्य मन्त्रालय, केन्द्रीय तथा विभागीय विभाग, राष्ट्रिय योजना आयोग र स्वास्थ्य सेवा विभाग
वेबसाईट:	www.cbs.gov.np/population/ & www.npc.gov.np https://mohep.gov.np/en & https://dohs.gov.np/

कृषि क्षेत्रको विकास (Agricultural Sector Development)

यस सूचकले कृषि क्षेत्रमा भएको प्रगतिको मापन गर्दछ। यस सूचक निर्माणको लागि बाली सघनता, कृषि ऋण, कृषि चलन जग्गाको क्षेत्रफल, प्रति कृषि परिवार चौपायाहरूको सङ्ख्या, सिञ्चित जग्गाको क्षेत्रफल आदिलाई सहायक सूचकको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ।

बाली सघनता: यसले सबै प्रकारको बाली लागेको जम्मा जग्गाको क्षेत्रफल र सोही वर्षको कुल खेती योग्य जग्गाको क्षेत्रफलको अनुपातको प्रतिशतलाई मापन गर्दछ।

$$\text{बालीसघनता} = \frac{\text{बाली लागेको जम्मा जग्गाको क्षेत्रफल}}{\text{जम्मा खेतीयोग्य जमिनको क्षेत्रफल}} \times 100$$

(१)

बाली सघनता बढ्नुले कृषि क्षेत्रमा सकारात्मक विकास भएको सूचित गर्दछ।

प्रति हेक्टर जमिनको उत्पादकत्व: यो सबै प्रकारको बालीको जम्मा उत्पादन र कुल बाली लागेको जम्मा जग्गाको क्षेत्रफलको अनुपात हो।

$$\text{प्रति हेक्टर जमिनको उत्पादकत्व} = \frac{\text{कुल बालीबाट उत्पादन (के.जी.)}}{\text{जम्मा खेती गरिएको जमिनको क्षेत्रफल}}$$

(२)

यसले कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व मापन गर्दछ, यसको वृद्धि हुनुलाई सकारात्मक विकास भएको मानिन्छ।

कृषि ऋण: यसले कृषि ऋणमा पहुँच भएको वा कृषि ऋणको उपलब्धता मापन गर्दछ। यसले १५ वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेर

भएका कृषि पेशामा संलग्न आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसङ्ख्यामध्ये कृषि ऋण लिएका जनसङ्ख्याको प्रतिशतलाई बुझाउँछ ।

प्रति कृषि परिवार चौपायाहरूको सङ्ख्या: यसले कृषि कार्यका लागि पालिएका कुल चौपायाहरूको सङ्ख्यालाई कुल चौपाया भएका कृषक परिवार सङ्ख्याले भाग गर्दा आउने भागफललाई जनाउँछ । चौपायाहरू भन्नाले कृषि कार्यका लागि पालिएका पाल्तु जनावरहरू जस्तै: गाई-गोरु, भैंसी-रांगा, खसी-बाखा, सुंगुर-बंगुर आदि जनाउँछ ।

सिञ्चित जग्गाको क्षेत्रफल: यसले सिंचाई सुविधाको उपलब्धता मापन गर्दछ । यसले कृषिमा चलन गरेको कुल जग्गा मध्ये वर्षभरि वा कुनै एक मौसममा मात्र सिंचाई हुने जग्गाको क्षेत्रफलको अनुपातलाई प्रतिशतमा मापन गर्दछ । यसले सिञ्चाई पूर्वाधारको विकासको अवस्था चित्रण गर्दछ ।

पूर्वाधार विकास (Infrastructure Development)

यस सूचकले कुनै पनि देश/प्रदेश/गाउँपालिका/नगरपालिकाहरूमा विभिन्न आधारभूत सेवाहरूको उपलब्धताको स्थितिलाई मापन गर्दछ । यसको अध्ययन गर्न विभिन्न सेवा तथा सुविधाहरूको उपलब्धता जस्ता सहायक सूचकहरू प्रयोग गरिन्छ ।

सडक घनत्व: यस सूचकले सडक यातायातको उपलब्धताको मापन गर्दछ । यसले कुनै क्षेत्रको कुल भू-भागमा प्रति वर्ग किलोमिटरमा सबै वर्गका सडकहरूको जम्मा लम्बाई (किलोमिटरमा) लाई जनाउँछ ।

बैंक घनत्व: यस सूचकले बैंक सेवाको उपलब्धताको स्थितिलाई मापन गर्दछ । यसको निर्माण गर्न प्रति हजार जनसङ्ख्यामा बैंकहरूको सङ्ख्यालाई जनसङ्ख्या दुरी (Population Distance) ले भाग गरिन्छ । बैंक घनत्व बढ्नुलाई विकासको सकारात्मक सूचकको रूपमा हेरिन्छ । ^५यसैगरी सहकारी संस्था घनत्व पनि मापन गर्न सकिन्छ, जसले सहकारी सेवामा पहुँचको अवस्था मापन गर्दछ ।

स्वास्थ्य संस्था घनत्व: यसले स्वास्थ्य सेवामा पहुँचको मापन गर्दछ । यसको गणना गर्न प्रति हजार जनसङ्ख्यामा स्वास्थ्य संस्थाहरूको सङ्ख्यालाई जनसङ्ख्या दुरी (Population Distance) ले भाग गरिन्छ । यस सूचकको मान बढ्नुलाई सकारात्मक विकास भएको मानिन्छ ।

प्रति व्यक्ति विकास बजेट खर्च: नियमित बजेट बाँडफाँड भन्दा खर्च भएको रकम सम्बन्धी तथ्याङ्कले स्पष्ट वस्तुस्थितिको चित्रण गर्दछ । त्यसैले यस सूचकले प्रति व्यक्ति विकास बजेट खर्च स्थिति मापन गर्दछ । यसको गणना गर्न कुनै क्षेत्रको कुल विकास बजेट खर्च रकमलाई कुल जनसङ्ख्याले भाग गरिन्छ ।

कुल साक्षरता (Overall Literacy)

सामाजिक विकासको एक महत्वपूर्ण सूचक कुल साक्षरता दर हो । यसको मापन ६ वर्ष वा सो भन्दा माथि उमेरको जनसङ्ख्या

---

^५ Population distance is the square root of the reciprocal of population density.

Population distance= $\sqrt{1/\text{population density}}$

मध्ये साक्षर (पढ्न र लेख्न सकने) जनसङ्ख्याको प्रतिशतबाट गरिन्छ । यसले देश/प्रदेश/जिल्ला/स्थानीय तहमा रहेको साक्षरताको स्थिति मापन गर्दछ ।

$$\text{कुल साक्षरता} = \frac{\text{६वर्ष वा सो भन्दा माथि उमेरका साक्षर जनसङ्ख्या}}{\text{६वर्ष वा सो भन्दा माथि उमेरका जम्मा जनसङ्ख्या}} \times १००$$

(३)

यस सूचकले कुनै स्थानमा रहेका जम्मा जनसङ्ख्यामा शैक्षिक अवस्था कस्तो छ भनी मापन गर्ने गर्दछ ।

विस्तृत पेशागत संरचना (Broad Occupational Structure)

पेशागत संरचनामा भएको परिवर्तनलाई आर्थिक विकासको एक महत्वपूर्ण सूचकको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । यस सूचकले पेशागत संरचनाको अवस्था मापन गर्ने गर्दछ । आर्थिक गतिविधिहरूका तीन ठूला क्षेत्रहरूमा अर्थात् प्राथमिक क्षेत्र, दोस्रो क्षेत्र र तेस्रो क्षेत्र अनुसार देशको सक्रिय जनशक्तिको पेशागत संलग्नताको चित्रण गर्दछ । यसको लागि विस्तृत पेशागत संरचना मापन गरिन्छ जस अनुसार १५ वर्ष वा सो भन्दा माथि उमेर समूहका गैर कृषि पेशामा संलग्न आर्थिक दृष्टिले क्रियाशील जनसङ्ख्या र सोही उमेर समूहका कृषि पेशामा संलग्न आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसङ्ख्याको अनुपातलाई हेरिन्छ । यस सूचकको मान न्यून हुनुलाई कमजोर आर्थिक विकास भएको र बढी भएकोलाई राम्रो आर्थिक विकास भएको मानिन्छ ।

संक्षेपमा सामाजिक-आर्थिक तथा पूर्वाधार विकास सूचकहरूको विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ:

बक्स १८.७: सामाजिक-आर्थिक तथा पूर्वाधार विकास

विवरण	ब्याख्या
मापन:	कुनै पनि स्थानमा भएको सामाजिक-आर्थिक तथा पूर्वाधार विकासको अवस्था ।
महत्व:	शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, तथा अन्या पूर्वाधार निर्माणम भएको प्रगति हेर्नको लागि ।
मापन इकाई:	अनुपात वा प्रतिशतमा
ध्यान दिनुपर्ने:	सामाजिक आर्थिक विकासको पूर्वाधारको परिभाषा ।
मापदण्ड:	सूचकहरूको मान घट्नुले नकारात्मक सामाजिकतथा आर्थिक विकासलाई सूचित गर्दछ भने बढ्नुले सकारात्मक विकासलाई सूचित गर्दछ ।
खण्डित तह:	देश, प्रदेश र स्थानीय तह
जारी गर्ने	सम्बन्धित मन्त्रालय तथा विभागहरूले वार्षिक, जनगणनाबाट दस
आवृत्ति:	वर्षमा
जारी गर्ने	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, सम्बन्धित मन्त्रालय तथा विभागहरू
निकाय:	
वेबसाईट:	www.cbs.gov.np/population/

१८.३.५ महिला सशक्तिकरण (Women's Empowerment)

सामाजिक तथा आर्थिक विकासको एक महत्वपूर्ण सूचक महिला सशक्तिकरण पनि रहेको छ । कुनै पनि स्थानको आर्थिक तथा सामाजिक विकासको लागि महिलाहरूको साक्षरताको अवस्था, सुरक्षित पेशागत अवस्था, सम्पन्नता, उत्पादनशीलताको मापन गर्नु आवश्यक हुन्छ । त्यसैले विकासका सूचकहरूमा महिला सशक्तिकरण पनि एक रहेको छ । यसको मापनको लागि महिला साक्षरता, गैर-कृषि पेशामा संलग्न महिला प्रतिशत, महिला शिक्षकको प्रतिशत तथा प्राथमिक तहमा अध्ययनरत छात्राको प्रतिशत आदिको प्रयोग गर्ने गरिन्छ । माथि उल्लेखित सबै सूचकहरूको मानमा वृद्धि हुनुलाई महिला सशक्तिकरण सकारात्मक रहेको देखाउदछ ।

साक्षरता स्थितिमा महिलाहरूको प्रतिशत: यस सूचकले महिलाहरूको साक्षरताको अवस्थालाई मापन गर्दछ । यसको मान ६ वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेर भएका कुल साक्षर जनसङ्ख्यामा सोही उमेर समूहका साक्षर महिलाहरूको प्रतिशत हो ।

गैर-कृषि पेशामा संलग्न महिला प्रतिशत: यस सूचकले गैर कृषि पेशामा महिला सहभागिताको स्थितिलाई मापन गर्दछ । आर्थिक दृष्टिले सक्रिय १५ वर्ष र माथिका उमेर समूहका गैर कृषि पेशामा संलग्न कुल जनसङ्ख्यामा सोही उमेर समूहका सोही पेशामा कार्यरत आर्थिक रूपमा क्रियशील महिलाको प्रतिशतले यस सूचको मान दिन्छ ।

प्राथमिक तहमा शिक्षिकाहरूको प्रतिशत: यस सूचकले प्राथमिक विद्यालयहरूमा शिक्षिकाहरूको सहभागिताको स्थितिलाई मापन गर्दछ । जम्मा प्राथमिक तहका शिक्षक-शिक्षिकाहरू मध्ये शिक्षिकाहरूको प्रतिशतलाई प्राथमिक शिक्षिकाहरूको प्रतिशत दिन्छ ।

प्राथमिक तहमा अध्ययनरत छात्राहरूको प्रतिशत: यसले विद्यालयको प्राथमिक तहमा अध्ययनरत छात्राहरूको स्थिति मापन गर्दछ । प्राथमिक तहमा अध्ययनरत कुल विद्यार्थीहरूमध्ये कुल अध्ययनरत छात्राहरूको प्रतिशतले यस सूचकको मान दिन्छ । यसको साथै लोकसेवा आयोगले प्रकाशन गर्ने वार्षिक प्रतिवेदनमा सरकारी सेवामा महिलाहरूको सहभागिता सङ्ख्याले पनि महिला सशक्तिकरणको अवस्थालाई सूचित गर्दछ ।

संक्षेपमा महिला सशक्तिकरणका सूचकहरूको बारे तल बर्णन गरिएको छ:

बक्स १८.८: महिला सशक्तिकरणका सूचकहरू

विवरण	ब्याख्या
मापन:	महिलाहरूको शिक्षा, स्वास्थ्यतथा आर्थिक कृयाकलापमा आएको परिवर्तन ।
महत्व:	महिलाहरूको आर्थिक तथा सामाजिक दृष्टिले भएको प्रगति हेर्नको लागि ।
मापन इकाई:	अनुपात वा प्रतिशतमा
ध्यान दिनुपर्ने:	लैङ्गिक रूपमा महिलामा भएको शैक्षिक तथा पेशागत प्रगतिको मापन
मापदण्ड:	सूचकहरूको मान घट्नुले नकारात्मक सामाजिकतथा आर्थिक विकासलाई सूचित गर्दछ भने बढ्नुले सकारात्मक विकासलाई सूचित गर्दछ ।
खण्डिकृत तह:	देश, प्रदेश र स्थानीय तह
जारी गर्ने आवृत्ति:	सम्बन्धित मन्त्रालय तथा विभागहरूले वार्षिक, जनगणनाबाट दस वर्षमा
जारी गर्ने निकाय:	महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, लोक सेवा आयोग आदि ।
वेबसाईट:	https://mowcsc.gov.np/www.cbs.gov.np/population/

पूँजी निर्माण (Capital Formation)

यस सूचकले देशले पूर्वाधार विकासमा गरेको खर्चको अवस्थालाई मापन गर्दछ । यस अन्तरगत यातायात, सिँचाइ, सडक, विद्युत, प्रविधि आदिमा गरेको लगानी जसले उच्च पूँजी निर्माण भई उच्च आर्थिक विकासमा टेवा पुग्छ । कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा पूँजी निर्माणको प्रतिशत र बजेटमा पूँजीगत खर्चको अंशको आधारमा यसको गणना गरिन्छ । यस सूचकमा वृद्धि हुनुलाई देश विकासको

बाटोमा रहेको बुझाउँछ । महालेखा नियन्त्रकको कार्यालयबाट प्रत्येक वर्ष आफ्नो प्रतिवेदनमा पूँजीगत खर्चको विवरण उल्लेख गर्ने गर्दछ ।

संक्षेपमा पूँजीगत खर्च सूचकको विवरण तल दिइएको छः

बक्स १८.९: पूँजीगत खर्च सूचक

विवरण	ब्याख्या
मापनः	पूँजीगत खर्च वा विकास निर्माणमा भएको खर्च ।
महत्वः	देशको भौतिक पूर्वाधारमा भएको प्रगति हेर्नको लागि ।
मापन इकाईः	अङ्क, अनुपात वा प्रतिशतमा
ध्यान दिनुपर्नेः	प्रवृत्तिहरू ।
मापदण्डः	सूचकहरूको मान बढ्नुले विकास भएको सूचित गर्दछ भने घट्नुले विकास नभएको सूचित गर्दछ ।
खण्डित तहः	देश, प्रदेश, स्थानीय तह
जारी गर्ने	वार्षिक
आवृत्तिः	
जारी गर्ने	
निकायः	महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाईटः	https://www.fcgo.gov.np/www.cbs.gov.np/national-accounts/

सामाजिक तथा आर्थिक विकासका थप सूचकहरूको बारेमा यसै पुस्तकको अन्य पाठहरूमा विस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएका छन् । आर्थिक, सामाजिक तथा प्रशासनिक विकासका गतिविधिहरूमा भएको सकारात्मक वा नकारात्मक प्रगतिको मापन गर्नको लागि विकास र सुशासनका धेरै प्रकारका सूचकहरूको प्रयोग गर्ने गरिन्छ । कुनै पनि देशको विकासको सूचकाङ्कमा सुधार हुनको लागि त्यस देशको सुशासनको अवस्थाले अहम भूमिका खेल्ने गर्दछ । त्यसैले विकास र सुशासनका सूचकहरूको बीच सकारात्मक सहसम्बन्ध रहेको देखिन्छ । यी सूचकहरूको विश्वसनियता बढाउन र

तुलानायोग्य बनाउन परिभाषा, विधि, व्याख्या र तथ्याङ्कको स्रोतहरू उपयुक्त हुनु पर्दछ । सूचकहरूको प्राप्त मानको सही व्याख्याको लागि सो सूचक गणना गर्न प्रयोग भएका चरहरूको बारेमा बुझ्नु आवश्यक हुन्छ । त्यसैले सहि तथ्याङ्क र विधिको प्रयोग गरी गणना गरिएको सूचक तथा सूचकाङ्कहरूको सहि व्याख्याले मात्र देश र समाजको वास्तविक अवस्थालाई चित्रण गर्न सक्दछ ।

अनौपचारिक अर्थतन्त्र

परिचय

अर्थतन्त्रले कुनै पनि मुलुकमा हुने वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, आपूर्ति, वितरण, र उपभोग लगायत समस्त आर्थिक क्रियाकलापहरूको क्षेत्रलाई जनाउँदछ । यस्ता आर्थिक गतिविधिहरूलाई मुख्यतया औपचारिक र अनौपचारिक गरी दुई हिस्सामा विभाजन गरी अध्ययन विश्लेषण गरिन्छ । विश्व अर्थतन्त्रमा अनौपचारिक आर्थिक क्षेत्रको हिस्सा ठूलो रहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (International Labor Organization-ILO) को अध्ययन प्रतिवेदन अनुसार विश्वभरीका करिब २ अर्ब श्रमशक्ति, अर्थात् ६० प्रतिशत भन्दा बढी श्रमशक्ति अनौपचारिक क्षेत्रमा कार्यरत छन् (ILO, २०१८) । नेपालको सन्दर्भमा ७० लाख ८० हजार रोजगार व्यक्तिहरूमध्ये ६२.२ प्रतिशत अनौपचारिक क्षेत्र (Informal Sector) मा रोजगार छन् । त्यसैगरी, ७० लाख ८० हजार रोजगारहरू मध्ये ८४.६ प्रतिशत अनौपचारिक रोजगारीमा (Informal Employment) रहेका छन् । (NLFS २०१७/१८) औपचारिक क्षेत्र र अनौपचारिक क्षेत्रबीचको भिन्नतालाई अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (ILO) को एउटा प्रतिवेदनले निम्न बमोजिम प्रस्तुत गरेको छः

तालिका १९.१: औपचारिक क्षेत्र र अनौपचारिक क्षेत्र बीचको तुलना

क्र.सं.	विषयवस्तु	औपचारिक क्षेत्र	अनौपचारिक क्षेत्र
१	प्रवेश	प्रवेशमा कठिनाई	सहजै प्रवेश गर्न सकिने
२	स्रोत	अक्सर बाह्य स्रोतहरूमा निर्भर हुने	स्थानीय स्रोतहरूमा निर्भर हुने
३	स्वामित्व	निगमित स्वामित्व (Corporate Ownership)	पारिवारिक स्वामित्व (Family Ownership)
४	व्यवसायको आकार	ठूलो (Large Scale)	सानो (Small Scale)
५	व्यवसायको प्रकार	पूँजी-प्रधान (Capital-intensive) र प्रायजसो आयातित प्रविधिको प्रयोग	श्रम-प्रधान (Labor-intensive) र अनुकूलित प्रविधि (Adapted Technology) को प्रयोग
६	सीप	औपचारिक रूपमा प्राप्त गरिएका सीप, प्रायः बाह्य सीप	प्रणाली भन्दा बाहिरको सीप
७	बजार	संरक्षित बजार (Protected Market)	नियमन भन्दा बाहिर रहेको (Unregulated) र प्रतिस्पर्धीबजार (Competitive Market)

स्रोत: ILO, १९७२, Employment, Income and Equality: A Strategy for Increasing Productive Employment in Kenya.

अनौपचारिक क्षेत्र: परिभाषा

सन् १९९३ मा श्रम तथ्याङ्कशास्त्रीहरूको पन्ध्रौं अन्तराष्ट्रिय सम्मेलन (Fifteenth International Conference of Labor Statisticians -15th ICLS) ले अनौपचारिक क्षेत्रको अन्तराष्ट्रिय तथ्याङ्किय परिभाषालाई अंगिकार गरेको थियो । 15th ICLS अनुसार “अनौपचारिक क्षेत्रले वस्तु तथा सेवाको उत्पादनमा संलग्न ती इकाईहरूलाई समेट्दछ, जसको प्राथमिक उद्देश्य सो कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरूको लागि रोजगारी र आय सृजना गर्ने रहेको हुन्छ । यस्ता इकाईहरू खासगरी

न्यून स्तरको संगठन संरचना भएका, उत्पादनका साधनहरू - श्रम र पूँजी बीच बिना कुनै विभाजन वा न्यून विभाजनको स्थितिमासंचालन भएका सानो आकारका हुन्छन् । श्रम सम्बन्ध औपचारिक प्रत्याभूति सहितको करार सम्झौतामा आधारित नभई नातागोता वा व्यक्तिगत र सामाजिक सम्बन्धमा आधारित अनियमित वा आकस्मिक रोजगारीको अवस्था रहन्छ ।”

15th ICLS ले अनौपचारिक क्षेत्रलाई SNA १९९३ का पाँचवटा संस्थागत क्षेत्रहरू मध्ये घरपरिवार क्षेत्रको उप-क्षेत्रको रूपमा परिभाषित गरेको छ । अर्थात् अनौपचारिक क्षेत्रका प्रतिष्ठानहरूलाई^१ घरपरिवारहरूको स्वामित्वमा रहेका असंगठित प्रतिष्ठानहरूको उप-समूह (A Subset of Household Unincorporated Enterprises) को रूपमा परिभाषित गरिएको छ । यी प्रतिष्ठानहरू निजी रूपमा एउटा परिवारको एकल सदस्य वा सोही परिवारका धेरै सदस्यहरू वा धेरै परिवारका सदस्यहरूको साझेदारी र सहकार्यमा गठन भएका हुन सक्दछन् । यस्ता प्रतिष्ठानहरू कानूनले नियमन गर्ने गरी स्वतन्त्र रूपमा अलग्गै निकायको रूपमा गठन भएका हुदैनन् । साथै, यस्ता प्रतिष्ठानहरूले आर्थिक कारोबारहरूको पूर्ण लेखा पनि राखेका हुदैनन् । जसले गर्दा कुनै प्रतिष्ठान धनीद्वारा गरिने विभिन्न क्रियाकलापहरू मध्ये उत्पादनका क्रियाकलापहरू कुन-कुन हुन् भनी छुट्याउन सकिदैन, साथै प्रतिष्ठान र प्रतिष्ठान धनीबीच हुने आय र पूँजीको प्रवाह पनि छुट्याउन सकिदैन । समग्रमा भन्नु पर्दा,

अनौपचारिक क्षेत्रले घरपरिवारको स्वामित्वमा रहेका, छुट्टै कानुनी अस्तित्व नभएका र आर्थिक कारोबारहरूको पूर्ण लेखा (सम्पत्ति र दायित्वको वासलात समेत) नभएका उत्पादनका एकाईहरूको उपसमूहलाई जनाउँदछ ।

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा, 15th ICLS ले उत्पादन क्रियाकलापहरूमा संलग्न प्रतिष्ठानहरूको विशेषताहरूको आधारमा अनौपचारिक क्षेत्रलाई परिभाषित गरेको छ । खासगरी, प्रतिष्ठानका तीन मुख्य विशेषताहरू - कानुनी हैसियत, स्वामित्वको प्रकार, र आर्थिक कारोबारहरूको पूर्ण लेखा भए/नभएको आधारमा अनौपचारिक क्षेत्रलाई परिभाषित गरेको पाईन्छ ।

अनौपचारिक क्षेत्रका प्रतिष्ठानहरू भन्नाले दुई किसिमका प्रतिष्ठानहरूलाई जनाउँदछ । पहिलो, पारिश्रमिक दिने गरी नियमित रूपमा कुनै कामदार नराखी कुनै व्यक्तिले एकल रूपमा वा पारिश्रमिक नपाउने परिवारका सदस्यहरूको सहयोगमा अथवा अन्य परिवारका सदस्यहरूसँगको साझेदारीमा आफ्नै लागी गठन र संचालन गरेका अनौपचारिक प्रतिष्ठानहरू (Informal Own-account Enterprises) र दोस्रो, पारिश्रमिक दिने गरी नियमित रूपमा एक वा एक भन्दा बढी कामदारहरू राखी एकल रूपमा वा परिवारका सदस्यहरूको सहयोगमा वा अन्य परिवारका सदस्यहरूको साझेदारीमा गठन र संचालन गरिएका अनौपचारिक रोजगारदाताहरूका प्रतिष्ठानहरू (Enterprises of Informal Employers) लाई नै समग्रमा अनौपचारिक क्षेत्रका प्रतिष्ठानहरू भनिन्छ ।

अनौपचारिक क्षेत्रमा रोजगारी (Employment in the Informal Sector): परिभाषा

15th ICLS अनुसार अनौपचारिक क्षेत्रका प्रतिष्ठानहरूमा रहेका सबै कामदारहरू अनौपचारिक क्षेत्रमा रहेको रोजगारी अन्तर्गत पर्दछन्। अर्थात्, तोकिएको सन्दर्भ अवधिमा कम्तिमा एउटा अनौपचारिक क्षेत्रको प्रतिष्ठानमा रोजगार रहेका व्यक्तिहरूको कुल सङ्ख्यालाई अनौपचारिक क्षेत्रमा रहेको रोजगारी भनिन्छ। यस सन्दर्भमा व्यक्तिहरूले गरेको कामलाई उनीहरूको रोजगारीको अवस्था (Status of Employment) सँग जोडेर हेरिदैन र सो काम उनीहरूको लागी मुख्य वा द्वितीय जे भएपनि त्यसलाई कामकै रूपमा मानिन्छ।

अनौपचारिक अर्थतन्त्र: अवधारणा र परिभाषा

सन् २००२ मा भएको अन्तराष्ट्रिय श्रम सम्मेलन (International Labor Conference- ILC) मा “कानुनी वा व्यवहारिक रूपले औपचारिक प्रावधानहरूभित्र नपरेका वा थोरै मात्र परेका कामदारहरू र आर्थिक इकाईहरूले गर्ने सबै आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई” अनौपचारिक अर्थतन्त्रको रूपमा व्याख्या गरिएको थियो। यहाँ, औपचारिक प्रावधानहरू भन्नाले देशको श्रम र सामाजिक सुरक्षाका साथै व्यापार-व्यवसाय सम्बन्धी ऐन, कानून र कामदारहरूको राज्यप्रतिको वित्तिय दायित्व जस्ता व्यवस्थाहरूलाई जनाउँदछ। प्रतिष्ठानहरूको हकमा यो अवधारणाले प्रतिष्ठानको कानुनी र प्रशासनिक हैसियतसँग जोडिएका अधिकार र दायित्वका विषयहरूलाई समेट्दछ भने कामदारहरूको हकमा यसले श्रम र

सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी ऐन, कानुनमा अनुबन्धित हुनु जस्ता श्रम सम्बन्धका विषयहरूलाई समेट्दछ ।

अनौपचारिक अर्थतन्त्रको अवधारणाले अनौपचारिकताका सबै सान्दर्भिक तत्वहरूलाई समेट्ने प्रयास गरेको छ । यसले उत्पादनका सम्बन्धहरू र रोजगारीका सम्बन्धहरू दुबै पक्षलाई समेटेकोले अनौपचारिक क्षेत्रको अवधारणा भन्दा यसले बृहद अर्थ राख्दछ । अनौपचारिक क्षेत्र र अनौपचारिक क्षेत्रमा रोजगारी - यी दुबै अवधारणाहरूलाई अनौपचारिक अर्थतन्त्रले समेट्नुका साथै सबै प्रकारका प्रतिष्ठानहरूमा रहेका अनौपचारिक रोजगारीहरू पनि यस क्षेत्र भित्र पर्दछन् ।

अनौपचारिक रोजगारी (Informal Employment): अवधारणा र परिभाषा

ILO द्वारा तयार पारिएको प्रतिवेदन “Decent Work and the Informal Economy” मा अनौपचारिक अर्थतन्त्रमा रहेको रोजगारी (Employment in the Informal Economy) लाई देहायका रोजगारीहरूको समष्टिको रूपमा परिभाषित गरिएको छ:

- क) 15th ICLS ले परिभाषित गरेको अनौपचारिक क्षेत्रमा रहेको रोजगारी; र
- ख) अन्य प्रकृतिका अनौपचारिक रोजगारीहरू (अर्थात्, अनौपचारिक क्षेत्र भन्दा बाहिर रहेका अनौपचारिक रोजगारीहरू)

17th ICLS ले अनुमोदन गरेको वैचारिक ढाँचा (Conceptual Framework) ले प्रतिष्ठानमा आधारित अनौपचारिक क्षेत्रमा रहेको

रोजगारी (Enterprise-based Concept of Employment in Informal Sector) र काममा आधारित अनौपचारिक रोजगारी (Job-based Concept of Employment), यी दुबै अवधारणाहरूबीच सुसंगत ढङ्गले सम्बन्ध स्थापित गरेको छ।

अनौपचारिक अर्थतन्त्र सम्बन्धी तथ्याङ्कको महत्व

विश्वका धेरैजसो मुलुकहरूमा अनौपचारिक क्षेत्रले त्यहाँको अर्थतन्त्र र श्रमबजारमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ। खासगरी वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, आय आर्जन र रोजगारीको सृजनामा यस क्षेत्रले विशेष योगदान पुऱ्याएको हुन्छ। यसर्थ, अनौपचारिक अर्थतन्त्रको आकार र संरचनालाई मापन गर्न आवश्यक तथ्याङ्कको उत्पादन गर्नु निकै महत्वपूर्ण छ, जसलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ:

- अनौपचारिकबाट औपचारिक अर्थतन्त्रतर्फको संक्रमणलाई सहयोग पुऱ्याउने प्रभावकारी नीतको तर्जुमा, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कनको आधार तयार गर्न;
- रोजगारीको प्रवृत्ति चित्रण गर्नको लागी;
- आर्थिक वृद्धि र रोजगारीबीचको सम्बन्ध विश्लेषण गर्नको लागी;
- अनौपचारिक काम सम्बन्धी तथ्याङ्कको उपलब्धताले श्रमबजार, रोजगारीर सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी राष्ट्रिय नीतिहरूले सम्बोधन गर्नुपर्ने विषयवस्तुहरूको पहिचान हुनुका साथै प्रमाणमा आधारित नीतिको तर्जुमा हुने;

- रोजगारी सम्बन्धी विस्तृत तथ्याङ्कको अभावमा आर्थिक विकास सम्बन्धी नीतिहरूले यथार्थ रूपमा मर्यादित रोजगारीको अवस्था सृजना गर्ने र गरिबी निवारण गर्ने लक्ष्य हासिल गर्न सफल भए नभएको यकिन गर्न कठिन हुने;
- कुल गार्हस्थ उत्पादन (Gross Domestic Product - GDP) को सहि मापनको लागी अनौपचारिक आर्थिक क्रियाकलापहरूको तथ्याङ्क महत्वपूर्ण हुने;

दिगो विकास एजेण्डा २०३० मा पनि अनौपचारिकतालाई बुझ्ने र यसको मापन गर्ने विषयलाई महत्व दिईएको छ । जस्तै, दिगो विकास लक्ष्य ८ - मर्यादित काम र आर्थिक वृद्धि - अन्तर्गतको परिमाणात्मक लक्ष्य ८.३ मा लघु, साना र मझौला प्रतिष्ठानहरूको औपचारिककरण गर्ने लगायतका लक्ष्यहरू राखिएका छन् । त्यसैगरी, नेपालको पन्ध्रौं योजना (आ.व. २०७६/०७७-२०८०/०८१) मा पनि अनौपचारिकतालाई सार्वजनिक सदाचार, पारदर्शिता, र जवाफदेहिताको विषयसँग जोडि सन् २०१८/१९ मा दर्ता नभई संचालनमा रहेका (अनौपचारिक) प्रतिष्ठानहरूको अनुपात ४९.९ प्रतिशतबाट सन् २०२३/२४ सम्म १० प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य राखिएको छ । श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयले तयार पारेको रोजगारदाता र श्रमिकको सूचीकरण सम्बन्धी कार्यविधि, २०७५ मा पनि अनौपचारिक क्षेत्रका श्रमिकहरूको सूचीकरण गर्ने भनी उल्लेख गरिएको छ । यी कार्यहरूको लागी पनि अनौपचारिकता सम्बन्धी तथ्याङ्कको उपलब्धता अन्त्यन्तै आवश्यक रहेको छ ।

अनौपचारिक अर्थतन्त्र सम्बन्धी तथ्याङ्कका स्रोतहरू

सामान्यतया, अनौपचारिक क्षेत्रमा रोजगारी र अनौपचारिक रोजगारी सम्बन्धी तथ्याङ्कको उत्पादन श्रमशक्ति सर्वेक्षणहरूबाट गरिन्छन् । कतिपय देशहरूले घरपरिवारमा आधारित वा प्रतिष्ठानमा आधारित विशेष किसिमका अनौपचारिक क्षेत्र सर्वेक्षणहरू संचालन गरेर यस सम्बन्धी तथ्याङ्कको संकलन गरेको पाईन्छ । यसका साथै, बहुउद्देश्य घरपरिवार सर्वेक्षण, घरपरिवारको आम्दानी र खर्चको सर्वेक्षण, घरपरिवारका आर्थिक क्रियाकलापहरूको सर्वेक्षण, लघु तथा साना प्रतिष्ठानहरूको सर्वेक्षण जस्ता विभिन्न स्रोतहरूबाट पनि अनौपचारिक क्षेत्रसम्बन्धी तथ्याङ्कको उत्पादन गर्न सकिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा अनौपचारिक आर्थिक क्रियाकलापहरूसँग सम्बन्धित तथ्याङ्कका स्रोतहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्:

नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण (Nepal Labor Force Survey - NLFS)

अनौपचारिक क्षेत्रमा रोजगारी र अनौपचारिक रोजगारीसम्बन्धी तथ्याङ्कको मुख्य स्रोत केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले आवधिक रूपमा संचालन गर्ने नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण हो । यो घरपरिवारमा आधारित सर्वेक्षण (Household-based Survey) हो, जसको मुख्य उद्देश्य श्रमशक्तिमा रहेको जनशक्ति (Persons in Labor Force), श्रमशक्ति भन्दा बाहिर रहेको जनसङ्ख्या (Population Outside Labor Force), रोजगारी (Employment), बेरोजगारी (Unemployment), अर्धबेरोजगारी (Underemployment), र श्रमको अल्पउपयोग (Labor-underutilization) लगायतका श्रम तथ्याङ्कका आधारभूत विवरणहरू प्राप्त गर्नु हो । नेपालमा पहिलो पटक सन्

१९९८/९९ मा नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण सम्पन्न भएको थियो । सन् २००८ मा दोस्रो तथा सन् २०१७/१८ मा तेस्रो श्रमशक्ति सर्वेक्षण सम्पन्न गरिएका छन् । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले आवधिक रूपमा संचालन गर्ने यस किसिमको सर्वेक्षणबाट प्राप्त श्रम तथ्याङ्कमा एकरूपता, स्तरीयता एवं अन्तराष्ट्रियरूपमा तुलनायोग्य बनाउनका लागि श्रम तथ्याङ्कका अन्तराष्ट्रिय अवधारणा, परिभाषा, वर्गीकरण, र मापन विधिको प्रयोग गर्दछ ।

राष्ट्रिय आर्थिक गणना (National Economic Census)

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले सन् २०१८ मा पहिलो राष्ट्रिय आर्थिक गणना संचालन गरेको थियो । यो प्रतिष्ठानमा आधारितगणना (Establishment-based Census) हो । नेपालमा संचालन भएका सबै आर्थिक क्रियाकलापहरूको वर्गीकरण गर्ने उद्देश्यले तयार पारिएको नेपाल स्तरीय औद्योगिक वर्गीकरण (Nepal Standard Industrial Classification - NSIC)^२ मा उल्लिखित खण्ड A देखि U सम्मका आर्थिक क्रियाकलापहरूमध्ये खण्ड - O {सार्वजनिक प्रशासन र रक्षा;

---

^२नेपाल स्तरीय औद्योगिक वर्गीकरण (Nepal Standard Industrial Classification-NSIC) मूलतः अन्तराष्ट्रिय स्तरीय औद्योगिक वर्गीकरण (International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC) Revision-4) को अवधारणा तथा परिभाषामा आधारित छ । ISIC संयुक्त राष्ट्र संघले विकास गरेको समग्र उत्पादनमूलक आर्थिक क्रियाकलापहरूको वर्गीकरण हो । उत्पादनमूल आर्थिक क्रियाकलापहरूमा संलग्न सबै प्रतिष्ठानहरूलाई तिनीहरूले गर्ने आर्थिक क्रियाकलापहरूको आधारमा वर्गीकरण गर्ने उद्देश्यले ISIC तयार पारिएको हो । NSIC पनि ISIC Revision-4 को मुख्य संरचनालाई अवलम्बन गरी तयार पारिएको छ । ISIC मा उल्लेख भएअनुसार नै आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई खण्ड (Section), डिभिजन (Division) समूह (Group), र वर्ग (Class) गरी चार तहमा श्रेणीबद्ध विभाजन गरिएको छ । ISIC Revision-4 मा जस्तै NSIC मा पनि खण्ड A देखि U सम्म आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई वर्गीकरण गरिएको छ ।

अनिवार्य सामाजिक सुरक्षा (Public Administration and Defense; Compulsory Social Security)}, खण्ड - T {रोजगारदाताका रूपमा घरपरिवारका क्रियाकलापहरू; आफ्नो उपभोगका लागी छुट्याउन नसकिने वस्तु तथा सेवाहरूको उत्पादन गर्ने क्रियाकलापहरू (Activities of Households as Employers; Undifferentiated Goods and Services Producing Activities of Households for Own Use)}, र खण्ड-U {बाह्य संघ संस्था एवं यसका अंगहरूका क्रियाकलापहरू (Activities of Extra-territorial Organizations and Bodies)} बाहेक गैर-कृषि आर्थिक क्रियाकलापहरूमा संलग्न सबै प्रतिष्ठानहरू र दर्ता भई संचालनमा रहेका कृषि, वन र माछापालन सम्बन्धी क्रियाकलापहरू गर्ने सबै प्रतिष्ठानहरूलाई गणना गरिएको थियो । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले राष्ट्रिय आर्थिक गणना, २०७५ को नतिजाको आधारमा नेपालमा अनौपचारिक क्षेत्रको अवस्थालाई उजागर गर्ने एक विश्लेषणात्मक प्रतिवेदन पनि प्रकाशन गरेको छ । यस प्रतिवेदनमा दर्ता नभई संचालनमा रहेका सबै गैर-कृषि आर्थिक क्रियाकलापहरू गर्ने आर्थिक इकाईहरूलाई अनौपचारिक प्रतिष्ठानहरूको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । यस प्रतिवेदनमा दर्ता नभई संचालनमा रहेका प्रतिष्ठानहरूको कुल सङ्ख्या, संलग्न जनशक्ति, मुख्य आर्थिक क्रियाकलापहरू, सडक व्यापार (Street-Business) लगायत विभिन्न पक्षहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

राष्ट्रिय जनगणना (National Population Census)

बि.स. १९६८ साल देखि केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले प्रत्येक दश वर्षमा जनगणना संचालन गर्दै आएको छ । राष्ट्रिय जनगणना

२०७८ नेपालको बाह्रौँ जनगणना हो । आर्थिक क्रियाकलाप र रोजगारी सम्बन्धी केही विवरणहरू जनगणनामा पनि संकलन गरिन्छ । आर्थिक रूपले सक्रिय जनसङ्ख्या (Economically-Active Population) र रोजगारीको अवस्था (Status of Employment)-रोजगारदाता (Employer), कर्मचारी (Employee), स्वरोगार (Own-account Worker), बिना तलब सहयोगीको रूपमा काम गर्ने परिवारको सदस्य (Unpaid Family Worker), सानास्तरका गैर-कृषि व्यवसायमा संलग्न घरपरिवारहरू (Households Involved in Small Scale Non-Agriculture Business) को विवरण जनगणनाबाट प्राप्त हुन्छ ।

यसका अतिरिक्त, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले आवधिक रूपमा संचालन गर्ने नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, र औद्योगिक सर्वेक्षणबाट पनि अनौपचारिक आर्थिक क्रियाकलापहरूसम्बन्धी केही तथ्याङ्क प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

अन्तरराष्ट्रिय श्रम संगठन (International Labor Organization - ILO)

अन्तरराष्ट्रिय श्रम संगठनले श्रम तथ्याङ्क सम्बन्धी अन्तरराष्ट्रिय अवधारणा, परिभाषा, मानक, विधि, निर्देशिका आदिको विकास गर्ने, विभिन्न देशहरूको आधिकारिक स्रोतहरूबाट तथ्याङ्कको संकलन गर्ने र त्यसको वितरण गर्ने आदि कामहरू गर्दै आएको छ ।

श्रम तथ्याङ्क सम्बन्धी ILO को डाटाबेस ILOSTAT मा अनौपचारिकता सम्बन्धी विभिन्न सूचकहरू, जस्तै कुल रोजगारीमा

अनौपचारिक रोजगारीको हिस्सा, र औपचारिक क्षेत्र भन्दा बाहिर रहेको रोजगारीको हिस्सा, जस्ता तथ्याङ्क प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

अनौपचारिक अर्थतन्त्रका सूचकहरू

यस भागमा अनौपचारिक अर्थतन्त्रका विभिन्न आयामहरू - अनौपचारिक आर्थिक इकाईहरू वा लघु प्रतिष्ठानहरू, वस्तु तथा सेवा उत्पादनका अनौपचारिक क्रियाकलापहरू, र अनौपचारिक रोजगारीमा रहेका कामदारहरूसँग सम्बन्धित केही सूचकहरूको बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

बक्स १९.१: अनौपचारिक आर्थिक प्रतिष्ठानहरूको सङ्ख्या र प्रतिशत (Number and Share of Informal Sector Enterprises)

विवरण	ब्याख्या
मापन:	अनौपचारिक क्षेत्रका प्रतिष्ठानहरूको संख्या र अर्थतन्त्रमा यसको हिस्सा मापन गर्दछ ।
महत्त्व:	अर्थतन्त्रमा अनौपचारिक क्षेत्रको योगदान मापन गर्न साहयक सुचना प्राप्त हुन्छ ।
मापन इकाई :	संख्या, प्रतिशत
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	यो सुचनाको लागि आवश्यक तथ्याङ्क राष्ट्रिय आर्थिक गणनाबाट प्राप्त गरिने भएकोले गणनामा उल्लेखित सम्बन्धीत संर्दभहरूमा पनि ध्यान दिनु पर्दछ ।
मापढण्ड:	यो सुचकको कुनै खास मापढण्ड हुदैन । तुलनात्मक अध्ययनको निमित्त प्रयोग गरिन्छ ।
खण्डीकृत:	राष्ट्रिय
प्रकाशन आवृत्ति:	आवधिक
प्रकाशनगर्ने निकाय:	केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	www.cbs.gov.np

बक्स १९.२: अनौपचारिक क्षेत्रमा रोजगार रहेका कामदारहरूको सङ्ख्या र प्रतिशत (Number and Share of Workers Employed in the Informal Sector)

विवरण	ब्याख्या
मापन:	अनौपचारिक क्षेत्रका प्रतिष्ठानहरूमा कार्यरत कामदारहरूको कुल सङ्ख्या र कुल रोजगारीमा यसको योगदान ।
महत्व:	रोजगारीमा अनौपचारिक क्षेत्रको योगदानलाई दर्शाउँछ ।
मापन इकाइ :	संख्या प्रतिशत
ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	यो सुचनाको लागि आवश्यक तथ्याङ्क नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षणबाट प्राप्त गरिने भएकोले सर्वेक्षण उल्लेखित सम्बन्धीत संर्दभ पनि ध्यान दिनु पर्दछ ।
मापढण्ड:	यो सुचनको कुनै खास मापढण्ड हुदैन । तुलनात्मक अध्ययनको निमित्त प्रयोग गरिन्छ ।
खण्डीकृत:	राष्ट्रिय
प्रकाशन आवृति:	आवधिक
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग
वेभसाइट:	www.cbs.gov.np

बक्स १९.३: अनौपचारिक रोजगारीमा रहेका कामदारहरूको सङ्ख्या र प्रतिशत (Number and Share of Workers in Informal Employment)

विवरण	ब्याख्या
मापन:	अनौपचारिक रोजगारीलाई परिभाषित गर्ने क्रममा आर्थिक इकाईहरूका तीनवटै क्षेत्रहरू - औपचारिक क्षेत्र, अनौपचारिक क्षेत्र, र घरपरिवारहरूको क्षेत्रमा अनौपचारिक कामहरू हुन सक्ने कुरा प्रष्ट भै सकेको छ । तसर्थ, अनौपचारिक रोजगारीले अनौपचारिक क्षेत्रमा रहेको रोजगारी र अनौपचारिक क्षेत्रभन्दा बाहिर रहेको अनौपचारिक रोजगारीको आकारलाई मापन गर्दछ ।
महत्व:	अर्थतन्त्रमा विद्यमान् अनौपचारिक कामहरूको अवस्था र गुणस्तर यकिन गर्न । अर्थतन्त्रमा सबै कामदारहरूको योगदानको पूर्ण मूल्याङ्कनको लागि अनौपचारिक रोजगारीको तथ्याङ्क अपरिहार्य रहेको छ ।
मापन इकाइ :	संख्या प्रतिशत

ध्यान दिनुपर्ने कुरा:	यो सुचनाको लागि आवश्यक तथ्याङ्क नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षणबाट प्राप्त गरिने भएकोले सर्वेक्षण उल्लेखित सम्बन्धीत संर्दभ पनि ध्यान दिनु पर्दछ ।
मापदण्ड:	यो सुचनको कुनै खास मापदण्ड हुदैन । तुलनात्मक अध्ययनको निमित्त प्रयोग गरिन्छ ।
खण्डीकृत:	राष्ट्रिय
प्रकाशन आवृत्ति:	आवधिक
प्रकाशन गर्ने निकाय:	केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग
वेबसाइट:	www.cbs.gov.np

दिगो विकासका लक्ष्यहरू (Sustainable Development Goals) मा समावेश गरिएका अनौपचारिकता सम्बन्धी सूचकहरू

सूचकहरू	नेपालको अवस्था र लक्ष्य	
	सन् २०१५	सन् २०३०
१.३.१ सामाजिक सुरक्षण प्रणालीहरूद्वारा समेटिएका जनसङ्ख्याको अनुपात -लिङ्ग, बालबालिका, बेरोजगार व्यक्तिहरू, ज्येष्ठ नागरिकहरू, अपाङ्गता भएका, गर्भवती महिला, शिशु, कार्यस्थलमा लागेको चोटपटक र गरीब तथा संकटग्रस्त/कमजोर वर्गअनुसार (Proportion of Population Covered by Social Protection Floors/Systems, by sex, Distinguishing Children, Unemployed Persons, Older Persons, Persons with Disabilities, Pregnant Women, Newborns, Work-injury Victims and the Poor and the Vulnerable)	८.१	८०
८.३.१ लिङ्गअनुसार गैरकृषि रोजगारीमा अनौपचारिक रोजगारीको अनुपात (Proportion of Informal Employment in Non-Agriculture Employment, by Sex)	७०	१०
५.४.१ लिङ्ग, उमेर र ठाँउअनुसार पारिश्रमिकबिना गरिने घरेलु कामकाज र हेरचाहसम्बन्धी काममा खर्च गरिएको समयको अनुपात (Proportion of time Spent on Unpaid Domestic and Care Work, by Sex, Age and Location)		
१.महिलाले घरायसी काममा खर्चेको औसत समय/घण्टामा	१४	६

नेपालको अनौपचारिक अर्थतन्त्र: एक तथ्याङ्किय झलक

यस खण्डमा मुख्यतया: राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ र नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण २०७४/७५ को नतिजामा आधारित रहेर नेपालको सन्दर्भमा माथि उल्लिखित अनौपचारिक अर्थतन्त्रका सूचकहरूको बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

अनौपचारिक क्षेत्रका प्रतिष्ठानहरू (Informal Sector Enterprises)

अनौपचारिक क्षेत्रमा रहेका आर्थिक इकाईहरू सम्बन्धी तथ्याङ्कको मुख्य स्रोत राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ हो । यस गणनामा सम्बन्धित निकायमा दर्ता नभई संचालनमा रहेका प्रतिष्ठानहरूलाई अनौपचारिक प्रतिष्ठानको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । यस गणना अनुसार नेपालमा जम्मा ९,२३,३५६ वटा प्रतिष्ठानहरू रहेका छन्, जसमा ३२,२८,४५७ जना व्यक्तिहरू संलग्न^३ रहेका छन् । कुल प्रतिष्ठानहरूमध्ये ४,६०,४२२ वटा, अर्थात् ४९.९ प्रतिशत प्रतिष्ठानहरू दर्ता नभई संचालनमा रहेका छन् । दर्ता नभई संचालनमा रहेका प्रतिष्ठानहरूमा संलग्न व्यक्तिहरूको सङ्ख्या भने ८,३२,९८७ (२५.८ प्रतिशत) रहेको छ ।

---

^३संलग्न व्यक्तिहरू भन्नाले प्रतिष्ठान मालिकहरू, बिना पारिश्रमिक काम गर्ने परिवारका सदस्यहरू, व्यवस्थापकहरू (पारिश्रमिक नपाउने व्यवस्थापकहरू बाहेक), नियमित कर्मचारीहरू (६ महिना वा सो भन्दा बढी समय नियमित रूपमा काम गरेका कर्मचारीहरू), र नियमित कर्मचारी बाहेकका अस्थायी कर्मचारीहरू बुझिन्छ ।

तालिका: १९.२: दर्ताको अवस्था अनुसार प्रतिष्ठानको सङ्ख्या र संलग्न जनशक्ति

दर्ताको अवस्था	प्रतिष्ठानको सङ्ख्या	संलग्न जनशक्ति	प्रतिशतमा	
			प्रतिष्ठान	संलग्न जनशक्ति
दर्ता भएको	४६२,६०५	२,३९४,०९७	५०.१	७४.२
दर्ता नभएको	४६०,४२२	८३२,१८७	४९.९	२५.८
नखुलाईएको	३२९	२,१७३	०.०४	०.१
जम्मा	९,२३,३५६	३२,२८,४५७	१००	१००

स्रोत: राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

क्षेत्रअनुसार प्रतिष्ठानहरूको वितरणको अवस्थालाई हेर्दा थोक तथा खुद्रा व्यापार क्षेत्रमा सबैभन्दा धेरै प्रतिष्ठानहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । थोक तथा व्यापार क्षेत्रमा ४,९८,०६९ वटा प्रतिष्ठानहरू अर्थात् कुल सङ्ख्याको ५३.९ प्रतिशत रहेको र त्यसमा संलग्न व्यक्तहरूको सङ्ख्या ९,८८,३४६ छन्, जुन कुल सङ्ख्याको ३०.६ प्रतिशत हो । यसबाहेक, आवास तथा भोजन सम्बन्धी क्रियाकलापहरू (१४.१ प्रतिशत), र औद्योगिक उत्पादन (Manufacturing, ११.३ प्रतिशत) जस्ता क्षेत्रहरूमा पनि अरु क्षेत्रहरूको तुलनामा बढी प्रतिष्ठानहरू क्रियाशील छन् । त्यसैगरी, दर्ता नभई संचालनमा रहेका धेरै प्रतिष्ठानहरू भएका औद्योगिक क्षेत्रहरू आवास तथा भोजन सम्बन्धी क्रियाकलापहरू (६३.३ प्रतिशत), थोक तथा खुद्रा व्यापार (५६.० प्रतिशत), अन्य सेवा प्रदान गर्ने क्रियाकलापहरू (५२.७ प्रतिशत), र औद्योगिक उत्पादनको क्षेत्र (५१.४ प्रतिशत) रहेको छ । यस गणनाले संलग्न जनशक्तिको आकारको आधारमा प्रतिष्ठानहरूलाई लघु (१-९ जना व्यक्तिहरू), साना (१०-४९ जना व्यक्तिहरू), मझौला (५०-९९ जना व्यक्तिहरू), र ठूला (१०० र सो

भन्दा बढी व्यक्तिहरू) गरी पाँच समूहमा विभाजन गरी नेपालमा संचालित प्रतिष्ठानहरूको अवस्थाको विश्लेषण गरेको छ। यसअनुसार, दर्ता नभई संचालनमा रहेका कुल ४,६०,४२२ प्रतिष्ठानहरू मध्ये ९९.८ प्रतिशत प्रतिष्ठानहरू लघु प्रतिष्ठान रहेका छन्। श

सडक व्यवसाय (Street Business)

यस गणनामा सडक व्यवसायको (Street Business) पनि तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो। सडक व्यवसाय भन्नाले स्थायी भवन वा संरचना नभएको तर कुनै निश्चित स्थान वा घुम्ती पसलबाट वस्तु तथा सेवाको उत्पादन वा बिक्री कार्य गर्ने व्यवसाय बुझिन्छ। नेपालमा यस्ता प्रतिष्ठानहरूको सङ्ख्या ३४,९०९ (३.७ प्रतिशत) रहेको छ भने सडक व्यवसायमा संलग्न व्यक्तिहरूको सङ्ख्या ४५,३३० (९.४ प्रतिशत) रहेको छ।

अनौपचारिक क्षेत्रमा रोजगारी (Employment in Informal Sector)

नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण २०७४/७५ अनुसार नेपालमा १५ वर्ष वा सोभन्दा बढी उमेर समूहका जनसङ्ख्या २,०७,४४,००० रहेको छ। जसमध्ये ७०,८६,००० जनसङ्ख्या रोजगार छन्। ७०,८६,००० रोजगार जनसङ्ख्या मध्ये ४४,९९,००० व्यक्ति अर्थात् ६२.२ प्रतिशत अनौपचारिक क्षेत्रमा रोजगार छन् भने २६,७५,००० जनसङ्ख्या (३७.८ प्रतिशत) औपचारिक क्षेत्रमा रोजगार छन्। अनौपचारिक गैर-कृषि क्षेत्रमा सबैभन्दा धेरै रोजगारी (कुल रोजगारीको ४९.० प्रतिशत) रहेको छ भने गैर-कृषि औपचारिक क्षेत्र दोस्रो ठूलो रोजगारीको क्षेत्र (कुल रोजगारीको ३६.५ प्रतिशत) रहेको छ। त्यसैगरी, अनौपचारिक क्षेत्रमा रोजगार

व्यक्तिहरू मध्ये महिला र पुरुषको जनसङ्ख्या क्रमशः ६६.५ र ५९.७ प्रतिशत रहेको छ । तथ्याङ्क अनुसार पुरुषहरू गैर-कृषि अनौपचारिक क्षेत्रका कामहरूमा सबैभन्दा बढी संलग्न (४५.८ प्रतिशत) छन् भने दोस्रोमा गैर-कृषि औपचारिक क्षेत्रका कामहरूमा उनीहरूको सहभागिता बढी छ (३९.० प्रतिशत) । महिलाहरूको सन्दर्भमा औपचारिक गैर-कृषि क्षेत्र, अनौपचारिक गैर-कृषि क्षेत्र, र अनौपचारिक कृषि क्षेत्रमा उनीहरूको सहभागिता बढी छ (क्रमशः ३२.३ प्रतिशत, ३२.९ प्रतिशत, ३१.८ प्रतिशत) ।

तालिका १९.३: क्षेत्र अनुसार रोजगारी (Employment by Sector)

रोजगारीको क्षेत्र	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा
	हजार			प्रतिशत		
जम्मा	४४४६	२६४०	७०८६	१००	१००	१००
औपचारिक	१७९२	८८४	२६७६	४०.३	३३.५	३७.८
कृषि	५८	३२	९०	१.३	१.२	१.३
गैर-कृषि	१७३४	८५२	२५८६	३९.०	३२.३	३६.५
अनौपचारिक	२६५५	१७५६	४४११	५९.७	६६.५	६२.२
कृषि	५९५	८३९	१४३४	१३.४	३१.८	२०.२
गैर-कृषि	२०३५	८६९	२९०४	४५.८	३२.९	४१.०
घरपरिवार	२५	४८	७३	०.६	१.८	१.०

स्रोत: नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २०७४/७५

उमेर समूह र क्षेत्र अनुसार रोजगारीको अवस्थालाई हेर्दा २५-३४ वर्षका उमेर समूह बाहेक सबै उमेर समूहका लागी अनौपचारिक गैर-कृषि क्षेत्र रोजगारी प्रदान गर्ने सबैभन्दा ठूलो क्षेत्रको रूपमा रहेको छ । त्यसैगरी, शैक्षिकस्तर र क्षेत्र अनुसार रोजगारीको अवस्थालाई विश्लेषण गर्ने हो भने आधारभूत तह भन्दा मूनीको

शैक्षिक स्तर भएका रोजगार श्रमशक्तिहरू मध्ये ७२.३ प्रतिशत अनौपचारिक क्षेत्रमा रोजगार छन्; माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा हासिल गरेका रोजगार व्यक्तिहरू मध्ये ७६.१ प्रतिशत औपचारिक क्षेत्रमा रोजगार छन् भने तृतीयक शिक्षा (Tertiary Education) हासिल गरेका रोजगार व्यक्तिहरू मध्ये ९१.६ प्रतिशत औपचारिक क्षेत्रमा रोजगार छन्।

पेशाअनुसार रोजगारीको क्षेत्रगत अवस्था हेर्ने हो भने व्यवस्थापक, पेशाकर्मी, टेक्नीसियन, सहायक कर्मचारी, सेवा दिने वा बिक्रीकार्यमा संलग्न कर्मचारी, मेसिन चलाउने कामदार जस्ता सीपयुक्त पेशामा संलग्न व्यक्तिहरूमध्ये अधिकांश औपचारिक गैर-कृषि क्षेत्रमा कार्यरत छन्।

औपचारिक र अनौपचारिक रोजगारी (Formal and Informal Employment)

नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण २०७४/७५ मा 17th ICLS ले अनुमोदन गरेको अनौपचारिक रोजगारीको परिभाषालाई नै प्रयोग गरिएको छ । यस परिभाषाअनुसार अनौपचारिक रोजगारी भनेको औपचारिक क्षेत्रका प्रतिष्ठानहरू, अनौपचारिक क्षेत्रका प्रतिष्ठानहरू, वा घरपरिवार लगायत आर्थिक इकाईका जुनसुकै क्षेत्रमा रहेको सबै अनौपचारिक कामहरूको कुल सङ्ख्या हो ।

नेपालमा कुल रोजगारी (७०,८६,०००) मा अनौपचारिक रोजगारीको हिस्सा ८४.६ प्रतिशत रहेको छ । शहरी क्षेत्रको (८१.८ प्रतिशत) तुलनामा ग्रामीण क्षेत्रमा (९०.९ प्रतिशत) अनौपचारिक रोजगारी बढी रहेको पाईन्छ । सबै प्रदेशहरूमा अनौपचारिक रोजगारी व्याप्त रहेको

छ । नेपालका सातवटै प्रदेशहरूमा त्यहाँको कुल रोजगारीमा अनौपचारिक रोजगारीको हिस्सा ८० प्रतिशत भन्दा माथि छ भने मधेश प्रदेशमा अनौपचारिक रोजगारीको हिस्सा झन् धेरै (९१.९ प्रतिशत) रहेको छ ।

उमेर समूहअनुसार अनौपचारिक रोजगारीको अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा १५-२४ वर्ष उमेर समूहका युवा जनशक्तिहरू र ६५ वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरका वृद्ध जनशक्तिहरू बढी सङ्ख्यामा (क्रमशः ९४.४ र ९१.० प्रतिशत) अनौपचारिक रोजगारीमा रहेको पाईन्छ । अनौपचारिक रोजगारीमा लैङ्गिक असमानता पनि देखिन्छ । अनौपचारिक रोजगारीमा महिलाको हिस्सा ९०.५ प्रतिशत रहेको छ भने पुरुषको हिस्सा ८१.१ प्रतिशत रहेको छ । अनौपचारिक रोजगारी क्षेत्र अनुसार औपचारिक र अनौपचारिक रोजगारीको अवस्थालाई हेर्दा औपचारिक क्षेत्रमा पनि अनौपचारिक रोजगारी नै व्याप्त रहेको छ । औपचारिक क्षेत्रमा रहेको कुल रोजगारी मध्ये ५९.२ प्रतिशत रोजगारी अनौपचारिक प्रकृतिको रहेको छ (तालिका) ।

तालिका १९.४: क्षेत्र अनुसार औपचारिक र अनौपचारिक रोजगारी

क्षेत्र	औपचारिक	अनौपचारिक	जम्मा	औपचारिक	अनौपचारिक	जम्मा
	रोजगारी	रोजगारी		रोजगारी	रोजगारी	
	हजारमा			प्रतिशतमा		
जम्मा	१०९३	५९९४	७०८६	१५.४	८४.६	१००
औपचारिक क्षेत्र	१०९३	१५८३	२६७५	४०.८	५९.२	१००
अनौपचारिक क्षेत्र	-	४४११	४४११	०	१००	१००

स्रोत: नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण २०७४/७५, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।

भाग ४

सार्वजनिक नीति सम्बन्धी सवाल

सार्वजनिक नीतिका सवालहरूमा तथ्याङ्कको प्रयोग र तथ्याङ्कको प्रयोगमा ध्यान दिनुपर्ने पक्ष

परिचय

शासन प्रणालीमा सार्वजनिक नीतिको महत्व पूर्ण स्थान रहेको हुन्छ । सरकारले राज्य संचालनका क्रममा विभिन्न उद्देश्यहरूले सार्वजनिक नीतिको निर्माण गर्छ । सरकारले मुलुकमा सुशासन कायम गर्नका लागि, देशलाई विकासको पथमा अगाडी बढाउनका लागि, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू पुरा गर्नका लागि सार्वजनिक नीतिहरूको निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्छ । सार्वजनिक नीतिको तर्जुमा एक जटिल प्रक्रिया हो । सार्वजनिक नीतिहरूको प्रमुख उद्देश्य जनहित नै हो, यसरी जनहितका लागि जारी गरिने सार्वजनिक नीतिहरू यथार्थपरक, वस्तुनिष्ठ र समय सान्दर्भिक हुनु जरुरी छ । यस्ता नीतिहरूलाई यथार्थपरक बनाउनका लागि तथ्याङ्कको ठूलो महत्व रहेको हुन्छ ।

सार्वजनिक नीतिको सर्वमान्य एउटै परिभाषा छैन । विभिन्न विद्वानहरूले विभिन्न ढंगले सार्वजनिक नीतिलाई परिभाषित गरेका छन् । Thomas R. Dye ले सरकारले सार्वजनिक हितका लागि के गर्ने र के नगर्ने भन्ने विषयमा गरेको छनौट नै सार्वजनिक नीति (Public Policy is Whatever Governments Choose to Do or Not to Do) हो भनेका छन् । यस्तै Robert Eyestone ले सरकार र यसको बाह्य वातावरणसँगको सम्बन्धलाई नै सार्वजनिक नीति (Public Policy is the Relationship of a Government Unit to its

Environment) भनेका छन् । ^१विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नै ढंगले सार्वजनिक नीतिको परिभाषा गरेता पनि शासन संचालनको क्रममा सरकारले तयार गरी कार्यान्वयनमा लगेको नीति नै सार्वजनिक नीति हो । सार्वजनिक नीति विगतको सिकाईबाट भविष्यमा सरकारले गर्ने कार्यहरूको एक पूर्वनिर्धारित दस्तावेज हो । सार्वजनिक नीतिहरू चलायमान हुन्छन् । समाजको आवश्यकता, चाहना र रुचीमा निरन्तर परिवर्तन भईरहने हुनाले सरकारबाट जारी गरिएका यस्ता नीतिहरूलाई समसामयिक बनाउन निरन्तर सुधार गर्नुपर्ने हुन्छ । मुलुकमा देखिएका आर्थिक, सामाजिक, वातावरणीय समस्याहरूको समाधान गर्ने प्रमुख दायित्व सरकारको हुन्छ र सरकारले यस्ता समस्याहरूको समाधानका लागि सार्वजनिक नीतिहरू जारी गरी कार्यान्वयनमा लैजान्छ । सार्वजनिक नीतिले सरकारको राज्य संचालनको दृष्टिकोण, व्यवहार, प्राथमिकता, लक्ष्य, आदीको बारेमा बताउँछन् ।

सार्वजनिक नीति तर्जुमा

सार्वजनिक नीति तर्जुमा एक जटिल विषय हो । सार्वजनिक नीति निर्माणमा विभिन्न निकायहरू संलग्न हुन्छन् । संसदले मुलतः राजनैतिक र कानूनी नीतिहरू निर्माण गर्छ भने मन्त्रिपरिषदले कार्यकारी नीतिहरू निर्माण गर्छ । सार्वजनिक नीतिले ३ वटा कुराहरूलाई मुख्य रूपमा समेटेको हुन्छ भन्ने मान्यता छः नीतिको

---

^१नवीनतम् प्रशासनिक दृष्टिकोण, श्यामकुमार भट्टराई, सोपान मासिक २०७६

प्रस्ताव वा सिफारिश, प्रस्तावित नीतिका लागि स्रोत साधन तथा संयन्त्र र नीति कार्यान्वयनका लागि सहयोग वा समर्थन । सार्वजनिक नीति तर्जुमा गर्दा उपलब्ध संबन्धित तथ्यांकको विश्लेषणमा विशेष ध्यान दिनुपर्छ । सार्वजनिक नीति निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्दा मुख्यतया निम्नानुसारका चरण पुरा गर्नुपर्छः^२

- समस्या वा मुद्दाको पहिचान
- नीति तर्जुमा
- नीति स्वीकृति
- नीति कार्यान्वयन
- नीति कार्यान्वयनको अनुगमन र मूल्याङ्कन

सार्वजनिक नीतिको सवालमा तथ्याङ्कको भूमिका

सार्वजनिक नीति निर्माण तथा कार्यान्वयनको हरेक चरणमा तथ्याङ्कको विशेष भूमिका रहेको हुन्छ । समाजमा के कस्ता आर्थिक, सामाजिक वा वातावरणीय समस्याहरू देखा परेका छन्, यस्ता समस्याका कारणहरू के के हुन् र यी समस्याहरूका समाधान के हुन सक्तछ भनी बुझ्नका लागि तथ्याङ्कले ठूलो सहयोग गर्दछ । समाजमा उत्पन्न समस्याको समाधानका लागि नयाँ नीति तर्जुमा गर्ने वा पुरानोमा संशोधन गर्ने, विकल्पहरू निर्धारण गर्दा, रणनीतिहरू तोक्दा तथ्याङ्कको प्रयोग गरिन्छ । यसैगरी समाजमा भएका अवसर तथा सबल पक्षहरू र दुर्बल तथा कमजोर पक्षहरूको बारेमा पनि

---

^२नवीनतम् प्रशासनिक दृष्टिकोण, श्यामकुमार भट्टराई, सोपान मासिक २०७६

तथ्याङ्कबाट नै बोध हुन्छ । यस्तै नीति स्वीकृती गर्ने समयमा नीतिको लक्ष्य निर्धारण गर्न, उपलब्धी मापनका सूचकहरू तयार गर्न, यसको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक स्रोत साधनको व्यवस्थापनका लागि तथ्याङ्कले सहयोग गर्छ । नीति निर्माण भई कार्यान्वयनमा लगे पछि यसको प्रभावकारिताको मापन निरन्तर गरिरहनु पर्छ । नीति स्वीकृत गर्दा तय गरेका लक्ष्यहरू प्राप्त भए नभएको, नीति कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या पहिचान गर्नका लागि तथ्याङ्कले मद्दत गर्छ । नयाँ निर्माण हुने नीति होस् वा पुराना नीतिको समिक्षा गर्दा होस् तथ्याङ्कको ठूलो महत्व रहेको हुन्छ । नीति कार्यान्वयनबाट प्राप्त उपलब्धीहरूको मापनका लागि, नीतिहरूको मूल्याङ्कनमा तथ्याङ्कको प्रयोग हुन्छ । सार्वजनिक नीतिहरूलाई वास्तविकतामा आधारित बनाउन मुलुकका उपलब्ध सामाजिक, आर्थिक र अन्य तथ्याङ्कहरूको प्रयोग गर्नुपर्छ । तथ्याङ्कले समाजको वास्तविक अवस्थाको बारेमा जानकारी दिने गर्दछ । उदाहरणका लागि नेपालमा गरिबी निवारण सम्बन्धी नीतिहरू तर्जुमा गर्दा नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण र बहुआयामिक गरिबी दर सम्बन्धी तथ्याङ्कहरूको प्रयोग गरिन्छ । यस्ता सर्वेक्षणहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा गरिबी सम्बन्धी नीति निर्माण गरिएको पाईन्छ । राष्ट्रिय जनसङ्ख्या नीति बनाउँदा राष्ट्रिय जनगणनाबाट उपलब्ध नतिजाको व्यापक मात्रामा प्रयोग गरिन्छ । जनसङ्ख्याको भौगोलिक वितरण, जनघनत्व, बसाइँसराइ, मृत्यु, कुल प्रजनन दर, जनसङ्ख्याको बनावट, साक्षरता जस्ता विवरणको आधारमा नै जनसङ्ख्या नीति र अन्य नीतिहरू तय गरिन्छ । राष्ट्रिय जनसङ्ख्या नीति, २०७१ मा

रहेको एक अंश यहाँ उदहारणको रूपमा बक्स २०.१ मा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी बक्स २०.२ मा राष्ट्रिय रोजगार नीति २०७१ को एउटा अंश प्रस्तुत गरिएको छ । यी उदहारणले नीति निर्माण गर्दा तथ्याङ्कको प्रयोग कसरी हुन्छ भन्ने बारेमा स्पष्ट पारेको छ ।

बक्स २०.१: राष्ट्रिय जनसङ्ख्या नीति, २०७१ को एक अंश

३. वर्तमान स्थिति

तुलनात्मकरूपमा जनसङ्ख्याको उच्च वृद्धिबन्ध, किशोरकिशोरी तथा युवावर्गको बाहुल्य, वृद्धवृद्धाको संख्यामा क्रमशः बढोत्तरी, भौगोलिक रूपमा जनसङ्ख्याको असमान वितरण आदि हाल नेपालको जनसङ्ख्याका मुख्य विशेषताहरू हुन् । वि.सं. १९६८ मा प्रथम पटक जनगणना हुँदा नेपालको जनसङ्ख्या ५६ लाख ३८ हजार भएकोमा वि.सं. २०६८ मा यो सङ्ख्या वृद्धि भएर करिब २ करोड ६५ लाख पुगेको छ । विगत तीन दशकको वृद्धिबन्धलाई नियाल्दा वि.सं. २०४८ सम्म वार्षिक वृद्धि २.०८ प्रतिशत थियो भने वि.सं. २०४८ देखि २०५८ सम्ममा २.२५ प्रतिशत र वि.सं. २०५८ देखि २०६८ सम्ममा वृद्धिबन्धमा कमी आई १.३५ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । वि.सं. २०६८ को जनगणनामा जनसङ्ख्या वृद्धिबन्धमा केही कमी आए तापनि सङ्ख्यात्मक हिसाबमा प्रत्येक वर्ष जनसङ्ख्या वृद्धि हुँदै गएको छ ।

तथ्याङ्कअनुसार वि.सं. २०६८ मा नेपालको कुल प्रजननबन्ध २.६ रहेको थियो । कुल जनसङ्ख्यामध्ये १४ वर्षसम्मका ३५ प्रतिशत, १० देखि १९ वर्षका किशोरकिशोरी २४ प्रतिशत, १५ देखि २४ वर्षका युवा २० प्रतिशत, १५ देखि ५९ वर्षका वयस्क ५७ प्रतिशत तथा ६० वर्षमाथिका जेष्ठ नागरिक ८.१ प्रतिशत रहेका थिए । जेष्ठ नागरिकको संख्या वि.सं. २०३८ मा ५.६ प्रतिशत मात्र रहेकोमा वि.सं. २०६८ मा ८.१ पुगेको देखिन्छ ।

जनसङ्ख्याको आकार परिवर्तनमा योगदान पुऱ्याउने कारक तत्वमध्ये प्रजनन सबै भन्दा महत्वपूर्ण हो । वि.सं. २०३० (सन् १९८०) को दशकमा यसको बन्ध प्रतिमहिला ६ सन्तानभन्दा बढी रहेकोमा वि.सं. २०६८ मा २.६ सन्तानका हाराहारीमा झरेको देखिन्छ । भौगोलिक हिसाबले उच्च हिमाली क्षेत्र तथा तराईमा यो बन्ध बढी देखिन्छ । अशिक्षित (३.७) र अति गरिब (४.१) समूहमा अत्यन्तै प्रजननबन्ध उच्च रहेको छ ।

जनसङ्ख्या परिवर्तनको बोनो कारक तत्व मृत्यु हो । वि.सं. २०६८ को तथ्याङ्कअनुसार औसत आयु ६६.६ वर्ष रहेको छ भने नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन, २०१४ का अनुसार औसत आयु ६८.८ वर्ष रहेको छ । सहस्राब्दी विकास लक्ष्य र आवधिक योजनाको लक्ष्य प्राप्तिका क्रममा नवजात शिशु मृत्युबन्ध स्थिर भए तापनि कुल मृत्युबन्धमा आएको सुधारले औसत आयुमा भने सकारात्मक प्रभाव पारेको छ । त्यसै गरी मातृ मृत्युबन्धमा समेत उल्लेखनीय सुधार आएको छ ।

स्रोत: <https://www.opmcm.gov.np/national-acts/>

बक्स २०.२: राष्ट्रिय रोजगार नीति २०७१ मा तथ्याङ्कको प्रयोगको एक उदहारण

३. वर्तमान स्थिति

- ३.१ गत दशकमा नेपालको अर्थतन्त्र औसतमा ४.१ प्रतिशतले मात्र वृद्धि भएको थियो। उत्पादनशील रोजगारी सिर्जना गर्नका लागि यो वृद्धि पर्याप्त थिएन। सामान्यतया आर्थिक वृद्धिका प्रमुख स्रोतहरूमा सेवा कृषि क्षेत्र नै थिए। औद्योगिक क्षेत्रले अपेक्षा गरेभन्दा कम उपलब्धि हासिल गरेको थियो।
- ३.२ विप्रेषणको बढ्दो आप्रवाह (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २९ प्रतिशत हिस्सा) को पृष्ठभूमि केलाउँदा नेपालको आर्थिक वृद्धिलाई घरायसी उपभोगले प्रभावित तुल्याएको देखिन्छ र यसले निर्यातको न्यून वृद्धिदरको नकारात्मक असरलाई सन्तुलनमा ल्याउन प्रमुख भूमिका खेलेको छ। स्थिर पूँजी निर्माण निकै कमजोर स्तरमा रहेको र वृद्धिका आधारमा यो केवल ६ प्रतिशत रहेको छ। सार्वजनिक क्षेत्रको स्थिर पूँजी निर्माण अत्यन्तै न्यून छ। राजनीतिक संक्रमण, चुनौतीपूर्ण नियमन र कानुनी संरचनाका साथै वित्तीय क्षेत्रको जोखिम, खासगरी देशभित्रका बैंकिङ क्षेत्रमा उत्पन्न कमजोरीका कारण पनि पूर्वाधार क्षेत्रअन्तर्गतको निजी लगानीमा बाधा पुगेको छ।
- ३.३ वि.सं. २०६९ मा कृषि क्षेत्रको योगदान कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब ३४.४ प्रतिशत रहने अनुमान गरिएको थियो, जबकी उद्योग र सेवा क्षेत्रको हिस्सा क्रमशः १४.४ र ५३.२ प्रतिशत रहेको थियो। तथापि, मुलुकको अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको हिस्सा घट्दोक्रममा रहेको भए पनि यही क्षेत्रले कुल श्रमशक्तिको करिब ७४ प्रतिशतलाई रोजगार प्रदान गरिरहेको छ, तर यसले श्रम उत्पादकत्वको कमजोर अवस्थालाई नै प्रतिबिम्बित गर्दछ।
- ३.४ आर्थिक वर्ष २०६९/७० मा कुल जनसंख्याको २३.८ प्रतिशत नेपाली गरिवीको रेखामुनि रहेका छन् (रु. १९,२६१ प्रति व्यक्ति प्रति वर्ष, जुन आर्थिक वर्ष २०५२/५३ मा रहेको ४१.८ प्रतिशतबाट घटेको हो)। असमानताको स्तरमा पनि कमी आएको छ: नेपालको खर्च-आधारित स्थिर गुणक अर्थात गिनी कोफिसिएन्ट (Gini Coefficient) सुधार भई २०६०/६१ बाट २०६७/६८ को बीचमा ४१ बाट ३५ मा झरेको छ^१।
- ३.५ गरिवीको स्तर र माथिदेखि तलसम्म फैलिएको विभेद (Vertical discrimination)मा विस्तारै कमी आए पनि समान तहमा हुने विभेद (Horizontal discrimination) अझै कायम छ। खासगरी, भौगोलिक क्षेत्र, सामाजिक समूह र महिलामा गरिवी र मानव विकास सूचकमा असमानता र विभेदहरू कायमै छन्। विभिन्न जाति र जातीय समूहहरूबीचको भिन्नता भौगोलिक क्षेत्रको विषयभन्दा बढी मात्रामा मुखरित भइरहेको छ। यसर्थ, यसले कुनै खास इलाका वा क्षेत्रभित्र पनि विशेष सामाजिक समूहलाई लक्षित गर्नु आवश्यक छ।

^१अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण २०७०/७१, पृष्ठ xxxc, काठमाण्डौं।

^२ केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण २०६५, सम्बन्धी प्रतिवेदन, काठमाण्डौं सीबीएस/युएनडीपी/आईएलओ।

^३ केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०६७/२०६८, तथ्याङ्क प्रतिवेदन, सम्करण १ र २।

स्रोत: <https://www.opmcm.gov.np/national-acts/>

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट सालबसाली रूपमा तयार गरिने राष्ट्रिय लेखा अनुमानबाट प्राप्त हुने समष्टिगत आर्थिक सूचकहरूको प्रयोग हरेक वर्षको आर्थिक सर्वेक्षण र बजेट तयारीमा उपयोग गरिन्छ। आर्थिक वर्षको बजेट तयार गर्दा तय गरिने आर्थिक वृद्धिको अनुमान यसकै आधारमा गरिन्छ। पहिले बनिसकेका नीतिलाई समेत यस्ता

समसामयिक नतिजाको आधारमा पुनरावलोकन वा समिक्षा गर्न सकिन्छ ।

विगतमा नीतिहरू निर्माण गर्दा वास्तविक तथ्याङ्कको प्रयोग नगरिकन मनोगत विश्लेषणको आधारमा गर्ने प्रचलन रहेको थियो । यस्ता नीतिहरू वास्तविक नभएकाले नीतिले अपेक्षा गरे अनुसारको नतिजा प्राप्त गर्न नसकी छिटो छिटो परिवर्तन गरिएका वा खारेज गरिएको पाईन्छ । यस प्रवृत्तिमा हाल धेरै सुधार आएको छ । सन् १९९० देखि अन्तरराष्ट्रिय रूपमा नै तथ्यमा आधारित नीति निर्माण (Evidence Based Decision Making) को अवधारणा शुरु भएको छ र यस अवधारणाले विकासशिल देशहरूमा राम्रो प्रभाव पारेको छ । यस सिद्धान्तले सार्वजनिक नीति निर्माण गर्दा पर्याप्त अनुसन्धान गर्नुपर्ने र नीति निर्माण गर्दा तथ्यको प्रयोगलाई बढाउन जोड दिएको छ । तथ्याङ्क पनि तथ्यको एक प्रमुख अवयव भएकाले यसको प्रयोग बढीरहेको छ ।

प्रशासन सुधार सुझाव समिति २०७० को प्रतिवेदन अनुसार नेपालमा सार्वजनिक नीति निर्माण गर्दा सही ढंगले आवश्यकता पहिचान हुन नसकेको, संस्थागत प्रयासको अभाव रहेको, कमजोर सूचना व्यवस्थापन रहेको, साधनस्रोतको अभाव रहेको, पारदर्शिताको कमि, प्राथमिकता निर्धारण वस्तुनिष्ठ हुन नसकेको, मुलुकको आवश्यकता भन्दा कसैको चासोमा निर्माण हुने गरेको जस्ता समस्याहरू

औल्याएको छ । ३यी औल्याईएका समस्याहरुको समाधानमा तथ्याङ्कको ठुलो भूमिका रहेको छ ।

तथ्याङ्कका प्रमुख स्रोतहरु

नेपालमा आधिकारिक तथ्याङ्क उत्पादनको कार्य मूलत केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले गर्दछ । यस बाहेक विभिन्न मन्त्रालय, विभाग तथा अन्य संघसंस्थाहरु समेत आधिकारिक तथ्याङ्क उत्पादनमा क्रियाशिल छन् । आधिकारिक तथ्याङ्क उत्पादनमा संलग्न निकायहरुले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय आवश्यकता अनुसार अन्तर्राष्ट्रिय विधि र पद्धति अनुसरण गरी विभिन्न गणना र सर्वेक्षणहरु समय समयमा संचालन गर्छन् । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले हरेक दश वर्षमा राष्ट्रिय जनगणना र राष्ट्रिय कृषिगणना सञ्चालन गर्दै आएको छ । यस्तै समय समयमा नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण, आर्थिक गणना, औद्योगिक गणना/सर्वेक्षण, जलवायु परिवर्तन सर्वेक्षण, आदि गर्दै आएको छ । साथै समष्टिगत आर्थिक सूचकहरु उपलब्ध गराउनका लागि सन् १९६१/६२ देखि राष्ट्रिय लेखा अनुमान गर्दै आएको छ । स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, कृषि तथा पशुपन्क्षी विकास मन्त्रालय, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय, नेपाल राष्ट्र बैङ्क तथ्याङ्क उत्पादन गर्ने अन्य प्रमुख निकायहरु हुन् । उल्लिखित बाहेक अन्य

---

^३नवीनतम् प्रशासनिक दृष्टिकोण, श्यामकुमार भट्टराई, सोपान मासिक २०७६

निकायहरूले समेत समय समयमा विभिन्न गणना तथा सर्वेक्षणहरू गर्दै आएका छन् । यस बाहेक प्रशासनिक अभिलेखहरूको विश्लेषणबाट समेत नियमित रूपमा तथ्याङ्क उत्पादन गरिँदै आएको छ । हाल विभिन्न निकायहरूले तयार गरेका व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Management Information System, MIS) बाट समेत नीति निर्माताहरूलाई आवश्यक तथ्याङ्कहरू उत्पादन हुँदै आएका छन् ।

तथ्याङ्कको प्रयोग

सार्वजनिक नीति निर्माण कार्यान्वयन र अनुगमनमा तथ्याङ्कको प्रयोग अपरिहार्य छ । हचुवाको भरमा बनाउने नीतिको विश्वसनीयता नहुने मात्रै होइन त्यस्ता नीति प्रभावकारी पनि हुँदैन । तथ्याङ्क बाट समर्थित नीति विश्वसनीय र प्रभावकारी पनि हुन्छ । त्यसैले नीति निर्माणमा तथ्याङ्कको प्रयोग बढ्दो छ । तर कति पय अबस्था चाहिएको जस्तो तयारी तथ्याङ्क उपलब्ध नहुन सक्छ । त्यस्तै कुनै सवालमा निष्कर्ष निकाल्न तुलना गर्नु पर्ने हुन्छ । त्यस्तो अवस्थामा तुलनायोग्य तथ्याङ्कको आवश्यकता पर्दछ । तुलनायोग्य तथ्याङ्क नभएसम्म आवश्यक समायोजन गरि तुलनायोग्य बनाउन सकिन्छ कि हेर्नुपर्छ । अन्यथा तुलना गर्न नमिल्ने तथ्याङ्कहरू तुलना गरि निष्कर्ष निकाल्न हुँदैन । तर प्रतिनिधि (Proxy) तथ्याङ्क उपलब्ध छ भने प्रयोग गर्न सकिन्छ त्यस्तै नीति निर्माणको निमित्त धेरै तथ्याङ्कहरू थुपारेर मात्र पनि हुँदैन सहि व्याख्या र विश्लेषण पनि हुनु पर्दछ ।

सार्वजनिक नीतिका सवालमा तथ्याङ्कको प्रयोगमा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरु

नीति निर्माताहरुले नीति निर्माण गर्दा उपलब्ध तथ्याङ्कको सान्दर्भिकता, विश्वसनियता, गुणस्तरियता जस्ता विविध पक्षहरुको विश्लेषण गरेर मात्र प्रयोग गर्नुपर्छ । उपलब्ध तथ्याङ्कको प्रयोग गर्नु पूर्व निम्न पक्षहरुमा विशेष ध्यान दिनुपर्छ:

- क. तथ्याङ्क उत्पादन गर्ने निकाय आधिकारिक तथ्याङ्क उत्पादन गर्ने निकाय हो वा होईन यस निकायको विश्वसनियता के कस्तो छ भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ । तथ्याङ्क संकलनको उद्देश्य के कस्तो रहेको थियो सो समेत बुझ्नुपर्छ ।
- ख. तथ्याङ्क संकलनको विधि वैज्ञानिक थियो वा थिएन सो बारेमा राम्रोसँग बुझ्नुपर्छ ।
- ग. उपलब्ध तथ्याङ्क अध्ययन गर्न लागेको नीतिसँग सान्दर्भिक छ वा छैन हेर्नुपर्छ ।
- घ. उपलब्ध तथ्याङ्कको सन्दर्भ अवधि उपर्युक्त छ वा छैन हेर्नुपर्छ । उपलब्ध तथ्याङ्क निकै पुरानो हुन सक्छ । सन्दर्भ अवधि धेरै पुरानो भएको तथ्याङ्क प्रयोग गर्नु उपयुक्त हुन्न ।
- ङ. उपलब्ध तथ्याङ्कको अवधारणा, परिभाषाको बारेमा ध्यान दिनुपर्छ । जस्तै: जनगणनाबाट प्राप्त जनसङ्ख्या अक्सर बसोबासको अवधारणामा संकलन गरिएको हुन्छ । यदि स्थायी बसोवास गर्नेको जनसङ्ख्या आवश्यक परेको हो भने यसको परिभाषामा ध्यान दिनुपर्छ । तथ्याङ्क संकलनको विधि वैज्ञानिक थियो वा थिएन सो बारेमा राम्रोसँग बुझ्नुपर्छ ।

च. उपलब्ध तथ्याङ्क संकलन गर्दा केही अनुमानहरू गरिएका भए
ती अनुमानहरू अध्ययनसँग उपयुक्त छ वा छैन भनी
हेर्नुपर्छ ।

छ. गणना वा सर्वेक्षणबाट निकालिएका विभिन्न सूचकहरूको
बारेमा जानकारी हुनुपर्छ । यस्ता सूचकहरूको निष्कर्ष
निकाल्दा सूचकहरूको परिभाषा र निकाल्ने विधिको बारेमा
ध्यान दिनुपर्छ ।

ज. तथ्याङ्कको सुद्धता (Accuracy) तर्फ पनि ध्यान दिनुपर्दछ ।
अस्वभाविक देखिएका तथ्यहरू अन्य श्रोतबाट छुट्टे जाँच
(Cross Verification) गर्नुपर्दछ ।

सार्वजनिक नीतिका सवालमा तथ्याङ्क प्रयोगका समस्याहरू

नेपालमा सार्वजनिक नीतिहरूको निर्माणमा मुख्य रूपमा संघीय तथा
प्रादेशिक संसद र मन्त्रालयहरू संलग्न रहेको पाइन्छ । हाल
संघीयताको कार्यान्वयन पश्चात स्थानीय तहहरूले समेत विभिन्न
नीतिहरू निर्माण गर्ने गरेका छन् । यस्ता निकायहरूमध्ये धेरैमा
तथ्याङ्क व्यवस्थापनलाई उचित ढंगले प्राथमिकता दिइएको पाइँदैन
। यसर्थ आवश्यक परेको बेला सही तथ्याङ्कको पूर्ति हुन सक्तैन ।
यी निकायहरूमा तथ्याङ्कीय ज्ञान भएका जनशक्तिको अभाव छ ।
आफूलाई आवश्यक परेको तथ्याङ्क उपलब्ध नहुनु, भएपनि
खण्डीकृत रूपमा उपलब्ध नहुनु जस्ता समस्याहरू रहेका छन् ।
नीति निर्माणमा संलग्न निकाय तथा पदाधिकारी र जनशक्तिमा
तथ्याङ्कको प्रयोग सम्बन्धमा तथ्याङ्कीय साक्षरताको कमीका कारण
समेत समुचित रूपमा नीति निर्माण गर्दा तथ्याङ्कको प्रयोग हुन सकेको

छैन । राष्ट्रिय आवश्यकता अनुसार सबै क्षेत्रका तथ्याङ्कहरू समयमा उपलब्ध हुन नसकेकाले नीति निर्माण तथा नीति विश्लेषणमा तथ्याङ्कको प्रयोगमा समस्या देखिएको छ ।

सार्वजनिक नीतिमा तथ्याङ्क प्रयोगलाई बढाउने उपायहरू

सार्वजनिक नीति निर्माणमा तथ्याङ्कको प्रयोगलाई बढाउनका लागि नीति निर्माणका हरेक चरणमा तथ्याङ्कको प्रयोगलाई बढाउनु पर्छ, आ-आफ्नो निकायका लागि आवश्यक तथ्याङ्कको नियमित आपूर्ति हुने स्वचालित प्रणालीको विकास गर्नु पर्छ, प्रशासनिक अभिलेखहरूको पर्याप्त विश्लेषण गरी विभिन्न तथ्याङ्कहरू निकाल्नुपर्छ, तथ्याङ्कीय क्रियाकलापमा पर्याप्त लगानी गर्नुपर्छ, विभिन्न व्यवस्थापन सूचना प्रणालीहरूको विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्छ, खुला सरकारी तथ्याङ्क (Open Government Data) को अवधारणालाई लागू गर्नु पर्छ, खण्डित तथ्याङ्क उत्पादन गर्नु पर्छ, तथ्याङ्कीय साक्षरता बढाउनु पर्छ ।

तथ्याङ्कको प्रयोग पूर्व निम्न प्रश्नहरूको उत्तर खोज्नुपर्छ र निम्न विषयहरूको बारेमा बुझ्नुपर्छ

- कहाँबाट उत्पादन भएको हो ?

हरेक तथ्याङ्क कुनै उद्देश्य र कारण सहित कसै न कसैले उत्पादन गरेको हुन्छ । तथ्याङ्क उत्पादनकर्ता आधिकारिक निकाय हो वा होईन, विश्वसनिय निकाय हो वा होईन, तथ्याङ्कको क्षेत्रमा यसको अनुभव छ वा छैन जस्ता कुराहरूको बारेमा संस्थाबाट उत्पादित तथ्याङ्क प्रयोग पूर्व जानकारी लिई विश्वस्त हुनुपर्छ । नेपालमा आधिकारिक तथ्याङ्क उत्पादनमा मुख्यतः राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय

लगायत अन्य सरकारी कार्यालयहरू रहेका छन् । यस्ता निकायबाट उत्पादित तथ्याङ्क बढी विश्वसनिय र प्रयोगयोग्य हुन्छन् ।

• उत्पादनको उद्देश्य के हो ?

तथ्याङ्क उत्पादनको उद्देश्य के हो ?, तथ्याङ्क उत्पादनको उद्देश्य निस्वार्थ छ ?, कुनै स्वार्थ राखेर तथ्याङ्क उत्पादन गरिएको त छैन ? भन्ने जस्ता कुराहरूको बारेमा तथ्याङ्क प्रयोग पूर्व पूर्ण जानकारी हुनुपर्छ । यदि कुनै स्वार्थ राखेर तथ्याङ्क उत्पादन गरिएको भए त्यस्ता तथ्याङ्क प्रयोग गर्नु हुँदैन । उदाहरण- एक तथ्याङ्क उत्पादनकर्ताले निश्चित स्वार्थ लिई एक कम्पनिको “क” भन्ने उत्पादनको बारेमा गलत सूचना सम्प्रेषण गर्ने मनशायले उक्त उत्पादन प्रयोग गरी राम्रो भनेकाहरूसँग मात्र लगत लिई सो उत्पादन प्रयोगकर्ताले अत्यन्त रुचाएको निष्कर्ष निकालियो । यस निष्कर्षलाई प्रयोग गर्दा प्रयोगकर्तालाई धोका हुन्छ र यसरी कुनै स्वार्थ लिई उत्पादन गरिएको तथ्याङ्क प्रयोग गर्नु हुँदैन ।

• तथ्याङ्क संकलनको तरिका कस्तो हो ?

कुनै निकायले उत्पादन गरेको तथ्याङ्कको संकलन विधि कस्तो छ ? यो वैज्ञानिक विधि अवलम्बन गरी संकलन गरिएको छ ? नमूना विधि अवलम्बन गरिएको भए समुचित प्रतिनिधित्व छ ? आदि विषयमा स्पष्ट हुनुपर्छ । वैज्ञानिक विधि अवलम्बन विना संकलन गरी प्रकाशित तथ्याङ्क गलत हुन सक्दछन्, यस्ता तथ्याङ्कको प्रयोगबाट गलत निर्णय लिन पुगिन्छ ।

• तथ्याङ्कका स्रोतहरू के हुन् ?

कुनै विषयको तथ्याङ्क विभिन्न विधिहरू प्रयोग गरेर उत्पादन गर्न सकिन्छ । कुनै तथ्याङ्क गणना वा सर्वेक्षण गरेर उत्पादन गरिन्छ भने कुनै तथ्याङ्क प्रशासनिक अभिलेखहरूको विश्लेषणबाट उत्पादन गरिन्छ । यी बाहेक अन्य विधिहरू समेत प्रयोग गरिएका हुन्छन् । यसर्थ प्रयोग पूर्व उत्पादित तथ्याङ्कको स्रोत के हो भन्ने बारेमा जानकारी हुनुपर्छ । सर्वेक्षणबाट उत्पादन गरिएका तथ्याङ्कमा Standard Error को बारेमा उल्लेख गरिएको हुन्छ यसबाट उत्पादित तथ्याङ्कको विश्वसनीयता बुझ्न सकिन्छ ।

• तथ्याङ्क उत्पादनको अन्तराल के छन् ?

तथ्याङ्क उत्पादन कति समयको अन्तरालमा उत्पादन हुन्छन् सो बारेमा बुझ्नुपर्छ । तथ्याङ्क उत्पादनको अन्तराल वार्षिक, अर्धवार्षिक, त्रैमासिक, मासिक, साप्ताहिक वा अन्य हुन सक्छन् । यस्तो अन्तराल थाहा पाएमा प्रयोगकर्तालाई तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्न सजिलो हुन्छ ।

• तथ्याङ्कीय मापनहरूको बारेमा बुझ्नु पर्छ

तथ्याङ्क प्रकाशन गर्दा विभिन्न तथ्याङ्कीय मापनहरूको प्रयोग गरिएको हुन्छ जस्तै: मध्यक (Mean), मध्यिका (Median), बहुलक (Mode), सह-सम्बन्ध गुणाङ्क (Correlation Coefficient) आदि, यस्ता मापनहरूको बारेमा स्पष्टसँग बुझ्नु पर्दछ । उदाहरण - कुनै उम्मेदवारले निर्वाचनको अवधि ३० दिनमा गरेको औसत खर्च निकाल्दा मध्यकको प्रयोग गरिन्छ, कुनै वस्तिका परिवारको आम्दानीको औसत निकाल्दा मध्यिकाको प्रयोग गरिन्छ भने बजारमा सबैभन्दा बढी बिक्री हुने पत्रिका छान्नुपर्दा बहुलक प्रयोग गरिन्छ ।

• तथ्याङ्क शतप्रतिशत सहि हुँदैन

कुनै पनि तथ्याङ्क शतप्रतिशत सहि हुँदैनन् । तथ्याङ्कको सिमितता भनेकै यी औसतमा मात्र सहि हुन्छन् यसर्थ यी तथ्याङ्कको प्रयोगमा सावधानी अपनाउनु पर्छ । उदाहरण - कुनै खोलाको औसत गहिराई १० फिट छ भन्नुको अर्थ खोलाको सबैतिर १० फिट गहिराई छ भनेको होईन, कुनै भागमा यो भन्दा बढी र कुनै भागमा यो भन्दा कम गहिराई भएको हुनसक्छ ।

निष्कर्ष

सार्वजनिक नीति निर्माणको पारदर्शिता अभिवृद्धि गर्न, जनताको स्वीकार्यता वृद्धि गर्न, नीतिहरूलाई यथार्थपरक बनाउन, नीति निर्माताहरूलाई उत्तरदायी बनाउन, नीति कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन तथ्याङ्कको प्रयोगलाई बढाउँदै लैजानु पर्छ । नेपालमा सार्वजनिक नीतिका सवालहरूमा जुन मात्रामा तथ्याङ्कको प्रयोग हुनुपर्ने थियो त्यो मात्रामा हुन सकेको छैन तर विगतको प्रवृत्तिमा धेरै सुधार भई तथ्याङ्क प्रयोगको मात्रा बढ्दै गईरहेको देखिन्छ । आधिकारिक तथ्याङ्कको उत्पादनमा तीनै तहका सरकारहरूले पर्याप्त लगानी गरी प्रत्येक तहमा सवल सक्षम तथ्यांकीय प्रणालीको व्यवस्था गरी सार्वजनिक नीतिका सवालहरूमा यसको प्रयोगलाई वृद्धि गर्नु जरुरी छ ।

सन्दर्भ सामग्री

Alkire, S., Kanagaratnam, U., & Suppa, N. (2020). The global Multidimensional Poverty Index (MPI): 2020 revision, In OPHI MPI Methodological Note 49. Oxford Poverty and Human Development Initiative, University of Oxford.

Brown, S., Howard, C., Jones, S., & Spencer, U. (2006). THE ECONOMIST. In GUIDE TO ECONOMIC INDICATORS (pp. 108-125). 3a Exmouth House, Pine Street, London ec 1r 0jh: Profile Books Ltd.

CBS. (2006). Small Area Estimation of Poverty, Caloric Intake and Malnutrition in Nepal. Kathmandu, Nepal: Central Bureau of Statistics.

CBS. (2013). Small Area Estimation of Poverty. Kathmandu, Nepal: Central Bureau of Statistics.

Central Bureau of Statistics. (2076). National Industrial Survey. Kathmandu, Nepal; Central Bureau of Statistics.

Central Bureau of Statistics. (2021). National Accounts of Nepal 2020/21. Kathmandu, Nepal; Central Bureau of Statistics.

Central Bureau of Statistics. (2022). National Accounts Statistics. Kathmandu, Nepal; Central Bureau of Statistics.

Current Microeconomic and Financial Situation Tables- Based on Eleven Months data of 2021/22

Fundamentals of Statistic, S.C. Gupta, Himalaya Publishing House, Delhi 1995 edition

Guide to Economic Indicators, 4th Edition, Norman Frumkin, M.E. Sharpe, New York, London, England, 2006

Guide to Economic Indicators: Making Sense of Economics, Sixth Edition, Profile Books Ltd. London, 2006

<https://www.scribbr.com/academic-writing/numbers/>

https://www.dcu.ie/sites/default/files/students_learning/docs/WC_Numbers-in-academic-writing.pdf

<https://www.grammarbook.com/numbers/numbers.asp>

<https://www.enchantingmarketing.com/numbers-in-writing/>

<https://www.enago.com/academy/numbers-in-writing-10-simple-rules-part-2/>

<https://www.enago.com/academy/numbers-in-writing-guidelines-life-sciences-medicine/>

<https://www.masterclass.com/articles/when-to-spell-out-numbers-explained#7-rules-for-writing-numbers-in-apa-style>

ICIMOD, & CBS. (2003). District of Nepal, Indicators of Development. Kathmandu, Nepal: ICIMOD.

Key Difference. (2022, July 20). Retrieved from Trade and Commerce: <https://keydifferences.com/>

Measuring up to the Measurement Problem, Paris-21, 2005

Ministry of Health and Population. (2018). Nepal National Health Accounts 2017/18. Kathmandu, Nepal; Ministry of Health and Population.

Ministry of Industry, Commerce and Supplies. (2020). Industrial Statistics. Kathmandu, Nepal; Ministry of Industry, Commerce and Supplies.

Ministry of Physical Infrastructure and Transport. (2077). Annual Progress Report. Kathmandu, Nepal; Ministry of Physical Infrastructure and Transport.

National Economic Census 2018, National Report, 2019, Central Bureau of Statistics, Nepal

National Economic Census 2018, Summary Figures, Central Bureau of Statistics, Nepal

Nepal Rastra Bank. (2022). Macroeconomic Indicators. Kathmandu, Nepal; Nepal Rastra Bank.

OPHI, UNDP, & UNICEF. (2021). Nepal Multidimensional Poverty Index 2021: Report. Kathmandu, Nepal: Government of Nepal, National Planning Commission.

Research Methodology: Methods and Techniques, Third Edition, CR Kothari, Gaurav Garg, New Age International Publishers, 1990

Statistics for Policy Professionals, Government Statistical Service, 2017
Statistics for Journalists, CIJ the Centre for Investigative Journalism, Connie St. Louis

Study Reports- Household Budget Survey, 2008 – Summary, Nepal Rastra Bank, 2009

System of National Accounts 2008, European Commission, International Monetary Fund, World Bank, Organization for Economic Co-operation and Development, United Nations. New York 2009

The Chicago Guide to Writing about Numbers by Jane E. Miller

The Curious Journalist's Guide to Data (cjr.org)

The Traders Guide to Key Economic Indicators, Richard Yamarone, Bloomberg Press, Princeton, 2012

Thompson, K. (2017, August 18). Social Indicators of Development. Retrieved from Revise Sociology: <https://revisesociology.com/category/global-development/indicators-of-development/>

UNDP. (2011). Human Development Report. United Nation Development Program; UNDP.

UNDP. (2020). HUMAN DEVELOPMENT REPORT 2020. United Nation Development Program.

WB. (1992). Governance and Development. World Bank.

WB. (2022). Understanding Poverty. Retrieved from The World Bank: <https://www.worldbank.org/en/topic>

WB. (2022). World Bank. Retrieved from www.worldbank.org: <https://www.worldbank.org/en/search?q=governance%20indicators>

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग. (२०७८). एकतीसौं वार्षिक प्रतिवेदन

आर्थिक वर्ष २०७७/७८. काठमाडौं, नेपाल; अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग: Retrieved from <https://ciaa.gov.np/singlePublications/142>

तथ्याङ्क र तथ्याङ्कीय साक्षरता, राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७८

नवीनतम् प्रशासनिक दृष्टिकोण, श्यामकुमार भट्टराई, सोपान मासिक २०७६

नेपालमा अधिकारिक तथ्याङ्क तथा विधि २०६६ (बि.स.), केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, नेपाल

नेपाल सरकारका विभिन्न नीतिहरु, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको वेवसाईट: www.opmcm.gov.np

नेपाल स्तरीय औद्योगिक बर्गीकरण, २०७४, केन्द्रीय तथ्यांक विभाग, नेपाल

महालेखापरीक्षकको कार्यालय. (२०७९). महालेखापरीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदन २०७९. काठमाडौं, नेपाल: महालेखापरीक्षकको कार्यालय. Retrieved from <https://oag.gov.np/menu-category/930/ne>

महालेखा नियन्त्रक कार्यालय. (२०७८). नेपाल सरकारको आय र व्ययको वार्षिक विवरण आर्थिक वर्ष २०७७।७८.काठमाडौं, नेपाल: महालेखा नियन्त्रक कार्यालय. Retrieved from <https://www.fcgo.gov.np/>

मूल्य सूचकाङ्क निर्देशिका, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग २०६७

लोक सेवा आयोग. (२०७८). बैसठ्ठीऔं वार्षिक प्रतिवेदन २०७७।७८. काठमाडौं, नेपाल: लोक सेवा आयोग. Retrieved from <https://psc.gov.np/category/annual-report.html>

राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र. (२०७८). राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रको १९ औं वार्षिक प्रतिवेदन. काठमाडौं, नेपाल: राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र

सामान्य प्रशासन मन्त्रालय. (२०७३). सेवाग्राही सन्तुष्टी सर्वेक्षण प्रतिवेदन
२०७३. काठमाडौं: सामान्य प्रशासन मन्त्रालय.

सार्वजनिक व्यवस्थापनका सामयिक बहस, राजन खनाल, सोपान मासिक
२०६६

In partnership with

Implementing partner

